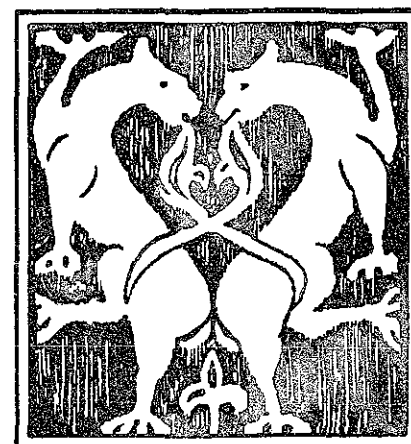
ἘΠΕΤΗΡΙΣ
ἙΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ἜΤΟΣ ΙΗ΄

Ἐβραβεύθη ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις Συλλόγου πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν.

ΑΘΗΝΑΙ 1948

ΑΙ ΟΔΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΕΜΒΟΛΟΙ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

Διὰ τὸν μέλλοντα νὰ πραγματευθῇ περὶ τῶν ὁδῶν καὶ ἐμβόλων τῶν Βυζαντινῶν πόλεων πλούσιαι πρόκεινται αἱ πηγαί· τοιαῦται δ᾿ εἶναι, ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν οἱ πάπυροι, ἀφ᾿ ἑτέρου δέ, βραδύτερον, τὰ ἀπὸ τοῦ Ι΄ αἰῶνος ἰδιωτικὰ ἔγγραφα. Χρήσιμον ἐπ᾿ ἴσης ὑλικὸν παρέχουσιν οἱ νόμοι, οἱ σχολιασταὶ καὶ λεξικογράφοι ὡς καὶ αἱ πληροφορίαι τῶν διαφόρων περιηγητῶν. Ἐννοεῖται ὅτι πολὺ διὰ τὸ θέμα βοηθοῦσιν αἱ παρὰ τοῖς διαφόροις συγγραφεῦσι κατεσπαρμέναι καὶ σπανιώτεραι, δυστυχῶς, πληροφορίαι, αἵτινες εἶναι ὁπωσδήποτε συχνότεραι προκειμένου περὶ ἐμβόλων· πβ. τὸ περὶ κτισμάτων ἔργον τοῦ Προκοπίου καὶ τὰ τοῦ Ψευδοκωδινοῦ Πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Εἰς τὰς ἀνωτέρω πηγὰς προσθετέαι αἱ ὀλίγαι σχετικαὶ εἰκόνες ὡς καὶ τὰ σῳζόμενα ὑπολείμματα Βυζαντινῶν ὁδῶν.

ΤΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΕΙΔΗ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΩΝ ΟΔΩΝ

Οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς συχνὰ ὁμιλοῦσι περὶ *ὁδῶν*, τὴν ἀρχαίαν ταύτην μεταχειριζόμενοι λέξιν. Τὸ ὅτι καὶ παρὰ τῷ λαῷ θὰ ἦτο ἡ ὀνομασία ἐν χρήσει, δηλοῖ, ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν ὅτι συνηθέστατα αὕτη χρησιμοποιεῖται ἐν παπύροις, μεταγενεστέροις ἐγγράφοις, ποιήμασι [1] καὶ παροιμίαις [2], ἀφ᾿ ἑτέρου δὲ ἀπαντᾶται ἐν κειμένοις τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνων [3] καὶ σήμερον δὲ δημωδῶς πολλαχοῦ περιφέρεται [4].

---

[1] Λύβιστρος καὶ Ροδάμνη, στίχ. 2391 (Μαυροφρύδου, Ἐκλογὴ μνημείων 411). Τὰ χρονικὰ τοῦ Μορέως, στίχ. 5147 (Schmitt).

[2] Πβ. κάλλιον ἔναι εἰς ὁδὸν ἀδελφὸς ἢ μητέρα. Λύβιστρος καὶ Ροδάμνη, στίχ. 80 (κωδ. Νεαπόλεως, Lambert). Πβ. καὶ τὴν ἐν Σητείᾳ τῆς Κρήτης σημερινὴν παροιμίαν «κωπέλλι μπέμπεις ᾿ς τὴν ὁδό, γλάκα καὶ μοναχός σου».

[3] Ὡς λ.χ. παρ᾿ Ἐρωτοκρίτῳ καὶ ἐν τοῖς Κρητικοῖς δράμασι Στάθῃ, Ἐρωφίλῃ, Γύπαρι καὶ Φορτουνάτῳ (Βλ. Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ί δ ο υ, Ἐρωτόκριτος, 640). Παρ᾿ Ἀ χ έ λ ῃ, Πολιορκία τῆς Μάλτας, στίχ. 860,1334 καὶ ἐν τῷ συναξαρίῳ τῶν εὐγενικῶν γυναικῶν, στίχ. 352 (Krumbacher).

[4] Κατὰ πληροφορίας τοῦ Ἀρχείου τῆς λεξικοῦ τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς οἱ Πόντιοι λέγουσι νῦν ὁ ν ο δ ὸ ς ἢ ἡ ὁ δ ό ς, ἐν Δρόβιανῃ Ἠπείρου ὁ ο ὗ δ ο ς, ἐν Κυπριακοῖς ποιήμασι φέρεται ὁ ὁ δ ι ὸ ς καὶ ἐν ποιήμασι πάλιν τῆς Βιθυνίας τὸ ὁ δ ι ό.

Ἐδήλου δ' ἡ ὁδὸς τὸν εὐρύτερον δρόμον, κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν στενωπόν[1], ἐφ' ὅσον δ' αὕτη ἀπετέλει κυρίαν ὁδικὴν ἀρτηρίαν ἐχαρακτηρίζετο ὡς ὁδὸς «βασιλικὴ»[2] ἢ «δεσποτικὴ»[3] ἢ «δημοσιακὴ»[4] ἢ «δημοσία»[5] ἢ «δεμοσία»[6] ἢ καὶ «ἁμαξική»[7].

Ἐπειδὴ δέ, ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἑκατέρωθεν παρόδους[8], ἔκειτο ἐν τῷ μέσῳ, ὠνομάζετο καὶ *μέση*[9].

Εἴπομεν εὐθὺς ἀνωτέρω ὅτι ἡ κυρία ὁδὸς ἐχαρακτηρίζετο ὡς δημοσία, τοῦτο δὲ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν *ἰδιωτικήν*, ἧς μνεία γίνεται ἐν τοῖς παπύροις καὶ τοῖς νόμοις[10].

Οἱ Βυζαντινοὶ συνωνύμως, ἀντὶ τοῦ ὁδός, ἔλεγον καὶ *δρόμος*, ὡς δ' ἔλεγον, ὡς ἐσημειώθη, βασιλικὴ ἢ δεσποτικὴ ἢ δημοσία ὁδός, οὕτω πάλιν ἔλεγον καὶ *δρόμος βασιλικὸς*[11] ἢ *δεσποτικὸς*[12] ἢ *δημόσιος*[13].

---

[1] Κατὰ τὸν Πολυδεύκη, Ὀνομαστ., 9,37 «τὰς μὲν εὐρυτέρας, ὁδοὺς ἂν καλοίης, τὰς δὲ στενὰς στενωποὺς καὶ λαύρας». Εἰς τὰ Βασιλικὰ ἐν τούτοις (2,2,151) φέρεται· «ὁδός ἐστιν ἡ ἀτραπὸς καὶ ἡ πλατεῖα».

[2] Κλήμεντος, Στρωματ., 7,12,7· 15,91. Χρυσόστομος, PG, 57,434· 59,563. Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων, PG, 87³,3165. Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Ἐπιστολαὶ (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 5,286). Spata, Le pergamene, 165,1. Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ., 7,8· 533,4. Ἀσίζαι τῆς Κύπρου, Β' 244 (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,454) καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ.

[3] Spata, Diplomi Græci Siciliani inediti, 412,7. Cusa, I diplomi, 353,6.

[4] Spata, Ἔνθ' ἀν. 448,5,462,1. Cusa, Ἔνθ' ἀν. 376,5.

[5] Βασιλικά, 58,8,7· 60,3,31. Τῆς δημοσίας καὶ μεγάλης ὁδοῦ. Cusa, I diplomi, 14,4.

[6] Trinchera, Syll, 71,54,84,67. Καὶ σήμερον κατὰ τόπους λέγουσιν ἡ δεμουσιά. Ἡ δημοσία ὁδός, κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν ἰδιωτικὴν καὶ τὴν στρατιωτικήν.

[7] Cusa, I diplomi, 627. Νῦν λέγουσιν ἁμαξωτὸς δρόμος.

[8] Τῇ δημοσίᾳ ὁδῷ ἢ τῇ παρόδῳ, Βασιλικά, 58,8,7.

[9] «Οὐχ ἡ μὲν τοῦ τοιούτου (ψυχὴ) ταῖς μέσαις πάλιν τῶν πόλεων ἐοικυῖά ἐστιν ἔνθα νῦν μὲν ἐντεῦθεν ἀργυροκόπων, νῦν δ' ἐκεῖθεν τῶν χαλκοτύπων ὁ ἦχος πολὺς γίνεται». Χρυσόστομος, PG, 60,61 «τὴν βασιλικὴν ὁδὸν καὶ μέσην βαδίζοντες». Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων, PG, 87³,3165 «τὴν μέσην βαδίζεις καὶ ὄντως βασιλικήν». Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Ἐπιστολαὶ (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 5,286). Ὅρα ὅτι ἡ κεντρικωτέρα ὁδὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐκαλεῖτο Μέση, περὶ ἧς βλ. Mordtmann, Esquisse topographique de Constantinople, 61-62.

[10] Corp. pap. Reineri, 95,12. Βασιλικά, 60,3,31.

[11] Trinchera, Syll., 124,95,144,111,152,14. Cusa, I diplomi, 353,6,533, 14. L. Petit, Le monastère de Notre Dame de Pitié Izwjestija, 6,40.

[12] Cusa, Ἔνθ' ἀν. 353,6. Trinchera, Syll., 237,181.

[13] Heisenberg-Wenger, Byzantin. papyri, 13,30. Ἰουλιανοῦ, Ἐπιστολαί, 60,15, 62,6 (Bidez). Ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1586 ἀναφέρεται καὶ δημοσιακὴ ὁδός. P. Lemerle, Actes de Kutlumus, 180, ἡ αὐτὴ δ' ἐν ἑτέρῳ ἐγγράφῳ τοῦ 1369 χαρακτηρίζεται ὡς καθολικὴ στράτα. P. Lemerle, Ἔνθ' ἀν. 106.

Τὸν κεντρικὸν ἐπ' ἴσης δρόμον οἱ μεσαιωνικοὶ ἡμῶν πρόγονοι ἐκάλουν, κατὰ τὴν ἀρχαίαν χρῆσιν, καὶ *λεωφόρον*[1], ταύτην δέ, ὡς καὶ τὰς ὁδοὺς καὶ τοὺς δρόμους, ἐκάλουν ἐπ' ἴσης *βασιλικὴν*[2] ἢ *δημοσίαν λεωφόρον*[3].

Περὶ τῶν κεντρικῶν ὁδῶν ὄντος τοῦ λόγου, ἂς προστεθῇ ἐνταῦθα ὅτι ἐν Χανίοις τῆς Κρήτης, κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ἀρχόμενον, ἡ κυρία ὁδὸς τῆς πόλεως ἐχαρακτηρίζετο ὡς «ρούγα μαγίστρα»[4].

Αἱ ἑκατέρωθεν τῶν κυρίων καὶ δημοσίων ὁδῶν τοιαῦται ἐκαλοῦντο τότε πάροδοι[5] οὕτως ὑπὸ τῶν νόμων χαρακτηριζόμεναι· «ἡ δὲ πάροδος δι' ἧς δύναταί τις καὶ ἅμαξαν ἄγειν καὶ ὑποζύγια παραφέρειν»[6] ἢ «ἡ δὲ πάροδος, δι' ἧς καὶ βούκολα καὶ ὑποζύγια δύναταί τις περιφέρειν»[7] ἢ «ἡ δὲ πάροδος ἄνθρωπον μόνον καὶ ζῷον διοδεύειν δι' αὐτῆς δέχεται»[8].

Ὡς δὲ παρ' ἀρχαίοις ἄμφοδοι ἐλέγοντο οἱ παράπλευροι δρόμοι[9], οὕτω καὶ παρὰ Βυζαντινοῖς, παρὰ τὰς παρόδους, ἔχομεν καὶ τὴν ὀνομασίαν *ἄμφοδοι*[10] ἢ *ἄμφοδα*[11], ἅτινα ὁ Σουΐδας χαρακτηρίζει ὡς ὁδοὺς ἐχούσας «ἑκατέρωθεν διεξόδους»[12].

---

[1] Κλήμεντος, Στρωματ., 7,15,91. Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης, PG, 78,236. Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, 1,124,7. Νικολάου Μεσαρίτου, Λόγος ἀφηγηματικός, 19,25 (Heisenberg). Tafel, Eustathii opusc., 261,23. Τῆς λέξεως περιπεσούσης εἰς ἀχρηστίαν, νῦν μόνον ἐν Αἴνῳ λεωφόρι λέγεται ἡ ὁδός.

[2] Γρηγόριος Νύσσης, PG, 44,417. Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων, PG, 87³,3460. Γρηγορίου πρεσβυτέρου, Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου, PG, 32,269.

[3] Στεφάνου Διακόνου, Βίος τοῦ ὁσίου μάρτυρος Στεφάνου τοῦ νέου, PG, 100,1097. Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, 1,245,5. Ὁ διάκονος Στέφανος (Ἔνθ' ἀν. 1073) ὁμιλεῖ περὶ «βασιλικῆς δημοσίας λεωφόρου».

[4] Σπ. Θεοτόκη, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, Β' τεῦχ. Α', 20.

[5] Βασιλικά, 58,3,12 καὶ 58,8,7.

[6] Βασιλικά, 58,3,12. Σύνοψις ἥττων, Ο,1 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 5,524).

[7] Ἐπαναγωγὴ ηὐξημένη, 42 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 4,332).

[8] Σύνοψις ἥττων, Ο,23 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 2,191).

[9] Hermann-Blümner, Lehrbuch³,137.

[10] Χρυσόστομος, PG, 51,115· 59,399. Ἄννης Κομνηνῆς Ἀλεξιάς, 1,124,7. Θεοδώρου Προδρόμου, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα, 2,448. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 909,10. Tafel, Eustathii opusc., 268,4,275,72, 292,33,293,57. Ἡ λ. μυριόλεκτος καὶ ἐν τοῖς παπύροις.

[11] Πασχάλιον χρονικόν, 474,12. Σουΐδας, ἐν λ. ἀγυιαὶ καὶ ἄμφοδον. Λεξικ. Ζωναρᾶ ἐν λ. ἐγκώμιον. Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς Ἰλιάδος Β' στίχ. 12 (Matranga, Anecdota Græca, 2,455). Σχολιαστ. Ἀριστοφ., Λυσιστράτη, 5. Νῦν, λησμονηθείσης τῆς λέξεως, ἐν Κερκύρᾳ μόνον καὶ Παξοῖς ἀφοδιὰ λέγεται ἡ αὐλὴ τῆς οἰκίας.

[12] Σουΐδας ἐν λ. ἀγυιαί. Οὐχὶ ὀρθῶς ὁ Σκαρλάτος Βυζάντιος (Ἡ Κωνσταντινούπολις, 1,111) φρονεῖ ὅτι ἄμφοδοι εἶναι αἱ ἑκατέρωθεν μιᾶς ὁδοῦ κατάστεγοι καὶ περίστυλοι ὁδοί.

Αἱ ὁδοὶ τῶν Βυζαντινῶν πόλεων εἶχον, ὡς εἰκός, διάφορον πλάτος· αἱ μὲν λοιπὸν ἐξ αὐτῶν χαρακτηρίζονται ὡς *πλατεῖαι ὁδοί*[1] ἢ ἁπλῶς *πλατεῖαι*[2], αἱ δὲ ἀντιδιαστελλόμεναι πρὸς αὐτάς, ὡς *στενωποί*[3].

Αἱ πλατεῖαι ὁδοί, αἵτινες δέον νὰ μὴ ταυτισθῶσι πρὸς τὰς σημερινὰς πλατείας, τὰς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν λεγομένας *φόρα*, κατὰ τοὺς νόμους, ἀκολουθοῦντας Ρωμαϊκὴν παράδοσιν, ἔπρεπε κατ᾽ ὀρθὸν μὲν νὰ ἔχωσι πλάτος δώδεκα ποδῶν, ἤτοι τριῶν καὶ ἡμίσεος μέτρων, ὅπου δ᾽ ἔκαμπτον δέκα καὶ ἕξ[4], ἤτοι τεσσάρων μέτρων καὶ ἑβδομήκοντα δύο ἑκατοστῶν ἢ κατ᾽ ὀρθὸν ὀκτὼ ποδῶν, ἤτοι μέτρων δύο καὶ τριάκοντα πέντε ἑκατοστῶν, δεκαὲξ δὲ κατὰ τὴν καμπήν, τουτέστιν, ὡς προείπομεν, τεσσάρων μέτρων καὶ ἑβδομήκοντα δύο ἑκατοστῶν[5].

Ὡρίζετο δ᾽ οὕτως ἡ πλατεῖα· «ὁδὸς πλατεῖά ἐστι, δι᾽ ἧς δύναταί τις ἐλαύνειν θρέμματα καὶ ἁμάξας καὶ ὑποζύγια»[6] ἢ «ὁδὸς πλατεῖά ἐστι τὸ περιιέναι καὶ τὸ ἐλαύνειν καὶ ἕλκειν καὶ τὸ βαστάζειν δόρυ ὀρθὸν εἰ μὴ οἱ καρποὶ βλάπτονται»[7].

---

[1] Πρόχειρος νόμος, 38,9. Σύνοψις ἥττων, Ο,23 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 2, 191). Καὶ παρ᾽ ἀρχαίοις ἡ πολὺ πλατεῖα ὁδὸς ἐκαλεῖτο πλατεῖα (Daremberg - Saglio, Dictionnaire, 5,778).

[2] Ἰώσηπος, Περὶ τοῦ Ἰουδ. πολ., 1,425. Γρηγόριος Νύσσης, PG, 44,152. Μαλάλα, Χρονογρ., 160,18,280,21,233,5. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 345,17. Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβιβλ., 2,4,82. Οὕτω καὶ ἐν τοῖς παπύροις. Alf. Stöckle, Spätrömische und byzantinische Zünfte (Klio 9, Beiheft, 149). G. Downey, Imperial building records in Malalas, BZ, 38, 309. Ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μέση χαρακτηρίζεται ὡς πλατεῖα. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 345,18.

[3] Γρηγόριος Νύσσης, Ἔνθ᾽ ἀν. Πρόχειρος νόμος, 38,9. Νικολάου Μεσαρίτου, Λόγος ἀφηγηματικός, 19,25 (Heisenberg). Κατὰ τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (3,2 καὶ 13,1) καὶ τὸν Μ. Βασίλειον (PG, 31,1521) πρὸς τὰς πλατείας ἀντιδιαστέλλονται τὰ ἄμφοδα καὶ αἱ ῥύμαι.

[4] Πανδέκται, 8,3,8. Πρόχειρος νόμος, 38,9. Alf. Stöckle, Ἔνθ᾽ ἀν. 113. Ἐν τοῖς Βασιλικοῖς (58,11 ι᾽) γίνεται λόγος διὰ στενωπὸν ἔχουσαν πλάτος δέκα ποδῶν ἢ καὶ πλεῖον τῶν δώδεκα ποδῶν. Ὅταν ἡ στενωπὸς ἦτο δέκα ποδῶν, τότε δὲν ἐπετρέπετο αἱ ἑκατέρωθεν αὐτῆς οἰκίαι νὰ ἔχωσι σωλάρια, ἤτοι ἐξώστας, ἵνα μὴ ἐμποδίζωσιν οὕτω τὸ φῶς καὶ πρὸς ἀποφυγὴν πυρκαϊῶν. Πβ. Φ. Κουκουλέ, Περὶ τὴν Βυζαντινὴν οἰκίαν (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ., ΙΒ´ 115,116).

[5] Βασιλικά, 58,8. Ἐπαναγωγὴ ηὐξημένη, 42,66. Σύνοψις ἥττων, Ἔνθ᾽ ἀν. Ματθαίου Βλαστάρη, Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον, κεφ. Γ´ (Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, 6,314). Κατὰ τὸν Ρωμαϊκὸν νόμον τὸ ἐλάχιστον πλάτος τῶν ὁδῶν εἰς τὰ εὐθύγραμμα τμήματα ὡρίζετο ὀκτὼ ποδῶν, δώδεκα δὲ εἰς τὰ καμπύλα (Daremberg - Saglio, Dictionnaire, 5,782). Θ. Δεσποτοπούλου, Ἡ ὁδοποιία ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον (Τεχνικὰ Χρονικά, ἔτ. 9ον, 21 ἰδιαιτ. ἀποσπ.).

[6] Σύνοψις ἥττων, Ἔνθ᾽ ἀν.

[7] Ἐπαναγωγὴ ηὐξημένη, 42 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 4,332).

Εἴπομεν ὅτι πρὸς τὰς πλατείας ὁδοὺς ἀντιδιεστέλλοντο αἱ στενωποί, διαφορά, ἣν εὑρίσκομεν ἤδη καὶ παρὰ Πολυδεύκει, ὅστις γράφει· «τὰς μὲν εὐρυτέρας, ὁδοὺς ἂν καλοίης, τὰς δὲ στενάς, στενωποὺς»[1] καὶ ἣν πολλοὺς αἰῶνας βραδύτερον πιστοποιεῖ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος γράφων· «λέγονται δὲ καὶ πόλεων στενωποὶ αἱ στεναὶ ἄμφοδοι»[2] συμφωνῶν οὕτω καὶ πρὸς τὸν Χρυσόστομον, ὅστις πάλιν πολὺ παλαιότερον διαστέλλει τὰς ἀμφόδους τῶν στενωπῶν[3].

Ἀντὶ δὲ τῆς στενωποῦ, οἱ Βυζαντινοὶ συνωνύμως μετεχειρίζοντο καὶ τὸ *στενή*[4], ἐννοεῖται ὁδός, πρὸς δὲ καὶ τὸ *στενόν*[5], ἀκριβῶς ὅπως οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες, οἵτινες τὴν στετωπὸν καλοῦσι *στενόν*, ἐν Ἄνδρῳ δὲ *στενήν*[6].

Ὁ Φρύνιχος λέγει· «ῥύμη· καὶ τοῦτο μὲν οἱ Ἀθηναῖοι ἐπὶ τῆς ὁρμῆς ἐτίθεσαν, οἱ δὲ νῦν ἀμαθεῖς ἐπὶ τοῦ στενωποῦ» καὶ ὁ Ἀντιαττικιστής· «ῥύμην οὔ φασι δεῖν λέγειν, ἀλλὰ στενωπόν»[7]. Ἐντεῦθεν ἕπεται ὅτι, διὰ νὰ λέγεται κοινῶς ἡ στενωπὸς ῥύμη κατὰ τὸν Β´ μ.Χ. αἰῶνα, θὰ ἦτο πολὺ παλαιότερον τὸ ὄνομα ἐν κοινῇ χρήσει, ὡς ἄλλως τε καὶ οἱ πάπυροι δεικνύουσι.

Πόσον δὲ κοινολεκτουμένη θὰ ἦτο ἡ ῥύμη καθ᾽ ὅλους τοὺς μετὰ τὸν Β´ μ.Χ. αἰῶνα χρόνους φανερώνει οὐ μόνον ἡ μνεία αὐτῆς ὑπὸ διαφόρων ἐγγράφων καὶ συγγραφέων[8] μὲ τὴν προσθήκην ὅτι ἐκοινολεκτεῖτο[9], ἀλλὰ καὶ ἡ εὐρυτάτη κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους καὶ νῦν χρῆσις αὐτῆς. Στενωπὸς λοιπὸν καὶ *ῥύμη* ἢ *ῥύμνη*[10] ἦσαν κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους συνώνυμα.

---

[1] Πολυδεύκους, Ὀνομαστ., 9,37.

[2] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 672,26. Τὴν στενωπὸν και ἀλλαχοῦ ἀναφέρει ὁ Εὐστάθιος. Tafel, Eustathii opusc., 250,23.

[3] Χρυσόστομος, PG, 51,115.

[4] Μακάριος Αἰγύπτιος, PG, 34,877.

[5] Trinchera, Syll., 152,14. Ἀσίζαι τῆς Κύπρου, Α´ 286 (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,232).

[6] Ἐν Ἄνδρῳ ἡ στενὴ ἀρχομένη ἐκ τοῦ βασιλικοῦ δρόμου καταλήγει εἰς τὴν αὐλὴν τῆς οἰκίας.

[7] Φρυνίχου, Ἐπιτομή, 404 (Lobeck). Ἀντιαττικιστής. Bekker, 113.

[8] Cusa, I diplomi, 31,11,59,3,76,8. Hesseling - Pernot, Poèmes Prodromiques, IV, 108,111. Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ., 512,19. Ἐν τῷ πρὸ τοῦ δεκάτου αἰῶνος γραφέντι μαρτυρίῳ Ἀνδρέου τοῦ Κρητὸς (Act., SS, Ὀκτωβρ., 141) αἱ ῥύμαι μνημονεύονται διαστελλόμεναι τῶν λεωφόρων.

[9] Ἀγυιά· ἡ κοινῶς λεγομένη ῥύμη. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 166,22.

[10] Ὅρασις τοῦ Δανιὴλ περὶ τοῦ ἐσχάτου καιροῦ. Vasiliev, Anecdota Græcobyzantina, 45. Hesseling - Pernot, Poèmes Prodromiques, IV, 111. Διήγησις τοῦ πωρικολόγου (Wagner, Carmina Græca, 202). Spata, Le pergamene Grece, 445,9. Διὰ τὸν τύπον ῥύμνη βλ. St. Psaltes, Grammatik, 83. Τὸ ὑποκοριστικὸν ῥυμὶς ἐν ἐγγράφῳ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΓ´ αἰῶνος. Miklosich - Müller, Acta et Diplomata, 3,52,53.

Ἦσαν δ' αἱ ῥύμαι τότε δύο εἰδῶν ἢ εὐρύτεραι, δημόσιαι ἢ βασιλικαὶ καλούμεναι [1], δι' ὧν ἐλευθέρως ἠδύνατο νὰ διέλθῃ πᾶς πολίτης, ἢ ἰδιωτικαί, ἀπὸ τῆς κεντρικῆς δῆλα δὴ ὁδοῦ εἰς τὴν αὐλὴν τῆς οἰκίας ὁδηγοῦσαι [2].

Ἀναλόγως ἔπειτα τοῦ πλάτους ἔχομεν τὴν ἁπλῶς ῥύμην *στενὴν* ἢ *στενορρύμην* [3] καλουμένην καὶ τὸ *στενορρύμιον* [4].

Τέλος πολλαχῶς μνημονευομένας ἔχομεν καὶ τὰς *τυφλὰς ῥύμας* [5], τὰς μὴ ἐχούσας δῆλα δὴ κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον διεξόδους, τὰ κοινῶς νῦν *τυφλοσόκακα*.

Νῦν ἡ στενωπὸς καλεῖται *ῥύμη* ἐν Ἰκάρῳ, Κῷ, Καρπάθῳ καὶ Καρπασίᾳ Κύπρου, *ῥύμνη* ἐν Λέσβῳ, Χίῳ καὶ Σηλυβρίᾳ [6], φέρεται δὲ καὶ τὸ στενορρύμι ὡς *στενομύρι* ἢ *στολομύρι* ἐν Σύμῃ [7].

Συνώνυμος πρὸς τὴν ῥύμην ἦτο καὶ ἡ ἐν τοῖς παπύροις πολύλεκτος *λαύρα*, τὴν ὁποίαν ὁ Πολυδεύκης λέγει συνώνυμον πρὸς τὴν στενωπόν [8]. Τὴν λαύραν ὁ Φαβωρῖνος χαρακτηρίζει ὡς στενὴν ῥύμην, ὁ δὲ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος ὡς στενὴν ὁδόν [9].

Περὶ τῶν διαφόρων εἰδῶν τῶν ὁδῶν ὁμιλοῦντες ἂς προσθέσωμεν ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ εἶχον καὶ τὰ *βαστέρνια* [10] ἢ *διαβατικά* [11], δι' ὧν ἐνόουν μικροὺς διαδρόμους εἴτε ἀπὸ τῆς αὐλῆς εἰς τὴν ἐξώθυραν εἴτε ἀπὸ οἰκίας εἰς οἰκίαν ὁδηγοῦντας [12].

Τέλος *δίστρατον* ἐκάλουν οἱ πρόγονοι ἡμῶν τὸ σημεῖον ἀφ' οὗ ἤρχιζον

---

1 P. Oxy., 1634. Ægyptische Urkunden aus den königlichen Museen zu Berlin, ἀρ. 83. Corpus pap. Reineri, 99,7. Heisenberg-Wenger, Byzant. papyri, 11,26.

2 Ὅπως νῦν ἐν Ἰκαρίᾳ. A. Haghimichali, L'art populaire grec (Byzantinisch-Neugriech. Jahrbücher, 6,35).

3 Heisenberg-Wenger, Ἔνθ' ἀν. 11,31. Παρὰ Σουΐδᾳ φέρεται στενορρύμη.

4 Βασιλικά, 58,12,20. Ægyptische Urkunden aus byzantinischer Zeit, ἀρ. 900,21.

5 P. Oxy., 1,99,9,1276,8. Heisenberg-Wenger, Ἔνθ' ἀν. 11,31.

6 Τὸν τύπον ὑποδεικνύει καὶ τὸ τῆς Ἀπυράνθου τῆς Νάξου ῥυμνᾶς τὸ δηλοῦν τὸν ἀνὰ τὰς ῥύμνας ἀσκόπως περιφερόμενον. Ἐν Πόντῳ ῥυμίν, ἐν Νισύρῳ ῥυμίδιν καὶ ῥυμίδα ἐν Θήρᾳ λέγεται ἡ μικρὰ ὁδός.

7 Μ. Γρηγοροπούλου, Ἡ νῆσος Σύμη 44.

8 Πολυδεύκους, Ὀνομαστ., 9,37. Ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Φωτίου φέρεται· λαύρα· δημόσιος στενωπός, ἄμφοδος, ῥύμη.

9 Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1922,57. Ἐν τούτοις ἐν τῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ λεξικῷ φέρεται· λαύρα, πλατεῖα ῥύμη. Κατὰ τὸν Ἡσύχιον, διάλαυρος· οἰκία μεγάλη πανταχόθεν λαύραις διειλημμένη ἡ λεγομένη περιάμφοδος.

10 Θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia Græca sacra, 27,6). Πβ. καὶ τὸ Ἑλληνικὸν λεξικὸν τοῦ Du Cange ἐν λ. βαστέρνιον.

11 Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, 5,356.

12 Βλ. τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. διαβατικόν.

ἢ εἰς ὃ συνηνοῦντο δύο ὁδοί [1], *τρίοδον* ἢ *τριόδιον* [2] τὸ ἐξ οὗ τρεῖς ἐξεκίνουν ὁδοί, τὸ τοῦ Ὄφεως τοῦ Πόντου *τριδρόμι*, *τετράμφοδον* δὲ τὸ μέρος ἐν ᾧ διεσταυροῦντο δύο ὁδοί, τὸ κοινῶς νῦν *σταυροδρόμι*, ἑκατέρας τῶν διασταυρουμένων ὁδῶν καλουμένης καὶ *σταυρωτῆς ὁδοῦ* [3].

Καὶ ταῦτα μὲν διὰ τὰς ἐντὸς τῶν πόλεων ὁδούς, αἵτινες, ὡς ἐλέχθη, ἄλλοτε ἦσαν εὐρύτεραι καὶ ἄλλοτε στενώτεραι, προκειμένου ὅμως περὶ διόδων δι' ὀρεινῶν ἢ ἀποκρήμνων μερῶν ἢ διὰ μέσου ἀγρῶν ἐχρησιμοποίουν οἱ Βυζαντινοὶ τὰ καὶ σήμερον καλούμενα *μονοπάτια* [4], τὰ ὁποῖα οὕτως ὁρίζουσιν οἱ νόμοι· «Μονοπάτιόν ἐστι δι' οὗ τις δύναται παρελθεῖν ποδὶ καὶ ἔφιππος» [5] · ἢ «τὸ δὲ μονοπάτιον πεζὸν μόνον ἄνθρωπον δέχεται» [6] ἢ «μονοπάτιόν ἐστι τὸ περιιέναι καὶ διακινεῖν ἄνθρωπον χωρὶς ὑποζυγίου» [7].

Η ΕΠΙΣΤΡΩΣΙΣ ΤΩΝ ΟΔΩΝ

Τῶν Βυζαντινῶν χωρίων οἱ δρόμοι δὲν ἦσαν πάντοτε ὁμαλοὶ καὶ ἐστρωμένοι, τὸ αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ δεχθῇ τις καὶ διὰ τὰς ὁδοὺς τῶν πόλεων. Ἤδη ὁ Ἰουλιανὸς περιγράφει τὰς λεωφόρους τῶν πόλεων ἐστρωμένας μὲ χάλικας ἐφ' ὧν εἶχε ἐπιχυθῇ χῶμα [8], πρὸ αὐτοῦ δὲ ὁ Λουκιανὸς ὁμιλεῖ δι' ὁδὸν «ἐστρωμένην χάλιξιν καὶ δυσπάτητον ὀξέσι κέντροις λίθων» [9], δι' ἣν ἐργασίαν ἀναμφιβόλως θὰ ἐχρησιμοποιοῦντο τὰ ὑπὸ πολὺ μεταγενεστέρου συγγραφέως ἀναφερόμενα «πρὸς ἐξομάλισιν τῶν τρίβων ἀναγκαιότατα πτύα καὶ τύκια καὶ σκαπάναι» [10]. Τὴν μέριμναν ἄλλως τε τῆς ἐπιστρώσεως τῶν ὁδῶν δεικνύει καὶ ἡ πολλάκις, κυρίως ἐν τοῖς ἐγγράφοις καὶ τοῖς νόμοις, ἀναφερο-

---

1 Trinchera, Syll., 298,225.

2 Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, 1,124,7. Spata, Le pergamene, 181,2. Cusa, I diplomi, 527,11. Trinchera, Syll., 107,82.

3 Spata, Diplomi Greci, 30,5.

4 Rudolf Vari, Incerti scriptoris byzantini sæculi X liber de re militari, 7,9·8,9·11,21. Trinchera, Syll., 298,225. Spata, Diplomi Greci, 420,2. Διήγησις τοῦ Διγενῆ, στίχ. 1913 (Μηλιαράκη).

5 Βασιλικά, 58,3,12. Ἐπαναγωγὴ ηὐξημένη, 42 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 4,332).

6 Σύνοψις ἥττων, Ο,23 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 2,191).

7 Σύνοψις, Ο,1 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 5,524).

8 Ἰουλιανοῦ, Ἐπιστολαί, ἐπιστ. 98,180 (Bidez). Πρόκειται δῆλα δὴ περὶ τῶν σκυρωτῶν ὁδῶν τῶν ἀρχαίων. Θ. Δεσποτοπούλου, Ἡ ὁδοποιία ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον (Τεχνικὰ Χρονικά, ἔτος 9ον (1940) 18 ἰδιαιτ. ἀποσπ.).

9 Λουκιανοῦ, Τραγῳδοπ., 226 ἀπόσ. Πβ. Hermann-Blümner, Lehrbuch[3],138.

10 Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ., 81,1.

μένη ὁδοστρωσία καὶ ὁ δι' αὐτὴν φόρος[1]. Ἀλλὰ καὶ κατ' ἄλλον τρόπον, πλὴν τῶν σκύρων, ἐπεστρώννυντο τότε αἱ ὁδοί, ὡς μανθάνομεν ἔκ τε τῶν νόμων, οἵτινες ὁμιλοῦσι περὶ τοῦ «στρῶσαι λίθοις τὴν ὁδὸν ἢ ἀποστρῶσαι»[2] καὶ ἐκ χωρίου τοῦ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου ἔνθα φέρονται τὰ ἑξῆς· «καὶ τὸ στρῶσαι καὶ ἐπὶ λίθων λέγεται ὡς δηλοῖ τὸ ἔστρωσε λίθοις τὴν ὁδόν»[3].

Ἦσαν δ' οἱ λίθοι οὗτοι σκληροὶ ὀρθογώνιοι[4] καλῶς πρὸς ἀλλήλους προσαρμοζόμενοι καὶ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καταχωννύμενοι[5] τοιοῦτοι δὲ σῴζονται σήμερον εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Τὸπ - Καποῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀλλὰ καὶ μὲ πολυγωνικὰς ἢ τετραγώνους πλάκας ἐστρώννυντο οἱ κεντρικοὶ δρόμοι οἵ τε ἐντὸς τῶν πόλεων καὶ οἱ ἐκτὸς αὐτῶν εἰς αὐτὰς ἄγοντες[6].

Τοιαύτην διὰ πλακῶν στρῶσιν διὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἡρῴδου ἐν Ἀντιοχείᾳ ἀναφέρουσιν ὅ τε Ἰώσηπος καὶ ὁ Μαλάλας[7], τὸ αὐτὸ δὲ ὁμολογεῖται καὶ δι' ἄλλας πόλεις, καὶ δὴ τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἰς τὰ προάστια τῆς ὁποίας ἀναφέρονται πλακόστρωτοι ὁδοί[8], ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ πόλει[9].

---

[1] Βλ. τὴν 24ην νεαρὰν τοῦ Ἰουστινιανοῦ (Zach. v. Lingenthal, Imperatoris Justiniani Novellæ quæ vocantur, 1,156). Βασιλικά, 5,1,4·16,1,27. M i k l o s i c h - M ü l l e r, Acta et Diplomata, 6,47.

[2] Βασιλικά, 58,8,11. Πβ. καὶ τὴν ἥττονα Σύνοψιν Κ, 9,24 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 5,391).

[3] Ε ὐ σ τ α θ ί ο υ, Παρεκβ., 1368,48.

[4] Ὁ Μ α λ ά λ α ς, Χρονογρ., 280,20 ἀναφέρει ὅτι ἐπὶ Ἀντωνίνου Πίου πᾶσαι αἱ ὁδοὶ τῆς Ἀντιοχείας ἐστρώθησαν διὰ μυλίτου λίθου.

[5] Σ υ μ ε ῶ ν ο ς Μ ε τ α φ ρ ά σ τ ο υ, Βίος τῶν ἁγίων Κύρου καὶ Ἰωάννου, PG, 114,1249. Ὁ περιγράφων τὸ ἀνάκτορον τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου λέγει ὅτι οἱ δρόμοι οἱ εἰς αὐτὸ ἄγοντες ἦσαν «ἐΰτυκτοι κατορυχέεσσι λίθοισι». R. G u i l l a n d, Le palais de Théodore Métochite (Revue des études Grecques, 35,90).

[6] Σ υ μ ε ῶ ν ο ς Μ ε τ α φ ρ ά σ τ ο υ, Ἔνθ' ἀν. Μ α λ ά λ α, Χρονογρ., 223, 17. Σ ω φ ρ ό ν ι ο ς Ἱ ε ρ ο σ ο λ ύ μ ω ν, PG, 87³,3688. Ὁ Ἰώσηπος (περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου, 1,425) ὁμιλεῖ περὶ ὁδοῦ ἐν τῇ Ἀντιοχείᾳ τῆς Συρίας ἐστρωμένης «ξεστῷ μαρμάρῳ» ἢ «λίθῳ ξεστῷ» ὡς ὁ αὐτὸς λέγει ἐν τῇ Ἰουδαϊκῇ ἀρχαιολογίᾳ του (16,5,4).

[7] Ἰ ω σ ή π ο υ, Περὶ τοῦ Ἰουδ. πολέμου, 1,425. Μ α λ ά λ α, Χρονογρ., 223,17.

[8] T a f e l, Eustathii opusc., 111,62. H. D e l e h a y e, Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues, 133.

[9] T a f e l, Ἔνθ' ἀν. 311,19. Περὶ τοῦ Κωνσταντίνου Θ' ὁμιλῶν ὁ Μ ι χ α ὴ λ Ψ ε λ λ ὸ ς (Χρονογρ., 149,4 Σάθα) λέγει ὅτι «καὶ οἱ λίθοι τῶν ἐδαφῶν ἀπεστρώννυντο, ἵνα μὴ ὀλισθαίνῃ περὶ ταῖς πλαξὶν ὁ ἵππος αὐτῷ». Καὶ ὁ Ἄραψ δὲ περιηγητὴς Ibn Batoutah, κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, λέγει ὅτι αἱ ὁδοὶ τῆς πρωτευούσης ἦσαν πλακόστρωτοι. J. E b e r s o l t, Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant, 44. Αἱ περὶ πλακοστώσεως λοιπὸν τῶν ὁδῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως μαρτυρίαι εἶναι σαφέσταται, δὲν ἔχει ὅθεν δίκαιον ὁ Krause ὅταν γράφῃ ὅτι πιθανὸν εἶναι νὰ εἶχεν ἡ Κωνσταντινούπολις πλακοστρώτους ὁδούς, μ' ὅλον ὅτι οὐδὲν περὶ τούτου τεκμήριον εὗρεν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς (K r a u s e, Die Byzantiner des Mittelalters, 22 τοῦ προλόγου).

Αἱ οὕτω στρωννύμεναι ὁδοὶ ἦσαν αἱ μὲ τὴν Λατινικὴν λέξιν *στράται* καλούμεναι (viæ stratæ), δι' ἧς λέξεως κατόπιν ἐδηλοῦτο πᾶσα ὁδός[1], πρὸς δὲ καὶ *στρωταί*[2], αἱ δὲ διὰ πλακῶν, *πλακωταί*[3].

Η ΤΩΝ ΟΔΩΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Πλὴν τῆς ὁδοστρωσίας, δι' ἣν ἰδιαιτέρως καὶ βασιλεῖς ἐνδιεφέροντο[4] καὶ διάφοροι ἄλλαι ὑπὲρ τῶν ὁδῶν ἐλαμβάνοντο φροντίδες ὑπὸ ἰδιαιτέρων κρατικῶν ὑπαλλήλων[5]. Τοιοῦτοι διὰ τὴν πρωτεύουσαν ἦσαν ὁ *ἔπαρχος τῆς πόλεως*[6], διὰ τὰς πόλεις τῆς Λυκαονίας καὶ Πισιδίας ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ὁ *πραίτωρ*[7], διὰ διαφόρους ἄλλας πόλεις οἱ *ἀστυνόμοι*[8] ἢ *ἀγορανόμοι*[9] καὶ ἐπὶ Βενετοκρατίας ἐν Κρήτῃ ὁ dominus capitaneus[10].

Οἱ ἄρχοντες λοιπὸν οὗτοι ἐφρόντιζον νὰ ὁμαλίζωνται, καθίστανται εὐθεῖαι καὶ ἐπισκευάζωνται αἱ ὁδοί[11], ν' ἀποφεύγεται δὲ πᾶν τὸ δυνάμενον

---

[1] Στράτα γὰρ ἡ ἐστρωμένη ὁδὸς τῇ Λατίνων καλεῖται φωνῇ. Π ρ ο κ ο π ί ο υ, Ὑπὲρ τῶν πολέμων, 2,1,7 ὁδός· ἡ στράτα λεξικ. Ζ ω ν α ρ ᾶ· τὴν στράταν ἤρχουμουν ποτὲ μὲ πεῖναν καὶ μὲ δίψαν. H e s s e l i n g - P e r n o t, Poèmes Prodromiques, IV, 227. Ν ι κ ή τ α Χ ω ν ι ά τ ο υ, Χρον. Διήγ., 733,14. Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη, στίχ. 2051. C u s a, I diplomi, 386,2,559,6. T r i n c h e r a, Syll., 112,85,124,95. Σ π. Ζ α μ π ε λ ί ο υ, Ἰταλοελληνικά, 101. M i k l o s i c h - M ü l l e r, Acta et Diplomata, 5,23·6,14. Ἐν τῷ βίῳ Συμεὼν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ (PG, 93,1676) φέρεται καὶ τὸ ρῆμα π α ρ α σ τ ρ α τ ί ζ ω.

[2] Βίος καὶ μαρτύριον τοῦ ἁγίου Δομετίου (Anal. Boll., 19,295,20,298,1,299,10, 315,3). Strata· στρωτή, CGL, 2,439,19.

[3] Κ ω ν σ τ α ν τ ί ν ο υ Π ο ρ φ υ ρ ο γ ε ν ν ή τ ο υ, Ἔκθεσις, 438,8. Ἔδαφος ἐστρωμένον διὰ πλακῶν ἢ μαρμάρων χαρακτηρίζεται ὡς π λ α κ ω τ ὸ ν ἢ μ α ρ μ α ρ ω τ ό ν. Κ ω ν σ τ α ν τ ί ν ο υ Π ο ρ φ υ ρ ο γ ε ν ν ή τ ο υ, Ἔκθεσις, 84,5,106,13.

[4] Περὶ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου λέγεται ὅτι «ἦν οἰκοδομῶν γεφύρας καὶ ὁδοστρωσίας κατασκευάζων». (Ἰ ω ά ν ν ο υ, Μνημεῖα ἁγιολογικά, 220). Πβ. καὶ τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν νεαρὰν τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Σημείωσον ὅτι αἱ βασιλικαὶ ὁδοὶ συνετηροῦντο καὶ ἐπεσκευάζοντο δαπάναις τοῦ κράτους.

[5] Ἐν Ρώμῃ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὑπῆρχον οἱ curatores viarum ἢ viocuri, Ἑλληνιστὶ δὲ ὁδῶν ἐπιμεληταί. Πβ. D u C a n g e, Constantinopolis Christiana, 69.

[6] Βασιλικά, 58,11,10. Ἐπαναγωγή, 39,34.

[7] Βασιλικά, 6,9,4,58,8,6.

[8] Πανδέκται, 43,10. Βασιλικά, 58,8,8,11,12.

[9] Λ ι β α ν ί ο υ, Δύσκολος ὤλισθεν § 6 τόμ. 6,554 (Förster).

[10] H i p. N o i r e t, Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination Vénitienne, 445.

[11] Βασιλικά, 58,8,11.

νὰ βλάψῃ αὐτὰς καὶ σμικρύνῃ τὸ μικρὸν ἄλλως τε πλάτος αὐτῶν. Οὕτως ἀπηγορεύετο οἱ ἐργαστηριακοὶ νὰ θέτωσι πρὸ τῶν ἐργαστηρίων των διάφορα ἀντικείμενα, ἐξαιρουμένων τῶν κναφέων, οἵτινες ἠδύναντο νὰ ἁπλώνωσι φορέματα καὶ τῶν τεκτόνων, οἵτινες ἠδύναντο νὰ τοποθετῶσι τροχοὺς εἰς τόσην ὅμως ἀπὸ τῆς θύρας τῶν ἐργαστηρίων των ἀπόστασιν, ὥστε νὰ δύναται νὰ διέρχεται ἅμαξα[1]. Κατὰ τὸ ἐπαρχικὸν δὲ βιβλίον (13,3) ἀπηγορεύετο εἰς τοὺς *σαλδαμαρίους* (παντοπώλας), εὐπρεπείας χάριν, νὰ ἐκθέτωσιν εἰς τὰς ὁδοὺς κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ δεσποτικὰς ἑορτὰς τὰ ἐμπορεύματά των ἢ ὅταν διὰ τῶν ὁδῶν ἐγίνετο βασιλικὴ προέλευσις.

Ἐπειδὴ δέ, ἕνεκα τῆς στενότητος τῶν δρόμων, τὸ φῶς αὐτῶν ἦτο ὀλίγον, διὰ τοῦτο δὲν ἐπετρέπετο νὰ κατασκευάζωνται ἐξῶσται τῶν οἰκιῶν τὰ λεγόμενα τότε *σωλάρια* ἢ *ταβλωτὰ* εἰς τὰς ὁδούς, τῶν ὁποίων τὸ πλάτος ἦτο μικρότερον τῶν δέκα ποδῶν, οὐδὲ νὰ ὑπάρχωσι κάτωθεν τῶν ἐξωστῶν τούτων, καὶ πρὸς ὑποβάσταξιν αὐτῶν, τοῖχοι ἢ κίονες λίθινοι ἢ ξύλινοι, ὥστε νὰ ἀδικῆται ἡ ὁδός[2]. Οἱ κατασκευαζόμενοι ἐπ᾿ ἴσης ἐξῶσται ὤφειλον ν᾿ ἀπέχωσι τῶν ἀπέναντι αὐτῶν τοὐλάχιστον δέκα πόδας[3].

Ἐννοεῖται δ᾿ ὅτι, παρὰ τὰς ἀπαγορεύσεις ταύτας καὶ τὰς ὑπὸ τοῦ νόμου εἰς τοὺς παραβάτας ἐπιβαλλομένας ποινάς[4], ἀναφέρεται ὅτι πολλῶν ἀρχόντων αἱ οἰκίαι τοσοῦτον ἐξεῖχον, ὥστε νὰ σχηματίζωσιν αὗται στοὰν καλύπτουσαν τὴν δίοδον[5].

Ἐπ᾿ ἴσης αὐστηρῶς ἀπηγορεύετο, ἄνευ διαταγῆς τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως, νὰ φράσσῃ τις τὰς ῥύμας διὰ τῆς κτιζομένης οἰκίας του[6], οὐδ᾿ ἐπετρέπετο, ἐπὶ τῇ προφάσει ἀνακαινίσεως, νὰ ὑψώνῃ τις ἢ νὰ χαμηλώνῃ ἢ νὰ μηκύνῃ τὴν ὁδὸν[7] ἢ νὰ κάμνῃ ὀπὴν ἢ γέφυραν εἰς δημοσίαν ὁδόν, ὁπότε ἐνήγετο ὡς βλάπτων αὐτήν[8].

---

[1] Πανδέκται, 43,7,8,10. Βασιλικά, 58,8,12. Σύνοψις Κ, 9,24 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 5,391).

[2] Νόμ., 12,5. Βασιλικά, 58,8,10.

[3] Ζήνωνος, Διάτ., 128. Λέοντος, Νεαρά, 113 (Migne, PG, 107,652). Βασιλικά, 58,11,9.

[4] Ὁ Θεοδοσιανὸς κῶδιξ ὥριζεν, ἵνα ὁ τοιοῦτος ἡλιακὸς κρημνίζεται, ἡ δὲ οἰκία πᾶσα κατέχεται ὑπὲρ τοῦ δημοσίου (Βασιλικά, 58,11,9), ἡ δὲ διάταξις τοῦ Ζήνωνος, ἵνα ὁ κύριος τῆς οἰκίας πληρώνῃ ὡς πρόστιμον δέκα λίτρας χρυσίου, δέκα ὁ ἐργολάβος ἢ ἀρχιτέκτων, ὁ δὲ κατασκευάσας τεχνίτης νὰ τύπτεται καὶ ἐξορίζεται (κῶδ. Θεοδ., 25,5). Βλ. περὶ τῶν ἀνωτέρω Φ. Κουκουλέ, Περὶ τὴν Βυζαντινὴν οἰκίαν, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. ΙΒ΄ 113 ἑξ.

[5] Silv. G. Mercati, Gli aneddoti d'un codice Bolognese, BZ, 6,140.

[6] Ἐπαναγωγή, 39,34. Πρόχειρον ηὐξημένον, 58,38 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 6,320).

[7] Βασιλικά, 58,8,12.

[8] Βασιλικά, 58,8,7.

Τέλος ἐλαμβάνετο πρόνοια, ἵνα κατὰ τὴν ῥυμοτομίαν αἱ ὁδοὶ βλέπωσι πρὸς ἀνατολάς, ἵνα δέχωνται περισσότερον φῶς[1].

Η ΚΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΟΔΩΝ

Παρ᾿ ὅλα ἐν τούτοις τὰ λαμβανόμενα μέτρα, ἡ κατάστασις τῶν ὁδῶν τῶν πόλεων, καὶ δὴ καὶ τῶν τῆς πρωτευούσης, δὲν ἦτο καθ᾿ ὅλου καλή· περιηγητὴς τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος, ὁ Odon de Deuil, ἔγραψε περὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως· «ἡ πόλις εἶναι ῥυπαρὰ καὶ πλήρης ἀκαθαρσιῶν»[2], ἐν ψηφίσματι δὲ τῆς Βενετικῆς συγκλήτου τοῦ 1455 ὁμολογεῖται ὅτι ἡ πόλις τοῦ Ἡρακλείου ἦτο «ἀκάθαρτος, ὡς εἶναι γνωστόν»[3].

Καὶ ἐπεβάλλετο μὲν νὰ ῥίπτεται ἐκτὸς τῶν πόλεων «πᾶν τὸ ἀχρεῖον καὶ ἀπόβλητον ὡς πρὸς τὴν τῶν ζώντων χρῆσιν»[4], εἰς τὰς Βυζαντινὰς ἐν τούτοις ὁδοὺς ἠδύνατό τις νὰ ἴδῃ ἀπερριμμένα ῥάκη[5], παλαιὰ δέρματα[6], θνησιμαῖα ζῷα[7], παιδίων ἀποχωρήματα[8] καὶ κόπρον[9] ἢ διάφορα τῶν οἰκιῶν ἀπορρίμματα[10], πρὸς δὲ καὶ εἰς τὰς δημοσίας ὁδοὺς καὶ τὰς στοὰς καὶ φάτνας ἀλόγων ζῴων ἢ καὶ τὰ ζῷα ταῦτα προσδεδεμένα[11].

Κατὰ τοὺς νόμους, οἱ ἀστυνόμοι ἔπρεπε νὰ φροντίζωσι νὰ μὴ ῥίπτεται εἰς τὰς ὁδούς τι τὸ βλάπτον αὐτάς[12], ὑπὸ τὸ τί δὲ τοῦτο, πλὴν τῶν ἀπορριμμάτων, περὶ ὧν ἀνωτέρω ὁ λόγος, ἐννοοῦνται καὶ τὰ ῥυπαρὰ ὕδατα, ὡς πιστο-

---

[1] Εὐστάθιος Ἀντιοχείας, PG, 18,724.

[2] J. Ebersolt, Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant, 33.

[3] Hip. Noiret, Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination Vénitienne, 449.

[4] Γρηγόριος Νύσσης, PG, 44,605.

[5] Tafel, Eustathii opusc., 298,15. Δημητρίου Κυδώνη, Ἐπιστολαὶ (Boissonade, Anecdota Nova, 256).

[6] Πανδέκται, 43,10. Βασιλικά, 58,8,12.

[7] Χρυσόστομος, PG, 59,399. Γρηγόριος Νύσσης, Ἔνθ᾿ ἀν. Βασιλικά, Ἔνθ᾿ ἀν. Ἰωσὴφ Βρυεννίου, Λόγος δεύτερος εἰς τὴν σωτήριον σταύρωσιν, 2,163 (ἔκδ. Βουλγάρεως).

[8] Ἀκολουθία τοῦ σπανοῦ (Legrand, Bibl. Gr. vulg., 2,37).

[9] Γρηγόριος Νύσσης, Ἔνθ᾿ ἀν. Πανδέκται, Ἔνθ᾿ ἀν. Βασιλικά, 58,8,12.

[10] Ταῦτα ἐν Κρήτῃ, ἐπὶ Βενετοκρατίας, συνειθίζετο νὰ συγκεντρῶνται εἰς ὡρισμένον δι᾿ ἕκαστον ἐντὸς τῆς πόλεως μέρος καλούμενον κοπρέαν. Hip. Noiret, Ἔνθ᾿ ἀν, 175.

[11] Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβ., 2,4,26. Ἁγίου Ἀθανασίου, Εἰς τὸ πορευθέντες εἰς τὴν ἀπέναντι κώμην, PG, 28,180.

[12] Πανδέκται, 43,10. Βασιλικά, 58,8,11.

ποιεῖται ἐκ τῶν νόμων, οἵτινες ἀπηγόρευον νὰ μὴ ἐκδίδωσιν εἰς πλατεῖαν ἢ ρύμην πόλεως ἢ κώμης οἱ χαλαστῆρες ρυπαρῶν ὑδάτων «διὰ τὰς γινομένας ἀπὸ τούτων βλάβας τοῖς παριοῦσι»[1].

Ὅτι βέβαια ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν, καὶ δὴ εἰς ὡρισμένας περιστάσεις, ἐκαθαρίζοντο οἱ δρόμοι, ἔχομεν μεμαρτυρημένον· οὕτω, προκειμένου νὰ γίνῃ δημοσία βασιλικὴ προέλευσις ἢ θριαμβευτικὴ ὑποδοχὴ τοῦ ἐπανερχομένου νικητοῦ βασιλέως ἢ στρατηγοῦ, ὁ τὴν καθαριότητα τῆς πρωτευούσης ἐποπτεύων ἔπαρχος τῆς πόλεως διέτασσε νὰ φιλοκαληθῶσιν οἱ δρόμοι[2], μέτρα δὲ καθαρισμοῦ ὁδῶν ἐπὶ Βενετοκρατίας ἢ Φραγκοκρατίας μαρτυροῦνται ἐν Κρήτῃ καὶ Κύπρῳ.

Γνωρίζομεν λοιπὸν ὅτι ἐν Ἡρακλείῳ τῆς Κρήτης, κατὰ διάταγμα τοῦ 1360, ἕκαστος τῶν κατοίκων ἀπηγορεύετο νὰ ρίπτῃ ἐκ τῆς οἰκίας του ἀκαθαρσίας εἰς οἱονδήποτε μέρος. Τὴν ἀποκομιδὴν ἀνελάμβανον καθ᾽ ἑκάστην διὰ τεσσάρων κάρρων δώδεκα ὁδοκαθαρισταὶ πληρωνόμενοι ὑπὸ τῶν κατοίκων, ἀναλόγως τῆς οἰκονομικῆς ἑκάστου καταστάσεως, τῶν πλουσίων μάλιστα πληρωνόντων τὸ εἰς τοὺς πένητας ἀναλογοῦν ποσόν[3]. Οἱ ὁδοκαθαρισταὶ οὗτοι εἰδοποίουν διὰ κέρατος τοὺς κατοίκους νὰ φέρωσιν εἰς τὰς ἁμάξας των ὅ,τι εἶχον ἀπορριπτέον.

Τὰς συγκεντρουμένας δ᾽ ἀκαθαρσίας ὤφειλον οἱ αὐτοὶ ὁδοκαθαρισταὶ νὰ ρίπτωσιν ἐκτὸς τῆς πόλεως εἰς θέσιν καλουμένην *κοπρέαν*. Ἐὰν δ᾽ οὗτοι παρημέλουν τὸ καθῆκόν των τοῦτο, τότε ὤφειλον καθ᾽ ἣν ἡμέραν δὲν εἰργάσθησαν νὰ πληρώνωσι δώδεκα γρόσια. Ἐπίσης ὑπεχρεοῦντο οἱ πολῖται νὰ φιλοκαλῶσι κατὰ Σάββατον τὸ πρὸ τῆς οἰκίας των μέρος τῆς ὁδοῦ[4].

Κατὰ τὰς Ἀσίζας τῆς Κύπρου, περίπου κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχήν, διετάσσοντο οἱ Κύπριοι «νὰ φουρκαλήσουν τὰ στενὰ» καὶ μάλιστα τὸ πρὸ τῆς οἰκίας του ἕκαστος τμῆμα τῆς ὁδοῦ, τοῦ παραβάτου ὀφείλοντος νὰ καταβάλῃ ὡς πρόστιμον ἑπτὰ καὶ ἥμισυ σολδία[5].

Καὶ αὐτὰ μὲν ἐν Κρήτῃ διέτασσον αἱ ἀρχαί, ὅτι ὅμως τὸ κακὸν δὲν ἐθεραπεύετο δηλοῖ τὸ ὅτι τῷ 1455 πιστοποιεῖται ὅτι ἡ πόλις τοῦ Ἡρακλείου ὑπῆρξεν «immunda ut omnibus notum est» ἤτοι ἀκάθαρτος ὡς τοῖς πᾶσι

---

[1] Βασιλικά, 58,8,6. Ἀρμενοπούλου, Ἔνθ᾽ ἀν. 2,4,82.

[2] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 499,14.

[3] Ἕκαστος ἰδιοκτήτης κατέβαλλεν ἀπὸ ἑνὸς μέχρι τεσσάρων γροσίων. J. Jegerlehner, Beiträge zur Verwaltungsgeschichte Kandias im 14 Jahrhundert, BZ, 13,461. Κατὰ διάταγμα τοῦ 1407 ἕκαστος πολίτης ἔπρεπε νὰ πληρώνῃ τὸ 1/4 τῆς δαπάνης τῆς ἀπαιτουμένης διὰ τὴν μεταφορὰν τῶν ἀπορριμμάτων του ἐκ τῆς κοπρέας του ἔξω τῆς πόλεως. Hip. Noiret, Ἔνθ᾽ ἀν. 175.

[4] J. Jegerlehner, Ἔνθ᾽ ἀν. 13,460,461.

[5] Ἀσίζαι τῆς Κύπρου, Α΄ 286 (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,232).

γνωστὸν καὶ ἐλαμβάνετο πρόνοια «ut furet et teneatur ab omnibus munda et clara continue ab omni immundicia»[1].

Μικρὸν ἀνωτέρω ὡμίλησα διὰ τὰ εἰς τὰς ὁδοὺς ἐκ τῶν οἰκιῶν ριπτόμενα ρυπαρὰ ὕδατα. Ἀληθὲς εἶναι ὅτι εἰς τὰ μεγάλα κέντρα δι᾽ αὐτὰ καὶ τὰ ἀπὸ τῶν ἀφεδρώνων ἀποχετευόμενα ὑπῆρχον ἰδιωτικοὶ ὑπόνομοι, οἵτινες εἰσέβαλλον εἰς δημοσίους ὁλκούς[2], *καράβους*, ὡς καὶ νῦν ἐνιαχοῦ, καλουμένους[3] ἢ *κανάλους* ἢ *καλάνους*[4], οἵτινες, ἐγχώρυγοι ὄντες, ἐλαμβάνετο πρόνοια νὰ εἶναι ἀρκετὰ βαθεῖς. Τοιούτους, κατὰ τὰ Πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κατεσκεύασεν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, ὥστε νὰ μὴ προέρχεται δυσωδία καὶ προκαλῶνται ἐπομένως νόσοι «*ἀλλ᾽* εἰς τὸ βάθος διέρχεσθαι τὰς δυσώδεις ὕλας καὶ κατέρχεσθαι εἰς τὴν θάλασσαν»[5].

Τὰ κείμενα οὐχὶ σπανίως ὁμιλοῦσι περὶ τῶν εἰς τὴν θάλασσαν εἰς τὰς παραλίους πόλεις ἐκδιδόντων ἀκαθάρτων ὑπονόμων[6], πρὸς δὲ καὶ περὶ τῶν ἐπιφορτισμένων τὴν καθαριότητα αὐτῶν *καναλοπλυτῶν* ἢ *καλαλοπλυτῶν*[7], τῶν ὁποίων, φυσικά, τὸ ἐπάγγελμα ἐθεωρεῖτο ἐπονείδιστον[8].

Προστεθείσθω δ᾽ ὅτι διὰ τὴν συντήρησιν τῶν κανάλων τούτων ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ καταβάλλῃ εἰδικὸν τέλος ὁ ἔχων τὴν χρῆσιν αὐτῶν[9].

Ἐπειδὴ εἰς τὰς ὁδοὺς τῶν Βυζαντινῶν πόλεων δὲν ὑπῆρχε σύστημα ἀποχετεύσεως τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, πολλαχοῦ δ᾽ ἐν αὐταῖς ἐσχηματίζοντο

---

[1] Hip. Noiret, Ἔνθ᾽ ἀν. 449.

[2] Δίωνος Χρυσοστόμου, Πρὸς Ἀλεξανδρεῖς, 15. Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβ., 2,4,80,81.

[3] Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβ., 2,4,81. Κάραβος νῦν ἐν Θεσσαλονίκῃ, Κρήτῃ καὶ Θρᾴκῃ λέγεται ἡ καταβόθρα. Τὸ κάραβος ὡς τοπωνύμιον φέρεται νῦν ἐν Νάξῳ, Πάρῳ καὶ Κεφαλληνίᾳ. Πβ. Κ. Ἄμαντον ἐν Ἀθηνᾶς τόμ. 27,38 τοῦ Λεξικ. Ἀρχείου.

[4] Βασιλικά, 58,22α. Ἔπιθι καὶ Κ. Ἄμαντον ἐν Ἀθηνᾶς, 24,300,41,186. Ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1192 ἀναφέρεται «κάναλος τῆς δημοσίας ὁδοῦ. Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, 3,21. Περὶ ὑπονόμων τῆς Κωνσταντινουπόλεως βλ. Du Cange, Constantinopolis Christiana. 2,84.

[5] Ψευδοκωδινοῦ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 149,4.

[6] Γαληνοῦ, Περὶ τροφῶν δυνάμεως, βιβλ. 3 (Α. Κοραῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, 23). Νεῖλος ἀσκητής, PG, 79, 561. Ἰωάννου Ἀκτουαρίου, Περὶ τῶν ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος, 2,7 (Ideler, Physici et medici Græci minores, 1,368,3,370,7).

[7] Εἰς τὰ σχόλια τοῦ Ἐπικτήτου φέρεται· «πτύον σιδηροῦν ἐπικαμπὲς μεθ᾽ οὗ τὴν σηπεδόνα τῶν σκυβάλων ἀνιμῶνται οἱ λεγόμενοι καλαλοπλύται». Καλοπλύτης νῦν ἐν Χίῳ λέγεται μικρὸς χείμαρρος χυνόμενος εἰς ὑπόγειον ἀγωγὸν τῆς χώρας καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὴν θάλασσαν. Κ. Ἀμάντου, Συμβολὴ εἰς τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Χίου, Ἀθηνᾶς τόμ. 27,38 τοῦ Λεξικ. Ἀρχείου.

[8] Χρυσόστομος, PG, 61,331,414. Ὁ αὐτὸς ἱεράρχης (PG, 62,77) εἰς τοὺς φαύλους ἀνθρώπους συγκαταλέγει τοὺς κοπρῶνας.

[9] Βασιλικά, 16,1,27.

λάκκοι, τοὺς ὁποίους ἠναγκάζοντο οἱ πολῖται νὰ πληρώνωσι διὰ λίθων καὶ χωμάτων [1], διὰ τοῦτο, μετὰ βροχήν, αὗται ἦσαν πλήρεις πηλοῦ [2] ἢ καὶ λιμναζόντων ὑδάτων, δι᾽ ὧν ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ βαδίζωσιν καταρώμενοι οἱ διαβάται [3], τῶν ὁποίων οὐ μόνον διὰ τὸν λόγον τοῦτον εἰς τὸν βόρβορον ἐκυλίοντο τὰ κτήνη, ἀλλὰ πολλάκις ὀλισθαίνοντες καὶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι [4]. Ἀναφέρεται μάλιστα ὅτι Ἀνδρόνικος ὁ γέρων, μεταβαίνων ἔφιππος εἰς τὸν ναὸν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, δεινῶς ἐκακοπάθησε κυλισθεὶς εἰς τέλμα, ἕνεκα ὀλισθήματος τοῦ ἵππου του [5].

Ἀλλὰ καὶ ἄλλα μειονεκτήματα εἶχον τότε αἱ ὁδοί. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐγνώριζον βεβαίως τὸ πετρέλαιον «τὸ γῆθεν ἔλαιον» ἢ «τὸ ἐκ πέτρας ἔλαιον» ἢ «τὸ πηγέλαιον», ὡς τὸ ἀπεκάλουν [6], δὲν φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ ἐχρησιμοποίουν πρὸς φωτισμὸν τῶν ὁδῶν. Ὅτι τῶν μεγάλων πόλεων αἱ ὁδοὶ ἐφωτίζοντο, καθ᾽ ὡρισμένους τοὐλάχιστον αἰῶνας, ἔχομεν σαφεῖς μαρτυρίας. Οὕτω γνωρίζομεν ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Β′ ὁ ἔπαρχος τῶν πραιτωρίων Κῦρος διέταξε νὰ φωτίζωνται αἱ ὁδοὶ τῆς πρωτευούσης [7], περὶ φωτισμοῦ δὲ τῶν ὁδῶν Ἀντιοχείας καὶ Καισαρείας κατὰ τὸν Δ′ αἰῶνα ἔχομεν ἐκ τοῦ Λιβανίου, Εὐαγρίου καὶ ἄλλοθεν μαρτυρίας [8].

Κατὰ τὸν Ϛ′ αἰῶνα ὁ Προκόπιος μέμφεται τὸν Ἰουστινιανὸν ὅτι, χάριν

---

[1] Χρυσόστομος, PG, 47,458.

[2] Χρυσόστομος, PG, 61,94. Ὁ Ἰώσηπος, Περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου, 1,21,11 ὁμιλεῖ διὰ τὴν «Ἀντιοχέων πλατεῖαν οὐ φευκτήν; οὖσαν ὑπὸ βορβόρου». Θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia Græca sacra, 27,6). Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ., 780,4. Δημ. Κυδώνη, Ἐπιστολαὶ (Boissonade, Anecdota nova, 257,278). Ἐν τῷ πωρικολόγῳ (Wagner, Carmina Græca, 202,1) λέγεται ὅτι οἱ μεθυσθέντες κοιμῶνται εἰς τὰς ῥύμας καὶ ἐμπηλώνονται. Ὁ δὲ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς (PG, 156,41) τὸν λόγον ποιούμενος περὶ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐμβόλων, προσθέτει ὅτι οὕτως ἠδύνατό τις «ἄνευ πηλοῦ πᾶσαν διιέναι».

[3] Λιβανίου, Δύσκολος ὤλισθεν, § 6 (τόμ. 6,554· Förster). Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος Ἀνδρέου τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ, PG, 111,657. Th. Pressel, Johannis Tzetzæ epistolæ, 27.

[4] Silv. G. Mercati, Gli aneddoti d'un codice Bolognese, BZ, 6,134,135.

[5] Νικηφόρου Γρηγορᾶ, Ἱστορ., 1,373,17. Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ., 780,3.

[6] Tafel, Eustathii opusc., 171,41. Βλ. καὶ τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. πηγέλαιον.

[7] Πασχάλιον χρονικόν, 588,11.

[8] Λιβανίου, Πρὸς Θεοδόσιον τὸν βασιλέα κατὰ Τισαμενοῦ, 37 (τόμ. 3,183, 10· Förster). Εὐαγρίου, Ἐκκλ. ἱστορ., PG, 86^2,2857. Fr. Schemel, Basilius und die Schule von Cæsarea (Philolog. Wochenschrift, 42 (1922) στήλ. 621) Βλ. ὅσα περὶ τοῦ φωτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν πόλεων κατὰ τὸν Ε′ αἰῶνα γράφει ὁ J. N. Bakhnizen, Die oudchristelijke monumenten van Ephesus, 89.

τῶν δαπανῶν διὰ τὴν ὀχύρωσιν «οὔτε λύχνα ταῖς πόλεσιν ἐν δημοσίῳ ἐκάετο οὔτε τις ἄλλη ἦν παραψυχὴ τοῖς ταύτας οἰκοῦσι» [1], κατὰ μάρτυρα δὲ τὸν Εὐάγριον, ἐπὶ Μαυρικίου, ἐν Ἀντιοχείᾳ ὑπῆρχον «δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ λύχνα» [2]. Προσεπιμαρτυροῦσι δὲ περὶ τοῦ φωτισμοῦ τῶν ὁδῶν τῶν μεγάλων πόλεων πρῶτον τὰ λεγόμενα περὶ «δημοσίας λυχναψίας» ἢ «δημοσίας φωταγωγίας» κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τοῦ Πάσχα ἢ εὐχαρίστων γεγονότων [3] ὡς καὶ τὸ ἐν τοῖς Βασιλικοῖς λεγόμενον ὅτι τὸ ἐκ τοῦ φόρου τοῦ χρυσαργύρου περισσεῦον ὤφειλεν «ἀναλίσκεσθαι εἰς ἀναγκαίας χρείας τῆς πόλεως οἷον ἔργα ἢ σιτωνίαν ἢ φῶτα» [4].

Λέγοντες δ᾽ ὅτι ἐφωτίζοντο αἱ ὁδοὶ τῶν μεγαλοπόλεων ἐννοοῦμεν τῶν κεντρικῶν ὁδῶν τὸν φωτισμόν· ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται πῶς ὁ Χρυσόστομος ὁμιλεῖ περὶ περιερχομένων «ἐν σκότῳ καὶ πηλῷ» [5], ἣν πληροφορίαν πολὺ βραδύτερον διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐπιβεβαιοῖ ὁ Odon de Deuil, βεβαιῶν ὅτι εἰς πολλὰ μέρη τῆς πρωτευούσης ἐβασίλευεν αἰωνία νὺξ [6] καὶ ὁ ἀνώνυμος δὲ ὁμιλῶν περὶ τῶν σκοτεινῶν ὁδῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως [7].

Καὶ προσεπάθουν μὲν νὰ κολάσωσι τὸ μειονέκτημα τοῦτο τοῦ σκότους οἱ πρόγονοι ἡμῶν δᾷδας ἀνὰ χεῖρας κρατοῦντες, ὁσάκις παρίστατο ἀνάγκη νύκτωρ νὰ ἐξέλθωσι [8], τὸ τοιοῦτον ὅμως δὲν ἠμπόδιζε νὰ εἶναι ἐπικίνδυνος ἡ ἐν καιρῷ νυκτὸς πορεία, ἀφ᾽ οὗ οἱ ἐπωφελούμενοι τοῦ σκότους κακοποιοὶ διέπραττον διάφορα ἐγκλήματα [9].

ΠΟΘΕΝ ΕΛΑΜΒΑΝΟΝ ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑΙ ΟΔΟΙ

Κυρίαν πηγὴν διὰ τὰ ὀνόματα τῶν ὁδῶν κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἔχομεν τοὺς μ.Χ. παπύρους [10] καὶ τὰ ἔγγραφα. Ἐκ τούτων λοιπὸν πληροφο-

---

[1] Προκοπίου, Ἀνέκδοτα, 26,7.

[2] Εὐαγρίου, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, 6,8 (228,4· Bidez - Parmentier).

[3] Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 35,624. Πασχάλιον χρονικόν, 572,8.

[4] Βασιλικά, 56,12α. Πβ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Εἶχον νυκτοφύλακας οἱ Βυζαντινοί; (Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου, 381,382).

[5] Χρυσόστομος, PG, 61,94.

[6] J. Ebersolt, Constantinople Byzantine et les voyageurs du Levant, 33.

[7] Silv. G. Mercati, Gli aneddoti d'un codice Bolognese, BZ, 6,134.

[8] Χρυσόστομος, PG, 51,237· 52,615. Βίος τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου, 12,22 (De Boor). Νικήτα Παφλαγόνος, Ἰγνατίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως βίος, PG, 105,524. Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, 1,100,3. Νικηφόρου Γρηγορᾶ, Ἱστορ., 82,23.

[9] Ἔπιθι Φ. Κουκουλέ, Ἔνθ᾽ ἀν. 381. J. Ebersolt, Ἔνθ᾽ ἀν. Ὅρα ὅτι κατὰ τοὺς Πανδέκτας (9,3,1) κοινῆς ὠφελείας ἦτο νὰ διέρχεταί τις διὰ τῶν ὁδῶν ἄνευ φόβου καὶ κινδύνου.

[10] Alf. Stöckle, Spätrömische und byzantinische Zünfte (Klio, 9 Beiheft, 150,151).

ρούμεθα ὅτι αἱ ὁδοὶ τότε ὠνομάζοντο α') ἀπὸ προσώπων, τὰ ὁποῖα ἢ πρῶτα κατῴκησαν ἐν αὐταῖς ἢ ἦσαν τὰ ἐπισημότερα ἐκ τῶν παροικούντων ἢ καὶ οἰκονομικῶς συνέβαλον εἰς τὴν κατασκευὴν αὐτῶν. Οὕτως ἔχομεν ἄμφοδον Ἁρποκρατίωνος [1], ἄμφοδον Κρητικοῦ [2], «δρόμον Θοήριδος» [3], «ὁδὸν τοῦ Γαλάτη» [4], «ὁδὸν τοῦ Καστροϊωάννου» [5], «ρύμην τοῦ Κουτσουβέλου» [6], «στράταν τοῦ Πελεγρίνου» [7] κτλ. β') ἀπὸ συμπατριωτῶν κατοικούντων ἐν αὐταῖς πβ. τὸ συχνὰ ὑπὸ τῶν παπύρων ἀναφερόμενον «ἄμφοδον Μακεδόνων» καὶ «Κρητικὸν ἄμφοδον» [8], γ') κατὰ παλαιὰν συνήθειαν [9], ἀπὸ τῶν ἐχόντων ἐν αὐταῖς τὰ ἐργαστήριά των τοῦ αὐτοῦ ἐπαγγέλματος πβ. «ἄμφοδον ἢ λαύρα τῶν χηνοβοσκῶν» [10], «ἄμφοδος ἢ λαύρα σκυτέων» [11], «λαύρα ποιμένων» [12] ἢ «ἄμφοδος ποιμενική» [13], «διέξοδος ἀσκοθυραρίων» [14], «ὁδὸς ἢ λαύρα ζωναρῶν» [15], «ἄμφοδον λινυφείων» [16]· δ') ἀπὸ τὰ ἐν αὐταῖς κατ' ἐξοχὴν πωλούμενα ὡς λ.χ. «ἄμφοδος ἢ ρύμη μυροβαλάνου» [17], ε') ἀπὸ σημαντικῶν οἰκοδομημάτων ἐν αὐταῖς ἢ ἐγγὺς αὐτῶν κειμένων λ.χ. «δρόμος γυμνασίου» [18], «ρύμη θερμῶν βαλανείων» [19], ς') ἀπὸ ἐκκλησιῶν· οὕτως ἔχομεν «ρύμην τῆς ἁγίας ἐκκλησίας» [20], «λαύραν τοῦ εὐκτηρίου τοῦ ἁγίου Βίκτωρος» [21], «ὁδὸν τοῦ ἁγίου Θεοδώρου ἢ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου» [22], «ρύμην τοῦ ἁγίου Ἰουλιανοῦ» [23], «στενὸν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου» [24], «ἄμφοδον τῆς ἁγίας Εὐφημίας» [25], «ὁδὸν τῆς

[1] Fayûm towns Papyri, 95,9.
[2] P. Oxy., 105,4,1458 στήλ. I, 9.
[3] P. Oxy., 911,13.
[4] C u s a, I diplomi, 390,4.
[5] S p a t a, Diplomi Greci Siciliani inediti, 8,48.
[6] T r i n c h e r a, Syll., 520,8.
[7] C u s a, Ἔνθ' ἀν. 671,12.
[8] Πβ. τὰ σημερινά, τὰ Κρητικά, τὰ Μανιάτικα, τὰ Ψαριανά.
[9] A l f. S t ö c k l e, Ἔνθ' ἀν. 148,149.
[10] P. Oxy., 147,20,1634,5.
[11] P. Oxy., 1037,12. H e i s e n b e r g - W e n g e r, Byzant. papyri, 8,19,16,8.
[12] P. Oxy., 99,7. Πβ. τὰ σημερινὰ τὰ σκοινοπλοκάδικα, τὰ γύφτικα.
[13] P. Oxy., 75,17.
[14] M i k l o s i c h - M ü l l e r, Acta et Diplomata, 3,51.
[15] M i k l o s i c h - M ü l l e r, Ἔνθ' ἀν. 3,88.
[16] P.B, 137,5.
[17] P. Oxy., 254,5,1276,6.
[18] P. Oxy., 1116,5.
[19] P. Oxy., 43 verso στήλ. III.
[20] M a s p e r o, Papyri, 67,314,8.
[21] H e i s e n b e r g - W e g n e r, Ἔνθ' ἀν. 9,37.
[22] F. P r e i s i g k e, Antikes Leben nach den ägyptischen papyri, 124.
[23] C u s a, I diplomi, 637,12.
[24] T r i n c h e r a, Syll., 152,114.
[25] P. Oxy., 1038,23.

ἁγίας Ἀγάθης» [1], «ρύμην τῆς ἁγίας Βαρβάρας» [2], ζ') τέλος αἱ ὁδοὶ φαίνεται ὅτι ὠνομάζοντο καὶ ἀπὸ διαφόρων ἐμβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἐζωγραφίζοντο ἢ ἐξηρτῶντο ἀπὸ τοὺς κατὰ τὴν ἀρχὴν αὐτῶν τοίχους, ὡς δεικνύει ἡ παρὰ Μαλάλᾳ μνημονευομένη «ρύμη τὸ ἐλάφιν» [3].

ΑΙ ΕΝ ΤΑΙΣ ΟΔΟΙΣ ΚΡΗΝΑΙ, ΟΙ ΣΤΑΥΡΟΙ ΚΑΙ ΤΑ ΜΙΛΙΑ

Ἤδη οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες παραδίδεται ὅτι μεγάλην κατέβαλλον φροντίδα πρὸς ὕδρευσιν τῶν πόλεων τῆς Ἀνατολῆς ὑδραγωγοὺς σωλῆνας κατασκευάζοντες καὶ δι' αὐτῶν μακρόθεν τὸ ὕδωρ διοχετεύοντες [4]. Τῶν ὑδραγωγῶν τούτων, οἵτινες, προτοῦ δι' αὐτῶν ρεύσῃ τὸ ὕδωρ, ἐκαλοῦντο *ὑδρεῖα* [5], γενικῶς δὲ μετὰ τὴν διέλευσιν τοῦ ὕδατος *ἀγωγοί* [6], συχνὰ γίνεται μνεία ὑπὸ τῶν συγγραφέων. Οὕτως ὁ Μ. Βασίλειος λόγον ποιεῖται διὰ τοὺς εἰς τὰς πόλεις οἰκοδομοῦντας ἀγορὰς «καὶ ὑδραγωγοὺς ἐπισκευάζοντας» [7], κατὰ δὲ τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ ὁλκὸς τῶν ὑδάτων τῆς πρωτευούσης ἐγένετο ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου [8].

Ἀναφέρεται πρὸς τούτοις ὅτι ὁ Ἀναστάσιος εἰς τὴν Ἱεράπολιν ἔφερε μακρόθεν καὶ δι' ἀνωμάλων τόπων ὕδωρ ἄφθονον [9], ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς εἰς τὴν λουτρόπολιν τῆς Βιθυνίας, τὰ Πύθια, πάσχουσαν ἀπὸ ἔλλειψιν ὕδατος, διωχέτευσε «πηγὰς ποτίμων ὑδάτων» [10], ὅτι ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος ἐπεσκευάσθη ὁ πολύ, φυσικά, ἀρχαιότερος ἀγωγὸς τῆς Ἀλεξανδρείας [11], ὅτι ἐπ' αὐτοῦ κατεσκευάσθη ἀγωγὸς ὕδατος εἰς τὴν πόλιν Δάρας καὶ κρῆναι εἰς τὰς ἀμφόδους τῆς Ἀντιοχείας [12], γνωστὸν δ' εἶναι ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει

[1] T r i n c h e r a, Syll., 555,14.
[2] C u s a, I diplomi, 89,14.
[3] Μ α λ ά λ α, Χρονογρ., 345,18. Ὅρα ὅτι καὶ ἐν τῇ Δύσει κατὰ τὸν μεσαίωνα, ἀντὶ τῶν σημερινῶν ἀριθμῶν τῶν ὁδῶν, ἐχρησιμοποίουν δι' ἑκάστην οἰκίαν διαφόρους παραστάσεις φυτῶν, ζῴων καὶ τῶν τοιούτων. Ἀπὸ τῶν ἐμβλημάτων ἐννοεῖται ὠνομάζοντο καὶ διάφορα οἰκοδομήματα, πβ. τὰ ὀνόματα λουτρῶν ἵππος, κάνθαρος. Παλατ. Ἀνθολ., 9,628 (Dindorf). Μ α λ ά λ α, Χρονογρ., 192,8 καὶ Ἰ ο υ σ τ ι ν ι α ν ο ῦ, Νεαρὰ 96,15.
[4] Μ α λ ά λ α, Χρονογρ., 217,1.
[5] Χ ρ υ σ ό σ τ ο μ ο ς, PG, 59,695.
[6] Φ ρ υ ν ί χ ο υ, Ἐπιτομή, 314.
[7] PG, 29,448.
[8] Ψ ε υ δ ο κ ω δ ι ν ο ῦ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 2,138,9 (Preger).
[9] Π ρ ο κ ό π ι ο ς Γ ά ζ η ς, PG, 87³,2817.
[10] Π ρ ο κ ο π ί ο υ, Περὶ κτισμάτων, 5,3,19 (156,17· Haury).
[11] Μ α λ ά λ α, Χρονογρ., 445,8.
[12] Π ρ ο κ ο π ί ο υ, περὶ κτισμάτων 220,10,241,9 (Βόνν.).

τῷ 368 ἐπὶ Οὐάλεντος ἐκτίσθη ὑπόνομος ὕδατος, ὅστις μετὰ ταῦτα ἐπεσκευάζετο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων[1].

Ἐκ τῶν κεντρικῶν εἶτα ὁλκῶν διὰ μολυβδίνων[2] ἢ πηλίνων σωλήνων[3], οἵτινες ἐλαμβάνετο πρόνοια νὰ εἶναι μᾶλλον στενοί[4], τὸ ὕδωρ διεβιβάζετο εἰς διαφόρους ἀνὰ τὰς ὁδοὺς κρήνας[5] ἔνθα προσερχόμενοι οἱ πολῖται μετὰ πηλίνων ὑδροδοχείων ὑδρεύοντο[6].

Πλὴν τῶν κρηνῶν, εἰς τὰς ὁδούς, μάλιστα τὰς ἐκτὸς τῶν πόλεων, πρὸς ὑπολογισμὸν τῶν μιλιασμῶν, τῶν κατὰ μίλια δῆλα δὴ ἀποστάσεων[7], ἠδύνατό τις νὰ ἴδῃ καὶ στύλους ἢ στυλίσκους μαρμαρίνους, οὓς οἱ συγγραφεῖς καλοῦσι εἴτε *σημεῖα*[8], εἴτε *μίλια*[9] διὰ τὴν ἀρχικῶς κατὰ χίλια βήματα ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασιν[10] καὶ οἵτινες ἔφερον πλατέα ἀβάκια ἐφ' ὧν ἐχαράσσοντο σχετικαὶ μὲ τὴν ἀπὸ τοῦ κέντρου ἀπόστασιν ἐπιγραφαί[11].

Τέλος εἰς τὰς μακρὰς λεωφόρους, καὶ μάλιστα εἰς τὰ σημεῖα τῆς διασταυρώσεως αὐτῶν, ὁ διαβάτης ἠδύνατο νὰ ἴδῃ ἐπὶ κιόνων ἱδρυμένους σταυ-

---

[1] Ἀνωνύμου, Σύνοψις χρονικὴ (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 7,350,25). Γ. Παχυμέρη, Μιχαὴλ Παλαιολόγος, 512,17. J. Ebersolt, Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant, 23,8 ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

[2] Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 36,296. Μ. Βασίλειος, PG, 31,1389.

[3] Πανδέκται, 8,5,13.

[4] Tafel, Eustathii opusc., 347,80.

[5] Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων, 2,3,24. Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, Δέησις εἰς τὸν βασιλέα κύριον Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν. Regel, Fontes rerum byzantinarum, 127.

[6] Χορικίου, Εἰς Ἀράτιον Δοῦκα καὶ Στέφανον ἄρχοντα, 61,1,11 (Förster - Richtsteig).

[7] Εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα τὰ μήκη τῶν ὁδῶν ἐμετροῦντο κατὰ στάδια ἔχοντα διάφορον κατὰ πόλεις μῆκος· εἰς τὴν Ἀττικὴν π.χ. καὶ τοὺς Δελφοὺς τὸ στάδιον εἶχε μῆκος 177,55 μέτρ., εἰς τὴν Ὀλυμπίαν 192,27 καὶ εἰς τὴν Ἐπίδαυρον 181,08. Θ. Δεσποτοπούλου, Ἡ ὁδοποιία ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον (Τεχνικὰ Χρονικά, ἔτ. 9ον 1940,13 ἰδιαιτ. ἀποσπ.).

[8] Παλλάδιος Ἑλενουπόλεως, PG, 34,1052. Καλλινίκου, Βίος τοῦ ὁσίου Ὑπατίου, 60,66,117. Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Δανιὴλ τοῦ Στυλίτου (Anal. Boll., 32,124). Θεοφάνους, Χρονογρ., 2,26,6 (De Boor). Ἰωάννης Κλίμακος, PG, 88,812 καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ.

[9] Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Δωροθέου διδασκαλίαι ψυχωφελεῖς, PG, 88,1725.

[10] Τούς γε μὴν σταθμοὺς μίλια πατρίως ἐκάλουν ἀπὸ τῆς χιλιάδος τῶν βημάτων (Λυδοῦ, Περὶ μηνῶν, 54,72,124,11· Wünsch). Κατὰ τὰ ἐπαρχικὰ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτου, τοῦ ἀρχιτέκτονος, τὸ μίλιον εἶχε μῆκος ἑπτὰ σταδίων καὶ ἡμίσεος (Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβ., 2,4,12 σ. 240) τὸ αὐτὸ δὲ λέγει καὶ ὁ Σουΐδας ἐν λ. στάδιον· ἑπτὰ καὶ ἥμισυ στάδια ποιοῦσι μίλιον.

[11] Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, PG, 136,565.

ρούς, τοὺς ὁποίους, κατὰ τῆς ἐπηρείας τῶν πονηρῶν πνευμάτων ἀνεστηλωμένους[1], εὐλαβῶς προσεκύνει.

ΟΙ ΕΜΒΟΛΟΙ

Οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες εἰς τὰς μεγάλας πόλεις τῆς Ἀνατολῆς ἔκτιζον, κατὰ τὸ σχέδιον τῶν Ρωμαϊκῶν πόλεων, στοὰς ὑπωρόφους, ὑφ' ἃς ἐπροστατεύοντο οἱ πολῖται ἀπὸ τοῦ ἡλίου, τῆς βροχῆς καὶ τῶν καιρικῶν μεταβολῶν[2]. Συνεχίζοντες τὴν συνήθειαν ταύτην οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες, ἐφρόντιζον αἱ πόλεις τοῦ κράτους των νὰ ἔχωσι *στοάς*. Οὕτω τοιαύτας ἀναφέρεται ὅτι ἔκτισεν ἐν Κωνσταντινουπόλει Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας, περὶ ὧν κατὰ τὸν ΙΓ' καὶ ΙΕ' αἰῶνα ὁμιλοῦσι Γρηγόριος ὁ Κύπριος καὶ Μανουὴλ ὁ Χρυσολωρᾶς[3], στοὰς μεγάλας λέγουσιν οἱ συγγραφεῖς ὅτι εἶχεν ἡ Νικομήδεια[4], τὰς ὁποίας, ὑπὸ σεισμοῦ καταπεσούσας, ἀνήγειρε Θεοδόσιος ὁ Β'[5]. Εἰς τὸ Δαράς, τὴν μετέπειτα Ἀναστασιούπολιν, παραδίδεται ὅτι ὁ Ἀναστάσιος ἔκτισε ὁμοίως δημοσίας στοάς[6], ὁ Εὐσέβιος ὁμιλεῖ περὶ κιόνων ὑποβασταζόντων τὰς δημοσίας στοὰς τῆς Καισαρείας[7], ὁ Ἰουστινιανός, ἀνανεώσας τὴν Μαρτυρούπολιν τῆς Ἀρμενίας, ἐπεσκεύασε τὰς ὑπὸ τοῦ χρόνου φθαρείσας δημοσίας στοάς της[8], στοὰς δὲ ἔκαμε καὶ εἰς τὴν Σεργιούπολιν[9], ἐπαινεῖ δὲ καὶ ὁ Χορίκιος

---

[1] Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, Ἔνθ' ἀν. Θεοδώρου Στουδίτου, Ἐπιστολαί, PG, 99,1260. Νικήτα Παφλαγόνος, Ἰγνατίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως βίος, PG, 105,517. Trinchera, Syll., 225,298. Spata, Le pergamene Grece, 165,1. Πβ. καὶ ὅσα σχετικὰ ἐσημείωσα ἐν τῇ μικρᾷ διατριβῇ μου τὸ κιόνιον τοῦ Νεοφύτου ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ., 8,151 ἑξ. Πρόσθες ὅτι, πρὸς προστασίαν τῶν πόλεων, οἱ Βυζαντινοὶ ἐνεπήγνυον σταυρὸν ὑπὲρ τὰς πύλας τῶν φρουρίων των. Συμεὼν Μεταφράστης, PG, 115,440.

[2] Ὡρισμένως ἀναφέρεται ὅτι ὁ Τιβέριος ἐν Ἀντιοχείᾳ τῆς Συρίας ἔκτισε δύο τοιαύτας μεγάλας στοὰς ἑκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς της ὁδοῦ. Ἰωσήπου, Ἰουδ. Ἀρχαιολ., 16,5,3. L. de Beylié, L'habitation byzantine, 41. G. Downey, Imperial building records in Malalas, BZ, 38,306,307.

[3] Ψευδοκωδινοῦ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 2,283 (Preger). Γεωργίου Κυπρίου, Ἐγκώμιον εἰς Μιχαὴλ Παλαιολόγον, PG, 142,376. Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἰωάννην βασιλέα, PG, 156,41,56. Περὶ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐμβόλων βλ. Du Cange, Constantinopolis Christiana, 109 ἑξ.

[4] Λιβανίου, Μονῳδία ἐπὶ Νικομηδείᾳ, 7 (τόμ. 4,333,6· Förster).

[5] Μαλάλα, Χρονογρ., 363,12.

[6] Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστορ., 1,630,15.

[7] Εὐσεβίου, Περὶ τῶν μαρτύρων Παλαιστίνης, 9,12.

[8] Μαλάλα, Ἔνθ' ἀν.

[9] Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων, 235,12 (Βόνν.).

τὸ μέγεθος τῶν ἐν Γάζῃ τοιούτων[1], περὶ διαφόρων δὲ στοῶν τῆς Ἀντιοχείας κατὰ τὸν Ϛ′ αἰῶνα ὁμιλοῦσιν ὁ Εὐάγριος καὶ ὁ Προκόπιος[2].

Τὴν χρῆσιν τέλος τῶν στοῶν τούτων, ἃς πολλάκις ἔχομεν μνημονευομένας ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων καὶ ἐν μωσαϊκοῖς ζωγραφιζομένας, εὑρίσκομεν καὶ ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸν ΙΔ′ αἰῶνα[3].

Αἱ *στοαὶ* αὗται, αἵτινες καλοῦνται «δημόσιαι στοαὶ»[4] ἢ *ἔμβολοι*[5] «παρὰ τὸ τὸν λαὸν ἐμβαίνειν» κατὰ τὸ Μ. Ἐτυμολογικὸν[6] ἤ, ὀρθῶς, παρὰ τὸ εἰς αὐτὰς «ἐμβάλλειν τὸν λαόν»[7], εἶχον ἀρκετὸν μῆκος. Κατὰ τὸν Ἰώσηπον, ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐπὶ Τιβερίου ἐκτίσθη δημοσία στοὰ μήκους εἴκοσι σταδίων[8], περὶ Νικομηδείας μαρτυρεῖται ὅτι «ἀναβαίνουσα ἐπὶ τὸν λόφον ἦν διειλημμένη στοῶν δυσὶ δυάσι διηκούσαις τοῦ παντός»[9], λέγει δὲ καὶ ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς περὶ τῶν ἐμβόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως «διὰ τῶν σκεπαστῶν καὶ φρακτῶν τούτων δρόμων διὰ πάσης ποτὲ τῆς πόλεως διικνουμένων ἐξεῖναι ἄνευ πηλοῦ καὶ ἀκτῖνος πᾶσαν αὐτὴν διιέναι»[10], πληροφορίαι τὰς ὁποίας ἐπιβεβαιοῦσι καὶ αἱ εἰκόνες ὡς λ.χ. ὁ χάρτης τῆς Μαδιβᾶς, καὶ ἄλλαι ἀπεικονίσεις[11].

Οἱ ἔμβολοι οὗτοι, οἵτινες ὠνομάζοντο εἴτε ἀπὸ τῶν διαστάσεων εἴτε ἀπὸ τοῦ σχήματος π.χ. «μακρὸς ἔμβολος» «τὸ σῖγμα», «οἱ σιγματοειδεῖς ἔμβολοι»,

---

[1] Χορικίου, Ἐπιτάφιος ἐπὶ Προκοπίῳ, 27,23 (Förster - Richtsteig).

[2] Εὐαγρίου, Ἐκκλησ. ἱστορία, 1,18. Προκοπίου, Ἔνθ᾽ ἀν. 241,8.

[3] Σπ. Θεοτόκη, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, τόμ. 2 τεῦχ. 1,85,148.

[4] Εὐσεβίου, Ἔνθ᾽ ἀν. Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβ., 2,4,42,43.

[5] Ὅρα ὅτι καὶ εἰς τὰς ἐκκλησίας ἔχομεν δεξιὸν καὶ ἀριστερὸν ἔμβολον.

[6] ΜΕ, 334,18. Ὁ Gaisford, παρανοῶν τὸ χωρίον, νομίζει ὅτι πρόκειται περὶ στρατιωτικῆς παρατάξεως.

[7] Ὁ Du Cange ἐν τῷ Ἑλληνικῷ γλωσσαρίῳ του ἐν λ. ἔμβολος λέγει· «vel ab ἐμβάλλειν quod homines intro se mittant vel ab τὸν λαὸν ἐμβαίνειν· ...alios velle sic dictos quia subvolumina sunt vel quia sub illis ambulant». Τὸ ἔμβολος παρὰ τὸν λαὸν ἐμβάλλειν=εἰσέρχεσθαι, καταφεύγειν παράγει καὶ ὁ Reiske σχολιάζων χωρίον τῆς ἐκθέσεως τῆς βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, 2,130. Ὁ Ἀθανάσιος Βερναρδάκης (Πόθεν τὰ Βυζαντινὰ ἔμβολα, μηνιαῖον παράρτημα Ἀθηνῶν, 1909,8) συνέδεσε τὴν λ. μὲ τὰ Ρωμαϊκὰ rostra (ἔμβολα), ὁ δὲ K. Dieterich, Sprache und Volksüberlieferung der südlichen Sporaden 272 συνδέει τὴν λ. πρὸς τὸ ἀρχαῖον ἔμβολον τὸ δηλοῦν σφηνοειδὲς τμῆμα γῆς. Τὴν ἐκ τοῦ ἐμβάλλειν ἐτυμολογίαν ἐνισχύουσι καὶ τὰ ἑξῆς δύο χωρία τοῦ Χρυσοστόμου. «Κἂν εἰς ἀγορὰν ἐμβάλῃς, κἂν εἰς τὰς ὁδοὺς» «τοῖς ἐν ἐρημίαις διατρίβουσιν οὐδέποτε εἰς πόλιν ταχέως οὐδὲ εἰς ἀγορὰν ἐμβεβληκόσι» (PG, 59,219· 61,35).

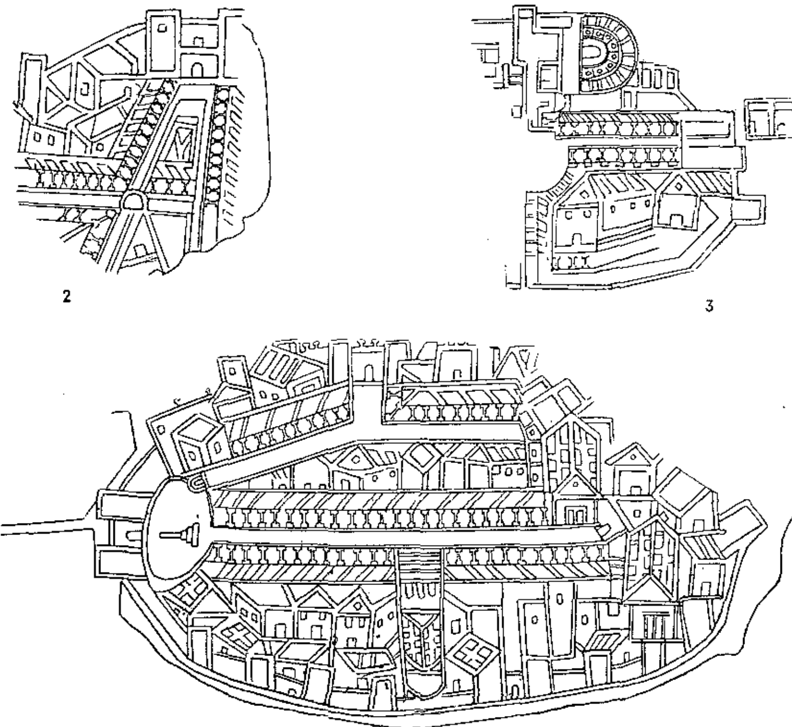
[8] Ἰωσήπου, Περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου, 1,21,11.

[9] Λιβανίου, Μονῳδία ἐπὶ Νικομηδείᾳ, 7 (τόμ. 4,333,6).

[10] Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἰωάννην βασιλέα, PG, 156,41. Πβ. καὶ Du Cange, Constantinopolis Christiana, 109.

[11] Βλ. L. de Beylié, L'habitation byzantine, 41,42.

εἴτε ἀπὸ τῶν ἱδρυτῶν των πβ. «ὁ τῶν Δομνίνου ἔμβολος» «ὁ Βιβιανοῦ»[1], «ὁ τῶν Μοσχιανοῦ»[2], «Ζωΐλου στοά», «Καλλίστου στοά»[3], εἴτε καὶ ἀπὸ τῶν γειτονικῶν οἰκοδομημάτων ἢ ἀγορῶν π.χ. «ἔμβολος τοῦ φόρου τοῦ Κωνσταν-

1

Οἱ ἔμβολοι Ἱερουσαλὴμ 1, Ἀσκάλωνος 2 καὶ Γάζης 3, κατὰ τὸν μωσαϊκὸν χάρτην τῆς Μαδιβᾶς, αἰῶνος ἕκτου.

τίνου»[4], εἴτε ἀπὸ τὰ ἐν αὐτοῖς κατ᾽ ἐξοχὴν ὑπάρχοντα ἐργαστήρια «ἔμβολος τῶν χαλκοπρατείων ἢ ἀργυροπρατείων»[5], ἦσαν στοαὶ ἔχουσαι κατὰ τὴν πρόσ-

---

[1] Θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Varia Græca sacra, 5,2,27,6).

[2] Μαλάλα, Χρονογρ., 490,19. Ἔπιθι καὶ Ψευδοκωδινοῦ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 52,17,54,4,14,56,5.

[3] Εὐαγρίου, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, 1,18 (PG. 86²,2469).

[4] Πασχάλιον χρονικόν, 1,623,6. Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 420,14.

[5] Ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Β′ ἡ Κωνσταντινούπολις εἶχε 52 ἐμβόλους. Κατάλογον ἐμβόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸν Ι′ αἰῶνα βλ. ἐν Ψευδοκωδινοῦ, Πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως, 362. Ἔπιθι καὶ Θεοφάνους, Χρονογρ., 116, 16,172,3,195,2,231,18,402,17 καὶ τὸν Du Cange, Ἔνθ᾽ ἀν.

οψιν κίονας[1] καὶ ἢ μονώροφοι ἢ καὶ διώροφοι μὲ ἰδιωτικὰ ἐπὶ τοῦ ἄνω πατώματος διαμερίσματα[2], εἰς ἃ ἀνήρχετό τις διὰ λιθίνης κλίμακος[3], πρὸς δὲ διάφορα πρὸς τοὺς κίονας βλέποντα ὁμοτέχνων, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἐργαστήρια[4].

Ἐπειδὴ δὲ εἰς τὰς στοὰς ταύτας ἐσύχναζον οἱ πολῖται καὶ ἐπιβεβλημένον ἐθεωρεῖτο ἡ πόλις νὰ ἔχῃ εὐπρόσωπα κτήρια[5], διὰ τοῦτο οὐ μόνον ἐστρώνοντο διὰ πλακῶν τὰ ἐδάφη καὶ αἱ στέγαι αὐτῶν καὶ οἱ τοῖχοι εἶχον ὀρθομαρμάρωσιν[6], ἀλλὰ καὶ ἀγάλματα ἐτοποθετοῦντο ἐν αὐταῖς[7], καὶ δὴ τῶν ἱδρυτῶν αὐτῶν[8], πρὸς δὲ καὶ εἰκόνες βασιλέων καὶ βασιλισσῶν[9], ἐπὶ δὲ τῶν τοίχων των ἐζωγραφίζοντο διάφοροι εἰκόνες εἴτε θρησκευτικοῦ περιεχομένου, ὁ βίος π.χ. καὶ τὰ μαρτύρια μαρτύρων[10], εἴτε ἱστορικοῦ ἢ μυθολογικοῦ· οἱ νόμοι ἐπὶ παραδείγματι ὁμιλοῦσι περὶ δημοσίας γραφῆς παριστανούσης τὸν Αἴαντα καὶ τὸν Ἀχιλλέα[11] εἴτε καὶ σχετιζομένας μὲ τὸν βίον καὶ τὰς πράξεις βασιλέων, ὡς συνέβαινε μὲ τὸν Καριανὸν ἔμβολον, ὅπου ὁ Μαυρίκιος διέταξε νὰ ζωγραφίσωσι «τὰς ἑαυτοῦ ἐκ παιδιόθεν πράξεις μέχρι τῆς αὐτοῦ βασιλείας»[12].

Σημειωτέον δ' ὅτι κατὰ τὸ ἐπαρχικόν, ἐν τῷ περὶ διορθώσεων δημοσίων ὁδῶν κεφαλαίῳ, ἐὰν παρίστατο ἀνάγκη περιποιήσεως ἢ διορθώσεως δημοσίας στοᾶς, ὤφειλον νὰ καταβάλωσι τὰ ἐν τῇ στοᾷ ἐργαστήρια τὸ ἥμισυ

---

[1] Εὐσεβίου, Περὶ τῶν μαρτύρων Παλαιστίνης, 9,12. Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβ., 2,4,43. Ἐν τῷ ἀνωτέρω χωρίῳ γίνεται εὐρὺς λόγος περὶ τοῦ τίνες ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ πληρώνωσι πρὸς ἐπισκευὴν τῶν εἰς τὰς στοὰς γινομένων βλαβῶν.

[2] Θεοδοσιανὸς κῶδιξ, 15,1,45.

[3] Ἐπειδὴ αἱ εἰς τὸ ἄνω πάτωμα ἀνάγουσαι κλίμακες ἦσαν ξύλιναι, ὁ Ἀρκάδιος, πρὸς ἐξασφάλισιν ἀπὸ τῶν πυρκαϊῶν, διέταξε νὰ κατασκευάζωνται λίθιναι. Θεοδοσιανὸς κῶδ., Ἔνθ' ἀν.

[4] Κατὰ τὸν Προκόπιον, περὶ κτισμάτων 235,12 (Βόνν.) ὁ Ἰουστινιανὸς εἰς τὴν Σεργιούπολιν «στοὰς καὶ ἄλλας οἰκοδομίας τῷ χωρίῳ ἐντέθεικεν, ἃ δὴ πόλεως ἐγκαλλωπίσματα γίνεσθαι εἴωθεν».

[5] Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων, PG, 142,346. Περὶ τῶν ἐμβόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς πωλουμένων ἐμπορευμάτων βλ. J. Ebersolt, Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant, 36,60. Σκ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις, 1,111,433.

[6] Εὐαγρίου, Ἔνθ' ἀν. Ψευδοκωδινοῦ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 149,1.

[7] Ψευδοκωδινοῦ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 149,1.

[8] Μαλάλα, Χρονογρ., 321,6. Πασχάλιον χρονικόν, 528,19. L. de Beylié, L'habitation byzantine, 41. Du Cange, Ἔνθ' ἀν. 109.

[9] Θεοδοσιανὸς κῶδιξ, 15,1,44. Ψευδοκωδινοῦ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 52,16,54,14 (Preger).

[10] Ἀστέριος Ἀμασείας, PG, 40,337,340.

[11] Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβ., 2,4,49.

[12] Θεοφάνους, Χρονογρ., 402,16 (Βόνν.). Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστορ., 1,694,18.

τῆς δαπάνης τῆς ἀπαιτηθείσης διὰ τὴν ἐπισκευὴν τῆς προσόψεως αὐτῆς ὡς καὶ τῶν κιόνων καὶ τοῦ ἐπιστυλίου αὐτῶν. Τὸ ἕτερον ἥμισυ κατέβαλλον οἱ εἰς τὸ ἐπάνω πάτωμα μένοντες «διὰ τὰ ἐπικείμενα τῇ στοᾷ βάρη». Τὰς δαπάνας τῆς ἐπιδιορθώσεως τῆς στέγης ὤφειλον ἐπ' ἴσης κατὰ τὸ ἥμισυ νὰ καταβάλωσι τὰ ἐργαστήρια «διὰ τὴν τῆς στοᾶς χρῆσιν», τὰ κάτωθεν αὐτῶν καταστήματα τὸ ἓν ἕκτον «διὰ τὸ ἄβροχον» καὶ τὰ ὑπερκείμενα τῶν ἐργαστηρίων τὸ ἓν τρίτον «διὰ τὴν τῆς στοᾶς ὄχλησιν». Τὰς δαπάνας τέλος διὰ τὰς βλάβας τῶν κιόνων τῆς στοᾶς (βάσεως, κιονοκράνων) ἢ τοῦ οἰκοδομήματος μέχρι πινσοῦ, ὑπεχρεοῦτο νὰ καταβάλῃ τὸ δημόσιον[1].

Τὰ κείμενα ὁμιλοῦσι διὰ τόπον «ἐν λεωφόρου σχήματι ἐμβόλοις δυσὶ μεσούμενον»[2] ἢ διὰ τὴν «πλατεῖαν (ὁδὸν) τῶν ἐμβόλων»[3] ἢ διὰ «σκεπασμένας διπλᾶς στράτας»[4] ἐξ ὧν μαρτυριῶν φαίνεται ὅτι ὑπῆρχον ὁδοὶ ἔχουσαι ἑκατέρωθεν στοάς[5].

Εἶπον ἀνωτέρω ὅτι οἱ ἔμβολοι ἐχρησίμευον διὰ νὰ προφυλάττωσι τοὺς πολίτας ἀπὸ τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων καὶ τῶν καιρικῶν ἐπιδράσεων. Ἐνταῦθα σκόπιμον κρίνω νὰ προσθέσω ὅτι ἐν αὐταῖς ἠδύνατό τις νὰ συναντήσῃ καὶ ἐπαίτας, *ἐμβολαρίους* διὰ τοῦτο καλουμένους, οἵτινες μάλιστα καὶ εἰς τὰς γωνίας αὐτῶν διενυκτέρευον[6]. Περὶ Ρωμανοῦ τοῦ Λακαπηνοῦ λέγεται ὅτι «ψύχους πολλοῦ γενομένου ἀνέφραξέ τε θυρίσι καὶ σανιδώμασι τὰς τῶν ἐμβόλων στοὰς ὡς μὴ τὴν χιόνα καὶ τὸ ψῦχος ἐκεῖθεν εἰσιέναι τοῖς πένησι»[7].

Δέον νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἔμβολος ἀνὰ τοὺς αἰῶνας ἐδήλου οὐ μόνον τὴν ὑπὸ κιόνων ὑποβασταζομένην στοάν, ἀλλά, ὅπως λέγουσι τὰ κείμενα, καὶ τὸν «ἐγχώρυγον θόλον», χῶρον δῆλα δὴ ἐπιμήκη μὲ στέγην θολωτήν[8], ἐντὸς τοῦ ὁποίου, διὰ θύρας τὴν νύκτα κλειομένου[9], προὐτίθεντο διάφορα

---

[1] Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβ., 2,4,43.

[2] Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων, PG, 87^3,3460.

[3] Μαλάλα, Χρονογρ., 280,20.

[4] Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ., 733,25.

[5] Ὁ Ἰώσηπος, Ἰουδ. Ἀρχαιολ., 16,148 λέγει ὅτι ὁ Τιβέριος ἐν Ἀντιοχείᾳ τῆς Συρίας τὴν κατὰ μῆκος τέμνουσαν τὴν πόλιν πλατεῖαν «στοαῖς παρ' ἑκάτερα κατεστόρεσε». Ὁ G. Downey, Imperial building records in Malalas, BZ, 38, 308 φρονεῖ ὅτι ὁ Μαλάλας, ὅταν εἰς τὸν ἑνικὸν ἀριθμὸν ἀναφέρῃ ἔμβολον, ἐννοεῖ τὸν ἔχοντα μίαν μονὴν κιονοστοιχίαν, ἐμβόλους δ' εἰς τὸν πληθυντικὸν καλεῖ τὸ ἑκατέρωθεν μιᾶς ὁδοῦ ζεῦγος κιονοστοιχιῶν.

[6] Συμεὼν Μεταφράστης, PG, 114,857. Μιχαὴλ Ἀτταλειάτου, Ἱστορ., 275,23. Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος Ἀνδρέου τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ, PG, 111,664. Πβ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Μπολιάρις ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ., 3,334.

[7] Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 743,16.

[8] Ψευδοκωδινοῦ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 148,12 (Preger).

[9] Ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, Ἔνθ' ἀν. 156,41 ὁμιλεῖ διὰ «σκεπαστοὺς καὶ φρακτοὺς δρόμους».

εἴδη πρὸς πώλησιν, τὸ ἐπὶ Τουρκοκρατίας δῆλα δὴ *μπεζεστένι*[1], τοιοῦτον δ' ἴσως ἐννοεῖ ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης ὅταν ὁμιλῇ διὰ τὰς «ἐπισκεπεῖς τῶν λεωφόρων, αἵπερ ἔμβολοι λέγονται»[2].

Ἀλλὰ καὶ τὰς ἁπλᾶς ὁδοὺς ἔνθα διάφορα πρὸς πώλησιν τρόφιμα καὶ ἐμπορεύματα προυτίθεντο, οἱ Βυζαντινοί, τοὐλάχιστον τῶν τελευταίων αἰώνων, ἐκάλουν ἐμβόλους. Οὕτως ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος ἔγραψε· «λαύραν στενήν τινα οὖσαν καὶ πλήθουσαν τῶν πρὸς ἀπόλαυσιν· εἶεν δ' ἂν τοιαῦται λαῦραι καὶ οἱ ἐν ταῖς πόλεσι λεγόμενοι ἔμβολοι»[3], εἶπε δὲ καὶ ὁ Κίνναμος, περὶ Βενετῶν ὁμιλῶν, «καὶ στενωπὸς αὐτοῖς ἐν Βυζαντίῳ ἀποτέτακτο, ὃν ἔμβολον ὀνομάζουσιν οἱ πολλοί»[4].

Ὅτι δὲ τὸ ἔμβολος ἐδήλου καὶ ἁπλῶς τὴν ὁδόν, πιστοποιεῖ, νομίζω, ἐπ' ἴσης τὸ ὅτι καὶ σήμερον ἐν Χίῳ *ἔμπολος* λέγεται στενὸς δρόμος ἢ καὶ ἁπλῶς δρόμος[5], εἰς τὸ χωρίον μάλιστα τῆς νήσου Χαλκὶ οὕτω χαρακτηρίζεται ὁ κυριώτερος αὐτοῦ δρόμος[6], *μπουλάκι* δὲ (ἐμβολάκι) ἐν Τήνῳ καὶ *στενομπόλι* ἐν Μάνῃ λέγεται ἡ στενὴ ὁδός.

Ὁ Pears[7] ταυτίζει τοὺς ἐμβόλους πρὸς τὰ Τουρκικὰ χάνια, οἰκοδομήματα δῆλα δὴ ἔχοντα τὴν μορφὴν τῶν ὀχυρῶν μὲ αὐλὴν τετράγωνον, εἰς ἣν ἔβλεπον αἱ εἴσοδοι τῶν καταστημάτων, τοῦτο ὅμως ἐκ τῶν ὑπ' ὄψιν μου πηγῶν δὲν ἐπιβεβαιοῦται. Τέλος ὑπάρχει ἡ γνώμη ὅτι ἐνίοτε καὶ συνοικία ὁλόκληρος, ἐν ᾗ οἱ ὁμοεθνεῖς ἐμπορευόμενοι ἔμενον, ἐχαρακτηρίζετο ὡς ἔμβολος[8].

---

[1] Τοῦτο βεβαιοῖ κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ὁ Ἄραψ περιηγητὴς Ibn Batoutah. J. Ebersolt, Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant, 44. A. Ἀνδρεάδου, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας, 597.

[2] Μιχαὴλ Ἀτταλειάτου, Ἱστορ., 275,23. Ἐν τοῖς χωρίοις τῆς Χίου σκεπαστὰ λέγονται στενοὶ δρόμοι, ὑπὲρ οὓς ὑπάρχουσι στοαί.

[3] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1922,3.

[4] Κιννάμου, Ἱστορ., 281,3.

[5] Συχνὰ αὐτόθι ἀκούεται ἡ φρ. «ἔπαρε τὰ βούδια νὰ μὴν γυρίζουν μέσα 'ς τοὺς ἐμπόλους».

[6] Κ. Ἀμάντου, Ποικίλα γλωσσικὰ ἐν Ἀθηνᾶς, 23,481 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Συμβολὴ εἰς τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Χίου Ἀθηνᾶς τόμ. 27,38 Λεξικ. Ἀρχείου.

[7] Pears, Fall, 157. Πβ. καὶ Α. Ἀνδρεάδου, Ἔνθ' ἀν, 598.

[9] J. Ebersolt, Ἔνθ' ἀν. 36. W. Heyd, Geschichte des Levanthandels, 1,274.

ΠΙΝΑΞ ΛΕΞΕΩΝ

ΦΑΙΔΩΝ Ι. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΑΛΙΕΥΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

Αἱ πληροφορίαι, τὰς ὁποίας μᾶς παρέχουσιν οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς προκειμένου περὶ ἁλιείας εἶναι σχετικῶς πολὺ πενιχραὶ καὶ τὸ πρᾶγμα εἶναι τοσοῦτο μᾶλλον παράδοξον ὅσον ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ ἐλαχίστη ξενικὴ ἐπίδρασις παρατηρεῖται ὡς καὶ ἄλλα τινὰ δηλοῦσι καὶ τὸ ὅτι πλεῖστοι τῶν ἁλιευτικῶν ὅρων διασῴζουσιν ἀκόμη τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα εἴτε ἀναλλοίωτα εἴτε μικρὸν μεταβεβλημένα.

Ἡ ἔλλειψις ἐπαρκῶν πληροφοριῶν ἴσως νὰ ἐξηγῆται ἐκ τοῦ ὅτι οἱ μεσαιωνικοὶ Ἕλληνες ἔχοντες μεγάλην ἐξοικείωσιν μὲ τὴν θάλασσαν, ἅτε πολλαχοῦ κατὰ τὰ παράλια οἰκοῦντες, δὲν προσεῖχον εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ ἁλιευτικοῦ βίου, ὅστις τοῖς ἦτο τόσον γνώριμος.

Κατὰ τὸν Αἰλιανόν, «ἐνύδρου θήρας διαφοραὶ τέσσαρές φασι, δικτυεία καὶ κόντωσις καὶ κυρτεία καὶ ἀγκιστρεία προσέτι»[1].

Ἐξετάσωμεν ἑκάστην τῶν διαφορῶν τούτων, αἵτινες ἐξηκολούθησαν ὑπάρχουσαι καὶ καθ' ὅλην τὴν Βυζαντινὴν περίοδον.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ δίκτυα, τὴν χρῆσιν τῶν ὁποίων πολλαχῶς ἔχομεν μεμαρτυρημένην, μᾶς παρέχεται ἡ πληροφορία ὅτι ταῦτα, πρὸς κουφισμόν, ὡς δὰ καὶ σήμερον, κατὰ διαστήματα ἔφερον φελλούς[2], ἀρίστη δὲ ποιότης αὐτῶν προήρχετο ἐξ Ἰταλίας[3]. Ἐπ' ἴσης ἀναφέρεται ἡ μολυβδὶς τῶν δικτύων, ἵνα ταῦτα βυθίζωνται, ἡ λινῆ κλωστὴ ἐξ ἧς κατεσκευάζοντο ὡς καὶ ἡ ξυλίνη βελόνη, δι' ἧς, διαρραγέντα, ἐπεδιωρθοῦντο[4].

Ὁ Πολυδεύκης ἐν τῷ ὀνομαστικῷ του, μεταξὺ τῶν σκευῶν τοῦ ἁλιέως, ἀναφέρει καὶ τὰς *σπαρτίνας*[5], ἃς ἀναφέρει καὶ ὁ Αἰλιανός[6]. Τὰς σπαρτίνας ταύτας, περὶ ὧν ὡς σχοινίων πλοίου μνείαν ποιεῖται καὶ Κωνσταντῖνος ὁ

---

[1] Αἰλιανοῦ, Περὶ ζῴων, 12,43. Περὶ ἀγκιστρείας καὶ τῆς διὰ δικτύων ἁλιείας ὁμιλεῖ καὶ ὁ Ἀχμὲτ ἐν τῷ ὀνειροκριτικῷ του, κεφ. 177, σ. 138,17,19.

[2] Ὁ Πολυδεύκης, Ὀνομαστ., 10,133 εἰς τὰ σκεύη τοῦ ἁλιέως καταλέγει καὶ τοὺς φελλούς. Ἔπιθι καὶ Μιχ. Ψελλοῦ, Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα αὐτοῦ (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 5,35).

[3] Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς Λυκόφρονος Ἀλεξάνδραν, στίχ. 755. Πβ. καὶ ΜΕ, 790,12.

[4] Βλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Β', τεῦχ. Α', 180.

[5] Πολυδεύκους, Ὀνομαστ., 10,133.

[6] Αἰλιανοῦ, Ἔνθ' ἀν.

Πορφυρογέννητος[1], ἀναφέρει δὲ μετὰ ταῦτα κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος λέγων ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους του οἱ ἁλιεῖς εἶδός τι σχοινίου ἐκάλουν *σπαρτίναν*[2]· τὰς σπαρτίνας, λέγω, ταύτας οὕτω κληθείσας, ἅτε κατασκευαζομένας ἐκ τῶν ἰνῶν σπάρτου, τὸ ὁποῖον καὶ εὐέλικτον ἦτο καὶ εἰς τὴν ὑγρασίαν ἀντεῖχεν[3]—ἐντεῦθεν καὶ ἡ παροιμία «Μαΐου βροῦλλον, ποντία κάνναβις»[4]—ἐχρησιμοποίουν οἱ ἁλιεῖς, ἵνα δι' αὐτῶν, προσδένοντες τὰ ἑκατέρωθεν ἄκρα τῶν δικτύων, τὰ ἕλκωσιν εἰς τὴν ξηρὰν κυκλικῶς περιελίσσοντες αὐτάς, ἐκφράζοντες δὲ τὴν περιέλιξιν αὐτῶν διὰ τοῦ ἀρχαίου ῥήματος *μηρύεσθαι*[5].

Εἶδος δικτύου πρὸς ἁλιείαν εἰς βαθέα ὕδατα ἐκαλεῖτο *γρῖπος*, δι' ἧς λέξεως ἐξεφράζετο τότε καὶ ἡ διὰ τοῦ δικτύου τούτου ἁλιεία[6].

Ἐπιθυμοῦντες δ' οἱ ἁλιεῖς, ἵνα κατὰ τὸ ἐπάγγελμά των ἔχωσι τὴν θείαν βοήθειαν, προτοῦ νὰ κάμωσι χρῆσιν τῶν νέων δικτύων, ἐκάλουν ἱερέα, ὅστις ἐπ' αὐτῶν ἀπήγγελλεν εἰδικὴν εὐχὴν «εἰς τὸ εὐλογῆσαι δίκτυα» συνήθεια, ἣν ἐτήρουν τέως οἱ κάτοικοι τῆς ἐν Ἀνατολικῇ Ρωμυλίᾳ Σωζοπόλεως καλοῦντες ἱερέα νὰ εὐλογήσῃ τὰς μελλούσας νὰ στηθῶσιν *ἀπόχας* των[7]. Πιθανὸν δ' εἶναι ὅτι οἱ ἁλιεῖς εἶχον καὶ ἴδιον προστάτην ἅγιον, πιθανώτατα τὸν ἅγιον Φωκᾶν, ὅστις ἐπροστάτευε τοὺς ναυτικούς[8], καίτοι τοῦτο, ὅσον ἐγὼ γνωρίζω, δὲν μαρτυρεῖται. Πάντως σήμερον ὁ ἅγιος Γεώργιος θεωρεῖται καὶ τῶν ἁλιέων προστάτης[9].

---

[1] Κωνσταντίνου Πορφυογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 473,8.

[2] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 191,33. Νῦν ἐν Οἰνοῦντι Λακεδαίμονος τὸ σπάρτον λέγεται σπαρτίνα. Φ. Κουκουλέ, Οἰνουντιακά, 180,213. Ἡ σπαρτσίνα περιφερομένη νῦν ἐν τῇ ναυτικῇ γλώσσῃ δηλοῖ τὸ μονόπλοκον σχοινίον. Α. Σακελλαρίου, Βασιλικὸν ἐγχειρίδιον ἀρμενιστοῦ, 36.

[3] Κατὰ τὰ Γεωπονικά, 18,9,3, οἱ ναυτικοὶ μετεχειρίζοντο εἰς τὰς ναυτικὰς ὑπηρεσίας σχοινία ἐκ τριχῶν αἰγῶν ἢ τράγων, διότι ταῦτα οὔτε ἐσήποντο οὔτε εὐκόλως ἐκόπτοντο.

[4] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 191,36. Περὶ τῆς παροιμίας βλ. Φ. Κουκουλέ, Αἱ παρὰ τῷ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίῳ δημώδεις παροιμίαι καὶ παροιμιώδεις φράσεις, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ, 8,20. Σημείωσον δ' ὅτι σχοῖνος καὶ βροῦλλον ἢ σπάρτον καὶ βροῦλλον ἦσαν συνώνυμα κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους (Σχολιαστ. Ἀριστοφ., Πλοῦτ., 663), καὶ νῦν δὲ πολλαχοῦ τὸ σχοινίον λέγεται βρουλλιά.

[5] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1710,42. Μηρύματα καλωδίων ἀναφέρονται καὶ ἐν ἀρχαίαις Ἀττικαῖς ἐπιγραφαῖς. A. Gartault, La trière Athénienne, 205,206. Τὰ μηρύματα λέγονται νῦν ἐν Ἄνδρῳ μοτόνια καὶ ἐν Σύρῳ μοντόνια (ὁμοτόνια ;), ἐν τῇ ναυτικῇ δὲ γλώσσῃ γενικῶς κουρκώματα (=κρικώματα). D. Hesseling, Les mots maritimes, 20.

[6] Cusa, I diplomi Greci ed Arabi di Sicilia, 2,293.

[7] Ἀναγν. Παρασκευοπούλου, Ἡ ψαρικὴ στὴ Σωζόπολι, Ἀρχεῖον τοῦ Θρᾳκικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσικοῦ θησαυροῦ, 2,80.

[8] Βλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Α', τεῦχ. Β', 35.

[9] Ν. Πολίτου, Λαογραφικὰ σύμμεικτα, 1,81.

Δίκτυον, οὐχὶ ὅμως καθιέμενον, ἀλλὰ τοποθετούμενον περὶ στεφάνην προσαρμοζομένην κατὰ τὸ ἄκρον κοντοῦ ἦτο τὸ *ἀπόχι*[1], εἶδος δὲ παχέος δικτύου περιβαλλομένου κύκλῳ ὑπὸ ἰσχυρᾶς σιδηρᾶς στεφάνης ἦτο ἡ *γαγγάμη*[2], τὸ γάγγαμον ἢ ἡ σαγήνη τῶν ἀρχαίων[3], ἡ τῶν Σωζοπολιτῶν *γκαγγάβη*, δι᾽ οὗ κυρίως ἡλιεύοντο ὀστρακόδερμα, καὶ δὴ κατ᾽ ἐξοχὴν μύδια.

Καὶ ἡ ἀγκιστρεία συχνὰ ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν συγγραφέων, οἵτινες ὁμιλοῦσι περὶ τῆς «ἀπὸ καλάμου» ἁλιείας καὶ ἀγκίστρων ἐξηρτημένων ἐκ λεπτοῦ λίνου ἀποκρεμαμένου ἐκ καλάμου[4].

Καλοῦσι δὲ οὗτοι τὸ μὲν λεπτὸν τοῦτο λίνον *ὁρμιὰν*[5] ἢ *ὁρμίδιον*[6] μὲ λέξεις καὶ σήμερον δημωδῶς οὔσας ἐν χρήσει[7], τὸν δὲ κάλαμον *ἀνακαλαμίδιν*[8].

Προσέδενον δὲ τὰ τοῦ ἀνακαλαμιδίου ἄγκιστρα μὲ τρίχα[9], ὑπὲρ ἥν, πρὸς προστασίαν τῆς ὁρμιᾶς, ἐτοποθέτουν συρίγγιον ἐκ κέρατος βοός[10].

Ὡς δόλωμα μετεχειρίζοντο οἱ ἁλιεῖς εἴτε ψίχαν ἄρτου[11], εἴτε ἐπὶ τοῦ ἀγκίστρου σκώληκα[12] εἴτε καὶ διὰ μεγαλυτέρους ἰχθῦς τεμάχιον κρέατος[13].

Εἶπον μικρὸν ἀνωτέρω ὅτι ὁρμιὰ ἐλέγετο τὸ τοῦ ἀνακαλαμιδίου λεπτὸν λινάριον, διὰ τῆς λέξεως ὅμως ἐδηλοῦτο ἐπ᾽ ἴσης καὶ ἡ νῦν κοινῶς *πετονιὰ*

---

[1] Στεφάνου Σαχλίκη, Γραφαὶ καὶ στίχοι καὶ ἑρμηνεῖαι, στίχ. 314 (Wagner, Carmina Græca). Ἐποχὴν ἐκάλουν οἱ Βυζαντινοὶ ἄλλο εἶδος δικτύου, περὶ οὗ κατωτέρω.

[2] Σχολιαστής, Ὀππιανοῦ Ἁλιευτ., 3,81. Κατ᾽ αὐτὸν «γαγγάμη· λίνος παχὺς δικτυωτὸς λίνῳ κύκλῳ περιεχόμενος». Κατὰ τὸν Πολυδεύκη, Ὀνομαστ., 2, 169 «τὸ δικτυῶδες, ὃ νῦν καλεῖται γάγγαμον ἤ, ὡς οἱ παλαιοί, σαγήνη».

[3] Πολυδεύκους, Ὀνομαστ., 2,169.

[4] Γεωπονικά, 20,523,12 (Beckh). Λόγγου, Τῶν κατὰ Δάφνην καὶ Χλόην λόγοι Δ΄ Β΄ 12,3. Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σῳζόμενα, 2,405,23. Γεωργίου Ἀκροπολίτου, Εἰς Πέτρον καὶ Παῦλον, 16 (96,31· Heisenberg).

[5] Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Ἔνθ᾽ ἀν.

[6] Σχολιαστής, Ὀππιανοῦ Ἁλιευτ., 2,123.

[7] Γνωστὴ ἡ ἀρομιὰ ἐν Σύμῃ, τὸ ὁρμίδι ἐν Ἀρτάκῃ, Πανόρμῳ τῆς Βιθυνίας καὶ Κρήτῃ καὶ τὸ ἀρμίδι εἰς τὰς Κυκλάδας.

[8] Τὰ κατὰ Λύβιστρον καὶ Ροδάμνην, στίχ. 1014 (Μαυροφρύδου, Ἐκλογὴ μνημείων, 363).

[9] Στεφάνου Σαχλίκη, Ἀφήγησις παράξενος, στίχ. 218 (ἔκδ. Παπαδημητρίου). Τρίχας, καὶ δὴ ἱππείας ἢ ἀγρίων συῶν κατὰ τὴν ἀγκιστρείαν ἀναφέρουσιν ὅ τε Πολυδεύκης, Ὀνομαστ., 1,97,10,133 καὶ ὁ Αἰλιανός, Περὶ ζῴων, 12,43.

[10] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1721,1. Σχολιαστής, Ὀππιανοῦ Ἁλιευτικά, 1, 32. Χρῆσιν κεράτων χιμαίρας ἀναφέρει ὁ Αἰλιανός, Ἔνθ᾽ ἀν. 12,43.

[11] Στεφάνου Σαχλίκη, Ἔνθ᾽ ἀν.

[12] Χρυσόστομος, PG, 64,23.

[13] Χρυσόστομος, PG, 63,507. Διὰ τὴν παρασκευὴν δελέατος διαφόρων ἰχθύων γίνεται λόγος ἐν τοῖς Γεωπονικοῖς, 20,22.

καλουμένη ἢ καὶ ἡ καθετή[1], ἣν τελευταίαν ἐννοεῖ καὶ ὁ Αἰλιανός, ὅταν λέγῃ ὅτι οἱ ἀγκιστρεύοντες «χρῶνται συῶν θριξὶ καὶ σπαρτίναις καὶ πτεροῖς»[2].

Ἐκτὸς τῆς διὰ τῶν ἀγκίστρων ἁλιείας ἦτο γνωστὴ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς καὶ παρ᾽ ἀρχαίοις, καὶ ἡ διὰ πλεκτῆς σπυρίδος ἐξ εὐλυγίστων κλάδων ἢ σπάρτων κατασκευαζομένης, ἥτις ἐκαλεῖτο *κυρτάρα*[3] ἢ *κύρτος*[4], διὰ τὸ κυρτὸν βεβαίως τοῦ σχήματος, δι᾽ οὗ, καὶ καρκίνους ἡλίευον[5] οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὰ κογχύλια τῆς πορφύρας[6]. Τὰ Γεωπονικὰ μάλιστα ἀναφέρουσι τί ἔπρεπεν ὡς δόλωμα νὰ τίθεται ἐντὸς τῶν κύρτων, ἵνα προσελκύωνται οἱ ἰχθῦς[7].

Νικηφόρος ὁ Γρηγορᾶς ὁμιλεῖ περὶ ἁλιέων «οἳ τοῖς πλήκτροις ἐκ θαλάττης τοὺς ἰχθύας ἀνασπῶσι»[8] ὑποδηλῶν ἀναμφιβόλως διὰ τῶν λεγομένων του τὴν χρῆσιν κατὰ τοὺς χρόνους του τῆς ἁλιείας διὰ κοντοῦ, ὃν ὁ μὲν Πολυδεύκης καὶ Ἡσύχιος τριόδοντα καλοῦσι[9], *καμάκιον* δ᾽, ὡς καὶ σήμερον, τὸ ἐπ᾽ ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ λεξικόν[10].

Ἐγίνετο δὲ χρῆσις τοῦ καμακίου πρὸς ἁλιείαν ὀκταποδίων, ἀλλὰ καὶ θυννῶν· καὶ βεβαιοῖ μὲν ὁ Ἡσύχιος ἐν τῷ λεξικῷ του ὅτι μόνον «τοὺς μεγάλους θύννους τριόδουσιν ἐλάμβανον»[11], φαίνεται ὅμως ὅτι καὶ τότε καὶ βραδύτερον γενικῶς αἱ θύνναι καὶ διὰ καμακίου συνελαμβάνοντο κατὰ μάρτυρα τὸν σχολιαστὴν τοῦ Λουκιανοῦ λέγοντα· «τὰς θύννας τριαίναις ἀναιροῦμεν»[12].

Μετεχειρίζοντο δὲ τὸ καμάκιον οἱ ἁλιεῖς καὶ ἐν καιρῷ νυκτὸς ὑπὸ τὸ φῶς δᾴδων ἢ φρυγάνων, τρόπος ἁλιείας, τὸν ὁποῖον παλαιότερον ἀναφέρει ὁ Αἰλιανὸς γράφων ὅτι κατὰ τὴν κόντωσιν τῶν ἰχθύων «χρὴ παρεῖναι κά-

---

[1] Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Βίβλος χρονική, 40,21. Regel, Fontes rerum byzantinarum, 4,14.

[2] Αἰλιανοῦ, Ἔνθ᾽ ἀν. 12,43.

[3] ΜΕ, 548,50.

[4] Μ. Βασίλειος, PG, 29,153. Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς Λυκόφρονος Ἀλεξάνδραν, στίχ. 237. Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Βίβλος χρονική, 70,9. Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, Εἰς τὸν ἐξηγηθησόμενον ἰαμβικὸν κανόνα, PG, 136,625. Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σῳζόμενα, 2,292,15.

[5] Κύρτος· τὸ δίκτυον, ἡ βρυλλίνη σπυρὶς ἐν ᾗ οἱ καρκίνοι ἀγρεύονται. Λεξικ. Ζωναρᾶ ἐν λ.

[6] Hugo Blümner, Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern, 1,229,230.

[7] Γεωπονικά, 20 524,9.

[8] Νικηφόρου Γρηγορᾶ, Ἱστορία, 1,308,2.

[9] Ἐν λ. θυννάζοντες. Ὁ Πολυδεύκης ἐν τῷ ὀνομαστικῷ του, 10,133 ἀναφέρει τὸν τριόδοντα καὶ ἁλιέα «τριοδοντίᾳ χρώμενον».

[10] Ἐν λ. ἰχθυόκεντρον.

[11] Ἡσύχιος, Ἔνθ᾽ ἀν.

[12] U. Rabe, Scholia in Lucianum, 66,25.

μακα ὀρθήν... πυρεῖά τε πεύκης τῆς λιπαρωτάτης»[1] καὶ οὗ μνείαν πολλοὺς μετὰ ταῦτα αἰῶνας ποιεῖται Γρηγόριος ὁ Ἀντιόχου · ἀναφέρων ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς Μιχαὴλ τὸν Χωνιάτην «τὸν τῆς ἁλιείας πόνον ἐν νυκτὶ»[2] καὶ ὁ Μανουὴλ Φιλῆς ἀναφέρων τοὺς ἐκ πίτυος τροχίσκους κατὰ τὴν νυκτερινὴν ἁλιείαν[3].

Πόσον δ' ὁ τρόπος οὗτος τῆς ἁλιείας ἦτο διαδεδομένος κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους δεικνύει τὸ ὅτι *πάγκοινος* εἶναι σήμερον ἡ χρῆσις τοῦ καμακίου κατὰ τὴν ἐν καιρῷ νυκτὸς ἁλιείαν μὲ τὸ *πυροφάνι* ἢ *περειάν*[4] (=πυρείαν) δι' ὧν λέξεων δηλοῦται ἁλιευτικὴ ἐσχάρα ἐφ' ἧς τίθενται δᾷδες ἢ φρύγανα ὑποβοηθοῦντα τοὺς χρησιμοποιοῦντας τὸ καμάκιον[5].

Τοῦ παραδόξου τέλος χάριν ἂς ἀναφέρωμεν ὅτι ὁ τρόπος τῆς διὰ σκαφάνδρου ἁλιείας, ὅστις θεωρεῖται νεωτέρων χρόνων ἐφεύρεσις, περιγράφεται πλήρως κατὰ τὸν ΙΔ´ αἰῶνα ἐν τῷ ποιήματι τῷ ἀναφερομένῳ εἰς τὸν βίον τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου[6].

Ὁ Αἰλιανὸς τὸν λόγον ποιούμενος περὶ τῆς ἄγρας τῶν θρισσῶν ὑπὸ τῶν παρὰ τῇ Μαρείᾳ λίμνῃ οἰκούντων παρατηρεῖ ὅτι αὗται συνελαμβάνοντο «κρότῳ ὀστράκων»[7], καὶ πάλιν[8] ὅτι ἡ δικτυεία «δεῖται τυμπάνου».

Ἡ διὰ κρότων σύλληψις ἰχθύων ἔχομεν λόγους νὰ πιστεύωμεν ὅτι ἦτο συνήθης κατὰ τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς περίοδον, ἀφ' οὗ ἡ μὲν Ἄννα ἡ Κομνηνὴ περὶ προσώπων ἐπιμελῶς προσπαθούντων νὰ ἀποκρύψωσι τοὺς σκοποὺς των λέγει ὅτι οὗτοι «προσεῖχον καθάπερ οἱ θαλάττιοι μὴ τὸ θήραμα προσοβήσωσι»[9], ἐν δὲ τῷ ἐπυλλίῳ τὰ κατὰ Λύβιστρον καὶ Ροδάμνην περιγράφεται ἁλιεύς, ὅστις

...κρατεῖ λιθάριν
καὶ δέρνει τάχα τὸν βυθὸν μὴ κρατηθοῦν τὰ ψάρια[10].

Ἡ συχνὴ ἄλλως τε χρῆσις τῶν κρότων πρὸς ἐκφοβισμὸν τῶν ἰχθύων καὶ ἀπώθησιν αὐτῶν πρὸς τὰ δίκτυα εἶναι ἀσφαλὴς τούτου βεβαίωσις. Νῦν δῆλα δὴ ἐν Κουτάλει τῆς Προποντίδος οἱ ἁλιεῖς, ἀφ' οὗ ῥίψωσι τὰ δίκτυά

---

[1] Αἰλιανοῦ, Περὶ ζῴων, 12,43. Ὁ Πολυδεύκης ἐν τῷ ὀνομαστικῷ του (1,97) μεταξὺ τῶν ἄλλων ὀνομάτων τοῦ ἁλιέως, ἀναφέρει καὶ τὸν πυριευτήν.

[2] Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σῳζόμενα, 2,465,22.

[3] Manuelis Philæ, Carmina, 2,179, στίχ. 88 (ἔκδ. Miller).

[4] Οὕτως ἐν Μεγίστῃ.

[5] Γ. Δροσίνη, Τὸ ψάρεμα, 16,83.

[6] Wagner, Trois poèmes, στίχ. 4355 ἑξ. σ 188.

[7] Αἰλιανοῦ, Περὶ ζῴων, 6,32.

[8] Αἰλιανοῦ, Ἔνθ' ἀν.

[9] Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, 1,86,13.

[10] Στίχ. 1045 (Μαυροφρύδου, Ἐκλογὴ μνημείων, 363).

των, *ρουμπώνουσι*, περικυκλώνουσι δῆλα δὴ τὴν βολὴν ῥίπτοντες κατὰ πάσας τὰς διευθύνσεις λίθους καὶ πλήττοντες παταγωδῶς τοὺς πόδας των ἐπὶ τῆς πρῴρας τῶν πλοίων, ἵνα ἀπωθήσωσι τοὺς ἰχθῦς ἐντὸς τῶν δικτύων.

Ποδοκρότημα πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἐγίνετο τέως καὶ ἐν Ἀρτάκῃ καὶ Πανόρμῳ τῆς Βιθυνίας καλούμενον *μπόδαμος* (=πόδαμος), γίνεται δὲ νῦν καὶ ἐν τῇ λιμνοθαλάσσῃ τοῦ Μεσολογγίου, ἔνθα οἱ ἁλιεῖς μεταχειρίζονται τὸν *κλάπανον*, ῥάβδον δῆλα δὴ ξυλίνην ἔχουσαν κατὰ τὸ ἄκρον στρογγύλην ξυλίνην πλάκα ἣν κτυποῦσιν ἐπὶ τῆς κουπαστῆς.

Τέλος ἐν Χάλκῃ τῆς Ρόδου, Σίφνῳ καὶ Κύθνῳ μεταχειρίζονται οἱ ἁλιεῖς τὴ *βολα(χ)τήρα* ἢ τὸ *βολατήρι*, λίθον δῆλα δὴ διάτρητον ἀπὸ σχοινίου ἐξηρτημένον, δι' οὗ *βολιάζουσι*, ἤτοι πλήττουσι τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης πρὸς ἐκφοβισμὸν τῶν ἰχθύων καὶ κατεύθυνσιν αὐτῶν πρὸς τὰ δίκτυα.

Ἐποχὴν ἐκάλουν οἱ Βυζαντινοὶ καὶ τὰ δίκτυα[1] ἢ μᾶλλον ὡρισμένον τρόπον ἐξαρτήσεως αὐτῶν ἀπὸ πασσάλων καὶ ἁλιείας δι' αὐτῶν· οἱ νόμοι μάλιστα ὁμιλοῦσι περὶ ἰχθυοπρατῶν μεταβαινόντων εἰς τὰς *ἐποχάς*, ἵνα ἀγοράσωσιν ἰχθῦς ὡς καὶ περὶ τῆς ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεως τῶν ἐποχῶν τούτων[2].

Περὶ τοῦ πῶς ἐγίνετο ἡ διὰ τῶν ἐποχῶν τούτων ἁλιεία ἔχομεν, εὐτυχῶς, μαρτυρίας τινάς, κάλλιστα διασαφηνιζομένας ὑπὸ τῶν σήμερον συμβαινόντων: Οὕτως ὁ Μ. Βασίλειος ὁμιλεῖ περὶ θυννοσκόπων, οἱ ὁποῖοι ἠδύναντο ν' ἀπαριθμήσωσι τὰ διάφορα εἴδη τῶν ἐμφανιζομένων ἰχθύων, συγχρόνως δὲ νὰ πιστοποιήσωσι καὶ τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν[3], ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος περὶ ἁλιέως, ὅστις ἐπισκοπεῖ οὐ μόνον τὰ ἐπιπολῆς, ἀλλ' ἐρεβοδιφεῖ[4], ὁ δὲ ἀδελφὸς αὐτοῦ Νικήτας δι' ἐκείνους «οἳ εἰσανίασιν ἐπὶ τῶν ἰκρίων τὸν βυθὸν διορῶντες καὶ τὰ ἔθνη τῶν νεπόδων ἐπισκοπεύοντες»[5].

Ἐγίνετο λοιπὸν καὶ τότε ὅ,τι καὶ σήμερον· σήμερον δῆλα δή, οἱ ἁλιεῖς, ἀφ' οὗ τοποθετήσωσι τοῖς *πόχες* εἰς ἐπίκαιρον σημεῖον, πηγνύουν εἰς τὸν πυθμένα τῆς θαλάσσης ἱστὸν φέροντα σανίδα ὁριζόντιον εἰς ἀπόστασιν ἡμίσεος μέτρου ἀπὸ τῆς κορυφῆς, ἐπὶ δὲ τῆς σανίδος ταύτης κάθηται ὁ τῶν ἀρχαίων θυννοσκόπος, ἐν Σωζοπόλει *ἀλμπουριέρις* καλούμενος[6], ὅστις παρατηρεῖ, ἂν ὑπάρχουν ἰχθῦς, καὶ ποίαν κατεύθυνσιν ἔχουσι δίδων τὰ ἀνάλογα παραγγέλματα. Τὸ ὅλον παρατηρητήριον καλεῖται *βίγλα*[7].

---

[1] Ἐποχή· κατοχὴ ἢ δίκτυα, φέρεται ἐν τῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ λεξικῷ.

[2] Βλέπε τὰ κατωτέρω σχετικῶς λεγόμενα.

[3] Μ. Βασίλειος, PG, 29,152.

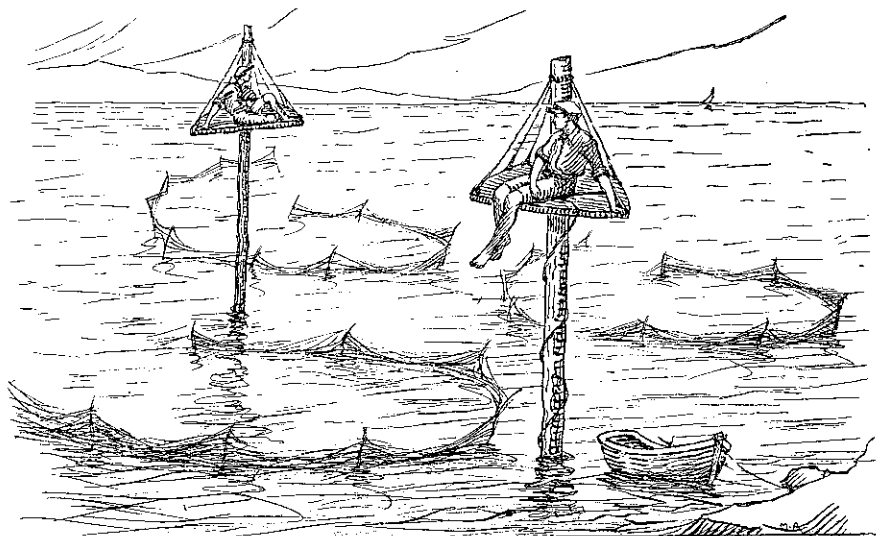
[4] Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σῳζόμενα, 1,88,7.

[5] Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. Διήγ., 822,8.

[6] Ἀναγν. Παρασκευοπούλου, Ἡ ψαρικὴ στὴ Σωζόπολη (Ἀρχεῖον τοῦ Θρᾳκικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, 2,72).

[7] Ὁ τρόπος οὗτος τῆς ἁλιείας καλεῖται σήμερον θυννειὰ ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν ἁλιέων.

Ἂς προσθέσωμεν ὅτι ἐν Ρυσίῳ (Ἀρετσοῦ) τῆς Προποντίδος αἱ βίγλαι εἶναι τρεῖς ὧν ἡ μὲν πρώτη, ἡ πρὸς τὸ πέλαγος λέγεται *βίγγλα*, ἡ δευτέρα, ἡ κατὰ τὸν ὀμφαλὸν τῶν δικτύων *τσουκκάλι* καὶ ἡ τρίτη, ἡ ἐπὶ τοῦ μεγάλου σάκκου τῶν δικτύων, ὅπου συναθροιζόμενοι οἱ ἰχθῦς συλλαμβάνονται *καπάκι*.

Πῶς γίνεται σήμερον ἡ δι' ἐποχῶν ἁλιεία ἐν τοῖς δυτικοῖς παραλίοις τοῦ Πόντου καὶ ἐν Προποντίδι.

Τέλος παρατηροῦμεν ὅτι ἐν Κέᾳ τῇ νήσῳ καὶ κατὰ τὸν Κορινθιακὸν κόλπον ὁ θυννοσκόπος τοποθετεῖται ἐπὶ θωρακίου εὑρισκομένου ἐπὶ τοῦ ἱστοῦ τῆς ἁλιευτικῆς λέμβου, ἥτις ἐξέρχεται τοῦ λιμένος. Εἰς νεῦμα τοῦ θυννοσκόπου τούτου οἱ παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ λιμένος παραμένοντες ἁλιεῖς τὴν ἀποφράσσουσι διὰ παχέων δικτύων καὶ οὕτω παγιδεύουσι τοὺς εἰσελθόντας ἰχθῦς [1].

Ἐκ τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας ὁ Μ. Βασίλειος καὶ Γρηγόριος ὁ Νύσσης παρέχουσι πληροφορίας περὶ τοῦ τρόπου τῆς συλλήψεως κητῶν, ὅστις ἴσως νὰ ἐφηρμόζετο μόνον κατὰ τὸν Εὔξεινον Πόντον πρὸς σύλληψιν ξιφιῶν [2] καὶ κυνίσκων [3], ἀφ' οὗ τὰ λοιπὰ ἀναφερόμενα κήτη ζύγαιναι, φάλαιναι, πρίονες καὶ βόες δὲν ἐπιχωριάζουσι εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας.

---

[1] Apostolides, La pêche en Grèce, 39.

[2] Τοῦ Θεολογάκη, Ὡς ἐκ προσώπου τῶν καλουμένων τζύρων (Σπ. Λάμπρου, Ν. Ἑλλην., 7,355,358).

[3] Κυνίσκους, πλὴν τοῦ Θεολογάκη, ἀναφέρει καὶ ὁ Ἀχμὲτ ἐν τῷ ὀνειροκριτικῷ του, κεφ. 177 σ. 139,10.

Κατὰ τοὺς ἱεράρχας λοιπὸν τούτους οἱ τὰ κήτη θηρεύοντες ἐξήρτων ἀπὸ σχοινίων ἄγκιστρα φέροντα δελεάσματα ἀνάλογα. Εἰς τὸ ἄνω ἄκρον τῶν σχοινίων τούτων ἔδενον ἀσκούς, οἵτινες καὶ ἐπέπλεον. Τὰ κήτη καταπίνοντα τὸ δέλεαρ κατέσπων φυσικὰ καὶ τοὺς ἀσκούς, οἵτινες ὅμως ἀνήρχοντο πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν βαστάζοντες οὕτως ἐπὶ πολὺ τὰ κήτη, τὰ ὁποῖα ἐπὶ τέλους ὑπὸ τοῦ λιμοῦ καὶ τοῦ κόπου ἀποθνήσκοντα συνελαμβάνοντο [1].

Περὶ κοντώσεως ὁμιλῶν ἀνωτέρω ἀνέφερον τὴν ἄγραν πολυπόδων, *ὀκταποδίων*, ὅπως ἔλεγον οἱ Βυζαντινοί, τὰ ὁποῖα διῃροῦντο εἰς τὰ κοινὰ *ὀκταπόδια* ἢ *ὀκταποδίτζια*, τὰς *ἐλεδώνας*, νῦν κοινῶς *ἀλιδῶνες*, φαυλοτέρας ποιότητος ταῦτα καὶ τοὺς *μοσχίτας* [2], νῦν κοινῶς *μοσχοχτάποδα*, ἄβρωτα ταῦτα.

Ὁ Μ. Βασίλειος ἀναφέρει «τοὺς ἐν τῷ βυθῷ ἐνιέντας τὸ ἔλαιον, οἳ καταφάνειαν ἐμποιοῦσι τῷ τόπῳ» [3], Θεοφύλακτος δ' ὁ Σιμοκάττης περὶ τῆς ἐπιχύσεως ἐλαίου ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης πρὸς κατάπαυσιν τῆς τρικυμίας ὁμιλῶν, προσθέτει· «οὕτω τοι καὶ θαλαττουργοὶ περὶ τὰς τῶν ἰχθύων ἄγρας πράττειν εἰώθασι» [4].

Ἂν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι σήμερον οἱ ἁλιεῖς τὸ αὐτὸ μεταχειρίζονται μέσον πρὸς ἀνακάλυψιν καὶ σύλληψιν ὀκταποδίων, θὰ εἶναι διατεθειμένος μεθ' ἡμῶν νὰ δεχθῇ ὅτι τὸ ἀνωτέρω χωρίον τοῦ ἱεράρχου εἰς τὴν ἄγραν ὀκταποδίων ἀναφέρεται.

Ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι, καθὼς ἐβεβαίουν οἱ σύγχρονοί του, ὁ πολύπους «εἴ τις ταῖς θαλάμαις [5] αὐτοῦ ἅλας σπείροι, εὐθέως ἔξεισι» [6], τρόπος, ὃν καὶ σήμερον μεταχειρίζονται οἱ *χταποδιάριδες*, οἵτινες, εἰς τὰς Κυκλάδας τοὐλάχιστον, θέτουσι πρὸ τῆς θαλάμης τοῦ ὀκτάποδος ἅλας καὶ ἄσβεστον ἢ τεμάχιον λευκοῦ παννίου [7].

Ἵνα δ' οἱ ἁλιεύοντες κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ἀποσπάσωσι τὸν ἐπὶ τῆς πέτρας ἰσχυρῶς προσκολληθέντα πολύποδα [8], ἔχυνον ἐπ' αὐτοῦ ὕδωρ γλυκὺ γνωρίζοντες ὅτι τὸ μαλάκιον δὲν ἀνέχεται τὸ γλυκὺ ὕδωρ [9].

---

[1] Μ. Βασίλειος, PG, 30,21. Γρηγόριος Νύσσης, PG, 44,265.

[2] Σχολιαστὴς Ὀππιανοῦ Ἁλιευτ., 1,310. Ἀνωνύμου, Περὶ χυμῶν, βρωμάτων καὶ πομάτων (Ideler, Physici et medici Græci minores, 2,260).

[3] Μ. Βασίλειος, PG, 29,45.

[4] Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Διάλογος περὶ διαφορᾶς φυσικῶν ἀπορημάτων καὶ ἐπιλύσεων αὐτῶν. Ideler, Physici et medici Græci minores, 1, 175,15.

[5] Ἡ θαλάμη τοῦ πολύποδος νῦν ἐν Λέρῳ, Καρύστῳ καὶ Κρήτῃ λέγεται θαλάμι, ἐν Μεγίστῃ δὲ καὶ Κυκλάσι θολάμι.

[6] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1541,37.

[7] Περὶ ἁλιείας πολυπόδων βλέπε τὰ σημειούμενα ἐν τοῖς Γεωπονικοῖς, 20,22.

[8] Αἱ κοιλότητες τῶν πλοκάμων τοῦ πολύποδος ἐκαλοῦντο τότε καρφία. Σχολιαστὴς Ὀππιανοῦ Ἁλιευτ., 2,312.

[9] Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Βίβλος χρονική, 71,5.

Πλὴν τῶν ὀκταποδίων, οἱ Βυζαντινοὶ συνέλεγον καὶ ψήνοντες ἔτρωγον· καὶ εἶδος μαλακίων ἐπὶ ἐναλίων βράχων προσκολλημένων, τὰ ὁποῖα ἐκαλοῦντο *ἀκαλῆφαι*, ἀλλὰ καὶ *κνίδαι* διὰ τὸν κνησμὸν τὸν ὁποῖον προὐκάλουν εἰς τὰς χεῖρας τῶν συλλεγόντων αὐτάς, οἵτινες, ἵνα τὸν ἀποφύγωσιν, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, πρὸ τῆς συλλογῆς, ἤλειφον τὰς χεῖράς των δι᾽ ἐλαίου[1], μέθοδος, ἣν καὶ οἱ σήμερον μεταχειρίζονται.

Σημειωτέον δ᾽ ὅτι τὰ μαλάκια ταῦτα διετήρησαν μέχρι σήμερον ἀμφότερα τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα καλούμενα κατὰ τόπους *(ἀ)γαλῆπαι*[2] ἢ *κάληφες*[3] ἢ *κνίδες*[4].

Θεωρῶ περιττὸν ν᾽ ἀναφέρω τὰ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἁλιευόμενα διάφορα εἴδη ἰχθύων, μαλακίων, μαλακοστράκων καὶ ὀστρακοδέρμων, ἀφ᾽ οὗ ἤδη εὐρύτερον περὶ αὐτῶν ἔκαμον λόγον, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πληροφοριῶν τῶν Βυζαντινῶν πηγῶν ἐν τῇ μελέτῃ μου περὶ τῶν τροφῶν καὶ ποτῶν τῶν Βυζαντινῶν[5]. Ἐνταῦθα προσθέτω μόνον ὅτι τοὺς ἰχθῦς διῄρουν εἰς πετραίους, νῦν *πετρόψαρα*, πελαγίους, ποταμίους καὶ λιμναίους, ἀναλόγως δὲ τοῦ χρώματος εἰς μέλανας, νῦν κοινῶς *μαυρόψαρα*, καὶ λευκούς, κοινῶς *ἀσπρόψαρα* νῦν.

Ἐπ᾽ ἴσης παρατηρῶ ὅτι, ὅπως καὶ νῦν, οὕτω καὶ τότε οἱ ἁλιεύοντες ἰχθῦς τοὺς διεπέρων εἰς βροῦλλον καὶ οὕτω τοὺς προσέφερον εἰς τοὺς βουλομένους νὰ τοὺς ἀγοράσωσι[6].

Δεδομένου ὅτι ὁ ἰχθὺς κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐλέγετο *(ὀ)ψάριν*[7], ὁ ἁλιεὺς φυσικὸν ἦτο νὰ ἐλέγετο *(ὀ)ψαρᾶς*, τοῦτο δὲ καὶ μεμαρτυρημένον ἔχομεν[8], ἐδηλοῦτο ὅμως καὶ διὰ τῆς ἀρχαίας λέξεως *ἁλιεύς*, μικρὸν μεταβεβλημένης, *ἁλιὸς* καλούμενος, ὡς δεικνύει ἡ μεσαιωνικὴ παροιμία «ἁλιοῦ καὶ πουλοπιάστου ἄδηλος βίος»[9], τύπος διασῳζόμενος καὶ εἰς τὸ Χιακὸν *πεζαλιός*, τὸ δηλοῦν τὸν ἐπὶ τῆς ἄκρας (πέζας) ἱστάμενον καὶ ἁλιεύοντα[10].

---

[1] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1485,42. Πβ. καὶ τὸν σχολιαστὴν τῶν ἁλιευτικῶν τοῦ Ὀππιανοῦ, 2,429.

[2] Ὡς ἐν Σάμῳ καὶ Σκύρῳ.

[3] Ὡς ἐν Πανόρμῳ καὶ Κυζίκῳ. Πβ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν τροφαὶ καὶ ποτά, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ., 13,61.

[4] Οὕτως ἐν τοῖς παραλίοις τῆς Μεσσηνίας. Βλ. καὶ τὸ περὶ μαλακίων καὶ μαλακοστράκων τμῆμα τῆς περὶ τροφῶν καὶ ποτῶν μελέτης μου.

[5] Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν τροφαὶ καὶ ποτά, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ., 17,53 - 63.

[6] Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς Λυκόφρονος Ἀλεξάνδραν, στίχ. 664.

[7] Ὁ ἰχθὺς ἐλέγετο ὀψάριον ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς. Ἔπιθι J. Kalitsunakis, Ὄψον und ὀψάριον ἐν Festschrift Kretschmer's, 100 ἑξ.

[8] Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστορ., 2,621,5.

[9] Ν. Πολίτου, Παροιμίαι, 1,27,504.

[10] Α. Πασπάτη, Τὸ Χιακὸν γλωσσάριον, 281.

Παρατηρηθήτω δ᾽ ὅτι ἐν Πάλλῃ τῆς Κεφαλληνίας ὁ ἁλιεὺς λέγεται *ἁλιάς* καὶ *ἁλεὺς* ἐν Λευκάδι, ἐν ᾧ τὸ ἁλιεύω ἐν Σύμῃ μὲν λέγεται *λιόβγω*, *ἁλεύω* δ᾽ ἐν Κεφαλληνίᾳ, Ἀρτάκῃ καὶ Πανόρμῳ.

Διὰ τοὺς ἁλιεῖς, οἵτινες περιγράφονται ὡς φοροῦντες βραχὺν χιτῶνα μέχρι τῶν γονάτων διήκοντα ἄνευ ζώνης καὶ ἀνακουμβόμενον μέχρι τῶν ὤμων, ἵνα ἔχωσιν εὐχέρειαν περὶ τὸ ἔργον των[1] κατὰ τὴν ἄσκησιν τοῦ ἐπαγγέλματός των, κίνδυνον ἀπετέλουν ἐκ τῶν ἰχθύων ἡ δράκαινα, ἡ μύραινα καὶ ἡ θαλασσία τρυγών[2].

Ὁ Νικήτας Χωνιάτης ἐν τῇ χρονικῇ του διηγήσει ἀναφέρει «τὰ πρὸς ἰχθύων ἄγραν ναυπηγούμενα σκάφη»[3]· ἐχρησιμοποίουν ἄρα οἱ Βυζαντινοὶ καὶ εἰδικὰ πρὸς ἁλιείαν σκάφη, νῦν κοινῶς ψαρόβαρκες, τράττες ἢ ψαροκάϊκα, τὰ ὁποῖα οἱ μεσαιωνικοὶ καλοῦσιν «ἁλιευτικὰ ἀγράρια»[4] ἢ «ἁλιευτικὰ σανδάλια»[5] ἢ ἁπλῶς «ἁλιάδια»[6] καὶ ὧν ἓν εἶδος γνωστὸν εἶναι οἱ γρίποι[7].

Δὲν ἔχω δὲ κἀμμίαν ἀμφιβολίαν ὅτι οἱ ἐρέται τῶν σκαφῶν τούτων, ἀνακουφίζοντες τὸν ἐκ τῆς κωπηλασίας κόπον των, θὰ ἔψαλλον, ὡς οἱ ἀρχαῖοι ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ κελευστοῦ[8], εἰδικὰ ᾄσματα τὸν ῥυθμὸν τῆς κωπηλασίας δίδοντα ὡς καὶ σήμερον συμβαίνει μὲ τὰ τραγούδια τοῦ γρίπου[9]. Δὲν εἶναι δὲ διόλου ἀπίθανον καὶ ἁλιέων ᾄσματα νὰ ἐννοῇ ὁ Χρυσόστομος ὅταν λέγῃ ὅτι, πρὸς ἀνακούφισιν τοῦ κόπου των, οἱ ναῦται κωπηλατοῦντες ἔψαλλον διάφορα ᾄσματα, πληροφορία, ἣν ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Ἀμασείας Ἀστέριος καὶ πολὺ βραδύτερον ὁ Δημήτριος Κυδώνης[10].

---

[1] Kurtz-Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, 1,426,1.

[2] Kurtz-Drexl, Ἔνθ᾽ ἀν. 1,226 στίχ. 177. Διὰ τὸ δηλητηριῶδες τοῦ κέντρου τῆς θαλασσίας τρυγόνος βλ. τὸ λεξικὸν τοῦ Ἡσυχίου ἐν λ. τρυγών. Ἔπιθι καὶ Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς Λυκόφρονος Ἀλεξάνδραν, στίχ. 796. ΜΕ, 331,51. Νικήτα Εὐγενειανοῦ, Εἰς τὸν μακαριώτατον φιλόσοφον κυρὸν Θεόδωρον τὸν Πρόδρομον (Βυζαντ. Χρονικά, 9,461). Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σῳζόμενα, 2,4,2. Περὶ συνευρέσεως μυραίνης (σμέρινας) καὶ ὄφεως βλ. τὰ κατὰ Λύβιστρον καὶ Ροδάμνην, 166 (Wagner, Trois poèmes, 247).

[3] Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. Διήγ., 494,21.

[4] Θεοφάνους, Χρονογρ., 611,2 (Βόνν.).

[5] Χρυσόβουλλον Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου ὑπὲρ τῆς παρὰ τὰς Σέρρας μονῆς τοῦ Προδρόμου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 1,216).

[6] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 660,1.

[7] G. Robinson, Hist. and cartulary of Carbone, ἔγγρ., 17,1,63.

[8] Λόγγου, Τῶν κατὰ Δάφνιν καὶ Χλόην λόγοι, Γ′ 21,2. Περὶ τῆς ἐκ συνθήματος κοινῆς ἀναφωνήσεως τῶν κωπηλατούντων ὁμιλεῖ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, Παρεκβ., 1540,45.

[9] Γ. Δροσίνη, Τὸ ψάρευμα, 43. Ἀχιλλ. Διαμαντάρα, Ἄσματα ἐργατικὰ Αἰγίνης ἐν Λαογραφ., 8,551 - 553.

[10] Χρυσόστομος, PG, 51,242· 55,156. Βλ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Α′ τεῦχ. Β′ 35,36.

Ἡ ἁλιεία τῶν ἰχθύων ἐγίνετο μὲν ἀδιακρίτως τότε ἀνὰ τὰ Ἑλληνικὰ παράλια, ὑπὸ τῶν ἐμπείρων ὅμως ἁλιέων εἶχον ἐπισημανθῆ ὡρισμένοι τόποι περισσοτέρους τῶν ἄλλων ἰχθῦς τρέφοντες [1]. Ὡς τοιοῦτοι τόποι ἐθεωροῦντο τὰ παρὰ τὴν Χαλκίδα παράλια [2], ἡ Προποντὶς [3] καὶ ὁ Εὔξεινος Πόντος [4], πρὸς δὲ καὶ αἱ ἐκβολαὶ τῶν ποταμῶν [5]. Ἐπ' ἴσης οἱ ἁλιεῖς ἐγνώριζον διὰ διαφόρων ἐπιπασμάτων, ἐν οἷς κυρίως ἐχρησιμοποιοῦντο ἄλφιτα, νὰ συγκεντρώνωσιν ἰχθῦς εἰς ὡρισμένα μέρη [6].

Σημειωτέον δ' ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἐχρησιμοποίουν καὶ περικεκλεισμένους χώρους ἐν οἷς ἔτρεφον ἰχθῦς, τὰ μὲ τὴν Λατινικὴν λέξιν *βιβάρια* καλούμενα [7] καὶ ὅτι, πλὴν τῶν ἰχθύων, ἡλίευον διὰ βαφικοὺς σκοποὺς καὶ πορφύραν καὶ εἰς ἄλλα μὲν παράλια, μάλιστα δὲ τὰ τῆς Εὐβοίας, τῆς Λακωνικῆς καὶ παρὰ τὴν Γύαρον [8]. Οὕτω Δίων ὁ Χρυσόστομος ἀναφέρει κατὰ τὸν Β' μ.Χ. αἰῶνα πορφυρεῖς ἐν Εὐβοίᾳ [9], ὁμοίως δὲ κατὰ τὸν Θ' πρὸς τὸν Ι' αὐτόθι καὶ ὁ Καισαρείας Ἀρέθας προσθέτων ὅτι οὗτοι ἐκαλοῦντο *κοτυλάριοι* ὡς χρησιμοποιοῦντες μικρὰ πλοιάρια ὅμοια πρὸς κοτύλας [10].

Κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα ὁ Ι. Τζέτζης ἀναφέρει πορφυρεῖς διὰ μιᾶς πληγῆς φονεύοντας τὰς πορφύρας [11], μνείαν δ' ἀκατίων κογχυλευτῶν ἐκ Καρύστου

---

[1] Χρυσοστόμου, Νόθα συγγράμματα, PG, 59,536.

[2] Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Ἔνθ' ἀν. 1,181,22.

[3] Ed. Kurtz, Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios, ἀρ. 127. Τοῦ Θεολογάκη, Ὡς ἐκ προσώπου τῶν καλουμένων τζύρων (Ν. Ἑλλην., 7,358). Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. Διήγ., 494,21.

[4] Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Βίβλος χρονική, 66,7. Τοῦ Θεολογάκη, Ἔνθ' ἀν.

[5] Χρυσόστομος, PG, 51,84.

[6] Γεωπονικά, 20,513,20 ἑξ.· 519,15.

[7] Ι. Τζέτζου, Χιλιάδες, χιλιὰς 8η, ἱστορ., 173 στίχ. 151. Χρυσόβουλλον Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου ὑπὲρ τῆς παρὰ τὰς Σέρρας μονῆς τοῦ Προδρόμου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 1,216). Βλ. τὸν Σχολιαστὴν τῶν θηριακῶν τοῦ Νικάνδρου, στίχ. 825 ὡς καὶ τῶν ἁλιευτικῶν τοῦ Ὀππιανοῦ, 1,63.

[8] Λουκιανοῦ, Τόξαρις ἢ φιλία, 18.

[9] Δίωνος Χρυσοστόμου, Εὐβοϊκὸς ἢ κυνηγός, 55.

[10] Σ. Κουγέα, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις (Λαογραφ., 4,259). Φ. Κουκουλέ, Συμβολὴ εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Ἑλληνικὴν λαογραφίαν (Ἀθηνᾶς τόμ. 26,139).

[11] Ι. Τζέτζου, Ὑπόθεσις τοῦ Π Ὁμήρου ῥαψῳδίας (P. Matranga, Anecdota Græca, 1,128). Κατὰ τὸν Gregorovius, Geschichte der Stadt Athen, 1,220 ἡ ἁλιεία τῆς πορφύρας ἐξηκολούθει ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ ΙΒ' αἰῶνος τοὐλάχιστον. Κατὰ τὸν Σπυρίδωνα Λάμπρον εἶναι ἄγνωστον ἂν κατὰ τοὺς μέσους χρόνους καὶ μέχρι τίνος χρόνου ἐξησκεῖτο ἡ κογχυλευτικὴ ἐν Πελοποννήσῳ (Ν.Ἑλλην., 3,47 καὶ Ἱστορικὰ μελετήματα, 38,39). Βλ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Β' τεῦχ. Α' 180,181.

καὶ Χαλκίδος κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα ποιεῖται ἐν ἐπιστολῇ του Μιχαὴλ ὁ Χωνιάτης [1].

Κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους διάφοροι προσερχόμενοι ἠγόραζον παρὰ τῶν ἁλιέων «βολὴν δικτύου», ἐζήτουν δῆλα δή, ἀντὶ ὡρισμένης πληρωμῆς, νὰ ῥίψωσιν οἱ ἁλιεῖς ὑπὲρ αὐτῶν τὰ δίκτυα καὶ νὰ λάβωσιν ἔπειτα ὅσους ἰχθῦς ἤθελον ἀνασύρει ταῦτα. Τῆς συμφωνίας ταύτης μνείαν ποιοῦνται οἱ νόμοι [2] ὡς καὶ συγγραφεῖς [3]. Ἐννοεῖται ὅμως ὅτι ἐνίοτε οἱ τὴν συμφωνηθεῖσαν τιμὴν λαμβάνοντες ἁλιεῖς ἢ ἠρνοῦντο νὰ ἁλιεύσωσιν ἢ ἁλιεύσαντες δὲν παρέδιδον τοὺς ζωγρηθέντας ἰχθῦς, ὁπότε ἐπενέβαινεν ὁ νόμος [4].

Καὶ ἐπειδὴ περὶ νόμων ὡμιλήσαμεν, ἂς προσθέσωμεν ὅτι πολλοὶ τούτων ἐκανόνιζον διάφορα ζητήματα εἰς τὴν ἁλιείαν ἀφορῶντα [5]. Ἔχομεν π.χ. Νεαρὰς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ἀναφερομένας εἰς τὴν δι' ἐποχῶν ἁλιείαν, περὶ ἧς πρὸ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου δὲν ὑπῆρχον εἰδικοὶ νόμοι ἅ τε «οὔπω τούτου τοῦ ἐπιτηδεύματος γνωρίμου τυγχάνοντος καθ' ὃν καιρὸν εἰς γένεσιν οἱ νόμοι προήρχοντο» [6].

Κατὰ τὴν 102αν λοιπὸν Νεαρὰν τοῦ Λέοντος ἐκανονίζετο ἡ μεταξὺ δύο ἐποχῶν ἀπόστασις εἰς 365 ὀργυιάς, κατὰ τὴν συνήθειαν [7], πρὸς δὲ ὡρίζετο ὅτι, ἐὰν δύο μερίδες ἁλιέων ἠνοῦντο διὰ νὰ ἀποτελέσωσι μίαν ἐποχήν, ἡ δὲ μία μερὶς ἦτο μεγαλυτέρα τῆς ἄλλης, τότε «ἴσῃ διανομῇ τὸ κέρδος ἐπέχειν τοὺς μερίδος ἑκατέρας δεσπόζοντας» [8]. Δι' ἄλλης Νεαρᾶς τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος, τῆς 66ης, ἀπηγορεύετο ἡ κατὰ τὰ πρόθυρά τινος ἁλιεία [9]. Τέλος, ἐπειδὴ διὰ τὰς ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις τῶν ἐποχῶν ἐγίνοντο ἔριδες, διὰ τοῦτο ὁ

---

[1] Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σῳζόμενα, 2,275,635. Ὅρα ὅτι ὁ Πολυδεύκης ἐν τῷ ὀνομαστικῷ του (1,47 ἑξ.) διὰ μακρῶν περιγράφει τὸν τρόπον τῆς ἁλιείας τῆς πορφύρας.

[2] Πανδέκται, 19,1,18. Βασιλικά, 19,8,20. Πρόχειρον ηὐξημένον, 22,12 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 6,416).

[3] Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων, PG, 87³,3544. Ὑπάρχει καὶ ἐπίγραμμα τοῦ Χριστοφόρου Μυτιληναίου «εἰς τοὺς ἐξωνηθέντας βόλους τοῦ δικτύου παρ' αὐτοῦ». Ed. Kurtz, Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios, ἀρ. 127,87. Περὶ συμβολαίων ἰχθύων παρὰ ἁλιεῦσι ὁμιλεῖ ὁ Χρυσόστομος, PG, 59,30.

[4] Βασιλικά, 19,8,12.

[5] Κατὰ τὴν 57ην Νεαρὰν Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ὑπῆρχον πλεῖστοι νόμοι περὶ ἰχθύων θήρας, PG, 107,554. Δὲν ἠδυνήθην, δυστυχῶς νὰ συμβουλευθῶ, ἅτε μὴ ὑπάρχουσαν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις Ἀθηνῶν, τὴν μελέτην τοῦ G. Ferrari, Di alcune leggi bizantine riguardanti il littorale marino e la pesca nelle aque private (Rendiconti del R. Istituto Lombardo, 2α σειρὰ τόμ. 42 (1909) 558 ἑξ.

[6] Ἔπιθι PG, 107,554.

[7] Βλ. PG, 107,554. Τὰ αὐτὰ κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, Σύνοψις τῶν νόμων, PG, 112,954.

[8] PG, 107,632.

[9] PG, 107,549.

Λέων διὰ τῆς 104ης Νεαρᾶς του ὥρισεν, ὅτι ὁ κατὰ τὴν ἀμφισβήτησιν ἡττηθεὶς ὤφειλε νὰ μεταθέσῃ τὴν ἐποχήν του εἰς ἄλλο μέρος, ἐὰν δ' οὗτος, δὲν εἶχε ποῦ νὰ τὴν τοποθετήσῃ, τότε νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὁ χρόνος τῆς πήξεως αὐτῆς. Ἐὰν λοιπὸν ἡ μετακινητέα ἐποχὴ ἔκειτο ἀπὸ δεκαετίας ἐκεῖ χωρὶς νὰ διαμαρτυρηθῇ ὁ παρὼν ἐνάγων, τότε ἔπρεπε νὰ μείνῃ αὕτη ἐκεῖ ὅπου ἦτο, ἐὰν ὅμως ὁ ἐνάγων ἀπουσίαζε, τότε ἔδει νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν εἰκοσαετὴς χρόνος. Αἱ διατάξεις δ' αὗται ἀφεώρων εἰς ἰδιώτας. Προκειμένου περὶ ἐποχῶν ἀνηκουσῶν εἰς ἐκκλησίας, μοναστήρια ἢ εὐαγῆ ἱδρύματα, τὸ χρονικὸν ὅριον παρετείνετο μέχρι τῆς τεσσαρακονταετίας[4].

Οἱ νόμοι ἐπ' ἴσης ὥριζον ὅτι οἱ ἁλιεῖς ἦσαν ἐλεύθεροι νὰ ἱδρύωσι καλύβας καὶ νὰ ἁπλώνωσι τὰ δίκτυά των ὁπουδήποτε τῶν αἰγιαλῶν[5]. Ἄλλοι νόμοι ἐκανόνιζον τὰ ἀφορῶντα τὴν εἰς ἰδιωτικὰ ὕδατα ἁλιείαν[6] καὶ ἄλλοι τέλος ἠμπόδιζον νὰ μεταβαίνωσιν οἱ ἰχθυοπρᾶται εἰς τὰς ἐποχὰς καὶ ἐκεῖθεν νὰ παραλαμβάνωσι τοὺς πρὸς πώλησιν ἰχθῦς, ἠναγκασμένων ὄντων τῶν προέδρων τῶν σωματείων των νὰ δηλώσωσιν εἰς τὸν ἔπαρχον τῆς πόλεως τὸ ποσὸν τῶν συλληφθέντων λευκῶν ἰχθύων[7] πρὸς διακανονισμὸν τῆς τιμῆς των.

Τέλος ἐκ πληροφοριῶν συγγραφέων καὶ κειμένων μανθάνομεν ὅτι ἐπεβάλλετο ὡρισμένος φόρος εἰς τοὺς μετερχομένους τὴν ἁλιείαν[8], ἀπῃτεῖτο δ' ἀπὸ τῶν βιβαρίων ἐτησίως τὸ *βιβαρόπακτον*[9].

---

[1] PG, 107,632,633. Περὶ τοῦ θέματος βλ. καὶ Γ. Μαριδάκη, Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, 202-204. Monnier, Les novelles de Léon le sage, 120-122,145-146. Ἀναστ. Χριστοφιλοπούλου, Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ, 89.

[2] Εἰσηγήσεις, 2,1,5. Ἐπαναγωγὴ ηὐξημένη, 72 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 4,333).

[3] Περὶ ταύτης πραγματεύεται ἡ ἀνωτέρω σημειωθεῖσα μελέτη τοῦ G. Ferrari.

[4] Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον, 17,3. Βλ. καὶ Χριστοφιλοπούλου, Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, 89.

[5] Θεόδωρος Στουδίτης, PG, 99,932.

[6] Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, 4,18. Βλ. καὶ Δ. Ζακυθηνοῦ, Ἀνέκδοτον γράμμα τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Α' περὶ τῆς μονῆς τῆς Κορακονησίας (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ., 13,195,196).

ΠΙΝΑΞ ΛΕΞΕΩΝ

ΦΑΙΔΩΝ Ι. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

ΜΕΛΕΤΑΙ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΔΙΑΙΡΕΣΕΩΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ
ΕΝ ΤΩ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩ ΚΡΑΤΕΙ

Τὸ πρῶτον τμῆμα τῆς παρούσης μελέτης ἐδημοσιεύθη εἰς τὸν ΙΖ′ τόμον τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (1941, σελ. 208 - 274), τοῦ ὁποίου ἡ ἐκτύπωσις συνεπληρώθη κατὰ τοὺς πρώτους ζοφεροὺς μῆνας τῆς ἐχθρικῆς κατοχῆς. Ἐπανεκδιδομένου, μετὰ μακρὰν διακοπήν, τοῦ περιοδικοῦ, καθῆκον ἐθεωρήσαμεν νὰ συνεχίσωμεν, ἔστω καὶ κατὰ μικρότερα τμήματα, τὴν δημοσίευσιν τῆς πραγματείας. Κατ᾽ ἀνάγκην τὰ δύο πρῶτα κεφάλαια τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Γ′ καὶ τὸ περὶ τοῦ διαμελισμοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους κείμενον (Partitio Romaniæ) θὰ διατηρήσουν τὴν ἀρχικήν των μορφήν, περιλαμβάνοντα ὑλικὸν χρήσιμον διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν διοικητικῶν θεσμῶν καὶ τὴν γεωγραφίαν τῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τοῦ ΙΒ′ λήγοντος αἰῶνος. Τὰ ἑπόμενα, ἀντικείμενον ἔχοντα τὴν ἐπαρχιακὴν διοίκησιν τοῦ Κράτους τῆς Νικαίας καὶ τῶν Παλαιολογείων χρόνων, παρασκευασθέντα δὲ μὲ τὴν πεῖραν τὴν κτηθεῖσαν κατὰ τὰς τραχείας περιστάσεις τοῦ Πολέμου, θὰ ἔχουν χαρακτῆρα περισσότερον συνθετικόν. Λυπεῖται ὁ συγγραφεὺς διότι ἀναγκάζεται νὰ δημοσιεύσῃ τὴν μελέτην του κατὰ μικρὰ τμήματα, ἐλπίζει ὅμως ὅτι, βελτιουμένων γενικώτερον τῶν συνθηκῶν τῆς ἐκδόσεως, θὰ δυνηθῇ νὰ περιλάβῃ γενναιοτέρας συμβολὰς εἰς τοὺς προσεχεῖς τόμους τοῦ περιοδικοῦ. Ὁπωσδήποτε μετὰ συγκινήσεως ἀποβλέπει πρὸς τὴν ταπεινὴν ταύτην ἀπαρχὴν καὶ πρὸς τὴν ἐπανέκδοσιν τῆς Ἐπετηρίδος, ἡ ὁποία οἱονεὶ συμβολίζει τὸν πόθον πρὸς ἐπάνοδον εἰς εἰρηνικὰ καὶ δημιουργικὰ ἔργα.

λα′) Provincia Valachiæ.

Διὰ τῶν ὀνομάτων *Βλαχία, Μεγάλη Βλαχία*, ἐδηλοῦτο κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἡ Θεσσαλία. Τὸ ἀρχαῖον τοῦτο ὄνομα σπανίως ἀπαντᾷ ἐν τῇ διοικητικῇ ὁρολογίᾳ, δηλοῖ δὲ κατὰ κανόνα τὴν Μακεδονίαν. Οὕτω ἐν χρυσοβούλλῳ τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Θ′ τοῦ Μονομάχου, ἐκδοθέντι κατ᾽ Ἰούνιον τοῦ 1052, ἀναφέρεται ἡ *Θετταλῶν ἐπαρχία*[1]. Μολυβδόβουλλον τοῦ ΙΑ′ αἰῶ-

[1] Actes de Lavra, τόμ. Α′ σελ. 68.

νος ἀνῆκεν εἰς τὸν πατρίκιον Βάρδαν τὸν Ξιφιλῖνον, στρατηγέτην τῶν Θετταλῶν[1]. Ἐπίγραμμα, ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου, ἀφιεροῦται εἰς τὸν στρατηλάτην Θετταλῶν τὸν Κατακαλὼν[2] καὶ τέλος ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ ἐν Βεροίᾳ ναοῦ τοῦ «Ἁγίου Χριστοῦ» (1314 - 1315) γίνεται λόγος περὶ τοῦ «ἱστοριογράφου» Καληέργη, «ὅλης Θετταλίας ἀρίστου ζωγράφου»[3].

Μολονότι καὶ ὁ Κεκαυμένος[4] καὶ ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ[5] ἐπανειλημμένως ἀναφέρουν τοὺς κατὰ τὴν Θεσσαλίαν Βλάχους, τὸ ὄνομα *Βλαχία* εὕρηται τὸ πρῶτον παρὰ τῷ Ἑβραίῳ γεωγράφῳ καὶ περιηγητῇ τοῦ ΙΒ′ αἰῶνος Βενιαμὶν τῷ ἐκ Τουδέλης. Μαρτυρεῖ οὗτος ὅτι οἱ Βλάχοι ἐνέμοντο τὰ ὀρεινὰ τῆς χώρας, ὁπόθεν ὁρμώμενοι ταχεῖς ὡς αἶγες, κατήρχοντο εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐπεδίδοντο εἰς ληστείας[6]. Ἐν ἑλληνικῷ δὲ κειμένῳ τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ παρὰ Νικήτᾳ τῷ Χωνιάτῃ: «ἐπὶ δὲ τούτοις καὶ ἄλλος τις τὰ Θετταλίας κατέχων μετέωρα (=τὰ ὀρεινά), ἃ *νῦν Μεγάλη Βλαχία κικλήσκεται*, τοπάρχης ἦν τῶν ἐκεῖ»[7]. Ἀμφότερα τὰ κείμενα εἶναι πολύτιμα, διότι δεικνύουν ὅτι τὸ ὄνομα Βλαχία περιωρίζετο εἰς τὰ ὀρεινὰ μέρη, ὅπουν κατῴκουν Βλάχοι.

Ἐπιφυλασσόμενοι νὰ ὁμιλήσωμεν ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ περὶ τῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως τῆς Θεσσαλίας μετὰ τὸ ἔτος 1204, καταλέγομεν ἐνταῦθα καὶ τὰς ἀκολούθους μνείας τοῦ γεωγραφικοῦ ὅρου *Βλαχία*. Παρὰ τῷ Henri de Valenciennes: «et si vous octroie avoec, Blakié-le-grand, dont je vous ferai seignour, se Diu plaist et je vif»[8]. Παρὰ Γεωργίῳ τῷ Ἀκροπολίτῃ: «δοὺς δὲ αὐτῷ χρῆμα καὶ τριήρεις ἓξ περὶ Μεγάλην Βλαχίαν ἀφῆκεν, ὅρκους παρ᾽ αὐτοῦ λαβὼν φρικώδεις...»[9]. Ἐν ἐγγράφῳ τοῦ βασιλέως τῆς Σικελίας Καρόλου τοῦ Β′ (13 Αὐγούστου 1294), παρὰ τὸ πριγκιπᾶτον

[1] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 167 - 168. Πρβλ. Στ. Κυριακίδου, Βυζαντιναὶ Μελέται, σελ. 471 - 472.

[2] Σπ. Λάμπρος, ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι, τόμ. 16 (1922), σελ. 53 - 56.

[3] Σ. Β. Κουγέα, Ἡ ἐκ Βεροίας Βυζαντινὴ ἐπιγραφή, ἐν Ἑλληνικοῖς, τόμ. 9 (1936), σελ. 168.

[4] Κεκαυμένου, Στρατηγικόν, σελ. 67,68,70,72 - 74,96. Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι τῶν Βλάχων παλαιοτάτη μνεία εὕρηται εἰς τὰς Sagas τῶν Σκανδιναυῶν ἀοιδῶν ἐπ᾽ εὐκαιρίᾳ τοῦ κατὰ τῶν Πετσενέγκων πολέμου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Β′: R. M. Dawkins, An Echo of the Norse Sagas of the Patzinak War of John II Komninos, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'histoire orientales et slaves, τόμ. 5 (1937), σελ. 246.

[5] Ἄννα ἡ Κομνηνή, Ε′, 5 (Reifferscheid, τόμ. Α′, σελ. 119).

[6] Παρὰ Tafel, De Thessalonica eiusque agro, σελ. 473.

[7] Νικήτας Χωνιάτης, σελ. 841 (Bonn).

[8] H. de Valenciennes, ἐν τῇ συνεχείᾳ τοῦ Βιλλεαρδουΐνου, § 548.

[9] Γεώργιος Ἀκροπολίτης, τόμ. Α′, σελ. 43 καὶ 61 (ἔκδ. Heisenberg).

τῆς Ἀχαΐας, τὸ δουκᾶτον τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὸ βασίλειον τῆς Ἀλβανίας, ἀναφέρεται ἡ Provincia Wlachiæ[1]. Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως συχνότατα μνημονεύει τὸ ὄνομα *Βλαχία* (Blaquie ἐν τῇ γαλλικῇ διασκευῇ). Τὰ ὑπὸ τοῦ κειμένου τούτου παρεχόμενα στοιχεῖα ἐπιτρέπουν νὰ καθορίσωμεν τὰ ὅρια τῆς ἐπαρχίας, τὰ ὁποῖα συμπίπτουν πρὸς τὰ σύνορα τοῦ μεσαιωνικοῦ κρατιδίου τῶν Νέων Πατρῶν. Πρὸς δυσμάς, ἡ ὀροσειρὰ τῆς Πίνδου ἐχώριζε τὴν Βλαχίαν ἀπὸ τὸ Δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου καὶ τὴν περιοχὴν τῶν Ἰωαννίνων (la contrée de la Ganine)[2]. Πρὸς νότον, ἡ ἐπαρχία ἔφθανε μέχρι τῶν Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης), «le bel chastel de la Blaquie»[3], καὶ τῆς Λαμίας, ἡ ὁποία εὑρίσκετο εἰς τὴν «εἴσοδον τῆς Βλαχίας», «chastel dou Giton (Ζιτούνι) qui est près de la Patre, a l'antrée de la Blaquie»[4]. Περὶ τοῦ πρὸς βορρᾶν συνόρου, πληροφορούμεθα ὅτι τοῦτο ἔκειτο παρὰ τὴν θέσιν Κατακαλοῦ (Catacalo, ἐκ τῆς βυζαντινῆς οἰκογενείας Κατακαλῶν):

ἐπέρασαν τὸ σύνορον, ὅπου χωρίζει ὁ τόπος
τοῦ βασιλέως ἐκ τὴν Βλαχίαν, Κατακαλοῦ τὸν λέγουν[5].

Ὁ συνοικισμὸς οὗτος εὑρίσκετο πιθανώτατα παρὰ τὰ σημερινὰ σύνορα τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Μακεδονίας, δύναται δ' ἴσως νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ σημερινὸν χωρίον *Κατάκαλη* τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν[6].

λβ') *Episkepsis Dimitriados.*

Ἡ σημαντικωτάτη αὕτη θεσσαλικὴ πόλις, ἐπώνυμος τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ, δὲν ἔκειτο, ὡς παλαιότερον ἐνομίζετο, ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Γορίτσης, ἀλλ' εἰς τὴν θέσιν τῶν ἀρχαιοτέρων Παγασῶν, τῶν ὁποίων τὸν

[1] Acta Albaniæ, τόμ. Α', σελ. 155 (ἀριθμ. 523).

[2] Livre de la Conqueste, ἔκδ. J. Longnon, § 274, σελ. 98. Κατὰ τὸν Βίον τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Μετεώρου, οἱ Σταγοὶ ἐθεωροῦντο ὡς ὅριον τῆς Βλαχίας καὶ τῆς περιοχῆς τῶν Ἰωαννίνων: Ν. Α. Βέη, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων, ἐν Βυζαντίδι, τόμ. Α' (1909), σελ. 244: «ἔστι τι... πολύχνιον ἐν μεθορίῳ κείμενον Ἰωαννίνων καὶ Βλαχίας». Πρβλ. καὶ σελ. 267.

[3] Livre de la Conqueste, § 214, σελ. 77.

[4] Αὐτόθι, § 877, σελ. 347.

[5] Χρονικὸν τοῦ Μορέως (ἔκδ. Π. Καλονάρου), στ. 3673-3674. Πρβλ. Livre de la Conqueste, § 277, σελ. 100: «...si entrerent par j lieu que on appelle le Catacalo, la ou sont les bournes qui despartent la terre de l'empire et celle de la Blaquie».

[6] Πρβλ. Ἀ. Δρακάκη-Στ. Κουνδούρου, Ἀρχεῖα περὶ τῆς συστάσεως καὶ ἐξελίξεως τῶν Δήμων καὶ Κοινοτήτων, 1836-1939, καὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ Κράτους, τόμ. Β' (ἐν Ἀθήναις, 1940), σελ. 519.

βίον φαίνεται συνεχίζουσα[1]. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλας ἑλληνίδας πόλεις, ὡς αἱ Φθιώτιδες Θῆβαι, αἱ ὁποῖαι κατεστράφησαν κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους τοῦ Ζ' καὶ Η' αἰῶνος, ἡ Δημητριὰς διετήρησε τὴν ἀκμήν της καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον, παύει δὲ μνημονευομένη κατὰ τὸ ἔτος 1380, ὀλίγας μόλις δεκαετηρίδας πρὸ τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως[2].

Περὶ τῆς διοικητικῆς θέσεως τῆς Δημητριάδος μετὰ τὸ 1204 θὰ γίνῃ ὁ προσήκων λόγος. Σημειοῦμεν ἐνταῦθα ὅτι παλαιότερον ὑπήγετο εἰς τὸ θέμα Ἑλλάδος καὶ ἦτο ἀξιολογώτατον ἐμπορικὸν καὶ ναυτικὸν κέντρον. Ἐκεῖθεν οἱ κάτοικοι τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν πέμπτην πολιορκίαν ὑπὸ τῶν Σλάβων (περὶ τὸ ἔτος 634), ἐπορίσθησαν ἐφόδια[3]. Δεινὴν λεηλασίαν ὑπέστη ἡ πόλις κατὰ τὴν κατάληψίν της ὑπὸ Μουσουλμάνων πειρατῶν τῷ 902[4], ἀπήχησιν δὲ τῶν γεγονότων τούτων ἔχομεν πιθανῶς ἐν τῷ Βίῳ τοῦ Ἁγίου Βλασίου τοῦ ἐξ Ἀμορίου, ὅπου λέγεται ὅτι πλοῖόν τι μετέβη «δι' ἐμπορίαν τινά», «πρὸς τὰ τῆς Δημητριάδος μέρη»[5]. Εἰς τὴν καταστροφὴν τοῦ 902 ἀναφερόμενος καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Καμενιάτης (ἐν τοῖς Μετὰ τὸν Θεοφάνη, σελ. 506), λέγει ὅτι ἦτο ἡ Δημητριὰς «πολλῷ πλήθει τῶν οἰκητόρων καὶ τοῖς ἄλλοις οἷς μέγα καυχῶνται πόλεις τῶν ἔγγιστα ὑπεραιρομένη». Κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα, ὁ Κεκαυμένος μαρτυρεῖ ὅτι αὕτη ἦτο «πόλις τῆς Ἑλλάδος (τοῦ θέματος Ἑλλάδος) παρὰ θάλασσαν, ἀπό τε τῆς θαλάσσης καὶ τῶν κύκλωθεν βαλτῶν ἐξησφαλισμένη»[6].

λγ') *Duo Almeri.*

Ἡ μεσαιωνικὴ πόλις τοῦ Ἁλμυροῦ ἀναφέρεται τὸ πρῶτον ἐν παλαιοχριστιανικῇ ἐπιγραφῇ τοῦ Δ'-Ε' αἰῶνος: Μνημῖον Εὐσεβίως παρὰ Ἁρμυρὰ ἀποθανόντος»[7]. Μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (δεύτερον ἥμισυ τοῦ Ζ' αἰῶνος), ὁ Ἁλμυρός, κείμενος πιθανώτατα εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ χωρίου Τσεγγέλια ἐπὶ τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τοῦ Παγασι-

[1] Δ. Κ. Τσοποτοῦ, Δημητριὰς ἡ παρὰ τὸν Παγασιτικὸν κόλπον, ἐν Θεσσαλικοῖς Χρονικοῖς, τόμ. 2 (1931), σελ. 140 κέ.

[2] Αὐτόθι, σελ. 153 κέ.

[3] O. Tafrali, Thessalonique des origines au XIVe siècle, σελ. 122 κέ.

[4] Περὶ τῆς χρονολογίας βλ. C. de Boor, Vita Euthymii (Βερολῖνον, 1888), σελ. 103. Ὁ H. Grégoire, ἐν τῇ κατωτέρω μνημονευομένῃ μελέτῃ, σελ. 402, προτείνει τὸ ἔτος 897.

[5] H. Grégoire, La Vie de Saint Blaise d'Amorium, Byzantion, τόμ. 5 (1929-1930), σελ. 394-395.

[6] Κεκαυμένου, Στρατηγικόν, σελ. 28. Πρβλ. καὶ σελ. 34.

[7] Ν. Ἰ. Γιαννοπούλου, Ἁλμυρὸς καὶ Θῆβαι αἱ Φθιώτιδες, ἐν Θεσσαλικοῖς Χρονικοῖς, τόμ. 4 (1933), σελ. 174-176.

τικοῦ κόλπου, ἐδέχθη τοὺς κατοίκους τῆς καταστραφείσης πόλεως[1]. Ἐπὶ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ὁ Ἁλμυρὸς ἀναφαίνεται ὡς ἕδρα ἐπισκοπῆς ὑποκειμένης εἰς τὴν μητρόπολιν Λαρίσσης[2].

Ἐνωρίτατα ἡ μεσαιωνικὴ πόλις ἀπέβη σημαντικὸν κέντρον διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου, ὡς μαρτυροῦν τὰ εἰς τοὺς Πισάτας καὶ τοὺς Βενετοὺς χορηγηθέντα ἐμπορικὰ προνόμια, ἡ ἐν αὐτῇ ὕπαρξις πολυμελοῦς ἑβραϊκῆς παροικίας[3] καὶ κυρίως ἡ ῥητὴ πληροφορία τοῦ Βενιαμὶν τοῦ ἐκ Τουδέλης, κατὰ τὸν ὁποῖον τὸ θεσσαλικὸν τοῦτο πόλισμα, μέγα καὶ παραθαλάσσιον, παρεῖχε πρόσφορον «ἐμπόριον» εἰς τοὺς προσερχομένους Βενετοὺς καὶ Πισάτας καὶ τοὺς ἄλλους πάντας ἐμπόρους[4]. Ὁ Ἁλμυρὸς ἀντικατέστησε καὶ εἰς τοῦτο τὰς παλαιοτέρας Θήβας, τὰς ὁποίας ὁ Λίβιος ἀποκαλεῖ ἀκριβῶς maritimum emporium.

Μολυβδόβουλλον, εὑρεθὲν ἐν Ἁλμυρῷ, ἀπεδόθη εἴς τινα Μανουὴλ πατρίκιον καὶ στρατηγόν, ὁ δ' ἐκδότης ἐνόμισεν ὅτι ὁ στρατηγὸς οὗτος προΐστατο τῆς Θεσσαλίας καὶ ἤδρευεν ἐν Ἁλμυρῷ[5]. Πάντα ταῦτα στηρίζονται ἐπὶ ἐσφαλμένων στοιχείων, διότι ἡ Θεσσαλία οὐδέποτε ἀπετέλεσεν ἰδίαν διοικητικὴν περιφέρειαν.

λδ') *Episkepsis Grevennicon et Fersalon.*

Ἡ *ἐπίσκεψις* αὕτη περιελάμβανε τὴν ἀρχαίαν Φάρσαλον, ἡ ὁποία καὶ ὡς πόλισμα καὶ ὡς ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια διετηρήθη κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, καὶ τὸ Γρεβενῖκον. Τὴν ἀκριβῆ θέσιν τοῦ μεσαιωνικοῦ Γρεβενίκου καθορίζει τὸ ἀκόλουθον χωρίον τῆς Ἄννης τῆς Κομνηνῆς: «... καὶ καταλιπὼν (ὁ βασιλεὺς) δεξιόθεν τοῦ κάστρου Λαρίσσης ... τὴν τοῦ Λιβοτανίνου κλεισοῦραν διεληλυθὼς καὶ τὸν *Ῥεβένικον* περικόψας καὶ διὰ τῆς καλουμένης Ἀλλαγῆς πρὸς τὸ εὐώνυμον τῆς Λαρίσσης μέρος καταλαβὼν καὶ περιαθρήσας

---

[1] Αὐτόθι, σελ. 176.

[2] Ν. Ἰ. Γιαννοπούλου, Ἡ μεσαιωνικὴ Φθιῶτις καὶ τὰ ἐν αὐτῇ μνημεῖα, ἐν Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, τόμ. 8 (1923), σελ. 38.

[3] Ν. Ἰ. Γιαννοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἰουδαϊκῶν παροικιῶν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ ἠπειρωτικῇ Ἑλλάδι, ἐν Ἐπετ. Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν, τόμ. 7 (1930), σελ. 261 - 262. Ἀ. Ἀνδρεάδου, Ἔργα, τόμ. Α' (ἐν Ἀθήναις, 1938), σελ. 612.

[4] Παρὰ Tafel, De Thessalonica eiusque agro, σελ. 474.

[5] Ν. Ἰ. Γιαννοπούλου, Μολυβδόβουλλα προερχόμενα ἐκ τοῦ νοτίου μεσαιωνικοῦ Ἁλμυροῦ, ἐν Byz. Zeitschrift, τόμ. 17 (1908), σελ. 137 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, Μολυβδόβουλλα ἐκ τῆς ἐπαρχίας Ἁλμυροῦ, ἐν Ἐπετ. Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν, τόμ. 3 (1926), σελ. 161.

τὴν ἅπασαν τοῦ τόπου θέσιν, χθαμαλώτερον τόπον κατανοήσας, ἐκεῖθι μετὰ τῶν συνεφεπομένων αὐτῷ λοχῶν ἦν»[1].

Τὸ Ῥεβένικον τῆς Κομνηνῆς, ταυτιζόμενον μετὰ τοῦ ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου ἐγγράφου καὶ τῆς Partitio Romaniæ[2] μνημονευομένου *Greveveniсon*, οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν μεσαιωνικὴν Ῥαβέννικαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ συνεκροτήθη, τῷ 1209, ἡ διάσκεψις τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν ἡγετῶν τῆς Φραγκοκρατουμένης Ἑλλάδος. Ἡ Ῥαβέννικα αὕτη ἔκειτο πρὸς νότον τοῦ Ζιτουνίου (Λαμίας), ὡς ῥητῶς λέγεται ἐν ἐπιστολῇ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Γ': «castrum de Situm (Ζιτουνίου) super Ravenica»[3].

λε') *Episkepsis Domocu et Vesenis.*

Ἡ παλαιοτέρα ἱστορία τοῦ μεσαιωνικοῦ Δομοκοῦ εἶναι κυρίως γνωστὴ ἐκ τῆς ἐπισκοπῆς Θαυμακοῦ, ἡ ὁποία ὑπήγετο εἰς τὴν μητρόπολιν Λαρίσσης καὶ ἀναφέρεται τὸ πρῶτον ἐν τοῖς Τακτικοῖς τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ[4].

Ἡ πόλις τῆς Βεσαίνης, ἕδρα τῆς ὁμωνύμου ἐπισκοπῆς[5], ἔκειτο ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἀγυιᾶς, ταυτίζεται δὲ μετὰ τοῦ σημερινοῦ χωρίου Δέσιανη[6]. Ἐν συλλογῇ ἀρχαίων ἐπιγραφῶν ἀνευρέθη ἐπ' ἐσχάτων πολύτιμον ἐπὶ μαρμάρου ἐπίγραμμα, ἐν τῷ ὁποίῳ μνημονεύεται Εὐστάθιός τις «ὃς λάχεν ἄγειν γαῖαν τήνδε Βεσαίνης κυδάλιμος πρωτοσπαθάριος»[7]. Ὁ ἐκδότης ἀνήγαγε χρονολογικῶς τὴν ἐπιγραφὴν εἰς τὸν ΙΓ', ἐν μεταγενεστέρῳ δὲ δημοσιεύματι[8] εἰς τὸν ΙΒ' - ΙΓ' αἰῶνα. Εἰς τὴν ΙΑ', καθ' ἡμᾶς, τὸ βραδύτερον ἑκατονταετηρίδα πρέπει νὰ ταχθῇ ὁ χρόνος τῆς ἀρχῆς τοῦ πρωτοσπαθαρίου Εὐσταθίου, διότι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὁ τίτλος, τὸν ὁποῖον οὗτος ἔφερε, περιέπεσεν

---

[1] Ἄννα ἡ Κομνηνή, Ε', 5, τόμ. Α', σελ. 172, ἔκδ. Reifferscheid.

[2] Tafel - Thomas, Urkunden, τόμ. Α', σελ. 487.

[3] Πρβλ. Tafel, De Thessalonica eiusque agro, σελ. 488 - 489. Τ. Δ. Νερούτσου, Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι, ἐν Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, τόμ. 4 (1892), σελ. 88, σημ. 2. Ν. Ἰ. Γιαννοπούλου, ἐν Ἐπετ. Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν, τόμ. 7 (1930), σελ. 260 - 261.

[4] Georgii Cyprii, Descriptio orbis romani, ἔκδ. H. Gelzer, σελ. 78 (1652).

[5] Ἐπίσκοπος Βεσαίνης ἀναφέρεται ἐν ἐπιστολῇ τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, παρὰ Κ. Σάθᾳ, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 5, σελ. 344 - 345.

[6] Ν. Ἰ. Γιαννοπούλου, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι Θεσσαλίας, ἐν Θεολογίᾳ, τόμ. 13 (1935), σελ. 25 - 26.

[7] Ν. Ἰ. Γιαννοπούλου, Ἡ ἐπισκοπὴ Βεσαίνης ἐν Θεσσαλίᾳ, Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου (ἐν Ἀθήναις, 1935), σελ. 201.

[8] Ν. Ἰ. Γιαννοπούλου, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι Θεσσαλίας, ἐν Θεολογίᾳ, τόμ. 13 (1935), σελ. 25.

εἰς ὁριστικὴν παρακμὴν καὶ ἀφάνειαν[1]. Ἀτυχῶς ἡ ἐπιγραφὴ οὐδεμίαν ἀκριβῆ πληροφορίαν παρέχει περὶ τοῦ ἀξιώματος καὶ τῶν καθηκόντων τοῦ Εὐσταθίου, ὁ ὁποῖος ἔφερε τὴν *διὰ βραβείων ἀξίαν* τοῦ πρωτοσπαθαρίου. Ὁπωσδήποτε σημαντικὴ εἶναι ἡ εἴδησις, καθ' ἣν ἡ περιφέρεια τῆς Βεσαίνης διῳκεῖτο ὑπὸ ἰδίου βασιλικοῦ ἄρχοντος.

λϛ') *Chartularata Ezeros, Drobrochuvysta et quæ sub ipsa sunt villæ.*

Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ τοῦ ἐγγράφου ἐμφανίζεται νέα διοικητικὴ ὑποδιαίρεσις, τὸ *χαρτουλαρᾶτον*, τῆς ὁποίας καὶ ἄλλας μνείας θὰ ἴδωμεν κατωτέρω. Ἡ διοικητικὴ αὕτη μονὰς εὑρίσκετο, προφανῶς, ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν τοῦ χαρτουλαρίου. Εἶναι γνωστὸν ὅτι μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω πολιτικῶν λειτουργῶν, οἱ ὁποῖοι ὑπηρέτουν ὑπὸ τὸν στρατηγὸν τοῦ θέματος, ἦτο ὁ χαρτουλάριος, ὑπάλληλος ἐντεταλμένος «τὴν τοῦ στρατοῦ καταγραφήν τε καὶ ἀναζήτησιν»[2]. Ἡ εἰδικὴ αὕτη δικαιοδοσία καθίστα, φυσικά, τὸν χαρτουλάριον τοῦ θέματος ἀναρμόδιον διὰ τὴν διοίκησιν ὡρισμένων περιφερειῶν, νομίζομεν δ' ἑπομένως ὅτι τῶν χαρτουλαράτων προΐσταντο ἄλλοι οἰκονομικοὶ ὑπάλληλοι, οἱ χαρτουλάριοι τῶν ἀρκλῶν ἢ ἔξω χαρτουλάριοι[3] λεγόμενοι ἢ οἱ χαρτουλάριοι τῶν κτημάτων[4], οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἐφ' ὅσον ἤθελεν ὑποτεθῆ ὅτι αἱ περιφέρειαι αὗται ἀπετέλουν μέρος τῶν κτημάτων τοῦ Δημοσίου καὶ τοῦ Στέμματος.

Ἀμφότερα τὰ ὀνόματα τῶν χαρτουλαράτων εἶναι σλαβικῆς προελεύσεως. Ὁ Ἐζερὸς (σλαβ. ezero=λίμνη. Πρβλ. τὴν σημερινὴν θεσσαλικὴν λίμνην Νεζερὸς καὶ τοὺς Ἐζερίτας Σλάβους τῆς Πελοποννήσου) εἶναι γνωστὸς ἐκ τῆς ὁμωνύμου ἐπισκοπῆς, ἡ ὁποία ἀνῆκεν εἰς τὴν μητρόπολιν Λαρίσσης[5]. Ὁ πρῶτος γνωστὸς ἐπίσκοπος Ἐζεροῦ παρίστατο εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει σύνοδον τοῦ 879[6].

Προκειμένου τοῦ γεωγραφικοῦ καθορισμοῦ τοῦ χαρτουλαράτου Δοβροχουβίστας, ὁ Tafel παρατηρεῖ ὅτι ἀντὶ τῆς νοσούσης γραφῆς Dobrochuysta

---

[1] Πρβλ. προχείρως G. Ostrogorsky, Geschichte des byz. Staates, σελ. 259.

[2] Κατὰ τὰ εἰς Λέοντα τὸν ϛ' ἀποδιδόμενα Τακτικά, Δ', 33.

[3] J. B. Bury, The imperial administrative System in the ninth Century, σελ. 87. F. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, σελ. 103.

[4] Πρβλ. G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 462 καὶ 484-485.

[5] Georgius Cyprius, ἔκδ. H. Gelzer, σελ. 78 (1654).

[6] F. Dvorník, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, σελ. 234.

προτιμητέος φαίνεται ὁ τύπος *Ραδοβίστιον*, ὁ ὁποῖος φέρεται ἐν τῷ καταλόγῳ τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ὑπὸ τὴν μητρόπολιν Λαρίσσης[1]. Καθ' ἡμᾶς τὸ χωρίον ἔχει καλῶς, διότι ἡ ἐν αὐτῷ ἀναφερομένη Δοβροχουβίστα εἶναι γνωστὴ ἐκ διηγήσεως περὶ τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1149 γενομένης μεταφορᾶς τοῦ καλύμματος τοῦ λειψάνου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου: «... ἀλλ' ἐν χωρίῳ τοῦ θέματος Βερροίας, οὕτω πως λεγομένῳ *Δοβροχουβίστᾳ*, ἀπέχοντι τῆς μὲν Θεσσαλονίκης ἱππικὰ δρόμου ἡμερήσια δύο, τοῦ δὲ κάστρου Βερροίας στάδια ὡσεὶ μιλίων δύο»[2]. Εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην ἀναφέρεται τὸ χρυσόβουλλον τοῦ 1198 καὶ οὐχὶ εἰς τὸ Ῥαδοβίστιον, ὡς νομίζει ὁ Tafel.

λζ') *Tricala.*

Ὁ νεώτερος τύπος τοῦ ὀνόματος τῆς ἀρχαίας θεσσαλικῆς πόλεως Τρίκκης μαρτυρεῖται τὸ πρῶτον ἐμμέσως παρὰ τῷ Κεκαυμένῳ, ὁ ὁποῖος μνημονεύει τοὺς Τρικαλίτας Βλάχους[3]. Κατὰ τὸν αὐτὸν ΙΑ' αἰῶνα τὰ Τρίκαλα ἀναφέρονται καὶ ὑπὸ τῆς Ἄννης τῆς Κομνηνῆς[4], ἀφηγουμένης τὰ κατὰ τοὺς νορμανδικοὺς πολέμους.

Περὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ νεωτέρου ὀνόματος τῶν Τρικάλων ἐγράφησαν πολλά. Ὁ G. Weigand[5] ὑπεστήριξε τὴν σλαβικὴν αὐτοῦ καταγωγήν, περὶ τῆς ὁποίας ὅμως ἀμφιβάλλει ὁ ἐπ' ἐσχάτων γράψας περὶ τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων τῆς Ἑλλάδος κ. M. Vasmer[6]. Τὴν ὀρθὴν ἐτυμολογίαν παρέσχεν ὁ κ. Ἀντ. Χατζῆς, ὑπολαβὼν τὸν μὲν τύπον *Τρίκαλος* (θεὰ) ὡς ἀρχαιότερον, τὸν δὲ τύπον *Τρίκκη* ὡς συγκεκομμένον[7].

λη') *Provincia Larissæ.*

Ἡ σημαντικωτάτη θεσσαλικὴ πόλις ὑπήγετο εἰς τὸ θέμα τῆς Ἑλλάδος. Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ἦτο μάλιστα πρωτεύουσα τοῦ θέματος,

---

[1] Tafel, Symbolæ criticæ, Α', σελ. 72.

[2] Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, τόμ. Δ', σελ. 241.

[3] Κεκαυμένου, Στρατηγικόν, σελ. 67.

[4] Ἄννα ἡ Κομνηνή, Ε', 5, Ε', 7, τόμ. Α' σελ. 169,176 (Reifferscheid).

[5] G. Weigand, Die Aromunen. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen, τόμ. Α' (ἐν Λειψίᾳ, 1894), σελ. 174.

[6] M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, (ἐν Βερολίνῳ, 1941), σελ. 98.

[7] Ἀντ. Χατζῆ, Τρίκαλος-Τρίκκη, Ἐπιστημ. Ἐπετ. Φιλοσ. Σχολῆς τοῦ Πανεπ. Ἀθηνῶν, τόμ. 3 (1940), σελ. 53-71.

ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ ἀκολούθου χωρίου τοῦ Στρατηγικοῦ τοῦ Κεκαυμένου: «ἕως γὰρ ἦν ὁ μακαρίτης μου πάππος ὁ Κεκαυμένος ἐν Λαρίσσῃ, τὴν ἀρχὴν ἔχων τῆς Ἑλλάδος»[1]. Κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1082, ὅτε ἐπολιορκήθη ὑπὸ τοῦ Βοημούνδου, «τὸ κάστρον τῆς Λαρίσσης» ἐφυλάσσετο ὑπὸ τοῦ Λέοντος τοῦ Κεφαλᾶ[2], εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Ἀλέξιος ὁ Α' «εἰς ἀνταμοιβὴν κόπων καὶ τροπαίων» παρεχώρησε γαίας ἐν τῷ θέματι Μογλαίνων[3]. Ἀγνοεῖται ἐὰν ὁ Κεφαλᾶς ἦτο στρατηγὸς Ἑλλάδος ἢ ἁπλοῦς ἄρχων τοῦ κάστρου.

λθ') *Episkepsis Platamonos.*

Τὸ φρούριον τοῦ Πλαταμῶνος, κείμενον κατὰ τὰς νοτιοανατολικὰς ὑπωρείας τοῦ Ὀλύμπου περὶ τὰ σύνορα Μακεδονίας καὶ Θεσσαλίας, ἀντικατέστησε πιθανώτατα τὴν ἀρχαίαν μακεδονικὴν πόλιν τοῦ Ἡρακλείου. Τὸ μεσαιωνικὸν κάστρον, κτίσμα, ὡς φαίνεται, τῆς Φραγκοκρατίας, ὑποστὰν κατὰ τοὺς ὑστέρους βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς χρόνους ἱκανὰς ἐπισκευάς, σῴζεται σήμερον ἐν καλῇ καταστάσει παρὰ τὸ ὁμώνυμον παραλιακὸν χωρίον, τὸ ὁποῖον συνῳκίσθη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη[4].

Ἡ πρώτη γνωστὴ μνεία τοῦ μεσαιωνικοῦ πολίσματος εὕρηται ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἐγγράφῳ. Ἀκολούθως μνημονεύεται ὡς λατινικὴ ἐπισκοπὴ καὶ βραδύτερον ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν ἀγώνων μεταξὺ τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου[5], κατὰ δὲ τοὺς ὑστέρους βυζαντινοὺς χρόνους ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν ἐμφυλίων πολέμων[6].

Ἐκ τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τοῦ Πλαταμῶνος πρέπει νὰ μνημονευθοῦν πλὴν τοῦ κάστρου, τὰ ἐρείπια οἰκοδομήματος, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὸν Heuzey[7], ἐχρησίμευεν ἴσως ὡς ἕδρα τοῦ ἐπισκόπου, καὶ βυζαντινὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ἔτους 1280[8]. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη, ἀναφερομένη εἰς κτίσμα τοῦ «ναζιραίου

[1] Κεκαυμένου, Στρατηγικόν, σελ. 65.

[2] Ἄννα ἡ Κομνηνή, Ε', 5, τόμ. Α', σελ. 169 κέ.

[3] G. Rouillard-P. Collomp, Actes de Lavra, τόμ. Α', σελ. 110 (χρυσόβουλλον τοῦ 1086). Πρβλ. αὐτόθι, σελ. 101-104,113-116. G. Rouillard, Un grand bénéficiaire sous Alexis Comnène: Léon Képhalas, Byz. Zeitschrift, τόμ. 30 (1929-1930), σελ. 444-450.

[4] Ἀπ. Βακαλοπούλου, Τὸ κάστρο τοῦ Πλαταμῶνα, ἐν Μακεδονικοῖς, τόμ. 1 (1940), σελ. 58-76.

[5] Γεώργιος Ἀκροπολίτης, τόμ. Α', σελ. 62,84 καὶ 170 (Heisenberg).

[6] Ἰωάννης Καντακουζηνός, τόμ. Β', σελ. 355, 383 καὶ 571.

[7] L. Heuzey, Le mont Olympe et l'Acarnanie, (ἐν Παρισίοις, 1860), σελ. 91.

[8] A. Plassart, Inscriptions de Piérie, d'Émathie et de Bottiée, Bulletin de Correspondance Hellénique, τόμ. 47 (1923), σελ. 173 κέ.

Ἀθανασίου», συνήφθη πρὸς τὸ γνωστὸν κιόνιον τοῦ Νεοφύτου[1], πιστεύεται δὲ ὅτι ἀρχικῶς εὑρίσκετο εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Ἀθηνῶν, ὁπόθεν, ἄγνωστον ὑπὸ ποίας συνθήκας, μετεκομίσθη εἰς Πλαταμῶνα[2].

μ') *Provincia Thrakis et Macedonie et quæ in ea sunt episkepses physicales et personales.*

Περὶ τοῦ θέματος Θρᾴκης καὶ Μακεδονίας δὲν θὰ γίνῃ ἐνταῦθα μακρότερος λόγος, ἐφ' ὅσον τὰ κατ' αὐτὸ ἐξετέθησαν λεπτομερέστατα εἰς τὰς μελέτας τοῦ κ. Στ. Κυριακίδου[3]. Ὑπενθυμίζομεν ὅτι τὸ Θρακῷον θέμα, ἱδρυθέν, κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ κ. Κυριακίδου[4], μεταξὺ τῶν ἐτῶν 680 καὶ 686, περιελάμβανεν ἀρχικῶς τὰς παλαιὰς ἐπαρχίας Αἱμιμόντου, Εὐρώπης, Ροδόπης καὶ Θρᾴκης, «συνορεῦον κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς τὴν περιοχὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸ τεῖχος τοῦ Ἀναστασίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς πρὸς τὸ Ἰλλυρικόν, πιθανῶς κατὰ τὰ παλαιὰ αὐτοῦ ὅρια»[5]. Αἱ ἀνάγκαι τῆς ἀμύνης τοῦ ἐδάφους τῆς Αὐτοκρατορίας ἐπέβαλον τὴν διχοτόμησιν τῆς ἀρχικῆς ταύτης διοικητικῆς περιφερείας καὶ οὕτω, ὀλίγον πρὸ τοῦ ἔτους 802, διεμορφώθησαν δύο περιφέρειαι: τὸ θέμα τῆς Θρᾴκης μὲ πρωτεύουσαν πιθανώτατα τὴν Ἀρκαδιούπολιν καὶ τὸ θέμα Μακεδονίας, οὐδεμίαν ἔχον σχέσιν πρὸς τὴν ὁμώνυμον ἀρχαίαν ἐπαρχίαν, μὲ πρωτεύουσαν τὴν Ἀδριανούπολιν[6].

Κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα τὰ δύο θέματα ἑνοῦνται καὶ πάλιν καὶ ἀποτελοῦν τὸ ἑνιαῖον θέμα τῆς Θρᾴκης καὶ Μακεδονίας. Ἡ ἀρχαιοτέρα γνωστὴ μνεία τῆς διοικητικῆς ταύτης περιφερείας εὕρηται, κατὰ τὸν κ. Κυριακίδην[7], ἐν χρυσοβούλλῳ τοῦ ἔτους 1074, ἀλλ' ἤδη ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, παραλλήλως πρὸς τὸν κριτὴν Μακεδόνων ἢ Μακεδονίας[8], μνημονεύει κριτὴν Θρᾴκης καὶ Μακεδονίας[9]. Κατὰ κανόνα τὰ μολυβδόβουλλα τοῦ ἡνωμένου θέματος[10], ἀνήκουν εἰς τὸν ΙΑ' αἰῶνα.

[1] Περὶ τούτου βλ. τὴν τελευταίαν μελέτην τοῦ κ. Φ. Κουκουλέ, Τὸ κιόνιον τοῦ Νεοφύτου, ἐν Ἐπετ. Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν, τόμ. 8 (1931), σελ. 148-156.

[2] A. Plassart, Αὐτόθι, σελ. 175 κέ.

[3] Στ. Κυριακίδου, Βυζαντιναὶ Μελέται, σελ. 379 κέ.

[4] Αὐτόθι, σελ. 387-388.

[5] Αὐτόθι, σελ. 388.

[6] Αὐτόθι, σελ. 389.

[7] Αὐτόθι, σελ. 431.

[8] Παρὰ Κ. Σάθᾳ, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Ε', σελ. 272,281,375 καὶ 439.

[9] Αὐτόθι, σελ. 487.

[10] Ἀναγραφὴν βλ. παρὰ Κυριακίδῃ, Αὐτόθι, σελ. 440-442.

Εἰς τὸ ὑλικόν, τὸ ὁποῖον μετὰ τόσης ἀκριβείας καὶ προσοχῆς συνήγαγεν ὁ κ. Κυριακίδης, προσθέτομεν τὰς ἀκολούθους πληροφορίας:

α') Ἐν ἰταλιωτικῷ λατινικῷ ἐγγράφῳ τοῦ ἔτους 892 ὁ στρατηγὸς τοῦ θέματος Λογγιβαρδίας πρωτοσπαθάριος Συμβατίκιος (πρόκειται ἆρά γε περὶ τοῦ πρωτοσπαθαρίου Συμβατίου τῶν «Βασιλικῶν»;) φέρει τὸν πλήρη τίτλον «βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Μακεδονίας, Θρᾴκης, Κεφαλληνίας καὶ Λογγιβαρδίας» (Ego Simbaticio imperialis protospatharius et stratigo Macedonie, Tracie, Cephalonie atque Longibardie)[1]. Βεβαίως ἡ συγκέντρωσις τῶν ἀξιωμάτων τούτων εἰς ἓν πρόσωπον δὲν σημαίνει τὴν συνένωσιν διοικητικῶν περιφερειῶν, ἀλλὰ τὴν ὑπὸ τὸν αὐτὸν ἀρχηγὸν ἔνταξιν τῶν θεματικῶν στρατῶν.

β') Ἁγιολογικὸν κείμενον, ἀναφερόμενον εἰς τὴν κατὰ τοῦ Βυζαντίου ἐπιδρομὴν τῶν Ῥώσων τοῦ Ἰγώρ, τῷ 941, ὁ Βίος τοῦ Ἁγίου Βασιλείου τοῦ Νέου, περιέχει τὰ ἑξῆς: «Τότε παρεγένοντο ἐξ ἀνατολῶν ὁ δομέστικος Πανθὴρ μετὰ τεσσαράκοντα χιλιάδας φωσσάτου, εἶτα ὁ Φωκᾶς ὁ πατρίκιος μετὰ πλείστου *φωσσάτου τῶν Μακεδόνων*, ὡσαύτως καὶ Θεόδωρος ὁ ἁγιώτατος στρατηλάτης, ᾧ ἐπώνυμον Σπογγάριος, μετὰ στρατοῦ καὶ αὐτὸς πλείστου τῶν Θρακεσσίων» (sic)[2]. Ὁ πατρίκιος Βάρδας Φωκᾶς, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴν πρόρρησιν τοῦ ἁγίου, «μετ' ὀλίγον γενήσεται μάγιστρος καὶ δομέστικος τῆς βαρείας δυνάμεως τῶν σχολῶν»[3], πατὴρ τοῦ μετέπειτα αὐτοκράτορος Νικηφόρου τοῦ Β', ἔλαβε πράγματι μέρος εἰς τὰς κατὰ τῶν Ῥώσων ἐπιχειρήσεις ὁμοῦ μετὰ τοῦ Ἰωάννου Κουρκούα καὶ τοῦ πρωτοβεστιαρίου Θεοφάνους[4]. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ ἁγιολογικοῦ κειμένου, καθ' ἣν ὁ Φωκᾶς προΐστατο τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ τῶν Μακεδόνων. Εἰς τοὺς ἄρχοντας τοῦ θέματος τῆς Μακεδονίας[5] πρέπει ἑπομένως νὰ προστεθῇ καὶ ὁ Βάρδας Φωκᾶς, ὁ ὁποῖος εἴτε μονιμώτερον εἴτε εἰδικῶς ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς κατὰ τῶν Ῥώσων τοῦ Ἰγὼρ ἐκστρατείας ἀνεμίχθη εἰς τὰ πράγματα τοῦ θέματος.

γ') Κατὰ τὸ ἔτος 1102 μνημονεύεται εἰς διασωθέντα πρακτικὰ τῆς συνόδου Κωνσταντινουπόλεως ὁ πραίτωρ καὶ ἀναγραφεὺς Θρᾴκης, Μακεδονίας, Βολεροῦ, Στρυμόνος καὶ Θεσσαλονίκης ὁ Ταρωνίτης[6], διάφορος τοῦ ὁμωνύμου

[1] F. Trinchera, Syllabus græcarum membranarum, (Νεάπολις, 1865), ἀριθμ. 3, σελ. 2. Πρβλ. J. Gay, L'Italie méridionale et l'Empire byzantin, (Παρίσιοι, 1909), σελ. 146.

[2] Παρὰ H. Grégoire, Saint Théodore le Stratélate et les Russes d'Igor, ἐν Byzantion, τόμ. 13 (1938), σελ. 292-293.

[3] Αὐτόθι, σελ. 292.

[4] Πρβλ. St. Runciman, The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign (Cambridge, 1929), σελ. 111 κέ.

[5] Παρὰ Κυριακίδῃ, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 487-488.

[6] F. Uspensky, Mnenija i postanovlenija Konstantinopolskich po-

στρατηγοῦ καὶ κουροπαλάτου τῶν χρόνων ὡσαύτως τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ[1]. Εἰς τὸν ἀναγραφέα Θρᾴκης καὶ Μακεδονίας πρέπει, νομίζομεν, νὰ ἀποδοθῇ ἄνευ δισταγμοῦ τὸ ἕτερον τῶν ἐπ' ὀνόματι Ἰωάννου τοῦ Ταρωνίτου φερομένων δύο μολυβδοβούλλων, τὸ ἔχον τὴν ἐπιγραφήν: «[Σὺ] δέσποινα, βοήθει μοι τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ σεβαστῷ τῷ Ταρωνίτῃ»[2]. Ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ἡ προσωρινὴ συνένωσις τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν τῶν θρᾳκικῶν καὶ μακεδονικῶν θεμάτων.

δ') Ἐπιστολαὶ τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ μνημονεύουν τὸν βεστάρχην καὶ κριτὴν Μακεδονίας Χασάνην[3].

ε') Σημειωτέον, τέλος, ὅτι τὸ μολυβδόβουλλον τοῦ πρωτοσπαθαρίου καὶ στρατηγοῦ Μακεδονίας Λυκάστου πρέπει, συμφώνως πρὸς τὰς νεωτέρας ἐρεύνας τοῦ Κ. Μ. Κωνσταντοπούλου, νὰ ἀναχθῇ εἰς τὰ τέλη τῆς Θ' ἢ τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς Ι' ἑκατονταετηρίδος[4].

μα') *Episkepsis Kerovachij Siliuria. Episkepsis Zurlij et Theodorupleos. Episkepsis Messinis, Archadiupleos et Vulgarophigi.*

Ὡς ἐπεξήγησις τῶν ἐν τῷ ἐγγράφῳ ἀορίστως μνημονευομένων «episkepses physicales et personales», τῶν προσηρτημένων εἰς τὸ θέμα Μακεδονίας καὶ Θρᾴκης, παρατίθεται σειρὰ *ἐπισκέψεων* φερομένων ὑπὸ τὸ ὄνομα γνωστῶν θρᾳκικῶν πόλεων: τῶν Χοιροβάκχων, τῆς Σηλυβρίας, τῆς Τζουρουλοῦ καὶ Θεοδωρουπόλεως, τῆς Μεσσήνης, Ἀρκαδιουπόλεως καὶ Βουλγαροφύγου.

Οἱ Χοιρόβακχοι ἀναφέρονται ἐπανειλημμένως εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγάς[5],

mestnych soborov XI i XII vv, v razdače čerkovnych imuščest (charistikarij), ἐν Izvestija τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ῥωσσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, τόμ. 5 (1900), σελ. 31 καὶ 42.

[1] V. Laurent, Les bulles métriques dans la Sigillographie byzantine, ἐν Ἑλληνικοῖς, τόμ. 6 (1933), σελ. 216-217 (ἀριθμ. 518). Οἱ τίτλοι καὶ τὰ δεδομένα τῶν σφραγιστικῶν μνημείων συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς γνώμης ὅτι οἱ δύο ὁμώνυμοι ἄρχοντες δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτισθοῦν. Οὐχὶ ὀρθῶς ἑπομένως ὁ κ. Σ τ. Κυριακίδης, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 331, γράφει ὅτι πρόκειται περὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου.

[2] V. Laurent, Αὐτόθι, τόμ. 7 (1934), σελ. 299 (ἀριθμ. 677).

[3] Παρὰ Κ. Σάθᾳ, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 5, σελ. 272 καὶ 439.

[4] Κ. Μ. Κωνσταντοπούλου, Λύκαστος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Μακεδονίας, ἐν Ἀρχείῳ τοῦ Θρᾳκικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ, τόμ. 7 (1940-1941), σελ. 5-6.

[5] Τὰ σχετικὰ χωρία βλ. παρὰ Tafel, Symbolæ Criticæ, Α', σελ. 75-76. Εἰς ταῦτα πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ἡ ἐν ἐπιστολῇ τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ μνεία (παρὰ Κ. Σάθᾳ, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 306).

ἔκειντο δὲ κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν Θράκην, μεταξὺ τῶν ποταμῶν Ἀθύρα (παρὰ τὴν ὁμώνυμον πόλιν, σημ. Μέγας Τζεκμετζὲς) καὶ Μέλανος, ὡς συνάγεται ἐκ χωρίου τοῦ ἱστορικοῦ Κιννάμου (σελ. 73 - 74, Bonn) ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Νικήτα τοῦ Χωνιάτου (σελ. 85 - 86) γραφόμενα. Ὁ ποταμὸς Μέλας ἦτο, κατὰ τὸν Χωνιάτην, «οὐ πλατὺς τὸ ῥεῖθρον, οὐ βαθὺς τὴν περαίωσιν», ἐνῷ δὲ κατὰ τὸ θέρος «λειψυδρῶν εἰ χαράδραν συνάγεται τεναγώδη», τὸν χειμῶνα «ῥαγδαίων ὑετῶν κατενεχθέντων ἐκ μικροῦ μέγιστος γίνεται καὶ προβὰς ἐς βαθυδίνην ἐκ πονηροῦ καὶ λακκαίου ἀνοιδαίνεται ὕδατος...». Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Α' ἀναφέρεται ἔπαρχος Χοιροβάκχων ὁ Ἰωάννης ὁ Ταρωνίτης[1].

Μετὰ τὴν γνωστὴν πόλιν τῆς Σηλυβρίας (τουρκ. Silivri), ἤρχετο ἡ ἐπίσκεψις Τζουρουλοῦ καὶ Θεοδωρουπόλεως, περιλαμβάνουσα τὴν περὶ τὰς δύο θρακικὰς πόλεις χώραν. Ἡ *Τζουρουλός*, τὸ *Τζουρουλὸν* ἢ ἡ *Τζουρουλόη*, διατηροῦσα μέχρι τῆς σήμερον τὸ μεσαιωνικόν της ὄνομα (Τσορλοῦ), μνημονεύεται ὡσαύτως πλειστάκις εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγάς[2]. «Τὸ πολίχνιον» εἶχεν ἱδρυθῆ «ἐπὶ λόφου ἀνεστηκότος», ὁ δὲ κατὰ τὴν πεδιάδα ῥέων ποταμὸς ὠνομάζετο ἐπιχωρίως Ξηρόγυψος[3]. Ἡ *Θεοδωρούπολις* εἶναι ὀλιγώτερον γνωστή. Ἐκκλησιαστικῶς ἀπετέλει ἐπισκοπὴν ὑπαγομένην εἰς τὴν μητρόπολιν Ἡρακλείας[4].

Ἑτέρα ἐπίσκεψις περιελάμβανε τὰς πόλεις Μεσσήνην, Ἀρκαδιούπολιν καὶ Βουλγαρόφυγον. Ἡ Μεσσήνη, διάφορος τῆς ὁμωνύμου θρακικῆς πόλεως τῆς ταυτιζομένης πρὸς τὴν μεσαιωνικὴν Μοσυνόπολιν[5], ἔκειτο παρὰ τὴν Τζουρουλόν. Ἡ Ἀρκαδιούπολις, κτίσμα, ὡς φέρεται, τοῦ αὐτοκράτορος Ἀρκαδίου, ἔκειτο εἰς τὴν θέσιν τοῦ παλαιοῦ Βεργουλίου (Bergulæ) οὐχὶ μακρὰν τοῦ ποταμοῦ Ἐργίνου, ταυτίζεται δὲ πρὸς τὸ νεώτερον Λουλὲ - Μπουργκάζ. Κατὰ τοὺς πρωΐμους βυζαντινοὺς χρόνους τὸ θρακικὸν τοῦτο πόλισμα ὑπήγετο εἰς τὴν ἐπαρχίαν Θράκης Εὐρώπης[6], κατὰ δὲ τὴν μαρτυρίαν ἄραβος γεωγράφου (περὶ τὸ ἔτος 902) ἦτο πρωτεύουσα τοῦ Θρακῴου θέματος[7]. Τὸ Βουλγαρόφυγον, τέλος, εἶναι κυρίως γνωστὸν ἐκ τῆς δεινῆς ἥττης, τὴν ὁποίαν ὑπέστησαν παρ' αὐτὸ τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα μαχόμενα κατὰ τοῦ Συμεὼν

[1] Ἄννα ἡ Κομνηνή, ΙΓ', 1, τόμ. Β', σελ. 175 (Reifferscheid).
[2] Βλ. ταύτας παρὰ Tafel, Αὐτόθι, σελ. 77 - 78.
[3] Ἄννα ἡ Κομνηνή, Ζ', 11, τόμ. Α', σελ. 260.
[4] Georgii Cyprii, Descriptio, ἔκδ. H. Gelzer, σελ. 62 (1263).
[5] Πρβλ. Tafel, Via Egnatia, Β', σελ. 22 κέ. Στ. Κυριακίδου, Τὸ Παπίκιον ὄρος, ἐν Ἀθηνᾷ, τόμ. 35 (1928), σελ. 224.
[6] Ἱεροκλέους, Συνέκδημος, σελ. 1 (632,1, Burckhardt).
[7] Στ. Κυριακίδου, Βυζαντιναὶ Μελέται, σελ. 388.

(896)[1]. Ἐκ χωρίου τοῦ Ἀκροπολίτου (τόμ. Α', σελ. 125 - 126, Heisenberg) δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ὅτι τὸ Βουλγαρόφυγον ἦτο πλησιόχωρον τοῦ Ἐργίνου ποταμοῦ καὶ τοῦ Διδυμοτείχου. Ὁ Βελλεαρδουῖνος μνημονεύει αὐτὸ ὑπὸ τὸν τύπον Burgarofle[2].

μβ') *Provintia Cheronissi.*

Ὑπὸ ποίας συνθήκας ἡ θρακικὴ Χερσόνησος (Χερρόνησος) ἀπετέλεσεν ἰδίαν διοικητικὴν περιφέρειαν δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστόν. Ὁ κ. Στ. Κυριακίδης συνδέει τὴν δημιουργίαν τοῦ θέματος τούτου μὲ τὴν κατάστασιν, ἡ ὁποία προέκυψεν εἰς τὰ θρακικὰ παράλια συνεπείᾳ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Τούρκων καὶ τῶν πειρατικῶν ἐπιχειρήσεων τῶν Γενουατῶν καὶ τῶν Πισσατῶν, καὶ μὲ τὴν κατὰ τὰ ἔτη 1091 καὶ 1112 παραμονὴν τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Α' εἰς τὴν Αἶνον καὶ τὴν Καλλίπολιν[3].

Ὅτι αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Τούρκων καὶ αἱ λεηλασίαι τῶν Γενουατῶν καὶ τῶν Πισσατῶν κατέστησαν ἀναγκαίαν τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἀμύνης τῆς Χερσονήσου οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία. Νομίζομεν ὅμως ὅτι κατ' οὐσίαν δὲν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ δημιουργίας νέας περιφερείας, ἀλλὰ περὶ ἁπλῆς τροποποιήσεως τοῦ ἀμυντικοῦ συστήματος τῶν Στενῶν ἐπιβληθείσης ὑπὸ τῶν νέων στρατιωτικῶν προβλημάτων. Εἰς τὴν γνώμην ταύτην φερόμεθα ἐκ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι τὸ χρυσόβουλλον τοῦ 1198, τόσον λεπτομερὲς εἰς τὴν ἀπαρίθμησιν τῶν μικρασιατικῶν περιφερειῶν, οὐδαμοῦ ἀναφέρει τι περὶ τῆς προστασίας τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ τοῦ Βοσπόρου.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι παλαιότερον ἡ ἐπὶ μικρασιατικῆς ἀκτῆς κειμένη πόλις τῆς Ἀβύδου συνεκέντρωνε, πλὴν τῶν μεγάλων οἰκονομικῶν καὶ τελωνειακῶν ὑπηρεσιῶν, σημαντικὴν στρατιωτικὴν δύναμιν. Κατὰ τοὺς πρωΐμους Βυζαντινοὺς χρόνους, τῷ 610, μνημονεύεται «κόμης τῆς Ἀβύδου»[4]. Βραδύτερον ἡ πόλις καθίσταται ἕδρα στρατηγοῦ καὶ κατεπάνω. Ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Β', μετὰ τὴν ἅλωσιν τῶν Σκοπίων (1019), ὁ βούλγαρος διοικητὴς τῆς πόλεως Ῥωμανὸς - Συμεών, υἱὸς τοῦ βασιλέως τῶν Βουλγάρων Πέτρου, ἔλαβε τὸν

[1] Περὶ τῆς παρὰ τὸ Βουλγαρόφυγον μάχης βλ. ἐπ' ἐσχάτων Γ. Τ. Κόλια, Ἡ παρὰ τὸ Βουλγαρόφυγον μάχη καὶ ἡ δῆθεν πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως (896), ἐν Ἀρχείῳ τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ, τόμ. 7 (1940 - 1941), σελ. 341 - 362.
[2] Villehardouin, § 344 (ἔκδ. Faral, τόμ. Β', σελ. 154).
[3] Στ. Κυριακίδου, Αὐτόθι, σελ. 433.
[4] Θεοφάνης, τόμ. Α', σελ. 298 (de Boor). Πρβλ. Κ. Ἄμαντον, ἐν Ἑλληνικοῖς, τόμ. 1 (1928), σελ. 402.

τίτλον τοῦ πατρικίου καὶ πραιποσίτου καὶ διωρίσθη στρατηγὸς Ἀβύδου[1]. Εἰς τὸν μάγιστρον καὶ στρατηγὸν Ἀβύδου ἀπευθύνεται ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ γραφεῖσα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου (1055)[2], ὁ δὲ ἀμύντωρ τῆς Λαρίσσης κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Βοημούνδου ἐπιχειρηθεῖσαν πολιορκίαν (1082), ὁ Λέων ὁ Κεφαλᾶς, διετέλεσε «κατεπάνω Ἀβύδου»[3].

Εἰς τὴν ἄμυναν τῶν Στενῶν ἀπέβλεπεν ὡσαύτως ἡ δημιουργία τῆς στρατιωτικῆς διοικήσεως Βοσπόρου, τῆς ὁποίας προΐστατο στρατηγὸς καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρονται τὰ ἀκόλουθα δύο μολυβδόβουλλα τοῦ Ι´-ΙΑ´ αἰῶνος:

α´) «[Θ(εοτό)κε β(οήθ)ει] Ἀρκαδί[ῳ] (πρωτο)σπαθ(αρίῳ) κ(αὶ) στρατ(η)γ(ῷ) Βοσπόρ(ου)»[4].

β´) «Ἰω(άννου) χα[ρ]τουλαρ(ίου) (καὶ) γ[ενικοῦ?...] Χρ(υ)σοπόλεως (καὶ) [Βοσ]πό[ρο]υ»[5].

Τῶν δύο τούτων περιφερειῶν οὐδεμίαν μνείαν εὑρίσκομεν εἰς τὸ Χρυσόβουλλον τοῦ 1198, εὐλόγως δὲ δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι, κατὰ τὸν ΙΑ´ καὶ τὸν ΙΒ´ αἰῶνα, συνεπείᾳ τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν τῶν Τούρκων καὶ τῆς ἐκ βορρᾶ ἀπειλῆς τῶν Πετσενέγκων, τὸ κέντρον τοῦ βάρους τῆς ἀμύνης τῶν Στενῶν εἶχε μετατεθῆ εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν ἀκτήν. Πρέπει τέλος νὰ σημειωθῇ ὅτι εἰς παλαιοτέρους χρόνους αἱ οἰκονομικαὶ τοὐλάχιστον ὑπηρεσίαι τῆς Χερσονήσου εἶχον συναφθῆ πρὸς τὰς μεγάλας βάσεις τῆς νοτιοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τοῦ Αἰγαίου. Τοῦτο προκύπτει ἐκ μολυβδοβούλλου τῶν χρόνων τοῦ Κώνσταντος τοῦ Β´ (Κωνσταντίνου τοῦ Γ´, 641-668) ἀνήκοντος εἰς τὸν ἀπὸ ὑπάτων Γεώργιον, κομμερκιάριον Καρίας, Λυδίας, Ῥόδου καὶ Χερρονήσου[6].

---

[1] Σκυλίτζης-Κεδρηνός, τόμ. Β´, σελ. 455 (Bonn). Πρβλ. καὶ σελ. 479.

[2] Παρὰ Κ. Σάθα, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 423.

[3] G. Rouillard - P. Collomp, Actes de Lavra, τόμ. Α´ σελ. 110 (41,1).

[4] G. Schlumberger, Mélanges d'archéologie byzantine, Α´, σελ. 206-207. Κ. Μ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, σελ. 6. Ἡ γνώμη τοῦ Mordtmann ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ κριμαϊκοῦ Βοσπόρου ἀποδεικνύεται τελείως ἀβάσιμος μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ μολυβδοβούλλου τοῦ Pantchenko.

[5] B. Pantchenko, Katalog Molibdovulov, ἐν Izvestija τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ῥωσσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, τόμ. 13 (1908), σελ. 102.

[6] Mordtmann, Plombs byzantins, Revue Archéologique, τόμ. 33 (1877), σελ. 292. G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 264.

μγ´) Provincia Adrianupleos et Didimotichi.

Τὸ πολυπαθὲς θέμα Μακεδονίας καὶ Θρᾴκης ὑπέστη προϊόντος τοῦ χρόνου καὶ νέαν κολόβωσιν διὰ τῆς δημιουργίας νέας διοικητικῆς περιφερείας μὲ κέντρον αὐτὴν ταύτην τὴν Ἀδριανούπολιν, πρωτεύουσαν ἄλλοτε τοῦ θέματος Μακεδονίας, πιθανώτατα δὲ καὶ τοῦ ἡνωμένου θέματος Μακεδονίας καὶ Θρᾴκης.

Τὰ κατὰ τὴν ἵδρυσιν καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ νέου τούτου θεματίου προσεπάθησε νὰ διευκρινήσῃ εἰς τὰς Βυζαντινὰς Μελέτας του ὁ κ. Στ. Κυριακίδης[1]. Τὰ κείμενα μνημονεύουν δοῦκα Ἀδριανουπόλεως τὸν Κωνσταντῖνον Ἀριανίτην τῷ 1048 καὶ κατεπάνω Ἀδριανουπόλεως τὸν Κατακαλὼν τὸν Ταρχανειώτην τῷ 1077[2]. Οἱ ἀνώτατοι οὗτοι ἄρχοντες φέρονται διοικοῦντες τὰς στρατιὰς Μακεδονίας καὶ Θρᾴκης, εὔλογος ἑπομένως εἶναι ἡ ὑπόνοια ὅτι αἱ φιλολογικαὶ πηγαί, αἱ ὁποῖαι παρέχουν τὰς ἐν λόγῳ πληροφορίας, ἐδήλωσαν, κατὰ τὴν ἐπικρατήσασαν τότε συνήθειαν, τὸ θέμα διὰ τοῦ ὀνόματος τῆς πρωτευούσης. Δὲν θὰ ἠδυνάμεθα κατ᾽ ἀκολουθίαν νὰ ὁμιλῶμεν περὶ ὑπάρξεως ἰδίας διοικητικῆς περιφερείας Ἀδριανουπόλεως, ἂν δὲν εἴχομεν, πλὴν τοῦ κειμένου τοῦ Χρυσοβούλλου τοῦ 1198, ἐξόχως διαφωτιστικοῦ ἐπὶ τοῦ προκειμένου, καὶ σειρὰν ὅλην σφραγιστικῶν μνημείων.

Οὐδὲν τῶν μολυβδοβούλλων τούτων ἀναφέρεται εἰς στρατηγόν. Ἐκ σφραγῖδος τοῦ ΙΑ´ αἰῶνος (πιθανώτατα μεταγενεστέρας τοῦ ἔτους 1060) γνωρίζομεν τὸ ὄνομα τοῦ «Συμεὼν προέδρου καὶ κατεπάνω Ἀδριανουπόλεως τοῦ Λογαριαστοῦ»[3]. Τρία μνημεῖα ἀναφέρονται εἰς τοὺς *ἐκ προσώπου* τῆς θρᾳκικῆς πόλεως, ἅπαντα τοῦ ΙΑ´ αἰῶνος[4]. Τὸ ἓν τούτων, φέρον τὴν ἐπιγραφήν: «Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Νικολά(ῳ) ἐκ πρ(ο)σ(ώ)π(ου) Ἀδρ(ιανουπόλεως) καὶ Φιλιπ(πουπόλεως)», μαρτυρεῖ περὶ τῆς προσωρινῆς συνενώσεως τῶν δύο περιφερειῶν ὑπὸ τὸν αὐτὸν *ἐκ προσώπου*[5]. Ἕτερον σφράγισμα, τοῦ ΙΑ´ ὡσαύτως αἰῶνος, ἀνῆκεν εἰς τὸν «Νικήταν πρωτοσπαθάριον, ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος, κριτὴν ἐπὶ τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ πραίτωρα Ἀδριανουπόλεως»[6].

---

[1] Στ. Κυριακίδου, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 430 κέ. καὶ 486.

[2] Αὐτόθι, σελ. 430-431.

[3] Αὐτόθι, σελ. 440.

[4] Αὐτόθι, σελ. 439. Ὁ κ. Κυριακίδης γνωρίζει δύο μόνον μολυβδόβουλλα ἀναφερόμενα εἰς τοὺς ἐκ προσώπου Ἀδριανουπόλεως. Τὸ τρίτον, φέρον τὴν ἐπιγραφήν: «Ἰω(άννου) [(πρωτο)α]σηκ[ρῆτ(ις)] (καὶ) ἐκ π[ροσ(ώπου)] Ἀδρι[ανου]πόλ(εως)», ἐξεδόθη ὑπὸ B. Pantchenko, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., Izvestija, τόμ. 13 (1908), σελ. 93-94.

[5] Στ. Κυριακίδου, Αὐτόθι, σελ. 439.

[6] Αὐτόθι, σελ. 440.

Τὸ σημαντικώτερον ὅμως πάντων εἶναι τὸ μαρτυροῦν τὴν ὕπαρξιν τοῦ «Στεφάνου πατρικίου βέστου καὶ πραίτωρος *Μακεδονίας καὶ Ἀδριανουπόλεως*»[1]. Ἡ ἐν τῷ αὐτῷ προσώπῳ συγκέντρωσις τῶν ἁρμοδιοτήτων τοῦ πραίτωρος τῶν θεμάτων Μακεδονίας καὶ Ἀδριανουπόλεως ἀποτελεῖ τὸ σπουδαιότερον τεκμήριον τῆς κατὰ τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα διχοτομήσεως τοῦ παλαιοῦ θέματος Μακεδονίας.

Εἶναι προφανὲς ὅτι καθ᾽ ὅλην τὴν ΙΑ΄ ἑκατονταετηρίδα παρατηρεῖται σύγχυσίς τις καὶ ἀβεβαιότης περὶ τὴν διοίκησιν τῆς μεγάλης θρακικῆς πόλεως. Ὑπὸ ποίας συνθήκας ἡ Ἀδριανούπολις μετὰ τοῦ Διδυμοτείχου ἀπετέλεσεν ἰδίαν περιφέρειαν δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστόν. Ὁ κ. Κυριακίδης ὑποθέτει ὅτι λόγοι ἐσωτερικῆς, καὶ δὴ δυναστικῆς πολιτικῆς, ὑπηγόρευσαν τὴν διχοτόμησιν τοῦ θέματος Μακεδονίας, διότι «ἡ Ἀδριανούπολις ὑπῆρξεν ἡ πατρὶς καὶ τὸ κέντρον πολυαρίθμων μεγάλων στρατιωτικῶν γενῶν, τὰ ὁποῖα εἶχον ἀποβῆ ἐπικίνδυνα διὰ τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλεύοντας»[2]. Δὲν δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ἄνευ ἀντιρρήσεων τὴν παρεχομένην ἑρμηνείαν. Εἶναι βέβαιον ὅτι εἰς τὸ Βυζάντιον ἐπεδιώχθη πάντοτε ἡ πολιτικὴ τῆς ἰσορροπίας καὶ ὅτι πλείονες τῆς μιᾶς μεταρρυθμίσεις εἰς τὸ διοικητικὸν σύστημα τῶν ἐπαρχιῶν ἐπηνέχθησαν διὰ λόγους ἐσωτερικῆς πολιτικῆς. Ἐν τῇ προκειμένῃ ὅμως περιπτώσει τὸ προέχον ζήτημα ἦτο ἡ ἄμυνα τῶν βορείων συνόρων καὶ ἡ δημιουργία προστατευτικοῦ κλοιοῦ περὶ τὴν ἄμεσον καὶ ἔμμεσον περιοχὴν τῆς πρωτευούσης τοῦ Κράτους. Τὴν ἀνάγκην συντόνων ἀμυντικῶν μέτρων καθίστα ἐπιτακτικὴν ἡ ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Θ΄ τοῦ Μονομάχου (ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ 1048) ἐνταθεῖσα ἐπιθετικὴ δρᾶσις τῶν Πετσενέγκων καὶ ἀκολούθως καὶ ἄλλων βαρβαρικῶν λαῶν, τῶν Οὔζων, τῶν Κουμάνων καὶ τῶν Οὔγγρων. Οὕτω, νομίζομεν, προσφυέστερον δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ ἡ ἀμυντικὴ ὀργάνωσις τῆς θρακικῆς χώρας διὰ τῆς διασπάσεως τοῦ θέματος Μακεδονίας καὶ τῆς δημιουργίας ἰδιαιτέρου θέματος Ἀδριανουπόλεως.

μδ΄) Provincia Anchiali.

Ἡ χειρόγραφος παράδοσις, ὁ Liber Albus καὶ ὁ Liber Pactorum, παρέχουν τὴν γραφὴν *Provincia Anchiali* ἢ *Achyali*. Ὁ Tafel, ἀρχικῶς μὲν εἰς τὰς Symbolæ Criticæ (Α΄, σελ. 83), ἀκολούθως δὲ εἰς τὴν γνωστὴν ἔκδοσιν τῶν Urkunden, διώρθωσε τὸ ὄνομα *Anchialum* εἰς *Branchialium*. «De Anchialo, γράφει, δικαιολογῶν τὴν διόρθωσίν του, Ponte Euxini

[1] Αὐτόθι, σελ. 439.

[2] Αὐτόθι, σελ. 432. Πρβλ. καὶ σελ. 486.

urbe maritima, in hoc Venetorum historiæ stadio nemo cogitabit. Lege *Branchialii*. Est Branchialium, Thraciæ meridionalis urbs, prope Callipolin ad Propontidem querendum»[1]. Οὕτω τὸ ἄσημον καὶ ταπεινὸν πολισμάτιον τοῦ Βραγχιαλίου ἐγνώρισε τὴν ὑπερτάτην τιμὴν τῆς στρατηγίδος! Ἐννοεῖται ὅτι τόσον ἡ διόρθωσις ὅσον καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Tafel παρεχομένη δικαιολογία τῆς διορθώσεως εἶναι αὐθαίρετοι ἐπινοήσεις, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν δεκταὶ εἰς νεωτάτας συγγραφάς[2].

Τὸ χωρίον τοῦ Χρυσοβούλλου τοῦ 1198 οὐδεμιᾶς διορθώσεως ἔχει ἀνάγκην, διότι ἡ ἐν αὐτῷ μνημονευομένη provincia Anchiali εἶναι ἡ διοικητικὴ περιφέρεια ἡ ἔχουσα ὡς κέντρον τὴν ἐπὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου κειμένην ἑλληνικὴν πόλιν τῆς Ἀγχιάλου. Μολονότι δὲ αἱ περὶ τῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως τῆς πόλεως ταύτης πληροφορίαι εἶναι ἐξόχως πενιχραί, γνωρίζομεν ἐκ ῥητῆς μαρτυρίας τῆς Ἄννης τῆς Κομνηνῆς ὅτι ἐπὶ Ἀλεξίου τοῦ Α΄ ὁ Τοῦρκος πρεσβευτὴς Σιαούς, δεχθεὶς τὸ χριστιανικὸν βάπτισμα, «κατὰ τὴν ἑσπέραν παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος ἀπεστάλη τὴν δουκικὴν ἐξουσίαν Ἀγχιάλου περιζωσάμενος»[3]. Ὡσαύτως, ἐπ᾽ εὐκαιρίᾳ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Βρανᾶ (1186), δώδεκα δηλαδὴ ἔτη πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἡμετέρου ἐγγράφου, μνημονεύεται ὁ «διέπων τὴν ἐπαρχίαν τῆς Ἀγχιάλου» Κωνσταντῖνος ὁ Στηθᾶτος[4]. Εἶναι ἑπομένως φυσικὸν νὰ σκεφθῶμεν ὅτι ἡ ἰδιαιτέρα διοικητικὴ περιφέρεια τῆς Ἀγχιάλου διετηρήθη μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων τῆς πρὸ τοῦ 1204 περιόδου.

Ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ δουκὸς τῆς Ἀγχιάλου ὑπήγοντο βεβαίως καὶ αἱ τρεῖς ἐπιφανεῖς πόλεις τῆς ἀκτῆς, ἡ Μεσημβρία, ἡ Δεβελτὸς καὶ ἡ Σωζόπολις. Πρὶν ἢ ἡ τελευταία αὕτη ἀναπτυχθῇ εἰς σημαντικὸν ἐμπορικὸν κέντρον[5], τὴν πρωτεύουσαν θέσιν εἰς τὴν διαμετακομιστικὴν κίνησιν εἶχεν ἡ Δεβελτός, ἡ παλαιὰ Colonia Flavia Pacis Deultensium τῶν Ρωμαίων[6]. Ἱκανὰ εἶναι τὰ ἀνευρεθέντα μολυβδόβουλλα τῶν κομμερκιαρίων Δεβελτοῦ Ῥωμανίας[7]. Κατὰ τὸν Η΄ ἢ τὸν Θ΄ αἰῶνα ἡ πόλις εἶχεν ἴδιον ἄρχοντα, ὡς μαρτυρεῖ δημοσιευθὲν σφραγιστικὸν μνημεῖον: «...ᾳ β(ασιλικῷ) σ[π](αθαρίῳ) (καὶ) ἄρχ(οντι) Δε[βελ]τ(οῦ)»[8]. Τῆς Μεσημβρίας εἶναι γνωστὰ δύο

[1] Tafel καὶ Thomas, Urkunden, τόμ. Α΄, σελ. 269, σημ. 4.

[2] Στ. Κυριακίδου, Αὐτόθι, σελ. 406,429[2] καὶ 432.

[3] Ἄννα ἡ Κομνηνή, Ϛ΄, 12, τόμ. Α΄, σελ. 216. Πρβλ. καὶ Ϛ΄, 9, σελ. 208.

[4] Νικήτας Χωνιάτης, σελ. 505.

[5] Κ. Κωνσταντινίδου, Ἡ Ἀπολλωνία Σωζόπολις νῦν καλουμένη, ἐν Θρακικοῖς, τόμ. 3 (1932), σελ. 161 κἑ.

[6] Πρβλ. Oberhummer, Develtos, ἐν Pauly - Wissowa, RE, ἐν λ., τόμ. 5[1], σελ. 260.

[7] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 112 - 113.

[8] B. Pantchenko, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., ἐν Izvestija, τόμ. 13 (1908), σελ. 111.

μολυβδόβουλλα κομμερκιαρίων, τοῦ Κοσμᾶ ἀπὸ ὑπάτων γενικοῦ κομμερκιαρίου ἀποθήκης[1] Μεσημβρίας καὶ τοῦ κομμερκιαρίου Κωνσταντίνου[2], ἀμφότερα τῶν χρόνων τοῦ Κωνσταντίνου Δ' τοῦ Πωγωνάτου (668 - 685).

με') Provincia Phylipupleos, Veroys, Moras et Achridij.

Ὑστάτη τῶν θρακικῶν περιφερειῶν ἀναφέρεται ἡ τῆς Φιλιππουπόλεως, Βερόης, Μόρας καὶ Ἀχριδοῦς. Τὸ θέμα τῆς Φιλιππουπόλεως ὑφίστατο ἤδη κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα, φαίνεται δὲ πιθανὴ ἡ γνώμη ὅτι ἱδρύθη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰωάννου τοῦ Τζιμισκῆ (969 - 976), καθ' οὓς ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς ἐνισχύθη διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως Παυλικιανῶν[3]. Ἀρχαιότερος γνωστὸς ἄρχων τοῦ θέματος εἶναι ὁ πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Κωνσταντῖνος ὁ Πέτρος, τοῦ ὁποίου ἡ μολυβδίνη σφραγὶς διεσώθη εἰς δύο ἀντίτυπα[4]. Κατὰ τοὺς ἀγῶνας τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' ἐναντίον τῶν Βουλγάρων ἡ Φιλιππούπολις ἐχρησίμευεν ὡς ἀφετηρία καὶ ὁρμητήριον τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων, διὰ τοῦτο δὲ ἐξέχουσαι στρατιωτικαὶ προσωπικότητες ἀνέλαβον κατὰ καιροὺς τὴν φύλαξιν αὐτῆς: ὁ Λέων ὁ Μελισσηνὸς (986), ὁ πατρίκιος ὁ Θεοδωροκάνος (998 ; - 1001), ὁ Νικηφόρος ὁ Ξιφίας (1001 κἑ.), ὁ μετέπειτα νικητὴς τῆς μάχης τοῦ Κλειδίου (1014)[5]. Κατὰ τὸν ΙΑ' καὶ τὸν ΙΒ' αἰῶνα εὑρίσκομεν μνείαν τοῦ θέματος καὶ τῶν ἀρχόντων αὐτοῦ. Καθ' οὓς χρόνους ἐπεχειρήθη ἡ τρίτη Σταυροφορία (1189) προΐστατο τῆς Φιλιππουπόλεως ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ δουκὸς καὶ ἀπογραφέως ὁ γνωστὸς ἱστορικὸς Νικήτας ὁ Χωνιάτης[6]. Τῷ 1194, μνημονεύεται ὡς στρατηγὸς ὁ ἐξάδελφος τοῦ Ἰσαακίου τοῦ Ἀγγέλου Κωνσταντῖνος[7].

Δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστὴ ἡ ἔκτασις τοῦ θέματος Φιλιππουπόλεως. Πρὸς ἀνατολάς, ἡ διοικητικὴ αὕτη περιφέρεια ἥπτετο τοῦ θέματος Ἀδριανουπόλεως παρά τινα «τόπον» λεγόμενον Νεούτζικον[8], τοῦ ὁποίου ὅμως

[1] Περὶ τῆς σημασίας τῶν ἀποθηκῶν τούτων βλ. G. Millet, Apothécarios, ἐν Byz. Zeitschrift, τόμ. 30 (1929 - 1930), σελ. 430 κἑ.

[2] G. Schlumberger, Αὐτόθι, σελ. 112.

[3] Στ. Κυριακίδου, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 425.

[4] G. Schlumberger, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 115. N. A. Mouchmov, Sceaux inédits du moyen âge trouvés en Bulgarie, ἐν Bulletin de l'Institut archéologique bulgare, τόμ. 5 (1928 - 1929), σελ. 240 - 241 καὶ 248 (βουλγ. μετὰ γαλλ. περιλήψεως). Πρβλ. Στ. Κυριακίδην, Αὐτόθι.

[5] Στ. Κυριακίδου, Αὐτόθι, σελ. 423 - 424.

[6] Νικήτας Χωνιάτης, σελ. 526.

[7] Αὐτόθι, σελ. 570. Πρβλ. Στ. Κυριακίδην, Αὐτόθι, σελ. 427.

[8] Αὐτόθι, σελ. 571. Στ. Κυριακίδου, Αὐτόθι, σελ. 427.

ἀγνοεῖται ἡ θέσις. Εἰς τὰ βορειότερα μέρη ἔκειτο τὸ χωρίον Πετριτζὸς (παρὰ τὸ σημ. Backovo), ὅπου ὁ Γρηγόριος ὁ Πακουριανὸς εἶχε κτίσει τὸ ἰβηρικὸν μοναστήριον τῆς Θεοτόκου τῆς Πετριτζονιτίσσης[1].

Μολονότι τὸ θέμα Φιλιππουπόλεως ἐκάλυπτεν ὁλόκληρον τὴν περιοχὴν τῆς Φιλιππουπόλεως, τῆς Μόρας, τῆς Βερόης καὶ τῆς Ἀχριδοῦς, ἐν τούτοις ἡ διοικητικὴ αὕτη περιφέρεια ἐμφανίζεται διὰ πρώτην φορὰν ὑπὸ τὰ ὀνόματα τῶν τεσσάρων θρακικῶν πόλεων καὶ χωρῶν εἰς τὸ χρυσόβουλλον τοῦ 1198. Κατὰ τὸν κ. Ivan Dujcev, στηριχθέντα εἰς τὰ σχετικὰ χωρία τοῦ Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ, διὰ τοῦ ὀνόματος τῆς Μόρρας ἐδηλοῦτο περιοχὴ τῆς Ῥοδόπης εἰς τὴν νότιον Βουλγαρίαν[2]. Ἀκριβέστερον ὁ κ. Κυριακίδης ὥρισεν ὅτι αὕτη ἔκειτο βορείως τῆς Χαλκιδικῆς, «νοτίως τοῦ Ἕβρου καὶ δυτικῶς τοῦ Διδυμοτείχου ἐντὸς τῆς ὀρεινῆς περιοχῆς τῆς Ῥοδόπης, δηλονότι περὶ τὸν ῥοῦν τοῦ ποταμοῦ Ἄρδα...»[3]. Ἡ παλαιοτέρα μνεία τοῦ γεωγραφικοῦ ὀνόματος εὕρηται ἐν τῷ Στρατηγικῷ τοῦ Κεκαυμένου, ὅπου ἐπακριβῶς ὁρίζεται ἡ θέσις τοῦ κάστρου: «ἔστι κάστρον ὀνομαζόμενον Μόρεια, μέσον Φιλίππου πόλεως καὶ Τριαδίτζης...»[4]. Παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις τοῦ κ. Κυριακίδου (σελ. 452), φαίνεται βέβαιον ὅτι ἡ Μόρα ἔκειτο μεταξὺ Φιλιππουπόλεως καὶ Τριαδίτσης (Σόφιας) καὶ ὄχι εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ Ἄρδα.

Οὕτω καταπίπτει καὶ ἡ γνώμη τοῦ Κωνσταντίνου Jirecek ὅτι τὰ ὀνόματα Ἀχριδὼ(ς) καὶ Μόρα δηλοῦν εἰς δύο διαφορετικὰς ἐποχὰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν θρακικὴν περιοχήν[5]. Εἰς τὴν πραγματικότητα τὰ ὀνόματα ταῦτα εἶναι παράλληλα, ἐφ' ὅσον καὶ τὰ δύο μαρτυροῦνται κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα, δηλοῦν δὲ δύο διακεκριμένας περιοχάς. Ἡ Ἀχριδὼ ἔκειτο νοτιώτερον τῆς Μόρας ἐπὶ τοῦ ὀρεινοῦ συγκροτήματος τῆς Ῥοδόπης, πιθανώτατα μεταξὺ Μελενίκου καὶ Τζεπαίνης[6]. Ἡ ἐπισκοπὴ Ἀχριδοῦ, γνωστὴ ἐκ σφραγιστικοῦ μνημείου[7], ἐμφανίζεται κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ὡς ἐπισκοπὴ Μοραχριδῶν[8].

[1] L. Petit, Typicon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Pétritzos (Bačkovo) en Bulgarie, ἐν ἐπιμέτρῳ τῶν Viz. Vremennik, τόμ. 11 (1904), σελ. 9: «...εἰς τὸ θέμα τῆς Φιλιππουπόλεως ἐν τοῖς βορειοτέροις μέρεσι τού του, ἐν χειμάρρῳ τινὶ ὀχυρῷ, ἐν τοῖς ὁρίοις τε τοῦ χωρίου διακείμενον, ὃ παρὰ τῶν ἐπιχωριαζόντων ὀνομάζεται Πετριτζός...».

[2] I. Dujčev, Un metropolita di Morahridos nel sec. XIV, ἐν Orientalia Christiana Periodica, τόμ. 3 (1937), σελ. 273 - 274. K. Ἀμάντου, Μητρόπολις Μορραχριδῶν, ἐν Ἑλληνικοῖς, τόμ. 10 (1937 - 1938), σελ. 52.

[3] Στ. Κυριακίδου, Αὐτόθι, σελ. 311.

[4] Κεκαυμένου, Στρατηγικόν, σελ. 32.

[5] C. Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe, σελ. 97 - 98.

[6] Στ. Κυριακίδου, Αὐτόθι, σελ. 448 - 450.

[7] Πρβλ. V. Laurent, Bulletin de Sigillographie byzantine, ἐν Byzantion, τόμ. 5 (1930), σελ. 616 - 618. Στ. Κυριακίδου, Αὐτόθι, σελ. 513 - 514.

[8] E. Kourilas - Fr. Halkin, Deux Vies de S. Maxime le Kauso-

Ἡ Βερόη, ἡ μᾶλλον ἐκτεθειμένη περιοχὴ τοῦ «τετραμεροῦς» θέματος, εἶχεν ὡς κέντρον τὴν ὁμώνυμον πόλιν (σημ. Stara Zagora). Κειμένη ἐπὶ τῶν ὁδικῶν δικτύων τῶν φερόντων ἐκ τῶν διαβάσεων τοῦ Αἵμου πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Ἕβρου καὶ τὴν Ἀδριανούπολιν, ὑπέστη ἐπανειλημμένως τὰ πλήγματα τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν [1]. Τῷ 787, ἡ αὐτοκράτειρα Εἰρήνη, μετὰ τὸν θρίαμβον τοῦ Σταυρακίου διὰ τὰς κατὰ τῶν Σλάβων νίκας «σὺν τῷ υἱῷ αὐτῆς καὶ δυνάμεως πολλῆς ἐπὶ τὴν Θρᾴκην ἐπιφερομένη ὄργανα καὶ μουσικά, ἀπῆλθεν ἕως Βεροίας καὶ ταύτην οἰκοδομηθῆναι κελεύσασα ἐπωνόμασεν αὐτὴν Εἰρηνούπολιν» [2]. Ἡ πόλις ἐγκατελείφθη τῷ 812 [3] καὶ ἐπανήλθεν ὁριστικῶς εἰς τὴν Αὐτοκρατορίαν μετὰ τὰς νίκας τοῦ Ἰωάννου τοῦ Τζιμισκῆ.

ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ

kalybe, ermite au Mont-Athos (XIVe s.), ἐν Analecta Bollandiana, τόμ. 54 (1936), σελ. 100.

1 Περὶ τῆς παλαιοτέρας ἱστορίας τῆς Βερόης βλ. Oberhummer, ἄρθρον Berhoia, ἐν Pauly-Wissowa, RE, τόμ. 3, στ. 306 κέ.

2 Θεοφάνης, τόμ. Α', σελ. 457 (de Boor).

3 Αὐτόθι, σελ. 496.

ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΑΥΤΟΠΤΟΥ ΤΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΣΚΑΙΡΟΥ ΚΑΤΑΛΗΨΕΩΣ ΤΗΣ ΧΙΟΥ ΥΠΟ ΤΩΝ ΒΕΝΕΤΩΝ ΤΩ 1694

Κατὰ τὴν τελευταίαν μου πρό τινος μετάβασιν εἰς Χίον διεξῆλθον ἓν χειρόγραφον ἰταλιστὶ συγγεγραμμένον ὑπὸ ἀγνώστου Χίου λογίου, ἐπιγραφόμενον: Storia della nobile Famiglia di Giustiniani di Genova, ἀνέκδοτον μὲν ἕως τώρα, γνωστὸν ὅμως ἤδη καὶ κατ᾽ ἐπανάληψιν ἀναφερθὲν ὑπό τε τοῦ ἀειμνήστου πατρός μου καὶ ἐμοῦ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Χίου. Τοῦ ἔργου ὁ συγγραφεὺς τυγχάνει ἀκόμη ἄγνωστος, ἦτο δ᾽ ὅμως Ἰουστινιάνης, ἐκ τῶν ἀπογόνων ἐκείνων τῶν ἡγεμονικῶν οἴκων τῆς νήσου, οἵτινες, ὁρμηθέντες ἐκ Γενούης, κατέλαβον καὶ ἐκράτησαν τὴν νῆσον ὑπὸ τὴν κατοχὴν αὐτῶν ὡς καὶ τῆς Δημοκρατίας τῆς Γενούης ἀπὸ τοῦ 1346 μέχρι τοῦ 1566, ἤτοι ἐπὶ 220 ὅλα ἔτη.

Ὁ συνθέτης, λόγιος ἱκανῶς, κληρικὸς καὶ πιστὸς εἰς τὴν μνήμην τῆς πατρίου δόξης — εἶναι γεγονὸς ὅτι οἱ Ἰουστινιάναι Μαονέζοι τῆς Χίου, ὅπως καὶ οἱ κυβερνῆται τῆς Ρόδου Ἱππόται καὶ οἱ Κατελοῦζοι τῆς Λέσβου, ὑπῆρξαν ἐπὶ μακρὸν παράγοντες ἀξιοσημείωτοι ἐν τῇ Ἀνατολῇ, κυρίως μέχρι τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου — ἔγραψε μίαν μακρὰν ὁπωσδήποτε ἱστορίαν, συγκειμένην ἐκ 490 μεγάλων σελίδων, χειρογράφων, εἰς τὰς ὁποίας ἐξέθεσε μὲ φανερὸν πόνον καὶ πατριωτισμὸν ἀλλὰ καὶ ἐθνικὴν ὑπερηφάνειαν εἰς 27 κεφάλαια ὅλα τ᾽ ἀφορῶντα εἰς τὴν νῆσον Χίον᾽ ἀπ ἀρχῆς τῆς ἱστορίας της.

Μετὰ προσεκτικὴν ἀνάγνωσιν τοῦ χειρογράφου γεγραμμένου εἰς ὡραίαν ἰταλικὴν γλῶσσαν, ἀντιλαμβάνεταί τις εὐχερῶς, ὅτι ὁ κύριος λόγος τῆς συγγραφῆς αὐτῆς εἶναι μία ἔκδηλος καὶ ἔντονος ἀντίθεσις, ἡ ὁποία βαθμηδὸν ἐδημιουργήθη μεταξὺ τῶν Ἰουστινιανείων οἴκων τῆς Γενούης καὶ τῶν τῆς Χίου, ἱκανὸν χρόνον μετὰ τὴν ὑποταγὴν τῆς νήσου εἰς τοὺς Τούρκους, ἰδίᾳ δὲ μετὰ τὴν πρόσκαιρον κατάληψιν αὐτῆς καὶ ἐγκατάλειψιν ὑπὸ τῶν Βενετῶν.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι, ἀφότου ἡ νῆσος ὑπήχθη εἰς τοὺς Τούρκους, δὲν ἔμειναν ἐκεῖ οὔτε οἱ ἡμίσεις ἐκ τῶν εὐτυχῶν καὶ πλουσιωτάτων οἴκων τῶν ἡγεμόνων της, τῶν περισσοτέρων καταφυγόντων εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὴν Γένουαν καὶ τὴν Ρώμην. Ἔμειναν ὅμως καὶ ἱκανοὶ αὐτῶν ἐν Χίῳ, οἵτινες καὶ τὰ κτήματά των διετήρησαν καὶ καλῶς διεβίωσαν ὑπὸ τὸ θαυμάσιον πολίτευμα, τὸ πρότυπον δημοκρατικὸν σύστημα, τὸ ἐποπτευόμενον ὑπὸ τριῶν προκρίτων, κοινῶς *δεπουτάτων*, λαμβανομένων κατὰ πιστὸν ἔθος ἔκ τε

τῶν παλαιῶν βυζαντινῶν οἴκων τῆς Χίου ὡς καὶ ἐκ τῶν εὐγενῶν καθολικῶν.

Ἐνταῦθα δὲν συντρέχει λόγος νὰ γίνῃ ἀνάπτυξις περὶ τοῦ χιακοῦ πολιτεύματος, χρησιμεύσαντος ὡς ὑποδείγματος καὶ δι' ἄλλους ἑλληνικοὺς ὑπὸ τοὺς Τούρκους τόπους, ἀλλ' ἀνεφέρθη μόνον διὰ νὰ πιστωθῇ καὶ παρασταθῇ ἡ μεγάλη εὐτυχία καὶ εὐπορία τῶν κατοίκων, ἰδίᾳ μετὰ τὴν πρώτην ὑποταγὴν εἰς τοὺς Τούρκους τῷ 1566. Εὑρίσκομεν εἰς τὴν Χίον κατὰ τοὺς τρεῖς μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάληψιν τῆς νήσου αἰῶνας μεγάλην εὐπορίαν, ἧς μετεῖχον ἐξ ἴσου Ἕλληνες καὶ Ἰταλοί, οἱ δεύτεροι ἀσυγκρίτως ὀλιγαριθμότεροι, ἀνέκαθεν.

Ὑπῆρχε δὲ τόση ἐλευθερία καὶ κατανόησις ἐν τῇ νήσῳ, ὥστε ἔζων ἐν ἐπιζήλῳ ὁμονοίᾳ τὰ δύο στοιχεῖα καὶ μικρά, πολὺ μικρά, ἦτο ἕως τότε ἡ θρησκευτικὴ διαφορά. Πλὴν ἡ ὀλεθρία ἐπιδρομὴ τῶν Βενετῶν, ἡ ἀπρομελέτητος, ἡ ἐσκεμμένη ὅμως καὶ πάντως προκληθεῖσα καὶ ὑπό τινων τῶν καθολικῶν, ὡς προκύπτει ἀπὸ πολλῶν στοιχείων ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος χειρογράφου ἀκόμη, ἐπέφερε μεγάλην ἀναστάτωσιν εἰς τοὺς καθολικούς, ὧν πάρα πολλοὶ ἠναγκάσθησαν νἀφήσωσιν ἄκοντες τὴν νῆσον, ἐλάχιστοι δ' ἑκόντες. Πλὴν τῶν ἄλλων δὲ τότε ἐπακολουθησάντων κακῶν εἰς τοὺς ἀπομείναντας προέκυψεν ἀκόμη καὶ ἓν ζήτημα ζωτικώτατον δι' αὐτούς: ἡ περικοπὴ βοηθημάτων, χρηματικῶν ἐννοεῖται, τὰ ὁποῖα εἶχον θεσπίσει διὰ κληροδοτημάτων ἀξιολόγων ὡρισμένοι μεγάλοι κληρικοὶ καταγόμενοι ἐκ τῶν Ἰουστινιανῶν τῆς Χίου, ἐξ ἐκείνων, οἵτινες εἶχον φύγει καὶ ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Ἰταλίαν. Τῶν βοηθημάτων τούτων ἐστερήθησαν μόνον οἱ πτωχοὶ ἀπόγονοι τῶν Ἰουστινιανῶν Χῖοι καθολικοί, διότι οἱ ἐν Γενούῃ—ὅπως καὶ οἱ ἀκολουθήσαντες τοὺς Βενετοὺς καθολικοὶ—κατώρθωσαν νὰ πείσωσι τοὺς ἐν Ρώμῃ, ἵνα διατίθενται ταῦτα μόνον διὰ τοὺς ἐν Γενούῃ Ἰουστινιάνας, ὡς γνησίους καὶ ἐγγεγραμμένους εἰς τὰ περίφημα alberghi, (=ξενῶνας) τῶν Ἰουστινιανῶν, τὰ ἱδρυθέντα μικρὸν μετὰ τὸ 1346, ἀναθεωρηθέντα δὲ τῷ 1528. Εἰς τὰ alberghi ταῦτα ἦσαν ἐγγεγραμμένα παλαιόθεν καὶ ὅλα τὰ ἐν Χίῳ γένη δικαίως, γνησιώτατα ὄντα, εἶχον δὲ θεσπισθῆ διὰ τοὺς ἐν Χίῳ πτωχοὺς Ἰουστινιάνας τούτους τὰ βοηθήματα καὶ εἰδικῶς ὡς προῖκες διὰ τὰ ἄπορα κοράσιά των ἢ ὡς δίδακτρα διὰ σπουδὰς εἰς Ρώμην τῶν θελόντων νὰ ἀσπασθῶσι τὴν ἱερωσύνην υἱῶν των.

Ἔφθασε δὲ ἡ διεκδίκησις μεταξὺ τῶν χιακῶν ἰουστινιανείων οἴκων καὶ τῶν ἐν Γενούῃ συγγενῶν ποτε οἴκων μέχρι τῶν δικαστηρίων καὶ μετὰ τόσης ἐπιμονῆς καὶ πείσματος, ὥστε νὰ γίνῃ καὶ ἡ ἱστορικὴ ἔκθεσις, περὶ ἧς ὁ λόγος ἡμῖν, ὑπὸ τοῦ πιστοῦ λογίου ἐκείνου Ἰουστινιάνη, οὗ ἄγνωστον ἀκόμη τὸ ὄνομα.

Οὗτος ἔκρινε σκόπιμον, καὶ δικαίως, νὰ ἀρχίσῃ τὴν μακρὰν πραγματείαν του ἀπὸ τῆς ἱστορίας τῆς Γενούης, τοῦ ϛ΄ ἢ Ζ΄ μ.Χ. αἰῶνος, νὰ ἀνατρέξῃ εἰς τοὺς αὐτοκρατορικοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τῆς Ἰταλίας, νὰ μνησθῇ τῶν ἰσχυρῶν δεσμῶν τῶν ἡμετέρων Παλαιολόγων πρὸς τοὺς Γενοάτας, νὰ παρουσιάσῃ τὴν κατάληψιν τῆς Χίου ὑπὸ τῶν Γενοατῶν ἢ μόνων τῶν Ἰουστινιανῶν, ὡς ἐκχώρησιν τοῦ οἴκου τῶν Παλαιολόγων, τῶν ὁποίων καὶ παραθέτει τὴν σύμβασιν κλπ. Δὲν ὤκνησεν ὁ καλὸς κληρικὸς νὰ γράψῃ καὶ διὰ τὴν μυθολογίαν τῆς νήσου ὡς καὶ περὶ τῆς τοπογραφίας αὐτῆς ἱκανά, τῆς διαιρέσεως τοῦ ἐδάφους αὐτῆς, πράγματα, διὰ τὰ ὁποῖα ἐβοηθήθη πολὺ ἀπὸ τὰς περὶ Χίου ἱστορικὰς πραγματείας τῶν Ἱερωνύμου καὶ Μηχαὴλ Ἰουστινιάνη, τῶν ὁποίων καὶ ἐτήρησε τὴν μετριοπάθειαν, τὴν ἔκδηλον πρὸς τὸν τόπον ἀγάπην, μόλις ἁπτόμενος, μετὰ προσηκούσης πάντως μετριοπαθείας, τοῦ ἀεὶ φλέγοντος ζητήματος τῆς διαφορᾶς τῶν δογμάτων.

Τὸ χειρόγραφον δὲν θεωρῶ πολύτιμον ἀπὸ καθαρῶς ἱστορικῆς πλευρᾶς, ἴσως οὔτε καὶ ἀπὸ λογοτεχνικῆς, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ τοπικῆς καὶ οἰκογενειακῆς τῶν Ἰουστινιανῶν, περὶ τοῦ γένους τῶν ὁποίων, καὶ κυρίως τῶν ἐν Γενούῃ, αἱ λεπτομέρειαι, αἱ γνώσεις καὶ τὰ ἐπιχειρήματα εἶναι ἀξιοθαύμαστα ἀλλὰ καὶ πείθοντα ἀσφαλῶς ὅτι ὁ γράφων μετὰ τόσης στοργῆς περὶ αὐτῶν μορφωμένος Χῖος ἦτο Ἰουστινιάνης καὶ αὐτὸς καὶ φίλος τοῦ τόπου, τρέφων ἀπεριόριστον ἀγάπην πρὸς τὴν πατρίδα του καὶ τοὺς συγγενεῖς του.

Ἐν ἐπιλόγῳ δυνάμεθα νὰ ἐκφέρωμεν τὴν γνώμην ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο, τὸ ὁποῖον προωρίζετο διὰ τοὺς ἐν Ρώμῃ καὶ Γενούῃ, ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν καὶ ἐξετέλεσε τὸν προορισμόν του, ὅστις ἦτο νἀσφαλίσῃ τὰ κληροδοτήματα ὑπὲρ τῶν πτωχῶν νέων καὶ νεανίδων τῆς Χίου τῶν Ἰουστινιανείων οἴκων.

Ὁ συγγραφεύς, θέλων νὰ παραστήσῃ τὰς βασάνους τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν, ἵνα ἑλκύσῃ τὴν συμπάθειαν τῶν κριτῶν, ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς καὶ τὴν περιγραφὴν τῶν γεγονότων τῷ 1694—5, ἥτις ἔχει ὡς ἑξῆς, κατὰ πιστὴν μετάφρασιν, ἀρχομένην ἀπὸ τῆς σελ. 285 τοῦ χειρογράφου:

Ἡ Χίος κυριευθεῖσα ὑπὸ τῶν Βενετῶν παραδίδεται ἐκ νέου εἰς τοὺς Τούρκους *

Ἐπλησίασα σιγὰ σιγὰ τὸ βῆμα πρὸς τὴν πρόσφατον κακοτυχίαν τῆς Χίου. Ἀναγκάζομαι νὰ ἐπαναλάβω τὰ τοῦ Βιργιλίου: «Εἶναι σκληρόν, μεγάλη βασίλισσα, νὰ μὲ προστάξῃς νἀναζωογονήσω τοιαύτην λύπην: πῶς ἡ ἰσχὺς τῆς Τροίας καὶ τοῦ κράτους της καταστρέφονται ὑπὸ τῶν Δαναῶν—τὰ σπαρακτικὰ γεγονότα ποὺ εἶδον ἰδίοις ὀφθαλμοῖς καὶ τὰς σκηνὰς εἰς τὰς ὁποίας ἔλαβον αὐτὸς ὁ ἴδιος μέρος [1]».

Αἱ μεταξὺ τῶν ὁμοσπόνδων καθολικῶν δυνάμεων καὶ τῶν Τούρκων

* Βλ. τὸ ἐν τέλει τοῦ κειμένου ὑπόμνημα.

ἐχθροπραξίαι ἦσαν εἰς ἔντασιν ὑπέρποτε ὑψηλήν, τῆς καταστάσεως ἀποβάσης πλέον ἀνυποφόρου καὶ διὰ τὰ δύο μέρη, ὅτε οἱ Βενετοί, ἐνθαρρυνθέντες ἐκ τῶν εὐνοϊκῶν ἐχθροπραξιῶν καὶ τῶν ἐπιτυχιῶν αὐτῶν εἰς Μορέαν, μᾶλλον δὲ καὶ παρακινηθέντες ὑπό τινων ἀφρόνων ἐκ Χίου τυχοδιωκτῶν [2], ἐνεφανίσθησαν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ στρατηγοῦ Ἀντωνίου Ζένου, λήγοντος τοῦ 1694, ζητοῦντες νὰ ἐκπορθήσωσι τὴν νῆσον. Ἀφοῦ λοιπὸν ἀπεβίβασαν τὰ στρατεύματά των, ἐγκατέστησαν ἐπὶ τῆς ξηρᾶς πυροβολεῖα, ἔναντι τοῦ φρουρίου, ἐνῷ ἀπὸ θαλάσσης ἀπέκλεισαν αὐτὸ διὰ πολλῶν πλοίων πρὸς ματαίωσιν πάσης ἐπικουρίας [3].

Ἡ διὰ κανονιοβολισμοῦ ἐπίθεσις καὶ πίεσις ἦτο τόσον μεγάλη, ὥστε εἰς πολλὰ σημεῖα ἐγένοντο ρήγματα εἰς τὸ τεῖχος ἀξιόλογα. Οἱ πολιορκημένοι, ἵνα μὴ ἀπολέσωσι τοὺς καλοὺς ὅρους, τοὺς ὁποίους οἱ πολιορκηταὶ τοῖς προέτεινον, σταθμίσαντες καλῶς τὰ πράγματα, ἔκριναν καλὸν νὰ μὴ συνεχίσωσι πλέον τὸν ἀγῶνα. Ἡ χαρὰ τῶν κατοίκων ὑπῆρξεν ἀπερίγραπτος αἰσθανομένων ὅτι ἀπηλευθερώθησαν ἐκ τῆς δουλείας τῶν τυράννων καὶ μάλιστα ὅτι θὰ ἔζων ὑπὸ ἄρχοντας καθολικούς [4]. Ἤναψαν ἀμέσως πυρὰς εἰς ἔνδειξιν χαρᾶς, ἔστησαν χορούς, ἔκαμαν ἑορτασμοὺς καὶ λαϊκὰ παίγνια καὶ ὠργάνωσαν ὡσαύτως μεγαλοπρεπεῖς ὑποδοχὰς διὰ τὸν στρατάρχην καὶ τοὺς ἀξιωματικούς, τοὺς ὁποίους ὡδήγησαν μακρὰν τοῦ λιμένος, εἰς τὰς τερπνὰς ἐξοχικὰς ἐπαύλεις των. Ὅλη ἡ Χριστιανωσύνη [5] ἐπευφήμησεν ἐπὶ τῇ εὐφροσύνῳ ἀγγελίᾳ, ἥτις ἐχαροποίησεν ὅλας τὰς καθολικὰς πόλεις. Οἱ νικηταὶ οὐδόλως ὤκνησαν νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς τὴν ἐπισκευὴν τῶν ἐρειπίων, τὰ ὁποῖα ἐδημιούργησαν τὰ ρήγματα τῶν τειχῶν.

Ἐνίσχυσαν καὶ ὠχύρωσαν τοὺς πύργους, διήνοιξαν νέας ὑπονόμους, κατηδάφισαν δ' ἀκόμη καὶ ὡραιοτάτας οἰκίας καὶ κατέστρεψαν κήπους κειμένους ἀκριβῶς καταντικρὺ τοῦ φρουρίου [6] πρὸς τὸ μέρος τῆς ἔξω πόλεως. Μεταξὺ αὐτῶν κατεστράφη καὶ ἡ οἰκία τοῦ κ. Ἰωάννου Ἀντωνίου Ἰουστινιάνη τοῦ ποτὲ Ὀκταβιανοῦ ὁμοῦ μετὰ τοῦ συνορεύοντος τῇ οἰκίᾳ ὡραιοτάτου ἀγροκηπίου. Ὁμοίως τότε κατηδαφίσθη καὶ ἡ εὐρύχωρος αἴθουσα, εἰς τὴν ὁποίαν συνήρχοντο οἱ ἔνορκοι ἄρχοντες τῆς πόλεως καὶ ἐδίκαζον [7], ὅπως ὁμοίως καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς καταστημάτων κατὰ μῆκος τοῦ δρόμου [8], ὡς καὶ διάφοροι ἄλλαι ὡραιόταται κατοικίαι. Εἰς τοὺς ἰδιοκτήτας τῶν οὑτωσεὶ καταστραφέντων κτημάτων οἱ Βενετοὶ παρεχώρησαν κτήματα τουρκικὰ ἐκτὸς τῆς πόλεως, ἀνὰ τὴν ὕπαιθρον, ἀπαλλοτριωθέντα ἢ δημευθέντα [9].

Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἐκείνων εὑρέθη διοικῶν τὴν Χίον ὁ Γκουστὰν Πασᾶς γαμβρὸς τοῦ ἀποθανόντος Σουλτάνου Ἀχμὲτ καὶ διοικητὴς τῆς πόλεως ὁ Μουφτῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀπολυθῆ πρό τινων μηνῶν τῆς θέσεώς του. Οὗτοι οἱ δύο, ἵνα ἀποφύγωσι τὴν τιμωρίαν τοῦ Ἀχμὲτ Ὀρχάν, μεγάλου Αὐθέντου, ὅστις διεβίου θηλυπρεπῶς μετὰ τῶν γυναικῶν τοῦ χαρεμίου, προσεπάθησαν νὰ δικαιολογηθῶσι διὰ μίαν τόσον ὀδυνηρὰν

ἀπώλειαν προβάλλοντες τὴν ἀδυναμίαν τῆς ἀντιστάσεως πρὸς τοὺς ἐπιδρομεῖς καὶ τῆς διατηρήσεως τοῦ τόπου, οὗτινος οἱ κάτοικοι καθολικοὶ εἶχον συνεννοηθῆ πρὸς τοὺς Βενετοὺς [10] ἐνθαρρύναντες αὐτοὺς νὰ ἐπιχειρήσωσι τὴν ἐπίθεσιν καὶ τὴν πολιορκίαν.

Ἤναψεν ἐξ ὀργῆς ὁ τύραννος καὶ ἔδωκεν προσταγὴν ὅπως οἱ Λατῖνοι φονευθῶσιν ὅλοι ἐν στόματι μαχαίρας, συγχρόνως δὲ διέταξεν ὅπως ὅλα τὰ διαθέσιμα στρατεύματα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας συναχθῶσιν εἰς Τσεσμέν, πόλιν ἐπὶ τῆς Μικρασιατικῆς ἠπείρου μὲ λιμένα κείμενον ἀκριβῶς ἔναντι τῆς Χίου, ἔνθα καὶ ταχέως συνήχθησαν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Μισσὶρ ὀγλοῦ πασᾶ 60.000 μαχηταί, ὅλοι στρατιῶται ἐκλεκτοί, παλαίμαχοι, ἀσκηθέντες κατὰ τὰς ἐκστρατείας τῆς Οὐγγαρίας. Ἀφ' ἑτέρου εἰδοποιήθη καὶ ὁ ἀρχιναύαρχος Μετσομόρτος, ἡγούμενος τῆς Μεγάλης Ἀρμάδας, συγκειμένης ἀπὸ εἴκοσι μεγάλα πλοῖα (βαρείας σουλτάνας), εἴκοσι τέσσαρας γαλέρας καὶ πολλὰ βριγαντίνια. Ὁ στόλος οὗτος ἐν πάσῃ ταχύτητι ἐκίνησε κάτω ἀπὸ τὰ Δαρδανέλλια καὶ ἦλθεν ἐν ὄψει τῆς Χίου. Δὲν ἤργησαν οἱ Βενετοὶ νὰ ἐξέλθωσιν εἰς συνάντησίν του καὶ νὰ συμπλακῶσι μετ' αὐτοῦ κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1695. Ὅλοι οἱ κάτοικοι ἀνῆλθον εἰς τὰ δώματα τῶν οἰκιῶν διὰ νὰ θαυμάσωσι τὸ ἄγριον θέαμα. Εἶδον νὰ συμπλέκωνται βαρέα πλοῖα (νάβες), γαλέραι καὶ γαλεάτσαι, μὲ τόσην ταχύτητα καὶ συχνότητα πυροβολισμῶν, ὥστε ἀπὸ τὰ σύννεφα τῶν καπνῶν τὰ πλοῖα δὲν ἐφαίνοντο πλέον, ἀλλὰ μόνον ἓν νέφος πυκνόν, ἀπὸ τὸ ὁποῖον διαρκῶς ἐξέφευγον βρονταὶ καὶ ἀστραπαί.

Εἶδον καὶ τὸ ὡραιότερον θέαμα, νὰ ὑψώνωνται εἰς τὸν ἀέρα δύο τεράστια βαρέα πλοῖα μέσα εἰς τὸν ὄλεθρον τοῦ πυρὸς καὶ νὰ ρίπτωνται ὕστερον πρὸς τὴν ξηράν, ἐπὶ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας [11]· ἦσαν δὲ αὐτὰ τουρκικά [12].

Μετὰ τὴν πρώτην αὐτὴν σύγκρουσιν, οἱ στόλοι ὑπεχώρησαν χωρὶς νὰ φανῇ πρὸς τὸ μέρος τίνος ἔκλινεν ἡ νίκη. Ἦτο ἡ δεκάτη Φεβρουαρίου, τὴν δὲ δεκάτην ἐνάτην ἦλθον εἰς δευτέραν συνάντησιν καὶ εἰς ἴσην μοῖραν ἀγωνιζόμενοι πάλιν [13]. Τέλος ἀντελήφθησαν οἱ Βενετοί [14], ὅτι οἱ μαχόμενοι πεισματωδῶς εἰς τὰς σουλτάνας [15] ἀντίπαλοί των δὲν ἦσαν μόνον Τοῦρκοι, ἀλλὰ ὅτι τὰ πληρώματα συνίσταντο κυρίως ἐξ Ἄγγλων καὶ Γάλλων Οὐγενόττων καὶ διὰ τοῦτο πολὺ περισσότερον ἐμπειροπολέμων ἀπὸ ὅ,τι ὑπέθετον. Οὕτω, μετὰ μακρὰν πάλην, ἀμφότεροι οἱ στόλοι ἀπεχώρησαν, χωρὶς νὰ γίνῃ δυνατὸν νὰ κριθῇ πρὸς ποῖον μέρος ἔκλινεν ἡ νίκη [16]. Ἐνῷ οἱ Τοῦρκοι ἡτοιμάζοντο νὰ ἐπιτεθῶσιν ἐκ νέου καὶ συμπλακῶσιν, οἱ Βενετοὶ ἀπεσύρθησαν ἐντὸς τοῦ λιμένος τῆς Χίου, ἔνθα, συγκαλέσαντες συμβούλιον, συνεζήτησαν τὸ κυριώτερον σημεῖον: τί ἔπρεπε νὰ γίνῃ.

Ἡ πρώτη πρότασις ἦτο ν' ἀπομακρυνθῇ ὁ στόλος ἐγκαταλείπων τὴν νῆσον, διότι ὁ στόλος (armata navale) εἶχε πολὺ ὑποφέρει εἰς τὰς δύο γενομένας συγκρούσεις, ὡς καὶ διότι ἦτο πολὺ ἀπομακρυσμένος ἀπὸ τὰς βάσεις, ὅθεν θὰ ἀνέμενεν ἔγκαιρον βοήθειαν. Ὁ ἐχθρὸς εἶχεν ἐν ὄψει τὰς ἐπικου-

ρίας του καὶ οὐδεμίαν δυσκολίαν εἶχε διὰ τὴν προμήθειαν νέων ἐνισχύσεων, ἔχων εἰς τὴν ἔναντι καὶ ἐγγὺς Μικρασιατικὴν παραλίαν τὴν πηγὴν αὐτῶν.

Ἡ νῆσος Χίος ὅμως δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξυπηρετηθῇ ἀπ᾿ ἐκεῖ μὲ νέαν βοήθειαν, ἐν περιπτώσει νέας συρράξεως. Ἐὰν — ὁ Θεὸς φυλάξοι — ἐχάνετο διὰ τοὺς Βενετοὺς ἡ νίκη, ποῦ θὰ κατέφευγον; ἐφ᾿ ὅσον δὲν ἦσαν μόνον Τοῦρκοι οἱ πολεμοῦντες κατὰ τῶν Βενετῶν, ἀλλὰ μετ᾿ αὐτῶν καὶ ὅλοι οἱ φυγάδες τῆς Γαλλίας καὶ Ἀγγλίας, ἦτο δὲ τόσον τὸ πλῆθος τῶν τραυματιῶν[17], τόσα τὰ βεβλαμμένα πλοῖα, τὰ ἠλαττωμένα πληρώματα, ὅσον καὶ ἀπρόθυμα!

Πῶς θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπανορθώσωσι τοιαύτας δυσκολίας, ἐνῷ ἀντιθέτως ὁ ἐχθρὸς ἐντὸς ἐλαχίστου χρόνου θ᾿ ἀνελάμβανεν; Ἀπερισκεψία θὰ ἦτο τὸ ταλαντεύεσθαι, ἐὰν πρέπῃ νὰ ἐγκαταλειφθῇ ἡ νῆσος, ἀποφασιζομένης τῆς ἀποχωρήσεως. Ἡ δευτέρα πρότασις ἦτο νὰ γίνῃ προσπάθεια, ἵνα ἑτοιμασθῶσι κατὰ τὸν καλύτερον τρόπον καὶ ν᾿ ἀναμείνωσι τὸν ἐχθρὸν ὑπὸ τὰ τηλεβόλα τοῦ φρουρίου, ἐνῷ ἐν τῷ μεταξὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ζητήσωσι καὶ ἐνισχύσεις, διότι αἱ ζημίαι, ἃς εἶχον ὑποστῆ, ἦσαν ἀληθῶς μεγάλαι, μολονότι οὐχὶ μικρότεραι τῶν τῶν Ἀσιατῶν, οἵτινες θὰ ἐχρειάζοντο ὁμοίως χρόνον τινά, ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ ἔλθωσιν εἰς νέαν σύγκρουσιν.

Τί θὰ ἔλεγεν ὁ χριστιανισμὸς ποὺ τόσον ἐπανηγύρισε τὴν ἐκπόρθησιν τῆς Χίου μετὰ τόσης ἐπισήμου πομπῆς[18]; Τί ὡραῖον σχέδιον θὰ ἦτο νὰ κρατῆται ἐν ἀμηχανίᾳ καὶ ἐν τέλει νὰ προσήρχετο αὐτὸς ἵνα διαπραγματευθῇ εἰρήνην; Τοὐναντίον δέ, ὁποῖον θράσος θ᾿ ἀπέκτα ὁ ἐξωμότης Μετσομόρτος, ἐὰν ἐπετύγχανε νὰ ὑβρίσῃ τὴν χριστιανικὴν σημαίαν; Ἀλλὰ δὲν ἦτο πρέπον ἀφ᾿ ἑτέρου νὰ ἐκτεθῶσιν εἰς ἐπιχειρήσεις τοσοῦτον τολμηράς, οὔτε συνέφερε νὰ κρατηθῶσι μαχόμενοι μέχρι τῆς τελευταίας ῥανίδος τοῦ αἵματός των!

Βεβαίως ἰσχυρὰ ἔθνη ἐμάχοντο κατὰ τῶν Βενετῶν, εἶναι ἀληθές, ὅμως ἐχθρὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Κυρίου, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον ἐκεῖνοι (οἱ Βενετοὶ) ὑπερησπίζοντο. Διατί λοιπὸν νὰ φοβῶνται; Διατί νὰ φύγωσι;

Ἔφθασε καὶ ἡ ὥρα τοῦ τρίτου σκοποῦ ἢ προτάσεως, ἡ ὁποία προσεπάθει νὰ συνδυάσῃ τὰς δύο πρώτας: Δὲν ἦτο φρόνιμον νὰ ἐπιχειρήσωσι νέαν συνάντησιν πρὸς τὸν ἐχθρὸν μεθ᾿ ὅλου τοῦ στόλου, ὅστις ἦτο ὁ προμαχὼν ὅλης τῆς Χριστιανωσύνης, ἡ ἐλπὶς τῆς δημοκρατίας, τὸ προτείχισμα τῆς ὅλης Εὐρώπης, πρὸ παντὸς δὲ τῆς Ἰταλίας, ἥτις ἦτο εἰς τὸ σημεῖον τῆς ἀναγεννήσεώς της καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ ἐκτεθῇ ἢ νὰ περικοπῇ, ἀλλὰ νὰ ἐνισχυθῇ. Ἂν εἰς προσεχῆ τρίτην συνάντησιν ὁ στόλος ἡττᾶτο, οὐ μόνον θὰ ἐχάνετο ἡ Χίος, ἀλλὰ καὶ αἱ λοιπαὶ ὅλαι κτήσεις τοῦ Μορέως καὶ τοῦ Ἀρχιπελάγους καὶ θὰ ἐγίνετο ἀνάγκη συνάψεως μιᾶς συνθήκης πολὺ ταπεινωτικῆς πρὸς τοὺς Τούρκους, ἐνῷ μία ἀποχώρησις, ἐν καιρῷ γενομένη, θ᾿ ἀπέβαινε τόσον σωτηρία, ὅσον καὶ μία νίκη. Θὰ ἦτο παραφροσύνη νὰ πιστεύῃ τις ὅτι ταχέως θὰ ἔλθωσι ἐπικουρίαι καὶ μάλιστα τόσον ταχέως ὅσον ἡ ἀνάγκη τὸ ἐκάλει, ἀλλ᾿ οὔτε καὶ ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλειφθῇ ἡ νῆσος εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ

ἐχθροῦ. Τὸ φρούριον ἦτο ἐπαρκῶς ἐφωδιασμένον καὶ ἰσχυρὸν διὰ πυροβολικοῦ βαρέος, διὰ πολυαρίθμου φρουρᾶς, πολλῶν τροφίμων, διότι ἦσαν ἐκεῖ μεγάλα τηλεβόλα, πολλὰ βυτία πυρίτιδος, ἄμετρον πλῆθος σφαιρῶν καὶ πάσης ἄλλης φύσεως ἐφόδια. Εἶχε δ᾿ ἀκόμη χρησιμοποιηθῆ εἰς τὴν ἄμυναν καὶ πολὺ πλῆθος βοργεσίων[19] ἀφωσιωμένων, ὥστε, καὶ ἐὰν τὸ φρούριον ἐτίθετο εἰς θέσιν ἀμύνης, θὰ ἠδύνατο ν᾿ ἀνθέξῃ ἐπὶ μακρόν. Ἐν τῷ μεταξύ, τούτων ἀποφασιζομένων, ἔπρεπεν ὁ στόλος ν᾿ ἀπομακρυνθῇ εἴτε εἰς Νεάπολιν τῆς Ρωμανίας[20] εἴτε εἰς Κορφοὺς[21] καὶ ν᾿ ἀναμείνῃ ἐκεῖ τὴν ἄφιξιν νέων ἐπικουριῶν ἐξ Ἑνετίας. Ἐπειδὴ δὲ ἦτο τὸ ἔαρ, τῆς ἐκστρατείας ἡ ἀπαρχή, ὅλοι οἱ Χριστιανοὶ ἡγεμόνες, καὶ κυρίως ὁ Πάπας, ἡ Γένουα, ἡ Φλωρεντία ὡς καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Ἱσπανίας, θὰ ἔστελλον ἐπικουρίας, γνωρίζοντες τὴν προσπάθειαν τῆς Δημοκρατίας, γνωστὴν εἰς ὅλην τὴν Χριστιανωσύνην, ἐν τέλει δέ, ἐὰν ὁ Θεὸς οὕτω διέθετε τὰ πράγματα, πρὸς τιμωρίαν τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν, ὥστε, μετὰ τόσον ὡραίαν κατάκτησιν, νὰ ἐπανέλθῃ ἡ νῆσος εἰς τὴν ὀθωμανικὴν σελήνην, θὰ ἐφαίνετο ὅτι ὅλων τούτων αἰτία ὑπῆρξεν ἡ ἀνάγκη καὶ ὄχι ἑκουσία θέλησις, ὅτι δὲν ἦτο ἀπὸ ἰδικήν μας ἔλλειψιν, οὔτε ἀπὸ ἔλλειψιν βοηθείας, ἀφοῦ ἐδοκιμάσαμεν καὶ τὸ τελευταῖον ἀντίδοτον[22]. Ὁποία σκληρότης θὰ ἦτο ἡ ἐγκατάλειψις τόσων καθολικῶν ἀφωσιωμένων εἰς τὸν Ἅγιον Μᾶρκον, εἰς τὴν μανίαν τῶν βαρβάρων, οἱ ὁποῖοι θὰ ὑπέβαλλον ὅλους εἰς τὸν διὰ τοῦ ξίφους θάνατον. Τοῦτο θὰ ἦτο λόγος νὰ παραφρονήσῃ τις, διὰ παντὸς δὲ αἱ ψυχαὶ τῶν κατοίκων τούτων ὡς καὶ ἄλλων τόπων, οὐδέποτε θ᾿ ἀπεφάσιζον ν᾿ ἀφοσιωθῶσιν εἰς τὴν Δημοκρατίαν, ἵνα μὴ καὶ οὗτοι τύχωσί ποτε τοιαύτης ἀθλίας ἐγκαταλείψεως.

Ἐφωδιάσθη ὅθεν καὶ ἐνισχύθη τὸ φρούριον ἀφ᾿ ἑνός, ἀφ᾿ ἑτέρου δ᾿ ἐν πάσῃ μυστικότητι ἀπεφασίσθη ἵνα ἡ ἀναχώρησις πραγματοποιηθῇ ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν.

Διάφοροι διαδόσεις ἠκούσθησαν βραδύτερον σχετικῶς μὲ τὴν ἀπόφασιν ταύτην τῶν ἐμπειροτάτων ἐκλεκτῶν ἀνδρῶν· ὅτι δηλαδὴ ὁ στρατάρχης Ζένος καί τινες ἄλλοι, καταληφθέντες ὑπὸ πανικοῦ, ἐτάχθησαν ὑπὲρ τῆς πρώτης προτάσεως ἀποφασίσαντες ν᾿ ἀποχωρήσωσιν ἐγκαταλείποντες τὴν νῆσον ἐν πάσῃ ταχύτητι, διότι ἐνόμιζον ὅτι εἶχον ὀπίσω εἰς τὴν πλάτην των τὸν Μετσομόρτον, ὅστις τοὺς ἠκολούθει κλπ.[23].

Τὴν ἄλλην ἡμέραν πρὸς τὸ βράδυ, διεδόθη ἡ φήμη, ὅτι ἀπεφασίσθη ν᾿ ἀποχωρήσῃ ὁ στόλος καὶ ὁ στρατὸς ὅλος, μετ᾿ αὐτῶν δὲ καὶ οἱ κάτοικοι ν᾿ ἀναχωρήσωσι ὅσοι ἤθελον, ἵνα μὴ μείνωσιν ὡς λεία εἰς τὴν λύσσαν τῶν Τούρκων. Ἀκούσαντες τόσον θλιβερὰν ἀπόφασιν καὶ τόσον σύντομον ἀναχώρησιν, τί ἠδύναντο νὰ πράξουν οἱ ἄνθρωποι;

Συνεσκέφθησαν οἱ κάτοικοι καὶ συνωμίλησαν ὀλίγον ἐπὶ τοῦ ζητήματος, ἀλλὰ τὸ βραχὺ τοῦ χρόνου οὐδόλως ηὐνόει βραδεῖαν καὶ ἐν ψυχικῇ ἠρεμίᾳ ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος. Θὰ τοὺς ἔβλεπον οἱ φανατικοὶ ἀπὸ ἄνω ἕως

κάτω χωρὶς αὐτοὶ νὰ δύνανται νὰ καταπραΰνωσι τὴν ψυχήν των, ἡ ὁποία ἦτο τεταραγμένη. Ὅπως συμβαίνει εἰς καιροὺς τόσον σκοτεινοὺς καὶ τεταραγμένους, ὁ ἄνθρωπος συνήθως ἀποφασίζει τὸ χειρότερον. Δύο αἰτίαι ἔθετον τὰς ψυχὰς τῶν ἀτυχῶν καθολικῶν εἰς πικροτάτην στενοχωρίαν θανάτου: Ἐὰν φύγωμεν, ἐσκέπτοντο, χάνομεν ὅ,τι ἔχομεν ἀποκτήσει καὶ πῶς θὰ συντηρηθῶσι τόσαι ὁλόκληροι οἰκογένειαι; Ἐὰν πάλιν παραμείνωμεν, ἤδη ὁ Ἀχμὲτ (τὸν ὁποῖον ἐνόμιζον ἀκόμη ζῶντα) ἔχει στείλει διαταγὴν θανάτου δι' ὅλους τοὺς καθολικούς, καὶ οἱ υἱοί μας καὶ αἱ θυγατέρες μας ποίαν τύχην θὰ εὕρισκον; Ὥστε ἀνάγκη νὰ γίνωμεν μᾶλλον ἐπαῖται καὶ πειναλέοι παρὰ ν' ἀποβάλωμεν τὴν πίστιν μας, τοὺς υἱούς μας καὶ τὴν τιμὴν τῶν θυγατέρων μας. Δι' αὐτὸ ἐτάχθησαν μᾶλλον πρὸς τὴν μερίδα ταύτην. Ἂν ἐγκαίρως ἐμάνθανον ὅτι εἶχεν ἀποθάνει ὁ Ἀχμὲτ ἐν τῷ μεταξύ, εἰς τὰς 6 Φεβρουαρίου, καὶ ὅτι ὁ διάδοχός του εἶχεν ἀποσύρει τὴν διαταγὴν τῆς ἀπανθρώπου ἐκείνης ἀποφάσεως διὰ τὴν ὁλικήν των ἐξαφάνισιν, δὲν θὰ ἠναγκάζοντο, χάριν τῆς πίστεως καὶ τῆς τιμῆς, νὰ φύγωσι πειναλέοι μετὰ τοῦ βενετικοῦ στόλου, χωρὶς νὰ δυνηθῶσι νὰ παραλάβωσι μεθ' ἑαυτῶν ἄλλο τι εἰ μὴ ὅ,τι ἠδύναντο νὰ φέρωσι μέσα εἰς τὴν σύγχυσιν τῆς στιγμῆς ἐκείνης καὶ κατὰ τὸν βραχὺν χρόνον, καθ' ὃν ἐρρίφθησαν ἑξήκοντα οἰκογένειαι ἐπὶ τῶν πλοίων διὰ νὰ ὑπάγωσιν ὅπου ἡ Θεία Πρόνοια τὰς ὤθει!

Τὴν 21 Φεβρουαρίου ἀνέσυρον τὰς ἀγκύρας ἀπὸ τὸν λιμένα τῆς Χίου, ἐγκαταλείποντες τὴν πόλιν ἐκείνην, ἥτις ἦτο, ὅπως λέγει ὁ Ἅγιος Σεμπλικιανὸς Βιζοτσέρης Βαρναβίτης (ἀρ. κεφ. 278) εἰς τὰς ἱστορίας του: «πλήρης ἀπὸ πλουσιώτατα κεφάλαια, οὐχὶ μόνον τοῦ κοινοῦ τῆς Βενετίας, τὸ ὁποῖον ἀπώλεσε θησαυροὺς πυροβόλων, πυρομαχικῶν καὶ ἄλλων ἐφοδίων, ἐγκαταλειφθέντων ὑπὸ τῶν ἰδιωτῶν κατοίκων, εἰς τὴν διάθεσιν τῶν βαρβάρων καὶ ἀκορέστων Ὀθωμανῶν, τόσον ποὺ εἰς κάθε πρᾶγμα ἐπάνω ἔβλεπε κανεὶς καὶ ἕνα δάκρυ. Ἠθέλησεν ἡ τύχη τὴν μεταβολὴν τῆς καταστάσεως τῶν ἐκκλησιῶν ἐκείνων, ὅπου μέχρι πρό τινος, περισσότερον παρὰ εἰς κάθε ἄλλον τόπον τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἤνθει ἡ λατρεία, ἡ δὲ καθολικὴ θρησκεία ἤσκει δημοσίᾳ ὅλας τὰς ἱερὰς τελετουργίας μετ' ἀπαραμίλλου στολισμοῦ καὶ λαμπρότητος τῆς θείας λατρείας εἰς θαυμασμὸν καὶ αὐτῶν τῶν ἰδίων βαρβάρων καὶ ἀπίστων». Ἕως ἐδῶ ὁμιλεῖ ὁ συγγραφεύς.

Ἀφοῦ ἀπέμεινεν ἡ νῆσος ἐλευθέρα, ἔσπευσαν οἱ πρόκριτοι Ἕλληνες πρὸς τοὺς Ὀθωμανοὺς — ἂν καὶ ὑπῆρχον τέσσαρα λουκίνια[24] ποὺ εἶχαν μείνει ἐκεῖ — ἀλλὰ δὲν ἐτόλμησαν νὰ στείλωσιν οὔτ' ἓν πλοιάριον μὲ μερικὰ μηνύματα πρὸς τὸν ναύαρχον, ὅστις ἡτοίμαζε τὸν στόλον καὶ οὐδὲν τοιοῦτον ἐσκέπτετο. Συλληφθέντων τῶν ἀγγελιαφόρων καὶ ὁδηγηθέντων ἐνώπιον αὐτοῦ, ἔμαθεν ὁ ναύαρχος τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς νήσου, τὴν φυγὴν τῶν Βενετῶν μετὰ πολλῶν οἰκογενειῶν ὡς καὶ τὸν πανικὸν ὑπὸ τοῦ ὁποίου κατείχετο ὅλη ἡ νῆσος, διατελοῦσα ἐν ἀναμονῇ τοῦ παλαιοῦ της κυρίου[25]. Δὲν

ἐπίστευσε τὸν ἑαυτόν του ὁ Μετσομόρτος καὶ ἔστειλεν ἵνα πληροφορηθῇ τὴν ἀλήθειαν, μόνον δὲ μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἀπὸ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ βενετικοῦ στόλου εἰσῆλθεν εἰς τὸν λιμένα μετὰ τῆς ἀρμάδας, ἀπεβίβασε στρατὸν καὶ εἰσήγαγεν αὐτὸν εἰς τὸ φρούριον, τὸ ὁποῖον εὗρε κενόν.

Ἐξασφαλισθεὶς οὕτω ἐπὶ τῆς νήσου, ἐπέβαλε βαρεῖς φόρους, ἐδήμευσε τὰ κτήματα τῶν φυγάδων καὶ ἐφυλάκισε τρεῖς ἐκ τῶν κορυφαίων, ἕνα ἐξ ἑκάστου οἴκου, θεωρηθέντας ὡς συνενόχους καὶ συνεργοὺς τῶν φίλων τῶν Βενετῶν, ἐστέρησε τοὺς Ἰουστινιάνας[26] τῶν προνομίων αὐτῶν καὶ μετέτρεψεν εἰς τεμένη τὰς ἐκκλησίας ἀπαγορεύσας κάθε ἱερὰν λατρείαν. Οἱ παραμείναντες ὑπεχρεώθησαν νὰ χρησιμοποιῶσι διὰ τὰς θρησκευτικάς των ἀνάγκας τὸ παρεκκλήσιον τῆς Μονῆς τῶν Καπουκίνων, ἀνῆκον εἰς τὸ προξενεῖον τῆς Γαλλίας[27]. Καὶ ἐμεσολάβησε μὲν ὁ Πάπας καὶ τὸ Καπιτώλιον, κατόπιν τῆς συναφθείσης πρὸς τὸν αὐτοκράτορα εἰρήνης, ἵνα γίνῃ ἡ ἀπόδοσις τῶν ἐκκλησιῶν εἰς τοὺς καθολικοὺς τῆς Χίου, δὲν ἔγεινε δυνατὸν ὅμως νὰ ἐπιτευχθῇ τοῦτο, εἰ μὴ μετὰ τοὺς τελευταίους πολέμους τῆς Οὑγγαρίας καὶ τὴν κατάληψιν τοῦ Βελιγραδίου, καὶ ἀφοῦ κατεβλήθησαν μεγάλα κατ' ἐπανάληψιν χρηματικὰ ποσά, ὁπότε καὶ ἐδόθη ἡ ἄδεια τῆς χρήσεως μιᾶς μόνης ἐκκλησίας[28].

Οἱ Λατῖνοι παρεμερίσθησαν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, οἱ δὲ Ἰουστινιάναι δὲν ἐθεωροῦντο πλέον ἐκεῖνοι, πρὸς τοὺς ὁποίους οἱ Τερρατσάνοι[29] ἐδείκνυόν ποτε κάποιον σεβασμὸν διὰ τὴν παλαιὰν ἐξουσίαν των ἐπὶ τῆς νήσου.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. Ταύτην τὴν ὀδυνηρὰν ἀτυχίαν τῆς Χίου ἠθέλησε νὰ τονίσῃ ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην, καὶ δὴ τὴν τῆς πρώτης καταλήψεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1566, διότι ἔπρεπε νὰ ἐκτεθῇ τὸ ἀτύχημα, τὸ ὁποῖον εἴπερ τι καὶ ἄλλο συνετέλεσεν εἰς τὴν καταστροφὴν τῆς εὐημερίας τῶν ἐν Χίῳ ἀπομεινάντων λατίνων.

2. Εἶναι ἀξιοπαρατήρητος ἡ φιλαλήθεια καὶ ἡ εἰλικρίνεια τοῦ γράφοντος, ὅστις χαρακτηρίζει οὕτω δικαίως τὴν ἀφροσύνην τῶν ὁμοφύλων του, οἵτινες ἐγένοντο αἴτιοι τῆς καταστροφῆς τῶν καθολικῶν τῆς Χίου.

3. Ἐννοεῖ τὴν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας ἐπικουρίαν. Ἡ Χίος ἀπέχει τῆς ἔναντι Μικρᾶς Ἀσίας, εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ στενοῦ, μόλις 5 μίλια.

4. Δὲν εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἔζων οἱ λατῖνοι τῆς Χίου τυραννικῶς ἢ ὑπὸ δουλείαν. Ἔζων ἐλεύθεροι καὶ ἐν πάσῃ εὐτυχίᾳ, ὅπως φαίνεται σαφῶς ἐκ τῶν μεγάλων καὶ πλουσιωτάτων κτημάτων καὶ κατοικιῶν αὐτῶν, τόσον ἐν τῇ πόλει ὅσον καὶ ἐν τῇ ὑπαίθρῳ καὶ ἐκ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ παρεκκλησίων αὐτῶν.

5. Δὲν εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὅλη ἡ Χριστιανωσύνη ἐπευφήμησεν. Οἱ Ἕλληνες τῆς Χίου ἀνερχόμενοι εἰς 100.000, ἔναντι 8.000 Καθολικῶν, δὲν ἐπευφήμησαν ὅπως οὔτε καὶ οἱ τῶν ἄλλων νήσων τοῦ Αἰγαίου. Ἄλλως τε ὀλίγοι τόποι ὑπῆρξαν τόσον εὐτυχεῖς ὅσον ἡ Χίος ἐπὶ τουρκοκρατίας. Τὴν ἀντίληψιν ταύτην καὶ πεποίθησιν εἶχον ὅλοι οἱ ἄλλοι Ἕλληνες, τοῦτο δὲ φανερώνουσι σαφῶς οἱ στίχοι τοῦ κρητὸς ποιητοῦ Μαρίνου Ζάννε Μπουνιαλῆ περὶ Χίων:

Γιατ' εἴχασιν ἐλευθεριὰ κι' ἦσαν εὐτυχισμένοι
πλιὸ ἀπ' ἄλλον τόπον καὶ νησὶ σ' ὅλην τὴν οἰκουμένην.

6. Εἶναι γεγονὸς ὅτι πρὸς τὰ ΒΔ. τοῦ Κάστρου ὑπῆρχον οἰκίαι ὑψηλαὶ ἢ μᾶλλον μέγαρα τῶν Ἰουστινιανῶν, ἐφ' ὑψηλοῦ ἐδάφους καὶ δεσπόζουσαί πως τοῦ Κάστρου. Εἰς τὴν ἐπίσημον ἀλληλογραφίαν Γενούης καὶ Χίου γίνεται λόγος περὶ κατεδαφίσεως τῆς οἰκίας τοῦ Ἀνδρεόλου Ἰουστινιάνη, διὰ λόγους ἀσφαλείας τοῦ Κάστρου. Ἐπίσης γνωρίζομεν ὅτι ἡ παλαιοτέρα πόλις τῆς Χίου, ἡ Βυζαντινή, ἦτο εἰς ἣν θέσιν σήμερον ὁ τόπος λέγεται Παλαιόκαστρον. Τοῦτο τὸ Παλαιόκαστρον εἶχε κάποτε περίφραγμα διατηρηθὲν καὶ ἐπὶ τῶν γενοατικῶν καὶ ἐπὶ τῶν τουρκικῶν χρόνων, φαίνεται δὲ τοῦτο καὶ ἐκ τῶν τοπωνυμίων Ρεπάρο καὶ Χάνδακας. Τὸ Ρεπάρο ἢ Ριπάρο, ἦτο πρὸς τὸ ὄπισθεν μέρος τοῦ Παλαιοκάστρου καὶ ἦτο ὅ,τι ἡ λέξις δηλοῖ, δηλ. πρόχωμα, ὀχύρωμα, ὁ δὲ Χάνδακας ἦτο ἀπέναντι τοῦ Κάστρου, ἓν εἶδος τάφρου ἢ ὀρύγματος, πρὸς ἀσφάλειαν πιθανῶς αὐτοῦ τούτου τοῦ Παλαιοκάστρου, τὸ ὁποῖον καὶ κατὰ τὸν Ἱερώνυμον καὶ κατ' ἄλλους περιηγητὰς εἶχε καὶ ἀρκετὰς θύρας. Ὥστε αἱ οἰκίαι, τὰς ὁποίας κατηδάφισαν οἱ Βενετοὶ ἦσαν πρὸς τὰ ἐκεῖ, καὶ θὰ ἦσαν ὑψηλαί, ἐπὶ τοῦ σημείου τὸ ὁποῖον καὶ σήμερον ἀκόμη λέγεται Καπέλλα ἀπὸ τὴν πολυτελῆ ἐκκλησίαν (capella) τοῦ Ἁγίου Σεβαστιανοῦ τῶν Δομινικανῶν. Ὁμοίως ὁ ἀμέσως κατωτέρω μνημονευόμενος Ἰωάννης Ἀντώνιος Ἰουστινιάνης εἶναι ὁ αὐτός, τοῦ ὁποίου ἔχει διασωθῇ εἰς τὸν περίβολον τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου ἡ μεγάλη ἐπιτάφιος πλὰξ μὲ μακρὸν καὶ πλούσιον λατινικὸν ἔμμετρον ἐπίγραμμα, δημοσιευθὲν ἤδη ὑπ' ἐμοῦ.

7. Ἡ εἴδησις αὕτη μνημονευομένη ὑπὸ μόνου τοῦ ἀγνώστου τούτου συγγραφέως, εἶναι σπουδαιοτάτη, διότι μᾶς γνωρίζει ὅτι ἀκόμη ἕως τότε, καὶ ἐπὶ Τούρκων δηλαδή, ἐχρησιμοποιεῖτο τὸ ἔξω τοῦ φρουρίου ἀλλ' ἐγγὺς αὐτοῦ καὶ τοῦ λιμένος Δικαστήριον, τὸ ὁποῖον καὶ ἐπὶ Γενοατῶν ἀκόμη ἔφερε τὸ παλαιὸν Βυζαντινόν του ὄνομα, καλούμενον τὸ *Δικαιόιατον*, μολονότι φρονοῦμεν ὅτι θὰ ἐλέγετο ἀρχῆθεν μᾶλλον: τὸ *Δικαιοδοτᾶτον*. Ὅτι πρόκειται περὶ τούτου τοῦ παλαιοῦ κτηρίου, τῆς ἕδρας δηλαδὴ τοῦ *δικαιοδότου*, δὲν ἔχω κᾀμμίαν ἀμφιβολίαν. Εἰς τοῦτο μᾶς βοηθοῦσι πολὺ ὁ Ἱερώνυμος Ἰουστινιάνης καὶ ὁ περιηγητὴς Ἀνδρέας Τεβέ. Ὁ πρῶτος λέγει περὶ τῆς Χίου τῶν μέσων τοῦ ΙϚ' αἰῶνος: Πρὸ τῆς τάφρου τῆς Χίου ἁπλοῦται κατὰ μῆκος μεγάλη πλατεῖα μακρὰ ὅσον εἶναι καὶ ἡ πλευρὰ τοῦ κάστρου ἡ βλέπουσα πρὸς τὴν ξηράν. Ἡ πλατεῖα αὐτὴ ἄρχεται ἀπὸ τῆς ἀποβάθρας τοῦ λιμένος πλησίον τοῦ Δικαιοτάτου, τοῦ μέρους δηλαδὴ ἔνθα ἀπενέμετο ἡ δικαιοσύνη. Ὁ δεύτερος, ἐπισκεφθεὶς τὴν Χίον κατὰ τὸ ἔτος 1550, ἤτοι ἓξ ἔτη πρὸ τῆς ὑποταγῆς τῆς Χίου εἰς τοὺς Τούρκους, γράφει: «παρὰ τὴν τάφρον ταύτην εἶναι μία μεγίστη πλατεῖα, ἥτις ἄρχεται ἀπὸ τῆς ἀποβάθρας μέχρι πλησίον τοῦ Δικαιοτάτου, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ μέρος ἔνθα τὰ γραφεῖα τῆς Δικαιοσύνης καὶ τῆς Ἀστυνομίας. Διερχόμενός τις κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν βλέπει τὸν φόρον κλπ.»

Ὁ καλὸς Ἱερώνυμος προσθέτει καὶ τὰ ἑξῆς εἰς σελ. 88 περὶ τοῦ Δικαιοδοτάτου. «Ἀνάκτορον εὐρύχωρον πρὸ τοῦ φρουρίου καὶ παρὰ τὸν λιμένα περιβαλλόμενον ἀπὸ μεγαλοπρεπὲς πρόθυρον μὲ κίονας μαρμαρίνους, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ὁ Ποτεστᾶτος ἐξεφώνει τὰ διατάγματά του, τὰ ὁποῖα διεκήρυττεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικὴν ἀνὰ τὴν πόλιν καὶ τὰ χωρία. Ἐπίσης πολὺ πλησίον ἦτο καὶ ἡ ὀνομαζομένη σ τ ή λ η τ ῆ ς δ ι κ α ι ο σ ύ ν η ς, ἔνθα ἐδημοσιεύοντο αἱ ἀποφάσεις τοῦ Ποτεστάτου».

Εἰς αὐτὴν τὴν θέσιν εὑρέθη πρὸ πολλῶν ἐτῶν κατά τινα ἐκσκαφὴν τῆς γῆς διὰ τὴν θεμελίωσιν τοίχου, ἐντὸς στενωτάτου ὑπογείου, ἀνθρώπινος σκελετός, φέρων εἰς τὴν κνήμην κρῖκον μεθ' ἁλύσεως μακρᾶς ὑπὲρ τὸ μέτρον, λείψανόν τινος ἐκ τῶν θανόντων εἰς τὰς ὑπογείους φυλακὰς τοῦ Δικαιοδοτάτου ἀτυχῶν φυλακισμένων ἀνθρώπων ἐπὶ Γενοατῶν. Ὥστε ἡ καταστροφὴ

τοῦ ἱστορικοῦ καὶ μεγαλοπρεποῦς ἐκείνου μεγάρου ὀφείλεται ὁμοίως εἰς τοὺς πολεμοχαρεῖς Βενετούς.

8. Εἰς τὸ μέρος τοῦτο ὅπου ὄντως ἤρχιζεν ὁ φόρος, μετὰ τὴν ἀποβάθραν καὶ τὸ Δικαιοδοτᾶτον, ὑπῆρχε μακρὰ σειρὰ κτηρίων κατὰ μῆκος τοῦ παραλλήλου πρὸς τὴν τάφρον χώρου, ἔνθα ἦσαν τὰ ἐργαστήρια καὶ καταστήματα τῆς χιακῆς βιομηχανίας. Ὁ Ἀνδρέας Τεβὲ γράφει σχετικῶς: «Διερχόμενός τις κατ᾽ εὐθεῖαν γραμμὴν διὰ τῆς πλατείας ταύτης, ἔχει ἀπὸ μὲν μιᾶς πλευρᾶς ἓν μέγα ὑπόστεγον πλῆρες μαγαζίων καὶ ἐργαστηρίων, ἐν οἷς πωλοῦνται παντὸς εἴδους ἐμπορεύματα, ἀπὸ δὲ τῆς ἑτέρας εἶναι ἡ ἀγορὰ τῶν τροφίμων». Ὁ δὲ Ἱερώνυμος μᾶς πληροφορεῖ σχεδὸν τὰ αὐτά: «Πρὸς τὸ ἄλλο μέρος τοῦ φόρου εἶναι ἡ Sottoriva, ἡ ὁποία εἶναι δρόμος μακρὸς σκεπασμένος, τοῦ ὁποίου δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ὑπάρχουν καταστήματα, ἔνθα πωλοῦνται παντοῖα ἐμπορεύματα. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος εἶναι ἡ ἀγορά, ἡ λεγομένη φόρος τῶν τροφίμων, πλησίον τῆς στήλης τῆς δικαιοσύνης». Ἐπίσης τὸ ἀνὰ χεῖρας ἡμῶν ἀνώνυμον χειρόγραφον, τὸ ὁποῖον ἐνταῦθα σχολιάζομεν, λέγει ἀλλαχοῦ: «Ἐγγὺς τοῦ λιμένος ἐκτείνονται εἰς πολὺ μῆκος ὑπόστεγα ὅπως τῆς Sottoriva τῆς Γενούης, μὲ παντὸς εἴδους καταστήματα, ἐμπορεύματα κλπ.» Τὰ καταστήματα καὶ ἐργαστήρια ταῦτα, κατηδάφισαν οἱ Βενετοί, ἵνα μὴ ὑπάρχῃ οὐδὲν κτήριον μικρὸν ἢ μεγάλον πλησίον τοῦ Κάστρου.

9. Τὸ πρῶτον ἐνταῦθα μανθάνομεν, ὅτι οἱ Βενετοὶ ἀπεζημίωσαν τοὺς παθόντας ἐκ τῶν κατεδαφίσεων ἰδιοκτήτας διὰ τουρκικῶν κτημάτων τῆς ὑπαίθρου, δημευθέντων. Πιθανὸν νὰ ἐγένετο τοῦτο προσωρινῶς, διότι οἱ Τοῦρκοι, ταχέως ἐπανελθόντες, ἀνέλαβον τὰ κτήματα αὐτῶν.

10. Ἡ ἐν τῷ ἀνὰ χεῖρας κειμένῳ, ὡς καὶ ἐν ἄλλαις πηγαῖς, πληροφορία περὶ ἀναμίξεως τῶν καθολικῶν καὶ ἐνθαρρύνσεως ὑπ᾽ αὐτῶν τῶν Βενετῶν πρὸς κατάληψιν τῆς Χίου, εἶναι ἀληθής, φαίνεται, πιστουμένη καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν πραγμάτων. Ὁ ἄριστα διὰ τὰ τότε πράγματα πληροφορημένος Donado γράφει ὅτι, : «οἱ Βενετοὶ ἦσαν εἰς συνεχεῖς συνεννοήσεις πρὸς τοὺς ἐν Χίῳ καθολικούς, τόσον τοὺς ἐντοπίους ὅσον καὶ τοὺς διαφόρους μοναχοὺς καὶ ἄλλους κληρικούς». Καὶ ἀλλαχοῦ γράφει: «οὐδέποτε οἱ καθολικοὶ τῆς Χίου, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ὑποδουλώσεως τῆς νήσου εἰς τοὺς Τούρκους ἀπέβαλον τὴν ἐλπίδα μιᾶς τοιαύτης ἐπιχειρήσεως, ἰδίᾳ δὲ μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ Μορέως. Ἐπειδὴ δὲ κατεμηνύθησαν αἱ ἐνέργειαί των αὗται καὶ περιῆλθον εἰς γνῶσιν τῶν Τούρκων, ἔσπευσαν ἀμέσως νὰ καλέσωσι τοὺς Βενετούς, ὅπως διασώσωσιν ἑαυτούς». Τοῦτο ὁμολογεῖ καὶ ὁ γράφων ἀνωνύμως, τροποποιῶν τὰ πράγματα καὶ παριστάνων αὐτὰ ὡς δικαιολογίας τῶν μεγάλων Τούρκων τῆς νήσου ἀπέναντι τοῦ Σουλτάνου διὰ τὴν ἀπώλειαν αὐτῆς.

11. Ἁγία Βαρβάρα ἢ Santa Barbara ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν ἐν Χίῳ Γενοατῶν τὸ ὑψούμενον εἰς τὴν νοτιωτάτην ἄκραν τοῦ λιμένος πυροβολεῖον, ὄχι τὸ πυροβολεῖον τοῦ στομίου τοῦ λιμένος, τὸ ὁποῖον καὶ αὐτὸ ἐφωδιασμένον

διὰ πυροβόλων πρὸς προστασίαν τῆς εἰσόδου, ἐκαλεῖτο «Βούρτζι», ὄνομα συχνὸν ἀνὰ τοὺς τόπους μας διὰ τοιούτου εἴδους παράλια ὀχυρὰ βλ. Βούρτζι Χαλκίδος, Καρύστου, Ναυπλίου κλπ. Ἡ λέξις ἦτο ἐν χρήσει καὶ ἐπὶ Βυζαντινῶν. Τὸ προασπίζον τὴν εἴσοδον τοῦ λιμένος Χίου παρόμοιον ὀχυρὸν ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν Porporella διὰ τὸ χρῶμα ἢ καὶ διὰ τὸν ἐρυθρὸν φανόν του. Εἰς χάρτας περιηγητῶν τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνος σημειοῦται ἀκριβῶς ἡ μὲν Porporella παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ λιμένος, ἡ δὲ Santa Barbara εἰς τὴν νοτιωτάτην ἄκραν αὐτοῦ. Τὸ Βούρτζι τοῦ λιμένος τῆς Χίου τοῦ παλαιοῦ, ἐνθυμοῦμαι καὶ ἐγὼ σχεδὸν ἐρειπωμένον, πρὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ σημερινοῦ λιμένος.

12. Ἐκ τῆς ἐπισήμου ἐκθέσεως τῆς ναυμαχίας τῆς 11 Φεβρουαρίου ταύτης[1] μανθάνομεν εἰδικῶς ὅτι «μετὰ δίωρον ζωηρὸν καὶ ἱκανοποιητικὸν ἀγῶνα, μετεδόθη αἴφνης πῦρ ἐπὶ τῆς *Στέλλας*. Ἕνεκα τῆς μικρᾶς ἀποστάσεως μετεδόθη ἐκεῖθεν τὸ πῦρ καὶ εἰς τὸν *Ἐστεμμένον Λέοντα* καὶ τὸ ἓν μετὰ τὸ ἄλλο ἤναψαν καὶ ἀνετινάχθησαν. Ὁμοίως καὶ ὁ *Δράκων* ἐχάθη ἀπὸ τὴν ὁρμὴν τοῦ πυρός, τὸ ὁποῖον εἰσεχώρησεν εἰς τὴν πυριτιδαποθήκην καὶ οὕτω τὰ τρία καλύτερα πλοῖα, τὰ ὁποῖα ἔδιδον τόσην ἰσχὺν εἰς τὸν βαρὺν στόλον μας, ἔγιναν εἰς μίαν στιγμὴν καπνὸς καὶ τέφρα. Οὐδεὶς διεσώθη ἐκ τῶν πλοίων τούτων». Ἆρά γε ὁ καλὸς κληρικὸς Ἰουστινιάνης κακῶς εἶχεν ἀντιληφθῆ τὰ πράγματα;

13. Ἡ δευτέρα συνάντησις τῶν δύο στόλων ἔλαβε χώραν πρὸ τῶν Οἰνουσῶν, νησίδων κειμένων μεταξὺ Χίου καὶ Ἐρυθραίας, εἰς τὸ βόρειον μέρος τοῦ στενοῦ τῆς Χίου. Κατ᾽ αὐτὴν γενομένην τὴν 19ην Φεβρουαρίου ἔλαβον μέρος μόνον τὰ βαρέα πλοῖα (nave ἢ sultana), τὰ δὲ ἐλαφρά, εἰς τάξιν μάχης, οὔτε ἐπλησίασαν εἰς τὸν ἀγῶνα, προφυλαγμένα εἰς τὸ Πασᾶ λιμάνι τῶν Οὐνουσῶν. Τὴν ἄλλην ἡμέραν ἔφθασαν τὰ μὲν μεγάλα πρὸ τοῦ φρουρίου Χίου, αἱ δὲ γαλέραι μόνον τὴν ἑπομένην εἰσῆλθον εἰς τὸν λιμένα τῆς Χίου, ὅθεν ἔφυγον διὰ παντὸς μετὰ διήμερον παραμονήν.

14. Δὲν εἶναι ἀξιοθαύμαστος ἡ ὕπαρξις γαλλικῶν καὶ ἀγγλικῶν πληρωμάτων εἰς τὸν Τουρκικὸν στόλον, διότι, ὡς ἦτο γνωστὸν ἀνέκαθεν, πλεῖστοι ξένοι ὑπηρέτουν εἰς αὐτόν, ὡς καὶ Ἕλληνες, ἰδίως νησιῶται καὶ Μαυροθαλασσῖται.

15. *Σουλτάναι* ἐκαλοῦντο τὰ μεγαλοπρεπῆ καὶ βαρέα πλοῖα τῶν Τούρκων. Ἡ δευτέρα αὕτη σύγκρουσις δὲν ἦτο ὁμοία πρὸς τὴν πρώτην. Ἀπὸ ἔκθεσιν τοῦ θαυμαστοῦ εἰς εἰλικρίνειαν καὶ σύνεσιν ναυάρχου Βαρθ. Κονταρίνη ἔχομεν τὴν ἑξῆς λακωνικὴν κρίσιν περὶ τῆς βας ταύτης συναντήσεως: «Τὴν 19 τοῦ μηνὸς ἤρξαντο ἀμφοτέρωθεν ρωμαλέαι ἔφοδοι καί, μετὰ δίωρον ζωηρὸν καὶ σύντονον ἀγῶνα, ἔπαυσαν πρῶτοι οἱ Τοῦρκοι

---

[1] Archivio di Stato di Venezia. Dispacci del capitano straordinario delle navi 1694-5.

καὶ ἀπεσύρθησαν ὁμολογοῦντες ὅτι ἔπαθον σοβαρὰς ζημίας. Δὲν ἐκερδίσαμεν βεβαίως καὶ ἡμεῖς ὠφελήματα, ἀλλ' οὔτε ζημίας ἐπάθομεν τοιαύτας, ὥστε νὰ θίγεται τὸ κοινὸν συμφέρον. Ἐχάθησαν μόνον 130 ἄνδρες. Ὁ Θεὸς ἔβαλε τὸ ἅγιόν του χέρι εἰς αὐτὴν τὴν σοβαρὰν σύγκρουσιν. Οἱ Τοῦρκοι εἶχον ἀκέραιον τὸν ἀριθμὸν τῶν πλοίων των καὶ μὲ τὸ πλεονέκτημα τοῦ καιροῦ καὶ τοῦ τόπου ἠδυνήθησαν καὶ τὰ πλοῖα νὰ ἀνασυντάξωσι καὶ δυνάμεις νέας ἀνθρώπων νὰ προσαγάγωσιν ἐξ Ἀνατολῆς. Ἡμεῖς ἐμειονεκτοῦμεν κατὰ τέσσαρα πλοῖα, δηλαδὴ τὰ τρία ἀπολεσθέντα καὶ τὸν Ἅγιον Βικέντιον, ὅστις παρέμεινεν ἐντὸς τοῦ λιμένος τῶν Οἰνουσῶν εἰς κακὴν κατάστασιν. Ἐκ τῶν 16 ἀπομεινάντων πλοίων τῆς μοίρας εἴχομεν 500 ἀνθρώπους ὀλιγωτέρους, ὅσους ἀπωλέσαμεν εἰς τὴν πρώτην μάχην, χωρὶς οὔτε τὴν ἐλαχίστην ἐνίσχυσιν νὰ λάβωμεν καὶ οὐδ' ἀπὸ τὰ ἀποχωρισθέντα μπουρλόττα, τὰ ὁποῖα ἠδύναντο νὰ δώσωσι θαυμαστὰ ἀποτελέσματα».

17. Περὶ ἀπωλειῶν ὁμιλεῖ σαφῶς καὶ ἡ ἔκθεσις τοῦ ναυάρχου Βαρθ. Κονταρίνη καὶ εἶναι πιθανώτατον ὅτι διὰ ταύτην κυρίως τὴν ἀδυναμίαν ἐδίσταζεν ὁ βενετικὸς στόλος νὰ τολμήσῃ νὰ δεχθῇ ἄλλην ἐπίθεσιν ἀφοῦ θὰ ἐκινδύνευε νὰ καταστραφῇ, εὑρισκόμενος μακρὰν τῶν βάσεών του. Ὥστε τοῦ στόλου αἱ ἀνάγκαι ἐπέβαλον τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς νήσου.

18. Δὲν φαίνεται καθόλου πιθανὸν ὅτι οἱ Ἕλληνες κάτοικοι τῆς νήσου συμμετέσχον οἰκειοθελῶς εἰς τὸν πανηγυρισμὸν καὶ τὰς ἑορτὰς τῶν Ἰταλῶν, τοὐναντίον δὲ ὑποχρεωτικῶς μετέσχον εἰς αὐτάς. Ἀπὸ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου[1] κατανοοῦμεν τὰ τότε λαβόντα ἐκεῖ χώραν. Ὡς γνωστόν, ὑπεχρέωσαν τὸν ἡμέτερον κλῆρον καὶ νὰ ψάλῃ κανόνα δοξαστικὸν ἐν λιτανείᾳ ὑπὲρ τῶν νικητῶν, ποιηθέντα ὑπὸ «Κλήμεντος ἱερομονάχου Κουζίνου καὶ ἱεροκήρυκος»[2]. Ἐξ ἄλλων δὲ εἰδήσεων καὶ μαρτυριῶν συνάγομεν ὅτι ἀμέσως μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς νήσου τὰ πράγματα ἤλλαξαν διὰ τοὺς Ἕλληνας, ἴσως διότι ἐπληροφοροῦντο ὅτι οἱ ἐν τῇ Πόλει Χῖοι, μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Ἀλέξανδρον Μαυροκορδᾶτον προητοίμαζον τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς νήσου, διὰ τοῦτο δὲ καὶ πολλὰ οἱ Φράγκοι κατὰ τῶν Ἑλλήνων ἐπεχείρουν. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου εὑρίσκομεν πολλὰ διαφωτιστικὰ στοιχεῖα εἰς τὰς ἐκθέσεις τοῦ βαΐλου Κωνσταντινουπόλεως πρὸς τὴν Δημοκρατίαν, πρὸς ἣν οὗτος καταδίδει τὰς ἐνεργείας ταύτας τῶν Χίων[3].

19. Ἡ χρησιμοποίησις βοργησίων διὰ τὴν ἄμυναν τοῦ Κάστρου δὲν μαρτυρεῖται ἄλλοθεν καὶ διὰ τοῦτο πιστεύω ὅτι δὲν πρόκειται περὶ βοργησίων, κατοίκων δηλαδὴ τοῦ Burgus Grecorum τῆς πόλεως Χίου. Εἰς μίαν

[1] Ἐπιστολαὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων. ἀρ. ἐπιτ. 59. Ἔκδ Θ. Λιβαδᾶ 1876.

[2] Γ. Ζολώτα, Ἱστορία τῆς Χίου τ. Γ'. μέρος Ι'. σ. 219.

[3] Αὐτόθι σ. 234.

ἔκθεσιν τοῦ τότε προνοητοῦ Χίου Giustino de Riva περὶ τῆς παραδόσεως ἐκ νέου τῆς Χίου εἰς τοὺς Τούρκους, μεταξὺ τῶν ἄλλων λόγων διὰ τοὺς ὁποίους κατακρίνει τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς νήσου, φέρονται καὶ οἱ ἑξῆς: «Διότι αἱ μὲν ἐξωτερικαὶ ἐπισκευαὶ τοῦ φρουρίου εἶχον συμπληρωθῆ, αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ ἐπροχώρουν, διότι ὑπῆρχε σύνταγμα δραγόνων καὶ ἀρκετὸν πυροβολικόν, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπηρέτουν 600 χωρικοὶ λατῖνοι πιστοὶ καὶ ἀφωσιωμένοι ὑπερασπισταὶ τοῦ Κάστρου, ἐγκαταλείψαντες τὰς οἰκίας καὶ κτήματα αὐτῶν σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις κλπ.».

Τοῦτο ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ λεγόμενον ἐν τῷ χειρογράφῳ ὅτι διὰ τὴν ἄμυναν τοῦ Κάστρου ὑπῆρχον πολλοὶ ἀφωσιωμένοι βοργέσιοι. Εἰς τὴν Χίον οὐδεὶς χωρικὸς λατῖνος ὑπῆρχεν ἢ ἀνεφέρεταί ποτε. Ἀφωσιωμένοι χωρικοὶ εἰς τοὺς λατίνους ὑπῆρχον βεβαίως, καὶ τοιοῦτοι θὰ ἦσαν οἱ ἐργαζόμενοι εἰς τὰ κτήματα αὐτῶν, θὰ ἠδύναντο ἑπομένως νὰ συναθροίσωσιν τόσους ἀνθρώπους, ὅσους ἀναφέρει ἡ ἔκθεσις τοῦ προνοητοῦ. Ἐντὸς τῆς πόλεως ὑπῆρχε καὶ συνοικία κατοικουμένη ὄντως ὑπὸ λατίνων, ἡ ὁποία διὰ τοῦτο ὠνομάζετο τότε burgus latinornm βραδύτερον δὲ Φραγκομαχαλᾶς. Ἦσαν δὲ ἐκεῖ οἱ κυρίως ἐργατικοὶ ἄνθρωποι κατὰ τὸ πλεῖστον Κυκλαδῖται καὶ ἰδίᾳ Τήνιοι, τοὺς ὁποίους προσείλκυον αἱ ἐν Χίῳ ἀκμάζουσαι τότε βιοτεχνίαι καὶ βιομηχανίαι, οἱ ὁποῖοι Κυκλαδῖται ἦσαν βεβαίως κατὰ τὸ πλεῖστον καθολικοί, ὅπως παρετήρησα εἰς τὰς ληξιαρχικὰς πράξεις τῶν τότε χρόνων τοῦ κώδικος τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας Χίου.

20. Νάπολι τῆς Ρωμανίας ἦτο διὰ τοὺς Ἰταλοὺς τὸ Ναύπλιον.

21. Κορφοὶ ἤτοι Κέρκυρα.

22. Ὁ συγγραφεὺς ἐννοεῖ ὡς ἀντίδοτα, τὸν ἐφοδιασμὸν τοῦ φρουρίου, τὴν δοκιμὴν τῆς βας ναυμαχίας, τὴν ἀνάγκην τῆς σωτηρίας τοῦ στόλου.

23. Ἡ μνεία τοῦ γεγονότος παρὰ τοῦ πιστοῦ καὶ ἐνθουσιώδους κληρικοῦ εὑρίσκεται εἰς πλήρη συμφωνίαν πρὸς τὴν ἔκθεσιν τοῦ προνοητοῦ. Εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ νῆσος ἠδύνατο νὰ μὴ ἐγκαταλειφθῇ, ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι ὅτι δὲν ἠδύνατο καὶ νὰ κρατηθῇ, εἰμὴ μόνον ἐπὶ μικρὸν καὶ μετὰ πολλῶν θυσιῶν.

24. Ἴσως θέλει ὁ γράφων νὰ εἴπῃ latinia, εἶδος ταχυπλόων μικρῶν ἱστιοφόρων.

25. Εἶναι, φαίνεται, ἀληθὲς ὅτι οἱ Ἕλληνες μετ' ἐλπίδων ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἀπὸ τῶν Βενετῶν ἀπαλλαγὴν καὶ εἶναι γεγονὸς ὅτι εἰδοποίησαν τὸν Τουρκικὸν στόλον περὶ τῆς φυγῆς των, τοῦτο δὲ φανερώνει ὅτι δὲν θὰ ἦσαν εὐτυχεῖς διαρκούσης τῆς κατοχῆς.

26. Τὸ πρῶτον λέγεται ἐνταῦθα, ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἀπεστέρησαν τοὺς Ἰουστινιάνας τῶν δικαιωμάτων των. Νομίζω ὅτι τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν κτημάτων των θὰ ἐστερήθησαν ἀσφαλῶς οἱ φυγάδες, ἐκ τῶν ὁποίων πλεῖστοι

ἐπανῆλθον μετὰ περιπλανήσεις καὶ δυστυχίας πολλῶν ἐτῶν, τυχόντες, ὡς νομίζω, τῆς γαλλικῆς προστασίας.

27. Εἶναι ἀπολύτως γνωστὸν καὶ ἐξηκριβωμένον ὅτι μόνον ἐπ' ὀλίγα ἔτη ἐγίνετο χρῆσις τοῦ παρεκκλησίου τῶν Γάλλων Καπουκίνων καὶ ὅτι ἀργότερον διέθετον οἱ καθολικοὶ 5 ἐν ὅλῳ ἐκκλησίας, τὰς ὁποίας καὶ μόνας διετήρησαν ἔκτοτε καὶ μέχρι τοῦδε.

28. Ὡς εἶπον καὶ ἀνωτέρω, διέθετον ἀπὸ τοῦ 1720 5 ἐκκλησίας.

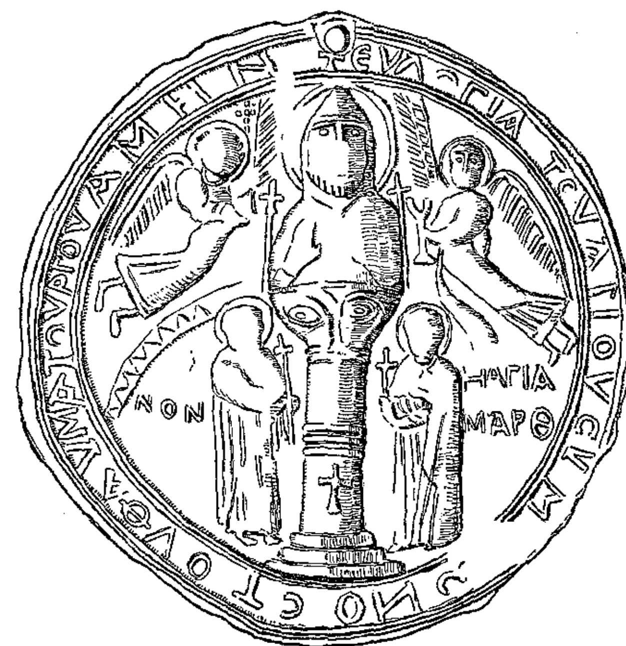
29. Τερρατσάνους ἐννοεῖ τοὺς χωρικοὺς τοὺς ἐργαζομένους εἰς τὰ κτήματα, τὰ ὁποῖα εἶχον οἱ Ἰουστινιάναι εἰς τὴν ἐξοχήν.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΣΑΡΟΥ - ΖΟΛΩΤΑ

ΕΥΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΥΜΕΩΝ

Τὸ μικρὸν ἀντικείμενον, τὸ μέλλον νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, εὑρίσκετο κατὰ τὸ ἔτος 1932 εἰς Παρισίους, εἰς τὴν Συλλογὴν τοῦ μακαρίτου Ε. Σεγρεδάκη, ὁ ὁποῖος λίαν εὐγενῶς μοῦ εἶχεν ἐπιτρέψει τὴν μελέτην, καθὼς καὶ τὴν σχεδίασίν του, διότι ἡ φωτογράφησις δὲν ἦτο δυνατὴ ἐξ αἰτίας τῆς ὄχι καλῆς αὐτοῦ διατηρήσεως. Ἔκτοτε οὐδὲν γνωρίζω περὶ τὴς τύχης του.

Τὸ ἀντικείμενον τοῦτο εἶναι μικρὸς μολύβδινος δίσκος τομῆς φακοει-

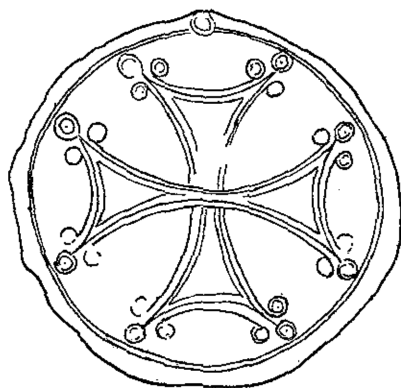

Εἰκ. 1. Προσθία ὄψις μολυβδίνου δίσκου ἐκ τῆς ἐν Παρισίοις συλλογῆς Ἐμμ. Σεγρεδάκη.
(Μέγεθος πραγματικόν).

ειδοῦς, παχύτερος δηλαδὴ εἰς τὸ κέντρον, ὅπου τὸ πάχος του εἶναι 0,003 περίπου, λεπτυνόμενος βαθμηδὸν πρὸς τὴν περιφέρειαν. Τὸ σχῆμα τοῦ δίσκου εἶναι ἐλαφρῶς ἐλλειψοειδές. Ἡ μεγαλυτέρα του διάμετρος εἶναι 0,087 μ., ἡ δὲ μικροτέρα 0,0082 μ.

Ἐπὶ τῆς προσθίας, τῆς κυρίας δηλαδὴ ὄψεως (εἰκ. 1), παρίσταται εἰς

τὸ μέσον στυλίτης, εἰκονιζόμενος ἐπὶ τοῦ κίονος μέχρι περίπου τῆς ὀσφύος κατενώπιον, φέρων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καλύπτραν (κουκούλλιον) καὶ ἔχων τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὰς παλάμας πρὸς τὰ ἔξω (τῆς ἀριστερᾶς ἴχνη μόνον διασῴζονται). Ἑκατέρωθεν τοῦ στυλίτου ὑψοῦνται δύο σταυροὶ ἐπὶ κοντῶν στηριζομένων ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου τοῦ στύλου. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο, σχήματος χοανοειδοῦς, κοσμεῖται ὑπὸ ἰσχυρῶς σχηματοποιημένης μορφῆς λέοντος, ἡ ὁποία καταλαμβάνει ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειάν του. Ὁ κορμὸς τοῦ κίονος φέρει εἰς τὸ μέσον τρεῖς ἀναγλύφους δακτυλίους καὶ κάτω αὐτῶν μικρὸν σταυρόν, στηρίζεται δὲ ἐπὶ βάσεως ἐκ τριῶν σπειρῶν. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ δίσκου, ἑκατέρωθεν τοῦ στυλίτου, εἰκονίζονται δύο Ἄγγελοι. Τούτων ὁ ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατήν, κρατεῖ μικρὸν σταυρόν, ἀποτελούμενον ἐκ σφαιριδίων καὶ ὑψούμενον ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς του. Ὁ πρὸς τὰ δεξιὰ Ἄγγελος κρατεῖ ἀντικείμενόν τι μετὰ ποδός, τὸ ὁποῖον εἶναι, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ποτήριον μεταλήψεως, κάτω δὲ τῆς ἀριστερᾶς του χειρὸς ἀνεμίζεται λωρὶς ὑφάσματος, τῆς ὁποίας τὴν ἐξήγησιν θὰ εὕρωμεν μετ᾽ ὀλίγον. Κάτω τοῦ πρὸς ἀριστερὰ Ἀγγέλου ὑπάρχει τμῆμα κύκλου πληρούμενον δι᾽ ὀδοντωτῆς γραμμῆς. Καὶ τούτου τὴν πιθανὴν ἑρμηνείαν θ᾽ ἀναζητήσωμεν κατωτέρω.

Εἰκ. 2. Ὀπισθία ὄψις μολυβδίνου δίσκου συλλογῆς Σεγρεδάκη.

Ἑκατέρωθεν τοῦ στύλου παρίστανται δύο ὄρθιαι μορφαὶ μὲ φωτοστέφανον, ἐστραμμέναι πρὸς τὸ μέρος τοῦ στύλου καὶ κρατοῦσαι σταυρόν. Ἡ ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατήν, φέρει μακρὸν ράσον καὶ συνοδεύεται ἀπὸ ἐπιγραφήν, τῆς ὁποίας ἡ ἀρχὴ εἶναι ἐφθαρμένη, δύναται ὅμως μετὰ βεβαιότητος, ὅπως κατωτέρω θὰ ἐξηγήσωμεν, νὰ συμπληρωθῇ: [ΚΟ]ΝΟΝ.

Ἡ πρὸς δεξιὰ μορφὴ φαίνεται ἔχουσα τὴν κεφαλὴν κεκαλυμμένην μὲ μαφόριον καὶ φέρει μακρὸν μανδύαν. Παρ᾽ αὐτὴν ἡ ἐπιγραφή: Η ΑΓΙΑ ΜΑΡΘ[Α].

Κατὰ τὴν περιφέρειαν τέλος τοῦ δίσκου, ἐντὸς δύο συγκεντρικῶν κύκλων, ἀναγινώσκεται ἡ ἐπιγραφή:

† ΕΥΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΥΜ[Ε]ΩΝΟΣ ΤΟΥ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ ΑΜΗΝ.

Ἡ ὀπισθία πλευρὰ τοῦ δίσκου (εἰκ. 2) κοσμεῖται ὑπὸ μεγάλου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ, μὲ τὰς κεραίας ἰσχυρῶς πλατυνομένας κατὰ τὰ ἄκρα καὶ φερούσας ἀνὰ τρεῖς σφαίρας ἢ δίσκους, τῶν ὁποίων ὁ μεσαῖος εἶναι μεγαλύτερος.

Ὅπως εἶναι γνωστόν, εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν ὑπάρχουσι δύο περίφημοι στυλῖται φέροντες τὸ ὄνομα Συμεών. Τούτων ὁ εἷς, ἑορταζόμενος τὴν 1ην Σεπτεμβρίου, ὀνομάζεται συνήθως Συμεὼν ὁ παλαιὸς ἢ τῆς Μάνδρας[1], ὁ δὲ ἕτερος, ἑορταζόμενος τὴν 24ην Μαΐου, ὀνομάζεται, πρὸς ἀντιδιαστολήν, Συμεὼν ὁ νεώτερος, ὁ ἐν τῷ Θαυμαστῷ ὄρει ἢ Θαυμαστορείτης[2]. Τὸ πρῶτον λοιπὸν ζήτημα, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, εἶναι νὰ ὁρίσωμεν τίς τῶν δύο ὁμωνύμων στυλιτῶν εἰκονίζεται ἐνταῦθα.

Ἡ κάτω δεξιὰ ἐπὶ τοῦ δίσκου γυναικεία μορφὴ μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἡ ἁγία Μάρθα» δὲν δύναται νὰ μᾶς βοηθήσῃ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο, διότι ἀμφότεροι οἱ στυλῖται εἶχον μητέρα Μάρθαν, καὶ αἱ δύο δὲ ἀναγράφονται μεταξὺ τῶν ἁγίων τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας[3]. Τὸ ζήτημα ὅμως λύει, νομίζω, ὁριστικῶς ἡ ἐπὶ τοῦ δίσκου πρὸς ἀριστερὰ μορφή, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα συνεπληρώσαμεν: Κόνων. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι εἰς τὸ ὀρθόδοξον ἑορτολόγιον ἀναγράφονται πολλοὶ καὶ ὅσιοι καὶ μάρτυρες μὲ τὸ ὄνομα Κόνων[4], οὐδεὶς ὅμως τούτων σχετίζεται ὁπωσδήποτε μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον Συμεών. Πρόκειται λοιπὸν ἐνταῦθα περὶ ἄλλου Κόνωνος ἀσχέτου πρὸς τοὺς ἀναγραφομένους εἰς τὸ Συναξάριον. Πράγματι, εἰς τὸν βίον τοῦ Συμεὼν Θαυμαστορείτου ἀναφέρεται ὅτι, ζῶντος τοῦ στυλίτου, κατά τινα ἐπιδημίαν ἐνσκήψασαν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν καὶ τὰ πέριξ, ἀπέθανε μοναχὸς τῆς ἐγγὺς κειμένης Μονῆς τοῦ Θαυμαστοῦ ὄρους ὀνομαζόμενος Κόνων. Ὁ Συμεὼν διέταξε νὰ κομισθῇ ὁ νεκρὸς τοῦ μοναχοῦ Κόνωνος πρὸ τοῦ στύλου καὶ διὰ μακρᾶς προσευχῆς τὸν ἀνέστησε[5]. Νομίζω πιθανώτατον ὅτι ὁ Κόνων τοῦ ἐξεταζομένου δίσκου εἶναι ὁ αὐτὸς μὲ τὸν ἀναφερόμενον εἰς τὸν βίον τοῦ Συμεὼν Θαυμαστορείτου.

---

[1] H. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Bruxellis, 1920 στ. 2. Πρβ. καὶ H. Delehaye, Les saints stylites, Bruxelles, 1923, σ. I κ.ἑξ. καὶ ἰδίως σ. XXIV κ.ἑξ.

[2] Delehaye, Synaxarium, 703. Delehaye, Saints stylites, LIX κ.ἑξ. καὶ ἰδίως LXIV κ.ἑξ.

[3] Ἡ μνήμη τῆς Μάρθας, τῆς μητρὸς τοῦ παλαιοῦ Συμεών, ἑορτάζεται τὴν 1ην Σεπτεμβρίου, Delehaye, Synaxarium, 2, Νικοδήμου, Συναξαριστής, ὑποσημ. 1 εἰς τὴν 1ην Σεπτεμβρίου. Ἡ μνήμη τῆς μητρὸς τοῦ Συμεὼν Θαυμαστορείτου τώρα μὲν ἑορτάζεται τὴν 4ην Ἰουλίου, Νικοδήμου, Συναξαριστής, εἰς 4ην Ἰουλίου, παλαιότερον ὅμως, πλὴν τῆς 4ης Ἰουλίου, ὅπου μάλιστα ὀνομάζεται αὕτη Μαρία, Delehaye, Synax. 796.59, ἀναφέρεται καὶ τὴν 25ην Μαΐου καὶ τὴν 5ην Ἰουλίου, Delehaye, Ἔνθ᾽ ἀν. 708.46 κ.ἑξ. 798.58. Περὶ τοῦ βίου της βλ. Delehaye, Saints stylites, LXXI κ.ἑξ.

[4] Βλ. τὸν Συναξαριστὴν τοῦ Νικοδήμου εἰς τὴν 19ην Φεβρουαρίου, 5ην Μαρτίου καὶ 5ην Ἰουνίου. Παλαιότερον φαίνεται ὅτι αἱ μνῆμαι ἦσαν διαφορετικαί, Delehaye, Synax. 511, 513, 733. Βλ. καὶ τὸ εἰς τὸ τέλος Εὑρετήριον.

[5] Delehaye, Saints stylites, 258 κ.ἑξ. (παλαιοτέρα βιογραφία). Migne, PG, 86.2,3120 κ.ἑξ. (βιογραφία ὑπὸ Νικηφόρου Οὐρανοῦ).

Οὕτως, ὄχι μόνον ἡ συμπλήρωσις τῆς ἐπὶ τοῦ δίσκου ἐπιγραφῆς Κόνων ἀποδεικνύεται βεβαία, ἀλλὰ πιστοῦται ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος στυλίτης εἶναι ὁ Συμεὼν Θαυμαστορείτης. Τὸν ταυτισμὸν τοῦτον καθιστοῦν ἀνεπίδεκτον ἀμφιβολίας αἱ ἄλλαι λεπτομέρειαι τῆς ἐπὶ τοῦ δίσκου παραστάσεως, τὰς ὁποίας δυνάμεθα ἤδη νὰ ἑρμηνεύσωμεν ὁδηγούμενοι ἀπὸ τὸν βίον τοῦ Συμεὼν Θαυμαστορείτου [1].

Καὶ πρῶτον οἱ δύο Ἄγγελοι, οἱ εἰκονιζόμενοι ἑκατέρωθεν τοῦ Συμεών. Εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ συγγραφέντα βίον τοῦ Θαυμαστορείτου ἀναγινώσκομεν: *«Ἑωρῶντο γὰρ αὐτῷ τε τῷ ἁγίῳ καὶ πολλοῖς ὅσοι τὰ τοιαῦτα δηλαδὴ βλέπειν ἠξίωντο, ἄγγελοι Κυρίου τρεῖς, ὁ μὲν ἐκ δεξιῶν, ἕτερος δ' ἐξ εὐωνύμων, οἱ δὲ ὄπισθεν ἑστῶτες [2] τοῦ Συμεὼν»*. (Migne, PG, 86², 3032 ν'). Τὸν ἕνα ἢ περισσοτέρους Ἀγγέλους, τοὺς εὑρισκομένους ὄπισθεν τοῦ Συμεών, βεβαίως ὁ τεχνίτης ὁ κατασκευάσας τὸν δίσκον ἢ τὸ πρότυπόν του δὲν εἶχε τρόπον νὰ παραστήσῃ καὶ διὰ τοῦτο εἰκόνισε τοὺς δύο μόνον ἑκατέρωθεν αὐτοῦ. Τοὺς δύο τούτους Ἀγγέλους ἑκατέρωθεν τοῦ Θαυμαστορείτου δὲν εὑρίσκομεν εἰς οὐδεμίαν τῶν εἰς ἐμὲ τοὐλάχιστον γνωστῶν εἰκόνων τοῦ παλαιοῦ Συμεών. Κατὰ τρόπον ὅμως περίεργον οὗτοι δὲν ὑπάρχουσιν οὔτε εἰς τὰς μέχρι τοῦδε γνωστάς, ὅσας ἐγὼ εἶχον ὑπ' ὄψιν μου, παραστάσεις τοῦ Συμεὼν Θαυμαστορείτου [3]. Ὅτι ὅμως οἱ Ἄγγελοι σχετίζονται μὲ τὰς παραστάσεις τοῦ Θαυμαστορείτου καὶ ὄχι τοῦ παλαιοῦ Συμεών, ἀποδεικνύεται ἀπὸ ἄλλα ἐπεισόδια τοῦ βίου του.

Ὅπως εἴδομεν, ὁ πρὸς δεξιὰ Ἄγγελος ἐπὶ τοῦ δίσκου κρατεῖ ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον ἐχαρακτηρίσαμεν ἤδη ὡς ποτήριον μεταλήψεως. Εἰς τὸν βίον τοῦ Θαυμαστορείτου ἀναφέρονται πράγματι δύο διάφορα περιστατικά, ὅπου οὗτος ἔλαβε τὴν θείαν μετάληψιν ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν Ἀγγέλων. Ἡ πρώτη

---

[1] Ὁ Ἀλλάτιος, τοῦ ὁποίου ἡ μαρτυρία ἀναγράφεται ἐν Fabricii-Harles, Bibliotheca graeca, XI, 299, ἀναφέρει ἐπιστολὴν πρός τινα ἔγκλειστον ἀποσταλεῖσαν ὑπὸ Συμεὼν Θαυματουργοῦ. Οὗτος ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν Συμεὼν Θαυμαστορείτην. Ἡ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἡμετέρου δίσκου λέξις «Θαυματουργοῦ» ἐνισχύει ἴσως τὴν ὑπόθεσιν ταύτην.

[2] Πιθανῶς τὸ ὀρθὸν εἶναι: *«ὁ δὲ ὄπισθεν ἑστώς.»* ἐφ' ὅσον ὁ λόγος εἶναι περὶ τριῶν Ἀγγέλων.

[3] Οἱ δύο Ἄγγελοι παρίστανται καὶ εἰς δύο καὶ εἰς ἐμὲ γνωστὰς εἰκόνας στυλιτῶν ἀναγομένας εἰς τὸν 18ον πιθανώτατα αἰῶνα. Ἡ μία τούτων, ἀνεπίγραφος, εὑρίσκεται εἰς τὴν Συλλογὴν Willumsen τῆς Κοπεγχάγης: J. Willumsen, La jeunesse du peintre El Greco, Paris, 1927, I, πίν. II. Πιθανώτατα ἐκεῖ εἰκονίζεται ὁ Θαυμαστορείτης. Ἡ ἄλλη εἰκὼν ἀπόκειται εἰς τὴν Πινακοθήκην τοῦ Βατικανοῦ καὶ φέρει τὴν προφανῶς μεταγενεστέραν ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστὶ ἐπιγραφήν: Ὁ Ἅγιος Ἀλύπιος. A. Munoz, I quadri bizantini della Pinacoteca Vaticana, Roma, 1928, πίν. XLIII. Δὲν εἶναι ἀπίθανον καὶ αὕτη νὰ παρίστανε ἀρχικῶς τὸν Θαυμαστορείτην.

φορὰ ἦτο ὅταν, τυραννούμενος ἀπὸ τὸν πειρασμόν, ἐζήτει τὴν θείαν ἐνίσχυσιν [1], ἡ δευτέρα ὅταν, ὅπως ὁ ἴδιος ἀπεκάλυψεν ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του, παρεκάλει τὸν Θεὸν νὰ τὸν ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὴν ἀνάγκην τροφῆς [2]. Καὶ τὰς δύο φορὰς ῥητῶς ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἄγγελος ὁ κατελθὼν *«ἐκ τῶν ἄνωθεν θυσιαστηρίων»* ἐκράτει ποτήριον μεταλήψεως [3]. Ἐπίσης καὶ τὰς δύο φορὰς ὁ Ἄγγελος ὁ φέρων τὸ ποτήριον τῆς μεταλήψεως ἦτο ἐνδεδυμένος στολὴν ἱερέως [4]. Ἡ λεπτομέρεια αὕτη εἶναι, νομίζω, δυνατὸν νὰ μᾶς ἐξηγήσῃ καὶ τὴν ἐκ τοῦ βραχίονος τοῦ πρὸς δεξιὰ Ἀγγέλου κατερχομένην ταινίαν. Αὕτη εἶναι πιθανώτατα τὸ ἐπιτραχήλιον τοῦ ἱερατικὴν στολὴν φέροντος Ἀγγέλου, ἂν καὶ πραγματικῶς οὗτος φέρει τὸν συνήθη μακρὸν ἐζωσμένον χιτῶνα, μὲ τὸν ὁποῖον εἰκονίζονται πάντοτε οἱ Ἄγγελοι. Ἂν πράγματι ἡ ἀνεμιζομένη αὐτὴ ταινία εἰκονίζῃ τὸ ἐπιτραχήλιον, ἐτέθη ἐκεῖ ὑπὸ τοῦ τεχνίτου ὡς ἡ μόνη δήλωσις τῆς ἱερατικῆς ἰδιότητος τοῦ Ἀγγέλου.

Ποῖον ἐκ τῶν δύο περιστατικῶν, κατὰ τὰ ὁποῖα ὁ Συμεὼν ἐδέχθη τὴν μετάληψιν ἀπὸ χειρὸς Ἀγγέλου, εἰκονίζεται ἐνταῦθα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὁρισθῇ. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι ὁ τεχνίτης συνέπτυξεν ἀμφότερα τὰ ἐπεισόδια εἰς μίαν παράστασιν. Ταῦτα ἐπίσης συνέπτυξε καὶ μὲ τοὺς διαρκῶς γύρω τοῦ στυλίτου εὑρισκομένους Ἀγγέλους, περὶ τῶν ὁποίων, ὡς εἴδομεν γίνεται λόγος εἰς τὴν βιογραφίαν του. Καὶ ἡ παράστασις λοιπὸν τοῦ Ἀγγέλου τοῦ κρατοῦντος τὸ ποτήριον τῆς μεταλήψεως ἐπιβεβαιώνει τὸν ταυτισμὸν τοῦ ἐπὶ τοῦ δίσκου εἰκονιζομένου στυλίτου πρὸς τὸν Συμεὼν Θαυμαστορείτην.

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν δύο ἄλλων λεπτομερειῶν τῆς ἐπὶ τοῦ δίσκου παραστάσεως.

Ἑκατέρωθεν τοῦ Συμεὼν εἰκονίζονται δύο σταυροὶ ἐπὶ κοντῶν ἐμπεπηγμένων ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου. Εἰς τὸν βίον τοῦ Θαυμαστορείτου οὐδεμία γίνε-

---

[1] Delahaye, Saints stylites, σ. 246, κεφ. 35. Migne, PG, 86, 2,3025 μδ'.

[2] Delehaye, Ἔνθ' ἀν. 269 κ. ἑξ. κεφ. 256. Migne, Ἔνθ' ἀν. 3213 σμθ'.

[3] Τὴν πρώτην φοράν: *«φέροντα ἐν χερσὶ ποτήριον ἁγίας δόξης τοῦ σωτηρίου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ»*, Delehaye, Ἔνθ' ἀν. 246.16. *«Ποτήριον σωτηρίου χερσὶ κατέχοντα»*, Migne, Ἔνθ' ἀν. 3025. Τὴν δευτέραν φοράν: *«Οὗτος οὖν* (ὁ Ἄγγελος) *ἐν ταῖς χερσὶν ἅγιον σκεῦος ἐπεφέρετο ..»*, Delehaye, Ἔνθ' ἀν. 269 κ. ἑξ. *«Σκεῦος τῷ ἀνδρὶ* (δηλ. τῷ Ἀγγέλῳ) *θεῖον ἦν ἐν χεροῖν...»*, Migne, Ἔνθ' ἀν. 3213.

[4] Προκειμένου περὶ τῆς πρώτης μεταλήψεως, εἰς τὸν πολαιότερον βίον, παρὰ Delehaye, Ἔνθ' ἀν. 246.15, λέγεται: *«εἶδεν* (ὁ Συμεὼν) *ἅγιον λειτουργὸν ἐκ τῶν ἄνωθεν θυσιαστηρίων, πρεσβύτερον...»*. Ὁ Νικηφόρος Οὐρανός, ὁ διασκευάσας τὸν παλαιότερον βίον, γράφει: *«ὁρᾷ τινα κατιόντα πρὸς αὐτὸν ἄνωθεν, τὸ εἶδος σεμνόν, τὴν τρίχα γηραιόν, τὸ σχῆμα καὶ τὴν στολὴν ἱερέα..»*, Migne, Ἔνθ. ἀν. 3025. Νομίζω ὅτι τὴν λέξιν πρεσβύτερον τοῦ παλαιοτέρου βίου, ἀναφερομένην εἰς τὸν ἱερατικὸν βαθμόν, ὁ Οὐρανός, ἐκ παρανοήσεως ἴσως, ἐπεξέτεινε καὶ εἰς τὴν ἡλικίαν.

ται μνεία τοιούτων σταυρῶν. Ὅτι ὅμως ἡ τοποθέτησις σταυρῶν γύρω τοῦ κιονοκράνου συνειθίζετο ἀπὸ τοὺς στυλίτας μανθάνομεν ἐκ τοῦ βίου ἄλλου περιφήμου στυλίτου, τοῦ Ἁγ. Λουκᾶ. Ἐκεῖ, πράγματι, ἀναφέρονται *«οἱ τετραμερόθεν προσπεπηγότες τῇ κεφαλίδι τοῦ κίονος σταυροί, ἐξ ὕλης κατεσκευασμένοι χαλκοῦ»* [1]. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἡμικύκλιον μὲ τὸ ὀδοντωτὸν κόσμημα, κάτω τοῦ πρὸς ἀριστερὰ Ἀγγέλου, ἡ ἑρμηνεία του δὲν εἶναι εὐχερής. Πιθανῶς τοῦτο εἰκονίζει τὸν περίβολον τῆς Μονῆς τοῦ Θαυμαστοῦ ὄρους εἰς τὸ μέσον τῆς ὁποίας ὑψοῦτο ὁ κίων τοῦ Συμεών. Πρόκειται δηλαδὴ πιθανῶς περὶ τῆς «μάνδρας». Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ ὅρος οὗτος, «μάνδρα», χαρακτηρίζει κυρίως τὴν μονὴν τοῦ παλαιοτέρου Συμεών, ὀνομαζομένου μάλιστα ἐκ ταύτης, ὡς εἴδομεν, «τῆς μάνδρας», χρησιμοποιεῖται ὅμως ὁ ὅρος ὑπὸ τῶν συναξαριστῶν καὶ διὰ τὰς μονὰς τῶν ἄλλων στυλιτῶν [2].

Παραλείποντες πρὸς τὸ παρὸν μερικὰς ἄλλας δευτερευούσης σημασίας λεπτομερείας τῆς παραστάσεως, τὰς ὁποίας θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω, ἐρχόμεθα εἰς τὸ κύριον πρόσωπον τοῦ δίσκου, δηλαδὴ τὸν Συμεών.

Ἡ ἐπὶ τοῦ ἐξεταζομένου δίσκου παράστασις τοῦ Συμεὼν φέροντος καλύπτραν, τὸ γνωστὸν δηλαδὴ κουκούλλιον, τὸ ὁποῖον ἐκάλυπτε τὴν κεφαλὴν καὶ κατήρχετο μέχρι τοῦ στήθους, εἶναι σπανιωτάτη, ἂν μὴ μοναδική. Εἰς παραστάσεις τοῦ Συμεὼν Θαυμαστορείτου τῶν κυρίως βυζαντινῶν χρόνων καὶ τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας, τὰς ὁποίας ἔχω ὑπ᾽ ὄψιν μου, οὗτος οὐδέποτε φέρει κουκούλλιον, ἀλλ᾽ ἔχει τὴν κεφαλὴν ἀκάλυπτον [3]. Ἀπεναντίας, τὸ κουκούλλιον φέρει πάντοτε, πλὴν ἐλαχίστων εἰς ἐμὲ τουλάχιστον γνωστῶν ἐξαιρέσεων [4], ὁ παλαιὸς Συμεών, δηλαδὴ ὁ τῆς Μάνδρας [5]. Ὅτι δὲ ὁ παλαιὸς οὗτος Συμεὼν ἐφόρει πράγματι κουκούλλιον καὶ μάλιστα δερμάτινον, ἐξάγεται σαφῶς ἀπὸ τὴν βιογραφίαν του [6]. Ἐν τούτοις ἀπὸ ἓν ἐπεισόδιον

[1] Delehaye, Ἔνθ᾽ ἀν. 209.4. Βλ. καὶ σ. CLX.

[2] Delehaye, Ἔνθ᾽ ἀν. σ. CLXIV κ.ἑξ.

[3] Νέα Μονὴ Χίου: Γ. Τσίμα - Π. Παπαχατζηδάκη, Μωσαϊκὰ Νέας Μονῆς Χίου, Ἀθῆναι, πίν. 41 - 42. Πρωτᾶτον Ἁγίου Ὄρους: N. Kondakov, Μνημεῖα τῆς χριστιανικῆς τέχνης τοῦ Ἄθω (ρωσ.), Πετρούπολις, 1902, σ. 67, εἰκ. 28. Μονὴ Δοχειαρίου: G. Millet, Monuments de l'Athos, I, Les Peintures, Paris, 1927, πιν. 227.2.

[4] Ν. Μονὴ Χίου: Τσίμα - Παπαχατζηδάκη, Ἔνθ᾽ ἀν. πίν. 43 - 44. A. Orlandos, Monuments byzantins de Chios, II, Athènes, 1930, πίν. 26.1. Τοιχογραφία τοῦ 1681 εἰς τὴν Ἁγ. Κυριακὴν Αἰγίνης (ἀνέκδοτος).

[5] Βλ. π.χ. τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου Β' εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Βατικανοῦ: Il Menologio di Basilio II, (Cod. Vatic. gr. 1613), Torino, 1907, πίν. 2. Γρατσάνιτσα Σερβίας: Vl. Petkovic, La peinture serbe du moyen-âge, II, Beograd, 1934, πίν. LXXVII. 2. Μ. Δοχειαρίου: Millet, Athos, πίν. 239.3.

[6] Delehaye. Saints stylites, XXVIII. Ὅτι τὸ κουκούλλιον τοῦ Συμεὼν ἦτο δερμάτινον, *«δερμοκούκουλλον»*, ἐξάγεται ἐκ τοῦ βίου τοῦ Δανιὴλ στυλίτου, παρὰ Delehaye, Ἔνθ. ἀν. 23.7,24.11.

ἀναφερόμενον εἰς τὸν βίον τοῦ Συμεὼν Θαυμαστορείτου συνάγεται ὅτι καὶ οὗτος ἐφόρει κουκούλλιον [1]. Τὸ κουκούλλιον [2] ἄλλωστε ἦτο σύνηθες κάλυμμα τῆς κεφαλῆς τῶν ἀναχωρητῶν τῆς Ἀνατολῆς [3], ὅπως καὶ τῶν στυλιτῶν [4], τοῦτο δὲ ἐξάγεται καὶ ἀπὸ τὰς ἐπὶ τῶν μνημείων παραστάσεις [5]. Καὶ οἱ δύο λοιπὸν στυλῖται, καὶ ὁ παλαιὸς δηλαδὴ Συμεὼν καὶ ὁ Θαυμαστορείτης, ἔφερον κουκούλλιον. Εἰς τὰ μνημεῖα ὅμως ἐπεκράτησεν, ὡς εἴδομεν, νὰ φέρῃ αὐτὸ μόνον ὁ παλαιὸς Συμεών, τοῦ ὁποίου ἀπέβη χαρακτηριστικόν, θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ, γνώρισμα. Τὸ βέβαιον ἐν τούτοις εἶναι ὅτι τὰ μνημεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα εὑρίσκομεν τὴν διάκρισιν αὐτὴν μεταξὺ τοῦ παλαιοῦ Συμεὼν μὲ κουκούλλιον καὶ τοῦ Θαυμαστορείτου ἀσκεποῦς, ἀνήκουν εἰς τοὺς μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν χρόνους. Φαίνεται ὅμως ὅτι κατὰ τὴν προεικονομαχικὴν ἐποχὴν ἀμφότεροι οἱ ὁμώνυμοι στυλῖται παρίσταντο μὲ κουκούλλιον. Ὅτι οὕτω θὰ εἶχε τὸ πρᾶγμα, θὰ μᾶς δείξῃ ἡ χρονολόγησις τοῦ ἐξεταζομένου δίσκου, ἡ ὁποία θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ κατωτέρω. Εἷς δὲ τῶν λόγων, διὰ τοὺς ὁποίους εἰς παλαιοτέραν ἐποχὴν ἐπίστευον ὅτι οἱ δύο ὁμώνυμοι στυλῖται εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον, δηλαδὴ ὁ Συμεὼν ὁ παλαιὸς [6], δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἡ ἀπόλυτος σχεδὸν ὁμοιότης των μὲ κουκούλλιον εἰς τὴν κεφαλήν. Ἡ κυρίως βυζαντινὴ τέχνη, μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν, πρὸς διάκρισιν πιθανώτατα ἀπὸ τὸν παλαιὸν Συμεών, παρέστησε τὸν Θαυμαστορείτην μὲ τὴν κεφαλὴν ἀκάλυπτον.

Μετὰ τὸ κύριον πρόσωπον, δηλαδὴ τὸν Συμεών, ἀνάγκη νὰ προσθέσωμεν ὀλίγας λέξεις καὶ διὰ τὰ δύο ἄλλα ἐπὶ τοῦ δίσκου εἰκονιζόμενα, τὴν μητέρα του Μάρθαν καὶ τὸν Κόνωνα. Καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ εἰς τὸν τρόπον τῆς ἀπεικονίσεώς των μὲ σταυρὸν εἰς τὴν δεξιάν, θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω, ὅταν

[1] Κάποτε, κατὰ μῆνα Νοέμβριον, ὁπότε τὸ ψῦχος ἦτο δριμύτατον, πτωχός τις ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Συμεὼν τὸ μοναδικὸν τρίχινον ἔνδυμα, τὸ ὁποῖον ἐφόρει. Οὗτος τοῦ τὸ ἔδωκε καὶ *«γυμνὸς ἀπολέλειπτο, οὐδ᾽ ὁτιοῦν κάλυμμα σαρκὸς ἕτερον, ὅτι μὴ μόνον ἐπὶ τοῦ στήθους κουκούλλιον βραχὺ περικείμενος...»*, Migne, PG, 86.2,3061 π'.

[2] Διὰ τὸ κουκούλλιον βλ. καὶ Ph. Oppenheim, Das Mönchskleid im christlichen Altertum, Freiburg im Breisgau, 1931 (Römische Quartalschrift, Supplementheft 28), 142 κ.ἑξ.

[3] Π.χ. τοῦ Ἁγ. Παχωμίου: *«...ἥψατο τοῦ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ* (τοῦ Παχωμίου) *κουκουλλίου»*. Fr. Halkin, Sancti Pachomii vitae graecae, Bruxelles, 1932,261.1.

[4] Τοῦ Δανιὴλ στυλίτου ἦτο δερμάτινον, ὅπως καὶ τοῦ παλαιοῦ Συμεών, Delehaye, Ἔνθ᾽ ἀν. 50.9,53.2,73.17. Εἰς τὸν Γ' βίον τούτου τὸ *«δερμοκούκουλον»* ἐπεξηγεῖται: *«τὸ ἐκ δέρματος αὐτῷ* (τῷ Δανιὴλ) *κουκούλιον ἐκριπίζουσι* (οἱ ἄνεμοι) *τοῦ τραχήλου»*, Delehaye, Ἔνθ᾽ ἀν. 129.

[5] Βλ. τὰς εἰκόνας τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου, Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου κλπ. Πρβ. καὶ τὴν παράστασιν μοναχῶν τῆς Ἀνατολῆς εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἁγ. Σάββα τῆς Ρώμης: P. Muratoff, La peinture byzantine, Paris, 1928, πίν. LIV.

[6] Βλ. Νικοδήμου, Συναξαριστήν, ὑποσημ. 1 εἰς τὴν 1ην Σεπτεμβρίου.

θὰ ἔλθωμεν εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ δίσκου. Πάντως ὅμως νομίζομεν ἄξιον σημειώσεως ὅτι, σχετικῶς μὲ τὴν παράστασιν τῆς Μάρθας κρατούσης σταυρόν, αὕτη δὲν εἶναι ἴσως ἐντελῶς ἄσχετος μὲ τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ βιογράφου τοῦ Συμεών. Οὗτος δηλαδὴ διηγεῖται ὅτι κατὰ τὴν μετὰ πομπῆς γενομένην ἄνοδον τοῦ Θαυμαστορείτου εἰς τὸν τρίτον στῦλον, τὸν λαξευθέντα εἰς τὸ μέσον τῆς Μονῆς, *«ἡ γοῦν ὁσία Μάρθα, ἡ τούτου κατὰ σάρκα μήτηρ... σταυρὸν διὰ χειρὸς λαβοῦσα, προηγεῖτο* (τῆς πομπῆς) *μάλα φαιδρῶς ἐν ὑψηλῷ τῷ φρονήματι»* (Migne, PG, 86. 2, 3096 ρις'). Ἡ Μάρθα, ὡς ἐξάγεται ἀπὸ τὴν βιογραφίαν της, ἐτάφη κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν Δάφνην, παρὰ τὴν Ἀντιόχειαν, ὅπως εἶχε ζητήσει, μετ' ὀλίγον ὅμως, κατὰ διαταγὴν τοῦ Συμεών, τὸ λείψανόν της μετεκομίσθη μετὰ πομπῆς εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Θαυμαστοῦ ὄρους. Ἀργότερον ὁ Συμεὼν ἔκτισεν ἐντὸς τῆς Μονῆς του νέαν ἐκκλησίαν μὲ τρεῖς ἀψῖδας, τῆς ὁποίας τὸ σχέδιον τοῦ ὑπέδειξε, κατά τινα ὀπτασίαν, ἡ μήτηρ του. Ἐκεῖ, εἰς τὴν νέαν ἐκκλησίαν, μὲ πομπὴν πάλιν, μετεφέρθησαν καὶ ἐτάφησαν τὰ λείψανα τῆς Μάρθας [1]. Εἰς τὴν ἰδίαν ἐκκλησίαν ἐτάφη καὶ αὐτὸς ὁ Συμεών [2].

Ἡ παράστασις τῆς Μάρθας ἐπὶ τοῦ ἐξεταζομένου δίσκου φέρει καὶ πάλιν ἡμᾶς κατ' ἀνάγκην πρὸς τὰς εἰκόνας τοῦ παλαιοῦ Συμεών· εἰς πολλὰς δηλαδὴ παραστάσεις αὐτοῦ εὑρίσκομεν εἰκονιζομένην πλησίον τοῦ στύλου καὶ τὴν μητέρα του Μάρθαν [3]. Ἐν τούτοις ἀπὸ τὴν βιογραφίαν τοῦ στυλίτου εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰκοσιεπτὰ ὅλα ἔτη μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του ἐκ τῆς οἰκίας ἡ μήτηρ του ἐζήτησε νὰ τὸν ἴδῃ, ἀλλ' οὗτος δι' ἀπεσταλμένου τὴν ἀπέτρεψε νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸν περίβολον τῆς Μονῆς, τὴν περίφημον δηλαδὴ Μάνδραν. Τὰς ἡμέρας δὲ ἀκριβῶς ἐκείνας ἡ Μάρθα ἀπέθανεν αἰφνιδίως, μὴ δυνηθεῖσα νὰ ἴδῃ τὸν υἱόν της. Μόνον τὸ νεκρὸν σῶμά της ἐπέτρεψεν ὁ Συμεὼν νὰ εἰσαχθῇ εἰς τὴν Μονήν, διατάξας νὰ ταφῇ πλησίον τοῦ στύλου του [4]. Ἡ ἀπεικόνισις λοιπὸν τῆς Μάρθας πλησίον τοῦ στύλου τοῦ παλαιοτέρου Συμεὼν δὲν ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν βιογραφίαν του. Ἀπεναντίας ἡ Μάρθα, ἡ μήτηρ τοῦ Συμεὼν Θαυμαστορείτου, συνδέεται στενώτατα μὲ τὴν ζωήν του καὶ συνεπῶς ἡ παρουσία της παρὰ τὸν στῦλον τοῦ υἱοῦ της δικαιολογεῖται πλήρως. Παρὰ ταῦτα ὅμως αὕτη οὐδέποτε σχεδὸν εἰκονίζεται μετὰ τοῦ υἱοῦ της καὶ ὁ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενος δίσκος, καθὼς καὶ μία μικρογραφία, τὴν ὁποίαν θὰ ἴδωμεν μετ' ὀλίγον, εἶναι τὰ μόνα, εἰς ἐμὲ τουλάχιστον, γνωστὰ

---

[1] Delehaye, Ἔνθ' ἀν. LXXI κ.ἑξ.

[2] Delehaye, Ἔνθ' ἀν. LXXII.

[3] Μ. Ἐσφιγμένου Ἁγ. Ὄρους : H. Brockhaus, Die Kunst in den Athos-Klöstern, Leipzig, 1891, πίν. 26. Μ. Ἁγ. Παντελεήμονος Ἁγ. Ὄρους : Δελτίον Ρωσσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως, 7,1901, σ. 185 καὶ πίν. 36.

[4] Migne, PG, 114, 353 κ.ἑξ.

μνημεῖα, ὅπου βλέπομεν αὐτὴν μετὰ τοῦ Συμεών. Ὅτι ἡ Μάρθα, ἡ μήτηρ τοῦ παλαιοῦ Συμεών, ἐλατρεύετο εἰς τὴν Μονήν του, δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ἀφοῦ ἐκεῖ ὑπῆρχεν, ὡς εἴδομεν, καὶ ὁ τάφος της. Οἱ προσκυνηταί, οἱ ἐπισκεπτόμενοι τὴν Μονήν, θὰ προσεκύνουν καὶ αὐτῆς τὸν τάφον. Τὸ ἴδιον ὅμως συνέβαινε καὶ εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Θαυμαστοῦ ὄρους, ὅπου, ἐντὸς τῆς νέας ἐκκλησίας, ὑπῆρχον οἱ τάφοι καὶ τοῦ Συμεὼν καὶ τῆς μητρός του Μάρθας. Νομίζω λοιπὸν πιθανὸν ὅτι πρὸ τῆς Εἰκονομαχίας πλησίον τοῦ στύλου καὶ τοῦ παλαιοῦ Συμεὼν καὶ τοῦ Θαυμαστορείτου εἰκονίζετο ἡ μήτηρ των Μάρθα. Μετὰ τοὺς εἰκονομαχικοὺς ὅμως χρόνους, δηλαδὴ εἰς τὴν κυρίως βυζαντινὴν ἐποχὴν καὶ εἰς τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνήκουν αἱ μέχρις ἡμῶν διασωθεῖσαι παραστάσεις τῶν δύο ὁμωνύμων στυλιτῶν, ἡ ἀπεικόνισις τῆς Μάρθας περιωρίσθη μόνον εἰς τὰς εἰκόνας τοῦ παλαιοῦ Συμεών, ὅπως τὸ αὐτὸ εἴδομεν καὶ διὰ τὸ κουκούλλιον. Ὁ ἐνταῦθα συνεπῶς ἐξεταζόμενος δίσκος ἀντιπροσωπεύει τὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν τῶν προεικονομαχικῶν χρόνων, εἰς τοὺς ὁποίους ἄλλωστε, ὡς θὰ ἴδωμεν, καὶ ἀνήκει.

Εἰς τὸν δίσκον, ἀντιστοίχως πρὸς τὴν Μάρθαν, εἰκονίζεται ὁ Κόνων. Οὗτος ἐπίσης φέρει φωτοστέφανον, δηλοῦντα ὅτι πρόκειται περὶ ἁγίου· ἀνωτέρω ὅμως παρατηρήσαμεν ὅτι ὁ Κόνων οὗτος εἶναι ἄσχετος πρὸς τοὺς ὁμωνύμους ἁγίους, τοὺς ἀναφερομένους εἰς τὸν Συναξαριστήν, ἐκ τῶν ὁποίων οὐδεὶς οὔτε σύγχρονος ἦτο πρὸς τὸν Συμεὼν Θαυμαστορείτην οὔτε ὁπωσδήποτε συνεδέετο μὲ αὐτόν. Τὸ ὄνομα ὅμως τοῦτο, Κόνων, εἴδομεν ὅτι ἔφερε μοναχὸς τῆς Μονῆς τοῦ Θαυμαστοῦ ὄρους ἀναστὰς ἐκ νεκρῶν ὑπὸ τοῦ Συμεών. Θεωρῶ πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ Κόνων οὗτος, ὁ ἐκ νεκρῶν ἀναστάς, ἐθεωρήθη ἀργότερον ἅγιος καὶ ἐλατρεύετο εἰς τὴν Μονήν. Τὸ ὅτι δὲ οὗτος δὲν ἀναγράφεται εἰς τὸν Συναξαριστὴν μικρὰν ἔχει σημασίαν, διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους αἱ μοναὶ εἶχον ἴδιον ἑορτολόγιον, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνεγράφοντο αἱ μνῆμαι τῶν ἱδρυτῶν, κτητόρων, ἡγουμένων καὶ ὁσίως βιωσάντων μοναχῶν [1]. Τέλος δὲν ἀποκλείεται, ἂν καὶ περὶ αὐτοῦ δὲν ἔχομεν οὐδεμίαν μαρτυρίαν, ὁ τάφος τοῦ Κόνωνος νὰ εὑρίσκετο ἐντὸς τῆς νέας ἐκκλησίας, πλησίον τῶν τάφων τοῦ Συμεὼν καὶ τῆς μητρός του Μάρθας.

Ἡ ἐπὶ τοῦ δίσκου ἀπεικόνισις τῶν τριῶν εἰς τὴν Μονὴν λατρευομένων ἁγίων, τοῦ Συμεών, τῆς Μάρθας καὶ τοῦ Κόνωνος, ἔχει πολλήν, ὅπως τοὐλάχιστον νομίζω, σημασίαν. Ὁ δίσκος δηλαδὴ οὗτος φαίνεται στενώτατα συνδεόμενος μὲ τὴν Μονὴν τοῦ Θαυμαστοῦ ὄρους. Ἡ εἰς τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἐπιγραφὴν λέξις «εὐλογία» δεικνύει σαφῶς ὅτι ἐδίδετο εἰς τοὺς προσκυνητὰς

---

[1] Βλ. σχετικῶς Μ. Γεδεών, Βυζαντινὸν ἑορτολόγιον, Κωνσταντινούπολις, 1899,80 κ.ἑξ.

τοὺς ἐπισκεπτομένους τὴν Μονήν, ὅπως καὶ τὰ μικροσκοπικὰ ὑέλινα, μολύβδινα ἢ πήλινα σταμνία, τὰ περιέχοντα ἔλαιον ἢ ἁγιασμόν, καὶ φέροντα τὴν ἐπιγραφὴν «εὐλογία», τὰ ὁποῖα ἐδίδοντο εἰς τοὺς ἐπισκεπτομένους τοὺς Ἁγίους τόπους ἢ ἄλλας περιφήμους ἐκκλησίας[1]. Εἶναι ἤδη γνωστὸν ὅτι αἱ ἐπὶ τῶν εὐλογιῶν αὐτῶν, τῶν προερχομένων κυρίως ἐκ Παλαιστίνης, παραστάσεις ἀντιγράφουν περίφημα ψηφιδωτὰ κοσμοῦντα τὰς ἐκεῖ ἐκκλησίας[2]. Δυνάμεθα κατ' ἀναλογίαν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ ἐξεταζομένου δίσκου παράστασις ἀντιγράφει ὡρισμένην λατρευτικὴν εἰκόνα εὑρισκομένην εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Θαυμαστοῦ ὄρους. Οὕτως ὁ δίσκος, ἀπὸ ἀπόψεως εἰκονογραφικῆς, λαμβάνει ἐξαιρετικὴν ὅλως σημασίαν, καθ' ὅσον φαίνεται εὑρισκόμενος ἐγγύτατα πρὸς τὰς εἰκόνας τοῦ Συμεὼν καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ συνδεομένων προσώπων, τὰς προσκυνουμένας εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Θαυμαστοῦ ὄρους. Τὰ συμπεράσματα ταῦτα θὰ ἐπιβεβαιώσῃ ἡ χρονολόγησις τοῦ δίσκου, ἡ μετ' ὀλίγον μέλλουσα νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ.

Εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι ἡ τέχνη τῶν μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν χρόνων οὐδέποτε, καθ' ὅσον γνωρίζω, παρέστησε τὰ τρία πρόσωπα τὰ λατρευόμενα εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Θαυμαστοῦ ὄρους, ὅπως τὰ βλέπομεν εἰς τὸν ὑπὸ μελέτην δίσκον. Ἀπεικόνισε μόνον τὸν Συμεών, καὶ τοῦτον πολὺ σπανίως, διότι ἡ μεγάλη διάδοσις τῶν εἰκόνων τοῦ παλαιοῦ Συμεὼν τὸν εἶχεν ὁπωσδήποτε θέσει εἰς δευτερεύουσαν μοῖραν. Ὑπάρχει ὅμως μία μικρογραφία, εἰς τὴν ὁποίαν μὲ μεγάλην δυσκολίαν εἶναι δυνατὸν ν' ἀνακαλύψῃ τις παρηλλαγμένον καὶ παρανοημένον μακρινὸν ἀντίγραφον τοῦ ἰδίου προτύπου τοῦ χρησιμοποιηθέντος καὶ ὑπὸ τοῦ κατασκευάσαντος τὸν δίσκον. Εἰς τὸν κώδ. δηλαδὴ Suppl. gr. 27 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, περιέχοντα περικοπὰς τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἀνήκοντα εἰς τὸν 12ον αἰῶνα, ὑπεράνω ἑνὸς ἐπιτίτλου παριστάνοντος τὸν Ἰησοῦν εἰς τὴν Συναγωγὴν τῆς Ναζαρέτ, εἰκονίζεται στυλίτης χωρὶς ἐπιγραφήν, φορῶν κουκούλλιον, ἑκατέρωθεν δὲ αὐτοῦ, ἀριστερὰ μοναχὸς καὶ δεξιὰ γυνὴ μὲ μαφόριον, ἀμφότεροι μὲ φωτοστέφανον, εἰς στάσιν δεήσεως καὶ χωρὶς ἐπίσης ἐπιγραφήν[3] (εἰκ. 3). Ἡ θέσις τῆς μικρᾶς αὐτῆς παραστάσεως ὑπεράνω τῆς σκηνῆς τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὴν Συναγωγὴν δεικνύει εὐθὺς ἀμέσως ὅτι πρόκειται περὶ συγχύσεως μὲ τὸν παλαιὸν

[1] Βλ. περὶ αὐτῶν προχείρως G. M. Kaufmann, Handbuch der christlihen Archäologie, 3η ἔκδ. Paderborn, 1922, 593 κ.ἑξ.

[2] Βλ. Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, 2α ἔκδ. Paris, 1925-26, I, 310 κ.ἑξ. O. Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst, I, 346, O. Dalton, Byzantine Art and Archaeologie, Oxford, 1911,632 κ.ἑξ. ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

[3] H. Omont, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1929, πίν. XCVIII. 3. Διὰ τὴν χρονολογίαν βλ. τὸ εἰς τὴν ἀρχὴν ἐπεξηγηματικὸν κείμενον, σ. 48.

Συμεών. Πράγματι, ἡ μικρογραφία τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὴν Συναγωγὴν τῆς Ναζαρὲτ εἰκονογραφεῖ τὴν περικοπὴν τοῦ Εὐαγγελίου (Λουκ. 4, 16 κ.ἑξ.) τὴν ἀναγινωσκομένην τὴν 1ην Σεπτεμβρίου, ὁπότε ἑορτάζεται καὶ ἡ μνήμη τοῦ Συμεὼν Στυλίτου, δηλαδὴ τοῦ παλαιοῦ. Ὁ τεχνίτης λοιπὸν τῆς μικρογραφίας ἠθέλησε ν' ἀπεικονίσῃ τὸν παλαιὸν Συμεών. Τὸ πρότυπον ὅμως, τὸ ὁποῖον εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν, νομίζω ὅτι παρίστανε τὸν Θαυμαστορείτην. Περὶ τούτου μᾶς πείθει ὁ ἀριστερὰ εἰκονιζόμενος μοναχὸς μὲ φωτοστέφανον, εἰς στάσιν δεήσεως ὁ ὁποῖος δὲν εὑρίσκεται εἰς τὰς εἰκόνας τοῦ παλαιοῦ Συμεὼν καὶ παριστάνει ἀναμφιβόλως τὸν ἐκ νεκρῶν ἀναστάντα Κόνωνα. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι καὶ εἰς παραστάσεις τοῦ παλαιοῦ Συμεὼν εὑρίσκομεν παρὰ τὸν στῦλον ἕνα ἢ περισσοτέρους μοναχοὺς ἀνήκοντας εἰς τὴν μονήν του, ἀλλ' οὗτοι δὲν φέρουν φωτοστέφανον[1]. Δὲν δύναται λοιπόν, νομίζω, νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι τὸ πρότυπον, τὸ ὁποῖον εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ ζωγράφος τοῦ Παρισινοῦ κώδικος, παρίστανε τὸν Συμεὼν Θαυμαστορείτην μεταξὺ τοῦ Κόνωνος καὶ τῆς Μάρθας καὶ ὅτι τὸ πρότυπον τοῦτο ἦτο ἐντελῶς ἀνάλογον πρὸς τὸν ἀπασχολοῦντα ἡμᾶς δίσκον. Τὸ πρότυπον τοῦτο παρανοήσας ὁ ζωγράφος ἐνόμισεν ὅτι εἰκονίζει τὸν Συμεὼν τὸν παλαιόν. Ποῦ δὲ ἠδυνήθη νὰ εὕρῃ τὸ παλαιὸν ἐκεῖνο πρότυπον ὁ ζωγραφήσας τὴν μικρογραφίαν δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἐννοήσωμεν, ἂν ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι, ὅπως ἤδη παρετηρήθη, ὁ Παρισινὸς κῶδ. Suppl. gr. 27 συνδέεται στενῶς μὲ τὴν Ἀνατολήν[2]. Ἡ μικροσκοπικὴ λοιπὸν αὐτὴ εἰκὼν εἶναι τὸ μόνον, εἰς ἐμὲ τοὐλάχιστον, γνωστὸν ἀντίγραφον τῶν μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν χρόνων τῆς συνθέσεως τῆς εὑρισκομένης εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Θαυμαστοῦ ὄρους, τῆς ὁποίας πιστοτέρα ἀναπαράστασις εἶναι ἀναμφιβόλως ὁ ἀπασχολῶν ἡμᾶς δίσκος.

Εἰκ. 3. Λεπτομέρεια ἐκ μικρογραφίας τοῦ κώδ. suppl. gr. 27 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων.

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τήν, κατὰ τὸ δυνατόν, χρονολογικὴν τοποθέτησιν τοῦ δίσκου.

[1] Βλ. π.χ. τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βατικανοῦ : Il Menologio, πίν. 2.

[2] G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris, 1916, 13, 592.

Αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀντικείμενον, ἀπὸ ἀπόψεως τεχνοτροπίας, οὐδεμίαν σχεδὸν χρονολογικὴν ἔνδειξιν εἶναι δυνατὸν νὰ μᾶς παράσχῃ. Ἡ τεχνική του ἐκτέλεσις εἶναι μετριωτάτη καὶ ἡ διατήρησίς του ὄχι καλή. Πρόκειται περὶ ἔργου καθαρῶς λαϊκοῦ, χωρὶς καλλιτεχνικὰς ἀξιώσεις, ἀπὸ τὰ κατασκευαζόμενα εἰς μέγαν ἀριθμόν, διὰ νὰ διανέμωνται εἰς τοὺς προσκυνητὰς τοῦ μοναστηρίου.

Ὅπως εἴδομεν ἀνωτέρω, εἰκονογραφικῶς ἡ ἐπὶ τοῦ δίσκου παράστασις φαίνεται ἀνήκουσα εἰς ἐποχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ διάκρισις τῶν χαρακτηριστικῶν μεταξὺ τοῦ παλαιοῦ Συμεὼν καὶ τοῦ Θαυμαστορείτου δὲν εἶχεν ἀκόμη συντελεσθῆ. Ὁ δίσκος λοιπὸν πρέπει ν᾽ ἀνήκῃ εἰς χρόνους παλαιοτέρους τῆς Εἰκονομαχίας, διότι ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς εἰς τὰ μνημεῖα ἡ διάκρισις μεταξὺ τῶν δύο ὁμωνύμων στυλιτῶν εἶναι, ὡς ἀπεδείχθη, πλήρης. Εἴδομεν ὅμως ὅτι ὁ δίσκος ἀντιγράφει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα λατρευτικὴν εἰκόνα εὑρισκομένην εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Θαυμαστοῦ ὄρους. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἐξετασθῇ εἰς ποίαν ἐποχὴν ἔγινε τὸ ἀντίγραφον καὶ κατὰ πόσον τοῦτο ἀκολουθεῖ ὁπωσδήποτε πιστῶς τὸ πρότυπόν του. Ἀνάγκη ὅθεν νὰ ἐξετάσωμεν τὰ κυριώτερα τοὐλάχιστον στοιχεῖα τἀποτελοῦντα τὴν ὅλην σύνθεσιν.

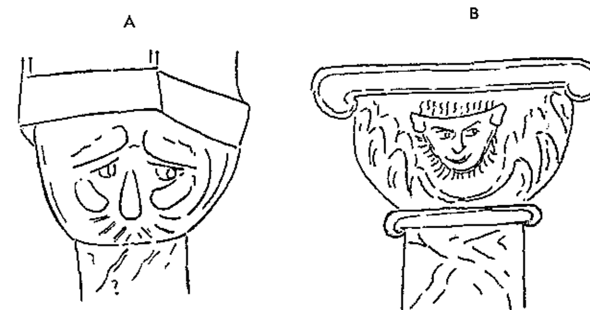
Καὶ πρῶτον ὁ στύλος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἵσταται ὁ Συμεών. Τὸ κιονόκρανον ἔχει τὴν χοανοειδῆ μορφὴν τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τὴν ὁποίαν εὑρίσκομεν εἰς σειρὰν ὅλην παραδειγμάτων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης[1]. Ἡ διακόσμησις ὅμως τοῦ κιονοκράνου τούτου, μὲ τὴν ἰσχυρῶς σχηματοποιημένην μορφὴν τοῦ λέοντος, εἶναι ἀρκετὰ περίεργος καὶ ἐξαιρετικῶς σπανία[2]. Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι, ἐνῷ ἀνάλογα τοιαῦτα πραγματικὰ κιονόκρανα, ἐφ᾽ ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, δὲν ὑπάρχουν, ἐν τούτοις εὑρίσκομεν τοιαῦτα εἰκονιζόμενα εἰς ἔργα ζωγραφικῆς, ὅπως ἡ ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος εἰκὼν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ εἰς τὴν Λαύραν τῆς Ἁγ. Τριάδος, παρὰ τὴν Μόσχαν[3]. (Εἰκ. 4Α). Ἀσφαλῶς ὁ ζωγραφήσας τὴν εἰκόνα, ὅπως καὶ ὁ τεχνίτης τοῦ δίσκου, ἀντιγράφουν πρότυπον ὅμοιον ἢ ἀνάλογον. Ἐν τούτοις δὲν εἶναι εὔκολον νὰ

[1] R. Kautzsch, Kapitellstudien, Berlin-Leipzig, 1935, ἀριθ. 588, 617, 630, 632, 653 κ.ἄ. Βλ. τὰ κιονάκρανα τοῦ ναοῦ Σεργίου καὶ Βάκχου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, κτίσματος, ὡς γνωστόν, τοῦ Ἰουστινιανοῦ, Kautzsch, Ἔνθ᾽ ἀν. ἀριθ. 587, ὅπως καὶ τὸ κιονόκρανον τοῦ Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὸ μονόγραμμα τοῦ ἰδίου αὐτοκράτορος, Kautzsch, Ἔνθ᾽ ἀν. ἀριθ. 618.

[2] Τὸ ἰωνικὸν κιονόκρανον τῆς κρύπτης τοῦ S. Giovanni Συρακουσῶν, μὲ τὴν εἰκόνα λέοντος ἐπὶ τοῦ συμφυοῦς ἐπιθήματος, W. von Alten, Geschichte des altchristlichen Kapitells, München, ἄ.ἔ. πίν. V. 3, δὲν δύναται νὰ ληφθῇ ὑπ᾽ ὄψιν, διότι ὁ λέων ἐκεῖ εἰκονίζεται μέχρι τοῦ μέσου τοῦ σώματος καὶ παριστάνει τὸ σύμβολον τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Μάρκου.

[3] O. Wulff-M. Alpatoff, Denkmäler der Ikonenmalerei, Hellerau bei Dresden, 1925, σ. 120, εἰκ. 46.

βεβαιωθῇ ἂν τὸ πρότυπον αὐτὸ ἦτο πραγματικὸν κιονόκρανον ἢ φανταστικόν, ἀπεικονισθὲν ἐπὶ ζωγραφικοῦ ἢ γλυπτικοῦ ἔργου. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὑπάρχουν κιονόκρανα τῶν περὶ τὸν Ἰουστινιανὸν ἢ τῶν μετ᾽ αὐτὸν χρόνων φέροντα μορφάς, εἴτε κατὰ τὰς γωνίας εἴτε εἰς τὸ μέσον ἑκάστης πλευρᾶς, αὗται ὅμως εἶναι μορφαὶ ἀνθρώπων ἐξερχόμεναι ἀπὸ φυλλώματα, τὰ ὁποῖα

Εἰκ. 4. Κιονόκρανα μὲ λεοντοκεφαλάς.
Α Ἐκ βυζαντινῆς εἰκόνος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ εἰς τὴν Λαύραν τῆς Ἁγίας Τριάδος παρὰ τὴν Μόσχαν. Β. Ἐκ μικρογραφίας τοῦ κώδ. 580 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων.

σχηματίζουν τὴν κόμην των καὶ τὸ γένειον[1]. Τὰ κιονόκρανα συνεπῶς τοῦ εἴδους τούτου, τὰ ὁποῖα βλέπομεν ἀντιγραφόμενα εἰς μικρογραφίας τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ[2], δὲν δύνανται νὰ σχετισθῶσι πρὸς τὸ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενον. Δεδομένου λοιπὸν ὅτι μέχρι τοῦδε, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, κιονόκρανον ὁμοίου τύπου πρὸς τὸ παριστανόμενον εἰς τὸν δίσκον καὶ εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ δὲν ἔχει εὑρεθῆ, πρέπει, νομίζω, νὰ στρέψωμεν τὴν προσοχήν μας πρὸς κιονόκρανα παρεμφερoῦς ὁπωσδήποτε μορφῆς καὶ νὰ ἐξετάσωμεν μήπως πρόκειται περὶ ἁπλοποιήσεως κιονοκράνου τύπου συνθετωτέρου. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην δύναται νὰ μᾶς ὁδηγήσῃ ἓν ἀρκετὰ σπάνιον εἶδος κιονοκράνου, ἐμφανιζόμενον ἀπὸ τοῦ 4ου μέχρι τοῦ 6ου αἰῶνος. Οἱ σπουδαιότεροι ἀντιπρόσωποί του εἶναι ἓν κιονόκρανον τοῦ 4ου αἰῶνος εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ραβέννας[3], ἓν τοῦ 5ου, ἀνευρεθὲν εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν Χριστιανικῶν Θηβῶν τῆς Θεσσαλίας (Νέας Ἀγχιάλου)[4], καὶ

[1] Kautzsch, Ἔνθ᾽ ἀν. ἀριθ. 199, 759, 761, 762. Βλ. καὶ σ. 213.

[2] Il Menologio, πίν. 383. Ἐπίσης καὶ παρὰ L. de Beylié, L'habitation byzantine, Grenoble-Paris, 1902, σ. 87.

[3] Εἰκὼν παρὰ L. Bréhier, Études sur l'histoire de la sculpture byzantine, ἐν Nouvelles Archives des Missions Scientifiques, Nouv. série, fasc. 3, 1911, πίν. III. 2. Βλ. καὶ σ. 22.

[4] Γ. Σωτηρίου, ἐν Ἀρχαιολ. Ἐφημερ. 1929, σ. 60-61, εἰκ. 61, 62, 64, καὶ παρὰ Kautzsch, Ἔνθ᾽ ἀν. ἀριθ. 501.

τέλος ἓν τρίτον τοῦ 6ου αἰῶνος εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Parenzo[1]. Τὸ κιονόκρανον τοῦ τύπου τούτου εἰς μὲν τὸ κάτω μέρος φέρει φύλλα ἀκάνθου ἢ κληματίδας, ἄνω δέ, κατὰ τὰς γωνίας, προτομὰς γρυπῶν (Ραβέννα) ἢ λεαινῶν, αἱ ὁποῖαι κατασπαράσσουν μικροὺς κριοὺς (Ν. Ἀγχίαλος). Ὅ,τι ὅμως ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐνταῦθα ἰδιαιτέρως, εἶναι ἡ εἰς τὸ μέσον ἑκάστης πλευρᾶς τοῦ κιονοκράνου ὑπάρχουσα μορφὴ λέοντος, ἡ ὁποία πληροῖ τὸν μεταξὺ τῶν δύο γρυπῶν ἢ λεαινῶν χῶρον. Δύναται λοιπὸν νὰ θεωρηθῇ πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ δημιουργήσας τὸ πρότυπον, τὸ ὁποῖον ἀντέγραψαν καὶ ὁ τεχνίτης τοῦ ἡμετέρου δίσκου καὶ ὁ ζωγράφος τῆς εἰκόνος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἔλαβεν ὡς ὑπόδειγμα κιονόκρανον τοῦ τύπου τούτου, ἁπλοποιήσας ὅμως αὐτό, διὰ τὴν δυσκολίαν τῆς πλήρους ἀντιγραφῆς του εἰς μικρὸν χῶρον, καὶ διατηρήσας μόνον τὴν εἰς τὸ μέσον ἑκάστης πλευρᾶς μορφὴν τοῦ λέοντος, μὲ τὴν ὁποίαν ἐπλήρωσεν ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ κιονοκράνου. Ὅτι μία τοιαύτη ἑρμηνεία θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ πιθανὴ ἀποδεικνύει τὸ κιονόκρανον τοῦ στύλου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου παρίσταται ὁ Ἅγ. Ἀλύπιος εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ κώδ. 580 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, ἀναγομένου εἰς τὸν 11ον αἰῶνα[2], ὅπου τὰ φύλλα τῆς ἀκάνθου περιβάλλουν μορφὴν λέοντος[3], (εἰκ. 4Β). Δὲν χωρεῖ, νομίζω, ἀμφιβολία ὅτι καὶ εἰς τὴν μικρογραφίαν ταύτην ἔχομεν τὴν ἁπλοποίησιν κιονοκράνου ἀναλόγου πρὸς τὰ τῆς Ραβέννας καὶ τῆς Ν. Ἀγχιάλου. Ταύτης δὲ τῆς μορφῆς μεγαλυτέραν ἁπλούστευσιν ἀντιπροσωπεύουν τὰ κιονόκρανα ἐπὶ τοῦ ὑπὸ μελέτην δίσκου, ὡς καὶ ἐπὶ τῆς εἰκόνος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Ἂν ἔχῃ τις ὑπ᾿ ὄψιν του ὅτι τὰ ἐπὶ ἔργων ζωγραφικῆς καὶ μικροτεχνίας εἰκονιζόμενα κιονόκρανα, παρ᾿ ὅλην των τὴν ἁπλοποίησιν καὶ σχηματοποίησιν, φαίνονται ἀντιγράφοντα πραγματικὰ τοιαῦτα, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετάσῃ ποῦ ἄραγε εὑρίσκετο τὸ πραγματικὸν κιονόκρανον, μορφῆς ἀναλόγου πρὸς τὰ τῆς Ραβέννας καὶ τῆς Ν. Ἀγχιάλου, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευσεν ὡς πρότυπον εἰς τὸν τεχνίτην τοῦ ἡμετέρου δίσκου.

Ἔνδειξιν, ἀρκετὰ ὅμως ἀόριστον, μᾶς παρέχει ὁ βίος τοῦ Συμεὼν Θαυμαστορείτου. Ἐκεῖ δηλαδὴ γίνεται λόγος διὰ τὰ κιονόκρανα τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Τριάδος, τοῦ ἀνεγερθέντος ἐντὸς τῆς Μονῆς τοῦ Θαυμαστοῦ ὄρους. Ταῦτα ἐλαξεύθησαν ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννου οὐδεμίαν ἔχοντος ἰδέαν γλυπτικῆς, ὁ ὁποῖος ὅμως διὰ θαύματος τοῦ Συμεὼν κατέστη περίφημος γλύπτης, «*δεύτερος ὤφθη Βεσελεήλ, οὐδὲ ὀλίγα τοῦ πρώτου τὴν σοφίαν λειπόμενος*»[4]. Θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποτεθῇ ὅτι τὰ κιονόκρανα ταῦτα τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Τριάδος, κατασκευασθέντα τὸν 6ον αἰῶνα, ζῶντος ἀκόμη τοῦ Συμεών, ἦσαν τύπου ἀναλόγου πρὸς τὰ τῆς Ραβέννας, τῆς Ν. Ἀγχιάλου καὶ τοῦ Parenzo καὶ ὅτι ταῦτα ἦσαν τὸ πρότυπον τοῦ κατασκευάσαντος τὸν δίσκον. Τοῦτο ὅμως παραμένει ἁπλῆ ὑπόθεσις, μὴ δυναμένη ν᾿ ἀποδειχθῇ.

[1] Ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Bréhier, Ἔνθ᾿ ἀν. 22.

[2] Omont, Miniatures, πίν. CII, κάτω σειρά.

[3] Ὁ H. Bordier, Description des peintures et autres ornements contenus dans les manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1883, 300, τὴν μορφὴν ταύτην τοῦ λέοντος ἐξέλαβεν ὡς «tête diabolique grimaçant parmi les fauilles d'acanthe».

[4] Migne, PG, 86.2,3089 ρι΄. Ὁ πρῶτος Βεσελεὴλ εἶναι, ὡς γνωστόν, ὁ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διδαχθείς, ὁ κατασκευάσας τὰ σκεύη τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου. (Ἐξόδ. 31,2 κ.ἑ).

Ἡ ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου τοῦ ἐξεταζομένου δίσκου μορφὴ τοῦ λέοντος, τῆς ὁποίας τὴν καταγωγὴν προσεπαθήσαμεν ν᾿ ἀνεύρωμεν, σχετίζεται ἐν τούτοις πρὸς ἔργα τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Παρὰ τὴν ἰσχυρὰν σχηματοποίησίν της, αὕτη παρουσιάζει ἀληθῶς πολλὰς ἀναλογίας πρὸς τὸν θαλάσσιον λέοντα ἐπὶ τοῦ μεγάλου ἀργυροῦ πινακίου τῆς Συλλογῆς Gualino, τὸ ὁποῖον φέρει ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως σφραγῖδα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰουστινιανοῦ[1]. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι εἰς τὸ πινάκιον τοῦτο ἡ κεφαλὴ τοῦ λέοντος παρουσιάζει μεγαλυτέραν πλαστικότητα, οἱ βαθέως ὅμως ἐγχάρακτοι μεγάλοι ὀφθαλμοὶ καὶ ἄλλαι ἀνατομικαὶ λεπτομέρειαι δεικνύουν πολλὰς ἀναλογίας πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου δίσκου μορφὴν τοῦ λέοντος, ὅπου τὰ πάντα ἀποδίδονται μὲ ἐγχαράκτους μόνον γραμμάς. Μῖγμα ἄλλωστε πλαστικότητος καὶ γραμμικῆς ἀποδόσεως παρουσιάζει καὶ τὸ πινάκιον τῆς Συλλογῆς Gualino. Παρὰ τὴν διαφορὰν λοιπὸν τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐκτελέσεως, ὀφειλομένην κατὰ μέγα μέρος καὶ εἰς τὴν διαφορετικὴν ὕλην, ὁ ἐξεταζόμενος δίσκος θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ εὑρισκόμενος χρονολογικῶς πολὺ πλησίον πρὸς τὸ ἀργυροῦν πινάκιον τῆς Συλλογῆς Gualino. Κατὰ ταῦτα τὸ κιονόκρανον τοῦ ὑπὸ μελέτην δίσκου μᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἢ εἰς τοὺς ὀλίγον μετ᾿ αὐτὴν χρόνους.

Πρὸς τοὺς ἰδίους χρόνους μᾶς φέρει καὶ ὁ κορμὸς τοῦ κίονος τοῦ στυλίτου, μὲ τοὺς τρεῖς δακτυλίους εἰς τὸ μέσον καὶ τὸν κάτωθεν αὐτῶν μικρὸν σταυρόν. Τοιούτους μεταλλικοὺς δακτυλίους φέρουν, ὡς γνωστόν, οἱ πορφυροῖ κίονες τῶν τεσσάρων κογχῶν εἰς τὴν Ἁγ. Σοφίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως[2]. Ὁμοίως εἰς ἄλλους κίονας τῆς Ἁγ. Σοφίας σῴζονται ἐπὶ τοῦ κορμοῦ, ὀλίγον ἄνωθεν τῆς βάσεως, σταυροειδῆ λαξεύματα, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἦσαν προσηρμοσμένοι μεταλλικοὶ σταυροί[3].

Ἂν ἤδη ἔλθωμεν εἰς τοὺς ἑκατέρωθεν τοῦ Συμεὼν δύο Ἀγγέλους, ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου δίσκου, θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ διάταξις τῶν πρὸς τὰ ἄνω ἀνοιγομένων πτερύγων των μᾶς φέρει ἐπίσης εἰς χρόνους παλαιοτέρους τῆς Εἰκονομαχίας[4] καὶ εἶναι ἐντελῶς διάφορος τῆς συνηθιζομένης κατὰ τοὺς κυ-

[1] Εἰκὼν ἐν H. Peirce - R. Tyler, L'art byzantin, II, Paris, 1934, πίν. 154 A. Βλ. καὶ τὰς παρατηρήσεις εἰς τὴν σ. 119 τοῦ ἐπεξηγηματικοῦ κειμένου.

[2] Ε. Ἀντωνιάδου, Ἔκφρασις τῆς Ἁγίας Σοφίας, Ἀθῆναι, 1907-9, (Βιβλ. Μαρασλῆ), II,28,30 καὶ πίν. ΜΓ΄, ΜΔ΄.

[3] Ἀντωνιάδης, Ἔνθ᾿ ἀν. I,87.

[4] Βλ. τὸ ἐλεφάντινον φύλλον διπτύχου Barberini, εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Λού-

ρίως βυζαντινοὺς χρόνους. Ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖον ἀπεικονίζεται τὸ ἔνδυμα τῶν Ἀγγέλων, δεικνύει ὁμοίως παλαιοὺς χρόνους. Τὸ περιεσφιγμένον ἱμάτιον καὶ τὸν κάτωθεν αὐτοῦ χιτῶνα, τὸν ἀνοιγόμενον ἀπὸ τῶν γονάτων περίπου ὑπὸ μορφὴν ῥιπιδίου, εὑρίσκομεν λίαν ἀνάλογον εἰς μίαν τοιχογραφίαν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἀποκαλυφθεῖσαν μετὰ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ 1917 καὶ δυναμένην ν' ἀνέλθῃ μέχρι τοῦ 7ου αἰῶνος[1]. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ποτήριον μεταλήψεως μὲ τὸν ὑψηλὸν πόδα, τὸ ὁποῖον κρατεῖ ὁ πρὸς δεξιὰ Ἄγγελος, δέον νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ μορφή του εἶναι συνήθης κατὰ τὸν 6ον καὶ 7ον αἰῶνα. Τοιαύτην μορφὴν ἔχουν τ' ἀργυρᾶ ποτήρια τὰ προερχόμενα ἐκ τῆς Ἀντιοχείας, πρὸς τὴν ὁποίαν ἐγειτόνευεν ἡ Μονὴ τοῦ Θαυμαστοῦ ὄρους[2]. Ὅμοια ἐπίσης εἶναι τὰ ποτήρια τὰ εἰκονιζόμενα εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Μεταλήψεως τῶν Ἀποστόλων ἐπὶ τῶν ἐπίσης ἐκ Συρίας προερχομένων δίσκων τῆς Συλλογῆς Bliss καὶ τοῦ Μουσείου Κων]πόλεως[3]. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἡ μορφὴ αὕτη τοῦ ποτηρίου διατηρεῖται καὶ κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν χρόνους, τοῦτο ὅμως οὐδεμίαν ἔχει σημασίαν διὰ τὴν ἡμετέραν ἔρευναν, ἐφ' ὅσον καὶ ἡ λεπτομέρεια αὕτη τῆς μορφῆς τοῦ ποτηρίου συμπίπτει πρὸς πλεῖστα ἄλλα στοιχεῖα τῆς ἐπὶ τοῦ δίσκου παραστάσεως ἀναγόμενα εἰς προεικονομαχικοὺς χρόνους.

Μίαν ἀκόμη ἀρκετὰ θετικὴν χρονολογικὴν ἔνδειξιν παρέχει ὁ μικρὸς σταυρὸς εἰς τὴν χεῖρα τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ στυλίτου δύο μορφῶν, τοῦ Κόνωνος καὶ τῆς Μάρθας. Ὁ μικρὸς οὗτος σταυρὸς εἰς τὴν χεῖρα μαρτύρων εἶναι συνηθέστατος κατὰ τοὺς κυρίως βυζαντινοὺς χρόνους, ἡ καταγωγή του ὅμως εἶναι πολὺ παλαιοτέρα. Οὗτος, παραλλήλως πρὸς τὸν μέγαν, τὸν ἐμπεπηγμένον εἰς τὸ ἄκρον μακρᾶς ῥάβδου, εὑρίσκεται εἰς σειρὰν ὅλην μνημείων αἰγυπτιακῆς καὶ γενικώτερον ἀνατολικῆς τέχνης τοῦ 5ου, 6ου καὶ 7ου αἰῶνος, καθὼς καὶ εἰς σύγχρονα ψηφιδωτὰ τῆς Ῥώμης μὲ ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν[4].

βρου: Peirce-Tyler, Ἔνθ' ἀν. II, πίν. 2, καὶ προχείρως παρὰ Diehl, Manuel, I, σ. 293, εἰκ. 145. Ἐπίσης τὸ ἐλεφάντινον ἀνάγλυφον τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων μὲ ἀνάλογον γραμμικὴν δήλωσιν τῶν λεπτομερειῶν τῶν πτερύγων: Peirce-Tyler, Ἔνθ' ἀν. II, πίν. 169, καὶ προχείρως παρὰ Dalton, Ἔνθ' ἀν. σ. 207, εἰκ. 124.

[1] Γ. Σωτηρίου, εἰς τὸ Ἀρχαιολογ. Δελτίον, 4, 1918, Συμπλήρωμα Παραρτήματος, πίν. 12 καὶ σ. 27.

[2] Peirce-Tyler, Ἔνθ' ἀν. II, πίν. 170, 171, Α. Πρβ. καὶ Ch. Diehl ἐν Syria, 7, 1926, πίν. XIX-XXI.

[3] Ἐπὶ τοῦ πρώτου: Peirce-Tyler, Ἔνθ' ἀν. II, πίν. 144, τὸ ποτήριον εὑρίσκεται ἐπὶ τῆς Ἁγίας Τραπέζης. Ἐπὶ τοῦ δευτέρου: Peirce-Tyler, Ἔνθ' ἀν, II, πιν. 140 Α, τοῦτο κρατεῖ ὁ πρὸς ἀριστερὰ Ἰησοῦς.

[4] Βλ. A. Grabar, Recherches sur les influences orientales dans l'art balcanique, Paris, 1928 (Publications de la Faculté des Lettres de l'Université de Strasbourg, fasc. 43), 82 κ.ἑξ. καὶ τὰς ἐκεῖ παραπομπάς. Ἐπίσης τὸν αὐτὸν

Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην γενικῶς ἡ χριστιανικὴ τέχνη κάμνει, δύναταί τις νὰ εἴπῃ, κατάχρησιν τοῦ σταυροῦ, θέτουσα αὐτὸν εἰς τὴν χεῖρα τῆς Θεοτόκου βρεφοκρατούσης[1], τοῦ Ἰησοῦ βρέφους εἰς τὰ γόνατα τῆς μητρός του[2], τῶν Ἀγγέλων ἑκατέρωθεν τοῦ θρόνου τῆς βρεφοκρατούσης Θεοτόκου[3], τοῦ Ἀγγέλου εἰς τὴν Προσκύνησιν τῶν Μάγων[4] ἀκόμη καὶ εἰς τὴν χεῖρα προσωποποιήσεων[5]. Ὑπεστηρίχθη ὅτι ὁ σταυρὸς εἶναι χαρακτηριστικὸν τῶν μαρτύρων[6], τοῦτο ὅμως ἰσχύει διὰ τοὺς μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν χρόνους. Εἰς τὴν προεικονομαχικὴν ἐποχὴν σπανιώτατα βλέπομεν τοὺς μάρτυρας κρατοῦντας σταυρόν, ὁ ὁποῖος ὅμως εἶναι μεγάλων διαστάσεων[7]. Ὁ μικρὸς λοιπὸν σταυρὸς εἰς τὴν χεῖρα ἁγίων κατὰ τοὺς προεικονομαχικοὺς χρόνους δὲν σημαίνει ὅτι οὗτοι εἶναι μάρτυρες, ὅπως κατὰ τὴν κυρίως βυζαντινὴν ἐποχήν. Πράγματι δὲ περὶ τῆς Μάρθας, τῆς μητρὸς τοῦ Θαυμαστορείτου, γνωρίζομεν ὅτι δὲν ἐμαρτύρησεν, ἀλλ' ἐκοιμήθη ἐν εἰρήνῃ. Περὶ τοῦ Κόνωνος δὲν ἔχομεν καμμίαν εἴδησιν, ἀλλὰ δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ὅτι καὶ οὗτος δὲν εἶναι μάρτυς[8]. Περὶ τοῦ σταυροῦ εἰς τὴν χεῖρα τῆς Μάρθας ἐξεφράσαμεν ἀνωτέρω τὴν ὑπόθεσιν ὅτι πιθανὸν νὰ σχετίζεται μὲ ὡρισμένον ἐπεισόδιον ἀνεφερόμενον εἰς τὸν βίον τοῦ Θαυμαστορείτου[9]. Πάντως καὶ ἂν ἡ εἰκασία αὕτη θεωρηθῇ πιθανή, μένει ἡ παράστασις τοῦ Κόνωνος. Οὕτω καὶ ὁ μικρὸς σταυρὸς εἰς χεῖρας μὴ μαρτύρων, ὅπως ἡ Μάρθα καὶ ὁ Κόνων, φέρει ἡμᾶς εἰς χρόνους παλαιοτέρους τῆς Εἰκονομαχίας.

ἐν L'art byzantin chez les slaves. Prémier recueil dédié à la mémoire de Th. Usdanskij, Paris, 1930, 267.

[1] Ἀργυρᾶ πυξὶς τοῦ Grado: N. Kondakov, Εἰκονογραφία τῆς Θεοτόκου (ρωσ.) Πετρούπολις 1914, I, σ. 295, εἰκ. 199.

[2] Ἐλεφάντινον ἀνάγλυφον Ἐθν. Βιβλιοθήκης Παρισίων: Kondakov, Ἔνθ' ἀν. I, σ. 225, εἰκ. 146.

[2] Κοπτικὸν ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου τοῦ Καΐρου: Kondakov, Ἔνθ' ἀν. I, σ. 223, εἰκ. 144.

[4] Ἐλεφάντινον ἀνάγλυφον τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου: Dalton, Ἔνθ. ἀν σ. 211, εἰκ. 126.

[5] Μικρογραφία τοῦ συριακοῦ κώδ. 341 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων Wulff, Altchr. und byzant. Kunst, I, σ. 292, εἰκ. 275.

[6] G. de Jerphanion, La voix des monuments, Nouvelle série, Roma - Paris, 1938, 308.

[7] H. Delehaye, Cinq leçons sur la méthode haghiographique, Bruxelles, 1934, 125. Πρβ. καὶ τὴν παράστασιν τοῦ Ἁγ. Λαυρεντίου μεταξὺ τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Μαυσωλείου τῆς Γάλλας Πλακιδίας εἰς τὴν Ῥαβένναν: M. van Berchem-E. Clouzot, Mosaïques chrétiennes, Genève, 1924, σ. 95, εἰκ. 109.

[8] Μεταξὺ τῶν εἰς τὸ Συναξάριον ἀναφερομένων ἁγίων μὲ τὸ ὄνομα τοῦτο ὑπάρχουσι δύο μάρτυρες καὶ εἷς ὁσιομάρτυς. Οἱ χρόνοι ὅμως, κατὰ τοὺς ὁποίους ἔζησαν οὗτοι, δὲν συμπίπτουν μὲ τὴν ἐποχὴν τοῦ Συμεὼν Θαυμαστορείτου καὶ συνεπῶς καὶ τοῦ ἐκ νεκρῶν ἀναστάντος Κόνωνος, Βλ. ἀνωτέρω, σ. 81 σημ. 4.

[9] Βλ. ἀνωτέρω σ. 86.

Εἰς ὅμοια συμπεράσματα μᾶς ὁδηγεῖ μία ἀκόμη ληπτομέρεια, ἡ θέσις δηλαδὴ τῶν χειρῶν τοῦ Συμεὼν πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὰς παλάμας πρὸς τὰ ἔξω. Καὶ ἡ χειρονομία αὕτη, τῆς ὁποίας αἱ σημασίαι εἶναι πολλαί, κυριαρχεῖ πραγματικῶς κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν χρόνους. Ὑπάρχει ὅμως καὶ εἰς μνημεῖα τοῦ 5ου καὶ 6ου αἰῶνος, ἰδίως εἰς ἐλεφάντινα ἀνάγλυφα ἀνατολικῆς προελεύσεως[1], καθὼς καὶ εἰς ψηφιδωτὰ τῆς Ραβέννας[2]. Ὥστε καὶ ἡ λεπτομέρεια αὕτη δὲν εἶναι ξένη πρὸς τὴν προεικονοκλαστικὴν τέχνην.

Προτοῦ ἀφήσωμεν τὴν πλευρὰν ταύτην τοῦ δίσκου, εἶναι ἀνάγκη νὰ προσθέσωμεν ὀλίγας λέξεις περὶ τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων, ἰδίως τῆς μεγάλης ἐπιγραφῆς, τῆς περιβαλλούσης τὴν παράστασιν. Τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης παρουσιάζουσι πλείστας ἀναλογίας πρὸς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ἐκ τῶν Ἁγίων τόπων «εὐλογιῶν», περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω[3]. Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν εἰς τὸν 6ον αἰῶνα ἀναγομένων[4] εὐλογιῶν τούτων τὸ σχῆμα ὡρισμένων ἰδίως γραμμάτων εἶναι πανομοιότυπον πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἡμετέρου δίσκου[5]. Οὕτω δύναταί τις μετ᾽ ἀσφαλείας νὰ συμπεράνῃ ὅτι ὁ δίσκος δὲν ἀπέχει ἴσως πολὺ χρονολογικῶς ἀπὸ τὰς εὐλογίας.

Ὑπολείπεται ἤδη πρὸς ἐξέτασιν ὁ ἐπὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς τοῦ δίσκου εὑρισκόμενος σταυρός. (Εἰκ. 2). Ὅ,τι ἰδίως τὸν χαρακτηρίζει εἶναι ἡ ἰσχυρὰ πλάτυνσις τῶν κεραιῶν κατὰ τὰ ἄκρα καὶ οἱ τρεῖς σφαῖραι αἱ κοσμοῦσαι αὐτάς. Κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα, καὶ ἀργότερον ἀκόμη, οἱ σταυροὶ μὲ πεπλατυσμένα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν, ἀλλὰ μὲ μίαν σφαῖραν εἰς ἑκάστην γωνίαν αὐτῶν, εἶναι λίαν συνήθεις καὶ ἐπὶ τῶν εὐλογιῶν, περὶ τῶν ὁποίων ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος[6],

---

[1] Βλ. Kondakov, Ἔνθ᾽ ἀν. I, σ. 217 κ.ἑξ. εἰκ. 139, 145, 146. Πρβ. καὶ τὰς ἐπὶ τῆς Καθέδρας τοῦ Μαξιμιανοῦ, εἰς τὴν Ραβένναν, σκηνὰς τῆς συναντήσεως Ἰωσὴφ καὶ Ἰακώβ, ὅπως καὶ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν πέντε ἄρτων, παρὰ G. Morath, Die Maximianskathedra in Ravenna, Freiburg in Breisgau, 1940, πίνακες, ἄνευ ἀριθμήσεως, εἰς τὸ τέλος.

[2] Ψηφιδωτὸν τοῦ Βαπτιστηρίου τῶν Ὀρθοδόξων: Muratoff, Ἔνθ᾽ ἀν. πίν. XVIII, Ἅγ. Ἀπολλινάριος ὁ Νέος: Berchem-Clouzot, Ἔνθ. ἀν. σ. 127 κ.ἑξ. εἰκ. 145, 149, 152 κ. ἄ.

[3] Βλ. ἀνωτέρω σ. 88 σημ. 1.

[4] Dalton, Ἔνθ᾽ ἀν. 623. Ὁ D. Talbot Rice, Byzantine Art, Oxford, 1936, 165, τὰς Εὐλογίας τῆς συλλογῆς τῆς Monza, τῆς σπουδαιοτέρας ἀπὸ τὰς ὑπαρχούσας, χρονολογεῖ ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος. Εἶναι ἐν τούτοις γνωστὸν ὅτι αἱ Εὐλογίαι αὗται τῆς Monza ἐδωρήθησαν ὑπὸ τοῦ πάπα Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου (590-604) εἰς τὴν βασίλισσαν τῶν Λογγοβάρδων Θεοδελίνδην. Βλ. Kaufmann, Handbuch, 593 κ.ἑξ.

[5] Διὰ τὸ A, Y, Ω βλ. Garruci, Storia della arte cristiana, VI, Prato, 1880, πίν. 434.8. Ἐπίσης διὰ τὸ A καὶ Θ, πίν. 435.1.

[6] Garruci, Ἔνθ᾽ ἄν. πίν. 434.8.

καθὼς καὶ ἐπὶ ἄλλων ἀνατολικῶν μνημείων[1]. Ἀλλὰ καὶ παραδείγματα σταυρῶν μὲ τρεῖς σφαίρας εἰς τὰς γωνίας τῶν κεραιῶν, ἂν καὶ σπανιώτερα, ἐν τούτοις δὲν λείπουν κατὰ τὴν προεικονομαχικὴν ἐποχὴν ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀνατολῆς[2].

Αἱ ἀνωτέρω μακραὶ ἀναλύσεις μᾶς ἔφερον εἰς τὸ θετικόν, ὡς τοὐλάχιστον νομίζω, συμπέρασμα ὅτι ὁ δίσκος, ὁ ἀπασχολῶν ἡμᾶς, ἀνήκει εἰς χρόνους παλαιοτέρους τῆς Εἰκονομαχίας. Πολλαὶ ἐνδείξεις μᾶς ἔπεισαν ὅτι ἡ ἐπὶ τῆς κυρίας αὐτοῦ ὄψεως παράστασις ἀντιγράφει ὡρισμένην λατρευτικὴν εἰκόνα ὑπάρχουσαν εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Θαυμαστοῦ ὄρους καὶ παριστάνουσαν τὸν Συμεὼν μετὰ τῆς μητρός του καὶ τοῦ Κόνωνος, τῶν ὁποίων τοὺς τάφους προσεκύνουν οἱ ἐπισκεπτόμενοι τὴν Μονήν. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ λατρευτικὴ αὐτὴ εἰκὼν εὑρίσκετο ἐντὸς τῆς νέας ἐκκλησίας, ὅπου καὶ οἱ τάφοι τοῦ Συμεὼν καὶ τῆς μητρός του, ἴσως δὲ καὶ τοῦ Κόνωνος. Ταύτης τῆς ὑπὸ τῶν ἐπισκεπτῶν προσκυνουμένης εἰκόνος φυσικὸν εἶναι νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἀντίγραφον εἶναι ἡ παράστασις ἐπὶ τοῦ δίσκου, τὸν ὁποῖον οἱ προσκυνηταὶ ἀναχωροῦντες ἐλάμβανον ἐκ τῆς Μονῆς χάριν εὐλογίας. Ἡ εἰκὼν αὕτη, ἡ χρησιμεύσασα ὡς ὑπόδειγμα εἰς τὸν τεχνίτην τοῦ δίσκου, λογικὸν εἶναι νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι θὰ ἐδημιουργήθη εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Συμεών, δηλαδὴ μετὰ τὸ ἔτος 592[3]. Τοῦτο ἐξάγεται ἀπὸ τὴν στενὴν σχέσιν ὡρισμένων λεπτομερειῶν, τὰς ὁποίας παρετηρήσαμεν ἐπὶ τοῦ δίσκου, πρὸς μνημεῖα τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῶν εὐθὺς μετ᾽ αὐτόν. Ὡρισμέναι ἄλλαι λεπτομέρειαι εἴδομεν ὅτι δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κατέλθωμεν ἐντεῦθεν τοῦ 7ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 8ου αἰῶνος. Καὶ θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ δίσκος εἶναι βεβαίως ἀντίγραφον τῆς παλαιᾶς εἰκόνος, τῆς εὑρισκομένης εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Θαυμαστοῦ ὄρους, ἀλλ᾽ ἐγένετο εἰς χρόνους μεταγενεστέρους τῆς Εἰκονομαχίας, τοιαύτη ὅμως εἰκασία πρέπει ἀπολύτως ν᾽ ἀποκλεισθῇ. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ βυζαντινοὶ τεχνῖται, ἀντιγράφοντες ἔργα πολὺ παλαιότερα τῆς ἐποχῆς των, τὰ διεσκεύαζον συμφώνως πρὸς τὰς καλλιτεχνικὰς ἀντιλήψεις τῶν χρόνων των καὶ τοῦ κέντρου, εἰς τὸ ὁποῖον εἰργάζοντο. Ἀπόδειξις ἡ μικρὰ εἰκὼν τοῦ Συμεών, τῆς μητρός του καὶ τοῦ Κόνωνος εἰς τὸν Παρισινὸν κώδ. Suppl. gr. 27, (εἰκ. 3) περὶ τῆς ὁποίας ἀρκετὸς λόγος ἐγένετο

---

[1] Peirce-Tyler, Ἔνθ. ἀν. II, πίν. 175 A. C. Preusser, Nordmesopotamische Baudenkmäler altchristlicher und islamischer Zeit, Leipzig, 1911, Λεύκωμα, πίν. 60.3,65.2.

[2] Preusser, Ἔνθ᾽ ἄν. πίν. 20.1. Τοιούτου σχήματος σταυροί, μεταγενεστέρων χρόνων, ἀλλὰ κατ᾽ ἀπομίμησιν ἀναμφιβόλως παλαιοτέρων προτύπων, διεσώθησαν πολλοὶ εἰς ἀρμενικὰ μνημεῖα. Βλ. J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier, Wien, 1918, I, σ. 288, εἰκ. 325, δεξιά, σ. 326, εἰκ. 371.

[3] Τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Συμεὼν (592) ἐξηκρίβωσεν ὁ Delehaye, Saints stylites, LVVIII.

ἀνωτέρω. Αὕτη, ἂν καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιον μὲ τὸν δίσκον πρότυπον, ὅμως ἔχει διασκευασθῆ κατὰ τὰς καλλιτεχνικὰς ἀντιλήψεις τοῦ 12ου αἰῶνος· ἡ ἐπὶ τοῦ δίσκου ὅμως παράστασις, ὡς εἴδομεν, οὐδὲν στοιχεῖον τῆς τέχνης τῶν μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν χρόνων παρουσιάζει.

Οὕτω δυνάμεθα νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, τὸ ὁποῖον δὲν νομίζω ὅτι ἀπομακρύνεται τῆς πραγματικότητος, ὅτι ὁ δίσκος ὁ ἀπασχολήσας ἡμᾶς κατεσκευάσθη κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα.

Ἡ ἐξαιρετικὴ σημασία τοῦ μικροῦ μολυβδίνου δίσκου, τοῦ ἀποτελέσαντος τὸ θέμα τῆς παρούσης μελέτης, εἶναι καταφανής. Ἂν τὰ χρονολογικὰ συμπεράσματα, εἰς τὰ ὁποῖα καταλήξαμεν, εἶναι ἀκριβῆ, τότε ἡ ἐπὶ τοῦ δίσκου παράστασις εἶναι ἡ παλαιοτέρα, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, μέχρι τοῦδε γνωστὴ εἰκὼν στυλίτου[1]. Αὕτη δεικνύει ὅτι ὁ ἀπὸ τοῦ 10ου κυρίως αἰῶνος διαδοθεὶς εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τύπος ἀσκητοῦ ἐπὶ τοῦ κίονος εἶχε δημιουργηθῆ πολλοὺς αἰῶνας πρότερον εἰς τὰς χώρας, ὅπου ἔζησαν κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα ὁ παλαιὸς Συμεών, ὁ ἐπινοήσας τὸ φοβερὸν αὐτὸ εἶδος τῆς ἀσκήσεως, καθὼς καὶ ὁ Συμεὼν Θαυμαστορείτης κατὰ τὸν 6ον. Ὁ δίσκος μᾶς διέσωσε τὸν ἀρχικὸν τύπν τοῦ Θαυμαστορείτου, πρὸ τοῦ οὗτος μεταβληθῆ κατὰ τοὺς μεταεικονομαχικοὺς χρόνους, ὅπως μᾶς διέσωσε καὶ τὴν εἰκονογράφησιν ἐπεισοδίων ἐκ τοῦ βίου τοῦ Συμεὼν γνωστῶν μόνον ἐκ τῶν βιογραφιῶν αὐτοῦ, τῶν ὁποίων ὅμως οὐδεμία μέχρι τοῦδε ἀπεικόνισις ὑπῆρχεν. Ὁμοίως ἐξ αὐτοῦ λαμβάνομεν κάποιαν ἰδέαν τῆς εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Θαυμαστοῦ ὄρους λατρευτικῆς εἰκόνος τῆς προσκυνουμένης ὑπὸ τῶν ἐπισκεπτῶν. Ὁ μικρὸς τέλος αὐτὸς δίσκος εἶναι τὸ μόνον μέχρι τοῦδε γνωστὸν ἀντικείμενον τὸ προερχόμενον ἀπὸ τὸ περίφημον μοναστήριον τὸ λαξευθὲν εἰς τὴν βραχώδη κορυφὴν τοῦ Θαυμαστοῦ ὄρους[2], τοῦ ὀφείλοντος τὸ ὄνομα καὶ τὴν φήμην του εἰς τὸν περίφημον Συμεών.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

[1] Παλαιοτέρα βεβαίως εἶναι ἡ ἐπιπεδόγλυφος ἐπὶ μαρμάρου παράστασις τοῦ Ἁγ. Συμεὼν τοῦ παλαιοῦ, ἡ εὑρεθεῖσα μετὰ πολλῶν ἄλλων θραυσμάτων κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ Μαρτυρίου παρὰ τὴν Ἀντιόχειαν, καὶ ἀναγομένη εἰς τὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰῶνος. Βλ. Antioch-on-the-Orontes, III, Princeton, 1941, πίν. 25, ἀριθ. 456. Πρβ. σ. 145, ἀριθ. 456 καὶ σ. 130, ἀριθ. 456. Διὰ τὴν χρονολογίαν αὐτόθι σ. 124 (Stillwell) καὶ 135 (Weitzmann). Ἐπὶ τοῦ θραύσματος ὅμως τούτου δὲν σῴζεται παρὰ μόνον ἡ βάσις καὶ μέρος τοῦ κορμοῦ τοῦ κίονος, καθὼς καὶ τὸ κάτω ἄκρον τῆς αἱρετῆς κλίμακος, διὰ τῆς ὁποίας ἀνήρχοντο οἱ ἐπισκεπτόμενοι τὸν στυλίτην.

[2] *«Χερσὶ λοξευτῶν εἰς βάθος κοιλάνας* (ὁ Συμεὼν) *τὴν τοῦ Θαυμαστοῦ κορυφὴν ὄρους μονόλιθον ἢ μονοφυῆ μονὴν ἀπειργάσατο, ἧς μέσον αὐτοφυῆ λαξεύσας κίονα, ἐν αὐτῷ τὰς βάσεις ἔθετο...»*, συμφώνως πρὸς τὴν περιγραφὴν τοῦ Ἰωάννου Φωκᾶ, ἐπισκεφθέντος τὸ μοναστήριον κατὰ τὸ 1177, Recueil des historiens des Croisades, Historiens grecs, I, Paris, 1875, 529.

ΕΤΟΥΡΚΕΥΣΕΝ Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΜΙΡΟΥΤΖΗΣ;[1]

Α΄ ΓΕΝΙΚΑ

Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ μετ' αὐτὴν ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν ἐξαφάνισις πάσης ἐλευθέρας ἑλληνικῆς πολιτείας εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ εἰς τὴν Εὐρώπην, ἐγένετο ἀφορμὴ μεγάλων διαχωρισμῶν καὶ διακρίσεων: ἄλλοι ἐδέχθησαν τὸ πρᾶγμα ὡς μοῖραν εἰς τὴν ὁποίαν δὲν δύναταί τις ν' ἀντισταθῇ καὶ ἄλλοι ἀντέδρασαν κατὰ τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικρατήσεως ἐν ἐπιγνώσει τοῦ ὅτι ἀντεπροσώπευον τὴν μέλλουσαν νὰ ὑπνώσῃ ἐπὶ τέσσαρας περίπου αἰῶνας Ἑλλάδα. Ἀνέδειξε λοιπὸν ἡ τελευταία τῶν Παλαιολόγων ἐποχὴ ἄνδρας ἱκανούς, φρονίμους καὶ Ἕλληνας ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπους ἀμφιβόλους, δειλοὺς καὶ φιλοζώους. Ἂν δὲ τοῦτο ἰσχύῃ διὰ τοὺς ἀνθρώπους τῆς δράσεως, ἢ τοὐλάχιστον τοὺς προωρισμένους εἰς δρᾶσιν, πολλῷ μᾶλλον ἰσχύει διὰ τοὺς ταγοὺς ἐκείνους τῶν λαῶν, τοὺς πνευματικοὺς ἡγέτας ἐννοῶ. Καὶ αὐτοὶ διεκρίθησαν εἰς τοὺς εὐψύχους καὶ εἰς τοὺς ἀπολέμους. Εἶχον δὲ καὶ τὴν ὑποχρέωσιν οἱ λόγιοι τῆς ἐποχῆς νὰ ἐκλέξουν μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, εἰς οἱανδήποτε μερίδα καὶ ἂν κατέτασσον ἑαυτούς. Ὑπάρχουν ὄντως ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι κατέφυγον εἰς τὴν Δύσιν, ἐθυσίασαν τὴν Ὀρθοδοξίαν καὶ ὑπηρέτησαν τὸν Πάπαν καὶ ξένους ἡγεμόνας καὶ οἱ ἄλλοι οἱ ὁποῖοι ὑπέμειναν τῆς ἀνατολικῆς βαρβαρότητος τὴν δουλείαν. Οἱ πρῶτοι δύνανται πάλιν νὰ διαιρεθοῦν εἰς τοὺς καταφυγόντας εἰς τὴν Δύσιν χάριν ἀτομικῆς τακτοποιήσεως καὶ ἀποφυγῆς τῆς ἐρχομένης λαίλαπος καὶ τῶν ἐπακολούθων τῆς καταπτώσεως τῶν Ἑλληνικῶν Κρατῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ εἰς τοὺς θυσιάσαντας τὴν Ὀρθοδοξίαν καὶ τὴν Πατρίδα προσκαίρως χάριν τῆς ὑπ' αὐτῶν μελετωμένης καὶ ἐλπιζο-

[1] Ὀφείλω ἀρχῆθεν νὰ ἐξηγήσω ὅτι ἐχρησιμοποίησα τὸν νεολογισμὸν τουρκεύω, διὰ νὰ δηλώσω τὴν μετὰ τῆς ἐξωμοσίας ἀπάρνησιν τοῦ ἑλληνικοῦ γένους· δι' αὐτὸ δὲν ἔγραψα «ἐξώμοσεν». Ὡς πρὸς τὴν γραφὴν Ἀμιρούτζης, διετήρησα τὴν διὰ τοῦ τζ ὀρθογράφησιν ὡς παραδεδομένην, ἐνῷ ὀρθότερον θὰ ἐπροφέρομεν Ἀμιρούτσης (ὑποκορ. τοῦ ἀμιρᾶς). Ἔγραψα δὲ διὰ τοῦ ἰῶτα τὸ ἀμιρᾶς, μολονότι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ πρωτοβεστιαρίου ἐγράφετο καὶ διὰ τοῦ οι. Πρβλ. «ἔδωκε τὸν τοῦ Ἀμοιρᾶ θάνατον» Γεωργίου Σχολαρίου Ἅπαντα III, 1930, σ. 160,7. Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως ἀμιρᾶς πρβλ. Στ. Ξανθουδίδην ἐν περ. Λαογραφία 7, 1923, σσ. 369 - 70 καὶ Ἱστορικὸν Λεξικὸν Νέας Ἑλληνικῆς 1, 1933, σ. 519β - 20α ἐν λ. ἀμιρᾶς.

μένης τοῦ Γένους ἀναστάσεως, βοηθείᾳ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου τῆς Δύσεως. Παραλλήλως εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἔμειναν ἀφ' ἑνὸς ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἐξισλαμίσθησαν χάριν τῆς διατηρήσεως προσόδων ἢ αὐτῆς τῆς ἰδίας των ἀθλίας ὑπάρξεως· οἱ τοιοῦτοι πρὸς οὐδὲν ἐλογίσαντο τὸ δουλεῦον Ἔθνος, καὶ οἱ ἄλλοι οἱ ὁποῖοι ὑπέμειναν τὴν θλῖψιν, διότι ὀρθῶς διέγνωσαν ὅτι ἡ θέσις αὐτῶν ἦτο μετὰ τοῦ Λαοῦ: αὐτοὶ ἀνέλαβον, διὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ὑπολειμμάτων τῆς Παιδείας, διὰ τῆς διεισδύσεως εἰς τὴν Διοίκησιν μετὰ ταῦτα, τὴν καθοδήγησιν τοῦ δοκιμαζομένου Ἔθνους καὶ περισσότερον ἐξ αὐτῶν ἐπήγασεν ἡ κατὰ τὸν 19. αἰῶνα ἀρχόμενον Ἐλευθερία τῆς Ἑλλάδος ἢ ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν, τὴν εὐεργετικὴν ἀναμφισβητήτως, τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων διὰ τῆς ὀψίμου ἀναγεννήσεως εἰς τὴν Δύσιν, ἣν ἔσχον οἱ ἐκεῖ μεταβάντες πρὸ τῆς ἁλώσεως ἢ μετ' αὐτὴν καταφυγόντες σοφοί.

Τὸ θέμα μὲ ἀπησχόλησεν ἀπό τινων ἐτῶν καὶ διὰ δύο δημοσίων διαλέξεων εἰς τὴν σειρὰν τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἐκηρύχθην ἀναφανδὸν ὑπὲρ τῶν παρασταθέντων εἰς τὴν δουλείαν τοῦ μαρτυρικοῦ ἡμῶν Ἔθνους μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἀληθῶν αὐτῶν μαρτύρων τοῦ πατριάρχου Γενναδίου τοῦ κατὰ κόσμον Γεωργίου Σχολαρίου.

Ἡ ἔρευνα τῆς προϊστορίας τῆς ὑποθέσεως ἐγένετο αἰτία τῆς περὶ Ἰωσὴφ Βρυεννίου (ἀρχηγοῦ τῆς φιλανατολικῆς μερίδος) μονογραφίας μου. Πλὴν τοῦ Βρυεννίου ὅμως, ἐν συνεχείᾳ μὲ ἀπησχόλησεν εἰδικώτερον ἡ στάσις ἀνδρὸς πολυπράγμονος καὶ ἀντιφατικοῦ, τοῦ φιλοσόφου λεγομένου Γεωργίου Ἀμιρούτζη τοῦ Τραπεζουντίου.

Ὁ Ἀμιρούτζης ἐκοσμήθη μὲ ὅλα τὰ ἐπίθετα τὰ παρακολουθοῦντα τὰς πράξεις τῆς ἀπιστίας καὶ προδοσίας. Φιλενωτικὸς εἰς Φλωρεντίαν, ἐχθρὸς τῆς ὑπογραφείσης ἑνώσεως ἐν Ἀνατολῇ, πιστὸς ὑπουργὸς τῶν βασιλέων τῆς Τραπεζοῦντος ὑπηρετῶν καὶ προδίδων αὐτοὺς εἰς ἀποστολάς, πρωτεξάδελφος τούρκου πασσᾶ, χάριν τοῦ ὁποίου ἐπρόδωσε τὸν τελευταῖον αὐτοκράτορα καὶ τὴν Τραπεζοῦντα, φίλος καὶ ὑμνητὴς τοῦ Μωάμεθ, θεολόγος καὶ φιλόσοφος, ἐραστὴς γράψας θερμοὺς ἀρχαϊκοὺς στίχους, ἐξώμοσεν ἐν τέλει, ὡς λέγεται, ἀφοῦ τὰ τέκνα του ὑπηρέτησαν τοὺς σκοποὺς καὶ τὰς ὀρέξεις τοῦ Πορθητοῦ. Σκανδαλοποιὸς εἰς τὸν δεύτερον γάμον του, ὑποστηρικτὴς τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐχθρὸς αὐτῆς, καταδυναστεύων τοὺς προκαθημένους τῆς Ὀρθοδοξίας ὁ Ἀμιρούτζης ἔτυχεν ἐπαίνων καὶ ψόγων· τὸ πάθος δὲν εἶναι ἀμέτοχον εἰς τὰ περὶ αὐτοῦ παρ' ἀνωνύμων ἰδίᾳ παραδοθέντα. Ἴσως εἶναι τυπικὸν παράδειγμα ἀνδρῶν ἱκανῆς μορφώσεως καὶ φυσικῆς εὐφυΐας, δρώντων ἄνευ ἐλπίδος εἰς στιγμὰς καταποντισμοῦ. Ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ κόσμου αὐτοῦ ἐπέσυρε τὴν προσοχήν μου καὶ σήμερον θέλω νὰ δώσω μέρος τῶν συμπερασμάτων τῆς περὶ αὐτοῦ ἐργασίας μου. Χωρὶς νὰ γίνω συνήγορος τοῦ πολυπλάγκτου ἀνδρός, θὰ φροντίσω νὰ ἑρμηνεύσω τὰ περὶ αὐτοῦ παραδοθέντα καὶ ἐν συνεχείᾳ τὴν προσωπικότητά του.

Β' ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Περὶ Ἀμιρούτζη διέλαβεν ὁ σύγχρονός του Ἴμβριος ἱστορικὸς Κριτόβουλος (παρὰ Müller FHG V Ἱστορίαι) παρὰ τοῦ ὁποίου χαρακτηρίζεται ὁ Γ. Α. ὡς «φιλοσοφίαν ἄκρος, ὅση περί τε τὸ φυσικὸν ἔχει καὶ δογματικὸν τό τε μαθηματικόν τε καὶ γεωμετρικὸν καὶ τὰς ἀναλογίας τῶν ἀριθμῶν καὶ ὅσα τῶν ἀπὸ τοῦ Περιπάτου καὶ τῆς Στοᾶς, προσέτι δὲ καὶ πλήρης πάσης ἐγκυκλίου παιδείας ῥητορικῆς τε... καὶ ποιητικῆς».

Προλαβόντως περὶ τοῦ Γ. Α. ὁμιλεῖ ὁ Σίλβεστρος Συρόπουλος (Vera Historia de Unione non verae) ἐξ ἀφορμῆς τῆς στάσεως τοῦ φιλοσόφου ἐν τῇ Συνόδῳ τῆς Φλωρεντίας. Αἱ κρίσεις εἶναι δυσμενεῖς, ἀκριβῶς λόγῳ τῆς στάσεως τοῦ Ἀμιρούτζη ἀπέναντι τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ὀρθοδόξων Μάρκου Εὐγενικοῦ.

Περὶ τῆς πολιτικῆς ἢ ἄλλης δράσεως τοῦ Ἀμιρούτζη σιγοῦν ὁ Δούκας, ὁ Γ. Φραντζῆς καὶ ὁ Λ. Χαλκοκονδύλης. Ἀπεναντίας δυσμενεῖς εἶναι οἱ γράψαντες τὸ Χρονικὸν τοῦ 1570 ὑφ' ὅλας του τὰς μορφὰς (Πολιτικὴ Ἱστορία, Πατριαρχικὴ Ἱστορία, Ἔκθεσις Χρονική, ΨευδοΔωροθέου Χρονογράφος κλπ.). Καὶ τοῦτο θὰ ἑρμηνευθῇ περαιτέρω.

Πηγὴ πληροφοριῶν περὶ Γ.Α. εἶναι καὶ ἡ σύγχρονος αὐτῷ ἐπιστολογραφία καὶ δὴ Ἰω. Εὐγενικοῦ, Γ. Σχολαρίου, Φιλέλφου, Μιχ. Ἀποστόλη, Θεοφάνους τοῦ Μηδείας κλπ., περὶ ἧς περαιτέρω, καθὼς καὶ τὸ ἴδιον φιλολογικόν του ἔργον καὶ ἡ ἀλληλογραφία του.

Νεωτέρα βιβλιογραφία περὶ Γ. Ἀμιρ.

1) Κ. Ν. Σάθας: Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Ἐν Ἀθήναις 1868, σσ. 62-3: Γεώργιος Ἀμιρούτζης. 2) Ὀρθόδοξος Ἑλλὰς ὑπὸ Ἀνδρονίκου Κ. Δημητρακοπούλου. Ἐν Λειψίᾳ 1872, σσ. 119-20: Γεώργιος Ἀμιρούτζης. 3) Τοῦ αὐτοῦ: Ἐπανόρθωσις σφαλμάτων... μετά τινων προσθηκῶν, Τεργέστη 1872 σ. 9 [ὅπου περὶ ἀνεκδότου φιλοσοφ. ἔργου τοῦ Γ. Ἀμιρ. ἀποκειμένου ἐν Φλωρεντίᾳ]. 4) Ém. Legrand: Georges Amirutzès. Ἐν BH de XV et XVI siècles. III, Paris 1903 σσ. 195-204. Ἐν σ. 200-5 καταγράφονται τὰ σῳζόμενα τοῦ φιλοσόφου. 5) Κρουμπάχερ-Σωτηριάδου: Ἱστορία Βυζ. Λογοτεχνίας Β' σ. 769 (πρβλ. καὶ Erhard, αὐτόθι Α' σσ. 237, 239). 6) Ἠλία Π. Βουτιερίδη: Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος μέχρι τοῦ 1800. Ἀθῆναι (1924), σσ. 218-21. 7) Ἀνθίμου Α. Παπαδοπούλου: Ἀμιρούτσης Γεώργιος ἐν ΜΕΕ 4, 1928, σσ. 279β-81β. 8) Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου [Φιλιππίδου]: Ἡ Ἐκκλησία τῆς Τραπεζοῦντος, ἐν Ἀθήναις 1933 (=Ἀρχεῖον Πόντου τόμοι 4-5) σσ. 314-25, 520-1. Ἀξιόλογος εἶναι καὶ ἡ περαιτέρω βιβλιογραφικῶς καταχωριζομένη μελέτη τοῦ

Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως (1884), ἐκδίδοντος ἀλληλογραφίαν τοῦ Γ. Ἀμιρ. καὶ Θεοφάνους Μηδείας.

Τὸν Γ. Α. ἐνδιαφέρει καὶ ἡ σχετικὴ πρὸς τὸν καρδινάλιον Βησσαρίωνα βιβλιογραφία, ἐξ ἧς εἰδικώτερον ἀναφέρω:

α') Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann ...von Ludwig Mohler, Paderborn 1923 (Α' τόμος 8⁰ μέγα σ. VIII +432). Εἰς τὸν τρίτον τόμον, ἐκδοθέντα τῷ 1942, σσ. 422-4, δημοσιεύεται καὶ ἀνέκδοτος τοῦ Βησσ. πρὸς Ἀμ. ἐπιστολή. β) R. Loenertz: Pour la biographie du cardinal Bessarion. Ἐν περ. Orientalia Christiana Periodica 10, 1944, σ. 116 - 49. [Ἐν τῇ μελέτῃ παρατηρήσεις εἰς διατριβὴν τοῦ Mohler· ἐξετάζεται ἐν αὐτῇ ἰδίᾳ ὁ χρόνος τῆς γνωριμίας τοῦ Β. μὲ τὸν Γ. Ἀμ. σ. 132, 138]. γ') Ἀχιλλέως Α. Κύρου: Βησσαρίων ὁ Ἕλλην: Ἀθῆναι 1947 Α' - Β' (περὶ Γ. Ἀμ. ἰδίᾳ Α' σσ. 165 - 6 καὶ Β' σσ. 92 - 4).

Περαιτέρω σημειῶ τὰ ἐκδοθέντα ἔργα τοῦ Γ. Ἀμ.

1) Noua translatio primi libri Geographiae Cl. Ptolomaei... τυπωθὲν τῷ 1514 περιλαμβάνει: Georgii Amirucii Constantinopolitani opusculum κλπ. Περιγραφὴ παρὰ Ém. Legrand, Ἔνθ' ἀνωτ. σσ. 194 - 5. 2) Migne: Patrologia Graeca τόμος 161, 1866. col. 723 - 28 περιλαμβάνει τὴν ἐπιστολήν: Γεώργιος ὁ Ἀμιρούτζης Βησσαρίωνι [e codicibus regiis 2966 et 3043. Ἡ ἐπιστολὴ τὸ πρῶτον ἐτυπώθη παρὰ Boissonade: Anecdota Graeca V σσ. 389 - 401]. 3) Ποιήματα Γεωργίου τοῦ Ἀμιρούτζη νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενα ὑπὸ Σπυρ. Π. Λάμπρου ΔΙΕΕ 2, 1885, σσ. 275 - 82. [Ἐκ κώδικος 263 Μ. Διονυσίου Ἁγίου Ὄρους 17. αἰ. Τὰ ποιήματα σσ. 279 - 82 εἶναι πέντε ἐξ ὧν δύο πρὸς τὸν Μωάμεθ, τὸ τρίτον περὶ Χρόνου, τὰ δὲ τελευταῖα ἐρωτικά. Ὁ Λάμπρος συνεκέντρωσε πληροφορίας περὶ τοῦ ποιητοῦ]. 4) Γεωργίου Ἀμιρούτζη: Ἀνέκδοτος εὐχὴ πρὸς τὸν Θεὸν [ἐκδιδομένη ὑπὸ Σπυρ. Π. Λάμπρου ἐν] ΝΕ 3, 1906, σσ. 51 - 55. [Ἐκ κώδικος Μ. Βατοπεδίου 410, 15. αἰ.: Εὐχὴ ἱκέσιος Ἀμιρούτζη ἢ ὕμνος πρὸς Θεόν]. 5) Σπυρ. Π. Λάμπρου: Ἡ περὶ ἁλώσεως Τραπεζοῦντος ἐπιστολὴ τοῦ Ἀμιρούτζη [πρὸς Βησσαρίωνα ἐξ Ἀδριανουπόλεως 11 Δεκεμβρ. 1461, ἡ ἀνωτέρω ὑπ' ἀριθ. 2] ΝΕ 12, 1915, σσ. 476 - 8. [Βελτιώσεις τῶν γραφῶν τῶν παρισιακῶν κωδίκων, κατὰ τὸν cod. Vat. gr. 1416]. 6) [Περιγραφὴ καταλοίπου Σπ. Λάμπρου ΡΜΕ'] «Λεονάρδου Ἀρρετίνου πρὸς Γεώργιον τὸν Ἀμιρούτζην περὶ πολιτείας Φλωρεντίνων» ΝΕ 14, 1920, σ. 237. [Ἐκ τοῦ cod. 16 Laurent. Plut. 60 φ. 69α 72β ἐκ σελίδων 2 8ου]. 7) Dr. Ludwig Mohler: Eine bisher verlorene Schrift von Georgios Amirutzes über das Konzil non Florenz, Herausgegeben von— Περ. Oriens Christianus Neue Serie 9, 1920, σσ. 20 - 35. [Τὸ κείμενον σσ. 24 - 35: «Ἀμιρούτζη τοῦ φιλοσόφου πρὸς ἡγεμόνα Ναυπλίου Δημητριον, περὶ τῶν ἐν τῇ Φλωρεντίνῃ συνόδῳ συμβεβηκότων» ἐκ cod. XCIII Nr. 25 τῆς ἐν Ρώμῃ Vallicelliana. Τοῦ κειμένου τούτου τμήματα εἶχε δημοσιεύσει Λέων ὁ Ἀλλάτιος, χειρόγ. δὲ ἐγνώριζον ὁ Δημητρακόπουλος καὶ ὁ Κεραμεύς]. 8) Martin Jugie: La Profession de foi de Georges Amiroutzès au concile de Florence. Περ. Échos d'Orient 36, 1937, σσ. 175 - 80. [σσ. 176 - 8 τὸ κείμενον: «Γνώμη κυρίου Γεωργίου τοῦ Ἀμηρούτζη, ἣν ἔδωκεν ἐν τῇ Φλωρεντίᾳ ἐνώπιον τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ πατριάρχου» ἐκ cod. Paris. 3043 f. 16ᵛ. Ἀκολουθεῖ μετάφρασις εἰς γαλλικήν]. 9) Ἀνέκδοτος πραγματεία τοῦ Γ. Ἀμ. «Διάλογος περὶ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως μετὰ τοῦ βασιλέως τῶν Τούρκων», καρπὸς τῶν μετὰ τοῦ Μωάμεθ Β' θεολογικῶν του συζητήσεων (κατὰ Κ. Σάθαν: Νεοελλ. Φιλολογία, Ἀθ. 1868 σ. 62)· λατινικὴ μετάφρασις ἀτελὴς cod. Paris, lat. 3395 f. 83r: «Georgii Ameruzae, magni Trapezuntis logothetae Dialogus de fide in XPVM habitus cum rege Turcar. Titulus dialogi Philosophus vel de fide». Τὸ προοίμιον τῆς τοιαύτης μεταφράσεως δημοσιευμένον παρὰ Ém. Legrand: Ἔνθ' ἀνωτ. 201 - 4.

Τέλος σημειῶ τὴν ὑπόλοιπον ἀλληλογραφίαν τοῦ Ἀμιρ. καὶ τὰς γνωστὰς πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὰς καὶ πραγματείας:

α') Α. Κ. Δ[ημητρακοπούλου]: Μιχαὴλ Ἀποστόλης, ἐν Ἐθν. Ἡμερολ. Βρετοῦ 1870 σσ. 354 - 64. Ἐν σσ. 359 - 64, κατὰ κώδικα Μονάχου: «Τοῦ αὐτοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη Λόγος Συμβουλευτικὸς πρὸς τὸν αὐτοῦ κηδεστὴν μηνίσαντα, ὅτε εἰς δευτέρους ἀφίκετο γάμους· καὶ περὶ τῶν τριῶν παθῶν τῆς ψυχῆς».

Καθὼς ἐσημείωσεν ὁ Ém. Legrand: Ἔνθ' ἀνωτ. I, 1885, σ. LXVII, ὁ cod. Paris. no 1760 (ancien fond grec), περιέχων τὸν ὡς ἄνω Λόγον, εἰς τὸν τίτλον αὐτοῦ καὶ πρὸ τῆς λέξεως Λόγος (f. 249r) «πρὸς Ἀμιρούτζην τὸν φιλόσοφον».

β') Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη. Ἀνέκδοτα Ἑλληνικὰ ὑπὸ Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, ἐν Κων/πόλει 1884. Ἐν σσ. 18 - 35: Θεοφάνης Μηδείας καὶ Γεώργιος Ἀμηρούτζης. Ἐν τῇ ἀνακοινώσει ταύτῃ περιλαμβάνονται ἑπτὰ μὲν ἐπιστολαὶ μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν ἀνταλλαγεῖσαι, ὧν αἱ τέσσαρες τοῦ Μηδείας πρὸς Ἀμιρ. καὶ αἱ τρεῖς τοῦ Ἀμιρ. πρὸς τὸν Μηδείας μία δὲ τοῦ Ἀμιρ. πρὸς τὸν Κριτόβουλον (τὸν γνωστὸν ἱστορικὸν) δι' ἧς συνώδευσε τὴν πρώτην πρὸς τὸν Μηδ. ἀπάντησίν του ὁ φιλόσοφος. Μεταξὺ τῆς 4 καὶ 6 ἐπιστολῆς παρεμβάλλεται ἐπιστολὴ τοῦ Μηδείας πρὸς Γεράσιμόν τινα ἱερομόναχον (σ. 26) ὅπου λόγος περὶ τῶν γνωμῶν τοῦ Ἀμιρ.

Αἱ ἐπιστολαὶ ἐξεδόθησαν ἐκ τοῦ κώδ. 6 τοῦ Γυμνασίου Μιτυλήνης, γραφέντος τῷ 1569. Ὁ χρονισμὸς τῶν ἐπιστολῶν ὡς γραφεισῶν δῆθεν μεταξὺ 1461 - 63 εἶναι λανθασμένος, στηριζόμενος εἰς πρόληψιν τοῦ Α. Παπαδ. Κεραμέως, καθ' ἣν ὁ Ἀμιρ. ἐξισλαμίσθη τῷ 1463 (πρβλ. σ. 22)!

γ') Lettres Inédites de Michel Apostolis publiées d'après les manuscrits du Vatican avec des opuscules inédits du même auteur... par Hippolyte Noiret, Paris 1889. Περὶ Γ. Ἀμ. σσ. 46-7. Ἐν σσ. 83-4: Ἐπιστολὴ LXIV: à Georges Amiroutzis (fin 1466-7). δ') Cent-dix Lettres Greques de François Filelfe... par Émile Legrand, Paris 1892, σσ. 120-21 [30 Ἰουλίου 1465 ἐκ Μιλάνου] Φραγκίσκος ὁ Φίλελφος Γεωργίῳ Ἀμοιρουκίῳ φιλοσόφῳ χαίρειν [Συστατικὸν ἀρχιτέκτονος Averulino]. σσ. 303-5: Jean Eugénicos: Τῷ Ἀμοιρούτζῃ. Δύο ἐπιστολαὶ Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ πρὸς Γ. Ἀμ. Ἡ πρώτη ἐκ τοῦ Paris. Grec. 2075, f. 324r καὶ ἡ ἑτέρα 2075 f. 303r. I) σσ. 303-4: Χρύσεέ μου ἀδελφέ... προνοίας τινὸς τὰ οἴκοι τύχοι. II) σσ. 304-5: Ἀδελφὲ περιπόθητε καὶ σοφώτατε... Οὐδὲν γὰρ ὅτι μὴ παρὰ φίλου καὶ ταῦτα τοιούτου καλὸν καὶ τερπνόν. Ἀμφότεραι ἀνεδημοσιεύθησαν ὑπὸ Σπ. Π. Λάμπρου: Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακὰ τόμος Α'. Ἐν Ἀθ. 1912-23 σσ. 154 καὶ 204.

ε') L. Mohler: Bessarion III, Paderborn 1942. σσ. 422-4: 3 <Βησσαρίων> Τῷ Ἀμοιρούτζῃ.

Ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ ἐδημοσιεύθη ἡ πρὸς τὸν Γ. Ἀμιρ. ἐπιστολὴ τοῦ Βησσαρίωνος ἐκ τοῦ κώδ. 533 τῆς Μαρκ. Βιβλιοθήκης. Τὸ βιβλίον δὲν εἶδον ἔτι, μὴ ὑπάρχον ἐν Ἑλλάδι, τὴν ἐν αὐτῷ ὅμως ἐπιστολὴν πρὸς Γ. Ἀμιρ. γνωρίζω καὶ ἐκ φωτοτυπίας τοῦ κώδικος καὶ ἐξ ἀντιγράφου τῆς ἐκδόσεως, εὐγενῶς παρασκευασθέντος μοι ὑπὸ τοῦ συναδέλφου κ. Μ. Ἰ. Μανούσακα.

Τέλος σημειῶ βιβλιογραφικῶς σημαντικὴν ἐπιστολὴν τοῦ Σχολαρίου περὶ Γ. Ἀμιρ. (1449-50) ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς εἰς Ἰταλίαν ἀποστολῆς του ὡς πρέσβεως· ὁ Γ. Ἀμιρ. ἐγένετο κομιστὴς δώρου τοῦ αὐτοκράτορος Τραπεζοῦντος πρὸς τόν, λαϊκὸν ἔτι, Σχολάριον, ὅστις διὰ τῆς ἐπιστολῆς εὐχαριστεῖ τὸν δωρητὴν βασιλέα: Œuvres complètes de Gennade Scholarios. Tome IV, Paris 1935, σσ. 453-4: Ἐπιστολὴ XXVIII: Γεώργιος Σχολάριος τῷ βασιλεῖ Τραπεζοῦντος.

Γ' ΑΙ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΙ ΤΩΝ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΩΝ

I. ΤΙΝΕΣ ΑΙ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΙ

Πολλαὶ εἶναι αἱ κατὰ τοῦ Ἀμιρούτζη αἰτιάσεις τῶν συγχρόνων καὶ μεταγενεστέρων του, αἵτινες συνοψίζονται ὡς ἑξῆς:

α') Ὅτι κατὰ μὲν τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ Σύνοδον ὡμολόγησε τὸ filioque καὶ ὑπέκυψεν εἰς τὸν Πάπαν, ἐπανελθὼν δ' εἰς Ἀνατολὴν μετεστράφη εἰς ἀνθενωτικὸν καὶ ἔγραψεν ἐναντίον τῆς ψευδοῦς ἑνώσεως. Εἰς τοῦτο διέκρινον παλιμβουλίαν. β') Ὅτι, ἀποσταλεὶς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Τραπεζοῦντος εἰς τὴν Δύσιν ὡς πρέσβυς, ἐπρόδωσε τὰ συμφέροντα τῆς Αὐτοκρατορίας εἰς τοὺς Γενοάτας. γ') Ὅτι, χαριζόμενος εἰς τὸν πρωτεξάδελφόν του Μαχμοὺτ πασσᾶν, ἐδολιεύθη τὸν τελευταῖον αὐτοκράτορα Τραπεζοῦντος Δαυῒδ Κομνηνὸν καὶ παρέπεισεν αὐτὸν νὰ παραδώσῃ τὴν πρωτεύουσαν καὶ τὸ κράτος του εἰς τὸν Σουλτᾶνον. Τοῦτο χαρακτηρίζεται ὡς προδοσία. δ') Ὅτι προσέφυγεν εἰς τὸν Πορθητήν, τὸν ἐκολάκευσε διὰ στίχων, ὑπηρεσιῶν καὶ παραχωρήσεως τῶν υἱῶν του καὶ ἐπέτυχε τὴν εὔνοιάν του. ε') Ὅτι ἐν συνεχείᾳ ἐχρησιμοποίησε τὴν ἰσχύν του παρὰ τῷ Πορθητῇ, διὰ νὰ πιέσῃ τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν, ὅπως τῷ παράσχῃ ἄδειαν παρανόμου γάμου, ζώσης ἔτι τῆς νομίμου συζύγου του. ϛ') Ὅτι παρέδωκεν ἐπιστολὴν τῆς Κομνηνῆς, συζύγου τοῦ Οὐζοὺν Χασὰν εἰς τὸν Πορθητήν, προκαλέσας οὕτω τὸν θάνατον τοῦ αἰχμαλώτου αὐτοκράτορος Δαυῒδ καὶ τῆς οἰκογενείας του καὶ ζ') Ὅτι τέλος ἐξισλαμίσθη καὶ ὁ ἴδιος, ἀκολουθήσας κατὰ τοῦτο τὰ τέκνα του.

Ἡ διαπραγμάτευσις τῶν ἀνωτέρω αἰτιάσεων θ' ἀπῄτει ἰδίαν συγγραφὴν περὶ τῆς ζωῆς τοῦ Ἀμιρούτζη, διὰ τὴν ὁποίαν δὲν ὑπάρχει ἐνταῦθα ὁ ἀπαιτούμενος χῶρος. Ὡς ἐκ τούτου ἐξέλεξα τὴν τελευταίαν κατηγορίαν, τὴν κορωνίδα τῶν λοιπῶν, διὰ νὰ ἐξετάσω τὴν προέλευσιν καὶ τὸ βάσιμον αὐτῆς. Ἐκ τῶν ἄλλων κατηγοριῶν συνεξετάζονται ὅσαι σχέσιν ἔχουν πρὸς τὴν κατὰ τοῦ Ἀμιρούτζη διαβολὴν καὶ ἐξηγεῖται ἐν τέλει ἡ ὅλη στάσις τοῦ φιλοσόφου ἐν συναρτήσει πρὸς τοὺς καιροὺς καὶ τὴν κατάπτωσιν τῆς πίστεως παρὰ τοῖς λογίοις τῆς ἐποχῆς.

II. Η ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ ΤΩΝ ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ

Πρὸ ὀγδοήκοντα ἐτῶν ὁ Κ. Σάθας γράφων περὶ τοῦ Ἀμιρούτζη, ἐπιπολαίως πως, τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ ὁποίου ἔθηκε τῷ 1475, ἐσημείωσε τὰ ἑξῆς: «καὶ ὁμολογήσας μετὰ τῶν τέκνων τὸν μωαμεθανισμόν, ὡς ἀντάλλαγμα τῆς ἐξωμοσίας, ἐτιμήθη μεγάλως ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου» [1].

Καὶ ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς τῷ 1884 ἔγραφεν ὅτι ὁ Ἀμιρούτζης, ἁλούσης τῆς Τραπεζοῦντος, «μετὰ διετῆ χρόνου διατριβὴν μεταβάλλει σὺν ἁπάσῃ τῇ οἰκογενείᾳ τὸ ἑαυτοῦ θρήσκευμα» [2].

Καὶ ὁ Κρουμπάχερ δ' ἐσημείωσεν: «ἐξισλαμισθεὶς μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Τραπεζοῦντος (1461)» [3].

Ἡ πληροφορία συναντᾶται καὶ εἰς νεωτέρους μελετητάς. Εἷς ἐξ αὐτῶν λέγει: Ἡ ἱστορία ἀναφέρει ὅτι ἔγινε μετὰ τοῦ υἱοῦ του προδότης καὶ τῆς

---

[1] Νεοελλ. Φιλολογία σσ. 62-3.

[2] Ἀνέκδοτα Ἑλληνικὰ σ. 19. Περιέλαβεν οὕτως ὁ Κεραμεὺς καὶ τὴν δυστυχῆ σύζυγον τοῦ φιλοσόφου εἰς τοὺς ὑποθετικῶς ἐξισλαμισθέντας!

[3] Κρουμπάχερ-Σωτηριάδου: Ἱστορ. Βυζ. Λογοτ. Β' σ. 769.

θρησκείας του καὶ τῆς πατρίδος του, ὡς εἶχε γίνει καὶ τοῦ βασιλέως του»[1], ἕτερος δὲ περὶ Ἀμιρούτζη γράφει: «ἀργότερα ἐξισλαμίσθη δημοσίᾳ»[2].

Τέλος ὁ Σπ. Λάμπρος, ὁ καὶ ἱκανὰ ἀνέκδοτα τοῦ Ἀμιρούτζη δημοσιεύσας, λέγει περὶ αὐτοῦ: «Ἐν ᾧ ἐπιστέλλων πρὸς τὸν Βησσαρίωνα γράφει ὅτι ὁ υἱὸς καὶ μαστιζόμενος καὶ αἰκιζόμενος ὑπὸ τοῦ δεσπότου ὅπως ἐξομόσῃ ἀποποιεῖται νὰ προδώσῃ τὴν πάτριον δόξαν, ἑτέρωθεν μανθάνομεν ὅτι οὐ μόνον ὁ υἱὸς ἐξώμοσεν, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ πατήρ, ὅστις καὶ ἀπέβη διώκτης τῶν ὁμογενῶν καὶ ὁμοθρήσκων... Ὁ Ἀμιρούτζης ἠπάτα τοὺς πάντας»[3].

Ἐξ ἄλλου ὁ Legrand ἀμφιβάλλει διὰ τὸν ἐξισλαμισμόν, στηριζόμενος εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη πρὸς τὸν Γ. Ἀμ.[4], καὶ ὁ Ἄνθιμος Παπαδόπουλος, διστάζων νὰ παραδεχθῇ τὸν ἐξισλαμισμὸν ἐκ τοῦ θρυλουμένου β' γάμου τοῦ Γ. Ἀμ., ἐπάγεται: «Ἡ πολιτικὴ καὶ πατριαρχικὴ Ἱστορία Κωνσταντινουπόλεως λέγει ὅτι οὗτος εἰσελθὼν εἰς τὸ σεράγιον ἔγινεν ἀγαρηνός, ἀλλ' ἐκ τῆς ὅλης περὶ αὐτοῦ ἀφηγήσεως, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν γάμον του μετὰ τῆς χήρας τοῦ Δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν, φαίνεται ὅτι ἦτο Χριστιανός»[5].

Κατὰ ταῦτα τὸ πρόβλημα τῆς ἐξωμοσίας ἔχει τεθῆ. Ἀπομένει νὰ ἐρευνηθῇ πῶς προέκυψε τὸ ζήτημα καὶ ἂν ἀληθεύῃ καὶ εἰς ποίας ἱστορικὰς πηγὰς δύναται νὰ στηριχθῇ ἡ πιθανὴ αὕτη ἐξωμοσία ἢ ἡ ἀναίρεσίς της.

III. Ο ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΟΣ

Ὁ ἀμέσως πρὸ τοῦ Σάθα ἐγγύτερος πληροφορητής, ὁ ὁποῖος, δυστυχῶς διὰ τὸν Ἀμ., ἔσχε καὶ τὴν μεγαλυτέραν δυνατὴν δι' ἐπανειλημμένων ἐκδόσεων διάδοσιν, εἶναι ἡ Χρονογραφία τοῦ ΨευδοΔωροθέου, βιβλίον μέγα, ἀντιφατικὸν καὶ σπουδαῖον, κατὰ τοῦτο δ' ἀξιόλογον ὅτι εἰς δημωδέστερον ὕφος καθίστα προσιτὰ πάμπολλα τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἱστορίας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἀνατολῆς γεγονότα εἰς τὸν ὑπόδουλον καὶ ἐλπίζοντα Ἑλληνισμόν.

Ἐκ τοῦ Χρονογράφου τούτου μεταφέρω τὰ τμήματα ἐκεῖνα τὰ περιέχοντα τὰς κατὰ τοῦ Γ. Ἀμ. κατηγορίας, ἀναμείκτους μὲ πληροφορίας περὶ αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Τραπεζοῦντος κ.ἑξ. (1461).

---

[1] Βουτιερίδου: Ἱστορία τῆς Νεοελλ. Λογοτεχνίας σ. 219.

[2] Ἀχ. Κύρου: Βησσαρίων ὁ Ἕλλην Β' σ. 94.

[3] Σπ. Λάμπρος: Ἐν ΔΙΕΕΕ, 2, 1885, σ. 276. Ὁ Hody: De Graecis illustribus, 1742 σ. 177, ὁρμηθεὶς ἐκ τῆς Πτρχ. Ἱστορίας τῆς ἐν Turcograecia ὡμίλησεν περὶ ἐξισλαμισμοῦ τοῦ Γ. Ἀμιρ.

[4] Legrand: BH de XV et XVI s. τόμος III, 1903, σ. 198.

[5] ΜΕΕ 4, 1928, σ. 280β, Πρβλ. 280α «Ἀλλ' οὔτε καὶ ὅτι ἐξώμοσεν ὁ ἴδιος εἶναι βέβαιον».

«Τὸν δὲ βασιλέα κὺρ Δαυὶδ καὶ ὅλους τοὺς ἄρχοντας τοὺς ἔβαλεν εἰς καράβια καὶ τοὺς ἔφερεν εἰς τὴν Πόλιν. Τὸν Καζαβίτην μὲ ὅλην του τὴν γενεάν, τὸν μέγα μεσάζοντα Ἀλταμούριον, τὸν φιλόσοφον Ἀμιρούτζην τὸν πρωτοβεστιάριον. Τοῦτος ἦτον ἔγγονος τοῦ Ἰάγαρη ἀπὸ τὴν μίαν του θυγατέρα, ἀπὸ τὴν ἄλλην ἦτον ἐγγονός του ὁ Μαχμοὺτ πασιᾶς καὶ ἦτον εἰς Σερβίαν ὑπανδρευμένος· καὶ ὁ πρωτοβεστιάριος καὶ ὁ Μαχμοὺτ πασιᾶς ἦσαν πρῶτοι ἐξάδελφοι. Καὶ τοῦτος ὁ πρωτοβεστιάριος ἦτον ἐπίβουλος τοῦ κὺρ Δαυὶδ καὶ αὐτὸς ἔκαμε καὶ τὸν Σουλτᾶνον καὶ ἦλθε κατὰ τῆς Τραπεζοῦντος καὶ ἔκαμε τὸν κὺρ Δαυὶδ καὶ ἐπροσκύνησε. Καὶ ὁ κὺρ Δαυὶδ ἦτον ἄνθρωπος ὠμός, ἄνανδρος, ἀνάξιος τοῦ ὀνόματος. Καὶ ὁ πρωτοβεστιάριος ἐτιμήθη μεγάλως ὡσὰν ἐπῆραν τὴν Τραπεζοῦντα ἀπὸ τὸν αὐθέντην καὶ ἀπὸ τὸν ἐξάδελφόν του. Ἦτο δὲ πεπονηρευμένος, εὔμορφος, ἐπιτήδειος, ὑψηλός, εἰς τὸ δοξάρι θαυμαστός.

Ὁ δὲ Σουλτᾶνος ἔβαλε τὰ παιδία τοῦ Ἀμιρούτζη εἰς τὸ Σεράγιον καὶ αὐτὸν ἔκαμε Τοῦρκον. Ἔδωκε γοῦν ὁ Σουλτᾶνος τοῦ κὺρ Δαυὶδ χώρας διὰ ζωοτροφίαν, πλὴν τὴν θυγατέρα του δὲν τὴν ἐπῆρεν, ἀμὲ ἔδωκέ την γυναῖκα τοῦ διδασκάλου του καὶ πολλὰ ἐπάσχισε νὰ τὴν κάμῃ Τούρκισσαν, ἀμὴ δὲν ἠδυνήθη· ὕστερον ἐχωρίσθη την καὶ ἔδωκέ της ὁ Σουλτᾶνος ἀνάπαυσιν. Ὕστερον ἔκαμεν ὁ Σουλτᾶνος μὲ τὸν Οὐζοὺν Χασάνην μάχην καὶ ὅταν ἐκίνησε νὰ ὑπάγῃ κατ' αὐτοῦ ἀπεκεφάλισε τοῦ κὺρ Δαυὶδ τὸν πενθερόν του [τοῦ Χασὰν] καὶ *δὲν ἐγνώρισε κανεὶς τίς ἡ αἰτία.*

Ὅμως ὁ ῥηθεὶς πρωτοβεστιάριος τῆς Τραπεζοῦντος εἶχε γυναῖκα νόμιμον καὶ παιδιὰ μετ' αὐτῆς. Καὶ ὅταν ἐπῆρε τὴν Ἀθήναν ὁ Σουλτᾶνος ἔκοψε τὸν Ἀφέντην [της], τὴν δὲ γυναῖκα του καὶ τὰ παιδία ἤφερεν εἰς τὴν Πόλιν καὶ ἦτον πολλὰ ὄμορφη, θυγατέρα Δημητρίου τοῦ Ἀσάν. Καὶ ὁ πρωτοβεστιάριος ἠγάπησέ την πολλὰ καὶ ἐζήτει την διὰ γυναῖκα καὶ ἐπαρακάλει τὸν Πατριάρχην πολλὰ νὰ τοῦ συγχωρήσῃ, ὁ ἀσυνείδητος, νὰ τὴν πάρῃ. Δὲν ἠθέλησε γοῦν ὁ Πατριάρχης καὶ αὐτὸς τὸ εἶπε τοῦ [Μαχμοὺτ] πασιᾶ καὶ ἔκραξε τὸν Πατριάρχην καὶ τὸν μέγαν ἐκκλησιάρχην, ἄνδρα σοφώτατον καὶ νομιμάριον καὶ ἐπαρακάλεσέ τους διὰ τὸν ἐξάδελφόν του τὸν πρωτοβεστιάριον· καὶ αὐτοὶ δὲν ἠθέλησαν. Καὶ ὁ πασιᾶς τὸ εἶπε τοῦ Ἀφέντη [Μωάμεθ Β'] καὶ κόπτει τὰ γένεια τοῦ Πατριάρχου καὶ σχίζει τὴν μύτην τοῦ Ἐκκλησιάρχου. Ὁ δὲ μιαρὸς πρωτοβεστιάριος *ἐπῆρέ την* καὶ ἐμοίχευέ την. Πλὴν ἡ θεία δίκη ἔκαμε τὴν κρίσιν. Καὶ ἔπαιζε τὸ ταβλὶ μίαν ἡμέραν καὶ ἁπλώνει νὰ πάρῃ τὸ ζάρι καὶ ἐκεῖ *ἀπέθανε* καὶ ὑπῆγεν εἰς τὴν γέενναν τοῦ πυρός. Ὁ δὲ πατριάρχης ἐξεβλήθη καὶ ἔγινεν ὁ κὺρ Μᾶρκος ὁ Ξυλοκαράβης [1466]»[1].

---

[1] Βιβλίον Ἱστορικόν... Ἐνετίησι 1786 σσ. 422 - 23.

IV. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

Κατὰ τὸ τμῆμα τοῦτο τὸ ἐνδιαφέρον ἡμᾶς, ὁ Χρονογράφος ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ γνωστὸν ὡς *Χρονικὸν τοῦ 1570* [1], παραδεδομένον μέχρις ἡμῶν κατὰ διαφερούσας ἀλλήλων μορφάς. Βέβαιον φαίνεται ὅτι οἱ συντάκται τῆς πρὸς τὸν M. Crusium ἀποσταλείσης διμόρφου, πλὴν συμπιπτούσης εἰς πολλά, *Πολιτικῆς* καὶ *Πατριαρχικῆς Ἱστορίας*, ἐχρησιμοποίησαν χρονικὰς ἀναγραφάς, ὧν ἡ κυριωτέρα καὶ κοινὴ διήγησις ἐγράφη ἱκανὰς δεκαετηρίδας παλαιότερον, καὶ οὐχὶ μετὰ τὸ 1514 [2]. Ἀσφαλέστερον φαίνεται σήμερον ὅτι ὁ ἄλλως λόγιος [3] μητροπολίτης Μονεμβασίας Ἱερόθεος [4] προσέθηκέ τινα εἰς ὅσα προηγουμένως εἶχεν ἄλλος γράψει εἰς τὴν *Ἔκθεσιν Χρονικὴν* [5] καὶ ὡς ἐκ τούτου ὁ μεταγενέστερος συμπιλητὴς καὶ ἐκλαϊκευτὴς ἐχρησιμοποίησε τὸ ὄνομά του διαστρέψας εἰς Δωρόθεον [1]. Ὁπωσδήποτε δὲν δέχονται πλέον τὸν Μανουὴλ Μαλαξὸν—ὄντα ἁπλοῦν ἀντιγραφέα καὶ διασκευαστὴν τοῦ γλωσσικοῦ ὕφους—ὡς συγγραφέα τῆς Πατριαρχικῆς Ἱστορίας καὶ τῆς Χρονογραφίας, ὡς ἄλλοτε [2]. Ἐπειδὴ δ' ὅμως τὰ εἰς τὸν Γ. Ἀμ. ἀφορῶντα γεγονότα εἶναι πάντα παλαιότερα τοῦ 1514, παραδίδονται δὲ ὑφ' ὅλων τῶν μορφῶν τῆς Χρονογραφίας, δὲν νομίζομεν ὅτι ὀφείλονται εἰς τὸν κάλαμον τοῦ Ἱεροθέου, τοῦ Μαλαξοῦ, τοῦ Θ. Ζυγομαλᾶ ἢ τοῦ συμπιλητοῦ τοῦ Χρονογράφου, ὄντα παλαιότερα. Τὸν λόγον θὰ εὕρῃ ἐν τῇ περαιτέρω ἀναπτύξει ὁ ἀναγνώστης μου.

[1] Πρβλ. Th. Preger: Die Chronik vom Jahre 1570. «Dorotheos» vom Monembasia und Manuel Malaxos. Ἐν BZ. 11, 1902, σσ. 4-15. Χρ. Παπαδοπούλου: Περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Χρονογραφίας τοῦ ΙϚ' αἰῶνος, ἐν περ. Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 9, 1912, σσ. 410 - 54. Τελευταῖος ἐπραγματεύθη τὸ θέμα ὁ D. Russo: Cronica dela 1570. Turcogræcia lui Crusius. Crongrafele lui Dorotei ἐν Studii Istorice Greco - Române, Βουκουρέστιον 1939 τόμῳ Α' σσ. 53-86. Τὰ κατὰ τὰς ἐκδόσεις τοῦ ψευδοΔωροθέου πραγματεύεται ὁ Λάμπρος, ἐν ΝΕ, 16, 1922, σσ. 137 - 90. Βιβλιογραφίαν περὶ τῆς Ἐκθέσεως Χρονικῆς καὶ σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὸν Χρονογράφον τοῦ Δωροθέου συνεκέντρωσεν ὁ Κ. Ἄμαντος ἐν περ. Ἑλληνικὰ 1, 1928, σσ. 45 - 47 σημ. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ Κ. Ἀμάντου: Τρεῖς κώδικες τοῦ Χρονογράφου· περ. Ἑλληνικὰ 1, 1928, σσ. 45 - 70 καὶ Gyula Moravcsik: Ἄγνωστος κῶδιξ τῆς Ἐκθέσεως, περ. Ἑλληνικὰ 2, 1929, σσ. 119 - 23.—Κρητικὸς κῶδιξ τοῦ χρονογράφου περιέχων τοπικοῦ ἐνδιαφέροντος προσθήκας καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Ρωσίας, περιεγράφη ὑπὸ τοῦ Νικ. Ἰω. Παπαδάκι: Βιβλιοκρισία παλαιοῦ χειρογράφου βιβλίου ἐν Περ. Δελτίῳ ΚΦΣ ἐν Χανίοις 1928, Α' σσ. 86 - 96.

[2] Ἐσχάτως ὁ R. Loenertz: Autour du Chronicon Majus attribué à Georges Phrantzès, ἐν Miscellanea Giovanni Mercati III, 1946, σσ. 273 - 311, ἐξήτασε τὴν σχέσιν τοῦ ΨευδοΦραντζῆ πρὸς τὴν Χρονογραφίαν τοῦ ΨευδοΔωροθέου (σσ. 296 - 301 τῆς ἀνωτ. μελέτης του) καταλήξας ὅτι τὸ τμῆμα τὸ ἀφορῶν εἰς τὰ γεγονότα 1391 - 1514 τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν Πολιτικὴν Ἱστορίαν (1391 - 1578) πράγματι «est une recençion abrégée en grec littéraire». Ἀντιθέτως ἀπὸ τῆς ἐκστρατείας Σελὶμ τοῦ Α' εἰς τὴν Περσίαν (1514) ἡ Χρονογραφία τοῦ ΨευδοΔωροθέου καὶ ἡ Πολιτικὴ Ἱστορία διαφέρουν παρ' ὅλον ὅτι διηγοῦνται τὰ αὐτά.

[3] Περὶ αὐτογράφων τοῦ Ἱεροθέου πρβλ. Preger: Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 11. Ἀλληλογραφίαν του μετὰ τοῦ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως περιλαμβάνει ὁ κῶδιξ 420 τοῦ μετοχ. τοῦ Παναγ. Τάφου Κωνσταντινουπόλεως. Ἐξ ἄλλου Πορφύριος, ὁ κατόπιν μητρ. Νικαίας, ὑποδιάκονος ἔτι διατελῶν ἐν Μόσχᾳ τῷ 1597 ἀντέγραψεν ἰδιοχείρως τοῦ Ἱεροθέου Μονεμβασίας «Συναγωγὴν ἐν πεζῇ φράσει περὶ τῆς ἀμωμήτου πίστεως τῶν Χριστιανῶν». Πρβλ. Σπ. Λάμπρου: Κατάλογος Ι, σ. 184 (= Μ. Ἐσφιγμένου 2128, 5).

[4] Οὗτος ἐξελέγη μὲν Μονεμβασίας μετὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1578, ἀπέθανε δὲ (;) πρὸ τοῦ Μαΐου τοῦ 1593. Χρ. Παπαδόπουλος: Ἐκκλ. Φάρος 9, 1912, σσ. 428 - 9, 430 - 36. Russo: Ἔνθ' ἀν.

[5] Ἐξεδόθη ὑπὸ Κ. Σάθα: Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη Ζ', 1894, σσ. 557 - 610.

Ἐξ ἄλλου πρέπει ἀπὸ τοῦδε νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ ὑπὸ πολιτικοῦ τινος ἱστοριογράφου συγχρόνου τοῦ Γ. Ἀμ. παράδοσις τῶν κατ' αὐτόν. Οὐ μόνον Κριτόβουλος ὁ Ἴμβριος, ὡς ἤδη ἐσημειώθη ἐν τῇ Βιβλιογραφίᾳ, σιγᾷ ἀλλὰ καὶ ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, καὶ ὁ Γ. Φραντζῆς (Μικρὸν Χρονικόν). Ὁ δὲ ΦευδοΦραντζῆς οὐδένα λόγον καταφορᾶς εἶχεν εἰς ὑπόθεσιν ἄσχετον πρὸς τὰ Πελοποννησιακὰ πράγματα. Ἐξ ὑπαρχῆς λοιπὸν πρέπει νὰ στραφῇ ἡ προσοχὴ ἡμῶν πρὸς τὴν *ἐκκλησιαστικὴν Χρονογραφίαν*, ὡς πηγὴν τῶν περὶ Γ. Ἀμ. πληροφοριῶν. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ θιγομένη, οὐ μόνον ἐκ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ (καὶ ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ βία κατέστησαν τὸ φαινόμενον κοινὸν καί, βδελυκτὸν ὡς ἦτο, ἀσήμαντον διὰ τὴν ἐποχὴν) ἀλλὰ κυρίως ἐκ τῆς κακοποιήσεως τῶν ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῆς κληρικῶν, αἰτίᾳ τοῦ Γ. Ἀμ. Ἡ Πατριαρχικὴ Ἱστορία ἐδημοσιεύθη τῷ 1584, εἰς τὸ β' βιβλίον τῆς ὑπὸ τοῦ Κρουσίου ἐκδοθείσης Τουρκογραικίας [3], ἐπιγράφεται δ' οὕτω:

«Περὶ τῶν Πατριαρχῶν ὁποὺ ἐπατριάρχευσαν ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ταύτης τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὸ λαβεῖν ταύτην Σουλτὰν Μεχμέτης. Καὶ τίνα γεγόνασιν ἐν τῷ ἑκάστου καιρῷ. Καὶ ποῖον [= τίς] τὸ λεγόμενον πεσκέσιον καὶ τὸ χαράτζιον πρῶτον αὐτῷ δέδωκε καὶ τίς τὴν αὔξησιν, ἥτις ὑπάρχει ἕως τοῦ νῦν, ἐποιήσατο. Καὶ ἐν ποίου Σουλτάνου καιρῷ ταῦτα γεγόνασιν. Ἅτινα ἐμετεγλωττίσθησαν εἰς κοινὴν φράσιν παρ' ἐμοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ πελοποννησιακοῦ κυρῷ Μαρτίνῳ τῷ Κρουσίῳ μηνὶ Ἀπριλίῳ ἐν ἔτει ͵αφοζ'».

Εἰς δὲ τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς αὐτῆς συγγραφῆς εὑρίσκεται καὶ ἡ «Πολιτικὴ Ἱστορία» [4] πολλὰ τῆς πατριαρχικῆς ἐπαναλαμβάνουσα ἀμφοτέρων,

[1] Πρβλ. Preger: Ἔνθ' ἄνωτ., Χ. Παπαδόπουλον: Ἔνθ' ἀνωτ.

[2] Τὸν Μαλαξὸν ὡς συγγραφέα ἐδέχθη ὁ Χρ. Παπαδόπουλος: Ἔνθ' ἀνωτ., καί, τούτῳ ἑπόμενος, ὁ L. Petit: Malaxos Manuel ἐν Dict. de Th. Catholique IX, 1927, στ. 1764 - 5.

[3] Turcograeciae liber secundus: Hist, Patr... continens. Basileæ 1584, σσ. 105 - 84 (αἱ σημειώσεις 185 - 212).

[4] Αὐτόθι liber primus: Ἱστορία Πολιτικὴ σσ. 1 - 43.

δ᾽ ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἡ λογιωτέρα μορφὴ εὕρηται εἰς τὴν «Ἔκθεσιν Χρονικήν». Ὅτι τώρα ἡ «Ἔκθεσις Χρονικὴ» δὲν εἶναι τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως ἔργον, ἀλλὰ συρραφὴ ὑπὸ διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν ἀπομνημονεύσεων, εἶναι πρόδηλον. Τὰ μὲν πρὸ τῆς ἁλώσεως ἄλλοθι ἐπληροφορήθησαν οἱ γράψαντες μετ᾽ αὐτήν. Ἄλλος ἔγραψε τὰ τῶν πρώτων πατριαρχῶν καὶ ἄλλοι συνεπλήρωσαν τὰ κατὰ τὸν 16. αἰῶνα. Ὅτι δὲ καὶ οἱ παλαιότεροι καὶ ἐπισημότεροι χρονογράφοι ἢ παρελάμβανον τῶν προκατόχων των τὰς συγγραφὰς αὐτουσίας καὶ δὲν ἐμνημόνευον τούτου, ἢ ἀνωνύμως ἔγραφον, εἶναι κοινὸς τόπος.

Ὁ σκοπὸς ἡμῶν δὲν εἶναι βέβαια ἡ ἀνάπτυξις τῶν σχετικῶν προβλημάτων διὰ τῶν συλλογισμῶν αὐτῶν. Νομίζομεν ὅμως ὅτι οἱ συλλογισμοὶ οὗτοι ἀρκοῦν ν᾽ ἀποκλείσουν παρεμβολὰς τρίτων εἰς τὰς περὶ τοῦ Γ. Ἀμ. πληροφορίας. Εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους ὀφείλονται τὰ χρονογραφικῶς περὶ αὐτοῦ παραδοθέντα.

Ὑπολείπεται νῦν ν᾽ ἀντιπαραβάλωμεν τὰ κείμενα τῆς Ἐκθέσεως Χρονικῆς πρὸς τὰ τῆς Πολιτικῆς καὶ Πατριαρχικῆς Ἱστορίας. Τοῦ λοιποῦ ὁ ΨευδοΔωρόθεος πρέπει ν᾽ ἀποκλεισθῇ ὡς πηγὴ τῆς περὶ τὸν Γ. Ἀμ. εἰδησεογραφίας καὶ πρέπει ν᾽ ἀνατρέχωμεν εἰς τὰς πηγὰς τοῦ Χρονογράφου τούτου.

Ἔκθεσις Χρονικὴ
(Σάθας ΜΒ 7,578 - 80)

Ἐν δὲ τῇ πατριαρχείᾳ τοῦ Ἰωάσαφ [1464-66] ἐπορεύθη ὁ αὐθέντης ὁ σουλτὰν Μεχμέτης κατὰ τῆς Τραπεζούντας μετὰ δυνάμεως πλείστης ἔκ τε γῆς καὶ θαλάττης πλήθους ἀναριθμήτου. Βασιλεύων γὰρ ἦν ὁ κύρις Δαυῒδ ὁρμώμενος ἐκ τοῦ γένους τῶν Κομνηνῶν. Ὡς γὰρ τὴν ἀθρόαν ἔλευσιν εἶδε καὶ τὸ πλῆθος τοῦ τοιούτου λαοῦ, οὐκ ἔχων τι διαπράξασθαι καὶ ἄκων προσεκύνησε...

Ἐζήτευσε δὲ ὁ ταλαίπωρος βασιλεύς, ὅπως δώσῃ αὐτῷ τόπον εἰς διατροφὴν καὶ τοῖς οὖσι μετ᾽ αὐτοῦ, ἔστερξε δὲ καὶ αὐτὸ καὶ ἀπέστειλε τὰς κλεῖς τοῦ κάστρου πρὸς αὐτόν. Ἐκυρίευσε δὲ τοσαύτην ἐπαρχίαν ἀπονητὶ χωρὶς πολέμου τινὸς ἀπὸ Ἀμισοῦντος ἐπὶ τῶν ὁρίων τῆς Ἰβηρίας κάστρων καὶ χωρῶν...

Τὸν βασιλέα δὲ καὶ πάντας τοὺς ἄρχοντας ἀναβιβάσας ἐν πλοίοις ἔφερεν ἐν Κωνσταντινουπόλει, τόν τε Καβαζίτην καὶ πᾶσαν τὴν γενεὰν αὐτοῦ, τὸν μέγαν μεσάζοντα τὸν Ἀλταμούριον, τὸν φιλόσοφον Ἀμουρούτζην τὸν πρωτοβεστιάριον.

Οὗτος γὰρ ὁ πρωτοβεστιάριος ὑπῆρχεν ἔγγονος τοῦ Ἰάγαρη, ὁμοίως καὶ ὁ Μαχμοὺτ πασᾶς ἐκ τῆς ἄλλης θυγατρὸς τοῦ Ἰάγαρη τῆς οὔσης ἐν τῇ Σερβίᾳ· ὑπῆρχον οὖν πρωτεξάδελφοι. Καὶ μετὰ δόλου καὶ ἀπάτης αὐτοῦ τοῦ πρωτοβεστιαρίου ἐπορεύθη ὁ αὐθέντης ἐν τῇ Τραπεζούντᾳ, αὐτὸς γὰρ ἔπεισε καὶ τὸν ταλαίπωρον βασιλέα καὶ προσεκύνησεν. Ἦν γὰρ ὁ βασιλεὺς οὗτος νωθρὸς καὶ ἄνανδρος καὶ οὐχ ἱκανὸς εἰς βασιλείαν. Εὗρε γὰρ ὁ πρωτοβεστιάριος τιμὴν ὅτι καὶ πλείστην ἔκ τε τοῦ αὐθεντὸς καὶ τοῦ μπασιᾶ. Ἦν γὰρ ὡραῖος καὶ ἀνδρεῖος ἔν τε μεγέθει σώματος καὶ ἐπιτηδειότητι· τοξευτὴς γὰρ ἦν ὡς οὐδεὶς ἄλλος ἐκ τοῦ αὐθεντικοῦ φουσσάτου. Τοὺς γὰρ υἱοὺς τοῦ Ἀμουρούτζη ἔβαλεν ἐν τῷ σεραγίῳ, τὸν δὲ Ἀμουρούτζην ὕστερον ἐποίησεν αὐτὸν Ἰσμαηλίτην. Τὸν βασιλέα δὲ [Δαυῒδ] δέδωκεν αὐτῷ χώρας εἰς διατροφὴν πλησίον Σερρῶν. Τὴν δὲ θυγατέρα αὐτοῦ ἣν ὑπέσχετο λαβεῖν εἰς γυναῖκα οὐκ ἔλαβεν αὐτήν, ἀλλ᾽ ἔδωκεν αὐτὴν πρὸς τὸν χότζαν αὐτοῦ καὶ πολλὰ μοχθήσας ἐκβαλεῖν ἐκ τῆς πίστεως τοῦ Χριστοῦ οὐκ ἠδυνήθη ἑλκῦσαι αὐτήν· ὅμως ἀπέλυσεν αὐτήν, εἶχε γὰρ σιτηρέσιον μέχρι τέλους ζωῆς αὐτῆς.

Ὕστερον δὲ γενομένης μάχης μετὰ τοῦ Οὐζοὺν Χασάνη, μᾶλλον πορευ-

Πολιτικὴ Ἱστορία
(Turcogræcia I σσ. 20 - 22):

Ἐν δὲ τῇ πατριαρχείᾳ τοῦ Ἰωάσαφ ἐπορεύθη ὁ σουλτᾶνος Μεχεμέτης κατὰ τῆς Τραπεζοῦντος μετὰ δυνάμεως πλείστης, ἔκ τε γῆς καὶ θαλάσσης, πλήθους ἀναριθμήτου.

Τὸν βασιλέα δὲ Τραπεζοῦντος καὶ πάντας τοὺς ἄρχοντας ἐμβιβάσας ἐν πλοίοις ἤνεγκεν εἰς τὴν Κωνσταντίνου. Τὸν Καβαζίτην καὶ πᾶσαν τὴν γενεὰν αὐτοῦ, τὸν μέγαν μεσάζοντα, τὸν πρωτοβεστιάριον, τὸν ἔγγονον τοῦ Ἰάγαρι: ὃς διὰ δόλου ταῦτα ἐποίησεν. Ὑπῆρχε δὲ καὶ ὁ ἐκεῖ ἄρχων ἀρχῆς ἀνάξιος. Εὗρε δὲ ὡς ἐπίβουλος ὁ πρωτοβεστιάριος τιμὴν πολλὴν ἐκ τῶν τῆς Ἄγαρ καὶ τοῦ πασία. Ἦν καὶ ὡραῖος κάλλει σώματος καὶ τὸ τοξεύειν εἰδὼς ἄριστα, ὡς οὐδεὶς ἐκ τῶν τῆς Ἄγαρ, τοὺς υἱοὺς δὲ τοῦ Ἀμιρούτζη εἰς τὸ σαράγιον ἐμβαλόντες, τοῦτον ἀγαρηνὸν ἐποίησαν.

θῆναι κατ᾽ αὐτοῦ, ἀποστείλας ἀπέκτεινε τὸν ταλαίπωρον βασιλέα. Οὐ γὰρ οἴδαμεν τίς ἡ αἰτία.

Ἐν δὲ τοῖς καιροῖς ἐκείνοις ἐξεβλήθη ἐκ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου ὁ Ἰωάσαφ, ἀπέκοψε γὰρ ὁ Αὐθέντης τὴν αὐτοῦ πολιάν, τὸν δὲ μέγαν ἐκκλησιάρχην ἔσχισεν ἐκ τῶν δύο μερῶν τὴν ῥῖνα αὐτοῦ ἕνεκα τοῦ πρωτοβεστιαρίου. Οὗτος γὰρ ἔσχε γυναῖκα νόμιμον ἔχων καὶ παῖδας μετ᾽ αὐτῆς. Ὁ γὰρ αὐθέντης πορευθεὶς πρὸ καιροῦ ἔλαβε τὴν Ἀθήναν [1456]. Τὸν γὰρ τῆς Ἀθήνας ἄρχοντα ἀποκτείνας, τὴν γυναῖκα καὶ παῖδας ἔφερεν ἐν Ἀδριανουπόλει· ἡ γὰρ γυνὴ ἦν θυγάτηρ Δημητρίου τοῦ Ἀσάν. Ἰδὼν δὲ αὐτὴν ὁ πρωτοβεστιάριος ἐτρώθη τῷ αὐτῆς ἔρωτι καὶ ἤθελε λαβεῖν αὐτὴν ὡς γυναῖκα. Παρεκάλει οὖν διὰ γραφῶν τὸν πατριάρχην ὅπως συγχωρήσας λάβῃ αὐτήν· ὡς δὲ οὐ κατένευσε ποιῆσαι αὐτό, φανερᾶς οὔσης μοιχοζευξίας, ὡς καὶ καταβοώσης τῆς γυναικὸς αὐτοῦ, ὠργίσθη ὁ μπασιᾶς τόν τε πατριάρχην καὶ τὸν μέγαν ἐκκλησιάρχην ὡς οὐκ ἤκουσαν τὸν λόγον αὐτοῦ καὶ ἐποίησεν αὐτοὺς ὡς προείπομεν. Ἔλαβε γὰρ αὐτὴν παρανόμως ὁ μοιχεύων. Ἡ γὰρ ἀδικία *οὐκ εἴασεν αὐτὸν εἰς μακράν*. Ἐν μιᾷ οὖν τῶν ἡμερῶν μετὰ τῶν ἀρχόντων παίζων ζάρια ἁπλώσας τὴν χεῖρα τοῦ λαβεῖν καὶ ῥίψας αὐτά, ἀπέψυξε *καὶ ἀώρως ἐτελεύτησε*, παραπεμφθεὶς τῷ αἰωνίῳ πυρί· ἀνῆλθε δὲ εἰς τὸν θρόνον ὁ κύρις Μᾶρκος ὁ Ξυλοκαράβης.

Ἐν δὲ τοῖς καιροῖς ἐκείνοις ἐξεβλήθη ἐκ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου ὁ Ἰωάσαφ, οὗ τὴν πολιὰν ἀπέκοψεν ὁ αὐθέντης καὶ τὸν μέγαν ἐκκλησιάρχην ἐλύπησε σχίσας τὴν ῥῖνα αὐτοῦ χάριν ὅτι οὐκ ἠθέλησαν δοῦναι ἄδειαν ἐκκλησιαστικὴν λαβεῖν τὸν πρωτοβεστιάριον γυναῖκα τὴν θυγατέρα Δημητρίου τοῦ Ἀσάν, τὴν γυναῖκα τοῦ ἄρχοντος Ἀθηνῶν, κάλλει νικῶσαν ἄλλας γυναῖκας, ὅτι ζῶσα ἦν ἡ νόμιμος αὐτοῦ γυνή, παρακαλουμένων καὶ ἀξιουμένων παρὰ τοῦ αὐθέντου τοῦτο ποιῆσαι καὶ δοῦναι ἄδειαν. Ὅτι οὐκ ἔδωσαν ἐπειδὴ ἐβόα ἡ ζῶσα γυνὴ καὶ ἦν παράνομον. Οὗτοι ἔπαθον ὡς εἴπομεν, ὀργῇ τοῦ βασιλέως καὶ μᾶλλον τοῦ πασία, φίλου ὄντος τοῦ πρωτοβεστιαρίου, τοῦ ἐπαναγκάζοντος δοθῆναι τὴν ἄδικον ἄδειαν. Ὅς καὶ ἀποτυχών, εὐλόγως δῆθεν παρανομεῖν, ἐμοίχευεν αὐτήν.

Ἀλλὰ ἡ θεία δίκη οὐκ εἴασεν αὐτὸν εἰς μακρόν. Ἐν γὰρ μιᾷ τῶν ἡμερῶν παίζων μετὰ τῶν ἄλλων ἀρχόντων καὶ κυβεύων, ἁπλώσας τὴν χεῖρα αὐτοῦ καὶ κυβέψας, ἀώρως καὶ κακῶς τελευτήσας καὶ παραπεμφθεὶς τῷ αἰωνίῳ πυρί.

V. ΣΥΝΑΓΟΜΕΝΑ ΕΚ ΤΩΝ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΩΝ

Μετὰ τὴν παράθεσιν τῶν ἀνωτέρω χρονογραφικῶν εἰδήσεων, ὑπολείπεται ἡ ἀπαρίθμησις ἐν συνόλῳ τῶν ἐξ αὐτῶν πληροφοριῶν περὶ Γ. Ἀμ.

α΄) Ὁ Ἀμ. κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦ πρωτοβεστιαρίου τοῦ αὐτοκράτορος Δαυΐδ, συνεβούλευσε δ᾽ αὐτὸν νὰ παραδώσῃ τὴν πρωτεύουσαν καὶ τὸ κράτος εἰς τὸν ἐπιτεθέντα Μωάμεθ Β΄, ὁ ὁποῖος εἶχεν ὡς στρατηγὸν τὸν ἐξάδελφον τοῦ πρωτοβεστιαρίου Μαχμοὺτ πασσᾶν. Ὁ χρονογράφος ἀποδίδει τοῦτο εἰς δόλον. β΄) Μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Τραπεζοῦντος ὁ Γ. Ἀμ. συνεμερίσθη τὴν τύχην τῶν αἰχμαλωτισθέντων ἀρχόντων καὶ ἤχθη εἰς Ἀδριανούπολιν, πρωτεύουσαν ἀκόμη τοῦ Ὀθωμ. κράτους. Ἐκεῖ ἐτιμήθη ὑπὸ τοῦ Πορθητοῦ καὶ τοῦ Μαχμοὺτ πασσᾶ. γ΄) Ὁ Γ. Ἀμ. ἦτο σωματικῶς ὡραῖος, ἀνδρεῖος, ὑψηλός, ἐπιτήδειος, ἄριστος τοξευτής. δ΄) Οἱ υἱοὶ τοῦ Γ. Ἀμ. ἐκλείσθησαν εἰς τὸ σεράγιον. Τὸν ἴδιον ὁ σουλτᾶνος ἐποίησεν ἰσμαηλίτην. ε΄) Ἀγνοεῖ ὁ χρονογράφος τὴν αἰτίαν δι᾽ ἣν ἐξωλοθρεύθη ἡ οἰκογένεια τοῦ αὐτοκράτορος Δαυΐδ ἐπικειμένου τοῦ πολέμου τοῦ Πορθητοῦ κατὰ τοῦ Οὐζοὺν Χασάν. ϛ΄) Ἡ χήρα τοῦ ἄρχοντος τῶν Ἀθηνῶν, κόρη δὲ τοῦ Δημητρίου Ἀσάν, μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Πορθητοῦ, καταλαβόντος τὰς Ἀθήνας (1456) θανάτωσιν τοῦ συζύγου της, ἤχθη εἰς Ἀδριανούπολιν μετὰ τῶν τέκνων της. Ἐκεῖ ἠράσθη αὐτῆς σφοδρῶς ὁ Γ. Ἀμ. καὶ ἀπεφάσισε νὰ τὴν ζητήσῃ εἰς γάμον, διαζευγνύων τὴν νόμιμον σύζυγόν του (ζῶσαν ἔτι καὶ καταβοῶσαν). Τοῦ πατριάρχου, συμβουλῇ τοῦ νομιμαρίου μεγάλου ἐκκλησιάρχου, ἀρνουμένου νὰ προβῇ εἰς μοιχοζευξίαν, ὁ Γ. Ἀμ. πιέζει τὴν ἐκκλησ. ἀρχὴν διὰ τοῦ ἐξαδέλφου του πασσᾶ. Μὴ ὑποχωρούντων τῶν ἐκκλησιαστικῶν, ὁ μὲν Ἀμ. λαμβάνει παρανόμως καὶ μοιχεύει τὴν χήραν, ὁ δὲ σουλτᾶνος διατάσσει τὴν ἔξωσιν ἀπὸ τοῦ θρόνου τοῦ πατριάρχου Ἰωσὴφ καὶ τὴν τιμωρίαν (σχίσιμον ῥινὸς) τοῦ μεγ. ἐκκλησιάρχου (κατόπιν πατριάρχου Μαξίμου) (1466). ι΄) Ὀλίγον χρόνον μετὰ ταῦτα ἐπέρχεται ἡ θεία Δίκη καὶ ὁ Γ. Ἀμ., ἐνῶ ἔπαιζε κύβους, ἀποθνήσκει ἐκ συγκοπῆς, προώρως.

VI. ΑΝΑΙΡΕΣΙΣ ΤΩΝ ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ

Ἴδωμεν τώρα ποίαν ἀξιοπιστίαν ἔχουν αἱ ὡς ἄνω διαπιστώσεις τῶν χρονογράφων, ἰδίᾳ εἰς τὰ ἐνδιαφέροντα ἡμᾶς σημεῖα.

Ὁ χρονογράφος βλέπει δόλον εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῆς παραδόσεως τῆς Τραπεζοῦντος, ὅπου δὲν δύναται νὰ ἴδῃ *πολικὴν πρᾶξιν σκοπιμότητος*. Οὐδεμία πηγὴ βοηθεῖ ἡμᾶς νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ὁ Δαυΐδ τῆς Τραπεζοῦντος ἠδύνατο ν᾽ ἀντιστῇ ἐπιτυχῶς εἰς τὸν Πορθητήν, ὅταν μάλιστα αὐτὸς ὁ γαμβρός

του Οὐζοὺν Χασάν, ἀποτυχὼν νὰ τὸν βοηθήση, συνεμάχησε πρὸς τὸν Σουλτᾶνον [1].

Ὁ Δ ο ῦ κ α ς [2] λέγει σχετικῶς, ὅτι ὁ Μωάμεθ «καὶ δὴ εἰς Τραπεζοῦντα ἀνελθὼν πέμπει τῷ βασιλεῖ Τραπεζοῦντος ἐκ τῶν δύο ἑλέσθαι τὸ κρεῖττον ἢ παραδοῦναι τὴν βασιλείαν τῷ τυράννῳ ἄνευ ζημίας αὐτοῦ τινος ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτῷ θησαυρῶν, ἀργύρου, χρυσοῦ, χαλκοῦ καὶ παντοίου εἴδους ἄλλου, δούλων τε καὶ δουλίδων καὶ πάσης ἄλλης κινητῆς ὑποστάσεως, ἢ σὺν τῇ βασιλείᾳ καὶ ταῦτα πάντα καὶ τὴν ζωὴν ἀφαιρεθῆναι· ἀκούσας δὲ ταῦτα ὁ βασιλεύς... ἐξελθὼν πανοικεὶ προσεκύνησε...». Κατόπιν τούτου ἐστάλη «ἐν Κωνσταντινουπόλει σὺν ταῖς τριήρεσι παγγενὶ μὲ ἑτέρους θείους καὶ ἀνεψιοὺς αὐτοῦ καὶ σὺν τοῖς ἄρχουσι καὶ εὐγενέσι τοῦ παλατίου, φέρων ὁ καθεὶς τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ ἄνευ τῶν ἀκινήτων...» [3]. Καὶ ὁ καλῶς γνωρίζων τὰ τῆς ἐκστρατείας Κριτόβουλος, σιωπῶν περὶ τοῦ ρόλου τοῦ Γ. Ἀμιρ., ἀναφέρει τὰς ἀπειλὰς τοῦ Μαχμοὺτ πασσᾶ πρὸς τοὺς Τραπεζουντίους διὰ τῶν ἑπομένων: «Εἰ δὲ προκαλουμένου νῦν ἐπὶ ξυμβάσεις τοῦ μεγάλου βασιλέως παρακούσειαν, οὐκέτι ἕξουσι τοῦ λοιποῦ πρὸς αὐτὸν ξυμβάσεών τε καὶ ξυνθηκῶν ὅλως μεμνῆσθαι, ἅπαξ ὀργῇ καὶ θυμῷ καταστάντος ἐς τὸ πολεμεῖν, ἀλλὰ κριθήσονται τὰ κατ᾽ αὐτοὺς ὅπλοις μᾶλλόν τε καὶ σιδήρῳ· καὶ ἁλόντες πολέμῳ ὑποστήσονται φόνον τε καὶ διαρπαγὴν καὶ δουλείαν καὶ ὅσα πολέμου καὶ ἁλώσεως πάθη» [4]. Οὐδεὶς πολιτικὸς σύμβουλος ἠδύνατατο νὰ συμβουλεύση τὸν ἀβοήθητον Δαυὶδ ν᾽ ἀποθάνη ἀνωφελῶς καὶ νὰ ἐπιτρέψη εἰς τὸν Πορθητὴν νὰ ἐπαναλάβη τὴν μεταχείρισιν τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὴν Τραπεζοῦντα. Πρᾶξις πολιτικῆς συνέσεως λοιπὸν καὶ οὐχὶ προδοσία ἦτο ἡ συμβουλὴ πρὸς παράδοσιν. Ἂν τώρα ὁ Πορθητὴς ἔφερε μεθ᾽ ἑαυτοῦ τὸν ἐξάδελφον τοῦ Ἀμ. Μαχμοὺτ πασσᾶν διὰ νὰ ἐπηρεάση δι᾽ αὐτοῦ τὸν πρωτοβεστιάριον, τοῦτο ἀποδοτέον εἰς τὴν πολιτικὴν περίνοιαν Μωάμεθ τοῦ Β΄.

Ὅτι ἡ εὔνοια ἧς ἔτυχεν ὁ Ἀμ. παρὰ τῷ Πορθητῇ δὲν ἠμπόδισε τοῦτον νὰ μεταφέρῃ τὸν πρωτοβεστιάριον, ὅπως καὶ ὅλους τοὺς ἄλλους αἰχμαλώτους, εἰς Ἀδριανούπολιν, καὶ νὰ μεταχειρισθῇ τοὺς υἱούς του διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ σεραγίου του, μαρτυρεῖ ὅτι δὲν ἔτυχεν ὁ Γ. Ἀμ. ἰδιαιτέρας περιποιήσεως. Ὅτι δ᾽ εἰς Ἀδριανούπολιν ἐστάλη, φαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἐκεῖθεν ἀλληλογραφίας τοῦ φιλοσόφου κ.ἄ. [1].

[1] Πρβλ. Κ ρ ι τ ο β ο ύ λ ο υ Ἱστορίας IV, 7, σ. 141. Ὁ Οὐζοὺν Χασὰν εἶχε καταλάβει κατ᾽ ἀρχὰς τὰς πιθανὰς διαβάσεις διὰ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν δίοδον τοῦ Μωάμεθ, ἀλλ᾽ ὅτε οὗτος ὑπερέβη τὸν Ταῦρον, ἀπέστειλε τὴν μητέρα του καὶ ἐπέτυχε συνδιαλλαγὴν καὶ «συμμαχίαν».

[2] Σσ. 342-3 ἔκδ. Bon.

[3] Αὐτόθι.

[4] IV, 7, σ. 141.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ διευκρινῶ τὸ ἑξῆς ζήτημα. Ὁ χρονογράφος δὲν γνωρίζει τὴν αἰτίαν τῆς μεταγενεστέρας θανατώσεως τοῦ Δαυὶδ καὶ τῶν τέκνων του, διαταγῇ τοῦ Μωάμεθ. Τοῦτο ἐνισχύει τὴν πλαστότητα τοῦ ἑπομένου χωρίου, ἐμβολίμου εἰς τὰς Ἀ π ο δ ε ί ξ ε ι ς Ἱ σ τ ο ρ ι ῶ ν IX (Bon σσ. 497-8) τοῦ Λ α ο ν ί κ ο υ Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ ο υ, ὅπερ χωρίον ὀρθῶς ἐξωβέλισεν ὁ νεώτερος ἐκδότης τοῦ συγγραφέως τούτου Εὐγ. Darkó [2]. «Καὶ γὰρ ἔπεμψε γράμματα ἡ ἀνεψιὰ τοῦ βασιλέως, ἡ τοῦ Χασάνη γυνὴ καὶ μετεκαλεῖτο ἢ τὸν τοῦ βασιλέως υἱὸν ἢ τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ τὸν Ἀλέξιον τὸν ἐκ Μυτιλήνης, Κομνηνὸν ὄντα [3]. Καὶ τὰ μὲν γράμματα ἐνεχείρισαν τῷ βασιλεῖ, δηλοποιοῦντα ὅπως εἷς ἐκ τῶν υἱῶν τοῦ βασιλέως ἢ ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ, ὡς εἴρηται, ἀφίξηται πρὸς τὴν δέσποιναν, τὴν γυναῖκα τοῦ Μακροῦ Χασάνη οὖσαν. Ἐνεχείρισε δὲ ταῦτα τὰ γράμματα ὁ πρωτοβεστιάριος Γεώργιος [Ἀμιρούτζης] ἐπιτρόπῳ τἄλλα ἀγαθῷ, ὅπως φανήσεται ὁ βασιλεὺς εἰς πίστωσιν ἴσως ἀγαθὴν καὶ ἄλλως ἵνα μὴ ἀκουσθῇ καὶ παρ᾽ ἄλλων ὅπως ὁ πρωτοβεστιάριος ἔκρυψε τοῦτο, φοβούμενος τόν τε αὐθέντην τὸν μέγαν καὶ τὸν πάσιαν Μαχουμούτη, καὶ πάθῃ κακῶς ὁ πρωτοβεστιάριος παρὰ τοῦ μεγάλου αὐθέντου. Καὶ διὰ τοῦτο δέδωκε καὶ τὸν χάρτην πρὸς τὸν μέγαν αὐθέντην. Τὰ μὲν οὖν γράμματα δεξάμενος ὁ βασιλεὺς καὶ νόῳ λαβὼν καθίστατο εἰς ὑποψίαν καὶ αὐτοὺς συλλαβὼν τόν τε Δαυὶδ βασιλέα καὶ τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ σὺν τῷ ἀνεψιῷ καθεῖρξε. Καὶ τὴν μὲν θυγατέρα εἰς κοιτῶνα αὐτῷ μετεπέμψατο, ἔχων δὲ αὐτοὺς ἐν πέδαις, οὐ πολλῷ ὕστερον ἀπαγαγὼν εἰς Βυζάντιον διεχρήσατο».

Καὶ ἂν ὅμως ἡ ἐν τῷ ἀνωτέρω χωρίῳ πληροφορία ἔχεται ἀληθείας, ὁ Γ. Ἀμ. δικαιολογεῖται: Ἡ πολιτική του πεῖρα δὲν τοῦ ἐπέτρεπε νὰ πεισθῇ

[1] Παρὰ Ψ ε υ δ ο Φ ρ α ν τ ζ ῇ IV (PG, 156 στ. 988, Bon σ. 413) ἀναγινώσκομεν: «Ὁ δὲ τῶν ἀσεβῶν ἔξαρχος... παρέλαβε... ἔτι δὲ καὶ τὴν Κερασοῦντα καὶ τὴν Τραπεζοῦντα ἀπὸ τῶν χειρῶν τοῦ Δαυὶδ τοῦ Κομνηνοῦ, τοῦ ἐκεῖσε τότε βασιλεύοντος καὶ ἅπασαν τὴν περίχωρον αὐτῶν, τοῦ βασιλέως Τραπεζοῦντος λέγω καὶ πάντων σχεδὸν τῶν ἐκεῖσε *ἀτυχῶν καὶ ἀνωφελεστάτων αὐθεντῶν καὶ ἀρχόντων,* οὓς ἐξελθὼν ἐκεῖθεν *κατῴκησεν αὐτοὺς ἐν τῇ Ἀδριανουπόλει...»*. Πρβλ. καὶ Κριτόβουλον IV, 8-9, σσ. 142-3 ἱστοροῦντα τὰ τῆς παραδόσεως καὶ ἐκπατρισμοῦ τῶν ἀρχόντων καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ αὐτοκράτορος Δαυὶδ εἰς τὸν Στρυμόνα.

[2] L a o n i c i C h a l c o c a n d y l a e: Historiarum Demonstrationes ad fidem codicum recensuit, emendavit, annotationibusque criticis instruxit Eugenius Darkó. Tomus I (βιβλία I - IV) Βουδαπέστη 1922. Tomus II (βιβλία V - VI) αὐτόθι 1927. Τὸ ἀθετούμενον τμῆμα ἐν II, 247 - 49) (494B - 498B).

[3] Ὁ Οὐζοὺν Χασάνης ὅτε μὲν ἐδοκιμάζετο ὁ θεῖός του Δαυὶδ δὲν ἠδύνατο νὰ βοηθήσῃ· ἀργότερον δὲ ἐγείρας τὴν κεφαλὴν κατὰ τοῦ Πορθητοῦ, ζητεῖ Χριστιανὸν πρίγκιπα διὰ νὰ θέσῃ τοῦτον ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ὁμοθρήσκων του τοῦ Πόντου καὶ ἐπαναστατήσῃ αὐτοὺς κατὰ τοῦ πανισχύρου καὶ ἀηττήτου πλέον σουλτάνου.

ὅτι τὸ κίνημα τοῦ Οὐζοὺν Χασάνη θὰ εὐωδοῦτο καὶ ὁ Πόντος θὰ ἠλευθεροῦτο. Ἐθεώρει ἐπομένως ματαίας τὰς θυσίας τῶν Χριστιανῶν τῆς Μ. Ἀσίας καί, διὰ νὰ προλάβῃ τὰ πράγματα, ἐγνωστοποίει εἰς τὸν Πορθητὴν τὴν ἐπιστολὴν τῆς Κομνηνῆς. Ὁ Μωάμεθ Β', διὰ ν' ἀπαλλαγῇ πάσης μελλοντικῆς διεκδικήσεως τῶν Κομνηνῶν ἐπὶ τῆς Τραπεζοῦντος, διέταξε τὴν σφαγήν των.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὸ ἐπεισόδιον τοῦ διαζυγίου καὶ τοῦ β' γάμου τοῦ Γ. Ἀμ. Τοῦτο διηγεῖται ὁ χρονογράφος μετὰ τὴν βεβαίωσιν τοῦ ἐξισλαμισμοῦ του. Ἂν ὅμως ὁ Γ. Ἀμ. ἦτο μουσουλμᾶνος, θὰ ἠδύνατο νὰ λάβῃ ὅσας δήποτε συζύγους ἤθελε χωρὶς νὰ ἔχῃ ἀνάγκην πατριαρχικῆς ἀδείας. Ἢ λοιπὸν τὸ ἐπεισόδιον ἐγένετο πρὸ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ του ἢ ὁ Γ. Ἀμ. δὲν ἐτούρκευσεν. Ἀλλ' ἂν τὸ ἐπεισόδιον ἐγίνετο πρὸ τοῦ βεβαιουμένου ὑπὸ τοῦ Χρονογράφου ἐξισλαμισμοῦ του καὶ ὁ Γ. Ἀμ. εἶχε τὴν διάθεσιν ν' ἀλλαξοπιστήσῃ, τότε, εὑρισκόμενος πρὸ τῆς ἀρνήσεως τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, θὰ ἔσπευδε νὰ ἐξομόσῃ, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν νομιμοποίησιν τοῦ δεσμοῦ. Ὅτι δὲ μουσουλμᾶνος αὐτὸς γινόμενος θὰ ἠδύνατο νὰ συζευχθῇ κατὰ τὸ Κοράνιον ἄπιστον, εἶναι ἐκτὸς συζητήσεως. Ἀπεναντίας ὁ Χρονογράφος βεβαιοῖ ὅτι παρέλαβεν ὁ Γ. Ἀμ. τὴν γυναῖκα καὶ ἐμοίχευεν αὐτήν, δι' ὃ καὶ μετ' ὀλίγον χρόνον ἀπέθανε παθὼν ἐκ συγκοπῆς ἐνῷ ἔπαιζε κύβους! Αἱ δύο αὐταὶ βεβαιώσεις τοῦ Χρονογράφου, ἡ περὶ ἐξισλαμισμοῦ καὶ ἡ περὶ μοιχείας, ἀντιφάσκουν πρὸς ἀλλήλας καὶ καθιστοῦν ὕποπτον τὸ θέμα. Ἡ ὑποψία ἡμῶν ἐνισχύεται καὶ ἐκ τοῦ ἐπομένου γεγονότος. Ἂν ὁ Πορθητὴς καθήρει τὸν πατριάρχην Ἰωσήφ, ὡς ἀρνηθέντα νὰ εὐλογήσῃ τὸν β' γάμον τοῦ Γ. Ἀμ., ὁ διάδοχός του καὶ νέος πατριάρχης θὰ ἐξελέγετο ἐπὶ τῷ ὅρῳ τούτῳ. Ἀλλ' οὐδαμόθεν φαίνεται ὅτι ὁ Μᾶρκος ὁ Ξυλοκαράβης[1] ἐτήρησε διαφορετικὴν στάσιν ἐν προκειμένῳ, ἢ οἱ ἄμεσοι διάδοχοι αὐτοῦ ἐν οἷς καὶ ὁ ῥινότμητος Μάξιμος ὁ Γ'.

VII. Η ΜΟΙΧΟΖΕΥΞΙΑ

Ἤδη ἂς ἐρευνηθῇ ἡ ὑπόθεσις τοῦ ἔρωτος τοῦ Γ. Ἀμ. πρὸς τὴν χήραν τοῦ ἄρχοντος τῶν Ἀθηνῶν, μετὰ τὰς σημειωθείσας τρεῖς ἐκδοχὰς τοῦ Χρονογράφου.

Τῶν Ἀθηνῶν ἦρχεν ἡ φλωρεντινὴ δυναστεία τῶν Acciajuoli. Ὁ Νέριος Β' ἀποθανὼν τῷ 1451 ἀφῆκε σύζυγον τὴν Chiara (Φωτεινὴν) Ζώρτζη,

[1] Οὗτος ἐξελέγη Κωνσταντινουπόλεως τῷ 1466, καθῃρέθη δὲ τῇ 15 Ἰανουαρίου 1467. Ἀργότερον ἀποκατέστη πρόεδρος Ἀχριδῶν. Πρβλ. Μ. Ἰ. Γεδεὼν ἐν ΜΕΕ 16, 1931, σ. 704α.

κόρην τοῦ αὐθέντου τῆς Βοδονίτζης, καὶ υἱὸν Φραγκίσκον. Ἡ χήρα αὕτη ἠγάπησε τὸν ἐπισκεφθέντα τὴν πόλιν υἱὸν τοῦ ἑνετοῦ ἄρχοντος τοῦ Ναυπλίου Βαρθολομαῖον Κονταρίνην, ὁ ὁποῖος, διὰ νὰ τὴν νυμφευθῇ, προέβη εἰς θανάτωσιν τῆς συζύγου του. Οὕτω συνῆρχε τῶν Ἀθηνῶν.

Ἀλλ' ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Πορθητοῦ ἀνετρέφετο, ὡς παιδικὰ αὐτοῦ, ὁ Franco Acciajuoli, υἱὸς τοῦ Ἀντωνίου δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἀνεψιὸς τῆς Φωτεινῆς. Οὗτος ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Σουλτᾶνον ὡς χάριν νὰ ἄρξῃ τῆς πατρίου πόλεως, ἐλθὼν δὲ εἰς Ἀθήνας ἐξετόπισε καὶ τὸν Κονταρίνην καὶ τὴν Κιάραν, τὴν τελευταίαν μάλιστα, ἀφοῦ ἐνέκλεισεν εἰς μονήν, ἐφόνευσεν[1]. Ἡ προσφυγὴ τοῦ Κονταρίνη εἰς τὸν Μωάμεθ ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα ἐπέμβασιν τοῦ σουλτάνου ὑπὲρ ἑαυτοῦ εἰς τὰ ἀθηναϊκὰ πράγματα. Ἡ πόλις ἐπολιορκήθη καὶ κατελήφθη, ὁ δὲ Franco ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ καὶ τὴν Ἀκρόπολιν ἐπ' ἀνταλλάγματι τῆς διοικήσεως τῶν Θηβῶν. Τὸ τέλος τοῦ Franco δὲν ἤργησεν· ὁ Μωάμεθ ἐπεφόρτισε πρὸς τοῦτο τὸν Ζάγανον, ὕπαρχόν του ἐν Πελοποννήσῳ. Ὁ Λ. Χαλκοκονδύλης, ὁ διηγούμενος πάντα τἀνωτέρω (βιβλίον Θ) ἐπιλέγει: «Ζάγανος δὲ εἰς τὴν σκηνὴν συγκαλέσας αὐτὸν εἰς ὁμιλίαν καθίστατο ἄχρι νυκτός, μετὰ δὲ ὡς ἀπιὼν ὥρμητο ἐπὶ τὴν ἑαυτοῦ σκηνήν, κελεύσαντος δὲ αὐτοῦ ταύτῃ ἀπέκτεινεν»! Αὐτὸς ὁ Franco πρέπει νὰ ἦτο ὁ τελευταῖος ἡγεμὼν τῶν Ἀθηνῶν πρὸ τῆς ἁλώσεως. Ἀλλ' ἂν εἶχε οὗτος γυναῖκα ὁ Χαλκοκονδύλης σιωπᾷ. Ἡ ἅλωσις τῶν Ἀθηνῶν ἐγένετο ἀκριβῶς τὴν 4 Μαΐου 1456[2], πόσον χρόνον δὲ διήρκεσεν ἡ ἐξουσία τοῦ Franco εἰς Θήβας, ἂν διήρκεσεν, ἄγνωστον[3]. Ἂν περὶ τῆς συζύγου του πρόκειται, τὸ ἐπεισόδιον μὲ τὸν Γ. Ἀμ. ἐγένετο μετὰ δέκα ἔτη (1466), ἱκανὰ δ' ἔτη ἀπὸ τοῦ θανάτου του.

Ὅτι τώρα κόρη τοῦ Δημητρίου Ἀσάνη ἦτο ἡ χήρα τῆς ὁποίας ἠράσθη ὁ Γ. Ἀμιρ., οὐδαμόθεν ἄλλοθεν γνωρίζομεν. Ὁ Δημήτριος Ἀσάνης κύριος τοῦ Μουχλίου — «προειστέκει δὲ αὐτῆς Ἀσάνης ὁ Δημήτριος»[4]) — ἦτο ἀδελ-

[1] Σχετικὴ ὑπάρχει καὶ ἡ δημοσιευθεῖσα ὑπὸ Δ. Γρ. Καμπούρογλου: Ἀρχαία ἀθηναϊκὴ παράδοσις περὶ τῆς οἰκογενείας τῶν Νέρηδων, ἐν «Μνημείων τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων» τόμῳ 3, 1893, σσ. 141-3.

[2] Δ. Γρ. Καμπούρογλου: Ἀκριβὴς καὶ πλήρης χρονολογία τῆς ἁλώσεως τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων, «ἐν Μν. τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων» 2, 1890, σ. 153.

[3] Κατὰ τὸν Δ. Γρ. Καμπούρογλουν: Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων Α', 1889, σ. 122 ἡ Ἀκρόπολις ἐγκατελείφθη τῷ 1458, μετὰ διετίαν δ' ὁ Franco ἐξώσθη ἀπὸ τὰς Θήβας, ὡς συνεννοούμενος μὲ τοὺς Ἀθηναίους διὰ νὰ ἐπαναστατήσουν. Ἀργότερον ὁ Καμπούρογλους: Ἔνθ' ἀνωτ. Β', 1890, σσ. 25-27 ἐδέχθη ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν ἡ Ἀκρόπολις ν' ἀνθέξῃ ἐπὶ διετίαν καὶ τὴν εἰς Ἀθήνας ἄφιξιν τοῦ Μωάμεθ ἐτοποθέτησεν εἰς τὸ 1458. Αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι καὶ τὸ ἔτος τῆς θανατώσεως τοῦ Franco.

[4] Λ. Χαλκοκονδύλης 2, 206, 14.

φὸς τοῦ Ματθαίου Ἀσάνη καὶ τῆς γυναικὸς Δημητρίου τοῦ Παλαιολόγου [1], ἐπολέμησε κατὰ τῶν Τούρκων εἰς τὸ Μουχλί [2], ἐσυνθηκολόγησεν, ἐφυλακίσθη καὶ ἠκολούθησε τὴν τύχην τῶν Πελοποννησίων δεσποτῶν καὶ ἀρχόντων εἰς Θράκην. Ἴσως εἶναι αὐτὸς ὁ «ἡγεμὼν Ναυπλίου» (τὸ Ναύπλιον ἀπὸ τοῦ 1389 — καὶ μέχρι τοῦ 1540 ὑπήγετο εἰς τοὺς Ἑνετοὺς καὶ οὐχὶ τοὺς Παλαιολόγους [3]) πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπηύθυνε τὸ περὶ Φλωρεντίας ἔργον του ὁ Γ. Ἀμ.

Τὴν κόρην τοῦ Δημητρίου τούτου, ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ ὀνόματός της, ὠνόμασε πρῶτος — καθ' ὅσον γνωρίζω — Μουχλιώτισσαν ὁ Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος [4], ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ κατὰ γράμμα τὴν πλέον ἀνειμένην μορφὴν τῆς Χρονογραφίας, δηλαδὴ τὴν Πατριαρχικὴν Ἱστορίαν καὶ κατακρίνει καὶ τὸν Ἀμιρ. καὶ τὴν γυναῖκα. Τὰς πληροφορίας τῆς Χρονογραφίας συνεσχέτισε πρὸς τοὺς ἐρωτικοὺς στίχους τοῦ Ἀμιρ. ὁ Σπ. Π. Λάμπρος [5], οὕτω δ' ἡ «μυθιστορικὴ ἱστορία» [6] ἐπανελήφθη κατὰ κόρον μετὰ ταῦτα ἀπὸ τὸν Legrand [7], τὸν Δ. Γρ. Καμπούρογλουν [8] κἄ. Ἀπὸ ὅλους παρεσιωπήθη ἡ ἡλικία τοῦ Ἀμιρ. ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ ἐρωτικὸν αὐτὸ ἐπεισόδιον πρέπει νὰ ἦτο ἑξηκοντούτης· οὐδεὶς μᾶς ὑποχρεώνει νὰ θεωρήσωμεν ὡς ἑξηκοντούτου τοὺς πυριφλεγεῖς ἐκείνους ἐρωτικοὺς στίχους.

Ὅσα ὁ Χρονογράφος λέγει περὶ τῆς χήρας τοῦ τελευταίου ἄρχοντος τῶν Ἀθηνῶν εἶναι ἀόριστα. Ποία ἦτο ἀκριβῶς αὐτὴ δὲν γνωρίζομεν, ἐκεῖνο ὅμως διὰ τὸ ὁποῖον εἴμεθα βέβαιοι εἶναι ὅτι ὁ Γ. Ἀμιρ. δὲν ἐξισλαμίσθη, δὲν ἠσπάσθη δηλονότι τὸν μωαμεθανισμόν, πρὸς χάριν της, ἐνῷ οὕτως αὐτομάτως θὰ ἔλυε τὰς δυσκολίας τῆς συζεύξεως. Τοῦτο ἐξάγεται ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Χρονογράφον.

---

[1] Αὐτόθι 2, 227, 17, 22.

[2] Αὐτόθι 2, 206, 13 καὶ σ. 211. Φραντζῆς Migne P. G. 161 στ. 520 - 21.

[3] Πρβλ. τὸ (συνεκδιδόμενον μετὰ τοῦ Δούκα, Bon 1834) Χρονικὸν Σύντομον σ. 516.

[4] Κ. Παπαρρηγόπουλος: Δύο Μωραΐτισσαι Α' Ἑλένη Καντακουζηνὴ Β' Ἡ ἀνώνυμος Μουχλιώτισσα περ. Ἑστία 1 (14,28 Μαρτίου 1876) σσ. 164β - 67β καὶ 196β - 200α.

[5] ΔΙΕΕ, 2, 1885, σ. 279.

[6] Φερδ. Γρηγοροβίου - Σπ. Λάμπρου: Ἱστορία τῆς πόλεως Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ἐν Ἀθήναις 1904, Β' σ. 403. Ἡ ἐκεῖ παραπομπὴ εἰς Φραντζῆν σ. 396, ὡς πληροφοριοδότην περὶ Μουχλιωτίσσης καὶ τέκνων της, εἶναι ἐσφαλμένη.

[7] BH de XV et XVI s. III, 1903, σ. 199.

[8] Ἡ Μουχλιώτισσα. Ἐν Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων Β', 1890, σσ. 40 - 44. Ὁ Καμπούρογλους ἐπιλέγει: «Εἰς τοιοῦτον ἄθλιον [τὸν Ἀμιρούτζην!] ἠναγκάσθη νὰ παραδώσῃ τὰ θέλγητρά της ἡ τελευταία δούκισσα τῶν Ἀθηνῶν»!

VIII. Η ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑΦΟΡΑΣ ΤΩΝ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΩΝ

Διερωτώμεθα νῦν τί τὸ κινῆσαν τὸ ἐκκλησιαστικὸν πρόσωπον τὸ σκευωρῆσαν κατὰ τοῦ Γ. Ἀμ. νὰ παραδώσῃ τὴν μορφὴν αὐτοῦ ἐστιγμασμένην διὰ τοῦ ψόγου τῆς ἐξωμοσίας εἰς τοὺς μεταγενεστέρους. Νομίζω ὅτι τὸ πρᾶγμα δύναται νὰ ἐξηγηθῇ διὰ τῆς παραθέσεως ἱστορίας σχετικῆς πρὸς τὸν υἱὸν τοῦ Ἀμιρούτζη καὶ συμβάσης πολλῷ ὕστερον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ φιλοσόφου. Ἀποθανόντος ἀδιαθέτου τοῦ πατριάρχου Συμεὼν [1], ἡ περιουσία του ἔδει νὰ φορολογηθῇ ὑπὸ τοῦ Δημοσίου ἢ νὰ περιέλθῃ εἰς αὐτό· ἁρμόδιος ὑπάλληλος ἦτο ὁ υἱὸς τοῦ Γ. Ἀμ. Σκεντέρμπεης, ὁ ὁποῖος, ὡς τραπεζούντιος, ἐγνώριζεν ἄριστα τὰ κατὰ τὸν ἀποθανόντα τραπεζούντιον πατριάρχην. Ὁ διάδοχος ὅμως τοῦ Συμεὼν Νήφων [1486 - 89], διὰ ν' ἀποφύγῃ τὴν δεινὴν φορολογίαν, παρουσίασεν ὡς νόμιμον κληρονόμον τοῦ ἀποθανόντος καὶ πρῶτον ἀνεψιὸν αὐτοῦ Βασίλειόν τινα, ὄντως μικροανεψιὸν τοῦ Συμεών, ὑπεστήριξε δὲ τὴν ἀπάτην διὰ μαρτύρων ἱερέων τοὺς ὁποίους ἡ Σύνοδος παρώρμησεν ὅπως, πρὸς τὸ συμφέρον τῆς Ἐκκλησίας, ψευδορκήσουν. Τοῦτο ἤγειρε τὴν μῆνιν τοῦ Σουλτάνου καὶ ἐπέφερε βαρείας εἰς ζημίαν τῆς Μεγ. Ἐκκλησίας κυρώσεις. Ἰδοὺ πῶς παραδίδεται ἡ σχετικὴ Ἱστορία.

Ἔκθεσις Χρονικὴ (Κ. Σάθας ΜΒ, 7, σσ. 595 - 96)	*Πατριαρχικὴ Ἱστορία* (Turcogræcia II, σ. 139 - 40)
Ἀποθανὼν γὰρ ὁ κύρις Συμεὼν κατέλιπε βίον ἄπειρον καὶ οὐκ ἐποίησεν ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ οἰκονομίαν τινὰ ὅπως γένηται ὁ βίος τῆς Ἐκκλησίας. Ἐλθὼν γὰρ ὁ κὺρ Νήφων οὐκ ἐδέξατο τὸν τοῦ Ἀμιρούτζη υἱὸν τὸν Σκεντέρμπεη, ἦν γὰρ χασνατάρμπασης [2] καὶ τραπεζούντιος καὶ γείτων τῆς Παμμακαρίστου [3] καὶ εἰδὼς ὡς	Ὅμως ἀπέθανεν ὁ πρώην πατριάρχης κύρις Συμεὼν ὁ τραπεζόντιος καὶ ἀφῆκε βίον ἄπειρον καὶ δὲν ἔκαμε ζῶντος αὐτοῦ καμμίαν οἰκονομίαν διὰ τὸν βίον αὐτοῦ ὅτι νὰ γίνῃ τῆς Ἐκκλησίας ἢ νὰ δοθῇ εἰς μοναστήρια ἢ εἰς ἄλλους τόπους ὅπου τοῦ ἐφαίνετο· ἀμὴ ἀπέθανεν ἀδιόρθωτος. Λοιπὸν ὡσὰν ἔγινε πατριάρχης τοῦ-

---

[1] Ὁ Κωνσταντινουπόλεως Συμεών, ἱερομόναχος ἐκ Τραπεζοῦντος, διεδέχθη τὸν Διονύσιον Α' (1467 - 72) τῷ 1472. Παραιτηθείς, ἀπεσύρθη εἰς Στενίμαχον (1475 - 82), ὅτε, ἀποθανόντος Μαξίμου Γ', (1476 - 82) ἀνῆλθε τὸ β' εἰς τὸν θρόνον. Ἐξεβλήθη δι' ἄγνωστον λόγον τῷ 1486. Καὶ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του ἄγνωστον. Πρβλ. Ε. Γ. Π[αντελάκην]: ΜΕΕ 22, 1933, σ. 521β.

[2] Χαζνεντὰρ - μπασῆ σ. ὑπουργὸς οἰκονομικῶν. Πρβλ. Χρυσάνθου: Ἐκκλ. Τραπεζοῦντος σ. 325. Ἂν ὁ Ἰσκεντὲρ βέης ἐλέγετο Ἀλέξανδρος πρὸ τῆς ἐξωμοσίας του, ἄδηλον.

[3] Ἦτο ἀκόμη ἐκεῖ τὸ πατριαρχεῖον.

οὐκ ἔχει κληρονόμον ὁ ἀποθανὼν ἐποίησε τὸν ἅπαντα βίον οὐ μόνον τὸν ἐκείνου ἀλλὰ καὶ τὸν τῆς Ἐκκλησίας αὐθεντικόν, λέγοντος αὐτοῦ ὅτι «ἐπροσήλωσε σκεύη ἱερὰ εἰς τὴν αὐτοῦ πατριαρχείαν, ἅπαντα γενήσονται αὐθεντικά»! Ἔλαβον γὰρ εὐαγγέλια κεκοσμημένα, ἱερὰ καλύμματα διάφορα, δεκανίκια ἐξ ἀργύρου, καὶ τί χρὴ λέγειν; Ἔλαβον γὰρ εἰς ποσὸν χιλιάδων ἑκατὸν ὀγδοήκοντα. Ἔβαλον δὲ καὶ πάντας τοὺς κληρικοὺς ἐν τῇ φυλακῇ καὶ ἐγένετο διωγμὸς οὐκ ὀλίγος.

Μὴ ἔχων δὲ ὁ πατριάρχης ὅτι καὶ δράσειεν, οἰκονόμησε μάρτυρας ὅπως μαρτυρήσωσιν ὅτι ὁ Βασίλειος ἐστὶν ἀνεψιὸς αὐτοῦ[1], τῆς μητρὸς γὰρ αὐτοῦ ἀδελφὸν λέγοντες εἶναι τὸν πατριάρχην[2]. Ἐμαρτύρησαν δὲ οὕτως.

Ὁ ἀλιτήριος δὲ Σκεντέρμπεης ἐπίστατο καλῶς ὅτι ψευδῶς ἐμαρτύρησαν. Οὐ γὰρ ἦν ὡς εἶπον, ἀλλ' ἦν ἀνεψιὸς ἐκ μικρᾶς θείας υἱός. Πιάσαντες οὖν αὐτοὺς ἀπέκοψαν τὰς ῥῖνας αὐτῶν καὶ τῶν τριῶν, εἷς γὰρ ἦν ἐξ αὐτῶν ἱερομόναχος ὀνόματι Ἀντώνιος.

Ὀργισθεὶς οὖν ὁ αὐθέντης[3] τὸν πατριάρχην ἐξέωσεν αὐτόν, οὐ γὰρ ἠγάπησεν αὐτὸν ὁ Σκεντέρμπεης. Ἐξέβαλον δὲ αὐτὸν[4] οὐ μόνον τοῦ θρόνου ἀλλὰ καὶ τῆς Πόλεως.

τος ὁ κύρις Νήφωνας δὲν ἐδεξιώθη καὶ νὰ τιμήσῃ τὸν υἱὸν τοῦ Ἀμιρούτζη, τὸν υἱὸν τοῦ σκεντέρμπεη[5] ὅπου ἦτον τότε χασνατάρπασης καὶ γείτονας εἰς τὸ πατριαρχεῖον. Καὶ ἔλαβε λύπην μεγάλην ὁ αὐτὸς Ἀμιρούτζης πῶς τὸν ἐκαταφρόνησεν ὁ πατριάρχης καὶ δὲν τὸν ἐδεξιώθη τελείως καὶ εἶχε τὸ φαρμάκι μέσα εἰς τὴν κοιλίαν του φυλαμένον κατὰ τοῦ πατριάρχου καὶ ἐγύρευε καιρὸν ἐπιτήδειον νὰ εὕρῃ νὰ τὸ ξεράσῃ καθὼς καὶ τὴν ἔκαμε.

Λοιπὸν ὁ αὐτὸς Ἀμιρούτζης ἤξευρεν ὅτι ὁ ἀποθανὼν πατριάρχης κὺρ Συμεὼν δὲν εἶχε κληρονόμον καὶ ἔκαμεν ὅλον ἐκεῖνον τὸν βίον αὐθεντικὸν καὶ ἄλλα σκεύη τῆς Ἐκκλησίας. Διότι ἔλεγεν ὅτι ἐπροσήλωσαν σκεύη ἱερὰ καὶ ἄλλα τινὰ εἰς τὰς ἡμέρας αὐτοῦ τοῦ πατριάρχου ὁποὺ ἀπέθανεν· ὅλα εἶναι αὐθεντικά. Ἐπῆρεν οὖν ὁ αὐτὸς Ἀμιρούτζης εὐαγγέλια ἐγκοσμημένα, θυμιατήρια ἀργυρᾶ, εἰκονίσματα κεκοσμημένα, ἱερὰ καλύμματα διάφορα, δικανίκια ἀργυρᾶ καὶ ἄλλα πολλὰ σκεύη. Ἦτον δὲ ἡ τιμὴ ὅλη τούτων τῶν πραγμάτων τῆς Ἐκκλησίας ἄσπρα χιλιάδες ἑκατὸν ὀγδοήκοντα. Ἔβαλε δὲ καὶ ὅλους τοὺς κληρικοὺς εἰς τὴν φυλακὴν καὶ ἐγένετο διωγμὸς μέγας μέσα εἰς τὸ πατριαρχεῖον.

Ὁ δὲ πατριάρχης μὴ ἔχων τί νὰ

[1] Τοῦ Συμεών.

[2] Συμεών.

[3] Ὁ Σουλτὰν Βαγιατζήτ.

[4] Τὸν Νήφωνα.

[5] Ὁ φλύαρος διασκευαστὴς τῆς Πτρχ. ἱστορίας παρενόησε εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τὸ πρότυπόν του. Ὁ Ἰσκεντὲρ πρέπει νὰ εἶναι υἱὸς τοῦ Γ. Ἀμιρ. καὶ οὐχὶ τοῦ Ἰσκεντέρμπεη.

κάμῃ εἰς τοῦτο, ἐσυμβουλεύθησαν μέ τινας τῶν ἀρχιερέων καὶ οἰκονόμησε μάρτυρας νὰ μαρτυρήσουν ὅτι ὁ Βασίλειος εἶναι ἀνεψιὸς τοῦ ἀποθανόντος πατριάρχου, τῆς ἀδελφῆς του υἱὸς καὶ ἔτζι ἐπῆγαν καὶ ἐμαρτύρησαν καθὼς τοὺς ἑρμήνεψεν ὁ πατριάρχης.

Ὁ δὲ Ἀμιρούτζης ἤξευρε καλὰ ὅτι ψεύματα ἐμαρτύρησαν διότι δὲν ἦτον ὡσὰν εἶπαν, ἔσοντας αὐτὸς νὰ εἶναι ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα καὶ ἤξευρε τὴν ὑπόθεσιν. Ἀμὰ ὁ Βασίλειος ἦτον μιμικρὸς ἀνεψιὸς τοῦ πατριάρχου ἀπὸ ἐξαδέλφην. Εὑρὼν δὲ καιρὸν ὁ Ἀμιρούτζης ἐξέρασε τὸ φαρμάκι ὁποὺ εἶχεν εἰς τὴν κοιλίαν του κατὰ τοῦ πατριάρχου καὶ ἐφαρμάκωσεν αὐτὸν καὶ ἐθανάτωσεν. Ἔκαμε δὲ ταύτην τὴν ὑπόθεσιν ἄρτζι εἰς τὸν σουλτᾶνον. Καλὰ ἀκούσας τοῦτο ἐθυμώθη πολλὰ καὶ ὠργίσθη τοῦ πατριάρχου καὶ ἔβγαλεν ἀπὸ τὸν θρόνον τὸν πατριαρχικὸν καὶ ἀπὸ τὴν Πόλιν τὸν ἀπεδίωξεν ἔξω. Τῶν δὲ τριῶν μαρτύρων ὥρισε καὶ ἔκοψεν τὶς μύτες αὐτῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους τρεῖς μάρτυρας ἦτον ὁ ἕνας ἱερομόναχος, ὀνόματι Ἀντώνιος[1].

Διὰ τὸν ἀμερόληπτον κριτὴν ἡ διαγωγὴ τοῦ Σκεντέρμπεη δὲν εἶναι ὅλως ἀδικαιολόγητος. Ἂν προσωπικὸν πάθος ἐκίνησε τὴν κατ' αὐτοῦ περιφρόνησιν τοῦ πατριάρχου Νήφωνος, τοῦτο δεικνύει ἀπρονοησίαν τοῦ ἱεράρχου. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὑπῆρξε φιλοχρήματος διάθεσις εἰς τὸν ἐξωμότην. Ἀλλ' ἡ αἰτία τῆς ἐκδικήσεως ὑπῆρξε μοναδική.

Τὸ προσωπικὸν αὐτὸ ἐπεισόδιον δὲν προδικάζει δυσμένειαν τῶν υἱῶν

[1] Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐπιμήκυνσις τῆς διασκευῆς τῆς Πτρχ. ἱστορίας διὰ παλιλλογιῶν καὶ ἐκφράσεων ἐμπαθείας. Ἀπεναντίας ἐν προκειμένῳ ἡ Πολιτικὴ Ἱστορία (Turcograecia σ. 33) εἶναι σύντομος καὶ ἀπηλλαγμένη χαρακτηρισμῶν. Ὁ Ψευδοδωρόθεος ἐπαναλαμβάνει τὸ ἐπεισόδιον (σσ. 430 - 31 τῆς ἐκδόσεως 1786).

τοῦ 'Αμιρούτζη πρὸς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν εἰς τὴν ὁποίαν ἐγαλουχήθησαν καὶ ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀπεσπάσθησαν βιαίως. Μάρτυς εἶναι αὐτὸς ὁ Χρονογράφος. "Οτε ἐπὶ τῆς πατριαρχείας τοῦ ῥινοχαράκτου Μαξίμου Γ' ὁ Μωάμεθ ἐζήτησεν ἐξήγησιν τοῦ συμβόλου τῆς Πίστεως, ὁ πατριάρχης «γράψας καὶ ἐξηγησάμενος ἀπέστειλεν αὐτὸ πρὸς αὐτοὺς θεολογικῶς καὶ τεχνικῶς αὐτὸ συγγραψάμενος. Ὑπῆρχον γὰρ ἐν τοῖς καιροῖς ἐκείνοις καὶ εὐγενέστατοι ἐντὸς τοῦ σεραγίου ἐκ τῆς Πόλεως καὶ Τραπεζοῦντος, ἐξ ὧν εἷς ἦν καὶ ὁ τοῦ 'Αμουρίτζη ὁ υἱὸς ὁ Μεχεμέτμπεης *λογιώτατος καὶ ἑλληνικῶς καὶ ἀραβικῶς*, ὃς καὶ ὁρισμῷ τοῦ κρατοῦντος μετεγλώττισε τὰ ἡμέτερα βιβλία εἰς τὴν τῶν 'Αράβων γλῶσσαν γράψας αὐτὰ ἀκριβέστατα. Ὁ γὰρ αὐθέντης οὐκ ἐπαύετο ἐρωτῶν τὰ τῆς πίστεως ἡμῶν μυστήρια παρ' αὐτῶν....» [1].

Δ' ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ ΕΞ ΑΛΛΩΝ ΠΛΕΥΡΩΝ

I. ΑΜΙΡΟΥΤΖΗΣ ΚΑΙ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ

"Αν αἱ σχέσεις τοῦ Γ. 'Αμ. πρὸς τὸν Βησσ. δὲν εἶναι παλαιότεραι [2], χρονολογοῦνται πάντως ἀπὸ τῆς συμπράξεως διὰ τὴν Σύνοδον τῆς ψευδοενώσεως (1437 -39) [3]. Τὴν αὐτὴν περίπου στάσιν ἐτήρησαν ἐν Φλωρεντίᾳ, ἀμφότεροι κινούμενοι ἀπὸ πολιτικὰ ἐλατήρια καὶ εἰς δευτέραν μοῖραν θέτοντες τὴν δογματικὴν ἄποψιν. Τοῦτο ἐξηγεῖ διατὶ ὁ Γ. 'Αμ. κατέθηκεν ἔγγραφον τὴν πίστιν αὐτοῦ (ὡς ἑνωτικός) καὶ διατὶ ἐνέπαιξε τὸν Μᾶρκον τὸν Εὐγενικὸν ἀγορεύοντα [4]. Ἡ στάσις του ἐκείνη δὲν ὠφείλετο εἰς δυσμενῆ ἰδέαν πρὸς τὸ

---

[1] "Εκθεσις Χρονική σ. 588.—Ὁ Μεχμὲτ βέης 'Αμιρούτζης ἐβοήθησε τὸν πατέρα του εἰς τὴν σύνταξιν καὶ τουρκικὴν ἀπόδοσιν τῶν ὅρων τοῦ μεγάλου Χάρτου ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γεωγραφίας τοῦ Πτολεμαίου. Πρβλ. Κριτόβουλον V κεφ. 10. 6 - 7 σ. 156.

[2] Ὁ R. Loenertz : Pour la biographie du cardinal Bessarion ἐν περ. Orient. Chr. Per. 10, 1944, σσ. 116 - 49 ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὴν πρώτην γνωριμίαν τῶν δύο ἀνδρῶν.

[3] Ὁ 'Αμ. διετέλει πολιτικὸς καὶ ἐπιστημονικὸς σύμβουλος τῆς Τραπεζουντιακῆς ἀποστολῆς. «Διεμηνύσατο οὖν ὁ βασιλεὺς τοῖς ἀρχιερεῦσι πᾶσιν 'Ανατολῆς τε καὶ Δύσεως *καὶ τοὺς μετέχοντας ἐν λόγοις* καὶ ἦλθον ἅπαντες ἐν Κωνσταντινουπόλει ὅ τε Τραπεζοῦντος ἔχων καὶ τὸν φιλόσοφον 'Αμιρούτζην, ὁ Νικαίας Βησσαρίων, ὁ Ρωσίας, ὁ φιλόσοφος Γεμιστός...» "Εκθεσις Χρονική, Σάθας ΜΒ, 7, σ. 561.

[4] Συρόπουλος, "Ενθ' ἀνωτ. Ϛ' κεφ. ΚΑ' σ. 175. «'Εκάθισαν ἐν τῇ ἀνατολικωτέρᾳ γωνίᾳ τοῦ Τρικλίνου ὄπισθεν μὲν πάντων καὶ πόρρω, ἀπέναντι δὲ τοῦ 'Εφέσου, τὰ παρ' αὐτοῦ λεγόμενα εἰρωνευόμενοι καὶ ὑπ' ὀδόντα γελῶντές τε καὶ ἐμπαίζοντες»! Οἱ ἄλλοι ἦσαν ὁ κατόπιν πτρχ. Γρηγόριος τῆς Μαμμῆς καὶ ἀνώνυμός τις. Τὸ ἐπεισόδιον 18 Νοεμβρίου 1438.

πρόσωπον καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ ὑπερόχου ἀρχηγοῦ τῶν ὀρθοδόξων, ἀλλ' εἰς τὴν διαπίστωσιν ὅτι ὁ Μ. Εὐγενικὸς ἐθεολόγει ἀκαίρως ἐκεῖ ὅπου πολιτικαὶ ἀνάγκαι ἐρρύθμιζον τὰ δογματικὰ ζητήματα. Οὐδὲ φαίνεται ὅτι δυσηρέστησε τοὺς Εὐγενικοὺς βραδύτερον, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τοὺς ἐπαίνους μὲ τοὺς ὁποίους συνοδεύει ὁ 'Ιω. Εὐγενικὸς ἀποστελλομένην πρὸς τὸν Γ. 'Αμ. νεκρολογίαν τοῦ ἀδελφοῦ του [1]. "Αλλως τε σκοπὸς τοῦ Γ. 'Αμ. ἦτο νὰ ἐπανέλθῃ εἰς 'Ανατολὴν καὶ ἴδῃ ἀξιοποιουμένην τὴν ἕνωσιν. Δὲν ἐσκόπευε νὰ μείνῃ εἰς τὴν Δύσιν. 'Απεναντίας ὁ Βησσ. ἐξησφάλισε καὶ ἐτησίαν χορηγίαν παρὰ τοῦ Πάπα καὶ ἀργότερα, διὰ τῆς ἀναδείξεως εἰς καρδινάλιον, ἐξέχουσαν θέσιν ἐν Ρώμῃ.

Χαρακτηριστικὸν εἶναι πῶς, ὅτε ἠδύνατο νὰ ὁμιλήσῃ, μετὰ τὴν εἰς τὴν 'Ανατολὴν ἐπάνοδόν του δηλ., ὁ Γ. 'Αμ. ἐξεφράσθη περὶ τῶν δύο ἀντιμάχων προσωπικοτήτων [2] εἰς ἔργον του περὶ τοῦ ὁποίου περαιτέρω θὰ εἴπωμεν πλείονα. «Ἦν δὲ καὶ τῆς ἀνατολικῆς μοίρας ὁ 'Εφεσίων ἀρχιερεύς, ἔξαρχος πρὸ τῆς εἰς 'Ιταλίαν ἐπιδημίας ἐν Βυζαντίῳ κατασταθείς· ἦν δ' ἐκείνῳ ὁ Νικαίας Βησσαρίων, ὁ τριταγωνιστεῖν μαθών, συναγωνιζόμενος, *ὁ δοκῶν μὲν εἶναι τοῦ γένους ἀπορρώξ, ἐπίβουλος δὲ μᾶλλον ὑπάρξας καὶ συκοφάντης* καὶ ἀξίωσιν καρδινάλεος ἐπὶ πρόσθεν ἄγων τῆς ἀνατολικῆς δόξης ἄνρυ [3] τῶν 'Εφεσίων ἐπιστάτης τούτῳ συμβέβηκε καίπερ ἐξὸν αὐτῷ αὐτὴν καὶ πλείω λαβεῖν» [4].

"Οτε ὅμως τὰ πράγματα ἐστράφησαν καὶ ὁ μὲν Βησσ. πλούσιος καὶ ἐλεύθερος ἐσχεδίαζεν ἐν Ρώμῃ τὴν διὰ σταυροφορίας ἐπελευθέρωσιν τῆς 'Ανατολῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους (διὰ νὰ τὴν ὑποτάξῃ εἰς τὸν Πάπαν !), ὁ δὲ Γ. 'Αμ, ἐπένετο ἐν 'Αδριανουπόλει αἰχμάλωτος καὶ ἤλγει βλέπων τὸν ἕνα μὲν τῶν υἱῶν του ἐξισλαμισθέντα, τὸν δ' ἕτερον πιεζόμενον νὰ προσχωρήσῃ πρὸς τὸν μωαμεθανισμόν, τὸν Βησσ. ἐσκέφθη τότε ὡς προστάτην ὁ 'Αμ. καὶ πρὸς αὐτὸν ἔγραψε τὴν γνωστὴν ἐπιστολὴν διεκτραγῳδῶν τὸ τέλος τῆς κοινῆς πατρίδος Ταπεζοῦντος καὶ αἰτῶν χρήματα ὡς λύτρα τοῦ υἱοῦ Βασιλείου 'Αμιρούτζη. Δὲν ἐδίστασε δὲ νὰ ὑποσχεθῇ εἰς τὸν καρδινάλιον ὅτι θ' ἀφιέρωνε

---

[1] «'Αλλ' οὐδὲν ἧττον καὶ πρὸς σὲ [πέμπεται ὁ ἐπιτάφιος λόγος] τὸν λόγου ἐραστὴν καὶ κριτὴν καὶ πρὸς πατρίδος ἁπάσης φιλόσοφον εὐλόγως ὀνομαζόμενον, εἰμὴ καὶ πρὸ ἐκείνου μᾶλλον διὰ τὴν ἐν τοῖς λόγοις συγγένειαν.. σοὶ δὲ ταὐτό τε τοῦτο [φιλοκάλῳ τε πεφυκότι καὶ ζηλωτῇ καὶ ἐπαινέτῃ τῶν τοῦ Μάρκου καλῶν] καὶ προσέτι καὶ ὁμοτέχνῳ». Legrand : Cent dix Lettres σ. 304.

[2] Διὰ τὸν πολιτικὸν ρόλον ὃν διεδραμάτισεν ἑκατέρα, χρήσιμον ἀκόμη τὸ βιβλίον τοῦ Νικηφόρου Καλογερᾶ : Μᾶρκος ὁ Εὐγενικὸς καὶ Βησσαρίων ὁ Καρδινάλις εὐθύνας ὡς πολιτικοὶ τοῦ Ἑλλ. "Εθνους ἡγέται τῇ Ἱστορίᾳ δίδοντες, 'Αθήνησι 1893.

[3] Οὕτω ὁ ἐκδότης ἐν τῷ κειμένῳ. Μήπως *ἃ οὐ ;*

[4] L. Mohler : Eine bisher... Oriens Christianus 9, 1920, σσ. 25 - 26.

τὸν ἀπελευθερούμενον εἰς τὴν Δυτικὴν ἐκκλησίαν (εὐλόγως προτιμῶν τοῦ ἐξισλαμισμοῦ τὴν παραδοχὴν τῆς ἑνώσεως). «Δέομαι τοίνυν τῆς σῆς κυριότητος, αἰδεσιμώτατε δέσποτα, *μεμνημένου τῆς πολλῆς ἡμῶν ἀεὶ περὶ σὲ εὐνοίας* καὶ τῶν πολλῶν ἐπὶ σοὶ καὶ μεγάλων ἐλπίδων, ὧν ἔχοντες ἡδέως διεβιώσαμεν τὸν μέχρι τῆς ἁλώσεως χρόνον .... ἔτι δὲ τῆς παρὰ σοῦ εἰς ἡμᾶς εὐεργεσίας, ἣν εἴ τις τῶν ἡμετέρων ἀφέλῃ, οὐκ οἶδ' εἴ τι περιληφθήσεται καὶ τῆς καθαρᾶς ἐκείνης καὶ εἰλικρινοῦς φιλίας, ἣν οὐ χρόνος, οὐ πραγμάτων μεταβολαί, οὐ τοσοῦτον διάστημα ἴσχυσεν ὁπωσοῦν ἀμαυρῶσαι, *τὰ προσήκοντα τῇ παρούσῃ τύχῃ βοηθῆσαι καὶ πρῶτον μὲν ἡμῶν τὸν Βασίλειον ἐλευθερῶσαι, ὃς τούτου τυχών, εὐθὺς παρὰ σὲ ἥξει, δοῦλος ἐσόμενος·* ἔπειτα καὶ ἡμῖν τινα χορηγίαν εἰς τὸ μέλλον πορίσασθαι, ἀφ' ἧς ἐν τῇ παρούσῃ τύχῃ διαβιώσωμεν»[1].

Δὲν φαίνεται ἡ αἴτησις αὕτη τοῦ Γ. Ἀμ. νὰ ἔσχε πρακτικὸν ἀποτέλεσμα. Ὁ Βασίλειος, ἀναδεκτὸς τῆς μητρὸς τοῦ Βησσ., ἐξισλαμίσθη, πρᾶγμα ὅπερ δεικνύει ὅτι ὁ φιλόσοφος ἔγραφεν εἰς τὸν ἀρχιερέα χωρὶς νὰ λαμβάνῃ ἀπάντησιν. Τοῦτο συνέβαινε καὶ πρὸ τῆς ἁλώσεως[2].

ΙΙ. ΤΟ ΔΗΘΕΝ ΕΠΙΤΑΦΙΟΝ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ Γ. ΑΜΙΡΟΥΤΖΗΝ

Ὁ cod. Marcianus Gr. 533 (15. αἰ.) περιέχει ἔργα τοῦ Βησσαρίωνος. Μετὰ τὸν Πρόλογον καὶ ἐν φ. 2α ἑξ. περιλαμβάνεται «Πίναξ τῶν περιεχομένων ἐν ταύτῃ τῇ βίβλῳ». Εἰς τὸν πίνακα ὁ Σπ. Λάμπρος[3] ἀνέγνωσε φ. 38β «Στίχοι ἰαμβικοὶ ἐπιτάφιοι ἐπὶ Γεωργίῳ τῷ Ἀμιρούτζῃ θ'». Σημειωτέον ὅτι ὁ κῶδιξ (φ. 47α) περιλαμβάνει ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Γ. Ἀμ.

Ἐὰν ὁ Βησσαρίων ἔγραψε στίχους ἐπιταφίους διὰ τὸν πρωτοβεστιάριον, τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ Γ. Ἀμ. δὲν ἀπέθανε μουσουλμᾶνος, διαψεύδεται δὲ πᾶσα περὶ τοῦ ἀντιθέτου ὁθενδήποτε πληροφορία· διότι καρδινάλιος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συνθέσῃ ἐπιταφίους στίχους δι' ἐξωμότην. Δυστυχῶς τὸ ζήτημα δὲν εἶναι τόσον ἁπλοῦν.

Ὁ περιγράψας τὸν κώδικα Σπ. Λάμπρος πληροφορεῖ ἡμᾶς, ὅτι τὰ ἐν τῷ πίνακι «περιλαμβάνονται πάντα ἐν τῷ κώδικι εἰ καί τιν' αὐτῶν φέρουσιν ἐν τοῖς οἰκείοις μέρεσι τοῦ κώδικος ἐπιγραφὴν διατετυπωμένην ἄλλως ἢ ἐν τῷ πίνακι. Ἀλλ' οἱ ἐν φ. 38α περιλαμβανόμενοι στίχοι ἐπὶ τῷ Ἀμιρούτζῃ καὶ οἱ πρὸ αὐτῶν[4] εἶναι δι' ἄγνωστον λόγον διαγεγραμμένοι μέχρις ἀφανείας καὶ

---

[1] P. G. Migne 161, στ. 727 - 28.
[2] L. Mohler: Bessarion III, σσ. 422 - 4.
[3] ΝΕ 3, 1906, σ. 13.
[4] σ. 38β Στίχοι ἡρωϊκοὶ ἐπιτάφιοι ἐπὶ τῷ... η' [ΝΕ αὐτόθι].

αἱ ἀνωτέρω δὲ παρατεθεῖσαι ἐπιγραφαὶ αὐτῶν εἶναι ὁμοίως διαγεγραμμέναι ἐν τῷ πίνακι οὕτως, ὥστε οὐδὲ κἂν ἠδυνήθην, προσθέτει, ν' ἀναγνώσω τὸ τέλος τῆς πρώτης αὐτῶν. Δὲν τελευτῶσι δ' οἱ στίχοι ἐκεῖνοι ἐν τῷ φ. 38β, ἀλλ' εἵπετο φύλλον κεκομμένον νῦν, οὗ παραλείπεται μόνη ἡ ῥάχις· σῴζεται δὲ μόνον ἐν φ. 39α τὸ τέλος τῶν ὑπ' ἀριθ. θ' στίχων, ὧν ἡ μὲν ἀρχὴ ἐν τῷ σῳζομένῳ μέρει ἔχει

Πόρον τ' ἐφευρεῖν ἐν πέλουσιν ἀπόροις

τὸ δὲ τέλος

δόξης καὶ χαρᾶς καὶ ἀϊδίου βίου»[1].

Κατὰ ταῦτα ὁ Λάμπρος ὑποστηρίζει ὅτι μέρος τῶν γραφέντων ἐπιταφίων στίχων ἐσώθη· ἑπομένως ἡ δημοσίευσις τοῦ ἐπιγράμματος θὰ ἠδύνατο νὰ διαφωτίσῃ τὸ τέλος τοῦ Ἀμιρούτζη. Δυστυχῶς τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτω, ὡς πείθεται ὁ ἀναγνώστης ἐκ παραθέσεως τῆς φωτογραφίας τῶν ἐν λόγῳ σελίδων τοῦ κώδικος 533 (σ. 127 - 28 τοῦ παρόντος) καὶ τῆς περαιτέρω ἐκδόσεως τοῦ ἐν f. 39r κειμένου.

Cod. Marc. Gr. 533 (XV s.) f. 39r

ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ
ΣΤΙΧΟΙ ΙΑΜΒΙΚΟΙ ΕΠΙΤΑΦΙΟΙ ΤΩ...

πόρον τ' ἐφευρεῖν ἐν πέλουσιν ἀπόροις,
τιμᾶται πρέσβυς κἀπέσταλται πολλάκις,
πρὸς τὴν μεγάλην τοῦ κράτους ὄντως πόλιν,
ἄγαν δ' ἀρίστως καὶ κατὰ τὰς ἐλπίδας,
χαίρων ἐκεῖθεν ἐνθάδε προσώρμιζεν,
ὅπου γε καὶ νῦν ἀπάρας αὖθις πάλιν,
πᾶσι τ' ἐπιθεὶς λίαν ἄριστον τέλος,
οἷς τοῖς κρατοῦσιν ἦν ἀνατεθειμένος,
ἔφθη τὸν οἶκον οὐδόλως ἰδεῖν ἔτι
μέσον δὲ τοῦ πλοῦ θανατηφόρῳ νόσῳ
ἄπνουν τὸ σῶμα καὶ ψυχῆς λιπὼν δίχα
φθάνει μεταστὰς τῶν ἐπιγείων ἄνω,
ὅπου περ ἀπῴχοντο τὰ φίλτατα οἱ,
ἄλλος κατ' ἄλλην τοῦ χρόνου περίοδον·
οὓς περ θανόντας ζῶν ἔτι καὶ φῶς βλέπων
γράψας ἑαυτὸν προσπαρέγραψεν πάλαι,

---

[1] ΝΕ 3, 1906, σ. 14.

ἄλλῃ μὲν ἄλλοις, σὺν ἑαυτῷ δ' ἐνθάδε
τοῦτον τὸν φαιδρὸν καὶ καλὸν νεανίαν
ἅμα μὲν δηλῶν τοῦ βίου τὸ ἄστατον
ἅμα δὲ γ' ἡμᾶς παρακαλῶν ἱκέτας
θεῷ γενέσθαι, ὡς τύχωσι τῆς ἄνω
δόξης καὶ χαρᾶς καὶ ἀϊδίου βίου.

Ὡς ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἰάμβων τούτων φαίνεται, ὁ Βησσαρίων μνημονεύει προσώπου ἐπισήμου ἐπὶ ἀποστολῇ ἐκ (Τραπεζοῦντος) ἐρχομένου εἰς Κωνσταντινούπολιν συχνὰ καὶ ἀποθανόντος κατὰ τὴν διάρκειαν πλοῦ ἐκ νόσου. Τὸ πρόσωπον τοῦτο μετέβη εἰς τοὺς οὐρανοὺς πρὸς συνάντησιν τῶν προαποθανόντων κατὰ διαφόρους ἡλικίας τέκνων του. Ὧν ἓν «τὸν φαιδρὸν καὶ καλὸν νεανίαν», πλησίον τοῦ Βησσαρ. εὑρισκόμενον, συνέστησεν ὁ ἀποθανὼν εἰς τὸν ἱεράρχην.

Τὸ νόημα τῶν στίχων κάθε ἄλλο προσαρμόζεται πρὸς τὰς τύχας τοῦ Γ. Ἀμ., ὁ ὁποῖος, οὔτε ἐν θαλάσσῃ ἀπέθανεν, οὔτε τὸν υἱόν του κατώρθωσε νὰ σώσῃ τῆς ἐξωμοσίας, οὔτε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του ἐταξίδευεν ἐντολοδόχος τινὸς πρὸς περαίωσιν ὑποθέσεων.

Ποῖον τὸ πρόσωπον, εἰς ἐμὲ τοὐλάχιστον ἄγνωστον. Κατὰ ταῦτα ὁ Σπ. Λάμπρος λανθασμένως ἀνέγνωσε τὸ ὄνομα τοῦ Γ. Ἀμιρούτζη ὑπὸ τὰ ἐσβεσμένα γράμματα τοῦ Πίνακος.

Εἰς τοῦτο καὶ ἕτερος λόγος συνηγορεῖ. Ὁ κῶδ. 533 εἶναι συλλογὴ νεανικῶν ἁ. ἔργων τοῦ Βησσ. πρὸ τῆς ἀναδείξεως αὐτοῦ, πλὴν ἑνός, εἰς καρδινάλιον [1]. Συγκεκριμένως τὰ πρῶτα ἐν αὐτῷ καταχωριζόμενα συγγράμματα εἶναι τὸ νεανικὸν εἰς τὸν ὅσιον Βησσαρίωνα ἐγκώμιον, μονῳδία ἐπὶ τῷ Μανουὴλ Παλαιολόγῳ († 1425) κλπ. τὰ ἔσχατα δ' εἶναι σχετικὰ πρὸς τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδον (1439), πάντως δὲ προγενέστερα τῆς ἀνόδου τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου εἰς τὸν θρόνον [2].

Ὁ θάνατος τοῦ Γ. Ἀμ. πρέπει νὰ ἐπῆλθε μετὰ τὴν πρὸς αὐτὸν ἐπιστο-

---

[1] Ὡς ὁ ἴδιος λέγει προλογικῶς «τῶν ἐνταῦθα ἐκκειμένων λόγων οἱ μὲν ἔτι νέῳ ὄντι καὶ ἄρτι πρώτως ἡμμένῳ τῆς περὶ τὸ συγγράφειν γυμνασίας ἐκδέδονται, μήτε τινά πω βαθμὸν ἱερωσύνης ἔχοντι, πάνυ τε ἁπαλῷ ἔτι μοι ὄντι... οἱ δ' ἐφεξῆς ἀεὶ τοῦ χρόνου προβαίνοντος... οἱ μὲν ἐν ἱερεῦσι τελοῦντός μου, οἱ δ' ἤδη καὶ γενομένου ἀρχιερέως· ὁ δὲ τελευταῖος... ἤδη καὶ εἰς τὸ τῶν καρδιναλίων ἀνηγμένου ἀξίωμα». ΝΕ, 3, 1906, σ. 12.

[2] Πρβλ. R. Loenertz: La chronologie des écrits de jeunesse. περ. Orient. Chr. Periodica 10, 1944, σσ. 116 - 21. Τὸ ἐγκώμιον εἰς τὸν ὅσιον Βησσαρίωνα ἐξεδόθη ἐσχάτως ὑπὸ Pierre Joannou: Un opuscule inédit du cardinal Bessarion Le Panégyrique de Saint Bessarion anachorète égyptien ἐν Analecta Bollandiana LXV, 1947, σσ. 107 - 38 (τὸ κείμενον σσ. 116 - 33).

Cod. Marc. Gr. 533 (XV s.) f. 38v: Ἡ ἀπεσβεσμένη ἀρχὴ τοῦ ἐπιγράμματος.

Cod. Marc. Gr. 533 (XV s.) f. 39r : Τὸ δημοσιευόμενον ἀνέκδοτον τμῆμα τοῦ ἐπιγράμματος.

λὴν τοῦ Μιχ. Ἀποστόλη (1467), περὶ ἧς περαιτέρω. Ἄτοπον λοιπὸν εἶναι ν' ἀναμένωμεν ἔργον τῆς ἑβδόμης δεκαετηρίδος τοῦ 15. αἰῶνος μεταξὺ τῶν πρωτολείων τοῦ καρδιναλίου, καὶ δὴ ἐν τῇ σειρᾷ ὅπου τοῦτο εὑρίσκεται.

Γεννῶνται ἤδη διάφορα ζητήματα. Εἶναι ὁ κῶδιξ αὐτόγραφος τοῦ Βησσαρίωνος;[1] Εἰς τοῦτο νομίζω ὅτι δύναμαι ν' ἀπαντήσω καταφατικῶς. Ἐκ τῆς συγκρίσεως τῆς παρατιθεμένης φωτογραφίας πρὸς ἄλλο δεῖγμα ἀσφαλὲς γραφῆς τοῦ καρδιναλίου, δυνάμεθα, νομίζω, νὰ ὁδηγηθῶμεν[2].

Τὸ δεύτερον ἐρώτημα ἀφορᾷ εἰς τὰς διαγραφὰς καὶ τὴν ἀποκοπὴν τοῦ φύλλου περὶ ὧν ἤδη ὡμίλησεν ὁ Λάμπρος. Εἶναι ἔργον τοῦ Βησσαρίωνος, ὁ ὁποῖος δὲν ἤθελε νὰ ἀπομνημονεύσῃ τὸ ὄνομα τοῦ διαγραφέντος νεκροῦ; Τίς ὁ λόγος ὁ κινήσας αὐτὸν εἰς τοῦτο; Πιθανῶς ἀχαριστία ἢ ἀντίθεσις πρὸς τὸν «καλὸν καὶ φαιδρὸν νεανίαν» περὶ οὗ οἱ στίχοι. Πάντως ἀδιάγνωστον. Ἠθέλησαν νὰ ἐξηγήσουν τὸ πρᾶγμα[3] διὰ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ κατ' ἀρχὰς ἑνωτικὸς Γ. Ἀμ. μετεστράφη κατόπιν εἰς ἀνθενωτικὸν καὶ ὕβρισε τὸν καρδινάλιον εἰς τὸ περὶ τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας πονημάτιόν του. Ὁ Βησσαρίων θυμωθεὶς καὶ ἐκδικούμενος ἀπέσβεσε τοὺς στίχους καὶ τὴν ἐν τοῖς περιεχομένοις τοῦ Πίνακος ἐπιγραφὴν αὐτῶν. Ὁ Loenertz δέχεται τὴν πραγματείαν τοῦ Γ. Ἀμ. γραφεῖσαν μετὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1443. Ἦτο λοιπὸν δυνατὸν ὁ Βησσαρίων νὰ ἠγνόει ἐπὶ 25 περίπου ἔτη τὰς τοιαύτας διαθέσεις τοῦ Γ. Ἀμ. καὶ τὰς ὕβρεις καὶ ἀγνοῶν αὐτὰ νὰ τὸν πενθήσῃ δι' ἐπιγράμματος; Καὶ ἦτο δυνατὸν αὐτὸ τὸ ὁποῖον ἠγνόει νὰ τὸ πληροφορηθῇ μετὰ τὸ 1467 καὶ ν' ἀποσβέσῃ τοὺς στίχους; Μοῦ φαίνεται ὅλως ἀπίθανον. Ἄλλως τε τὸ περιεχόμενον τῶν δημοσιευομένων στίχων οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν ἀφίνει περὶ τοῦ ἀσχέτου αὐτῶν πρὸς τὴν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον τοῦ Γ. Ἀμιρ. Ἁπλῶς ὁ Σπ. Λάμπρος παρανέγνωσε τὸ ξέσμα, προφανῶς ἐπηρεασθεὶς ἀπὸ τὴν ἐν συνεχείᾳ παράθεσιν ἐν τῷ πίνακι τῆς ἐπιγραφῆς τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βησσ. πρὸς τὸν Γ. Ἀμιρούτζην! Κατὰ ταῦτα τὸ ζήτημα τοῦ ἂν ὁ ὁ Γ. Ἀμ. ἀπέθανεν ὡς χριστιανὸς δὲν δύναται νὰ λυθῇ ἐκ τῶν ἐπιταφίων στίχων τοῦ Βησσαρίωνος, ἅτε μὴ ἀφορώντων εἰς αὐτόν.

---

[1] Ὁ L. Mohler: Bessarion III, 1942, σ. 416 σημ. ἀμφισβητεῖ, λόγῳ τῶν ἐν αὐτῷ ἀνορθογραφιῶν, τὸ ὅτι ὁ κῶδιξ εἶναι αὐτόγραφος τοῦ Βησσαρίωνος. Τὸ ζήτημα ἐξήτασε μετὰ ταῦτα ὁ R. Loenertz : Orient. Christ. Period. 10, 1944, σ. 118 - 20. Οὗτος (σ. 118) θεωρεῖ ὅτι τὸ χειρόγραφον ἐτελείωσε μεταξὺ 1 Φεβρ. 1440 καὶ 5 Ἀπριλίου 1449, ὅτι ὁ Βησσ. ἀπὸ καρδινάλιος Ἁγίων Ἀποστόλων μετέθη εἰς ἐπίσκοπον Σαβίνης.

[2] Un autografo di Bessarione, ἐν περ. Bessarione 33, 1917, σσ. 185 - 6. Ἐκτὸς κειμένου (μεταξὺ τῶν σσ. 184 - 5) τὸ αὐτόγραφον, προερχόμενον ἐκ τοῦ Cod. Vat. Gr. 1858.

[3] Loenertz: Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 138.

III. ΑΜΙΡΟΥΤΖΗΣ ΚΑΙ ΜΙΧ. ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ

Δὲν πρόκειται νὰ ἐξετασθῇ ἐδῶ οὔτε ἡ ὕποπτος στάσις τοῦ ἀλλοπροσάλλου Βυζαντίου Μ. Ἀποστόλη πρὸ καὶ μετὰ τὴν Ἅλωσιν[1] οὔτε καὶ αἱ σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τὸν Γ. Ἀμ. πρὸ τῆς ἀποστολῆς εἰς αὐτὸν τῆς γνωστῆς ἐκ Κρήτης ἐπιστολῆς τοῦ «κηδεστοῦ» τούτου. Θέλω ἁπλῶς νὰ ἐπιμείνω εἰς σημεῖά τινα τῆς ἐν λόγῳ ἐπιστολῆς, ἡ ὁποία ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν δίδει τὸν terminus ante quem non τοῦ θανάτου τοῦ Γ. Ἀμ. (1467), ἀφ᾿ ἑτέρου δὲ τὴν λύσιν τοῦ ὅλου προβλήματος. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη εἰς ὕφος δυσνόητον καὶ περίπλοκον γεγραμμένη, δὲν ἔχει ἀρκούντως μελετηθῆ. Ὁ λόγος τῆς ἀσαφείας αὐτῆς εἶναι εὐνόητος· ὁ ἀποστολεὺς δὲν ἠθέλησε νὰ βλάψῃ τὸν παραλήπτην. Θὰ τὸν ἔβλαπτε δὲ ἀσφαλῶς, ἂν ἔγραφεν ἀπεριφράστως δι᾿ ὑπόθεσιν εἰς τὴν ὁποίαν πρωτίστως ἀναμεμειγμένος ἦτο ὁ Πορθητής.

«Ἐγώ σε τοιουτότροπα συνειπόντα τοῖς σοῖς ἀρίστοις υἱέσιν, ἡνίκα ὁ τῶν Τεύκρων καὶ ἄλλων οὐκ ὀλίγων ἐθνῶν βασιλεὺς καὶ οὐδὲν ἧττον τοῖς πᾶσι τῶν πώποτε μνημονευομένων βασιλέων ἁπάντων, αὐτοὺς ἀποκριθῆναι δυοῖν ἡμέραιν ἐθέσπισεν, ἐν οἷς ὁ μεγαλόνους κατὰ τὸ ᾀδόμενον ἠρωτήκει, *ὑπερεπαινῶ, τὴν πάτριον εἰκότως παράδοσιν διαβεβαιούμενον*. Τῷ δ᾿ αὐτῷ πάλιν βασιλεῖ μεταμεμψαμένῳ καὶ ἐρομένῳ, τίνα ἂν εἴης αὐτῷ συνειπὼν αὐτοῖς περὶ τῶν ἠρωτημένων εἰπεῖν, φάμενον καὶ μὴ δυνηθέντα τὸν ὁντινοῦν θάνατον ὑποστῆναι...».

Ἐκ τοῦ προλόγου τούτου φαίνεται ὅτι ὁ Μωάμεθ Β΄, φιλοσοφῶν, εἶχεν ἀμφιβολίας θεωρητικὰς περὶ τῶν ὁποίων, θέσας καὶ διήμερον τακτὴν προθεσμίαν ἀπαντήσεως εἰς αὐτούς, ἠρώτησε τοὺς υἱοὺς τοῦ Γ. Ἀμ. (τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν μουσουλμάνους ἀμφοτέρους). Ὁ πρωτοβεστιάριος ἀπήντησε συμφώνως πρὸς τὰς ἀπαντήσεις ἐκείνων τὴν πάτριον παράδοσιν διαβεβαιούμενος, μὴ ἀφιστάμενος ἑπομένως τοῦ δόγματος. Ὅτε δὲ καὶ πάλιν μετεκλήθη καὶ ἠρωτήθη, ἀπήντησεν ὀρθῶς καὶ ἀπέφυγε τὸν ἐπαπειλούμενον θάνατον. Ἐτέθη ἄρα ὁ Γ. Ἀμ. πρὸ δεινῶν ἐρωτημάτων καὶ ἢ ἔπρεπε ν᾿ ἀπαντήσῃ εὐνοϊκῶς ἢ ν᾿ ἀποθάνῃ· ἡ ἀπάντησίς του ἐν τοσούτῳ δὲν ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὴν κατὰ παράδοσιν πίστιν. Πῶς συνεβίβασε τὸ πρᾶγμα ὁ φιλόσοφος δὲν γνωρίζομεν. Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς περαιτέρω, σκοτεινῆς καὶ ἀμφιβόλου, ἐννοοῦμεν ὅτι ὀρθῶς ὁ Γ. Ἀμ. ἀπέφυγε τὸ μαρτύριον, εἰς

[1] Ἡ καλυτέρα περὶ Ἀποστόλη μελέτη ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὁ ὑπὸ τοῦ Em. Legrand συγγραφεὶς βίος του ἐν BH de XV et XVI s. I, 1885, σσ. LVIII - LXX. Αὐτόθι II, 1 885, σσ. 223 - 59 δημοσιεύεται μέρος τῆς ἀλληλογραφίας του, ἐπαυξηθείσης διὰ τῆς ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ τοῦ παρόντος προσημειωθείσης ἐκδόσεως τοῦ Noiret, ὅπου καὶ ἄλλα πονήματα καὶ ἐμπεριστατωμένη εἰσαγωγὴ (1889).

τὸ ὁποῖον προσέφευγον οἱ φανατικοὶ τοῦ λαοῦ, καὶ καλῶς ἐποίησεν οἰκονομῶν τὰς περιστάσεις καὶ μὴ διακινδυνεύων τὴν ζωήν του καὶ τῶν τέκνων του διὰ τὸ ἄστατον τῶν πραγμάτων. «Πρὸς δὲ καὶ *πάνυ τοι εὐχερὲς τευκρίζειν δοκοῦντα, τοῖς προτέροις ἐμμένειν»* !

Γνωρίζων τὰς ἱκανότητας τοῦ φιλοσόφου ὁ Ἀποστόλης, παραδέχεται ὅτι θὰ εἶναι εὐχερέστατον εἰς αὐτὸν νὰ φαίνεται παραδεχόμενος τὰ τῶν Τούρκων, ἐνῷ θὰ ἐμμένῃ εἰς τὰ παραδεδομένα, ἀποκρούει δὲ πᾶσαν σκέψιν μαρτυρίου.

Ἡ ὁμολογία εἰς ἣν ἠναγκάσθη νὰ προβῇ ὁ Ἀμ. δὲν φαίνεται ἀντιτιθεμένη πρὸς τὴν φιλοσοφικήν του πίστιν : «Σὺ δ᾿ ὡς ἀθάνατον πιστεύων Θεόν, ἄποσόν τε καὶ ἕνα, οὐδὲν τῶν ὄντων καὶ πάντα ὄντα, μηδένα τῶν ἐν γενέσει καὶ φθορᾷ λόγον ἔχοντα πλὴν τῆς τούτων διαμονῆς καὶ τῆς ἐς αὐτὸν ἐπιστροφῆς, καὶ τὸ δίκαιον, παρ᾿ οὐδένα τῶν οὓς οἱ πολλοὶ τρόπων καὶ πεποιήκασιν καὶ ποιοῦσιν, ἀλλ᾿ ἀξία συγγνώμης ἀνάγκη καὶ θειοτέρῳ τρόπῳ καὶ λόγῳ, *ἄριστά γε ἐπεποίηκας, μηδὲν παρὰ τοὺς τοῦ θεοῦ λόγους τὸ σῶμά σου διαλύσας*, κάλλιστά τε ξυνδεδεμένον καὶ ὡς προσήκει φιλοσοφίᾳ». Περαιτέρω ὁ Ἀποστόλης ἐπικαλούμενος παραδείγματα ἀνάλογα ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, θεωρεῖ ὅτι καλύτερον θὰ ἦτο νὰ μὴ ἐνέδιδεν ἐξ ἀρχῆς ὁ Ἀμιρούτζης (νὰ μὴ παρέμενεν εἰς Ἀνατολὴν δηλονότι, ἀλλὰ νὰ προσέφευγεν εἰς τοὺς Φράγκους) καὶ καταλήγει λέγων ὅτι τοὺς λόγους τῆς στάσεως τοῦ πρωτοβεστιαρίου ὑπὲρ πάντα ἄλλον γνωρίζει ὁ ἴδιος (ὁ Γ. Ἀμ.) καὶ ὅτι καὶ αὐτὸς θὰ τοὺς πληροφορηθῇ, ἂν θὰ συναντηθοῦν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὑπὸ τῆς νοσταλγίας τῆς ὁποίας κατέχεται ὁ αὐτοεξόριστος παροιμιογράφος.

Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη νομίζω ὅτι δίδει τὴν κλεῖδα τοῦ μυστηρίου. Μανθάνομεν ἀφ᾿ ἑνὸς τὰς ἐσωτέρας φιλοσοφικὰς πεποιθήσεις τοῦ Γ. Ἀμιρ. καὶ τὴν ἀντίληψίν του περὶ χριστιανισμοῦ ὡς *κατὰ παράδοσιν πίστεως*. Καὶ συμπεραίνομεν ὅτι, κληθεὶς ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ Β΄ νὰ ὁμολογήσῃ τὸν μονοθεϊσμὸν (τὸν ὁποῖον ἠγνοοῦντο οἱ μουσουλμᾶνοι εἰς τοὺς τὴν Ἁγίαν Τριάδα λατρεύοντας Χριστιανούς) ἐπ᾿ ἀπειλῇ θανατώσεως, ἔδωκεν ἱκανοποιητικὴν ἀπάντησιν, ὥστε νὰ ἱκανοποιήσῃ τὸν Πορθητήν, νὰ φανῇ πιστεύων τὰ τῶν Τούρκων (τευκρίζων), πράγματι δὲ νὰ διατηρῇ τὴν κοινωνίαν του πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν.

Περὶ πίστεως θρησκευτικῆς δὲν δύναται νὰ γίνῃ πλέον λόγος, διότι δογματικῶς ὁ Ἀμιρούτζης, ὅπως καὶ ὁ Γεώργιος Γεμιστός, ἦσαν ἀδιάφοροι. Πρόκειται πάντως περὶ τῆς ἐμμονῆς του εἰς τήν, διὰ τῆς συνεχείας τῆς τοιαύτης κοινωνίας, διατήρησιν τῆς ἐθνότητος, τοῦ Γένους. Καὶ αὐτὴν ἀναμφιβόλως διετήρησεν ὁ ταλαίπωρος πρωτοβεστιάριος. Εἰς τοῦτο δ᾿ ἀποβλέπουν καὶ οἱ ἔπαινοι καὶ αἱ ἐπιδοκιμασίαι τοῦ Ἀποστόλη.

IV. ΑΛΛΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΙ

Μολονότι τὸ ζήτημα, κατόπιν τῶν ἀνωτέρω διαπιστώσεων, θεωρῶ ἐξηντλημένον, δὲν κρίνω ἄσκοπον νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου εἰς τρεῖς ἀκόμη μαρτυρίας περὶ τῆς μὴ ἐξωμοσίας τοῦ Γ. Ἀμ.

Ἡ πρώτη εἶναι αὐτὴ αὕτη ἡ πρὸς τὸν Μωάμεθ συζήτησις ὑπὸ μορφὴν διαλόγου διασωθεῖσα «Περὶ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως», τῆς ὁποίας τὸ λατινικὸν προοίμιον ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Legrand.

Ἡ δευτέρα εἶναι ἡ περὶ θεολογικῶν ζητημάτων συζήτησις μετὰ τοῦ Θεοφάνους Μηδείας [1].

Ὁ δημοσιεύσας τὴν σχετικὴν ἀλληλογραφίαν, ὡς ἐλέχθη, ἐχρονολόγησεν αὐθαιρέτως τὰς ἐπιστολὰς τὰς μεταξὺ 1441 - 63. Εἰς τοῦτο ὅμως δὲν εἴμεθα ὑποχρεωμένοι τὸ παράπαν. Ἂν μάλιστα ἀποδώσωμεν τὴν δέουσαν σημασίαν εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι μεσολαβητὴς μεταξὺ τοῦ Μηδείας καὶ τοῦ φιλοσόφου ὑπῆρξεν ὁ ἱστορικὸς Κριτόβουλος, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Ἀμιρ. ἐπέστρεψεν τὸ πρὸς κρίσιν σύγγραμμα καὶ διὰ τοῦ ὁποίου διεβίβασε τὴν πρώτην ἐπιστολήν, τότε πρέπει νὰ κατέλθωμεν πολὺ κατωτέρω.

Ὡς γνωστόν, ὁ Κριτόβουλος μόλις κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1466, μετὰ τὴν κατάληψιν δηλονότι τῆς Ἴμβρου ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν, ἐγκατεστάθη εἰς Κωνσταντινούπολιν [2], ὅπου βεβαίως τῷ ἐστάλη τὸ ἐπιστόλιον τοῦ Ἀμιρ., ἑπομένως ἡ ἀλληλογραφία εἶναι τοὐλάχιστον τοῦ 1466 ἢ καὶ μεταγενεστέρα [3], δεικνύει δὲ τὸν Γ. Ἀμιρ. ὑπερασπιστὴν μὲν τῶν ἰδίων του περὶ φύσεως θεωριῶν, ἀπροθυμότατον ὅμως νὰ παραδεχθῇ ὅτι διαφωνεῖ πρὸς τὴν περὶ Θείας Προνοίας ἄποψιν τῆς Ἐκκλησίας [4]. Ἄλλωστε ὁ Θεοφάνης δὲν ἐγένετο

---

[1] Περὶ τοῦ ἀρχιερέως καὶ λογίου τούτου πρβλ. Σπ. Λάμπρου: Ἐπανέκδοσις ἐπιστολῶν τοῦ μητροπολίτου Μηδείας Θεοφάνους, ΝΕ, 10, 1913, σσ. 258 - 75, ὅπου καὶ ἡ παλαιοτέρα περὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφία, καὶ τὸ ἀντιφατικὸν καὶ ἀνακριβὲς σημείωμα Μιλτ. Σταμούλη εἰς περ. Θρακικὰ 14, 1940, σ. 144. Πρβλ. ἀκόμη τὴν νεωτέραν ἐργασίαν τοῦ E. Stéphanou: Théophane de Médie opuscules philosophiques, περ. Échos d'Orient 31, 1932, σσ. 165 - 76.

[2] Πρβλ. Karl Müller: Prolegomena εἰς FHG V, σ. lij καὶ Ν. Π. Ἀνδριώτην: Κριτόβουλος ὁ Ἴμβριος, περ. Ἑλληνικὰ 2, 1929, σ. 181.

[3] Αἱ Ἱστορίαι τοῦ Κριτοβούλου πραγματεύονται τὰ μέχρι τοῦ 1467 γεγονότα. Μέχρι τοῦ ἔτους ἐκείνου ὁ Κριτ. δὲν εἶχε γίνει μοναχός, οὔτε ἑπομένως εἶχεν ἀποσυρθῇ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Πότε τοῦτο ἐγένετο, ἄδηλον, οὐχὶ ὅμως πολὺν χρόνον μετὰ τὸ ἔτος τοῦτο, ἄλλως τε καὶ ὁ πρόωρος θάνατος τοῦ Γ. Ἀμιρ. δὲν πρέπει νὰ συνέβη εἰς πολὺ τοῦ 1467 ἀπέχον διάστημα, ἀμαρτύρως δὲ γράφεται ὅτι ἀπέθανε μεταξὺ τοῦ 1470 καὶ 1475, καὶ δὴ ἐν Ἀδριανουπόλει !

[4] Βλέπε κατωτέρω.

Μηδείας πρὸ τοῦ 1466 [1] ἀλλὰ κατὰ τὸ 1467 ἢ μετ' αὐτό, διετέλεσε δὲ τὸ πολὺ μέχρι τοῦ 1474.

Ἡ τρίτη τέλος εἶναι χρονολογημένη ἐκ Μιλάνου ἐπιστολὴ τοῦ Φραγκίσκου Φιλέλφου (20 Ἰουλίου 1465) «Γεωργίῳ Ἀμοιρουκίῳ φιλοσόφῳ». Ὁ Γ. Ἀμιρ. φαίνεται διαμένων ἤδη ἐν Κωνσταντινουπόλει. Τοῦτο ἄλλως τε γνωρίζομεν καὶ ἐκ ῥητῆς μαρτυρίας τοῦ Κριτοβούλου [2]. Πρὸς τὸν φιλόσοφον συνιστᾷ ὁ ἑλληνομαθέστατος φιλέλλην τὸν ἀρχιτέκτονα Antonio Averulino μεταβαίνοντα εἰς Ἀνατολὴν «θέας ἕνεκα μόνον». Ἐὰν ἦτο μουσουλμᾶνος ὁ Γ. Ἀμιρ. δὲν θὰ προσεφωνεῖτο ὡς Γεώργιος. Τοῦτ' αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὴν μετὰ διετίαν πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὴν τοῦ Μιχ. Ἀποστόλη.

Ἐκ τοῦ γεγονότος λοιπὸν ὅτι δὲν ἤλλαξε βαπτιστικὸν ὄνομα, δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν τὸ ἀβάσιμον τῆς ἐξωμοσίας.

Ε' Ο ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ ΚΑΙ Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ

I. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΙΣ ΤΟΥ Γ. ΑΜΙΡΟΥΤΖΗ

Προκειμένου νὰ καταλήξωμεν, ἡ ἁπλῆ διαπίστωσις τῆς ἐξωμοσίας ἢ ἐμμονῆς τοῦ Γ. Ἀμ. εἰς τὰ πάτρια εἰς οὐδὲν θὰ ὠφέλει, ἂν μὴ ἡρμηνεύετο τοποθετουμένη εἰς κατάλληλα πλαίσια. Ὁ πρωτοβεστιάριος δὲν εἶναι ἁπλοῦν τι συμπτωματικὸν πρόσωπον ἐνεργῆσαν οὕτως ἢ ἄλλως κατὰ τὰς παρορμήσεις του καὶ ἀνάξιον ἐξηγήσεως. Ἀπεναντίας εἶναι ὁ τυπικὸς ἀντιπρόσωπος ἑνὸς κόσμου θνήσκοντος καὶ ἔχοντος τὴν συνείδησιν τῆς τοιαύτης του δύσεως.

Μεταξὺ τῶν λογίων τῶν παλαιολογείων χρόνων προέκυψε ἀμείλικτον τὸ ἐρώτημα ποίαν στάσιν θὰ ἔπρεπε ν' ἀκολουθήσουν μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Διὰ τοὺς λόγους τοὺς ὁποίους ἐν εἰδικῇ μελέτῃ θὰ ἐξετάσωμεν, ἄλλοι ἐξ αὐτῶν ἔκλινον πρὸς τὴν Δύσιν, προτιμήσαντες τὴν εἰς τὸν Πάπαν ὑποταγήν, καὶ ἄλλοι ἔμειναν εἰς τὴν Ἀνατολὴν διὰ νὰ συμμερισθοῦν τὰς τύχας τοῦ Γένους, προτιμήσαντες δουλείαν μετ' ὀρθοδοξίας. Καὶ αὐτοὶ εἶναι οἱ ὀρθῶς πράξαντες.

Αἱ δύο αὐταὶ παρατάξεις ἀντεπροσωπεύοντο ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ

---

[1] Πρβλ. Σπ. Λάμπρον ἐν ΝΕ 10, 1913, σ. 275 καὶ E. Stéphanou: Ἔνθ' ἀνωτ. σσ. 165, 167. Τῇ 15 Ἰανουαρίου 1467 ὑπογράφεται ὁ Μηδείας Ἰωσήφ, τὴν δὲ 10 Ὀκτωβρίου 1474 ὁ Μηδείας Νεόφυτος· μεταξὺ τῶν χρονολογιῶν τούτων διετέλεσεν ὁ Θεοφάνης Μηδείας.

[2] «Μετακαλεσάμενος οὖν Γεώργιον τὸν φιλόσοφον...» V, 10, 6, σ. 156. Πρόκειται περὶ τῆς συντάξεως τοῦ χάρτου κατὰ Πτολεμαῖον.

διαφόρων ὁμάδων. Εἰς τὴν συντηρητικὴν παράταξιν ἀνήκουν ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος, Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός, καί, μετὰ τὸν θάνατόν του, ὁ Γεώργιος ὁ Σχολάριος. Εἰς τὴν ἀντίθετον ὁ Δημήτριος ὁ Κυδώνης, ὁ Χρυσολωρᾶς, ὁ Βησσαρίων καὶ πλεῖστοι ἄλλοι.

Καὶ ἕως μὲν ἔζη ὁ Μανουὴλ Παλαιολόγος, ζήτημα συγκρούσεως τῶν δύο αὐτῶν παρατάξεων (μετὰ τὴν καταδίκην μάλιστα τῶν Βαρλααμιστῶν) δὲν ὑφίστατο. Ὁ νουνεχὴς αὐτοκράτωρ περιεῖπε τοὺς φιλοδυτικοὺς λογίους, ἐχαλιναγώγει τοὺς μέχρι τουρκοζηλίας φθάνοντας φιλανατολικοὺς καὶ ἐχρησιμοποίει τὸ φόβητρον τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ὡς φραγμὸν τῆς προόδου τῶν Τούρκων κατὰ τῆς βασιλευούσης. Εὐνόητον εἶναι ὅτι οἱ Ὀθωμανοὶ ἐπεθύμουν νὰ καταλύσουν τὰς χριστιανικὰς Δυνάμεις τῆς Ἀνατολῆς χωρὶς νὰ προκαλέσουν καθ' ἑαυτῶν τὴν μῆνιν τῶν Δυτικῶν καὶ πολεμικήν των ἐν Ἀνατολῇ ἐπέμβασιν. Τὸ νὰ κρατῆται τὸ ζήτημα τῆς ἑνώσεως ἀνοικτὸν ἐπὶ Μανουὴλ Παλαιολόγου οὐδὲν ἄλλο ἐσήμαινε πολιτικῶς εἰμὴ τὴν ὕπαρξιν διαρκοῦς ἀπειλῆς περὶ ἐπεμβάσεως τῶν Φράγκων εἰς τὰ πράγματα τῆς Ἀνατολῆς, πρᾶγμα ἀντίθετον πρὸς τὰ συμφέροντα τῶν Ὀθωμανῶν[1]. Ἀλλ' ἀποθανόντος τοῦ Μανουήλ, ὁ διάδοχος καὶ συμβασιλεὺς υἱός του Ἰωάννης παρεσύρθη εἰς μεγαλεπήβολα σχέδια ἐπιβολῆς ἐπὶ τῆς Ἀνατολῆς ἀναλώμασι τῆς Δύσεως. Ὡς ἀντάλλαγμα δ' ἐπρόβαλε τὴν ποθητὴν εἰς τήν, κλονιζομένου κύρους ἀπέναντι τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας τῆς Δύσεως, παπικὴν ἕδραν, ἐκτιμήσας ὅλως ἐπιπολαίως τὰς δυνατότητας βοηθείας τὰς ὁποίας ἠδύνατο νὰ ἔχῃ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ὁ Πάπας. Οὕτως ἤχθημεν εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Φλωρεντίας, ἐπηλήθευσαν δὲ περὶ τοῦ Ἰωάννου Η' οἱ πρὸς τὸν Φραντζῆν[2] λόγοι τοῦ πατρός του· «δοκεῖ τῷ βασιλεῖ τῷ υἱῷ μου εἶναι αὐτὸν ἁρμόδιον βασιλέα, πλὴν οὐ τοῦ παρόντος καιροῦ· βλέπει γὰρ καὶ φρονεῖ μεγάλα καὶ τοιαῦτα οἷα οἱ καιροὶ ἔχρῃζον ἐπὶ τῆς εὐημερίας τῶν προγόνων ἡμῶν. Πλὴν τῇ σήμερον ὡς παρακολουθοῦσιν ἡμᾶς τὰ πράγματα, οὐ βασιλέα θέλει ἡμῶν ἡ ἀρχή, ἀλλ' οἰκονόμον· φοβοῦμαι γὰρ μή ποτε ἐκ τῶν ποιημάτων καὶ ἐπιχειρημάτων αὐτοῦ γένηται χαλασμὸς τοῦ οἴκου τούτου».

Εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Φλωρεντίας ὁ Γ. Ἀμ. μετὰ τὸν μητροπολίτην,

---

[1] Πρβλ. τὸν μεταξὺ τῶν δύο αὐτοκρατόρων, ἐνώπιον τοῦ ἱστορικοῦ Γ. Φραντζῆ διάλογον (II, 13, 178 Bon, ἔκδοσις Teubner ὑπὸ Ἰ. Β. Παπαδοπούλου 177-8) «βεβαίως καὶ ἀληθῶς ἐπιστάμεθα ἐκ μέσου τῆς καρδίας αὐτῶν δὴ τῶν ἀσεβῶν, ὅτι λίαν διστάζουσι *φοβούμενοι μήπως συμφωνήσωμεν καὶ ἑνωθῶμεν τοῖς δυτικοῖς χριστιανοῖς*· δοκεῖ γὰρ αὐτοῖς ὅτι εἰ τοῦτο γένηται, γενήσεταί τι κακὸν μέγα κατ' αὐτῶν παρὰ τῶν εἰρημένων δυτικῶν δι' ἡμᾶς, λοιπὸν τὸ περὶ τῆς συνόδου μελέτα μὲν αὐτὸ καὶ ζήτει, καὶ μάλιστα ὅταν χρείαν ἔχῃς φοβῆσαι τοὺς ἀσεβεῖς, τὸ δὲ ποιῆσαι αὐτὴν μηκέτι ἐπιχειρισθῇς αὐτό...»

[2] Φραντζῆς: Ἔνθ' ἀνωτ. Καὶ τὰ δύο χωρία, ὡς περιλαμβανόμενα εἰς τὸ Minus, εἶναι γνησίως τοῦ Φραντζῆ.

ἀντεπροσώπευε τὸν αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζοῦντος, ἑπομένως ὁ ρόλος του ἦτο συμβουλευτικός. Εὐνόητον εἶναι ὅτι τὴν Αὐτοκρατορίαν τοῦ Πόντου ἐνδιέφερε μὲν ἡ ἑνότης τῆς ὅλης Ἐκκλησίας (ἀφοῦ ἡ αὐτὴ ἑνότης ἐνδιέφερε καὶ τὰς ὑποδούλους ἀκόμη τῆς Ἀνατολῆς Ἐκκλησίας, τὰς ὁποίας οἱ Ὀθωμανοὶ δὲν ἐμπόδισαν νὰ ἀντιπροσωπευθοῦν εἰς πρᾶξιν στρεφομένην ἐναντίον των!) καὶ τὸ ἀδιάσπαστον τῆς δογματικῆς συνοχῆς πρὸς τὴν Μεγ. Ἐκκλησίαν, πρὸς τὴν ὁποίαν θὰ διεφέρετο ἡ τῆς Τραπεζοῦντος ἂν ἐν ἀπουσίᾳ αὐτῆς ἤρετο τὸ σχίσμα, ἀλλ' ὡς πρὸς τὴν ἀναγκαίαν καὶ ποθητὴν βοήθειαν τῆς Δύσεως πρὸς τὴν Ἀνατολήν, θὰ συνησθάνοντο οἱ ἐν τῷ Πόντῳ τὰς δυσκολίας τῆς παροχῆς βοηθείας τοιαύτης ἡ ὁποία νὰ φθάσῃ μέχρις αὐτῶν.

Ἡ ἀπόφασις τῆς Φλωρεντίας πρὸς ἕνωσιν ὠφείλετο εἰς δύο τινά. Πρωτίστως εἰς ἐκβιασμὸν ἀσκηθέντα ὑπὸ τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς (αὐτοκράτορος) ἐπὶ τῶν συνειδήσεων τῶν Ἑλλήνων κληρικῶν, καὶ δεύτερον εἰς τὴν πολιτικὴν σκοπιμότητα τῆς ἐπιτυχίας τῆς ἀναγκαίας βοηθείας. Τρίτος λόγος ἰσχυρὸς θὰ ἠδύνατο νὰ προστεθῇ ἡ προδοσία τῶν ἀρχιερέων Νικαίας καὶ Ρωσίας, οἱ ὁποῖοι ἤλπιζον κέρδη ἀτομικὰ ἐκ τῆς ἐπιτυχίας, τῶν ὁποίων καὶ δὲν ἠστόχησαν. Ἠναγκάσθη λοιπὸν καὶ ὁ Γ. Ἀμ., ὁ ὁποῖος ἀντελαμβάνετο τὸν πολιτικὸν σκοπὸν τοῦ συνεδρίου καὶ τὴν ἰσχὺν τοῦ καταναγκασμοῦ, νὰ ὁμολογήσῃ.

Ὀφείλομεν ὅμως νὰ προσέξωμεν τὴν διατύπωσιν τῆς ὁμολογίας: «Διὰ ταῦτα τοίνυν ταύτην τὴν ἀλήθειαν ὁμολογῶ· ὑποτάσσω δ' ἐμαυτὸν καὶ *τῇ κρίσει τῆς Ἐκκλησίας* καὶ πείθομαι κατὰ πάντα αὐτῇ· *καὶ ἐπειδὴ τοῦτο αὐτὴ ἔκρινεν οὕτω*, δέχομαι ὡς τὰς τῶν ἄλλων συνόδων ἀποφάσεις· *πλανηθῆναι γὰρ ἐν τούτοις τὴν Ἐκκλησίαν ἀδύνατον*»[1]. Ἐπέρριψε δηλονότι τὴν εὐθύνην εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς καὶ ὑπετάχθη εἰς τὰς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου, προφασισθεὶς ὅτι ἡ Ἐκκλησία δὲν ἠδύνατο νὰ πλανηθῇ περὶ τὰ τοιαῦτα! ἄλλως ὅμως ἔπρεπε νὰ κρίνῃ τὰ πράγματα ὁ Γ. Ἀμ. ἐπανελθὼν εἰς Ἀνατολήν.

Δύο παράγοντες ἀνέτρεπον τἀποφασισθέντα. Ὁ πρῶτος ἦτο ἡ ἀντίδρασις τοῦ ὀρθοδόξου λαοῦ, βλέποντος τὴν πίστιν αὐτοῦ κινδυνεύουσαν, τὰς σκέψεις τοῦ ὁποίου διερμηνεύει ὁ μέγας δοὺξ Λουκᾶς Νοταρᾶς διὰ τῆς περιφήμου του φράσεως «κρειττότερόν ἐστιν ἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ Πόλει φακιόλιον βασιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτραν Λατινικήν»[2]. Ὁ λαὸς ἀπεδοκίμασε τὴν ἕνωσιν ἡ ὁποία μετὰ ταῦτα μόνον ὡς ἐπίσημος κρατικὴ ὑποχρέωσις ἐτηρεῖτο διὰ τῆς βίας. Ὁ δεύτερος παράγων ἦτο ἡ ἀνικανότης τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας νὰ παράσχῃ σοβαρὰν καὶ ἀποτελεσματικὴν βοήθειαν. Ἐγνώριζον οἱ ἐν Ἀνατολῇ ὅτι οἱ Τοῦρκοι δὲν θὰ ἀντιμετωπίζοντο διὰ τριῶν ἢ τεσσάρων σκαφῶν καὶ δι' ὀλί-

---

[1] Echos d'Orient 36, 1937, σ. 178.

[2] Δοῦκας σ. 264 Bon. Ὁ Νοταρᾶς ἀντέδρα εἰς τοὺς εἰπόντας «εἴθε ἐδόθη ἡ πόλις ἐν χερσὶ τῶν λατίνων τῶν ὀνομαζόντων τὸν Χριστὸν καὶ Θεοτόκον καὶ μὴ ἀπορριφθῶμεν ἐν ταῖς τῶν ἀσεβῶν παλάμαις», αὐτόθι.

γων μισθοφόρων· ἑπομένως ἔβλεπον τὸ μάταιον τῆς θυσίας καὶ ἀπὸ πολιτικῆς ἀπόψεως.

Πῶς ἠδύνατο νὰ ἴδῃ ἄλλως τὰ πράγματα ὁ Γ. Ἀμιρ., τοῦ ὁποίου τὰ συμφέροντα ἦσαν συνδεδεμένα μὲ τὴν Ἀνατολήν ; Τὰς πολιτικὰς σκέψεις τοῦ πρωτοβεστιαρίου εὑρίσκομεν εἰς τὸ περὶ Φλωρεντίας σύγγραμμά του τὸ ἀπευθυνθὲν πρὸς τὸν ἡγεμόνα Ναυπλίου.

Ἐξ ἀρχῆς φαίνεται ὅτι ἀμφέβαλλε περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων : «Συνήνεσαν πάντες τῇ τοῦ βασιλέως δημηγορίᾳ *καὶ οὐδείς*, ἐκ τῶν προγεγενημένων δυσχερῶν οἰωνησάμενος τὰ μέλλοντα, *ὑπῆρξεν ἄφροντις*» [1]. Ἰδοὺ πῶς ἐκφράζεται περαιτέρω κατακρίνων τὴν πολιτικὴν ἀπερισκεψίαν Ἰωάννου τοῦ Η′ : «Τῷ βασιλεῖ ἄρ᾽ Ἰωάννῃ ἀπηνὲς τῆς τύχης πνεούσης καὶ δι᾽ αὐτὴν ταῖς συνεχέσι περιστάσεσι καὶ συμφοραῖς ἀψινθιάζοντι—ἦν γὰρ πάντα τὰ τῷ κράτει τῆς βασιλείας τοῦ Βυζαντίου ὑποχείρια ὁ Ἀγαρηνὸς χειρωσάμενος—δογματικὴν συνῳδίαν καὶ συμπνοίαν μεταξὺ τῶν Ἀνατολικῶν καὶ τῶν Εὐρωπαίων ἰχνηλατεῖ, ὅπως διὰ τῶν ἰταλικῶν στρατευμάτων τοῦ μονιοῦ Ἀγαρηνοῦ περιγένηται καὶ τῆς ἀρχῆς, ἧς πάλαι ἐτύγχανεν ὢν ἐγκρατής, μὴ διαμάρτῃ· εἶναι γὰρ τὰς τῶν Εὐρωπαίων παρατάξεις αὐτάρκεις πρὸς τὸ ἀφανίσαι καὶ διαλῦσαι πανσυδεὶ τὰς τῶν Ἀγαρηνῶν στρατιὰς ᾤετο, ᾗ ἐλπίδι στοχάσας [2] καὶ τὸν Βησσαρίωνα συνῳδόν τε καὶ σύμβουλον κεκτημένος καὶ καταθύρας ἀπαντῶτα πρὸς τὴν δόξαν τοῦ ἄνακτος, ἁπανταχόθεν δεῖν ἔγνω ἐντελεστάτην τῶν ἀρχιερέων καὶ πολλῶν σοφῶν ἐπιστημόνως τῇ θεοπόμπῳ γραφῇ ἐντυγχανόντων καὶ τὰ πρῶτα τῆς θεολογίας ἀπενεγκαμένων συναγεῖραι ὁμήγυριν. καὶ δὴ τὴν γνώμην ἐμφανίσας καὶ τέως κελευστὴς τοῦ ἔργου γενόμενος «ἅγιοι ἀρχιερεῖς, ἔφη δημηγορῶν, οὐ διέλαθεν ὑμᾶς [3] μεγαλοκόμοσι συμφοραῖς ἐπηρεάζεσθαι, πῇ μὲν τῶν πλείστων τοῦ Ἀγαρηνοῦ τυράννου κρατήσαντος καὶ κατεδαφίσαντος, περὶ μόνου δὲ τοῦ μὴ κρατηθέντος Βυζαντίου μεγαληγοροῦντος τε καὶ κομπάζοντος, *οὗ πέρι ἐσμὲν περίφοβοι* [4] *μὴ καὶ αὐτὸ κρατήσῃ καὶ μὴ ἄθικτον καὶ ἀνεπιχείρητον ἐάσῃ*. Δεῖ δὴ οὖν ὡρικῶς τῆς θεραπείας στοχάσασθαι καὶ τὸ κοχλάζον πῦρ ἀποσβέσαι τὸ πυριάζον, τὸ καπνιοῦν καὶ διακαιόμενον Ἀνατολικὸν Γένος. *Τὸ δὲ ἐπιταγμένον φάρμακον ἡ συμφωνία ἔσται μεταξὺ Γραικῶν καὶ Λατίνων*, τῶν μὲν τραχέων καὶ συννεφέλων πνευμάτων ἀναιρετική, τῶν δ᾽ ἐξ οὐρίας διασωζόντων πλοῦν καὶ πρὸς σωτηρίαν τῶν Χριστιανῶν ἀντεχόντων συντηρητική [5]. Καὶ περαιτέρω : «Ἐπῆλθε δὲ εἰς [6] Ἰταλίαν ὁ βασιλεὺς... *κεναῖς ἐλπίσι καὶ γρηγορούντων*

[1] Oriens Christianus 9, 1920, σ. 24.
[2] Στοιχήσας ;
[3] ἡμᾶς ὁ Mohler.
[4] φερίφοβοι Mohler.
[5] Oriens Christianus 9, 1920, σ. 24.
[6] τὴν Mohler.

ἐνυπνίοις προσκείμενος τοῦ πάπα ἥτταν κατὰ τῶν Ἀγαρηνῶν διὰ τῆς ἰταλικῆς ἀρωγῆς κατεπαγγειλαμένου...» [1]. Καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς Συνόδου ὑπὸ τοῦ Ἀμιρ. ὑπῆρξεν ἀμείλικτος : «Πῶς ἦν οἰκουμενικὴ *ἡ ἀργυραμοιβικὴ καὶ σιμωνιακὴ σύνοδος ; ἣν διὰ πόρους χρημάτων καὶ ἐγκοσμίων βοηθημάτων* οἱ δεξάμενοι ἐνησμένισαν τὴν βιαίαν καὶ μὴ ἀποδείξεσιν ἁγίων, ἀλλὰ *βίᾳ βασιλέως* περιενεχθέντες τῇ πλάνῃ καὶ σκοτοδινιάσαντες καὶ ἀπειλαῖς ἐκείνου οὖσαν συντεθειμένην...» [2].

Πῶς ἐξεφράσθη διὰ τὸν Βησσαρίωνα, ἐπίβουλον καὶ συκοφάντην, εἴχομεν ἤδη τὴν εὐκαιρίαν ν᾽ ἀναφέρωμεν ἀνωτέρω. Μνημειώδης ὅμως εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Ἰωάννου Η′, ὃν παρεπλάνησαν οἱ ἱερωμένοι τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας «τῆς δ᾽ ἑνώσεως γενομένης» λέγοντες «καὶ οἱ δυτικοὶ ἄνακτες καὶ ἡμεῖς ὑμῖν βοηθήσομεν· καὶ *ἡ ἡμετέρα βοήθεια ὑμᾶς τῆς αἰχμαλωσίας ἀπαλλάξει*. Αὕτη δ᾽ ἡ ψευδὴς ἐπαγγελία *τὸν κενὸν βασιλέα ἐφενάκισεν*, ἧς ἐπὶ τοῦ καιροῦ τῆς μάχης ἀπέστη, δυσόρατα ἐμπεταννυούσης τὰ δίκτυα τῆς ἀναισθησίας. Τοῦ γὰρ Ἀγαρηνοῦ κατὰ τῶν Ἀνατολικῶν κρατιστεύοντος, *ὁ ἐμβρόντητος*, τό γε ἐμόν, *βασιλεὺς οὐχ ὅπλων ἐπιμελεῖται ἀλλὰ πόθεν ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα ζητεῖ καὶ περιεργάζεται*· ἐφ᾽ ᾧ μετασχεῖν τῆς κατὰ τῶν Ἀγαρηνῶν ἥττης καὶ ἀπαλλαγῆναι τῶν δεινῶν περιστάσεων καὶ τῶν μὲν παρέργων ἄγαν αὐτῷ μέλλει κενότητι φαντασιῶν [3] παλλομένῳ. *Οὐ γὰρ ὁ ἐγκόσμιος ἄρχων τοῖς πνευματικοῖς συμμμίσγεται*, ὡς οὐδὲ τοῖς ψυχικοῖς τὸ σῶμα. Εἰσὶ γὰρ διαιρεταὶ αἱ ἐξουσίαι καὶ κατὰ τοὺς ἱεροαγίους πατέρας· τῶν δ᾽ ἐνέργων ἀμελεῖ ἤγουν τῆς ἐνύλου διοικήσεως· καὶ ταύτῃ *οὐδὲν ὤνησεν ἡ σύνοδος ἐκείνην τὴν ἐπικουρίαν παρασχομένη*» [4]. Δὲν διστάζει δὲ ὡς πρὸς τὸ θεολογικὸν μέρος νὰ εἴπῃ ὅτι, ἂν ἡ προσθήκη τοῦ filioque ἦτο ἀναγκαία, θὰ ἐπεχείρει αὐτὴν ἡ Β′ Οἰκουμ. Σύνοδος· ἄλλως θὰ εἶναι ἔνοχοι οἱ παραλείψαντες· «*ταῦτα δ᾽ εὐήθη εἰσὶ καὶ παιδικά*» [5].

Ὁ τρόπος αὐτὸς τοῦ σκέπτεσθαι τοῦ Γ. Ἀμιρ. δεικνύει ὅτι ὁ ἀνὴρ εἶχεν ἐπίγνωσιν τῆς ὀρθῆς πολιτικῆς θέσεως τοῦ ζητήματος. Ἐπέστρεψε λοιπὸν εἰς Τραπεζοῦντα καὶ ἐκεῖ βεβαίως ἔκλαυσε διὰ τὴν πτῶσιν τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων, ἔμαθε τὴν δεινὴν αἰχμαλωσίαν, τὰς σφαγὰς καὶ τὰς ταπεινώσεις τῶν ὁμοθρήσκων του. Νὰ προσφύγῃ καὶ αὐτὸς εἰς τὴν Δύσιν δὲν ἦτο δύσκολον· πάντως ἀδύνατον ἦτο νὰ λυθῇ τὸ ἐπικείμενον πρόβλημα διὰ τῆς τοιαύτης φυγῆς. Ἔμεινε λοιπὸν καὶ διεπραγματεύθη τὴν παράδοσιν τῆς ποντικῆς πρωτευούσης καί, ὡς ἠδυνήθη, διέσωσε τὰ πράγματα. Φαίνεται

[1] Ἔνθ᾽ ἀνωτ. σ. 25.
[2] Oriens Christianus 9, 1920, σσ. 28-9.
[3] φανταστῶν Mohler.
[4] Ἔνθ᾽ ἀνωτ. σ. 29.
[5] Αὐτόθι σ. 30.

δ' ὅτι ἀπέβλεψε καὶ αὐτός, ὡς καὶ πολλοὶ τῶν συγχρόνων του, εἰς τὴν δημιουργίαν ἑνὸς ὀθωμανικοῦ—χριστιανικοῦ κράτους, ὑπὸ τὴν σκέπην τοῦ ὁποίου τὸ μὲν ἡ ἐπιτόπιος ἀριστοκρατία τοῦ πλούτου καὶ τοῦ πνεύματος θὰ ἠδύνατο νὰ διαβιώσῃ, ἀναγνωριζομένων εἰς αὐτὴν δικαιωμάτων καὶ προνομίων[1], τὸ δὲ ὁ λαὸς θὰ ἠδύνατο νὰ διατηρήσῃ τὴν ἐθνικότητά του διὰ τῆς ἀλωβήτου παραμενούσης Ὀρθοδοξίας. Διέθρυπτεν ἀκόμη τὴν φιλοτιμίαν τῶν οὕτω σκεπτομένων Ἀνατολικῶν ἡ σκέψις ὅτι ὁ Πορθητής, τοῦ ὁποίου ἡ μήτηρ καὶ ἄλλοι συγγενεῖς ἦσαν ὀρθόδοξοι, ἂν δὲν ἠσπάζετο ὁ ἴδιος τὸν Χριστιανισμόν, θὰ ἐτήρει ἰσοτιμίαν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ θρησκεύματος τῶν κατακτητῶν. Τοῦτο ἀπέβη φρούδη πλάνη βεβαίως, ἀφοῦ τοῦ κατακτητοῦ τὸ συμφέρον ἦτο νὰ τηρήσῃ ἐν μειονεκτηκότητι τὸν ὑποταγέντα. Ἀλλ' ἡ ὅλη ἀρχικῶς συμπεριφορὰ τοῦ Μωάμεθ δὲν ἀπέκλειε τὸ πρᾶγμα.

Ἡ πολιτικὴ αὕτη ἀντίληψις ἑρμηνεύει καὶ τὰς πρὸς τὸν Μωάμεθ ὑπηρεσίας Ἑλλήνων λογίων, ὡς ὁ Κριτόβουλος καὶ ὁ Ἀμιρούτζης καὶ τὴν προσπάθειαν τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου νὰ διαφωτίσῃ περὶ τῆς πίστεως ἡμῶν τὸν Σουλτᾶνον. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι καὶ ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία ἀργότερον προσεπάθησε νὰ ἐκχριστιανίσῃ τὸν ἀρχηγὸν τοῦ μουσουλμανισμοῦ[2].

Ὅτι οὕτως ἐσκέπτετο ὁ Ἀμιρ. μάρτυς τὸ ποίημά του *εἰς Ἀμιρᾶν*[3], ὅπου

«Μὴ ξενίζου τὴν ἐμὴν | ἐπακούων νῦν φωνήν. | Οὐ γὰρ ἀλλοτρία σοί...
Πέφηνας ὡς ἀριστεὺς | καὶ Ἑλλήνων βασιλεύς. | Πῶς ἀλλότρια τὰ σοῦ;...
Ὁ Ἀλέξανδρος οὑμὸς | ἐποιεῖτο ἴδια | καὶ τὰ τῶν Περσῶν καλά...»

Οἱ δ' ἔπαινοι οἱ ἀπευθυνόμενοι εἰς ἕτερα δύο ποιήματα τοῦ Ἀμ. γραφέντα εἰς Μωάμεθ τὸν Β', τὸν Πορθητήν, δὲν φαίνονται ἀπέχοντες τῆς ἀληθείας[4]. Οὐχὶ λοιπὸν ἁπλῆς κολακείας πρόθεσις, ἀλλὰ πολιτικὴ ἀνάγκη τοῦ δουλεύοντος πλέον Ἔθνους τοῦ ὁποίου «βασιλεὺς Ἑλλήνων»[5] ἐκλήθη

[1] Ὄντως ὁ Πορθητὴς πάντας τοὺς συνθηκολογήσαντας καὶ ὑποταγέντας Ἕλληνας ἄρχοντας ἐξοτόπισε τῆς τοπαρχίας των, ἐγκατέστησεν ὅμως εἰς φέουδα ἐκ τῶν εἰσοδημάτων τῶν ὁποίων ἠδύναντο νὰ ζήσουν ἀνέτως. Πολὺ περισσότερον ὑπέφερον οἱ ἄρχοντες οἱ καταφυγόντες εἰς τὴν ἐλεημοσύνην τῆς Δύσεως.

[2] Πρὸς τοῦτο Πίος ὁ Β', δηλ. Αἰνείας Σύλβιος ὁ Piccolomini (1458 - 64) ἀπηύθυνε γράμμα πρὸς τὸν Μωάμεθ. Πρβλ. Μυστακίδην, ἔνθα κατωτέρω (σημ. 4) σ. 50 - 3 καὶ Ἀχ. Κύρου: Βησσαρίων ὁ Ἕλλην Β' σσ. 102 - 3, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

[3] ΔΙΕΕ 2, 1885, σσ. 279 - 80.

[4] Πρβλ. Β. Α. Μυστακίδου: Ἐπὶ τῇ Ἁλώσει τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν — Μωάμεθ ὁ Κατακτητὴς — Ἑλληνικὸν Ἔθνος — Πατριαρχεῖα. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1920 8ο σ. (4) + 124, βιβλίον διαφωτιστικὸν περὶ τοῦ Μωάμεθ ὡς λογίου καὶ ἑλληνομαθοῦς ἀνδρός.

[5] Καὶ πρὸς Βησσαρίωνα γράφων, ὁ Ἀμιρ. ἀποκαλεῖ τὸν Μωάμεθ Β' «Ἑλλήνων τε καὶ Ρωμαίων ἤδη βασιλέα» Migne P.G. 161 στ. 724.

ὑπὸ τῆς Μοίρας ὁ Πορθητής, ὤθησαν τὸν Ἀμιρ. εἰς τὴν τοιαύτην ἔμμετρον συγγραφήν.

Καὶ ὁ Μωάμεθ ἐξετίμησε τὴν παιδείαν τοῦ Ἀμιρ. Κατὰ τὸν Κριτόβουλον «Περὶ τούτου μαθὼν ὁ βασιλεὺς μετακαλεῖται τὸν ἄνδρα καὶ πεῖραν ἱκανὴν ἔκ τε τῆς ξυντυχίας καὶ ὁμιλίας λαβὼν τῆς τε παιδείας καὶ σοφίας αὐτοῦ, θαυμάζει τε τοῦτον διαφερόντως καὶ χώρας τῆς προσηκούσης ἀξιοῖ παρ' αὐτῷ καὶ συχναῖς ὡς αὐτὸν εἰσόδοις καὶ ὁμιλίαις τιμᾷ, δόγματα τῶν παλαιῶν αὐτῷ προτιθεὶς καὶ φιλοσόφους ἀπορίας καὶ λύσεις· *ἔστι δὲ τῶν ἄκρως φιλοσόφων ὁ βασιλεύς*»[1].

Ἡ τελευταία αὕτη βεβαίωσις τοῦ Κριτοβούλου ἐπιβάλλει νὰ ὑπομνήσωμεν ὅτι ὁ Πορθητὴς ἦτο κάτοχος τῆς Ἑλληνικῆς καὶ ἄλλης ἐξαιρέτου μορφώσεως· «καὶ ἤξευρε τὰ ρωμαϊκὰ καλὰ καὶ λεπτότατα καὶ τὰς τάξεις τῶν Ρωμαίων»[2]. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἐπίσκεψίς του εἰς τὴν Παμμακάριστον καὶ ἡ συζήτησις μετὰ τοῦ πατριάρχου Γενναδίου· μετ' αὐτήν, λέγει ὁ χρονογράφος, «ἀγάπησε πολλὰ τὸ γένος τῶν Χριστιανῶν καὶ ἔβλεπε καλῶς. Καὶ ὁρισμὸν ἔδωκε καὶ ἔκαμε καὶ μεγάλας φοβέρας εἰς ἐκείνους ποὺ νὰ πειράζουν ἢ διαβάλουν τινὰ τῶν χριστιανῶν νὰ παιδεύωνται βαρέως. Καὶ οὐχὶ μόνον ὁ σουλτᾶνος ἀγάπα τοὺς χριστιανοὺς ἀμὴ καὶ ὅλοι οἱ μουσουλμᾶνοι, ἕνεκεν τοῦ ὁρισμοῦ τοῦ ἀφεντός. Εἶχε καὶ ὁ σουλτᾶνος μεγάλην χαρὰν καὶ εὐφροσύνην ἔσοντας νὰ γένῃ τοιούτου γένους αὐθέντης καὶ βασιλέας»![3]

Περὶ τῆς παιδείας τοῦ Μωάμεθ ἂς προστεθῇ ἡ μαρτυρία τοῦ Φραντζῆ: «καὶ δεινὸς κατὰ πάντα, τοὺς ἐναρέτους καὶ σοφοὺς ἄνδρας ἀγαπῶν· καὶ αὐτὸς οὐκ ἀμέθεκτος ἦν σοφίας καὶ τὴν τέχνην τῆς ἀστρολογίας οὐκ ὀλίγον γευσάμενος ἀναγινώσκειν ἀεὶ ἠγάπα. Τά τε κατορθώματα καὶ βίους Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνος καὶ τοῦ Ὀκταβίου Καίσαρος, Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου τοῦ καὶ Φλαβίου καὶ Θεοδοσίου τοῦ ἐξ Ἱσπανίας βασιλέως ἀνεγίνωσκεν, αἰτῶν καὶ ἐρευνῶν μηχανὰς ἵνα τοὺς πάντας ὑπερβῇ καὶ τὰ ὅρια τῆς βασιλείας αὐτοῦ εἰς ἄκρον αὐξήσῃ, ὃ καὶ ἐποίησεν»[4]: «Ἠγάπα τοὺς σοφοὺς οὐ μόνον δὲ τοὺς ἐκ τοῦ γένους αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐξ ἡμῶν»[5].

Τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἐχρησιμοποίει εἰς τὰς διεθνεῖς αὐτοῦ σχέσεις[6]. Ἰδοὺ ἀκόμη περὶ τοῦ ἐνδιαφέροντός του διὰ τὸν κλασσικὸν Ἑλληνισμόν, ὅσα

[1] Ἱστορίας IV, 9, 2 - 3, σσ. 142 - 3.

[2] Πατρχ. Ἱστορία (Turcograecia σ. 107).

[3] Αὐτόθι σσ. 119 - 20. Τὴν πανταχόθεν μαρτυρουμένην δικαιοκρισίαν τοῦ Μωάμεθ Β' πρὸς τὸ ὑπήκοον ὑμνεῖ εἰς τοὺς στίχους του καὶ ὁ Ἀμιρ.

[4] ΨευδοΦραντζῆς I, XXXII, σ. 93. Bon Πρβλ. Μυστακίδην: Ἔνθ' ἀνωτ. σσ. 75 - 80.

[5] Ἔκθεσις Χρονικὴ (Σάθας: ΜΒ, 7, 1894, σ. 589).

[6] Σπ. Π. Λάμπρου: Ἡ Ἑλληνικὴ ὡς ἐπίσημος γλῶσσα τῶν Σουλτάνων ΝΕ, 5, 1908, σ. 40 - 78, ἰδίᾳ σσ. 65 - 73, ὅπου περὶ Πορθητοῦ.

μαρτυρεῖ ὁ Κριτόβουλος ἐπὶ τῇ ἐπισκέψει τῶν Ἀθηνῶν (1458): «Κατεῖχε γὰρ αὐτὸν (τὸν Μωάμεθ) ἔρως σφοδρὸς τῆς τε πόλεως ταύτης καὶ τῶν ἐν αὐτῇ θεαμάτων, ὅτι ἤκουσε πολλὰ καὶ καλὰ περί τε τῆς σοφίας καὶ φρονήσεως τῶν ἐνταῦθα προγεγονότων ἀνδρῶν καὶ τῆς ἄλλης ἀνδρείας καὶ ἀρετῆς καὶ τῶν πολλῶν καὶ θαυμαστῶν ἔργων, ὧν ἐν τοῖς κατ᾽ αὐτοὺς καιροῖς ἐπεδείξαντο καὶ πρὸς Ἕλληνας καὶ πρὸς βαρβάρους ἀγωνιζόμενοι. Καὶ ἐπεθύμει ἰδεῖν τε καὶ ἱστορῆσαι τήν τε πόλιν καὶ τὰς ἄλλας ταύτης οἰκοδομὰς καὶ δὴ καὶ τὴν Ἀκρόπολιν αὐτήν, τούς τε τόπους ἐν οἷς οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι ἐπολιτεύοντο καὶ ταῦτα ἔπραττον, καὶ τὴν ἄλλην πᾶσαν θέσιν τῆς χώρας τε καὶ κατάστασιν τῆς τε κατ᾽ αὐτὴν θαλάσσης καὶ τῶν λιμένων καὶ περὶ πάντων ἁπλῶς. Καὶ εἶδε καὶ ἐθαύμασε καὶ ἐπῄνεσε καὶ μάλιστά γε δὴ τὴν Ἀκρόπολιν, ἀναβὰς εἰς αὐτήν, ἀπό τε τῶν ἐρειπίων καὶ τῶν λειψάνων *ὡς σοφός τε καὶ φιλέλλην καὶ μέγας βασιλεὺς* τὰ ἀρχαῖα καὶ ἄρτια στοχαζόμενός τε καὶ τεκμαιρόμενος. Τοὺς δέ γε οἰκήτορας ταύτης, *αἰδοῖ τῶν προγόνων*, φιλανθρώπως τε εἶδε καὶ ἐδωρήσατο πολυτρόπως καὶ πάντων ὧν ᾔτησαν ἔτυχον παρ᾽ αὐτοῦ»[1].

Τοιοῦτον ὄντα τὸν Μωάμεθ Β´ «τῶν Τεύκρων καὶ ἄλλων οὐκ ὀλίγων ἐθνῶν βασιλέα καὶ οὐδὲν ἧττονα τοῖς πᾶσι τῶν πώποτε μνημονευομένων βασιλέων ἁπάντων»[2] ὕμνησε διὰ στίχων (ἀποσκοπῶν, τῇ ἀληθείᾳ, εἰς ἀπελευθέρωσιν συγγενοῦς του) ἀνὴρ εὐρωπαῖος φιλέλλην καὶ ἐλεύθερος, δυτικὸς δὲ τὸ δόγμα, ὁ Φραγκίσκος Φίλελφος καὶ διὰ γράμματος ἐκολάκευσε[3], εὐχηθεὶς ὅπως ὁ Χριστὸς φωτίσῃ διὰ τῆς πίστεώς του τὸν δυνάστην, ὥστε νὰ καταστῇ ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ κόσμου! Δὲν νομίζω ἑπομένως ὅτι πρέπει νὰ πέσῃ ὁ λίθος τοῦ ἀναθέματος ἐπὶ τοῦ Γ. Ἀμιρούτζη δι᾽ ὅσα ἔγραψεν ὑμνητικὰ ὑπὲρ τοῦ καταλυτοῦ τῆς Βυζαντιακῆς Αὐτοκρατορίας. Διέγνωσεν ὁ φιλόσοφος ὅτι μόνον διὰ τῆς διατηρήσεως τῆς πίστεως καὶ τῆς γλώσσης ἡμῶν θὰ διετήρει τὸ δουλεῦσαν ἔθνος καὶ τὴν ὑπόστασίν του. Τοῦτο δὲν ἠδύνατο νὰ συμβῇ, ἂν ὑπετασσόμεθα εἰς τοὺς ὁμοθρήσκους Φράγκους.

ΙΙ. Η ΔΙΚΑΙΩΣΙΣ

Πέραν τῆς πολιτικῆς σκοπιμότητος εἰς τὸν Γ. Ἀμιρ. θὰ εὕρωμεν τὴν νόσον τῆς ἐποχῆς, δηλονότι τὴν ἀπιστίαν. Ἀφ᾽ ἧς τὸ θεμέλιον τῆς φιλοσοφικῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας, ὁ Ἀριστοτέλης, ἐκλονίσθη εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἡ μελέτη τοῦ Πλάτωνος ἔφερε πλησιέστερον πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς παρακμῆς τοὺς λογίους τῶν παλαιολογείων χρόνων, ἡ προσήλωσις πρὸς τὸ δόγμα

[1] Ἱστορίαι, ΙΙΙ, 9, σ. 125.

[2] Μιχ. Ἀποστόλης παρὰ Noiret σ. 83.

[3] Ὅ τε ὕμνος καὶ ἡ ἐπιστολὴ παρὰ Legrand: Cent dix Lettes σσ. 211-14 καὶ 63-4.

ἦτο ζήτημα τηρήσεως τῆς παραδόσεως καὶ συμφωνίας πρὸς τὴν δόξαν τοῦ πλήθους[1]. Τυπικὸν παράδειγμα τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι Γεώργιος Πλήθων, ὁ μεμαρτυρημένως μὲν μὴ πιστεύων πλέον εἰς χριστιανικὸν θεόν, χρησιμοποιηθεὶς ὅμως ὡς σύμβουλος (λαμπρὸς κάτοχος τῶν δογματικῶν διατάξεων τῶν Συνόδων καὶ τῆς σχετικῆς φιλολογίας) κατὰ τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ Σύνοδον. Τί ἐπίστευεν ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης, ταλανιζόμενος καὶ αὐτὸς μεταξὺ ἑνώσεως καὶ σχίσματος, δύναται νὰ ἴδῃ ὁ μελετητὴς τῶν ἔργων του· ἠναγκάσθη καὶ αὐτὸς ν᾽ ἀπολογηθῇ εἰς τὴν κατηγορίαν ὅτι ἦτο εἰδωλολάτρης πιστεύων εἰς τὸ Δία, Κρητῶν ἡγεμόνα, προσκυνῶν εἴδωλα κλπ.[2]. Εἰς τὸν αὐτὸν Ἀποστόλην ὀφείλομεν τὴν περὶ Ἀμιρούτζη διάγνωσιν. Ἤδη εἰς τὴν ἐπιστολήν του πρὸς αὐτόν, περὶ τῆς ὁποίας ἀνωτέρω ἐπραγματεύθημεν, φαίνεται ὁ σχετικισμὸς τῶν δύο ἀνδρῶν, ἡ ἀμφιβολία καὶ τὸ ἀφῃρημένον τῆς πίστεως πρὸς Θεὸν «ἄποσόν τε καὶ ἕνα, οὐδὲν τῶν ὄντων καὶ πάντα ὄντα, μηδένα τῶν ἐν γενέσει καὶ φθορᾷ λόγον ἔχοντα (!) πλὴν τῆς τούτων διαμονῆς καὶ τῆς εἰς αὐτὸν ἐπιστροφῆς»[3]. Ὁμοίως ἡ φιλοζωΐα καὶ ἡ περιφρόνησις τοῦ μαρτυρίου εἰς τὸ ὁποῖον ἐκ δεισιδαιμονίας (!) ἤγοντο οἱ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ, διὰ νὰ μὴ ἐξομόσουν!

Δυστυχῶς αἱ φιλοσοφικαὶ ἀπόψεις τοῦ Γ. Ἀμιρ. δὲν μᾶς εἶναι πλατύτερον γνωσταί, εἴτε διότι δὲν τὰς διετύπωσεν εἰς ἔργα του εἴτε διότι δὲν διεσώθησαν τὰ ἔργα ταῦτα[4]· μοναδικὴν ὅμως πηγὴν τοιαύτης μελέτης πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τὴν μετὰ Θεοφάνους Μηδείας ἀλληλογραφίαν του.

Ἐλέχθη ἤδη ὅτι ὁ ἀρχιερεὺς οὗτος ἀπέστειλε πρὸς κρίσιν, διὰ τοῦ ἱστορικοῦ Κριτοβούλου, εἰς τὸν Γ. Ἀμιρούτζην βιβλίον τού τι. Εἰς τὴν ἀπάντησίν του ὁ Ἀμιρ. ἔγραψεν «Ἄσμενος ἐδεξάμην τὸ βιβλίον ὃ *κατὰ Ἰουδαίων καὶ περὶ Προνοίας*[5] σοι γέγραπται»[6], ἔφερε δὲ τὰς ἀντιρρήσεις του

[1] Περὶ τοῦ εἰδικοῦ τούτου ζητήματος ἄλλοτε ἐκτενέστερον. Ὡς ἀπιστίαν ἐννοῶ τὴν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τὸ θρησκεύεσθαι κατὰ πίστιν δογματικήν, τὴν λατρείαν. Βεβαίως ἀπέμεινε τὸ κατὰ τύπους θρησκεύεσθαι καὶ ἡ φιλοσοφικὴ (καὶ οὐχὶ δογματική) πίστις πρὸς τὸν Θεόν.

[2] Ἐθν. Ἡμερολ. Βρετοῦ 1890 σσ. 357-58.

[3] Noiret: Lettes Inédites σσ. 83.

[4] Ὁ Γ. Ἀμιρ. εἶχε διατρίψει περὶ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας. Πόθεν ἀρύονται οἱ γράψαντες ὅτι εἶχε σπουδάσει ἰατρικὴν δὲν ἠδυνήθην νὰ εὕρω· οὔτε νομίζω ὅτι ἀληθεύει τοῦτο.

[5] Δὲν φαίνεται κατόπιν τούτου πιθανὴ ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως καὶ τῶν μετ᾽ αὐτὸν ὑποστηριχθεῖσα γνώμη καθ᾽ ἣν ὁ τίτλος τοῦ ὑπὸ κρίσιν βιβλίου εἶναι «Πρὸς τοὺς νομίζοντας...». Περὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου καὶ τοῦ φιλοσόφικοῦ αὐτοῦ περιεχομένου πρβλ. E. Stéphanou ἐν Échos d'Orient 31, 1932, σ. 167 σημ. 6 καὶ σσ. 173-6: Traité de la Providence. Ἔγραψε δὲ κατὰ Ἰουδαίων ὁ Θεοφάνης, διότι συνήθως Ἰουδαῖοι ἦσαν οἱ ἰατροὶ τῆς ἐποχῆς, ὀρθολογικῶς σκεπτόμενοι.

[6] Ἀνέκδοτα Ἑλληνικὰ σ. 24.

εἰς ὅσα ὁ Μηδείας ἐδίδασκεν. Ἐνῷ δηλ. ὁ Θεοφάνης ἰσχυρίζετο ὅτι, κατὰ τὴν Ἐκκλησίαν, δὲν ἔπρεπε νὰ φεύγωμεν τοὺς λοιμώδεις τόπους καὶ τοὺς κινδύνους, καθ' ἃ προσδιορισάσης τῆς Προνοίας τὰ μέλλοντα ἡμῶν, ὁ Γ. Ἀμιρ., ἀποφεύγων τὴν μοιρολατρικὴν αὐτὴν ἀντίληψιν, ἀντέταξεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ὑπερασπίσῃ ἑαυτὸν ἀπὸ τῶν ἐπικειμένων δεινῶν καὶ ὅτι ἡ Φύσις καὶ οὐχὶ ἡ Πρόνοια (ἡ κατὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου μόνον ρυθμίσασα ἅπαξ τὰ κατ' αὐτὸν) διέπει τὰ τοῦ κόσμου. Τελικῶς ὡς ἑξῆς διετύπωσεν ὁ Ἀμιρ. τὴν γνώμην του: «ὃ δὲ... ἡγοῦμαι συμβαίνειν, τοῦτ' ἔστιν· ὅτι πάντα μὲν ὑπόκειται τῇ Θείᾳ Προνοίᾳ καὶ οὐδὲν αὐτῆς ἀποπίπτει, ἀλλ' οὐκ ἀδύνατον ταύτης, τοιαύτης οὔσης τὴν φύσιν, αἰτίαν ἐν τοῖς φυσικοῖς εἶναι, οὐδ' ἀναιρεῖ τὴν πρόνοιαν ἡ τοιαύτη ὑπόθεσις· ἐπεὶ καὶ αὕτη κατ' ἐκείνην καὶ συνέστη τὴν ἀρχὴν καὶ ἐνεργεῖ διὰ παντός, ὥστε καὶ τὰ ταύτης ἔργα εἰκότως ὑπ' ἐκείνην τετάχθαι. Ταῦτα οὖν ἄριστα ἡ σὴ σοφία συνῆκε, σῴζεται γὰρ καὶ οὕτω καὶ τὰ πάντα κατὰ πρόνοιαν καὶ εἶναι καὶ γίνεσθαι καὶ τὸ τὴν φύσιν, ἐν οἷς ἔστι, τὸ ἑαυτῆς ποιεῖν» [1].

Ἀλλ' ὁ Μηδείας δὲν ηὐχαριστήθη ἀπὸ τὴν τοιαύτην ἀντίληψιν τοῦ φιλοσόφου, γράφων δὲ πρὸς τὸν ἱερομόναχον Γεράσιμον λέγει: «Εἰ δ' ἔστι τις ὁ τοῖς στοιχείοις καὶ τῇ φύσει τὴν κυβέρνησιν ἀνατεθεὶς τῶν καθ' ἡμᾶς, *ἑλληνίζων ἴστω*, οὗ μοι δοκῶν ἔχων ἀποδεῖξαι τοῦτο ἀπὸ τῆς ἱερᾶς διδασκαλίας, ἀπὸ δὲ τῆς τῶν πολυθέων καὶ μάλα, περὶ ἧς ἡμῖν λόγος οὐδείς, καταργηθείσης ὡς μωρᾶς ὑπὸ τῆς πανσόφου σοφίας» [2]. Ἀλλ' ὁ Ἀμιρ. ἐπέμεινεν ὅτι ἔκαμε τὸν ἀρχιερέα νὰ παραδεχθῇ «οὐ πάντα ὑπὸ τῆς θείας ἁπλῶς γίνεται προνοίας, ἀλλ' ἔνια καὶ δι' ἑτέρας αἰτίας (φύναι) [3]».

Ἂν μή τι ἄλλο, συμπεραίνομεν λοιπὸν ἐκ τῆς συζητήσεως ὅτι ὁ Ἀμιρ. ἔδιδεν εἰς τοὺς συγχρόνους του κληρικοὺς τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ἑλληνίζοντος.

Τὸ λαμπρότερον δεῖγμα τῆς συγγραφικῆς ἱκανότητος τοῦ Ἀμιρ. εἶναι ἀναμφιβόλως ὁ πεζὸς αὐτοῦ «Ὕμνος πρὸς τὸν Θεόν» [4]. Δὲν γνωρίζομεν πότε ἀκριβῶς οὗτος ἐγράφη. Δὲν ὁμιλεῖ περὶ δόγματος, δίδει λαμπρὰν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ δημιουργοῦ καὶ προνοητοῦ τῶν ὄντων, πρὸς τὸν ὁποῖον θὰ πορευθῶμεν. Οὐδὲν περὶ κρίσεως καὶ περὶ δικαιώσεως. Ὅμως πόσον θερμὴ αὐτὴ ἡ ἀνάγκη ἐπιστροφῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἡ ὁποία διήκει διὰ τοῦ ὕμνου!: «Ὥσπερ ἐκ μέθης ἢ μανίας ἀνανήφοντες ἐνίοτε τῆς τῶν ματαίων σχολῆς σοι προσερχόμεθα καὶ βραχύν τινα συγγενόμενοι χρόνον πάλιν εἰς τὸν τοῦ βίου κῶμον καὶ τὴν βακχείαν ἐπιστρέφομεν» [5].

---

1 **Αὐτόθι σ. 27.**
2 **Αὐτόθι σ. 26.**
3 **Αὐτόθι σ. 29.**
4 **ΝΕ, 3, 1906, σσ. 51 - 55.**
5 **ΝΕ, Αὐτόθι σ. 52.**

Τὸν θεὸν αὐτὸν ἀναμφιβόλως δὲν ἐπρόδωσεν ὁ Γ. Ἀμιρούτζης.

Ἂν ἡ ἐποχὴ τὴν ὁποίαν ἔζησεν ὑπῆρξε καταστροφικὴ διὰ τὸν Ἑλληνισμόν, κρίσιμος διὰ τὴν δογματικὴν πίσιν, μεταβατικὴ ἀπὸ τοῦ μέσου αἰῶνος εἰς τοὺς νέους χρόνους—διὰ νὰ ὁμιλήσωμεν ἱστορικῶς—, αὐτὸς δὲν ὑπῆρξεν ὁ αἴτιος. Αἱ ψυχικαί του δυνάμεις ἦσαν ἥσσονες τῶν περιστάσεων: ἡ ἑλληνομάθεια, ἡ φιλοσοφία καὶ αἱ θεολογικαί του γνώσεις δὲν ἠδύναντο ν' ἀναχαιτίσουν τὴν ἐξ Ἀνατολῶν νέαν δύναμιν ἡ ὁποία θὰ ἐπλήρου τὴν ἱστορίαν τεσσάρων αἰώνων τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου· αἱ πολιτικαί του πάλιν ἱκανότητες δὲν ἔφθανον διὰ τὴν ἀναμόρφωσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους. Καὶ αὐτὸς καὶ ὁ Γεμιστὸς καὶ ὁ Βησσαρίων ἀντελαμβάνοντο τὴν ἀνάγκην μεταρρυθμίσεων τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς ἀντιστάσεως εἰς τὴν ἐπερχομένην καταστροφήν, ἀλλὰ τὰ πράγματα ἦσαν ἀνώτερα ἀπὸ τὰς δυνάμεις των καὶ ἀπὸ τὰς ἱκανότητας τῶν Ἑλλήνων ἡγεμόνων τῆς Ἀνατολῆς. Ἦτο πλέον ἀργά.

Καὶ ὁ μὲν Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ἐξελέξατο τὴν ἀγαθὴν μερίδα, πεσὼν κατὰ τὴν ἅλωσιν ἐνῷ ἐπολέμει, τὴν τύχην του δὲ συνεμερίσθη καὶ αὐτὸς ὁ ὑπὲρ τῶν Τούρκων ἐκφρασθεὶς Λ. Νοταρᾶς. Ἄλλοι, ὁ Βησσαρίων, ὁ Ἀργυρόπουλος κλπ., ἐπροτίμησαν τὴν Δύσιν καὶ ἐπλανήθησαν εἰς τοὺς ὑπολογισμούς των ὅτι δι' αὐτῆς θὰ ἐβοήθουν ἀμέσως τὴν Ἀνατολὴν (διὰ τῆς παιδείας τὴν ἐβοήθησαν ἐμμέσως καὶ τὰ ἀποτελέσματα ἦλθον πολλῷ ὕστερον). Μαρτυρικώτεροι ὑπῆρξαν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἔμειναν μετὰ τοῦ ταλαιπωρουμένου λαοῦ εἰς τὴν Ἀνατολήν, ὁ Γεώργιος Σχολάριος πρῶτος, ὁ Ἀμιρούτζης κατόπιν. Χωρὶς τὴν ὑπηρεσίαν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ πρώτου, χωρὶς τὴν συντήρησιν τῆς ἐθνικότητος διὰ τὴν ὁποίαν εἰργάσθη καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἀπέβλεψεν ὁ δεύτερος, τὸ δουλεῦσαν Ἔθνος δὲν θὰ ἠδύνατο μετὰ πάροδον τεσσάρων περίπου αἰώνων ν' ἀνασταθῇ. Ἀξίζει νὰ τύχουν οἱ ἄνδρες αὐτοὶ τῆς ἱστορικῆς δικαιώσεως, εἰδικώτερον, ὁ Γ. Ἀμιρούτζης, ὁ ὁποῖος πιθανώτατα δὲν ἐπίστευε δογματικῶς, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἐξώμοσεν, ἀκριβῶς διὰ νὰ μὴ τουρκεύσῃ!

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

ΤΙΝΑ ΠΕΡΙ ΑΝΩΝΥΜΩΝ ΛΙΒΕΛΛΩΝ ΕΝ ΒΥΖΑΝΤΙΩ

Δὲν εἶναι ὀλίγοι οἱ μελετηταί, οἵτινες μέχρι τοῦδε ἐπέστησαν τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν ἐπὶ τῆς πρὸς εἰρωνείαν, σάτιραν καὶ κριτικὴν διαθέσεως τῶν βυζαντινῶν [1].

Πράγματι οἱ βυζαντινοί, συνεχισταὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐν τούτῳ, διεκωμῴδουν καὶ ἐπέκρινον ἐν τῇ κοινῇ ὁμιλίᾳ καὶ ἐν τοῖς γραπτοῖς αὐτῶν ἔργοις πάνθ' ὅσα προσεφέροντο εἰς τὸ δηκτικὸν καὶ ἐπικριτικόν των πνεῦμα, κληρονομήσαντες τὴν ῥοπὴν ταύτην καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Ἡ σατιρικὴ διάθεσις ὑπῆρξεν ἀρκούντως ἀνεπτυγμένη παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς· τὰ παρωνύμια, αἱ παροιμίαι, αἱ παρῳδίαι κειμένων ἁγιολογικῶν ἢ λειτουργικῶν ὡς καὶ αὐτὰ ταῦτα τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα, τὰ παντοῖα σκωπτικὰ ᾄσματα καὶ ἐπιγράμματα, αἱ ἀπομιμήσεις ἀρχαίων συγγραφέων ὡς καὶ διάφορα ἄλλα ἔργα τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων περιέχουσιν πλεῖστα ὅσα στοιχεῖα ἐμφαίνοντα περιτράνως τὴν ἰδιαιτέραν θέσιν ἣν κατεῖχεν ἡ εἰρωνεία καὶ ἡ σάτιρα ἐν τῷ βυζαντινῷ βίῳ.

Μικρὸν μέρος ταύτης ἀποτελοῦσιν οἱ ἀνώνυμοι λίβελλοι, οὕς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκ τῶν βυζ. συγγραφέων καὶ τῆς βυζ. νομοθεσίας πληροφοριῶν, προτιθέμεθα δι' ὀλίγων νὰ ἐρευνήσωμεν.

Ἡ μελέτη τῶν λιβέλλων τούτων δὲν ἐπέσυρεν ἰδιαιτέρως, νομίζομεν, μέχρι σήμερον τὴν δέουσαν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν [2], καίτοι οὗτοι σημαντικῶς συμβάλλουσιν εἰς γνῶσιν τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ βυζ. πολιτισμοῦ.

Ἡ ἀρχὴ τῶν ἀ.λ. δέον νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν Ῥώμην [3]. Πράγματι, τὸ πρῶτον, ἀναφέρονται εἰς τὴν ῥωμαϊκὴν δωδεκάδελτον. Μεταγενεστέρως ἀνευ-

---

[1] M. Hase, Notice des trois pièces satyriques... ἐν Notices et extraits. Paris 1813. H. F. Tozer, Byzantine Satire. J.H.S. 2 (1881) 233-271. K. Krumbacher (μετάφρ. Σωτηριάδου) Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας, 2,173. G. Soyter, Humor und Satire in der Byzantinischen Litteratur. Μόναχον, 1928.

[2] Ὀλίγα τινὰ ὅρα ἐν τῇ μελέτῃ τοῦ Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν ἔριδες καὶ ὕβρεις. Ἐπιστημ. Ἐπετηρὶς Φιλοσοφ. Σχολῆς Πανεπ. Ἀθηνῶν, 1939 ἐν σ. 18.

[3] Διὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν ὅρα. R.E. XIII (Libanos - Lysimachos) 1927 ἐν λέξει Liber (libellus) famosus καὶ Daremberg - Saglio - Pottier, Dictionnaire des antiquités grecques et Romaines. III. Deuxième Partie. L - M. 1904 ἐν λέξει Libellus famosus.

ρίσκομεν αὐτοὺς καὶ πάλιν ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ νομοθεσίᾳ, ἥτις, τιμωροῦσα πᾶσαν συκοφαντίαν ἢ ὕβριν, ἀναφέρει καὶ τοὺς εἴτε διὰ στίχων εἴτε ἐν πεζῷ λόγῳ γεγραμμένους ἀ.λ.

Ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου οἱ ἀ.λ. ἀναφέρονται ἐπανειλημμένως ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καὶ τῆς τότε νομοθεσίας. Ἡ συνήθεια αὕτη μετεβιβάσθη καὶ εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ διήρκεσεν ἰσχύουσα καθ' ἅπασαν σχεδὸν τὴν χρονικὴν περίοδον τῆς βυζ. ἱστορίας.

Ποικίλα ἦσαν τὰ ὀνόματα, δι' ὧν ἐδηλοῦντο οἱ ἀ.λ. Κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τοῦ βυζ. κράτους, τὴν ῥωμαϊκήν, αἱ ὀνομασίαι, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἶναι ῥωμαϊκαί.

Οὕτω καλεῖται ὁ ἀ.λ. ἐν τοῖς νόμοις [1], libellus famosus [2], famosa cartha [3], carthula [4], carthula famosa [5], libellus [6], scriptio famosa libellorum [7], famosus [8], machini [9] ἢ καὶ charta [10]. Αἱ βυζαντιναὶ πηγαὶ τὰς πλείστας τῶν ὀνομασιῶν τούτων διετήρησαν καὶ εἰς τὰς μετέπειτα περιόδους. Πράγματι ὁ ἀ.λ. ὀνομάζεται λοίδορον γραμμάτιον [11], λοίδορον βιβλίον [12], πολυλοίδορος χάρτης [13], πιττάκιον [14], ἔγγραφον αἰτίαμα [15], χάρται [16], γράμμα ἀνώνυμον [17], γραμματίδιον [18], φάμου-

---

[1] Th. Mommsen - P. M. Meyer, Theodosiani Libri, XVI... vol. I, II, 1905.

[2] Mommsen, Ἔνθ' ἀν. 9,34,1,3,6,7,8,9,10.

[3] Mommsen, Ἔνθ' ἀν. 9,34,1 (Interpretatio).

[4] Mommsen, Ἔνθ' ἀν. 9,34,1 (Interpretatio).

[5] Mommsen, Ἔνθ' ἀν. 9,34,9 (Interpretatio).

[6] Mommsen, Ἔνθ' ἀν. 9,34,2,3,5.

[7] Mommsen, Ἔνθ' ἀν. 9,34,4.

[8] Mommsen, Ἔνθ' ἀν. 9,34,5,7.

[9] Mommsen, Ἔνθ' ἀν. 9,34,5.

[10] Mommsen, Ἔνθ' ἀν. 9,34,7.

[11] Ζωναρᾶ, Ἐπιτομή, 4,47,14 (Dindorf).

[12] Ζωναρᾶ, Ἔνθ' ἀν. 4,47,19,48,2 (Dindorf).

[13] Λ. Γραμματικοῦ, Χρονογραφία, 284,1. Συμεὼν Μαγίστρου, Χρονογραφία, 712,17.

[14] Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 376,1. Γεωργίου Μοναχοῦ, Χρονικὸν σύντομον, 870,6. Συμεὼν Μαγίστρου, Ἔνθ' ἀν. 713,7. J.G.R. (Ζέπου) 5,567,3.

[15] Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Βίβλος χρονική, 467,17.

[16] Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Ἔνθ' ἀν. 467,18. Ι. Τζέτζου, Ἐπιστολαί, 93. (Pressel). Γ. Παχυμέρη, Ἱστορία, 1,492,19. Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, 3,91,6 (Leib).

[17] Ζωσίμου, Ἱστορία νέα, 135,14.

[18] Ζωσίμου, Ἔνθ' ἀν. 135,20. Ἄννης Κομνηνῆς, Ἔνθ' ἀν. 3,91,11 («γράμματα»).

σον [1], χάρτης [2], φάμουσος [3], φάκελλος γραμμάτων [4], φάμουσος τόμος [5], ἔγγραφος λοιδορία [6], φλυαρία [7], λήρημα ἔγγραφον [8]. Ἐκ τῶν προσηγοριῶν τούτων τοῦ ἀ.λ. δυνάμεθα ἤδη νὰ καθορίσωμεν ἐν πολλοῖς τί οὗτος ἦτο [9]. Οὕτως ἀνώνυμον λίβελλον λέγοντες νοοῦμεν αἰτιάσεις, αἰτιάματα, κατηγορίας, σκώμματα, κρίσεις, ἐπικρίσεις ἢ ἔλεγχον προσώπων ἐπισήμων ἢ ὑψηλὰς κατεχόντων θέσεις ὡς καὶ ὑποδείξεις πρὸς αὐτά, ἐγγράφως διατετυπωμένα καὶ ἄνευ μνείας τοῦ ὀνόματος τοῦ γράψαντος. Ὁ ἀ.λ. ἐγράφετο εἰς ἓν ἢ περισσότερα ἀντίτυπα, ἅτινα ἐρρίπτοντο εἰς θέσεις ἔνθα εὐκόλως ἦτο δυνατὸν νὰ γίνωσι ταῦτα ἀντιληπτά.

Οἱ ἀ.λ. δὲν ἐσπάνιζον κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ Βυζαντίου. Ἡ νομοθεσία, ἡ πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, συχνὰ μνημονεύει τούτους, τῶν ὁποίων τοὺς τυχὸν ἀνακαλυπτομένους συγγραφεῖς ἢ καὶ ἁπλοῦς ἀναγνώστας τιμωρεῖ αὐστηρῶς [10]. Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας ἐν τῇ ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῇ Συνόδῳ ἔλαβε πλείστους ὅσους λιβέλλους περιέχοντας κατηγορίας κατὰ διαφόρων ἐπισκόπων, ὁ ἱδρυτὴς ὅμως τῆς Νέας Ρώμης «αὐτίκα τοὺς χάρτας κατέκαυσε» [11].

Ἀ.λ. ὑπεδαύλισαν τὴν στάσιν τῶν στρατιωτῶν τοῦ Ἰουλιανοῦ κατὰ τῆς ἐξουσίας τοῦ Βυζαντίου. Πράγματι ὅτε ὁ Ἰουλιανός, καῖσαρ, εὑρίσκετο ἐν

---

[1] Ι. Τζέτζου, Ἀλληγορίαι, Κ, στίχ. 50. Τοῦ αὐτοῦ, Χιλιάδες, ΙΓ', 487. Νομοκάνων Φωτίου, ἐν Ράλλη - Ποτλῆ, Συντάγματι, Α', 228,6,16. Θεοδ. Προδρόμου, Βίων πρᾶσις, 146 (J.G., La Porte du Theil). Ἄννης Κομνηνῆς, Ἔνθ' ἀν. 3,89,10,12,22· 90,6,17. Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σῳζόμενα, 2,227,8 (Σπ. Λάμπρου). Γ. Παχυμέρη, Ἔνθ' ἀν. 1,491,10· 2,520,6. Τὸ Λεξικὸν τοῦ Σουΐδα γράφει *φάμωσσα*· ὅρα ἐν λέξει.

[2] J.G.R., 5,567,13 (Ζέπου). Νομοκάνων Φωτίου, Ἔνθ' ἀν. Α', 229,13.

[3] Γ. Παχυμέρη, Ἔνθ' ἀν. 2,245,3.

[4] Γ. Παχυμέρη, Ἔνθ' ἀν.

[5] Γ. Παχυμέρη, Ἔνθ' ἀν. 2,576,13.

[6] Ἰωάννου ἐπισκόπου Εὐχαΐτων, 28 (P. de Lagard). Ἄννης Κομνηνῆς, Ἔνθ' ἀν. 3,89,12 *(«Λοιδορήματα»)*.

[7] Νομοκάνων Φωτίου, Ἔνθ' ἀν. Α', 229,6,8,9,11. J.G.R., 5,567,3, 6,8,9,11 (Ζέπου).

[8] Ι. Τζέτζου, Χιλιάδες, ΙΓ', 488.

[9] Ὁ Ἰωάν. Λυδὸς ἐν τῷ Περὶ Ἀρχῶν ἔργῳ του (239 - 240), παραθέτων στίχους τινὰς σκώπτοντας τὸν αὐτοκράτορα Ἀναστάσιον, ὀνομάζει τούτους «φάμωσσον ἢ βλασφημίαν». Οἱ στίχοι ὅμως οὗτοι πλησιάζουν περισσότερον πρὸς τὸ «carmen famosum». Περὶ τούτου ὅρα τὰ ἐν τῇ σελ. 144, ὑποσ. 3 σημειούμενα βοηθήματα.

[10] Mommsen - Meyer, Ἔνθ' ἀν. 9,34,1 κἑξ.

[11] Θεοδωρήτου, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, 1,10,4 - 6,47,9 - 18 (Parmentier). Θεοφάνους, Χρονογραφία, 32,19 - 20. Γ. Μοναχοῦ, Ἔνθ' ἀν. 508, 4 - 16. Μ. Γλυκᾶ, Ἔνθ' ἀν. 467,17 - 18.

τῷ στρατοπέδῳ τῶν Παρισίων, «ἀνώνυμα γραμματίδια» διεσκορπίσθησαν ἐν αὐτῷ δι' ὧν ἐδηλοῦτο «ὡς ὁ καῖσαρ, ὁ δοὺς ἅπασιν ὡς εἰπεῖν τὸ κατὰ βαρβάρων τρόπαια στῆσαι διὰ τῶν οἰκείων στρατηγημάτων καὶ μηδέν τι τῶν καθ' ἕκαστον ἐν τῷ μάχεσθαι διαλλάττων, εἰς ἔσχατον ἥξει κινδύνου κατὰ βραχὺ τοῦ βασιλέως τὴν αὐτοῦ δύναμιν ὑποκλέπτοντος, εἰ μὴ συνδραμοῦντες ἅπαντες ὁμοῦ τὴν τῶν στρατιωτῶν κωλύσαιεν ἐκδημίαν. Ταῦτα τὰ γραμματίδια διεσπαρμένα τινὲς τῶν στρατιωτῶν ἀναγνόντες, καὶ εἰς τὸ πλῆθος τὸ μελετώμενον ἐνεγκόντες, ἐξηρέθισαν ἅπαντας εἰς ὀργήν» [1].

Ἐπὶ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ὁ εὐνοούμενος τοῦ θρόνου Σαμωνᾶς, βλέπων ἄλλον τινά, τὸν ἐκτομίαν Κωνσταντῖνον, νὰ τυγχάνῃ τῆς εὐνοίας τοῦ βασιλέως καὶ ζηλοτυπήσας, κατ' ἀρχὰς μὲν διὰ ψευδῶν κατηγοριῶν προσεπάθησε νὰ ἀνατρέψῃ τὸν ἀντίπαλον [2], μετέπειτα ὅμως «γράφει λοίδορόν τι γραμμάτιον διά τινος τῶν αὐτοῦ καὶ ριπτεῖ ἔνθα ὁ βασιλεὺς διελεύσεσθαι ἔμελλεν». Ἡ ἀνάγνωσις τοῦ ἀνωνύμου λιβέλλου προὐξένησε μεγάλην λύπην εἰς τὸν βασιλέα. Μετ' ὀλίγον χρόνον οἱ δράσται ἀνακαλυφθέντες ἐτιμωρήθησαν [3].

Πόσον συνήθεις ἦσαν οἱ ἀ.λ. καὶ πόσην ἐπίδρασιν ἐξήσκουν, ἐμφαίνει ἡ κατωτέρω πληροφορία· Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ἐπαινεῖται καὶ ἐγκωμιάζεται διότι δὲν ἐξηπάτησαν τοῦτον «περίεργοι συγγραφαὶ καὶ κρύβδην συντεθειμέναι, αἵτινες καὶ τοὺς ἄγαν δραστηρίους διέλαθον» [4].

Κατ' ἐξοχὴν γόνιμοι διὰ τὴν ἀνάπτυξιν εἰρωνείας, σατίρας, κριτικῆς καὶ ἐλέγχου ὑπῆρξαν οἱ χρόνοι Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου. Αἱ ἀτασθαλίαι τοῦ βασιλέως καὶ τῆς διοικήσεως, αἱ διενέξεις τῶν πολιτικῶν μερίδων, αἱ ἀντιζηλίαι μεταξὺ τῶν διαφόρων προσώπων τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἐδημιούργουν

---

[1] Ζωσίμου, Ἔνθ' ἀν. 135,14 - 20,136,1. Ὅρα J. Bidez, La vie de l'Empereur Julien, 1930, 181 - 182 καὶ A. Piganiol, L'empire chrétien (325 - 395), 122 - 123.

[2] Συνήθεις ἐν Βυζαντίῳ ἦσαν καὶ αἱ δι' ἀνωνύμων ἐπιστολῶν καταγγελίαι. Οὕτω δι' ἀνωνύμου ἐπιστολῆς ὁ Σαμωνᾶς εἰδοποιεῖ Ἀνδρόνικον τὸν Δοῦκα (Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 372,2 κἑξ. Γ. Μοναχοῦ, Ἔνθ' ἀν. 866,12 - 21. Σ. Μαγίστρου, Ἔνθ' ἀν. 710,7 - 9). Διὰ τοῦ αὐτοῦ τρόπου εἶχον λάβει γνῶσιν τῆς ἐναντίον αὐτῶν μελλούσης ἐπιβουλῆς οἱ βασιλεῖς Νικηφόρος ὁ Φωκᾶς (Λ. Διακόνου, Ἱστορία, 86,3 - 6. Γ. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστοριῶν, 2,377,1 - 3. Ἰ. Ζωναρᾶ, Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν, 4,91,12 - 14 (Dindorf)) καὶ Μιχαὴλ ὁ Γ' (Σ. Μαγίστρου, Ἔνθ' ἀν. 683,17 - 20) ὡς καὶ οἱ στρατηγοὶ Μανουὴλ (Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 118,7. Γ. Κεδρηνοῦ, Ἔνθ' ἀν. 2,126) καὶ Θεόφοβος (Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 135,20).

[3] Ι. Ζωναρᾶ, Ἔνθ' ἀν. 4,47,14 - 17 (Dindorf). Λ. Γραμματικοῦ, Ἔνθ' ἀν. 283,20,22. Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 376,1 - 8, καὶ 16 - 17. Γ. Μοναχοῦ, Ἔνθ' ἀν. 869,14 - 20. Σ. Μαγίστρου, Ἔνθ' ἀν. 712,16 - 22. Γ. Κεδρηνοῦ, Ἔνθ' ἀν. 2,271,18 - 22· 272,1 - 5.

[4] Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 448,10 - 12.

κατάλληλον περιβάλλον καὶ εὐνοϊκὰς περιστάσεις διὰ τὴν ἄνθησιν τῆς ἀνωνύμου λιβελλογραφίας[1]. Οὕτω πλείστους λιβέλλους ὑπεχρεώθη νὰ ἀντικρούσῃ αὐτὸς οὗτος ὁ ἀρχηγὸς τῆς πολιτικῆς μερίδος Μιχαὴλ ὁ Ψελλὸς καὶ πρὸ τῆς εἰσόδου αὐτοῦ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ὀλύμπου καὶ μετὰ τὴν ἀποχώρησιν ἐξ αὐτῆς[2]. Ἀλλ' οἱ λιβελλογράφοι ἐμέμφοντο καὶ κατέκρινον καὶ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν πατριάρχην. Μία ἔμμετρος ἀπάντησις ἐναντίον ἑνὸς τοιούτου λιβέλλου διεσώθη, γραφεῖσα ὑπὸ φίλου τοῦ Ψελλοῦ καὶ εὐνοουμένου τοῦ Μονομάχου, τοῦ Ἰωάννου τοῦ Βυζαντίου, τοῦ μετέπειτα ἐπισκόπου Εὐχαΐτων[3]. Ἀποτελεῖται ἐξ εἴκοσι καὶ τεσσάρων στίχων καὶ φέρει τὸν ἑξῆς τίτλον· «Εἰς τὰς ἐγγράφους λοιδορίας, τὰς κατὰ τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ πατριάρχου». Ἐξ αὐτῆς δὲν ἐμφαίνεται διὰ τί κατηγόρουν οἱ συγγραφεῖς τοῦ λιβέλλου τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν πατριάρχην. Ἴσως αἰτία τῆς συγγραφῆς νὰ ἦσαν αἱ συζυγικαὶ καὶ ἐρωτικαὶ περιπέτειαι τοῦ Μονομάχου, τοῦθ' ὅπερ ὅμως δὲν δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν. Πάντως αὐτὸς οὗτος ὁ ἐγκωμιαστὴς Κωνσταντίνου τοῦ Θ', Μιχαὴλ ὁ Ψελλός, δὲν δύναται νὰ ἀντιπαρέλθῃ τὴν ἐξιστόρησιν τῶν γεγονότων τούτων χωρὶς νὰ ψέξῃ καὶ αὐτὸς τὰ ἀναφερθέντα πρόσωπα[4].

Μετὰ πολλῶν λεπτομερειῶν Ἄννα ἡ Κομνηνὴ διηγεῖται τὰ τῆς συνωμοσίας τοῦ Ἀαρὼν κατὰ τοῦ πατρὸς αὐτῆς Ἀλεξίου τοῦ Α', κατὰ τὴν πορείαν τούτου ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρὸς τὰς ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν καὶ πάλιν ἀπειλουμένας δυτικὰς περιοχὰς τοῦ Βυζ. κράτους[5]. Ἐν ᾧ ὁ βασιλεὺς πορεύεται συνοδευόμενος ὑπὸ τῆς αὐγούστης, οἱ συνωμόται ἀποφασίζουν τὴν δολοφονίαν του. Ὁ δήμιος ἔχει ὁρισθῆ. Ἀναμένουσι μόνον τὴν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπιστροφὴν τῆς αὐγούστης· ἀλλ' αὕτη βραδύνει. Τότε καταβάλλεται προσπάθεια ὅπως δι' ἀνωνύμων λιβέλλων ἐπιταχυνθῇ ἡ ἀναχώρησίς της. Γράφονται λοιπὸν καὶ ρίπτονται εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ βασιλέως φάμουσα «τῷ αὐτοκράτορι τὴν πρόσω πορείαν ξυμβουλεύοντα, τῇ δέ γε Αὐγούστῃ τὴν πρὸς τὸ Βυζάντιον»[6]. Τὴν ἑπομένην νέος λίβελλος εὑρέθη ὑπὸ τὴν κλίνην τοῦ βασιλέως «περιέχων πολλὴν τὴν κατὰ τῆς βασιλίδος καταδρομήν, ὅτου χάριν συνέπεται τῷ βασιλεῖ καὶ μὴ τάχιον πρὸς τὴν βασιλεύουσαν ἐπαναστρέφοι»[7], Οἱ δράσται θὰ παρέμενον ἄγνωστοι, ἐὰν μία ἀκριτομυθία ὑπηρέτου δὲν διηυκόλυνε τὴν ἀνακάλυψιν ὁλοκλήρου τῆς σπείρας καὶ τὴν ἐξουδετέρωσιν ταύτης.

[1] Diehl-Marçais, Le monde oriental de 395 à 1081, 545-551.
[2] Diehl-Marçais, Ἔνθ' ἀν. 547. A. Rambaud, Études sur l'histoire byzantine, 140-142,151.
[3] P. de Lagarde, Johannis Euchaitorum metropolitæ..., ἐν σ. 28.
[4] Χρονογραφία, 1,127, κεφ. 20,1-7 (Renauld).
[5] Ἄννης Κομνηνῆς, Ἔνθ' ἀν. 3,88-91 (Leib).
[6] Ἄννης Κομνηνῆς, Ἔνθ' ἀν. 3,89,13-14 (Leib).
[7] Ἄννης Κομνηνῆς, Ἔνθ' ἀν. 3,89,23-25 (Leib).

Ἡ σκληρότης καὶ τὸ αὐταρχικὸν Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου τοῦ εἶχον δημιουργήσει πολλοὺς ἀντιπάλους καὶ ἐχθρούς, οἵτινες ὅμως, μὴ ὑπαρχούσης ἐλευθερίας, ἤλεγχον τὰς ὑπερβασίας του δι' ἀνωνύμων λιβέλλων[1]. Αἱ αὐστηραὶ καὶ σκληραὶ ποιναὶ οὐδόλως τοὺς ἐφόβιζον. Διὰ τοῦτο ὁ αὐτοκράτωρ ἐπέβαλλεν, ὡς ὁ νόμος ὥριζεν, τὰς αὐτὰς τιμωρίας καὶ εἰς τὸν συντάξαντα λίβελλον καὶ εἰς τὸν κατέχοντα ἢ ἀναγνώσαντα τοιοῦτον. Ὁ ἱστορικὸς Παχυμέρης ἐν τῇ Ἱστορίᾳ του ἀναφέρει τὴν περίπτωσιν τοῦ Καλοειδᾶ, ὅστις, συλληφθεὶς κατέχων ἀ.λ., παρὰ τὰς ἱκεσίας τῆς βασιλίσσης, ἐτιμωρήθη διὰ πομπῆς καὶ ρινοτομήσεως[2].

Πολιτικώτερος τούτου ὑπῆρξεν Ἀνδρόνικος ὁ Παλαιολόγος, ὅστις, εὑρὼν ἀ.λ., συνεκάλεσε συγκέντρωσιν, ἐν ᾗ ἀπέκρουσε μίαν πρὸς μίαν πάσας τὰς αἰτιάσεις, ἐξ ὧν τινες αὐτὸν τὸν ἴδιον ἤλεγχον[3]. Ὀλίγα ἔτη μετὰ ταῦτα, ὡς ὁ αὐτὸς ἱστορικὸς ἀναγράφει, ἐνεφανίσθη νέος λίβελλος, πλήρης κατηγοριῶν[4]. Ἡ θρασύτης τῶν λιβελλογράφων εἶχε φθάσει εἰς σημεῖον ἀφαντάστον. Ἐτοποθέτησαν οὗτοι ἀ.λ. ἐπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ βασιλικοῦ θρόνου. Ὁ Ἀνδρόνικος καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος προκαθήμενος, ἀπατηθέντες ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως, ἐνόμισαν ὅτι ἐπρόκειτο περί τινος ἐγγράφου[5]. Ἀλλ' ὁ βασιλεύς, εὐθὺς ὡς ἔλαβε τὸν λίβελλον ἀνὰ χεῖρας, «τὴν ἀρχὴν διελθών, τὸ πᾶν τῆς γραφῆς ὡς ἐκ κρασπέδου τὸ ὕφασμα κατενόει κἀντεῦθεν μεταξὺ τοῦ θέλειν γνῶναι καὶ μὴ ὡς τὸ εἰκὸς γιγνόμενος δεινὰ ἐποίει καὶ ἐν ἀμηχάνῳ ἦν»[6].

Κατὰ τοὺς χρόνους τῶν θρησκευτικῶν ἐρίδων περὶ τὰς δοξασίας Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἀναφέρεται ὅτι πολλοὶ λίβελλοι ἀνώνυμοι καὶ μὴ ἐγράφησαν κατὰ τοῦ ἱστορικοῦ Νικηφόρου τοῦ Γρηγορᾶ, εἰς τοὺς ὁποίους προσεπάθει οὗτος νὰ ἀπαντήσῃ[7].

Μνείαν ἀ.λ. εὑρίσκομεν, ὡς ἐν ἑκάστῃ συλλογῇ νόμων, οὕτω καὶ ἐν τῇ «Ἑξαβίβλῳ» Κωνσταντίνου τοῦ Ἀρμενοπούλου[8].

Αἱ σκληραὶ ποιναί, αἱ προβλεπόμεναι ὄχι μόνον διὰ τοὺς συντάκτας τῶν ἀ.λ., ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς κατόχους τοιούτων, δὲν ἐπέτρεψαν τὴν διάσωσιν ἔστω

[1] Γ. Παχυμέρη, Ἔνθ' ἀν. 1,491,9-11. Ὅρα καὶ Diehl-Œconomos-Guilland-Grousset, L'Europe orientale de 1081 à 1453, ἐν σ. 220.
[2] Γ. Παχυμέρη, Ἔνθ' ἀν. 1,492,3 κἑξ.
[3] Γ. Παχυμέρη, Ἔνθ' ἀν. 2,245,3-17· 246,1-5. Diehl-Œconomos..., Ἔνθ' ἀν. 244.
[4] Γ. Παχυμέρη, Ἔνθ' ἀν. 2,520,6-7.
[5] Γ. Παχυμέρη, Ἔνθ' ἀν. 2,576,13-20· 577,1-6.
[6] Γ. Παχυμέρη, Ἔνθ' ἀν. 2,577,6-8.
[7] R. Guilland, Correspondance de N. Grégoras. X,XI. Τοῦ αὐτοῦ, Essai sur N. Grégoras, 50-51.
[8] Βιβλ. Ϛ', Τίτλ. Θ', Περὶ συκοφαντῶν καὶ τῶν εὑρισκόντων φλυαρίαν.

καὶ ἑνός, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, μέχρις ἡμῶν[1]. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ὑπὸ τῶν συγγραφέων μνημονευομένων ἀ.λ. ἐλάχιστοι ὑποδηλοῦσιν ἡμῖν τὸ θέμα ἢ τὰ θέματα, δι' ἃ ἤλεγχον, ἔσκωπτον ἢ κατηγόρουν. Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἔκαυσε λιβέλλους φέροντας κατηγορίας κατὰ ἐπισκόπων τινῶν τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου[2]. Οἱ εὑρεθέντες ἀ.λ. ἐν τῷ στρατοπέδῳ τῶν Παρισίων προέλεγον τοὺς κινδύνους, οὓς διέτρεχεν ὁ καῖσαρ Ἰουλιανὸς καὶ προέτρεπον τοὺς στρατιώτας νὰ ματαιώσωσι τὴν ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος διαταχθεῖσαν ἀναχώρησιν στρατιωτικῶν τμημάτων[3]. Ἄγνωστον παραμένει τί διελάμβανον ἐπακριβῶς οἱ ἐπὶ Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου ῥιφθέντες ἀ.λ. Βοηθούμενοι ὑπὸ τῶν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Βυζαντίου στίχων, διαβλέπομεν ὅτι ὁ ἀ.λ., εἰς ὃν οἱ προαναφερθέντες στίχοι ἀπαντῶσιν, κατηγόρει καὶ ἤλεγχε τὸν Μονομάχον καὶ τὸν Πατριάρχην[4]. Ἡ ἀδυναμία Μιχαὴλ τοῦ Ψελλοῦ νὰ παραμείνῃ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ὀλύμπου, ὑπῆρξε τὸ θέμα τῶν ἐναντίον αὐτοῦ γραφέντων λιβέλλων[5]. Οἱ κατὰ τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Α' λίβελλοι προσεπάθουν νὰ ἀπομακρύνωσιν ἐκ τοῦ στρατοπέδου τὴν Αὐγοῦσταν. Ἐν τῷ πρώτῳ συνεβούλευον τὴν ἀναχώρησιν αὐτῆς καὶ τὴν περαιτέρω πορείαν τοῦ βασιλέως, ἐν τῷ ἑπομένῳ ἔψεγον δριμύτατα τὴν Αὐγοῦσταν, διότι ἀκολουθεῖ τὸν αὐτοκράτορα καὶ δὲν ἐπιστρέφει εἰς τὴν πρωτεύουσαν[6]. Ἔλεγχον τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς θὰ περιεῖχον οἱ κατὰ Μιχαὴλ καὶ Ἀνδρονίκου τοῦ Β', τῶν Παλαιολόγων, συγγραφέντες ἀ.λ. Τοῦτο εἰκάζομεν ἐκ τῶν ἐπακολουθησασῶν συγκεντρώσεων τοῦ κλήρου, τῶν διαταχθεισῶν, τῆς μὲν ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ διὰ τὴν πομπὴν καὶ τὴν τιμωρίαν τοῦ Καλοειδᾶ[7], τῆς δὲ ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου διὰ τὴν ἀναίρεσιν τῶν ἐν τῷ λιβέλλῳ κατηγοριῶν[8]. Ἐν γένει τῶν ἀ.λ. θέμα καὶ περιεχόμενον ἦσαν ὁ ψόγος, ὁ ἔλεγχος, τὸ σκῶμμα, ἡ προτροπὴ πρὸς ὀρθὴν δρᾶσιν[9].

Ποῖοι ὑπῆρξαν οἱ συγγραφεῖς τούτων ἀδυνατοῦμεν, πλὴν ἐξαιρέσεων, νὰ προσδιορίσωμεν, διότι ὁ συγγραφεὺς τοῦ λιβέλλου σπανιώτατα ἀνεκαλύπτετο. Ἡ ἀνακάλυψις ἐγίνετο μόνον κατόπιν ὑποδείξεως συνεργοῦ ἢ βοηθοῦ κατὰ τὴν σύνταξιν τοιούτου ἔργου. Οὕτω γνωρίζομεν ὅτι φίλοι τοῦ

---

[1] Διὰ παραβολὴν πρὸς τοὺς *φερωνύμους* λιβέλλους ὅρα προχείρως Soyter, Ἔνθ' ἀν. 23 - 32. Guilland, Essai, 50 - 51.

[2] Ὅρα ἀνωτέρω σελ. 146, ὑποσ. 11.

[3] Ὅρα ἀνωτέρω σελ. 147, ὑποσ. 1.

[4] Ἐν τῷ τίτλῳ τοῦ ποιήματος. P. de Lagarde, Ἔνθ' ἀν. 28.

[5] Ὅρα ἀνωτέρω σελ. 148, ὑποσ. 2.

[6] Ὅρα ἀνωτέρω σελ. 148, ὑποσ. 6, 7.

[7] Γ. Παχυμέρη, Ἔνθ' ἀν. 1,492,3 κἑξ.

[8] Γ. Παχυμέρη, Ἔνθ' ἀν. 2,245,3 κἑξ. Τὸ αὐτὸ θέμα θὰ εἶχον πιθανῶς καὶ οἱ ἐναντίον Ν. τοῦ Γρηγορᾶ ἀνώνυμοι λίβελλοι.

[9] Ὁ Γ. Παχυμέρης (Ἔνθ' ἀν. 1,491,13), ἀποκαλεῖ τὸν ἀ.λ. *«ἔλεγχον»*, ἡ Ἄννα Κομνηνὴ (Ἔνθ' ἀν. 3,89,12) *«λοιδορήματα»*.

Ἰουλιανοῦ, ἐν οἷς πιθανῶς καὶ ὁ ἰατρὸς Ὀριβάσιος, συνέταξαν τοὺς ἐν Παρισίοις ῥιφθέντας ἀ.λ.[1], ὡς ἐπίσης ὅτι ὁ Σαμωνᾶς διὰ τοῦ νοταρίου Κωνσταντίνου τοῦ Ροδίου ἔγραψεν τὸν ἀ.λ. ἐπὶ Λέοντος τοῦ Δ'[2].

Ὡσαύτως γνωστοὶ τυγχάνουσι οἱ συγγραφεῖς τῶν κατὰ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ ἀ.λ. Οὗτοι ἦσαν μέλη τῆς οἰκογενείας τοῦ Ἀαρών[3].

Βασιζόμενοι ἐπὶ τῶν μέχρι τοῦδε πληροφοριῶν, ἀδυνατοῦμεν νὰ καθορίσωμεν ποία ἦτο ἡ ἐν τῷ λιβέλλῳ διάταξις τῆς ὕλης. Ἐκ τῆς κατωτέρω πληροφορίας συμπεραίνομεν ὅτι ἐνίοτε ἐν αὐτῷ παρετίθεντο αἱ κατηγορίαι κατὰ τάξιν τινά. Ὁ Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος, συγκαλέσας συγκέντρωσιν ἐνώπιον πάντων ἀντικρούει ἓν πρὸς ἓν διαδοχικῶς πάντα τὰ σημεῖα τοῦ ἀ.λ.[4]. Καίτοι ἀνώνυμοι οἱ λίβελλοι, περιεῖχον ἐν τούτοις φράσιν ἢ λέξιν τινὰ ὑποδηλοῦσαν τὸν συγγραφέα. Ἐνίοτε πάλιν τὸ ὑπονοούμενον πρόσωπον ἦτο ὅλως διάφορον καὶ οὐδεμίαν εἶχεν σχέσιν πρὸς τὸν πραγματικὸν συγγραφέα. Ὁ κατὰ τοῦ Κομνηνοῦ λίβελλος ἔληγε διὰ τῆς φράσεως «Ταῦτα ὁ μοναχὸς ἐγὼ γράφω, ὃν σύ, βασιλεῦ, τὸ παρὸν οὐ γινώσκεις, ὄψει δέ με ἐν ὀνείροις», καίτοι οἱ συγγραφεῖς δὲν ἦσαν μοναχοί[5].

Συνήθως οἱ ἀ.λ. ἐγράφοντο εἰς πολλὰ ἀντίγραφα[6] καὶ διὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ ὃν ἐπεδίωκον «ἐρρίπτοντο» εἰς τόπους ἐμφανεῖς. Οἱ διὰ τὸν βασιλέα προοριζόμενοι λίβελλοι ἐτοποθετοῦντο ἐν τῷ κοιτῶνι αὐτοῦ ὑπὸ τὴν κλίνην[7], ἐπὶ τοῦ θρόνου[8], ἐν τῷ τόπῳ ἐν ᾧ προσηύχετο[9] ἢ καὶ ἀλλαχοῦ[10].

---

[1] Piganiol, Ἔνθ' ἀν. 123.

[2] Ὅρα ἀνωτέρω σελ. 147, ὑποσ. 3. Πρόσθες διὰ Κ. τὸν Ρόδιον ὅσα γράφει ὁ G. Kollias (Léon Chœrosphactès, 68 - 69) διὰ τὴν λιβελλογραφικὴν δρᾶσιν τούτου.

[3] Ἄννης Κομνηνῆς, Ἔνθ' ἀν. 3,91,14 - 16 (Leib). Οἱ κατὰ τῶν Παλαιολόγων μνημονευθέντες ἀ.λ. θὰ ἐγράφησαν ὑπὸ κληρικῶν ἢ τοὐλάχιστον ὑπὸ ὀπαδῶν τούτων. Ἄλλως δὲν ἐξηγοῦνται αἱ ἀνωτέρω σημειωθεῖσαι συνελεύσεις τοῦ κλήρου. Φίλοι Ἰ. τοῦ Καντακουζηνοῦ συνέγραφον τοὺς κατὰ τοῦ Ν. Γρηγορᾶ ἀνωνύμους λιβέλλους. (Guilland, Correspondance, X - XI). Σημειωτέον ὅτι ὁ Ἰ. Τζέτζης (Ἐπιστολαί, 93 (Pressel), ἀναφέρει κληρικὸν τοῦ κατωτέρου κλήρου συγγράφοντα ἀνωνύμους λιβέλλους κατ' ἀνωτέρων αὐτοῦ καὶ τοποθετοῦντα τούτους ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ ναῷ.

[4] Ὅρα ἀνωτέρω σελ. 150, ὑποσ. 8.

[5] Ἄννης Κομνηνῆς, Ἔνθ' ἀν. 3,89,30 - 31 (Leib).

[6] Ἡ Ἄννα Κομνηνὴ Ἔνθ' ἀν. 3,91,9 - 10 γράφει ὅτι οἱ ὑπηρέται τοῦ βασιλέως παρέλαβον ἐκ τῆς σκηνῆς τοῦ Ἀαρὼν «πήραν στρατιωτικὴν μεστὴν τοιούτων γραμμάτων».

[7] Ἄννης Κομνηνῆς, Ἔνθ' ἀν. 3,89,22.

[8] Γ. Παχυμέρη, Ἔνθ' ἀν. 2,576,13 κἑξ.

[9] Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 376,1 - 8. Λ. Γραμματικοῦ, Ἔνθ' ἀν. 284,3 - 5.

[10] Κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐκστρατείας, ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ σκηνῇ· Ἄννης Κομνηνῆς, Ἔνθ' ἀν. 3,89,11 (Leib).

Ὑπολείπεται νὰ ἴδωμεν ποίας κυρώσεις προέβλεπον διὰ τοὺς ἀ.λ. ἐν Βυζαντίῳ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ καὶ πολιτικοὶ νόμοι[1]. Ὡς ὁ ρωμαϊκὸς νόμος, οὕτω καὶ ὁ βυζαντινὸς κατεδίκαζεν εἰς αὐστηροτάτας ποινὰς—οὐχὶ ἅπαξ ἀναφέρεται ἡ κεφαλικὴ ποινὴ—ὄχι μόνον τοὺς συντάκτας, ὡς ἐλέχθη, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀναγνώστας καὶ αὐτοὺς τούτους τοὺς κατόχους ἀνωνύμων λιβέλλων.

Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας καὶ οἱ διάδοχοι τούτου διατάσσουσι νὰ μὴ θεωρῆται ἀξιόπιστον τὸ περιεχόμενον τοῦ λιβέλλου οὔτε διὰ τὰ γεγονότα οὔτε διὰ τὰ πρόσωπα τὰ ἀναφερόμενα ἐν αὐτῷ. Ὁ συλλαμβανόμενος συγγραφεὺς ἢ κάτοχος λιβέλλου ὤφειλε νὰ ἀποδείξῃ τὸ ἀληθὲς τῶν γραφομένων, ἄλλως ἐτιμωρεῖτο. Ὁ ἀναγνώστης ὡσαύτως τὸ αὐτὸ ὤφειλε νὰ πράξῃ, προσέτι ὅμως, ἐν ᾗ περιπτώσει εἶχεν ἤδη ἀνακοινώσει τὸ περιεχόμενον τοῦ λιβέλλου εἰς ἄλλον, ἐτιμωρεῖτο διὰ μετάδοσιν ψευδῶν κατηγοριῶν. Ἕκαστος εὑρίσκων ἀ.λ. εἴτε οἴκοι εἴτε ἀλλαχοῦ ἔδει πάραυτα, χωρὶς νὰ τὸν ἀναγνώσῃ, νὰ τὸν καύσῃ.

Αἱ προβλεπόμεναι τιμωρίαι ἦσαν ἡ ἐσχάτη τῶν ποινῶν ὡς καὶ ἄλλαι ἐλαφρότεραι[2]. Παρόμοια γράφουσι καὶ οἱ μεταγενέστεροι βυζαντινοὶ νομοθέται καὶ συγγραφεῖς νομικῶν βιβλίων μέχρι καὶ Κωνσταντίνου τοῦ Ἀρμενοπούλου[3], οἱ ἐκκλησιαστικοὶ νόμοι δὲ τὰ αὐτὰ λέγουσι καὶ διὰ κληρικὸν ὑποπίπτοντα εἰς τὸ αὐτὸ παράπτωμα[4]. Ἐν τούτοις, κατὰ τὰς πληροφορίας τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων, οἱ αὐτοκράτορες ἐδεικνύοντο ἐπιεικεῖς προκειμένου νὰ ἐπιβάλωσι κυρώσεις εἰς περιπτώσεις λιβελλογραφούντων. Οὕτως ὁ Σαμωνᾶς ἐκάρη μοναχὸς καὶ ἐνεκλείσθη ἐν μονῇ[5], ἡ οἰκογένεια Ἀαρὼν ὑπεβλήθη εἰς περιορισμὸν ἐν τῇ πόλει Ἀγχιάλῳ[6], ὁ δὲ Καλοειδᾶς, καίτοι κατεδικάσθη εἰς τὴν ποινὴν τῆς τυφλώσεως, τῇ ἐπεμβάσει τῆς βασιλίσσης, ὑπέστη μόνον τὴν τῆς πομπῆς καὶ τῆς ἀποκοπῆς τῆς ρινός[7].

Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ

---

[1] Πβ. ὅσας ἀναγράφει Ἄννα ἡ Κομνηνή, Ἔνθ' ἀν. 3,89,14 - 17 (Leib) καὶ Γ. ὁ Παχυμέρης Ἔνθ' ἀν. 1,491,13 - 14· 492,1 - 3.

[2] Mommsen - Meyer, Ἔνθ' ἀν. Τίτλος XXXIV. De libellis famosis, 9,34,1 - 4 (Νόμοι Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου) 5 καὶ 6 (Κωνσταντίου) 7 καὶ 8 (Οὐάλεντος καὶ Οὐαλεντινιανοῦ) 9 (Θεοδοσίου καὶ Ἀρκαδίου) καὶ 10 (Ἀρκαδίου, Ὀνωρίου καὶ Θεοδοσίου).

[3] J.G.R., 5, Σύνοψις τῶν Βασιλικῶν, Φ. IV. Περὶ φλυαριῶν (Ζέπου). Ἀρμενοπούλου, Ἔνθ' ἀν. Βιβλ. Ϛ', Τίτλ. Θ'. Περὶ συκοφαντῶν καὶ τῶν εὑρισκόντων φλυαρίαν. Οἱ νόμοι ἐν τῷ γενικῷ τίτλῳ «περὶ συκοφαντῶν» προβλέπουσι τὰ περὶ ἀ.λ. Ὅρα προχείρως J.G.R., 2,61,218,361· 4,559· 6,202 (Ζέπου).

[4] Νομοκάνων Φωτίου, κεφ. ΛϚ', «Περὶ κληρικῶν ὑβριζόντων βασιλέα ἢ ἐπίσκοπον ἢ ἄρχοντα ἢ πρεσβύτερον» (Ἔνθ' ἀν. Α', 222 - 229).

[5] Ὅρα ἀνωτέρω σελ. 147, ὑποσ. 3.

[6] Ἄννης Κομνηνῆς, Ἔνθ' ἀν. 3,91,14 - 16 (Leib).

[7] Γ. Παχυμέρη, Ἔνθ' ἀν. 1,492,3 κἑξ.

ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΑΞΙΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ζ' ΤΟΥ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΥ. Η ΧΑΛΚΗ ΚΑΙ ΤΑ ΠΕΡΙΞ ΑΥΤΗΣ

Ο ΑΥΓΟΥΣΤΕΩΝ

Ὁ Αὐγουστέων (Αὐγουστίων, Αὐγουστεὺς καὶ τὸ Αὐγουσταῖον καὶ Αὐγουστεῖον)[1], ἦτο πλατεῖα, ἥτις καὶ σήμερον ἀκόμη ἐκτείνεται νοτίως τῆς Ἁγίας Σοφίας, τοῦ Ἁγιὰ - Σοφία - Μεϊντάν[2]. Ἡ πλατεῖα αὕτη εἶχεν ἱδρυθῆ ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου. Κατὰ τὸν Μαλάλαν, ὁ αὐτοκράτωρ, ἀφοῦ ἀνήγειρε τὴν Ρηγίαν πύλην, ἔκτισεν ἀκολούθως ἐκεῖ πλησίον βασιλικὴν λαβοῦσαν τὸ ὄνομα τοῦ Σενάτου· ἔναντι τοῦ Σενάτου, ἐπὶ μικρᾶς ἐκ πορφυρίτου λίθου στήλης, ἀνήγειρε τὸ ἄγαλμα τῆς μητρός του Ἑλένης, εἰς ἣν εἶχεν ἀπονείμει τὸν τίτλον τῆς Αὐγούστης. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἡ θέσις αὕτη ἐκλήθη Αὐγουστιὼν «καλέσας τὸν τόπον Αὐγουστιῶνα»[3]. Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ θέσις αὕτη ἐχρησίμευεν ὡς ἀγορὰ τροφίμων, «ὀψοπωλεῖον»[4]. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου ὁ Αὐγουστέων ἦτο τόπος τις πολὺ ὀλίγον καθωρισμένος. Κατὰ τὸ 459, ἐπὶ Λέοντος Α', ὁ Ἔπαρχος τῆς πόλεως Θεοδόσιος διηυθέτησε κάπως τὸν χῶρον τοῦτον· ἠλευθέρωσε δῆλα δὴ καὶ περιέβαλε πιθανῶς διὰ στοῶν τὴν γειτονεύουσαν πρὸς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν πλατεῖαν τοῦ Αὐγουστέωνος[5].

---

[1] Περὶ τοῦ Αὐγουστέωνος, βλέπε A. M. Schneider, Byzanz. Vorarbeiten zur Topographie u. Archäologie der Stadt Berlin, 1936,79-80. Εἰς τὴν βιβλιογραφίαν πρόσθες, J. Ebersolt, Le grand palais de Constantinople, Paris, 1910,14 καὶ σημ. 7 ἔνθα λέγεται· «Ἐπειδὴ μία αἴθουσα τοῦ Μεγάλου Παλατίου ὀνομάζεται ἐπίσης Αὐγουστεύς, ἔγινεν ἐνίοτε σύγχυσις μεταξὺ αὐτῆς τῆς αἰθούσης καὶ τῆς πλατείας». J. Ebersolt, Ἔνθ' ἀν. 50 σημ. 7.

[2] J. Ebersolt, Αὐτόθι, 14. Μόνον ὁ Πασπάτης, Ἀνάκτορα, 64-65 τοποθετεῖ, παρὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὸν Αὐγουστέωνα μεταξὺ τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ τοῦ Μεγάλου Παλατίου (βλέπε τὸ σχέδιον).

[3] Μαλάλα, Χρονογρ., 321. Πασχάλιον Χρονικόν, 529 καὶ Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 1,17 καὶ 2,138.

[4] Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 9,158-159.

[5] Πασχάλιον Χρονικόν, 593· ἔκτισεν τὸ Αὐγουσταῖον ἐκ πλαγίων τῆς μεγάλης ἐκκλησίας. Πβ. Du Cange, Constantinopolis christiana, 1,71.

Ἡ κατὰ τὴν στάσιν τοῦ Νίκα ἐπισυμβᾶσα τεραστία πυρκαϊὰ ἀπετέφρωσε τὸν Αὐγουστέωνα καὶ κατέστρεψε τὰ πέριξ κτήρια[1]. Ὁ Αὐγουστέων, ἤδη κατὰ τὸ 532, περιεβάλλετο ἀναμφιβόλως ὑπὸ περιστυλίου ἐκ διπλῆς κιονοστοιχίας, ἀφ᾽ οὗ ὁ Κεδρηνὸς ἀναφέρει τοῦτο μεταξὺ τῶν καέντων κτηρίων, ὁμοῦ μετὰ τῆς Συγκλήτου, τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἢ Ἁγίας Σοφίας καὶ τῶν παραρτημάτων της καὶ τῆς Χαλκῆς[2]. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἐπηνώρθωσε τὰς ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς προξενηθείσας καταστροφάς, ἰσοπέδωσε τὸν Αὐγουστέωνα καὶ ἐπέστρωσε αὐτὸν διὰ μεγάλων μαρμαρίνων πλακῶν[3], αἱ ὁποῖαι ἀνευρέθησαν κάτωθεν τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους εἰς βάθος τριῶν σχεδὸν μέτρων[4]. Κατὰ τὸν Προκόπιον, ὁ Αὐγουστέων ἦτο εἶδος πλατείας, «ἀγορά τις», ἥτις ἐξετείνετο ἔμπροσθεν τῆς Συγκλήτου[5] καὶ τοῦ Μεγάλου Παλατίου[6], εἰς ἀπόστασίν τινα ἀπὸ τοῦ δευτέρου.

Ἡ πλατεῖα τοῦ Αὐγουστέωνος περιεβάλλετο ὑπὸ τοίχων, τῶν ὁποίων τὰ θεμέλια ἀνεκαλύφθησαν κατὰ τὸ 1914 καὶ τὸ 1937[7]. Εἶχεν ἐπίσης πύλας, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ πύλη τῆς Μελέτης ἢ τοῦ Μελετίου[8], ἡ ὁποία ἠνοίγετο βορειοδυτικῶς τῆς Χαλκῆς, πρὸς τὸν ἄξονα τῆς Ἁγίας Σοφίας. Αἱ βόρειοι πύλαι τῆς πλατείας ἦγον πρὸς τὸ πρὸ τῆς ἐκκλησίας ὡρολόγιον. Αἱ πύλαι τοῦ Αὐγουστέωνος κατηδαφίσθησαν τῷ 1181, κατὰ τὴν στάσιν ἐναντίον τῆς βασιλίσσης Μαρίας τῆς Ἀντιοχείας[9]. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ′ αἰῶνος, ὁ

[1] Ἰωάννου Λυδοῦ, Περὶ ἀρχῶν, 265. Προκοπίου, Περὶ τοῦ Περσικοῦ πολέμου, 121. Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ κτισμάτων, 202. Πασχάλιον Χρονικόν, 621. Μαλάλα, Ἔνθ᾽ ἀν. 474. Θεοφάνους, Χρονογρ., 283. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστορ., 1,647. Ζωναρᾶ, Χρονικ., 3,154.

[2] Κεδρηνοῦ, Ἔνθ᾽ ἀν. 1,647· ἐκαύθη... καὶ τὸ προσκήνιον τῆς βασιλικῆς καὶ τὸ Αὐγουσταῖον καὶ ἡ χαλκόστεγος τοῦ παλατίου.

[3] Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων, 202· ἔστι δέ τις ἀγορὰ πρὸ τῶν βασιλείων περίστυλος, Αὐγουσταῖον καὶ ἡ χαλκόστεγος τοῦ παλατίου.

[4] E. Mamboury, Les fouilles byzantines à Istanbul et dans sa banlieue immédiate aux XIXe et XXe siècles, Byzantion, 1936,230.

[5] Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων, 181· ἀγορά τις πρὸ τοῦ βουλευτηρίου ἐτύγχανεν οὖσα.

[6] Προκοπίου, Ἔνθ᾽ ἀν. 203. Ταύτης δὲ τῆς ἀγορᾶς οὐ πολλῷ ἄποθεν τὰ βασιλέως οἰκία ἐστί.

[7] E. Mamboury, Ἔνθ᾽ ἀν. 237 καὶ 252. Τοῦ αὐτοῦ, Les fouilles byzantines à Istanbul et dans sa banlieue immédiate an 1936-37· Byzantion, XIII, 1938,306-307.

[8] P. Waltz, Mélétè, Byzantion, XIII, 1938,183-192 καὶ A. Vogt, Ὡσαύτως, Mélétè, Byzantion, XIII, 1938,194-196. Ὁ Waltz παραδέχεται ὅτι ἡ θύρα αὕτη εἷλκε τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ ὅτι ἄλλοτε ὡδήγει πρὸς ἓν «μελετητήριον» ὅπου ὁ Ἰουστῖνος ὁ Α′ καὶ ὁ Ἰουστινιανὸς ὁ Α′ κατέφευγον διὰ νὰ ἐργασθοῦν. Ὁ Vogt ὑποθέτει ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ βιβλιοθήκης.

[9] Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. Διήγ., 308-309.

Φλωρεντῖνος Buondelmonti βεβαιοῖ ὅτι ἤδη οἱ τοῖχοι τοῦ Αὐγουστέωνος ἦσαν κατηρειπωμένοι[1]. Τὸν ΙϚ′ αἰῶνα, κατὰ τὸν Gyllius, ὁ Αὐγουστέων εἶχεν ὁλοσχερῶς ἐξαφανισθῆ[2].

ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΛΑΤΕΙΑΣ ΤΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΕΩΝΟΣ

Ὁ Αὐγουστέων, ὅστις ἦτο ἡ πλατεῖα τοῦ Ἁγίου Μάρκου τοῦ Βυζαντίου, διεκοσμεῖτο διὰ πολλῶν ἀγαλμάτων[3]. Ἀνευρέθη ἐκεῖ ἡ βάσις τοῦ κίονος, ὅστις ἔφερε τὸ ἄγαλμα τῆς Αὐτοκρατείρας Εὐδοκίας[4], ἀλλὰ τὸ πλέον ἐπιβλητικὸν μνημεῖον αὐτῆς ἦτο ἡ *στήλη τοῦ Ἰουστινιανοῦ*. Τὸ 16ον ἔτος τῆς βασιλείας του, κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς 7ης ἰνδικτιῶνος, τῷ 543, ὁ Ἰουστινιανὸς ἤγειρεν εἰς τὸν Αὐγουστέωνα τὸν ἔφιππον ἀνδριάντα του[5]. Τὸ τεράστιον τοῦτο μνημεῖον ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν μὲ τὸ ὄνομα Αὐγουστέων, ὡς ἡ πλατεῖα ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶχεν ἱδρυθῆ. Ὁ Προκόπιος[6] καὶ ὁ Παχυμέρης[7] περιγράφουσιν αὐτόν, ὁ δὲ Γρηγορᾶς[8] προσδιορίζει τὰς διαστάσεις του. Ἦτο μία ὑψηλὴ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου στήλη, στηριζομένη ἐπὶ τετραγώνου κρηπῖδος, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήρχετό τις ἐκ τῶν τεσσάρων πλευρῶν δι᾽ ἑπτὰ βαθμίδων. Ἡ κρηπὶς αὕτη περιεβάλλετο ὑπὸ στοῶν καὶ ἔφερεν εἰς τὰς γωνίας της τέσσαρας χαμηλὰς τετραπλεύρους στήλας ἐπενδεδυμένας διὰ μαρμάρου.

Ἐξ ἄλλου, ἡ στήλη δὲν ἐστηρίζετο ἀπ᾽ εὐθείας ἐπὶ τῆς κρηπῖδος, ἀλλ᾽ ἐπὶ ὑποβάθρου ἀποτελουμένου ἐκ τριῶν τεραστίων δίσκων ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ἐπικειμένων ἐν εἴδει βαθμίδων. Ἄνωθεν αὐτῶν ἦτο μεγάλη κυκλοτερὴς πλὰξ ἐκ τῆς ὁποίας ἐξήρχετο ὁ κορμὸς τῆς στήλης. Ἡ στήλη αὕτη ἦτο ἄλλοτε τελείως ἐπενδεδυμένη δι᾽ ἐπιχρύσου ὀρειχάλκου, ὅστις προήρχετο, κατὰ τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Κεδρηνοῦ[9], ἀπὸ τὰς ἐπιχρύσους κεράμους τῆς ἀποτεφρωθείσης κατὰ τὸ 532 στοᾶς τῆς Χαλκῆς. Ἀλλ᾽ ἡ ἐπένδυσις εἶχεν ἀφαιρεθῆ καὶ αἱ παρειαὶ τοῦ πυρῆνος ἐφαίνοντο γυμναί.

[1] Buondelmonti, Liber Insul. Archipelagi, 122.

[2] P. Gylli, De topographia, CP 2,17· «Nunc nomen non modo amisit, sed ne forum quidem exstat, totum fere exædificatum».

[3] Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 1,65. Κωδινός, 187.

[4] E. Mamboury, Les fouilles byzantines... Byzantion, XI, 1936,230.

[5] Μαλάλα, Χρονογρ., 482. Θεοφάνους, Χρονογρ. 347. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστορ., 1,656. Ἀντιθέτως ὁ Ζωναρᾶς, 3,157 γράφει· «τὸ δέκατον ἕβδομον ἔτος».

[6] Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων, 181-182.

[7] Παχυμέρη, Ἔκφρασις τοῦ Αὐγουστίωνος, σημ. εἰς Γρηγορᾶν, 2,1217.

[8] Γρηγορᾶ, Ρωμαϊκὴ ἱστορία 1,275-276.

[9] Κεδρηνοῦ, Ἔνθ᾽ ἀν. 1,656-657.

Οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς κατηγοροῦσι γενικῶς[1] τοὺς σταυροφόρους ὡς διαπράξαντας τὸν βανδαλισμὸν τοῦτον. Τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ κορμοῦ τῆς στήλης ἀπετελεῖτο ἐκ δέκα κυλινδρικῶν συμπαγῶν λευκῶν λίθων· οἱ λίθοι οὗτοι, ἴσων διαστάσεων πάντες, ἦσαν συγκεκολλημένοι διὰ στρώματος ἀμμοκονιάματος. Τὸ δεύτερον ἥμισυ ἀπετελεῖτο ἐξ ἐννέα λίθων ἐκ λευκοῦ μαρμάρου σχηματιζόντων κολούρας κώνους, εἰς τρόπον ὥστε τὸ ὑψηλότερον μέρος τοῦ κορμοῦ τῆς στήλης ἐλεπτύνετο ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω. Μία μεγάλη τετράγωνος πλάξ, ἐπενδεδυμένη δι᾽ ὀρειχάλκου, ἐσχημάτιζε θριγκὸν εἰς τὴν κορυφήν. Δύο ἄλλαι ἀνίσου μεγέθους πλάκες ἐχρησίμευον ὡς βάσις τοῦ ἀνδριάντος, ὅστις οὕτω ἐξεπήδα θαυμασίως ἐκ τοῦ γιγαντιαίου τούτου βάθρου.

Ὁ ὀρειχάλκινος ἔφιππος ἀνδριὰς τοῦ Ἰουστινιανοῦ[2] ἐστρέφετο προκλητικῶς πρὸς ἀνατολάς. Ὁ αὐτοκράτωρ ἦτο ἐνδεδυμένος ὡς Ἀχιλλεὺς καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὁ ἀνδριὰς οὗτος ἀναφέρεται ἐνίοτε ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀχιλλέως[3]. Ὁ ἵππος του ἔφερε τὴν ἐπιγραφὴν *Theodosi*, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον διακρίνεται καὶ εἰς τὸ σχεδίασμα τοῦ Buondelmonti.

Εἰς τὸ ἴδιον ἀκριβῶς μέρος ὅπου ὁ Ἰουστινιανὸς ἵδρυσε τὴν περίφημον στήλην του, ὑψοῦτο ἄλλοτε ἄλλη τις στήλη φέρουσα τὸ ἄγαλμα Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου. Τὸ ἄγαλμα τοῦτο ἀντικατεστάθη ἀργότερον ὑπὸ τοῦ ἀργυροῦ ἀγάλματος Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἀφήρεσε τὴν στήλην καὶ τὸ ἄγαλμα διὰ νὰ ἀνοικοδομήσῃ τὸν νέον Αὐγουστίωνα[4].

Ὁ Μαλάλας[5] ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ ἔφιππος ἀνδριὰς ἦτο παλαιὸς ἀνδριὰς τοῦ Ἀρκαδίου, ἱδρυμένος ἄλλοτε εἰς τὸν Φόρον τοῦ Ταύρου. Πράγματι, ὡς ἀναφέρουν τὰ Πάτρια[6], ὑπῆρχον δύο ἔφιπποι ἀνδριάντες, ὁ εἷς τοῦ Ἀρκαδίου καὶ ὁ ἕτερος Θεοδοσίου τοῦ Β′. Εἶναι λοιπὸν λίαν πιθανὸν ὅτι ὁ Ἰουστινιανός, ἰδιοποιηθεὶς τὸν ἔφιππον ἀνδριάντα Θεοδοσίου τοῦ Β′, τὸν ἱστάμενον εἰς τὸν Ταῦρον, μετέφερεν αὐτὸν εἰς τὸν Αὐγουστέωνα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ ἡρμήνευε καὶ τὴν ἐπιγραφὴν *Theodosi*.

---

[1] Παχυμέρη, Ἔνθ᾽ ἀν. 1,276.

[2] P. Gylli, Ἔνθ᾽ ἀν. 2,17. Du Cange, Constantinopolis christiana, 1,24· 3,23. B. de Khitrowo, Itinéraires russes, 115,118,202,228. Labarte, Le palais impérial, 35. Mordtmann, Esquisse, 116 μετὰ τοῦ σχεδιάσματος τοῦ ἀνδριάντος. Cl. Diehl, Justinien I... 77. J. Ebersolt, Le grand palais, 14. Τοῦ αὐτοῦ, Costantinople byzantine et les voyageurs du Levant, 29-30 καὶ ἀλλαχοῦ. Djelal Essad, Constantinople, 108. Dethier, Constantinople, 19.

[3] Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων, 182· ἔσταλται Ἀχιλλεὺς ὁ κίων, ἐπίσης Παχυμέρης, Ἔνθ᾽ ἀν. στολὴν Ἀχίλλειον.

[4] Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 1,65. Ζωναρᾶ, Χρονικ., 3,157. Μάρκελλος κόμης, ἔτ. 390.

[5] Μαλάλα, Χρονογρ., 482.

[6] Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 2,170. Πβ. καὶ 1,38.

Τοιούτου εἴδους ὑποκαταστάσεις ἦσαν συνήθεις εἰς τὸ Βυζάντιον· ἐλλείψει ἀνδριάντων ἀπεικονιζόντων τὸν ἴδιον τὸν αὐτοκράτορα, ἠρκοῦντο εἰς ἕνα οἱονδήποτε ἀνδριάντα.

Ὁ Παχυμέρης οὐδὲν ἀναφέρει περὶ τῶν διαφόρων ἀγαλμάτων τῶν συγκεντρωμένων εἰς τὴν βάσιν τῆς πύλης τοῦ Αὐγουστέωνος συμφώνως πρὸς μαρτυρίας ἀρχαιοτέρων βυζαντινῶν ἱστορικῶν[1] ἢ ξένων περιηγητῶν ἐπισκεφθέντων τὴν πρωτεύουσαν[2]. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὰ ἀγάλματα ταῦτα εὑρίσκοντο ἐκτὸς τῆς βάσεως τῆς στήλης καὶ ὁ Παχυμέρης παρέλιπε νὰ κάμῃ μνείαν αὐτῶν, κρίνας ἴσως ὅτι ταῦτα δὲν ἀπετέλουν ἀναπόσπαστον τμῆμα τοῦ ὅλου μνημείου.

Ὁ ἀνδριὰς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἦτο πράγματι κολοσσιαῖος. Ὁ αὐτοκράτωρ ἔφερε μανδύαν πεποικιλμένον δι᾽ ἀστέρων καὶ φύλλων[3], ἡ δὲ κεφαλή του ἐστεφανοῦτο διὰ χρυσοῦ διαδήματος ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε παμμέγεθες λοφίον ἢ *τούφα* ἀπὸ ἐπίχρυσα πτερά[4]. Ἡ δεξιὰ χεὶρ ἐξετείνετο πρὸς ἀνατολὰς ὡς νὰ ἔλεγε εἰς τοὺς Πέρσας «Σταθῆτε», ἡ δ᾽ ἀριστερὰ ἐκράτει ἐπίχρυσον μετὰ σταυροῦ σφαῖραν. Ὡς πρὸς τὸν ἵππον, οὗτος ἐθαυμάζετο διὰ τὴν κίνησιν καὶ τὴν ζωηρότητά του.

Ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς[5] δίδει τὰς ἀκολούθους διαστάσεις τοῦ ἐφίππου ἀνδριάντος εἰς ὀργυιάς. Ἡ περίμετρος τῆς κεφαλῆς ἦτο μιᾶς ὀργυιᾶς (1 μ. 85)· ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τῶν ὤμων μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ διαδήματος 1 ὀργυιά. Τὰ δάκτυλα εἶχον μῆκος μιᾶς σπιθαμῆς ἢ 0 μ. 231· τὰ πέλματα τῶν ποδῶν ἦσαν 3 σπιθαμαὶ καὶ $^2/_3$ ἢ 0 μ. 847. Ὁ σταυρὸς εἶχεν ὕψος τεσσάρων σπιθαμῶν ἢ 0 μ. 924 καὶ πλάτος τριῶν ἢ 0 μ. 693.

Τοῦ ἵππου αἱ διαστάσεις ἦσαν αἱ ἑξῆς· ἀπὸ τοῦ στήθους μέχρι τῆς οὐρᾶς τρεῖς ὀργυιαὶ ἢ 5 μ. 550· ἀπὸ τῆς ῥινὸς μέχρι τῶν ὤτων μία ὀργυιὰ ἢ 1 μ. 85. Ἡ περίμετρος ἑκάστης κνήμης ἦτο πέντε σπιθαμῶν ἢ 1 μ. 155.

Ὁ P. Gyllius λέγει ὅτι ἡ κνήμη τοῦ ἀνδριάντος εἶχεν ὕψος μεγαλύτερον τοῦ κορμοῦ του, παραλείπει ὅμως νὰ καθορίσῃ τοῦτο ἀκριβῶς.

Ὁ ἔλεγχος τῶν λοιπῶν διαστάσεων εἶναι δυσχερής. Κατὰ τὸν François Girardon[6], τὰ μέτρα, τὰ ὁποῖα δίδουσιν ὁ Γρηγορᾶς καὶ ὁ P. Gyllius εἶναι δυσανάλογα καὶ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ ἀνδριάντος. Ἐν τούτοις δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ περὶ οὗ πρόκειται ἀνδριὰς ἦτο περίπου

---

[1] Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 1,65. I. Λυδοῦ, Περὶ ἀρχῶν, 265.

[2] B. de Khitrowo, Ἔνθ᾽ ἀν. 115,116,118,202,228.

[3] Προκοπίου, Ἔνθ᾽ ἀν.

[4] Λέοντος Γραμματικοῦ, 456. I. Τζέτζου, Χιλιάδ., 8, χιλ. 189. Πβ. Du Cange, Constantinopolis christiana, 1,71.

[5] Νικηφόρου Γρηγορᾶ, Ρωμαϊκὴ ἱστορία, 275-276.

[6] Νικηφόρου Γρηγορᾶ, Ἔνθ᾽ ἀν. 2, 1221-1222.

τρεῖς ἢ τέσσαρας φορὰς μεγαλύτερος τοῦ φυσικοῦ μεγέθους. Ἓν σχεδίασμα τοῦ 1340 περίπου, ἀνευρεθὲν εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Σεραγίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐκτελεσθὲν δέ, ὡς φαίνεται, τῇ βοηθείᾳ τοῦ Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος, παρουσιάζει πιθανὸν ἀρκετὰ ἀκριβῆ ἀπεικόνισιν τοῦ ἀνδριάντος[1].

Οὐδεὶς ὑπεβλήθη εἰς τὸν κόπον νὰ μετρήσῃ τὸ ὕψος τῆς στήλης τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὁ Γρηγορᾶς[2] ἀρκεῖται νὰ εἴπῃ ὅτι εἶναι εὐχερὲς νὰ μετρήσῃ τις τὸ ὕψος ἀπὸ τὴν σκιὰν αὐτῆς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον, οὐχὶ ὀρθῶς, ἀμφισβητεῖ ὁ σχολιαστής[3].

Ἀνέκδοτον, ἀμφιβόλου αὐθεντικότητος, δίδει πληροφορίαν διὰ τὸ ὕψος τῆς στήλης. Ὁ Ἰουστινιανὸς εἶχε, φαίνεται, καταδικάσει κάποιον Ἰγνάτιον νὰ ἀποθάνῃ ἐκ πείνης, εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ κίονος τοῦ Αὐγουστίωνος.

Ὁ κατάδικος, πληροφορηθεὶς τὴν καταδίκην του, ἐπρομηθεύθη μήρινθον μήκους 55 ὀργυιῶν καὶ δι᾿ αὐτῆς ἔσυρεν ἕως ἐπάνω στερεὸν σχοινίον, τὸ ὁποῖον προσέδεσεν εἰς τὸν ἄκρον τῆς μηρίνθου συνένοχος αὐτοῦ, κρυπτόμενος εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ μνημείου. Κατ᾿ αὐτὸν τὸν τρόπον ἠδυνήθη νὰ δραπετεύσῃ[4].

Συμφώνως πρὸς τὴν πληροφορίαν αὐτήν, ἡ στήλη θὰ εἶχεν ὕψος 101 μ. 75, πρᾶγμα μᾶλλον ἀπίθανον, καθ᾿ ἣν στιγμὴν τῆς Ἁγίας Σοφίας τὸ ὕψος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ θόλου, δὲν ὑπερβαίνει τὰ 56 μέτρα[5].

Καὶ ἄλλο ἀνέκδοτον·[6] ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοφίλου, προκειμένου νὰ γίνουν διορθώσεις εἰς τὸν ἀνδριάντα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, εἷς ἐργάτης ἀνερριχήθη ἐπὶ τῆς στέγης τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ ἔρριψεν ἐκεῖθεν πρὸς τὸν ἀνδριάντα βέλος, εἰς τὸ ὁποῖον εἶχεν προσδεθῆ σχοινίον. Οὕτω ἠδυνήθη νὰ φθάσῃ εἰς τὴν κορυφὴν τῆς στήλης· ἡ πληροφορία ὅμως αὕτη δὲν ἔχει μεγάλην σημασίαν. Δὲν ἀποδεικνύει παρὰ μόνον ὅτι ἡ στήλη τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἦτο πλησιέστατα πρὸς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν καὶ πιθανὸν ὑπερεῖχεν αὐτῆς. Ἀντιθέτως, ὁ Buondelmonti ἀναφέρει ὅτι ἡ στήλη εἶχεν ὕψος 70 πήχεων δηλ. 30 περίπου μέτρων[7]. Τοῦτο δὲν φαίνεται ἀρκετόν, δεδομένου ὅτι ὅλοι οἱ ἱστορικοὶ ἐξαίρουν τὸ ἐξαιρετικὸν ὕψος αὐτῆς[8].

Καὶ συμφωνοῦσι μὲν οἱ συγγραφεῖς ὡς πρὸς τὴν τοποθέτησιν τῆς στή-

[1] Th. Reinach, ἐν Revue des Études Grecques, 1906,82.
[2] Νικηφόρου Γρηγορᾶ, Ἔνθ᾿ ἀν. 1,476.
[3] Νικηφόρου Γρηγορᾶ, Ἔνθ᾿ ἀν. 2,1221.
[4] Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 284. Κωδινός, 145.
[5] Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, Paris, 1925,1,158.
[6] Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 645 καὶ 808.
[7] Buondelmonti, Descriptio urbis CP., 179 (συνέχεια εἰς τὸν Κίνναμον).
[8] Ζωναρᾶ, Χρονικ., 3,157· ὁ κίων ὁ μέγας. Γλυκᾶ, 505· ἐν ὑψηλῷ κίονι. Guillaume de Baldenzel, columna altissima.

λης τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν Αὐγουστέωνα, ἀντιθέτως ὅμως δὲν εἶναι διόλου εὐχερὲς νὰ προσδιορισθῇ ἡ ἀκριβὴς αὐτῆς θέσις, δοθέντος ὅτι αἱ ἐπ᾿ αὐτοῦ τοῦ σημείου ὑπάρχουσαι πληροφορίαι εἶναι ἀόριστοι.

Κατὰ τὸν Μαλάλαν[1], ἡ στήλη εὑρίσκετο «πλησίον τοῦ παλατίου ἐν τῷ λεγομένῳ Αὐγουστεῶνι». Ὁ Ζωναρᾶς τὴν τοποθετεῖ «ἐν τῷ προαυλίῳ τοῦ μεγάλου ναοῦ»[2]. Τὸν 14ον αἰῶνα, κατὰ τὴν στέψιν αὐτοκράτορος ὁ ἐπιφορτισμένος νὰ ρίπτῃ τὰ «ἀποκόμβια» εἰς τὸν λαόν, ἵστατο «ἐν τοῖς προαύλοις τοῦ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ναοῦ, ἤγουν ἐν ᾧ εἴρηται Αὐγουστεῶνι, ἐπάνω τῶν τοῦ Αὐγουστεῶνος βαθμίδων»[3]. Ὁ Αὐγουστέων περὶ τοῦ ὁποίου γίνεται λόγος ἐν τῷ πρώτῳ χωρίῳ, εἶναι αὐτὴ αὕτη ἡ πλατεῖα τοῦ Αὐγουστέωνος. Ὁ Αὐγουστέων, περὶ τοῦ ὁποίου γίνεται λόγος ἐν συνεχείᾳ, εἶναι ἡ στήλη τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἡ διανομὴ τῶν ἀποκομβίων συνέβη κατὰ τὴν στέψιν τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου, ὁπότε ταῦτα ἐρρίφθησαν εἰς τὸν λαὸν «ἐν προαύλοις μάλιστα τοῦ ναοῦ». Αὐτὴ ἡ φράσις, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, σημαίνει τὸν Αὐγουστέωνα[4].

Ὁ Παχυμέρης[5] τοποθετεῖ τὴν στήλην τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἰς τὸ κέντρον τῆς αὐλῆς τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας πέριξ τῆς ὁποίας ὑψοῦντο διάφορα δημόσια κτήρια: «αὐλεὼν ἐξ ἀρχαίου τῷ θείῳ τούτῳ ναῷ οἰκοδομήμασι δημοσίοις περιτετείχισται, οὗ μέσον ὁ Αὐγουστεὼν ἵσταται· καὶ ἔστιν οὗτος Αὐγούστου στήλη Ἰουστινιανοῦ». Ἡ πληροφορία τοῦ Παχυμέρη δὲν πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ᾿ ὄψιν κατὰ γράμμα, διότι ὀλίγον ἀνωτέρω ὁ ἴδιος δέχεται ὅτι τὸ μνημεῖον εὑρίσκετο ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν προφανῶς ἀπὸ τὴν μεσημβρινὴν θύραν: «ἐπ᾿ ἀριστερᾷ τὸν νεὼν εἰσιοῦσιν». Τὰ ρωσσικὰ ὁδοιπορικὰ ἐπιβεβαιοῦσι τὴν τελευταίαν πληροφορίαν: Ἐξέρχεταί τις τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐκ τῆς νοτίας θύρας· δεξιά, ἐπὶ ὑψηλῆς στήλης, ἵσταται ἔφιππος ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανός[6].

Ἐξ ἑνὸς χωρίου τῶν Πατρίων, θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ἡ στήλη τοῦ Ἰουστινιανοῦ εὑρίσκετο ἔναντι τοῦ Μιλίου[7]. Κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα, ὁ Ibn ben Jahja τοποθετεῖ τὴν στήλην τοῦ Ἰουστινιανοῦ δέκα βήματα δυτικῶς τῆς Ἁγίας Σοφίας[8]. Ὁ Buondelmonti, ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν Κωνσταντινούπο-

[1] Μαλάλα, Χρονογρ., 482. Πβ. Θεοφάνους, Χρονογρ., 347.
[2] Ζωναρᾶ, Ἔνθ᾿ ἀν. 3,157. Νικηφόρου Γρηγορᾶ, 1,275· ἐν τοῖς προαύλοις τοῦ μεγίστου ναοῦ.
[3] ΨευδοΚωδινοῦ, Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων, 88.
[4] Καντακουζηνοῦ, 1,203.
[5] Παχυμέρη, Ἔκφρασις (Σημειώσεις εἰς Γρηγορᾶν, 2,1218).
[6] B. de Khitrowo, Itin... russes, 228.
[7] Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 2,170 σχόλιον· περὶ τῶν β' ἐφίππων στηλῶν τῶν ἀντικρὺ τοῦ Αὐγουστεῶνος, ἐν τῷ Μιλίῳ.
[8] J. Ebersolt, Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant. Paris, 1918,29.

λιν τῷ 1420, τοποθετεῖ τὴν στήλην «extra ecclesiam, ad meridiem, in platea»[1]. Ὁ Πέτρος Gyllius καθορίζει ἐπακριβῶς τὴν θέσιν τῆς στήλης: «non longe a Sophiæ angulo ad occasum vergente»[2].

Ἡ τοποθέτησις αὕτη, ἥτις φαίνεται ἠτιολογημένη, ἐγένετο γενικῶς δεκτὴ ὑπὸ τῶν συγχρόνων συγγραφέων. Ἡ θέσις τοῦ μνημείου τούτου φέρεται σήμερον σημειουμένη δι' ἁπλῆς σιδηρᾶς πλακός, καλυπτούσης δεξαμενὴν ὕδατος, τὸ Saka-Tschesmé[3].

Ὁ ἀνδριὰς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀντέστη ἐπὶ μακρὸν χρόνον εἰς τοὺς σεισμοὺς καὶ τὰς πυρκαϊάς. Τῷ 840 ἡ χρυσῆ τούφα εἶχε καταπέσει, ἀλλὰ τὴν ἐπανέφερον εἰς τὴν θέσιν της[4]· τῷ 1204, μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ Βυζαντίου ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων, ὁ ἀνδριὰς ἀπώλεσε τὴν ἐξ ὀρειχάλκου ἐπένδυσιν· τῷ 1316, ἰσχυρὸς ἀνεμοστρόβιλος κατέρριψε τὴν φέρουσαν τὸν σταυρὸν σφαῖραν· Ἀνδρόνικος Β' ὁ Παλαιολόγος ἐστερέωσε τὸν ἀνδριάντα, διότι ἡ σκωρία εἶχε διαβρώσει βαθέως τὰς κνήμας τοῦ ἵππου[5], συγχρόνως δὲ ἐγένετο ἡ ἀναστήλωσις τῆς τούφας καὶ τῆς σφαίρας· τῷ 1453, ὁ Μωάμεθ Β', ἅμα τῇ εἰσόδῳ του εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ἐτοποθέτησεν ἐπὶ τοῦ βάθρου τοῦ ἀνδριάντος τὴν ὑποτιθεμένην κεφαλὴν τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ' Δράγαση, ἀφήσας αὐτὴν ἐκτεθειμένην εἰς κοινὴν θέαν ἐπὶ τρεῖς ὁλοκλήρους ἡμέρας[6]. Μετὰ ταῦτα οἱ Τοῦρκοι κατεκρήμνισαν καὶ ἔθραυσαν τὸν ἀνδριάντα καὶ ἀπέστειλαν τοῦτον εἰς τὸ χυτήριον· τὸν ΙΕ' αἰῶνα, ὁ Buondelmonti καὶ ὁ Bertrandon de la Broquière εἶδον εἰσέτι τὴν στήλην τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἰς τὸν Αὐγουστέωνα, ὁμιλοῦν ὅμως μόνον διὰ τοὺς γειτνιάζοντας πρὸς τὴν στήλην τέσσαρας κίονας, οἵτινες ὑπεβάσταζον ἄλλοτε τοὺς περιφήμους ἐξ ὀρειχάλκου ἵππους τοῦ Λυσίππου[7]. Ἡ πληροφορία εἶναι ἀσφαλῶς ἀνακριβής. Ὀλίγα ἔτη πρὸ τῆς καταλήψεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων, ὁ Νικήτας Χωνιάτης[8] λέγει ὅτι τὸ περίφημον σύμπλεγμα εὑρίσκετο εἰσέτι ἐπὶ τοῦ πύργου, ὅστις ἵστατο βορείως τοῦ Ἱπποδρόμου, πρὸς τὸ μέρος τῆς ἱππαφέσεως. Ἐξ ἄλλου, οἱ τέσσαρες ἵπποι ἐσχημάτιζον ἑνιαῖον σύμπλεγμα καὶ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ στηρίζωνται ἐπὶ τεσσάρων ἀπομεμονωμένων κιόνων. Οἱ ἵπποι, τοὺς ὁποίους ὑπαινίσσονται ἐξ ἀκοῆς οἱ δύο περιηγηταί, ἦσαν πιθανὸν ἔφιπποι ἀνδριάντες, ἁπλῶς γειτνιάζοντες ἄλλοτε πρὸς τὸ μνημεῖον τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

[1] Buondelmonti, Descriptio urbis CP. (συνέχεια εἰς τὸν Κίνναμον) 180.
[2] P. Gylli, Topographia CP., 2,17.
[3] Dethier, Constantinople et le Bosphore, 19. Mordtmann, Esquisse topogr., 116. Djelal Essad, Constantinople, 141.
[4] Συμεῶνος Μαγίστρου, 1,275-276.
[5] Νικηφόρου Γρηγορᾶ, 7,12 (Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς ἀνῆλθεν ἐπὶ τῆς στήλης καὶ ἐμέτρησε τὰ διάφορα μέρη τοῦ ἀνδριάντος (ἔκδ. Βόννης, 1,275).
[6] Δούκας, 300.
[7] J. Ebersolt, Les voyageurs du Levant, 57,59,166.
[8] Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. Διήγ., 156.

Αἱ ἐξ κατὰ σειρὰν μεγάλαι στῆλαι, τὰς ὁποίας παρετήρησε πλησίον τῆς στήλης τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὁ Buondelmonti, ἐχρησίμευον, ἴσως, ὡς βάθρα τῶν ἀγαλμάτων, τὰ ὁποῖα περιέβαλλον τὴν περίφημον στήλην τοῦ Αὐγουστέωνος. Ἐξ ἄλλου, θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἴδῃ ἐκεῖ τὰ ὑπολείμματα τῶν περιστυλίων[1], τὰ ὁποῖα ἐπλαισίουν τὴν πλατεῖαν. Ὁ Πέτρος Gyllius ἐσημείωσεν ἐπίσης, νοτιοδυτικῶς τῆς Ἁγίας Σοφίας, καὶ πλησίον τῆς στήλης τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τὰ θραύσματα ἑπτὰ κορινθιακῶν κιόνων. Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τοῦ ἑνὸς ἐξ αὐτῶν ἦτο γεγραμμένον τὸ ὄνομα τοῦ Κωνσταντίνου μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «ἐν τούτῳ νίκα». Ὁ συγγραφεὺς βλέπει εἰς αὐτὰ τὰ ὑπολείμματα τῆς στοᾶς, ἥτις περιέβαλλε τὴν πλατεῖαν. Ἴσως, ὡς ὑποθέτει ὁ Ebersolt[2], ὁ φέρων τὴν ἐπιγραφὴν κίων νὰ ἦτο πιθανὸν τὸ βάθρον τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἑλένης, τοῦ ἀνεγερθέντος εἰς τὸν Αὐγουστέωνα ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου[3]. Ὁμοίως, δὲν θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ ἐνυπόγραφος κίων ἦτο ὁ παλαιὸς τοιοῦτος ὁ φέρων τὸν ἀνδριάντα Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου, τὸν ἀνιδρυθέντα εἰς τὸν Αὐγουστέωνα, ὅστις κίων ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὡς ὑπόβαθρον δι' ἓν ἐκ τῶν περιβαλλόντων τὸ μνημεῖον ἀγαλμάτων, διότι αὐτὸ τὸ ὁποῖον συνέβαινεν εἰς τὸ Βυζάντιον διὰ τὰ ἀγάλματα, ἅτινα συχνάκις ἤλλασσον θέσιν, ἐγίνετο ἐνίοτε καὶ διὰ τοὺς κίονας.

Τὸν ΙϚ' αἰῶνα, ὁ Πέτρος Gyllius δὲν εἶδεν εἰμὴ μόνον τὸν στυλοβάτην, ὅστις ἐξηφανίσθη ὁμοίως καὶ ἀντικατεστάθη ὑπὸ δεξαμενῆς[4].

Ο ΑΥΓΟΥΣΤΕΩΝ, ΠΡΟΑΥΛΙΟΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ

Ἐκ τῶν ἱστορικῶν, μόνος ὁ Προκόπιος χαρακτηρίζει τὸν Αὐγουστέωνα ὡς πλατεῖαν «ἀγοράν», μὴ παραλείπων ὅμως νὰ προσθέσῃ καὶ τό τις «ἀγορά τις»[5]. Οἱ ἱστορικοὶ καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς ἀναφέρουσι γενικῶς τὸν Αὐγουστίωνα μὲ τὸ ὄνομα τοῦτο, ἄνευ ἄλλου τινὸς προσδιορισμοῦ[6]. Μὴ χαρακτη-

[1] P. Gyllius, Ἔνθ' ἀν. 2,18.
[2] J. Ebersolt, Ἔνθ' ἀν. 79 σημ. 1.
[3] Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 1,17. Πασχάλιον Χρονικόν, 529.
[4] P. Gyllii, Topographia CP., 17.
[5] Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων, 181,202.
[6] Μαλάλα, Χρονογρ., 482. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 2,158-159. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,1, 14 καὶ ἀλλαχοῦ. Μιχαὴλ Γλυκᾶ, 498. Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. Διήγ., 307-308. Νικολάου Μεσαρίτου, 21. ΨευδοΚωδινοῦ, Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων, 88.

ρίζοντες τὸν Αὐγουστέωνα ὡς δημοσίαν πλατεῖαν οἱ ἱστορικοί, θεωροῦν ἁπλῶς τοῦτον ὡς προαύλιον ἐξαρτώμενον ἐκ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, κείμενον δὲ παραπλεύρως ταύτης. Τὰ Πάτρια[1] παρουσιάζουν τὸν Αὐγουστέωνα ὡς «αὐλήν», ἀναφερομένην ὁμοῦ μετὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ὁ Νικήτας Χωνιάτης ὀνομάζει τὸν Αὐγουστέωνα «ἡ αὐλαία τοῦ Αὐγουστεῶνος» καὶ ἡ διήγησίς του δεικνύει ὅτι ἡ αὐλὴ αὕτη ἔκειτο πλησίον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας[2]. Ὁ Παχυμέρης, ὁμιλῶν περὶ τῆς στέψεως Ἀνδρονίκου Β' τοῦ Παλαιολόγου, χρησιμοποιεῖ τὴν ἰδίαν ἔκφρασιν[3]. Διὰ τοὺς ἱστορικούς, ὁ Αὐγουστέων δὲν ἦτο ἄλλο τι εἰμὴ αὐλὴ ἐκτεινομένη ἔμπροσθεν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ χρησιμεύουσα τρόπον τινὰ ὡς ἄτριον, ἐξ οὗ καὶ τὸ ἀποδιδόμενον εἰς αὐτὴν ὄνομα «προαύλιον»[4].

Ὁ Αὐγουστέων, ὅστις ὑπὸ τοῦ Προκοπίου ὀνομάζεται «ἀγορά τις περίστυλος», ὑπῆρξεν ἀσφαλῶς ἓν ἐκ τῶν περιβαλλομένων διὰ περιστυλίου προαυλίων, «περίστυλοι αὐλαί», τὰ ὁποῖα ἔκειντο πέριξ τῆς Ἁγίας Σοφίας[5], καὶ ἀκριβέστερον, τὸ νότιον προαύλιον. Ἡ ὕπαρξις ἄλλωστε «προαυλίων» πέριξ τῆς Ἁγίας Σοφίας πιστοῦται ἐκ διαφόρων κειμένων. Ἐπὶ Μαυρικίου (582 - 602) ὁ Γερμανός, γενόμενος ὕποπτος εἰς τὸν αὐτοκράτορα, κατέφυγεν εἰς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν, ὁ δὲ λαὸς συνεκεντρώθη «περὶ τὰ προαύλια τοῦ ἱεροῦ» διὰ νὰ φυλάξῃ τὸν προσφυγόντα[6]. Ἐπὶ Ἀλεξίου Γ' Ἀγγέλου (1195 - 1203) ὁ μνηστὴρ τοῦ Θρόνου Ἰωάννης Κομνηνὸς εἰσέδυσε διὰ βορείας τινὸς θύρας εἰς τοὺς περιβόλους τῆς Ἁγίας Σοφίας καί, ἀκολούθως, παρεβίασε τὰς εἰσόδους τῆς ἐκκλησίας διὰ νὰ στεφθῇ αὐτοκράτωρ[7]. Τέλος, κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1453, ὁ λαὸς κατέφυγεν εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, καὶ δὴ εἰς τὰ περιβάλλοντα τὴν ἐκκλησίαν προαύλια[8].

Οὕτως, ἡ πλατεῖα τοῦ Αὐγουστέωνος θεωρεῖται ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν ὡς

---

[1] Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 2,159.

[2] Νικήτα Χωνιάτου, Ἔνθ' ἀν. 307,308,309.

[3] Παχυμέρη, 2,196, ἡ τοῦ Αὐγουστεῶνος αὐλαία, ἴδε Παχυμέρη, Ἔκφρασις, εἰς συνέχειαν Γρηγορᾶ, 2,1218, αὐλεών.

[4] Ζωναρᾶ, Χρονικ., 3,157· ἐν τῷ προαυλίῳ τοῦ μεγάλου ναοῦ. Νικηφόρου Γρηγορᾶ, Ρωμαϊκὴ ἱστορία, 1,275· προαύλια τοῦ μεγίστου ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ σοφίας. Ψευδο Κωδινοῦ, 88· ἐν τοῖς προαύλοις τοῦ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας ναοῦ ἤγουν ἐν ᾧ εἴρηται Αὐγουστεῶνι. Καντακουζηνοῦ, Ἱστορ., 1,203· ἐν τοῖς προαύλοις τοῦ ναοῦ. Du Cange, Constantinopolis christiana, 3,22.

[5] Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων, 178.

[6] Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, 330.

[7] Νικολάου Μεσαρίτου, Λόγος ἀφηγηματικός, 20 ἔνδον τῶν θείων καὶ ἱερῶν περιβόλων ἐκ τῶν ἀρκτῴων θυρῶν. Πβ. καὶ τὰς σημειώσεις τοῦ Heisenberg, 56.

[8] Δούκα, 270.

προαύλιον ἐξαρτώμενον ἐκ τῆς Ἁγίας Σοφίας[1]. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Αὐγουστέωνος ὡς ἰδιωτικοῦ προαυλίου ἐνισχύεται ἐκ τοῦ ἀκολούθου γεγονότος· ἐνῷ εἰς ὅλας τὰς δημοσίας πλατείας τοῦ Βυζαντίου ἐπετρέπετο ἐλευθέρως ἡ κυκλοφορία, ὁ Αὐγουστέων ἐκλείετο διὰ θυρῶν, αἵτινες ἀναφέρονται εἰς διάφορα χωρία τῆς βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου.

Ὅταν ὁ αὐτοκράτωρ μετέβαινεν εἰς τὸ ὡρολόγιον τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἡ τετάρτη δοχὴ τῶν δήμων ἐγίνετο «ἔξω τοῦ καγκέλλου τῆς Χαλκῆς», ἄρα ἐκτὸς τοῦ Μεγάλου Παλατίου, ἐπὶ τῆς δημοσίας ὁδοῦ. Ἡ πέμπτη δοχὴ ἐγίνετο εἰς ἀπόστασίν τινα, «πρὸ τῆς μεγάλης πύλης τῆς εἰσφερούσης εἰς τὸν Αὐγουστεῶνα», καὶ ἡ ἕκτη εἰς τὸ ὡρολόγιον τῆς Ἁγίας Σοφίας[2].

Εἰς ἄλλο παράλληλον κεφάλαιον, ἡ τετάρτη δοχὴ ἐγίνετο «ἔξωθεν τῆς Χαλκῆς», ἡ πέμπτη «εἰς τὸν λεγόμενον Ἀχιλλέα πλησίον τῆς μεγάλης πύλης τοῦ Μελετίου», καὶ ἡ ἕκτη εἰς τὸ ὡρολόγιον τῆς Ἁγίας Σοφίας[3]. Ἡ θέσις τῶν δήμων εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἰδία καὶ ἡ λεγομένη πύλη τοῦ Μελετίου ἢ τῆς Μελέτης δὲν εἶναι εἰμὴ ἡ μεγάλη πύλη ἡ φέρουσα πρὸς τὸν Αὐγουστέωνα.

Ὅταν ὁ αὐτοκράτωρ ἐπέστρεφεν εἰς τὸ Παλάτιον ἐκ προκένσου εἰς τὴν Παναγίαν τῆς Πηγῆς, ἡ προτελευταία δοχὴ ἐγίνετο «ἀντίκρυ τοῦ Ἀχιλλέως πρὸς τὴν πύλην τῆς Μελέτης» καὶ ἡ τελευταία «εἰς τὸ κάγκελλον τῆς Χαλκῆς»[4]. Ἡ πύλη τῆς Μελέτης ἢ τοῦ Μελετίου, ἥτις συνέδει τὴν Μέσην πρὸς τὸν Αὐγουστέωνα ἦτο ἡ δυτικὴ πύλη τοῦ Αὐγουστέωνος. Ἡ βασίλειος τάξις ἀναφέρει ἐπίσης μίαν ἀνατολικὴν πύλην τοῦ Αὐγουστέωνος, λεγομένην Πύλην τοῦ Πίντου[5].

---

[1] Ὁ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγος, ἐπανελθὼν τῷ 1261 εἰς τὴν ἀνακτηθεῖσαν πρωτεύουσάν του, ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν τὰς ἐκτὸς τῆς πρωτευούσης παλαιὰς αὐτῆς κτήσεις ὡς καὶ τὰς ἐντὸς τοῦ Βυζαντίου. Εἰς τὸ Βυζάντιον, ἡ Ἁγία Σοφία ἔλαβεν ὑπὸ τὴν κατοχήν της ἀπεράντους κήπους παρὰ τὸ Κοντοσκάλιον. Ἀπεδόθησαν ἐπίσης εἰς αὐτὴν τὰ κτήρια τὰ γειτνιάζοντα ἀμέσως πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ὡς καὶ αἱ οἰκίαι αἱ εὑρισκόμεναι εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ ἐξωτερικὸν τῆς αὐλῆς τοῦ Αὐγουστέωνος καὶ πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ Μιλίου. Ἐπὶ πλέον ἡ ἐκκλησία ἔλαβεν ὑπὸ τὴν κατοχήν της τὸ παλαιὸν πατριαρχεῖον πρὸς τὴν Ἁγίαν Εἰρήνην (Dölger, Regesten, 3, No 1955 καὶ 1956, τῶν ἐτῶν 1268-1271). Ὁ Αὐγουστέων καὶ τὰ ἐντὸς αὐτοῦ κτήρια ἐθεωροῦντο τρόπον τινὰ ὡς ἰδιοκτησία τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας.

[2] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 1,1,14. Vogt, 1,1,10.

[3] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 1,2,37-38. Vogt, 1,31.

[4] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 1,8,56-57. Vogt, 1,52.

[5] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 1,41,214. Vogt, 1,50,22· ὡς ἐς τὴν πύλην τοῦ Αὐγουστεῶνος τὰ ἴσα τοῦ πίνσου. Ἴδε J. Ebersolt, Le grand Palais, 75, σημ. 1.

Τὰ κείμενα ἀναφέρουν πολλάκις τὰς *πύλας τοῦ Αὐγουστέωνος*. Κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς Ἁγίας Σοφίας, τὸν Δεκέμβριον τοῦ ἔτους 537, ὁ Ἰουστινιανὸς μετέβη ἐν μεγάλῃ πομπῇ, ἐπὶ ἅρματος συρομένου ὑπὸ τεσσάρων ἵππων, ἀπὸ τὸ Μέγα Παλάτιον μέχρι τῶν πυλῶν τοῦ Αὐγουστέωνος τῶν φερουσῶν εἰς τὸ Ὡρολόγιον[1]. Ἡ πύλη, διὰ τῆς ὁποίας ὁ αὐτοκράτωρ εἰσῆλθεν εἰς τὸν Αὐγουστέωνα, εἶναι πολὺ πιθανῶς ἡ πύλη τοῦ Μελετίου.

Κατὰ τὴν στάσιν τοῦ καίσαρος Ἰωάννου Κομνηνοῦ ἐναντίον τῆς ἀντιβασιλευούσης αὐτοκρατείρας Μαρίας, οἱ ὀπαδοὶ τῆς αὐτοκρατείρας ἐξεδίωξαν τοὺς στασιαστάς, οἵτινες εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὸ Μίλιον καί, ἀκολούθως, ἔθραυσαν τὰς θύρας τοῦ Αὐγουστέωνος ὅπου εἶχον συμπτυχθῆ οἱ ἀντίπαλοι[2]. Ἐδῶ πρόκειται περὶ τῶν δυτικῶν πυλῶν τοῦ Αὐγουστέωνος. Τέλος, ἐπὶ Ἀλεξίου Γ' Ἀγγέλου, ἐνῷ ὁ μνηστὴρ τοῦ Θρόνου Ἰωάννης Κομνηνὸς εἶχεν διεισδύσει εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν ἀπὸ βορρᾶ, ὁμὰς ὀπαδῶν του διήρχετο διὰ τῶν δυτικῶν πυλῶν τοῦ Αὐγουστέωνος[3]. Ἐδῶ ἐπίσης, πολὺ πιθανόν, πρόκειται περὶ τῆς πύλης τοῦ Μελετίου ἢ τῆς Μελέτης[4].

ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΕΩΝΟΣ ΔΙΑ ΤΗΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Προαύλιον προσηρτημένον εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, προαύλιον κεκλεισμένον, ὅπου ἡ κυκλοφορία δὲν ἐπετρέπετο πάντοτε ἐλευθέρως, ἡ πλατεῖα τοῦ Αὐγουστέωνος οὐδὲν τὸ κοινὸν εἶχε πρὸς δημοσίαν πλατεῖαν. Ἡ μεγάλη δημοσία πλατεῖα τοῦ Βυζαντίου ἦτο πράγματι ἡ πλατεῖα ἢ ὁ Φόρος τοῦ Κωνσταντίνου, τὴν ὁποίαν ἀναφέρουσι συχνάκις τὰ κείμενα ὑπὸ τὸ ὄνομα «ὁ Φόρος», ἄνευ ἄλλου τινὸς προσδιορισμοῦ. Οὕτως ἡ πλατεῖα τοῦ Αὐγουστέωνος δὲν ἔχει εἰδικὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου, ἐκτὸς τῆς ἀμέσου γειτνιάσεως πρὸς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν. Ὅταν ὁ Αὐτοκράτωρ, ἐρχόμενος ἐκ τοῦ Παλατίου ἢ ἐκ τῆς πόλεως, μετέβαινεν εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν διὰ τοῦ Ὡρολογίου, ὤφειλε νὰ διασχίσῃ τὸν Αὐγουστέωνα[5].

---

[1] Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 1,104· «εἰσῆλθεν ἀπὸ τοῦ παλατίου ἐπὶ τῶν πυλῶν τοῦ Αὐγουστεῶνος τοῦ ἐξερχομένου (ἤ, τῶν εἰσερχομένων) εἰς τὸ Ὡρολογεῖον». Μιχαὴλ Γλυκᾶ, 498· ἀπὸ τοῦ παλατίου ἄχρι τοῦ Αὐγουστεῶνος.

[2] Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. Διήγ., 308· αἱ πύλαι τοῦ Αὐγουστεῶνος ἐν πελέκει καὶ λαξευτηρίῳ κατερράγησαν.

[3] Νικολάου Μεσαρίτου, Λόγος ἀφηγηματικός, 21· ἐκ τῶν τοῦ Αὐγουστεῶνος θυρῶν δυτικῶν.

[4] Νικολάου Μεσαρίτου, σημ. σελ. 57.

[5] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 1,1,14. Vogt, 1, 10· 1,9,63. Vogt, 1,57-58· 1,23,132. Vogt, 1,122· 1,91,414-415.

Ἡ πλατεῖα τοῦ Αὐγουστέωνος ἐλάμβανε ζωὴν ἐπ' ὀλίγον διὰ τῆς διόδου τῶν αὐτοκρατορικῶν πομπῶν, ἀλλ' ἀμέσως κατόπιν ἐπανεύρισκε τὴν ἡσυχίαν της. Ἐξ ἄλλου, ὁ αὐτοκράτωρ εἰσήρχετο συχνάκις εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν διὰ τοῦ Ἁγίου Φρέατος καὶ δὲν διέσχιζε τὸν Αὐγουστέωνα. Εἰς ἄλλας περιπτώσεις, ὁ αὐτοκράτωρ μετέβαινε κατ' εὐθεῖαν εἰς τὰ κατηχούμενα τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀπὸ τὰς ἄνωθεν τῶν πυλῶν τῆς Μέσης διόδους ὁπότε πάλιν δὲν διέσχιζε τὸν Αὐγουστέωνα.

Ο ΑΥΓΟΥΣΤΕΩΝ ΚΑΙ Η ΣΤΕΨΙΣ ΤΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ

Ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων, ὁ Αὐγουστέων, ὡς μέγα προαύλιον τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἔπαιζε ρόλον κατὰ τὴν στέψιν τῶν αὐτοκρατόρων εἰς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν. Ἡ ἀνύψωσις ἐπὶ ἀσπίδος τοῦ νέου αὐτοκράτορος ἐγίνετο εἰς τὸν τρίκλινον τὸν λεγόμενον Θωμαΐτην, ὁπόθεν ἡ θέα ἡπλώνετο πρὸς τὸν Αὐγουστέωνα, ὅταν ἦσαν συγκεντρωμένοι ὁ λαὸς καὶ τὸ στράτευμα. Τὰ «ἀποκόμβια» ἐρρίπτοντο ἀπὸ τοῦ ὕψους τῶν βαθμίδων τῆς στήλης, τῆς λεγομένης ἐπ' ἴσης Αὐγουστέωνος, πρὸς τοὺς παρευρισκομένους, οἵτινες ἵσταντο ἐντὸς τοῦ προαυλίου τῆς ἐκκλησίας, δηλαδή, ἐντὸς τοῦ Αὐγουστέωνος[1].

Ὁ Παχυμέρης[2], περιγράφων τὴν στέψιν τοῦ Μιχαὴλ Θ', υἱοῦ τοῦ Ἀνδρονίκου Β' τοῦ Παλαιολόγου, παρουσιάζει τὸν λαὸν πληροῦντα τὸ προαύλιον τοῦ Αὐγουστέωνος, «τὴν τοῦ Αὐγουστεῶνος αὐλαίαν», διὰ νὰ παραστῇ εἰς τὴν τελετὴν τῆς ἀνυψώσεως ἐπὶ τῆς ἀσπίδος τοῦ νέου αὐτοκράτορος, τὴν γινομένην εἰς τὴν μακρὰν στοάν, τὴν ὀνομαζομένην «τρίκλινον τοῦ Μάκρωνος», ἥτις ἐσχημάτιζε τὸν ἐξώστην τοῦ Θωμαΐτου[3]. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ αὐτῇ ἐγίνοντο ἐπίσης διανομαὶ «ἀποκομβίων». Ὁ Καντακουζηνὸς[4] περιγράφων ἐπίσης διὰ μακρῶν τὴν ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ στέψιν τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου, ὁμιλεῖ διὰ τὴν ἐπὶ ἀσπίδος ἄρσιν τοῦ νέου αὐτοκράτορος, χωρὶς ὅμως νὰ καθορίζῃ τὴν θέσιν ὅπου ἐγένετο αὕτη, διὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ αὐτοκράτορος ἐνώπιον τοῦ λαοῦ ἀπὸ τοῦ ὕψους τῶν κατηχουμενείων[5] καὶ διὰ τὰ ριφθέντα εἰς τοὺς παρισταμένους «ἀποκόμβια» «ἐν τοῖς προαύλοις τοῦ ναοῦ»[6]. Τέλος, ὁ Ἰγνάτιος Σμόλενσκ, περιγράφων τὴν στέψιν τοῦ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου κατὰ τὸ 1390, ὁμιλεῖ διὰ τὰ ριπτόμενα εἰς τὸν λαὸν χρυσᾶ νομίσματα, κατὰ τὴν ἐξ-

---

[1] Ψευδοκωδινοῦ, Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων, 88.

[2] Παχυμέρη, 2,196.

[3] Νικήτα Χωνιάτου, Ἔνθ' ἀν. 309.

[4] Καντακουζηνοῦ, Ἱστορ., 1,196-197.

[5] Καντακουζηνοῦ, Ἔνθ' ἀν. 202.

[6] Καντακουζηνοῦ, Ἔνθ' ἀν. 203.

οδον ἐκ τῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρει τὸν Αὐγουστίωνα[1]. Οὕτω κατὰ τὰς τελετὰς τῆς στέψεως ὁ Αὐγουστέων ἐμφανίζεται ὡς προαύλιον ἐξαρτώμενον ἐκ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Οὐδέποτε λογίζεται ὡς δημοσία πλατεῖα, «ἀγρρά», «φόρος».

Ο ΑΥΓΟΥΣΤΕΩΝ ΚΑΙ Η ΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΟΜΝΗΝΟΥ

Ἓν μόνον ἱστορικὸν γεγονὸς ἔλαβε χώραν ἐντὸς τοῦ Αὐγουστέωνος. Κατὰ τὰς ἀρχὰς Μαΐου 1182, συνεπείᾳ σοβαρᾶς διαστάσεως μεταξὺ τῆς ἀντιβασιλευούσης αὐτοκρατείρας Μαρίας τῆς Ἀντιοχείας, χήρας Μανουὴλ Α' τοῦ Κομνηνοῦ, ὁ καῖσαρ Ἰωάννης Κομνηνὸς καὶ ἡ σύζυγός του Μαρία ἡ Πορφυρογέννητος, κόρη Μανουὴλ Α' τοῦ Κομνηνοῦ, κατέφυγον εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν καὶ ἐστασίασαν κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος. Ὑπεστηρίζοντο ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου καὶ τοῦ κλήρου καὶ ὁ λαὸς ἐτάχθη ἀμέσως ὑπὲρ αὐτῶν[2]. Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Καίσαρος κατέλαβον τὸν Αὐγουστέωνα καὶ τὰ πέριξ αὐτοῦ: τὸ Μίλιον καὶ τὸν ναὸν τοῦ Ἀλεξίου, ὅστις ἔκειτο ἐγγὺς τῆς πλατείας. Τὰ αὐτοκρατορικὰ στρατεύματα εἶχον λάβει θέσιν εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Θεολόγον, τὸν ἐπονομαζόμενον Διΐππιον, ναὸν κείμενον ἐπὶ τῆς Μέσης, μεταξὺ τοῦ Πραιτωρίου καὶ τοῦ Μιλίου[3], ἀπ' ὅπου τὰ ριπτόμενα βέλη ἠνώχλουν τὰ μέγιστα τοὺς εὑρισκομένους εἰς τὸ Μίλιον καὶ τὸν ναὸν τοῦ Ἀλεξίου ἀντιπάλους. Ὁ λαὸς εἶχε διαχυθῆ εἰς τὴν ἀγοράν, δηλ. εἰς τὴν Μέσην, ἀλλ' ἀνεχαιτίσθη. Ματαίως οἱ στρατιῶται τοῦ Καίσαρος, ἐξερχόμενοι ἐκ τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ Αὐγουστέωνος ἤρχισαν μάχην πρὸς τοὺς αὐτοκρατορικούς. Ἀνεχαιτίσθησαν ἀπωθηθέντες καὶ ἐγκαταλιπόντες τὸ Μίλιον καὶ τὸν ναὸν τοῦ Ἀλεξίου ὑπεχρεώθησαν νὰ καταφύγουν εἰς τὸν Αὐγουστέωνα. Οἱ αὐτοκρατορικοὶ διέρρηξαν διὰ πελέκεων τὰς πύλας τοῦ Αὐγουστέωνος καὶ ὥρμησαν εἰς τὴν πλατεῖαν. Ὁ ἀγὼν ὑπῆρξε βραχύς. Ἂν καὶ ὑπεστηρίζοντο ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν των, τῶν εὑρισκομένων εἰς τὸν τρίκλινον τοῦ Μάκρωνος καὶ τὸν Θωμαΐτην, οἱ στρατιῶται τοῦ Καίσαρος ὑπεχρεώθησαν νὰ ὑποχωρήσουν καὶ νὰ ἀποσυρθοῦν εἰς τὸν Αὐγουστέωνα διὰ νὰ εἰσέλθουν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἐκκλησίας, ὅπου οὐδεὶς ἐτόλμησε νὰ καταδιώξῃ αὐτούς[4]. Ἂν ἡ Χαλκῆ ἠνοίγετο κατ' εὐθεῖαν πρὸς τὸν Αὐγουστέωνα, ὅπως εἰς τὴν διήγησιν τοῦ Νικήτα

[1] Ἰγνάτιος Σμόλενσκ, B. de Khitrowo, Itinér. russes en Orient, 143-147.
[2] Νικήτα Χωνιάτου, Ἔνθ' ἀν. 302.
[3] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 1,79,376. Vogt, 2,177.
[4] Νικήτα Χωνιάτου, Ἔνθ' ἀν. 307-309.

Χωνιάτου χαρακτηρίζεται πάντοτε ὡς «αὐλαία» στενῶς συνδεδεμένη πρὸς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν, οἱ αὐτοκρατορικοὶ θὰ εἶχον μέγα ὄφελος νὰ ἐφορμήσουν ἐκ τῆς Χαλκῆς πρὸς τὸν Αὐγουστέωνα ἀντὶ νὰ προσβάλουν αὐτὸν ἐκ δυσμῶν.

Η ΧΑΛΚΗ ΚΑΙ Ο ΑΥΓΟΥΣΤΕΩΝ

Προσπαθῶν νὰ ἀναπαραστήσῃ τὸ μέγα αὐτοκρατορικὸν Παλάτιον ὁ Labarte[1] διέπραξε πολυάριθμα σφάλματα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν Αὐγουστέωνα, τὸν ὁποῖον συγχέει πρὸς τὸν Φόρον τοῦ Κωνσταντίνου. Ὁ Mordtmann[2] ἀνεσκεύασε τὰς πλάνας ταύτας τοῦ Labarte. Ἐκτὸς τοῦ ἐφίππου ἀνδριάντος τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅλα τὰ ἄλλα μνημεῖα τὰ ἀναφερόμενα ὑπὸ τοῦ Labarte, τὸ Μίλιον, ἡ στήλη τοῦ Κωνσταντίνου μὲ τὸν σταυρόν, ἡ στήλη τοῦ Κωνσταντίνου, τὸ εὐκτήριον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ τὸ Διΐππιον εὑρίσκοντο ἔξω τοῦ Αὐγουστέωνος.

Ὁ Labarte, μετατοπίσας εἰς τὸν Αὐγουστέωνα τὰ μνημεῖα τοῦ Φόρου τοῦ Κωνσταντίνου, ὑπέλαβε κατ' ἀνάγκην τὸν Αὐγουστέωνα ὡς πλαίσιον τῶν τελετῶν, αἵτινες ἐλάμβανον χώραν εἰς τὸν Φόρον τοῦ Κωνσταντίνου, ὅπως οἱ θρίαμβοι[3]. Στηριζόμενοι εἰς τὸν Labarte, ὁ Schlumberger περιέγραψε θρίαμβον ἐντὸς τοῦ μεγάλου φόρου τοῦ Αὐγουστέωνος[4]. Ἀφαιρουμένων τῶν μνημείων, τὰ ὁποῖα ὁ Labarte συνεσώρευσεν εἰς τὸν Αὐγουστέωνα κατὰ βούλησιν, ἡ σημασία τούτου μειοῦται, ὡς εἰκός.

Ὁ Labarte, ὅστις δίδει εἰς τὸν Αὐγουστέωνα τὸν τίτλον τοῦ Φόρου, τὸν θεωρεῖ ἐν τούτοις οὐχὶ δημοσίαν πλατεῖαν, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς τεράστιον προαύλιον κοινὸν διὰ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν καὶ τὸ Μέγα Παλάτιον[5]. Ἐξ ἄλλου, ἂν καὶ θεωρεῖ[6] τὸν Αὐγουστέωνα προαύλιον, ὅμως ὁμολογεῖ ὅτι ἡ ἔκφρασις «αὐλαία τοῦ Αὐγουστεῶνος», τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ ὁ Νικήτας Χωνιάτης[7], δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σημαίνῃ αὐτὸν τοῦτον τὸν Αὐγουστέωνα, ἀλλὰ τὸ δυτικὸν ἄτριον τῆς Ἁγίας Σοφίας, τὸ «μέσαυλον», τὸν

[1] Labarte, Le palais impérial à CP. et ses abords, Sainte-Sophie, le Forum Augustéon, tels qu'ils existaient au dixième siècle, Paris, 1861.
[2] Mordtmann, Esquisse topographique de CP. Lille, 1892 § 6, 115-122.
[3] Labarte, Ἔνθ' ἀν. 38. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 2,19,607-608.
[4] G. Schlumberger, Nic. Phocas, 101-103. L'Epopée byzantine, I, 176, III, 455. Ἐπίσης ὁ Rambaud, L'empire grec..., 432.
[5] Labarte, Ἔνθ' ἀν. 32. Πβ. σελ. 12,13,31.
[6] Labarte, Ἔνθ' ἀν. 41.
[7] Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. Διήγ., 307,308,309.

«Λουτῆρα» ὅπως θὰ ἦτο οὕτω τὸ προαύλιον τοῦ Φόρου τοῦ Αὐγουστέωνος. Ἡ ἑρμηνεία αὕτη δὲν ἀντέχει εἰς κριτικὴν ἀνάλυσιν, καθότι τὸ δυτικὸν ἄτριον τῆς Ἁγίας Σοφίας οὐδὲν εἶχε σημεῖον ἐπαφῆς πρὸς τὸν Αὐγουστέωνα.

Ὡς ὁ Labarte[1], οὕτω καὶ ὁ Ebersolt παραδέχεται ὅτι ἡ Χαλκῆ ἠνοίγετο πρὸς τὸν Αὐγουστέωνα[2]. Γενικῶς πάντες οἱ ἀσχοληθέντες μὲ τὴν τοπογραφίαν τοῦ Μεγάλου Παλατίου, παρεδέχθησαν τὰ συμπεράσματα τοῦ Labarte[3].

Ἂν ἡ Χαλκῆ, κυρία ἔξοδος τοῦ Μεγάλου Παλατίου, ἠνοίγετο κατ' εὐθεῖαν πρὸς τὸν Αὐγουστέωνα, ἂν ὁ Αὐγουστέων ἦτο μέγα προαύλιον κοινὸν διὰ τὸ Μέγα Παλάτιον καὶ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, ἡ θέσις αὕτη θὰ ἐξησφάλιζεν εἰς τὸν Αὐγουστέωνα ἰδιαιτέραν σημασίαν. Ἀδιακόπως διασχιζόμενος ἀπὸ ἐπισήμους πομπάς, συνεχῶς διαβαινόμενος ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν τιτλούχων, τῶν ἀνωτέρων ὑπαλλήλων καὶ τῶν ἄλλων προσωπικοτήτων αἵτινες εἶχον ἐργασίαν εἰς τὸ Μέγα Παλάτιον, εἰς τὴν Σύγκλητον, εἰς τὴν Μαγναύραν ἢ μετέβαινον εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, ὁ Αὐγουστέων δὲν θὰ ἐπεδέχετο σύγκρισιν πρὸς οὐδεμίαν ἄλλην πλατεῖαν. Ἐν τούτοις, οὐδὲν κείμενον συνδέει τὴν Χαλκῆν πρὸς τὸν Αὐγουστέωνα. Οὐδεὶς περιηγητὴς δεικνύει τὸν αὐτοκράτορα ἢ ἄλλην τινὰ προσωπικότητα ἐξερχομένους ἀπ' εὐθείας ἐκ τῆς Χαλκῆς πρὸς τὸν Αὐγουστέωνα ἢ εἰσερχομένους εἰς τὴν Χαλκῆν ἀπὸ αὐτόν.

Ο ΑΥΓΟΥΣΤΕΩΝ ΚΑΙ ΑΙ ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ ΠΡΟΕΛΕΥΣΕΙΣ

Ὁ Αὐγουστέων δὲν ἀναφέρεται εἰμὴ μόνον εἰς τὰς μεταβάσεις τῶν αὐτοκρατόρων ἀπὸ τῆς Χαλκῆς εἰς τὸ ὡρολόγιον τῆς Ἁγίας Σοφίας, τὸ ὁποῖον ἔκειτο εἰς τὴν μεσημβρινὴν πτέρυγα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ εἰς τὰς μεταβάσεις ἀπὸ τοῦ Φόρου τοῦ Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ ὡρολογίου τῆς Ἁγίας Σοφίας, μέσῳ τοῦ Μιλίου.

Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ὁ αὐτοκράτωρ, ἐξερχόμενος τῆς Χαλκῆς, ἠκολούθει τὴν Μέσην ἐπί τι διάστημα προτοῦ εἰσέλθῃ εἰς τὸν Αὐγουστέωνα διὰ δυτικῆς τινος θύρας τῆς πλατείας. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν, ὁ βασιλεύς, διασχίζων τὸ Μίλιον, ἠκολούθει ἐπ' ὀλίγον τὴν Μέσην πρὸ τῆς εἰς τὸν Αὐγουστέωνα εἰσόδου του ἐκ δυτικῆς τινος θύρας τῆς πλατείας.

---

[1] Labarte, Ἔνθ' ἀν. 61 καὶ 110-111, βλέπε καὶ τὸ σχεδίασμα.
[2] J. Ebersolt, Le Grand Palais, 19 βλ. καὶ 22,23,151,160.
[3] Mordtmann, Esquisse topogr., § 115 (ὅστις δέχεται τὰ συμπεράσματα τοῦ Labarte). Djelal Essad, Constantinople, 114. Ch. Diehl, Justinien et la civilisation byzantine au sixiène siècle, Paris, 1901,80. Barth, Constantinople, 109.

Ὁ Αὐγουστέων οὐδέποτε ἀναφέρεται κατὰ τὴν μετάβασιν τοῦ βασιλέως ἀπὸ τῆς Χαλκῆς εἰς τὸ Ἅγιον Φρέαρ, τὸ ὁποῖον ἔκειτο εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν τῆς Ἁγίας Σοφίας ἢ ἀπὸ τοῦ Ἁγίου Φρέατος εἰς τὴν Χαλκῆν. Προαύλιον κεκλεισμένον διὰ θυρῶν, ὁ Αὐγουστέων φαίνεται ὅτι δὲν διεσχίζετο ὑπὸ τοῦ βασιλέως εἰμὴ μόνον ὅταν οὗτος μετέβαινεν ἐν πομπῇ εἰς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν διὰ τοῦ Ὡρολογίου. Εἶναι πιθανόν, ὅτι κανονικῶς δὲν ἐπετρέπετο ἡ ἐλευθέρα κυκλοφορία εἰς τὸν Αὐγουστέωνα.

Ο ΑΥΓΟΥΣΤΕΩΝ ΚΑΙ ΑΙ ΕΠΙΘΕΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΠΑΛΑΤΙΟΥ ΔΙΑ ΤΗΣ ΧΑΛΚΗΣ

Κατὰ τὰς ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ Μεγάλου Παλατίου διὰ τῆς Χαλκῆς, οὐδέποτε γίνεται μνεία τοῦ Αὐγουστέωνος. Διάφορα γεγονότα ἀποδεικνύουν τοῦτο πασιφανῶς.

Ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας, ἀποτυχὼν ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ Ἱπποδρόμου, κατηυθύνθη πρὸς τὴν Χαλκῆν καὶ παρεβίασε τὴν Σιδηρᾶν θύραν[1]. Ἂν ἡ σιδηρᾶ θύρα ἦτο ἔξοδος τῆς Χαλκῆς πρὸς τὸν Αὐγουστέωνα, ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας, προτοῦ νὰ προσβάλῃ ταύτην, θὰ ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ παραβιάσῃ τὴν θύραν τοῦ Αὐγουστέωνος· οὐδὲν ὅμως κείμενον ἀναφέρει τὸ γεγονός. Ἐν τούτοις εἶναι δυσχερὲς νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι αἱ θύραι τοῦ Αὐγουστέωνος ἔμενον ἀνοικταὶ δι' ὅλους καὶ κατὰ τὴν νύκτα. Ἐξ ἄλλου πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἡ ἐπίθεσις τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ Ἱπποδρόμου εἶχον ἤδη δώσει τὸ σύνθημα συναγερμοῦ εἰς τὴν φρουρὰν τοῦ Μεγάλου Παλατίου, ἡ ὁποία θὰ εἶχε τὸν καιρὸν νὰ κλείσῃ τὰς θύρας τοῦ Αὐγουστέωνος διὰ νὰ παρεμποδίσῃ τὴν προσέγγισιν εἰς τὴν Χαλκῆν.

Ὁ στασιάσας κατὰ τοῦ Μιχαὴλ Ε' τοῦ Καλαφάτη λαὸς κατὰ τὸ 1042, προσέβαλε τὸ Μέγα Παλάτιον ἀπὸ τοῦ Ἱπποδρόμου, ἀπὸ τὴν πλευρὰν τῶν φρουρῶν, «κατὰ τὰ ἐξκούβιτα», καὶ ἀπὸ Τζυκανιστήριον[2]. Διὰ νὰ φθάσῃ τὰ ἐξκούβιτα, ἔπρεπε κατ' ἀνάγκην νὰ διέλθῃ διὰ τῆς Χαλκῆς. Ὁ Κεδρηνὸς δὲν ἀναφέρει τὸν Αὐγουστέωνα καὶ ὅμως ὁ λαὸς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε παραβιάσει τὰς θύρας του δια νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν Χαλκῆν.

Ἐπὶ Μιχαὴλ ϛ' τοῦ Στρατιωτικοῦ (1056 – 1057) ὁ μνηστὴρ τοῦ θρόνου Θεοδόσιος, ἀφοῦ κατέλαβε τὴν φυλακὴν τοῦ Πραιτωρίου, κατέλαβεν ἐπίσης τὴν Χαλκῆν, ἀλλά, δοθέντος τοῦ συνθήματος συναγερμοῦ, δὲν ἐτόλ-

---

[1] Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστορ., 2,280. Ζωναρᾶ, 3,459. Λέοντος Γραμματικοῦ, 289. Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 383, 719,875.
[2] Κεδρηνοῦ, Ἔνθ' ἀν. 2,538.

μησε νὰ προχωρήσῃ ἔτι περισσότερον μέχρι τοῦ Μεγάλου Παλατίου [1]. Οὕτω ὁ Θεοδόσιος ἠδυνήθη νὰ μεταβῇ ἀπὸ τὸ Πραιτώριον μέχρι τῆς Χαλκῆς ἄνευ προσκόμματός τινος. Ἀσφαλῶς δὲν ὑπεχρεώθη νὰ διασχίσῃ τὸν Αὐγουστέωνα, τοῦ ὁποίου αἱ θύραι θὰ παρεκώλυον τὴν διέλευσίν του.

Ὁ ἀγὼν μεταξὺ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Καίσαρος Ἰωάννου Κομνηνοῦ καὶ τῶν στρατιωτῶν τῆς ἀντιβασιλευούσης αὐτοκρατείρας Μαρίας τῆς Ἀντιοχείας, χήρας Μανουὴλ Α' τοῦ Κομνηνοῦ, διεδραματίσθη εἰς τὸν Αὐγουστέωνα καὶ τὰ πέριξ καὶ τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν [2]· ἡ Χαλκῆ οὐδόλως ἀναφέρεται. Ἂν ἡ Χαλκῆ ἠνοίγετο πρὸς τὸν Αὐγουστέωνα, θὰ ἦτο εὐχερὲς εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν στρατόν, ἐξερχόμενον τῆς Χαλκῆς, νὰ προσβάλῃ τοὺς συγκεντρωθέντας εἰς τὸν Αὐγουστέωνα στασιαστάς. Ὁ αὐτοκρατορικὸς στρατὸς ὅμως ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ Αὐγουστέωνος ἐκ δυσμῶν καὶ διεισδύει εἰς τὴν πλατεῖαν, ἀφοῦ διέρρηξε διὰ πελέκεων τὰς βαρείας θύρας.

Τέλος, ἐπὶ Ἀλεξίου Γ' Ἀγγέλου (1194 – 1203), στασιασταί, παραβιάσαντες τὰς θύρας τοῦ Πραιτωρίου, ἡτοιμάζοντο νὰ καταλάβωσι τὴν φυλακὴν τῆς Χαλκῆς ἀλλὰ ἀνεχαιτίσθησαν ὑπὸ τοῦ ἀφιχθέντος αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ [3]. Εἶναι προφανές, ὅτι οἱ στασιασταὶ δὲν θὰ ἐτόλμων νὰ ἐπιτεθοῦν κατὰ τῆς Χαλκῆς, ἐὰν αὕτη προεφυλάσσετο ὑπὸ τοῦ Αὐγουστέωνος καὶ τῶν ἰσχυρῶν πυλῶν του.

Εἰς οὐδὲν ἐκ τῶν σχετικῶν κειμένων τῶν μνημονευόντων τὰ ἀνωτέρω γεγονότα ὁ Αὐγουστέων συνδέεται πρὸς τὴν Χαλκῆν, οὐδὲ ἀναφέρεται κατὰ τὴν εἴσοδον εἰς τὸ Μέγα Παλάτιον ἢ τὴν ἔξοδον ἐξ αὐτοῦ διὰ τῆς Χαλκῆς. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὰ ἀκόλουθα κείμενα :

Ὁ Θεοφάνης [4] ἀναφέρει ὅτι ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Α', ὁ ὕπαρχος τῆς πόλεως Ἀνδρέας, ἐξελθὼν τῆς Χαλκῆς, ἀνῆλθεν ἐπὶ τῆς ἁμάξης του ἵνα μεταβῇ εἰς τὸ Πραιτώριον, οἱ Πράσινοι ὅμως ἐπετέθησαν ἐναντίον αὐτοῦ παρὰ τὸν Λαυσιακόν, τοῦτο δ' ἐπροκάλεσε στάσιν εἰς τὴν Μέσην. Ἡ βασίλειος τάξις παρουσιάζει τὸν ἔπαρχον τῆς πόλεως ἀνερχόμενον ἐφ' ἁμάξης εἰς τὴν Μέσην ἢ τὴν Ῥηγίαν, ἵνα μεταβῇ εἰς τὸ Πραιτώριον [5]. Εἶναι μᾶλλον ἀπίθανον ὅτι ἠδύνατό τις νὰ κυκλοφορῇ ἐφ' ἁμάξης εἰς τὸν Αὐγουστέωνα, καθ' ὅσον αἱ πύλαι τῆς πλατείας δὲν ἦσαν, φαίνεται, ἀρκούντως εὐρύχωροι ὥστε νὰ διέρχεται δι' αὐτῶν ἅμαξα. Οὕτω, κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὁ Ἰουστινιανὸς μετέβη ἀπὸ τοῦ Παλατίου μέχρι τῶν θυρῶν τοῦ Αὐγουστέωνος, τῶν φερου-

[1] Κεδρηνοῦ, Ἐνθ' ἀν. 2,613. Ζωναρᾶ, 3,656.
[2] Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. Διήγ., 307-308.
[3] Νικήτα Χωνιάτου, Ἐνθ' ἀν. 696.
[4] Θεοφάνους, Χρονογρ., 370.
[5] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 1,85,388.

σῶν εἰς τὸ Ὡρολόγιον [1], καθήμενος ἐπὶ ἅρματος συρομένου ὑπὸ τεσσάρων ἵππων. Ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ εἰσῆλθε μετὰ τοῦ ἅρματος ἐντὸς τῆς πλατείας.

Κατὰ τὴν ἐπίσημον εἴσοδόν των οἱ αὐτοκράτορες ἀνήρχοντο ἐφ' ἁμάξης μέχρι τοῦ Φόρου τοῦ Κωνσταντίνου καὶ μετέβαινον εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, διασχίζοντες δὲ τὸν Αὐγουστέωνα, ἔναντι τοῦ Ὡρολογίου, εἰσήρχοντο εἰς τὴν ἐκκλησίαν [2]. Τὸ κείμενον δὲν ἀναφέρει εἰς ποίαν ἀκριβῶς θέσιν ὁ αὐτοκράτωρ κατήρχετο τῆς ἁμάξης, ἀλλ' εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι τοῦτο συνέβαινεν ἔμπροσθεν τῆς θύρας τοῦ Αὐγουστέωνος.

Οὕτως ὁ Θεόφιλος (829 - 842) ἐπιστρέφων νικητὴς ἐξ ἐκστρατείας καὶ ἀκολουθούμενος ὑπὸ πολυαρίθμου συνοδείας, διαρχίζει τὴν πόλιν ἔφιππος. Εἰς τὸ Μίλιον, οἱ συγκλητικοὶ κατέρχονται τῶν ἵππων, ἐνῷ ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ἡ στρατιωτικὴ αὐτοῦ ἀκολουθία ἐξακολουθοῦν ἔφιπποι τὸν δρόμον των. Ὁ αὐτοκράτωρ ἀφιππεύει ἔμπροσθεν τοῦ Ἱεροῦ Φρέατος, εἰσέρχεται εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, ἐξέρχεται ἀπὸ τὴν ἰδίαν θύραν καὶ ἀκολούθως ἐπανέρχεται πεζὸς μέχρι τῆς Χαλκῆς. Εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ, ἐρχόμενος ἐκ τοῦ Μιλίου, δὲν διέσχισε τὸν Αὐγουστέωνα, ὅστις δὲν ἀναφέρεται [3].

Ἐξ ἄλλου, Βασίλειος ὁ Α', ἐπιστρέφων ἐκ νικηφόρου ἐκστρατείας, ἀφιππεύει εἰς τὸν Φόρον τοῦ Κωνσταντίνου καί, ἀποδυόμενος τὸ στρατιωτικὸν ἔνδυμα διὰ νὰ ἐνδυθῇ τὴν ἐπίσημον στολήν, μεταβαίνει διὰ τῆς Μέσης καὶ τοῦ Μιλίου εἰς τὸ Ὡρολόγιον τῆς Ἁγίας Σοφίας [4]. Εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι ἀπὸ τὸν Φόρον τοῦ Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ Ὡρολογίου ὁ Βασίλειος Α' μετέβη πεζός, διασχίζων τὸν Αὐγουστέωνα.

Τέλος, ὁ Νικηφόρος Β' Φωκᾶς (963 - 964), κατὰ τὴν ἐπίσημον εἴσοδόν του, ἀκολουθεῖ ἔφιππος τὴν Μέσην μέχρι τοῦ Φόρου τοῦ Κωνσταντίνου, ἐκεῖ, ἀφιππεύει καὶ μεταβαίνει πεζὸς εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, ὅπου εἰσέρχεται διὰ τοῦ Ὡρολογίου [5].

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΕΩΝΟΣ

Ὁ Labarte [6] λέγει ὅτι ὁ Αὐγουστέων εἶχε μῆκος 140 μ. ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον καὶ 170 μ. ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς, παραδέχεται δὲ ὅτι τὸ μῆκος τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ φανῇ καθ' ὑπερβολὴν μικρὸν ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν μεγάλην σημασίαν τῆς πλατείας. Εἰς τὸ σχεδίασμα τοῦ Labarte, ὁ Αὐ-

[1] Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 1,104. Μιχαὴλ Γλυκᾶ, 496.
[2] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 1,91,414-415.
[3] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 506-507.
[4] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Append., 502.
[5] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 1,96,439.
[6] Labarte, Le Palais impérial, 32.

στέων πρὸς ἀνατολὰς δὲν ἐγγίζει τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς Ἁγίας Σοφίας, πρὸς δυσμὰς ὅμως ἐκτείνεται πολὺ πέραν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ τοῦ δυτικοῦ αὐτῆς ἀτρίου. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Ebersolt[1], ὁ Labarte φαίνεται ὑπερβάλλων τὰς διαστάσεις τοῦ Αὐγουστέωνος. Εἰς τὸ σχεδίασμα τοῦ Thiers, ὁ Αὐγουστέων ἐκτείνεται πρὸς ἀνατολὰς αἰσθητῶς πέραν τοῦ ὀπισθίου μέρους τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ πρὸς δυσμὰς πέραν τῶν δύο ναρθήκων.

Φαίνεται ὅμως ὅτι πρὸς δυσμὰς ὁ Αὐγουστέων δὲν ὑπερέβαινε κατὰ πολὺ τοὺς δύο νάρθηκας. Ὁ Ἀθύρ, μεσημβρινὴ ἔξοδος τοῦ δυτικοῦ ἀτρίου τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἠνοίγετο πρὸς τὴν Μέσην. Βλέπει τις τὸν αὐτοκράτορα ἐξερχόμενον τῆς Ἁγίας Σοφίας διὰ τοῦ νάρθηκος, διασχίζοντα τὸν Λουτῆρα ἢ δυτικὸν ἄτριον τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ κατερχόμενον τὴν κλίμακα τοῦ Ἀθύρα, ἵνα φθάσῃ εἰς τὸ Μίλιον[2]. Τὸ Μίλιον ἔκειτο δυτικῶς τοῦ Αὐγουστέωνος καὶ ἀσφαλῶς ὁ αὐτοκράτωρ δὲν διέσχιζε τοῦτον, διὰ νὰ μεταβῇ ἀπὸ τὸν Ἀθύραν εἰς τὸ Μίλιον. Κατερχόμενος τῆς κλίμακος τοῦ Ἀθύρα, ὁ αὐτοκράτωρ, ἵππευεν ἵνα μεταβῇ εἰς τὸ Μίλιον καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὸν Φόρον τοῦ Κωνσταντίνου[3].

Πρὸς ἀνατολάς, ὁ Αὐγουστέων δὲν ὑπερέβαινε τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν τῆς Ἁγίας Σοφίας. Τὸ ἱερὸν Φρέαρ, τὸ ὁποῖον εὑρίσκετο εἰς αὐτὸ τὸ μέρος καὶ ἐκάλυπτε τὴν νοτιο-ανατολικὴν θύραν τῆς ἐκκλησίας, ἠνοίγετο πρὸς τὴν Μέσην. Ἡ Ἁγία Σοφία εἶχεν 77 μ. μῆκος, καὶ 71 μ. 70 πλάτος[4]. Δίδων τις εἰς τὸν Αὐγουστέωνα μῆκος 85 μ. περίπου, πλησιάζει μᾶλλον τὴν ἀλήθειαν.

Εἶναι ἀδύνατον νὰ ὁρισθῇ τὸ πλάτος τοῦ Αὐγουστέωνος ἐκ βορρᾶ πρὸς νότον, καθότι ἀγνοοῦμεν τὴν ἀπόστασιν τὴν χωρίζουσαν τὴν νοτίαν πτέρυγα τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀπὸ τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ Μεγάλου Παλατίου διὰ τῆς Μέσης, ἥτις εἶχεν πύλας καὶ ὡδήγει εἰς τὸ ἱερὸν Φρέαρ διὰ τοῦ Αὐγουστέωνος.

Προαύλιον ἐκκλησίας, καλύπτον ὅλην τὴν νοτίαν πρόσοψιν τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὁ Αὐγουστέων δὲν θὰ ἐξετείνετο πολὺ μακρὰν πρὸς νότον. Παραδεχόμεθα ὅτι οὗτος εἶχε σχῆμα τετράγωνον, τοῦ ὁποίου ἡ μικροτέρα πλευρὰ ἦτο ἡ ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς. Τὸ πλάτος τοῦ Αὐγουστέωνος εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκτιμηθῇ κατὰ προσέγγισιν εἰς 60 ἢ 65 μ. περίπου.

R. GUILLAND

---

[1] J. Ebersolt, Le Grand Palais, 18 σημ. 2.

[2] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 1,10,74. Vogt, 1,67· 1,30,164. Vogt, 1,153· 1,35,185. Vogt, 1,173.

[3] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 1,27,156. Vogt, 1,144.

[4] Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, Paris, 1925,1,156.

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟΝ ΙΔΙΩΜΑ ΦΑΡΑΣΩΝ

Σκοπὸς τῶν παρατηρήσεων τούτων εἶναι ἡ περαιτέρω ἐξέτασις καὶ βαθυτέρα, κατὰ τὸ δυνατόν, ἐξήγησις ἀξιολογωτάτων τινῶν συντακτικῶν φαινομένων τοῦ Φαρασαϊκοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος, τὰ ὁποῖα ἐνεφάνισεν ὁ Ν. Π. Ἀνδριώτης ἐν τῇ περὶ τοῦ ἰδιώματος τούτου πραγματείᾳ[1]. Ἀναφέρονται ἄρα αἱ παρατηρήσεις αὗται ἰδίᾳ εἰς τὸ κεφάλαιον ΣΥΝΤΑΧΤΙΚΑ, σελ. 46-53.

Α'

εἶχα νὰ>'χὰ νὰ>χὰ μεθ' ὑποτακτικῆς ὡς ἀπόδοσις τοῦ ἀπραγματοποιήτου.

Οὕτως ἐν σελ. 51 τῆς πραγματείας ταύτης ἀναγινώσκεται τὸ ἑξῆς ἀξιόλογον παρατήρημα:

«Στοὺς ὑποθετικοὺς λόγους ὅπου ἡ ἀπόδοση ἐκφράζεται στὴν κοινὴ Νεοελληνικὴ μὲ παρατατικό, τὰ φαρασιώτικα χρησιμοποιοῦν μέλλοντα, π.χ. *νὰ εἶχα παράδε, χὰ σὲ δώσω* ἀντὶ *νὰ εἶχα παράδες, θὰ σοῦ ἔδινα, μὴ ἤμουν ἐγώ, χὰ ψοφήσ'* ἀντὶ *νὰ μὴ ἤμουν ἐγώ, θὰ ψοφοῦσε*».

Ἐν σελίδι δὲ 29 τῆς αὐτῆς πραγματείας ἀναγινώσκεται: «Τὸ *θ* τρέπεται σὲ *χ* στὸ *θὰ>χά*». Ἤτοι τὸ *χὰ* τοῦτο τῶν ὑποθετικῶν λόγων νομίζει ὁ συγγραφεὺς ὅτι προέρχεται ἐκ τοῦ *θά*.

Ἐπικρίνων τὴν ἐτυμολογίαν ταύτην ὁ Ἄνθιμος Παπαδόπουλος ἐν Ἀρχ. Πόντου τόμ. 13, σελ. 40 κ.ἑ. ἰσχυρίζεται ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Τουρκικοῦ δεικτικοῦ μορίου *ha*, ὅπερ κατέστη εἰς τὴν σημασίαν τοῦ *θά*, καθὰ ἔδειξεν, ὡς λέγει, αὐτόθι τόμ. 12, σελ. 15.

Ἐκεῖνο ὅπερ ἐμβάλλει εἰς ἀπορίαν περὶ τῆς χρήσεως τοῦ μορίου τούτου ἀντὶ τοῦ *θά*, ὁποθενδήποτε καὶ ἂν ἔχῃ τοῦτο τὴν ἐτυμολογικὴν ἀρχήν, εἶναι ὅτι χρησιμοποιεῖται πρὸς δήλωσιν τοῦ ἐν τῷ παρελθόντι ἀπραγματοποιήτου ἐν συντάξει, διὰ τῆς ὁποίας δηλοῦται ἐν τῇ κοινῶς λαλουμένῃ τὸ δυνατὸν ἢ μέλλον γενέσθαι, δηλ. ὅτι λέγεται *χὰ σὲ δώσω* (κοιν. *θὰ σοῦ δώσω*) ἀντὶ *χὰ σὲ*

---

[1] Ν. Π. Ἀνδριώτη, *Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῶν Φαράσων*, Ἀθῆναι, 1948.

ἔδωσα ἢ *ἔδινα* (κοιν. *θὰ σοῦ ἔδινα*). Διὰ τοῦτο νομίζομεν ὅτι ἐνταῦθα δὲν πρόκειται περὶ τοῦ γνωστοῦ μορίου *θά*.

Ἐν Μακεδονίᾳ, καθὰ ἐκ τῆς χειρογράφου γλωσσικῆς συλλογῆς τοῦ καθηγητοῦ Μιχαὴλ Καλινδέρη ἐπληροφορήθημεν, καὶ ἡμεῖς δὲ ἐξηκριβώσαμεν ἐκ Κοζάνης καὶ ἄλλοθεν, λέγεται «*χὰ νὰ πῆ*»=θὰ ἔλεγε, «*χὰ νὰ φύγου, μὰ δὲν πρόφτασα*»=θὰ ἔφευγα, ἀλλὰ δὲν ἐπρόφθασα, «*χὰ νὰ σὶ δώσου κεῖνα τὰ λιφτά, ἂν τά ᾿θιλις*»=θὰ σοῦ ἔδιδα κτλ., ὅπερ ἐπίσης ἐκφράζεται ἐν Ζουπανίῳ καὶ Ντόλῳ διὰ τοῦ *θαλά*, οἷον «*θαλὰ πῆ*», «*θαλὰ φύγου*», «*θαλὰ σὶ δώσου*», κατὰ τὴν συλλογὴν τοῦ Μιχαὴλ Καλινδέρη.

Καθὰ δὲ τὸ *θαλὰ* τοῦτο προῆλθεν ἐκ τοῦ *ἤθελα νά*[1], οὕτω, καθ᾿ ἡμᾶς, καὶ τὸ *χὰ νὰ* (ἢ *χανὰ*) προῆλθεν ἐκ τοῦ *εἶχα νά*, ἤτοι «*εἶχα νὰ σὲ δώσω*»> «*᾿χὰ νὰ σὶ δώσου*». Ἀποσπασθὲν δὲ οὕτω τὸ *εἶχα*>᾿*χὰ* τῆς ἐννοίας τοῦ ῥήματος καὶ καταστὰν μόριον συντακτικῆς ἐννοίας δηλωτικόν, ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὰ λοιπὰ πρόσωπα ἀμφοτέρων τῶν ἀριθμῶν ὡς ἑξῆς: *χὰ νὰ πῶ, χὰ νὰ πῆς, χὰ νὰ πῆ, χὰ νὰ ποῦμε, χὰ νὰ πῆτι, χὰ νὰ ποῦν*.

Ἡ χρῆσις αὕτη τοῦ *εἶχον* προέκυψε καθ᾿ ὁμαλὴν ἐξέλιξιν τῆς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις χρήσεως αὐτοῦ μετ᾿ ἀπαρεμφάτου: *εἶχον εἰπεῖν*[2]. Εἶναι δὲ ἄξιον παρατηρήσεως ὅτι ἡ τοιαύτη χρῆσις αὐτοῦ ὡς δυνητικῆς ἐγκλίσεως εἶναι ὁμόλογος πρὸς τὴν χρῆσιν τῶν ἀρχαίων ῥημάτων *ἐχρῆν, ἔδει, ὤφελε* κτλ. μετ᾿ ἀπαρεμφάτου ἄνευ τοῦ δυνητικοῦ μορίου *ἄν*.

Ὅτι δὲ ἡ χρῆσις αὕτη τοῦ *εἶχον* ἦτο νενομισμένη παρὰ τοῖς παλαιοῖς, μολονότι δὲν διδάσκεται διαρρήδην ἐν τοῖς συντακτικοῖς, καταφαίνεται ὅμως ἐκ τῶν παρατιθεμένων παραδειγμάτων. Οὕτω Πλάτ. Πολ. 450D «*πιστεύοντος ἐμοῦ ἐμοὶ εἰδέναι ἃ λέγω, καλῶς εἶχεν ἡ παραμυθία*» ἀντὶ τοῦ *καλῶς ἂν εἶχεν*. Ξεν. Ἀπ. 1,3,3 «*οὔτε τοῖς θεοῖς ἔφη καλῶς ἔχειν, εἰ ταῖς μεγάλαις θυσίαις μᾶλλον ἢ ταῖς μικραῖς ἔχαιρον*»=«*ἔφη ὅτι οὐ καλῶς εἶχεν*» ἀντὶ τοῦ «*οὐ καλῶς ἂν εἶχεν*» (βλ. Kühner – Gerth Gr. Gramm. σ. 215 κ.ἑ. § 313,1 καὶ 2).

Καὶ εἰς τὰς Φαρασαϊκὰς φράσεις «*χὰ σὲ δώσω*», «*χὰ ψοφήσῃ*» κττ. λανθάνει τὸ *εἶχον νὰ*>*εἶχα νὰ*>*χὰ νά*, ἐξ οὗ ἐλέχθη μόνον *χὰ* ἄνευ τοῦ *νά*, κανονικῶς παραλειφθέντος, καθὰ παρετήρησεν ὁ συγγραφεὺς ἐν σελίδι 51: «Ἡ δευτερεύουσα πρόταση ποὺ στὴν κοινὴ Νεοελληνικὴ ἑνώνεται μὲ τὴν κύρια πρόταση μὲ τὸ *νά* . . . μένει στὰ Φαρασιώτικα ἀσύνδετη, π.χ. *ἀπὸς νανόστη δεβοσύνες, μὴ ὑπὰ* <ἀντὶ *νὰ μὴ ὑπὰ*> (=ἡ ἀλεποὺ σκέφτηκε κατεργαριά, νὰ μὴν πάῃ), *νεκομπούμεστε μὴ φουσκώσουμε ς᾿ τὸ νερὸ* <ἀντὶ

[1] Οὕτως: *ἤθελα νὰ*>*θελνὰ*>*θελὰ*>*θαλά*. Πρβ. *θέλει νὰ*>*θελνὰ*>*θενὰ*>*θά*. Βλ. **Χατζιδ.** ΜΝΕ 1,197.

[2] Ὁμοίως ἔχει καὶ ἡ τοῦ ἐνεστῶτος *ἔχω* μετ᾿ ἀπαρεμφάτου σύνταξις πρὸς δήλωσιν μελλούσης διαθέσεως, οἷον «*τί ἔχεις νὰ πάθῃς*», «*πολλὰ ἔχω νὰ σοῦ πῶ*» κττ.

νὰ μὴ φουσκώσουμε> (=ἀνασκουμπωνόμαστε νὰ μὴ μουσκέψωμε ἀπὸ τὸ νερό), *εἶδ᾿ ἂν κορίτσι κάθετ᾿ ἀτσεῖ μοναχό τς* <ἀντὶ *νὰ κάθεται*> (=εἶδα ἕνα κορίτσι νὰ κάθεται ἐκεῖ μόνο του)».

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω θὰ πεισθῇ ἕκαστος ὅτι τό τε Μακεδονικὸν καὶ τὸ Φαρασαϊκὸν *χὰ* ἐν τῇ χρήσει τοῦ ἀπραγματοποιήτου εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ ἡ καταγωγή του ἄρα ἡ αὐτή. Θὰ πεισθῇ ἐπίσης ὅτι ἡ ἐξέλιξις τοῦ *εἶχον* εἰπεῖν> *εἶχα νὰ εἴπω* εἰς *χὰ νὰ πῶ* καὶ ἀκολούθως μὲ ἐκδοχὴν τοῦ *χὰ* ὡς μορίου δηλωτικοῦ συντακτικῆς σχέσεως οὐδαμῶς προσκόπτει.

Πρὸς ἑρμηνείαν τοῦ Μακεδονικοῦ *χὰ νὰ* φέρεταί τις ἐκ πρώτης προσπαθείας εἰς τὴν παραγωγὴν αὐτοῦ ἐκ τοῦ *θὰ νὰ* τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ προκύψῃ παρὰ τὸ *θαλά*, γνωστοῦ ὄντος ὅτι τὸ *θ* ἠδύνατο νὰ τραπῇ εἰς *χ*, *καθὰ* εἰς τὸ *θλιβερὸς*>*χλιβερὸς* κ.ἄ. Ἀλλά, καθὰ βεβαιοῖ ὁ Μ. Καλινδέρης, τὸ *θὰ* ἐν Μακεδονίᾳ λέγεται ἐνιαχοῦ καὶ *δὰ* καὶ *τά*, οἷον *δὰ πάμε* καὶ *τὰ πάμε*. Δηλαδὴ ἡ καθ᾿ ὅδωσιν τροπὴ τοῦ *θ* ἐν τῷ μορίῳ τούτῳ φέρεται πρὸς τὸ ὀδοντικόν, πρὸς τὰ κατ᾿ ἄρθρωσιν ὅμοια, καὶ οὐχὶ πρὸς τὸ διαρκὲς ἅμα καὶ ἄηχον, ἤτοι οὐχὶ πρὸς τὰ κατὰ τὸ ἐκφερόμενον πνεῦμα ὅμοια. Ὅθεν, ἂν ἐγίνετο τροπὴ τοῦ *θ* εἰς τὸ *θανά*, θὰ ἀνέμενέ τις μᾶλλον *δανὰ* ἢ *τανά*.

Β'

Ὑποθετικὸς λόγος τοῦ ἀπραγματοποιήτου κατ᾿ ἀόριστον εἰς ἀμφοτέρας τὰς προτάσεις.

Ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως τοῦ ἀπραγματοποιήτου εἰς τὸ παρελθόν, καθ᾿ ἣν ἐν τῇ συνήθει γραφομένῃ καὶ λαλουμένῃ τίθεται εἰς ἀμφοτέρας τὰς προτάσεις τοῦ λόγου παρατατικός, οἷον «*ἂν εἶχα, θὰ σοῦ ἔδιδα*», «*ἂν ἤρχεσο, θὰ ἐκέρδιζες*», εἰς τὸ Φαρασαϊκὸν ἰδίωμα δύναται νὰ ἐκφέρεται ὁ ὑποθετικὸς οὗτος λόγος δι᾿ ἀορίστου εἰς ἀμφοτέρας τὰς προτάσεις, οἷον «*πὲς τζού ᾿ρτε τσεῖνος, τὸ ἔργο τζὸ πετΐέσε*» = «*ἂν δὲν ἦρθε ἐκεῖνος, ἡ δουλειὰ δὲν ἐτελείωσε*» ἀντὶ «ἂν δὲν ἤρχετο ἐκεῖνος, ἡ δουλειὰ δὲν θὰ ἐτελείωνε».

Ὁ συγγραφεὺς σχετικῶς πρὸς τὴν χρῆσιν ταύτην παρατηρεῖ γενικῶς τὰ ἑξῆς (σελ. 52):

«Στὴ θέση τοῦ κοινοῦ *νὰ* μὲ παρατατικό, π.χ. *νὰ ἔβλεπες, νὰ ἤσουν* κτλ. τὸ φαρασιώτικο ἰδίωμα χρησιμοποιεῖ ἀόριστο, π.χ. *ἡ μά σου, σοῦ*[1] *νὰ*

[1] Τὸ *σοῦ* τοῦτο προέκυψε πιθανώτατα ἐκ τοῦ *ἀπὸ τοῦ*>*ἀπ᾿ τοῦ*>*ἀσ᾿ τοῦ*>*ἀσ᾿ σοῦ*>*σοῦ*. Καὶ διδάσκεται μὲν ἐν σελ. 32 ὅτι τρέπεται τὸ *π* τῆς προθέσεως *ἀπ(ὸ)* πρὸ τοῦ ἄρθρου εἰς *σ*, ἀλλὰ τὸ *τ* παραμένει, καθ᾿ ἡμᾶς ὅμως ἐχώρησε καὶ περαιτέρω ἡ τροπή, ὅπως καὶ ἐν Πόντῳ (βλ. σελ. 82). Ἔπειτα τὸ *σοῦ* τοῦτο κατ᾿ ἄλλον τρόπον δὲν ἐξηγεῖται.

ἐννάνκε σένα νὰ 'έννσε ἀ θάλι, ἤτουν καὸ (=ἡ μάννα σου ἀντὶ νὰ γεννοῦσε ἐσένα, θὰ ἦταν καλύτερο νὰ γεννοῦσε μιὰ πέτρα)...».

«Ἡ σύνταξη αὐτὴ εἶναι μεσαιωνική, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ παρακάτω παραδείγματα».

Καὶ καταλέγονται ἀκολούθως ἱκανὰ παραδείγματα μεσαιωνικά, ἔτι δὲ ἐκ Κύπρου καὶ Δωδεκανήσου, πιστοῦντα τὸν κανόνα.

Καὶ ταῦτα μὲν ὀρθῶς λέγονται, ἀλλ' ἡ ἱστορία τῆς ἀξιολόγου ταύτης συντάξεως διὰ τῆς ἀναφορᾶς αὐτῆς εἰς τὰ Προδρομικὰ ποιήματα, τῆς ὁποίας θὰ ἐνόμιζέ τις ὡς τὰ παλαιότερα μαρτύρια[1], εἶναι ἐλλιπής. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνέλθωμεν εἴκοσιν αἰῶνας παλαιότερον, εἰς τοὺς παλαιοτάτους χρόνους τῆς παραδόσεως τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, εἰς αὐτὸν τὸν Ὅμηρον, οἷον Ἰλ. Ε 679: «*καὶ νύ κ' ἔτι πλέονας Λυκίων κτάνε δῖος Ὀδυσσεύς, εἰ μὴ ἄρ' ὀξὺ νόησε μέγας κορυθαίολος Ἕκτωρ*».

Τῆς συντάξεως ταύτης πολλαὶ δεκάδες παραδειγμάτων ἔχουν σημειωθῆ ἤδη παρ' Ὁμήρῳ, ἐξηκολούθησε δὲ αὕτη ζῶσα εἰς τὸ στόμα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ καθ' ἅπαντας τοὺς μετὰ ταῦτα χρόνους, παρὰ τὴν συνηθεστέραν σύνταξιν διὰ παρατατικοῦ εἰς ἀμφοτέρας τὰς προτάσεις τοῦ ὑποθετικοῦ λόγου. Οὕτω παρ' Ἡροδότῳ (3,15) ἀναγινώσκεται «*εἰ μὴ Ψαμμήνιτος ἠπιστήθη μὴ πολυπραγμονεύειν, ἀπέλαβε ἂν Αἴγυπτον*», καὶ παρὰ Θουκυδίδῃ (3,61,1) «*τοὺς μὲν λόγους οὐκ ἂν ᾐτησάμεθα εἰπεῖν, εἰ καὶ αὐτοὶ βραχέως τὸ ἐρωτηθὲν ἀπεκρίναντο*», αὐτόθι (2,77,5) «*πνεῦμά τε εἰ ἐπεγένετο αὐτῇ ἐπίφορον... οὐκ ἂν διέφυγον*», καὶ παρὰ Πλάτωνι (Ἀπολ. 38 G) «*εἰ περιεμείνατε ὀλίγον χρόνον, ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου ἂν ὑμῖν τοῦτο ἐγένετο*», καὶ παρὰ Δημοσθένει (4,5) «*εἰ Φίλιππος τότε ταύτην ἔσχε τὴν γνώμην, ὡς χαλεπὸν πολεμεῖν ἐστιν Ἀθηναίοις... οὐδὲν ἄν, ὧν νυνὶ πεποίηκεν, ἔπραξεν, οὐδὲ τοσαύτην ἐκτήσατ' ἂν δύναμιν*». Πρβ. καὶ τὸ παρὰ Πολυβίῳ (Reliquiæ XL 5,12 «*εἰ μὴ ταχέως ἀπωλόμεθα, οὐκ ἂν ἐσώθημεν*».

Ἄξιον παρατηρήσεως διὰ τὴν παλαιότητα τῆς συντάξεως ταύτης, πλὴν τῶν πολλῶν παρ' Ὁμήρῳ παραδειγμάτων, εἶναι καὶ τοῦτο, ὅτι ἐν τοιούτῳ ὑποθετικῷ λόγῳ παρὰ Ρωμαίοις δύναται τὸ ῥῆμα νὰ τίθεται καθ' ὑποτακτικὴν ὑπερσυντελίκου εἰς ἀμφοτέρας τὰς προτάσεις, οἷον (Κικερ. Τουσκ. 1,14,32) numquam adisset (Hercules ad deos) nisi, cum inter homines esset, eam sibi viam munivisset, ἤτοι Ἑλληνιστί: «*οὐκ ἂν πρὸς τοὺς θεοὺς Ἡρακλῆς προσῆλθεν, εἰ μή, ἐν τοῖς ἀνθρώποις ὤν, ταύτην τὴν ὁδὸν ἑαυτῷ ὡδοποίησεν*».

Εἴπομεν ὅτι συνηθεστέρα τῆς συντάξεως ταύτης ἦτο ἐκείνη καθ' ἣν εἰς ἀμφοτέρας τὰς προτάσεις ἐτίθετο ὁ παρατατικός. Καὶ ἡ σύνταξις αὕτη σὺν

[1] Καὶ ἐν σελίδι 84 ὡς μεσαιωνικὴν σύνταξιν χαρακτηρίζει αὐτήν.

τῷ χρόνῳ ἐπεκράτει ἐπὶ μᾶλλον, ἐκείνη δὲ ὑπεχώρει οὕτως, ὥστε ἐν τῇ κοινῶς λαλουμένῃ καὶ γραφομένῃ μορφῇ τῆς γλώσσης ἠγνοήθη ὅλως, διεσώθη δὲ ἰσχυρὰ ἐν Φαράσοις ὡς ἐν κιβωτῷ.

Γ'

Συμφωνία ἐπιθέτου ὡς προσδιορισμοῦ ἢ κατηγορουμένου μετὰ τοῦ οὐσιαστικοῦ, εἰς ὃ ἀναφέρεται.

Ἐξ ὅσων γράφει ὁ Ἀνδριώτης ἐν σελ. 46 κ.ἑ. τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος πραγματείας συνάγεται ὅτι ἡ νενομισμένη καθ' ὅλην τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν συμφωνία τοῦ οὐσιαστικοῦ μετὰ τοῦ εἰς αὐτὸ ἀναφερομένου ἐπιθέτου εἴτε ὡς προσδιορισμοῦ εἴτε ὡς κατηγορουμένου ἐν τῷ Φαρασαϊκῷ ἰδιώματι ταράσσεται. Οὕτω (ἀνασυγκροτοῦντες τὴν ὑπὸ Ἀνδριώτη παρεχομένην κατάταξιν):

1) Τὸ ἐπίθετον ὡς προσδιορισμὸς ἢ κατηγορούμενον οὐσιαστικοῦ, καθ' οἱονδήποτε γένος ἢ ἀριθμὸν κειμένου, λέγεται κατ' οὐδέτερον γένος ἑνικοῦ ἀριθμοῦ, οἷον «*τὸ παλὸν ὁ χωρίος*» (τὸ παλαιὸ χωριό), «*τὸ μέγαν ὁ υἱὸς*» (τὸ μεγαλύτερο παιδί), «*τὸ γλυτσὺν ἡ γουῶσσα*» (ἡ γλυκειὰ γλῶσσα), «*τὸ φκατὺν ἡ στράτα*» (ἡ πλατειὰ στράτα), «*φυσᾷ καὸ βορὲς*» (φυσᾷ καλὸς βορεᾶς), «*ἄν gαὸ νύφη*» (μία καλὴ νύφη), «*τὸ ζερβὸν τὰ ποράδε τουνε*» (τὰ στραβά των πόδια), «*ἀτὸ τὰ μασαίρε*» (αὐτὰ τὰ μαχαίρια), «*νά 'νι βκοημένο τὰ σταφύλε*» (νὰ εἶναι εὐλογημένα τὰ σταφύλια), «*ἡ ναῖκα ἦτουν φορτωμένο*» (ἡ γυναῖκα ἦτο φορτωμένη), «*ὁ φσόντυός σου ἔν 'πασύ*» (ὁ λαιμός σου εἶναι παχύς), «*ὁ κόσμος ἔν τὸ μέτερο*» (ὁ κόσμος εἶναι ἰδικός μας), «*ἀτὸς ἦτουν λητεμένο*» (αὐτὸς ἦτο δεμένος), «*οἱ νομᾶτοι ἦσανdαι πολὺ βυνατὸ*» (οἱ ἄνθρωποι ἦσαν πολὺ δυνατοί), «*οἱ νομᾶτοι εἶνdαι ἀρὸ*» (οἱ ἄνθρωποι εἶναι γεροί, ὑγιεῖς).

Ἡ ἀρχὴ τῆς συντάξεως ταύτης κεῖται εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμφανίσεώς της, διήκει δὲ αὕτη δι' ὅλης τῆς ἱστορίας αὐτῆς μέχρι τῆς σήμερον λαλουμένης κοινῶς τε καὶ ἰδιωματικῶς λανθάνουσά πως. Καὶ ἐκ μὲν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ἀρκοῦν δύο γνωριμώτατα παραδείγματα, τὸ Ὁμηρικὸν «*οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη*» καὶ τὸ τοῦ Πλάτωνος «*μητρός τε καὶ πατρὸς καὶ τῶν ἄλλων προγόνων ἁπάντων... τιμιώτερον καὶ σεμνότερόν ἐστιν ἡ πατρίς*». Ἤτοι ἐνταῦθα τὸ ἐπίθετον νοεῖται ὡς γενικὸν γνώρισμα τοῦ οὐσιαστικοῦ, μεταφράζεται δὲ ἐπὶ τὸ ἁπλούστερον, νοουμένου τοῦ οὐσιαστικοῦ *πρᾶγμα*[1]: *ἀγαθὸν πρᾶγμα, τιμιώτερον πρᾶγμα.* Ἐκ δὲ τῆς λα-

[1] Τοῦτο καθὼς καὶ τὸ *χρῆμα* δύναται καὶ νὰ τίθεται παρὰ τοῖς παλαιοῖς, βλ. Kühner-Gerth, Gr. Gramm. 1,60, An. 1.

λουμένης: «οἱ μυστικοκουβέντες δὲν εἶναι καλὸ πρᾶγμα», «ὅμορφο πρᾶγμα εἶναι ἡ ἀνθισμένη ἀμυγδαλιά» κτλ.

Καὶ τὸ Φαρασαϊκὸν παράδειγμα «νά 'νι βκοημένο τὰ σταφύλε» νοεῖται «νὰ εἶναι εὐλογημένο πρᾶγμα τὰ σταφύλια» καὶ «ὁ φσόντυός σου ἔν' παοὺ» νοεῖται «ὁ λαιμός σου εἶναι παχὺ πρᾶγμα».

Ἡ χρῆσις αὕτη, ἐπεκταθεῖσα καὶ ἐπὶ τῶν προσδιορισμῶν, ἔτι δὲ καὶ ὅπου δὲν πρόκειται περὶ γενικοῦ γνωρίσματος τοῦ οὐσιαστικοῦ, εἰς ὃ τὸ ἐπίθετον ἀναφέρεται, κατέστη χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ Φαρασαϊκοῦ ἰδιώματος.

2) Τὸ ἐπίθετον ὡς προσδιορισμὸς οὐσιαστικοῦ, κειμένου καθ' οἱονδήποτε γένος πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ, λέγεται συνηθέστερον κατ' οὐδέτερον γένος πληθ. ἀριθμοῦ, οἷον «τὰ παλὰ οἱ γέροι» (οἱ παλαιοὶ γέροι), «τὰ πονὰ οἱ νομᾶτοι» (οἱ πολλοὶ ἄνθρωποι), «τὰ πομειτὰ οἱ ἀποὶ» (οἱ ἄλλες ἀλεποῦδες), «πράσες ἄγρια» (ἄγρια πράσα), «τρία ἡμέρες» (τρεῖς ἡμέρες), «πονὰ φορὲς» (πολλὲς φορές), «ἀθέρες πονὰ» (ἀθέρες πολλοὶ) κτλ.

Εἶναι προφανὲς ὅτι ἐκ τοῦ καθ' ἑνικὸν ἀριθμὸν «τὸ παλὸν ὁ γέρος», «πράσα ἄγριον» προέκυψεν ἡ κατὰ πληθυντικὸν ἐκφορὰ «τὰ παλᾶ οἱ γέροι», «πράσες ἄγρια».

Παράδοξος εἶναι ἡ σύνταξις τῶν ἐπιθέτων 'αρὸς (=γερός), καὶ ὀρτὸς (=ὀρθὸς) περὶ τῶν ὁποίων παρατηρεῖ ὁ συγγραφεὺς ὅτι «συντάσσονται ὡς κατηγορούμενα ἄκλιτα: ἡ ψὴ ἐν ἀρὸς (=ἡ ψυχὴ εἶναι γερή), σηκώνκεν dὸ τουλίνdρι ὀρτός, ἡ τσερίτα στηκνούτουν ὀρτός, παίσκαν ὀρτός».

'Ακριβέστερον θὰ ἐλέγετο ὅτι ὡς κατηγορούμενα συντάσσονται καθ' ἑνικὸν ἀριθμὸν ἀρσενικοῦ γένους ἀντὶ τοῦ κατὰ τὸν κανόνα οὐδετέρου.

'Επὶ τούτοις θὰ ἠρώτα τις, μόνα ταῦτα συντάσσονται οὕτως ἢ καὶ ἄλλα ἐπίθετα δύνανται νὰ συντάσσωνται ὁμοίως;

Καὶ δεύτερον, τὰ δύο ταῦτα ἐπίθετα οὕτω πάντοτε συντάσσονται ἢ δύνανται καὶ νὰ προσαρμόζωνται πρὸς τὸν κανόνα; Διότι εἰς τὴν προηγουμένην σελίδα (46) παρέχεται τὸ παράδειγμα: «οἱ νομᾶτοι εἶνdαι ἀρὸ» κατὰ τὸν κανόνα.

Δ'

Ἡ ἐπαναληπτικὴ ἀντωνυμία τὰ (ἐκ τοῦ αὐτὰ) ἀναφερομένη εἰς οὐσιαστικὸν οἱουδήποτε γένους καὶ ἀριθμοῦ.

Χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ Φαρασαϊκοῦ ἰδιώματος εἶναι ἡ χρῆσις τῆς συγκεκομμένης ἐπαναληπτικῆς ἀντωνυμίας τὰ (<αὐτὰ) ἐν ἀναφορᾷ πρὸς οὐσιαστικὸν ἑνικοῦ ἀριθμοῦ οἱουδήποτε γένους, οἷον «ἡ πεθερὰ στσεvάσκεν τα τὸ(ν) γαμbρό» (=ἡ πεθερὰ ἐστόλιζέ τον τὸ(ν) γαμπρό), «ἔσ' ἁ υἱός, 'υρεύει τα ὁ βασιλὸς» (=ἔχεις ἕνα γυιό, γυρεύει τον ὁ βασιλεᾶς), «ποῖκαν τα κεχὰς» (=ἔκαμάν τον δήμαρχον), «ἀτὲ τὴν κόρη τζὸ 'υρεύω τα» (=αὐτὴν τὴν κόρη δὲν ἀγαπῶ την), «κατές τα τὴν ἄνοιξι;» (=θυμᾶσαί την τὴν ἄνοιξι;), «τσοιμίζω τὸ βόιδι νὰ τὰ φσάξω» (=ξαπλώνω τὸ βόιδι νὰ τὸ σφάξω), «τὸ καμήλι εἶδές τα;» (=τὸ καμήλι εἶδές το;), «τὸ φαὶ πᾶρ' τα» (=τὸ φαὶ πᾶρ' το), «ποῦ τὰ χάσες τὸ βορδώνι;» (=ποῦ τό 'χασες τὸ μουλάρι;). Λαογρ. 11,136 § 49: παροιμ. «κουπάν' τα τὸ νερό, κουπάν' τα, πάλι νερὸ ἔνι» (=κοπανίζέ το τὸ νερό, κοπάνιζέ το, πάλι νερὸ θὰ εἶναι). Καὶ ἄλλα παραδείγματα βλ. παρὰ 'Ανδριώτῃ ἔνθ' ἀν. σελ. 48.

Εἶναι αὐτονόητον ὅτι ἡ ἀντωνυμία αὕτη τὰ ἀναφέρεται καὶ εἰς οὐσιαστικὰ πληθ. ἀριθμοῦ οἱουδήποτε γένους ἢ ἑτερογενῆ ἑνικοῦ ἀριθμοῦ. Καὶ τοιαῦτα παραδείγματα δὲν καταλέγει μὲν ὁ συγγραφεύς, εὕρομεν δ' ὅμως ἡμεῖς τινα παρὰ Dawkins ἐν τοῖς καταλεγομένοις παραμυθίοις. Ἡ χρῆσις δὲ αὕτη φέρει ἡμᾶς πρὸς τὴν παρ' ἀρχαίοις χρῆσιν, πρῶτον μέν, καθ' ἣν τὸ οὐδέτερον τῆς τε δεικτικῆς καὶ τῆς ἀναφορικῆς ἀντωνυμίας τίθεται κατὰ πληθυντικὸν ἀριθμὸν ἀντὶ ἑνικοῦ, τοῦ ἑνός, εἰς ὃ ἀναφέρεται, νοουμένου ὡς πολυμεροῦς, οἷον ἡ συνήθης παρὰ τοῖς 'Αττικοῖς φράσις Σοφ. Οἰδ. Κ. 883: «οὐχ ὕβρις τάδε;», 'Αριστοφ. Νεφ. 1299 «ταῦτα οὐχ ὕβρις δῆτ' ἐστίν;» Θουκ. 4, 13, 4 «οὔτε ἃ διενοήθησαν, φράξαι τοὺς εἴσπλους, ἔτυχον ποιήσαντες» (ἅ, δηλ. τὸ φράξαι). Δεύτερον δὲ εἰς τὴν γνωριμωτάτην χρῆσιν, καθ' ἣν πληθυντικὸς ἀριθμὸς οὐδετέρου γένους δύναται νὰ ἀναφέρεται ὡς κατηγορούμενον εἰς ἄψυχα ἑτερογενῆ ἑν. ἀριθμοῦ ἢ εἰς ἔμψυχα ἅμα καὶ ἄψυχα ἑτερογενῆ.

Κατὰ ταῦτα ἡ ἀντωνυμία τὰ τὸ πρῶτον μὲν ἐλέγετο ἐν ἀναφορᾷ εἴτε πρὸς ἓν ὡς πολυμερὲς νοούμενον εἴτε πρὸς πολλὰ οὐσιαστικά, καθὰ ἀρτίως εἴπομεν, ἔπειτα δέ, ἐπισκοτηθείσης τῆς ἐννοίας τοῦ γένους καὶ τοῦ ἀριθμοῦ, ἀπέβη ἁπλοῦν συνδετικὸν στοιχεῖον καὶ οὕτω ἀναφέρεται καὶ πρὸς ἓν οὐσιαστικὸν οἱουδήποτε γένους.

Ὅτι ἦτο δυνατὴ ἡ τοιαύτη ἐξέλιξις τῆς ἀντωνυμίας ταύτης ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἐρωτηματικῆς ἀντωνυμίας εἶντα (ἐκ τοῦ τί εἶν' τὰ >τεῖντα>εἶντα), πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἰδιωματικῶς λεγομένης (βλ. Χατζιδ. ΜΝΕ 1, 326) ἐπὶ παντὸς γένους καὶ ἀριθμοῦ. Πρβ. πρὸς τούτοις καὶ τὸ ἐρωτηματικὸν τί τιθέμενον ὡς κατηγορούμενον ἐπὶ ὑποκειμένου παντὸς γένους καὶ ἀριθμοῦ, οἷον Πλάτ. Φαιδ. 58 G «τί ἦν τὰ λεχθέντα καὶ πραχθέντα», καθὰ καὶ ἐν τῇ καθόλου νεωτέρᾳ γλώσσῃ κατ' ἀδιάκοπον συνέχειαν. Ἔτι δὲ τὴν ποιητικὴν ἀντωνυμίαν νὶν (Ὁμ. μίν), ἥτις τίθεται ἐπὶ παντὸς γένους καὶ ἀριθμοῦ καὶ πτώσεως.

Παρασημειωτέον πρὸς τούτοις ὅτι ἐν Βλάστῃ τῆς Μακεδονίας, καθὰ παρατηρεῖ ὁ Μ. Καλινδέρης, λέγεται ἐνίοτε τὸ οὐδέτερον ἀντὶ τοῦ ἀρσενικοῦ ἢ θηλυκοῦ γένους, οἷον «ἰκείνου τοῦ ξισυλλόϊαστου» ἀντὶ ἐκεῖνος ἢ ἐκείνη ἡ

ξεσυλλόγιαστη. Ἐπίσης λέγεται «*αὐτὰ θελ'ν ξύλου*» ἀντὶ *αὐτὴ* ἢ *αὐτές*. Ἡ χρῆσις τοῦ οὐδετέρου ἐν τοῖς τοιούτοις ὀφείλεται εἰς τὴν τάσιν τοῦ λαλοῦντος πρὸς τὴν γενικωτέραν ἢ περιληπτικωτέραν ἔκφρασιν.

Ε'

Γενικὴ τοπικὴ μετὰ ῥημάτων κινήσεως σημαντικῶν.

Ἐν σελ. 36 τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος πραγματείας ἀναγινώσκεται: «Πολλὰ ἐπιρρήματα λήγουν σὲ *-ου*, π.χ. *πανουφόρου*, *κατουφόρου*, *στέρου*... ἴσως ἀπὸ ἐπίδραση τῶν *ποῦ*, *ἀλλοῦ*, *παντοῦ*».

Καὶ περὶ μὲν τοῦ *στέρου* θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω, περὶ δὲ τῶν δύο ἄλλων ἐπιρρημάτων ὀρθῶς ἐν σελ. 67 φαίνεται δεχόμενος ὁ συγγραφεὺς τὴν ἀρχὴν αὐτῶν ἐκ γενικῆς συντακτικῆς, ἀλλ' οὐχὶ ὀρθῶς πρὸς ἐξήγησιν τοῦ πράγματος παραβάλλει τὸ Κυπριακὸν *ἐπάνω μέρου*, ὅπερ ἀναγινώσκεται ἐν ταῖς Ἀσίζαις (Κ. Σάθα Μ. Β. 6, 35, 29). Ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι τὸ κείμενον τῶν Ἀσιζῶν εἶναι πλῆρες λαθῶν, ὥστε, προκειμένου περὶ τύπων, δὲν δύναταί τις νὰ στηριχθῇ εἰς αὐτό, τὸ παρεχόμενον τοῦτο *ἐπάνω μέρου* καὶ ὑγιὲς ἂν ἐκληφθῇ, οὐδόλως διαφωτίζει τὸν τύπον *πανουφόρου* (καὶ *κατουφόρου*). Οὐδέτερος τούτων ἑρμηνεύεται, ὥστε νὰ καταστῇ στήριγμα τοῦ ἑτέρου.

Ἐν τούτοις ἡ γενικὴ τῶν ὀνομάτων τούτων ἐμφανίζει χρῆσιν Ἑλληνικὴν ἀρχομένην ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου, διήκουσαν δὲ διὰ πάσης τῆς ἀρχαιότητος καὶ σῳζομένην σήμερον ἰδιωματικῶς. Οὕτως ἐν Ἰλ. Β 801 ἀναγινώσκεται «*πεδίοιο ἔρχονται*» καὶ ἐν Ε 597 «*ἰὼν πεδίοιο*», ἔνθα ἡ γενικὴ ἑρμηνεύεται *διὰ τῆς πεδιάδος*. Παρὰ Ξενοφ. (Ἀναβ. 1, 9, 1) ἀναγινώσκεται «*οὐκ ἔφασαν ἰέναι τοῦ πρόσω*», ὅπου ὁ ἐκδότης τῆς Ἀναβάσεως Redantz παρατηρεῖ: ein Rest des altepischen Genitiv Gebrauchs. Καὶ παρὰ Σοφοκλεῖ (Οἰδ. Κ. 572) κεῖται «*γῆς ὁποίας ἦλθον εἰρηκὼς κυρεῖς*»=ἐξ ὁποίας γῆς ἦλθον τυγχάνεις εἰρηκὼς (Βερναρδάκης). Πρόκειται δηλ. περὶ γενικῆς τοπικῆς συντασσομένης μετὰ ῥημάτων κινήσεως σημαντικῶν. Καὶ τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος ὀνόματα λέγονται πιθανώτατα ἢ πάντως ἐλέγοντο μετὰ τοιούτων ῥημάτων, οἷον *πηγαίνω πανουφόρου*=πηγαίνω τὸν ἀνήφορο [1], ἔπειτα δὲ λεγόμενα καθ' ἑαυτὰ νοοῦνται καὶ ἐπιρρηματικῶς. Θὰ ἐξηκριβοῦτο ἡ χρῆσις αὐτῶν, ἂν ἦτο δυνατὸν νὰ συλλέξῃ τις ἱκανὰς φράσεις. Ἀλλ' ἤδη πόθεν;

Ἡ τοιαύτη γενικὴ σῴζεται ἐνιαχοῦ ἰδιωματικῶς, καθὰ εἴπομεν, οἷον λέγεται ἐν Καλαβρύτοις καὶ ἀλλαχοῦ παρ' αὐτὰ «*πάνε τοῦ κατηφόρου*», ἄλλως «*παίρνουν τὸν κατήφορο*», ἐν Μ. Μάνῃ «*ὁ καπνὸς πάει τ' ἀψήλου*», ἐπί-

---

[1] Οὕτω λέγεται: «*τὸ νερὸ 'ριιέν τα πανουφόρου*» (=τὸ νερὸ φέρει το τὸν ἀνήφορο). Βλ. Λαογρ. 11, 146, § 192.

σης αὐτόθι «*πάω τοῦ ρεματιοῦ μου*»=πηγαίνω ἐκεῖ ὅπου μὲ ὁδηγεῖ ἡ τύχη μου, πολλαχοῦ δὲ λέγεται «*πάει τοῦ κώλου, κώλου*»=βαδίζει πρὸς τὰ ὀπίσω.

Ἐν παρόδῳ παρατηροῦμεν περὶ τῶν τύπων *πανουφόρου* καὶ *κατουφόρου* ὅτι οὗτοι ἄγουσιν εἰς τοὺς τύπους *ἀνώφορος* καὶ *κατώφορος*, οἵτινες, λεγόμενοι παρὰ τὸ *ἀνωφερὴς* καὶ *κατωφερής*, μαρτυροῦνται ἀπὸ τοῦ τρίτου μ.Χ. αἰῶνος. Οἱ δὲ κοινολεκτούμενοι *ἀνήφορος* καὶ *κατήφορος* προέρχονται ἐξ ἐκείνων, τῆς δευτέρας ἀπὸ τῆς ἀρχῆς συλλαβῆς ῥυθμισθείσης πιθανώτατα κατὰ τὰ ῥήματα *ἀνηβαίνω* καὶ *κατηβαίνω*, μεθ' ὧν συχνότατα συνεκφέρονται.

Δὲν παραβλέπομεν ὅτι οἱ ῥηματικοὶ οὗτοι τύποι εἶναι ἰδιωματικώτεροι, κοινοτέρων ὄντων τῶν τύπων *ἀνεβαίνω* καὶ *κατεβαίνω*, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ ἀποκλεισθῇ, ὅτι εἰς τοὺς χρόνους, καθ' οὓς τὰ ἐπίθετα ταῦτα ἔλαβον ὕπαρξιν, ἦσαν κοινότεροι οἱ τύποι *ἀνηβαίνω* καὶ *κατηβαίνω*.

Σημειωτέον πρὸς τούτοις ὅτι περὶ τῶν τύπων *ἀνήφορος* καὶ *κατήφορος* οὐδὲν εἶπεν οὔτε ὁ Κοραῆς οὔτε ὁ Χατζιδάκις, οὐδ' ἄλλου τινὸς γνώμην ἡμεῖς τοὐλάχιστον ἔχομεν ὑπ' ὄψιν.

Ϛ'

Ὁ ἀρχαῖος προσδιορισμὸς ἐξ ὑστέρου εἰς τὴν ἰδιωματικὴν χρῆσιν.

Τὸ ἐπίρρημα *'στέρου* [1] ὁ Ἀνδριώτης ἐξηγεῖ ὡς ῥυθμισθὲν κατὰ τὰ τοπικὰ ἐπιρρήματα *ποῦ*, *ἀλλοῦ*, *παντοῦ* (σελ. 36). Καὶ πρῶτον μὲν ἡμεῖς θὰ ἀπετρεπόμεθα τῆς ἑρμηνείας ταύτης σκεπτόμενοι ὅτι ἀπίθανον εἶναι χρονικὸν ἐπίρρημα νὰ ῥυθμισθῇ κατὰ τοπικὰ ἐπιρρήματα. Ἔπειτα δὲ περὶ τοῦ πράγματος ἐδίδαξεν ὁ Κοραῆς ἐν Ἀτάκτων, τόμ. 2 σελ. 367 τὰ ἑξῆς: «*ὑστέρου*, κατὰ διπλῆν ἔλλειψιν ἀντὶ τοῦ, *ἐξ ὑστέρου χρόνου* (ensuite, a la fin), οἷον ΘΚ·

νὰ μὴ μετανοήσετε κ' ὑστέρου νὰ θλιβῆτε».

Καὶ ἡμεῖς δὲ ἐγράψαμεν ἐν Ἀθηνᾶς τόμ. 43, σελ. 92, ἑρμηνεύοντες τὸ Αἰδηψιακὸν *ξ'τέρ'* (ἢ *ξ'τέρου*)=ἔπειτα, ὅτι «πρόκειται περὶ τοῦ ἀρχαίου ἐπιρρηματικοῦ προσδιορισμοῦ *ἐξ ὑστέρου*, τὸν ὁποῖον ἀναγινώσκομεν παρὰ Διοδώρῳ τῷ Σικελιώτῃ (14,19): *πᾶσι τοῖς καλῶς πραττομένοις φθονοῦντες, ἐξ ὑστέρου θαυμάζουσι κτλ.*». Ἐκ τοῦ *ἐξ ὑστέρου*—*ὑστέρου* τούτου προῆλθε τό τε Αἰδηψιακὸν *ξ'τέρου* καὶ τὸ Φαρασαϊκὸν *'στέρου*.

Τὸ ἐπίρρημα τοῦτο λέγεται αὐτόθι καὶ ἄλλως *τὲ 'στέρου* (=πιὸ ἀργά), ὡς παρατηρεῖ ὁ συγγραφεὺς ἐν σελ. 68 τῆς πραγματείας του. Καθ' ἡμᾶς τὸ

---

[1] Λέγεται καὶ *ὑστεροῦ*: «*σ' τὸ μεσημέρι ὑστεροῦ χορταινίσκει*» (=ὕστερα ἀπὸ τὸ μεσημέρι). Βλ. Λαογρ. 11,140

τὲ τοῦτο εἶναι τὸ παλαιὸν *ἔτι*=ἀκόμη [1], ὅπερ χρησιμοποιεῖται ἐνταῦθα ὅπως τὸ *ἀκόμη* ἰδιωματικῶς συντασσόμενον μετ᾽ ἐπιθέτου θετικοῦ βαθμοῦ ἀντὶ συγκριτικοῦ. Ἤτοι ὅπως ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ λέγεται *ἀκόμη καλὰ* ἀντὶ *καλύτερα* ἢ *ἀκόμη καλύτερα*, οὕτως ἐνταῦθα λέγεται *τὲ στέρου – τεστέρου* ἀντὶ *ὑστερώτερα, ἀργότερα* ἢ *ἀκόμη ἀργότερα*. Ἐπίσης τὸ ἐνταῦθα παρεχόμενον παράδειγμα *τὲ τσ᾽ ἀπάνου* (=πιὸ ἐπάνω) ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ *ἔτι ἐκεῖ ἐπάνω* καὶ σημαίνει *ἀνωτέρω*, καθὰ παρὰ Ξενοφῶντι (Ἀν. 7,5,9) λέγεται «*ὁ Ξενοφῶν ἐβουλεύετο τί χρὴ ποιεῖν περὶ τοῦ ἔτι ἄνω στρατεύεσθαι*», ἔνθα τὸ *ἔτι ἄνω* λέγεται ἀντὶ τοῦ *ἀνωτέρω* ἢ *ἔτι ἀνωτέρω*. (Βλ. Kühner - Gerth Gramm. 2,469 κ.ἑ.).

Περὶ τοῦ *τε* τούτου γράφει ἐν συνεχείᾳ ὁ Ἀνδριώτης τὰ ἑξῆς: «Τὸ *τὲ* τοῦτο φαίνεται συγγενικὸ μὲ τὸ σύνδεσμο *δὲ* ποὺ χρησιμεύει μαζὶ μὲ τὸ σύνδεσμο (γρ. τὴν πρόθεσιν) *εἰς* σὲ φράσεις καθώς: *ζ᾽ δὲ τὸ μέρος μου* (=ἀπὸ δικό μου μέρος) κτλ.

Ἂν τὸ ζ τοῦτο θεωρηθῇ ζ<σ (κατὰ συμπνευματισμόν), ὑπόλειμμα οὐχὶ τῆς προθέσεως *εἰς*, ἀλλὰ τῆς *ἀπό*, τότε αἱ καταλεγόμεναι αὐτόθι φράσεις ἐξηγοῦνται εὐκολώτατα καὶ ἱκανοποιητικώτατα. Ἀφοῦ εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι τὸ *π* τῆς *ἀπὸ* προθέσεως τρέπεται πρὸ τοῦ *τ* εἰς *σ*, εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ τρέπεται ὁμοίως πρὸ τοῦ ἐπίσης ὀδοντικοῦ *δ*. Ἐξ ὅσων δὲ γράφει περὶ τοῦ πράγματος ὁ συγγραφεὺς ἐν σελ. 82 φαίνεται ὅτι ἡ τροπὴ αὕτη τοῦ *π* εἶναι γενικωτέρα.

Ἂν ταῦτα καλῶς λέγωνται, καὶ ἡ «χτυπητὴ ἀναλογία» τὴν ὁποίαν δῆθεν παρουσιάζει τὸ «κρητικὸ *δὲ τὸ ταχνὰς* μὲ τὸ φαρασιώσικο *τὲ τὴν ἐβίτσα*» καὶ τὰ περὶ συγγενείας τοῦ μορίου *τὲ* μετὰ τοῦ *δὲ* λεγόμενα θὰ ἐγκαταλειφθῶσιν.

Ζ′ - Η′

Ἀντικείμενον μεταβατικῶν ῥημάτων κατ᾽ ὀνομαστικήν. Σύνταξις ὑποτελῶν προτάσεων ἄνευ τοῦ οἰκείου συνδέσμου.

Ὁμολογουμένως «ἀξιοπρόσεχτη εἶναι ἡ χρήση τοῦ τύπου τῆς ὀνομαστικῆς ἀντὶ τοῦ τύπου τῆς αἰτιατικῆς γιὰ τὸ ἀνακείμενο», ὡς γράφει ὁ Ἀνδριώτης ἐν σελ. 47. Καὶ ἐπιφέρει εἰκοσιπεντάδα παραδειγμάτων διὰ τῶν ὁποίων πιστοῦται ὁ κανών, οἷον «*ποίτσε ἁ σεισμὸς*»=ἔκαμε ἕνα σεισμόν, «*εἶσε ἁ υἱὸς*»=εἶχε ἕνα υἱόν, «*χόρτασες ὕπνος*»=χόρτασες ὕπνον κτλ.

Ἐν ὑποσημειώσει δὲ παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς: «Ἡ χρήση τῆς ὀνομαστικῆς

[1] *Ἔτι ὑστέρου>ἐτιστέρου>ἐστερου>τεστέρου*: πρῶτον μὲν κατ᾽ ἔκθλιψιν τοῦ *ι* ὡς ἀτόνου, ἔπειτα δὲ κατὰ μετάθεσιν τοῦ ἀρκτικοῦ *ε* μετὰ τὸ *τ*, ἤτοι κατὰ προληπτικὴν ἀπαγγελίαν τοῦ *τ*.

ἀντὶ τῆς αἰτιατικῆς... στὸν πληθυντικὸ (ποὺ φαίνεται πὼς εἶναι καὶ ἡ ἀφετηρία τῆς ἀναλογικῆς ἐπέκτασής της καὶ στὸν ἑνικὸ) εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλα νεοελληνικὰ ἰδιώματα καὶ παρουσιάζεται ἤδη στὰ μεσαιωνικὰ ποιήματα...».

Τὰ μὲν ἄλλα καλῶς λέγονται. Ἀλλ᾽ εἶναι πράγματι ἡ ἐν τῷ πληθυντικῷ ἀριθμῷ χρῆσις τῆς ὀνομαστικῆς ἀντὶ τῆς αἰτιατικῆς «ἡ *ἀφετηρία* τῆς ἀναλογικῆς ἐπέκτασής της καὶ στὸν ἑνικό»; Ἡμεῖς ἀρνούμεθα τοῦτο ἀνυποστόλως. Ἂν συνέβαινε τοῦτο, θὰ ἦτο καθολικὴ ἡ χρῆσις τῆς ὀνομαστικῆς ἀντὶ τῆς αἰτιατικῆς τοῦ ἑνικοῦ ὡς ἀντικειμένου. Τοῦτο ὅμως δὲν συμβαίνει. Καὶ δὲν συμβαίνει ὑπὸ ὡρισμένας περιστάσεις.

Ἐξετάζοντες τὰ ὑπὸ τοῦ Ἀνδριώτη παρεχόμενα παραδείγματα, εἰς τὰ ὁποῖα καὶ ἄλλα δύνανται νὰ προστεθοῦν ἐξ αὐτοῦ τοῦ βιβλίου καὶ ἄλλοθεν, βλέπομεν ὅτι οὐδὲ ἓν παράδειγμα παρέχει τὸ ἀντικείμενον *ἔναρθρον*. Βλέπομεν πρὸς τούτοις εἰς τὴν ἑπομένην σελίδα (48) τὸ παράδειγμα «*ἔσ᾽ ἁ υἱός*» (=ἔχεις ἕνα υἱὸν) μὲ τὸ ἀντικείμενον κατ᾽ ὀνομαστικὴν κατὰ τὰ προηγούμενα, ἀλλὰ κατωτέρω τῆς αὐτῆς σελίδος «*πῆε σὸν υἱόν του*» (=ἐπῆγεν εἰς τὸν υἱόν του) μὲ τὸ ἀντικείμενον εἰς τὴν αἰτιατικήν, διότι τοῦτο εἶναι ἔναρθρον. Καὶ ὀλίγον κατωτέρω «*τὸ πεινασμένο στουλλὶ τὸ φοῦρνο χάνει τα*» (=...χαλάει τὸν φοῦρνον) κατ᾽ αἰτιατικήν, ἔτι δὲ «*᾽σ τὸ λύκο τζὸ φοβεῖται*» (=ἀπὸ τὸν λύκον δὲν φοβεῖται), ἐν σελ. 48 καὶ 74 «*νὰ ἰδῶ τὸν ὅηλον*» (=νὰ ἰδῶ τὸν ἥλιο), ἐν σελ. 73 «*κάθεται σὸν κῶν του*» (=κάθεται στὸν κῶλο του, εἶναι καθιστός), ἐν σελ. 74 «*πῆρε τὴ χολήν του*» καὶ «*ὁ Θεὸς νὰ κρυέσῃ τὴν καρδίαν σου*», τοὐναντίον δὲ ἐν σελ. 51 «*εἶδαν ἁ νομάτ᾽*» (=εἶδαν ἕνα ἄνθρωπον) κατ᾽ ὀνομαστικὴν (κατ᾽ αἰτιατικὴν θὰ ἦτο *νομάτη*), Λαογραφίας 11, 135 § 37 παροιμ. «*ἡ μά σου σάν μου* (=ὅταν) *σὲ γέννησε, σφογγᾶτος ἔφαγε*», αὐτόθι σελ. 150 § 256 «*᾽πιέσα ἁ κλέφ*» (=ἔπιασα ἕνα κλέφτην) [1].

Ἐκ τούτων φαίνεται ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἀναλογικῆς ἐπεκτάσεως ἐξ ἀφετηρίας τοῦ πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ, ἀλλ᾽ ὅτι εἶναι ἕτερον ἑκάτερον.

Ποία εἶναι ἡ αἰτία τοῦ φαινομένου τούτου, οὐδὲν δύναται νὰ λεχθῇ μετὰ πειθανάγκης. Ἡμεῖς φερόμεθα πρὸς γνώμην τινά, τὴν ὁποίαν κατωτέρω θὰ διατυπώσωμεν σκεπτόμενοι ὡς ἑξῆς:

Ἔχομεν ὑπ᾽ ὄψιν ἕτερον φαινόμενον τοῦ ἰδιώματος τούτου ἀξιολογώτατον, περὶ τοῦ ὁποίου γίνεται ὁ προσήκων λόγος ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἐν σελ. 51 τῆς πραγματείας του. Κατὰ τοῦτο αἱ τελικαί, αἱ εἰδικαὶ καὶ αἱ ἀναφορικαὶ προτάσεις, αἱ συνδεόμεναι μετὰ τῆς κυρίας διὰ τῶν συνδέσμων *νά*, *ὅτι* καὶ τοῦ ἀναφορικοῦ *ποὺ* ἐν τῇ κοινῶς λαλουμένῃ, ἐνταῦθα παρατάσσον-

[1] Ὅταν τὸ ἀντικείμενον προσδιορίζεται ὑπὸ ἐπιθέτου, λέγεται ἐπίσης κατ᾽ αἰτιατικὴν (Λαογρ. 11, 137 § 65): «*Μὸ τὴν δεβωσύνα τοῦ θωρεῖ τὄργο, ὀρτὸ ψυχὴν τζὸ δίδει*» (=ὅποιος ζῇ μὲ διαβολιές, δὲν ξεψυχᾷ εὔκολα).

ται άνευ των συνδέσμων τούτων, οίον λέγεται «*άπὸς γανόστη δεβοσύνες, μὴ ὑπάη* (=ή άλεπού έσκέφθη κατεργαριές νὰ μὴν πάη), «*'νεκομπούμεστε, μὴ φουσκώσουμε 'σ τὸ νερό*» (=ανασκουμπωνόμαστε νὰ μὴ μουσκευθοῦμε ἀπὸ τὸ νερό), «*γρέψετε φύετε*» (=κοιτάξετε νὰ φύγετε), «*τὸ κορίτσι ἤγρεψε κι, τὸ πουλλὶ τζό 'νι*» (=τὸ κορίτσι παρετήρησεν ὅτι τὸ πουλλὶ δὲν εἶναι), «*ἔσει μῆνα, ζουλεύει τὸ χρόνο*» (=ὑπάρχει μῆνας ποὺ τρέφει τὸ χρόνο), «*εἶδ' ἂν κορίτσι, κάθετ' ἀτσεῖ*» εἶδε ἕνα κορίτσι ὅτι κάθεται ἐκεῖ). Καὶ τὸ ἀντὶ ὑποθετικοῦ συνδέσμου *νὰ* παραλείπεται: «*μὴ ἤμουν ἐγώ, χὰ ψοφήσ'*» (=ἂν δὲν ἤμην ἐγώ, θὰ ἐψοφοῦσε).

Καὶ παρατηρεῖται μὲν ἡ σύνταξις αὕτη σπανίως εἰς μεσαιωνικὰ ποιήματα, ὡς ὀρθῶς λέγει ὁ συγγραφεύς, προσθέτομεν δὲ καὶ ἡμεῖς ὅτι καὶ εἰς παροιμίας καὶ εἰς δημοτικὰ ᾄσματα ἐνίοτε, ἀλλ' ἐν τούτοις ἡ παράλειψις τοῦ συνδέσμου ἀποκαθίσταται ὑπὸ τῆς κοινῆς ἀντιλήψεως, τὸ ἴνδαλμα δηλονότι τῆς πλήρους συντάξεως σῴζεται ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λαλοῦντος, ἐν Φαράσοις ὅμως ἡ παράλειψις τοῦ συνδέσμου ἀποτελεῖ κανόνα καὶ νοεῖται ὁ λόγος ἄνευ ἀποκαταστάσεως τοῦ συνδέσμου νοερῶς.

Νομίζομεν ὅτι τὸ φαινόμενον τοῦτο δὲν εἶναι ἄσχετον πρὸς τὴν σύνταξιν τῆς ὀνομαστικῆς ἀντὶ τῆς αἰτιατικῆς. Ὅπως ἐν τῇ συνδέσει τῶν ἀνωτέρω ὑποτελῶν προτάσεων παραλείπονται οἱ ἀναγκαῖοι σύνδεσμοι, οὕτω καὶ τὸ ἀντικείμενον τοῦ ῥήματος παρατάσσεται ἄνευ ἐξαρτήσεως ἐξ αὐτοῦ, ὅταν δὲν ἐπιβάλλῃ τὴν ἐξάρτησιν τὸ ἄρθρον ἢ ὁ ἐπιθετικὸς προσδιορισμός. Ὅπως ἐν τῇ συνδέσει τῶν προτάσεων ἄνευ τῶν συνδέσμων ἐξωτερικῶς μόνον φαίνονται αὗται ἀνεξάρτητοι, ἐνῷ λογικῶς εἶναι ἐξηρτημέναι, διότι ἡ μία συμπληροῖ τὴν ἄλλην, οὕτω καὶ εἰς τὴν ἐκδοχὴν τοῦ κατ' ὀνομαστικὴν ἀντικειμένου ὡς συμπληρώματος τοῦ ῥήματος ἄγει ἡμᾶς ἡ λογικὴ σχέσις καὶ οὐχὶ ἡ πτωτικὴ κατάληξις. Οἱ σύνδεσμοι καὶ αἱ καταλήξεις ἀποτελοῦσιν ἐξωτερικὸν τύπον τῆς ἐξαρτήσεως[1]. Ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος τοιούτους τύπους δὲν εἶχεν. Ἤτοι τῶν δύο τούτων φαινομένων ἡ αἰτία εἶναι ἡ αὐτή, πρωτόγονος κατάστασις ἐξαρτήσεως ἐννοιῶν καὶ διανοημάτων διὰ τὴν μακρὰν ἀπαιδευσίαν καὶ διὰ τὴν σύγχυσιν, τὴν ὁποίαν ἐπιφέρουν οἱ μεθ' ὧν ἐπικοινωνοῦσι ξενόγλωσσοι.

Θ'

Ἀναφορικὴ πρότασις προσδιορίζουσα ἔναρθρον οὐσιαστικόν, προτασσομένη αὐτοῦ. Τὸ ἀναφορικὸν μόριον τοῦ.

Ἐν σελίδι 48 ἀναγινώσκεται «Ὁ ἀναφορικὸς προσδιορισμὸς ἀντὶ νὰ ἀκολουθῇ στὸ οὐσιαστικὸ ποὺ προσδιορίζει, ὅπως συμβαίνει στὴν κοινὴ

[1] Βλ. Χατζιδάκι Γενικῆς Γλωσσικῆς 447 κ.ἑ.

Νεοελληνική, προτάσσεται, π.χ. *κανεῖ τοῦ εἶπες κατζία* (=ἀρκοῦν τὰ λόγια ποὺ εἶπες), *τοῦ νεγκώθει ὁ νομάτ'* (=ὁ ἄνθρωπος ποὺ γυρίζει), *τοῦ τζο τρώ' σκόρdo ὁ νομάτ'* (=ὁ ἄνθρωπος ποὺ δὲν τρώει σκόρδο)...». Ἀκολουθοῦν καὶ ἄλλα τινὰ παραδείγματα. Τελευτῶν δὲ λέγει ὁ συγγραφεὺς ὅτι ἡ σύνταξις αὕτη προέρχεται ἀπὸ ἐπίδρασιν τῆς Τουρκικῆς καὶ παραπέμπει εἰς τὸν R. Dawkins (Modern Greek in Asia Minor, σελ. 201 κ.ἑ.), ὅστις πρῶτος ἐδίδαξε τοῦτο.

Ἐν πρώτοις παρατηροῦμεν ὅτι εἰς τὴν κοινῶς λαλουμένην Ἑλληνικὴν οὐχὶ οἱαδήποτε ἀναφορικὴ ἀντωνυμία ἀκολουθεῖ τὸ οὐσιαστικόν, εἰς τὸ ὁποῖον ὡς εἰς δεικτικὸν ἀναφέρεται. Ἀκολουθεῖ ὄντως τὸ δεικτικὸν ἡ οὐσιαστικὴ ἀναφορικὴ ἀντωνυμία *ὁ ὁποῖος—ἡ ὁποία—τὸ ὁποῖον* καὶ τὸ ἀντικαθιστῶν αὐτὴν εἰς πᾶν γένος, ἀριθμὸν καὶ πτῶσιν ἀναφορικὸν ἐπίρρημα *ὅπου* ἢ *ποὺ* (ἢ *ποῦ*). Αἱ ἐπιθετικαὶ ὅμως ἀναφορικαὶ ἀντωνυμίαι *ὅσος—ὁσοσδήποτε, ὁποῖος—ὁποιοσδήποτε* συνηθέστατα ἀναφέρονται εἰς δεικτικὸν ἐπιτασσόμενον, οἷον λέγεται: «*ὅσοι ἢ ὁσοιδήποτε ἄνθρωποι ἔρχονται*» καὶ «*ὁποῖοι ἢ ὁποιοιδήποτε καὶ ἂν εἶναι οἱ ἄνθρωποι*» κτλ.

Ἀλλὰ καὶ ἂν περιορισθῶμεν εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ ἀντικαθιστῶντος τὴν οὐσιαστικὴν ἀναφορικὴν ἀντωνυμίαν ἐπιρρήματος *τοῦ (=ποῦ* ἢ *ποὺ)* εἰς τὸ Φαρασαϊκὸν ἰδίωμα, διερωτώμεθα, εἶναι πράγματι δάνειον Τουρκικὸν ἢ μήπως συμβαίνει τοὐναντίον ἢ μήπως εἶναι τυχαία σύμπτωσις; Θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετασθῇ τὸ φαινόμενον τοῦτο ὑπ' ἀνθρώπου γνωρίζοντος τὴν Ἀραβικὴν καὶ τὴν Περσικὴν γλῶσσαν, ἐκ τῶν ὁποίων, μάλιστα κατάγεται ἡ Τουρκική, ἂν δηλ. ἡ τοιαύτη σύνταξις εἶναι καὶ Ἀραβικὴ ἢ Περσική.

Πάντως ὅμως εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν δὲν εἶναι ἀναγκαῖον νὰ προηγῆται τὸ δεικτικόν, εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται ἡ ἀναφορικὴ ἀντωνυμία, πολλάκις ἕπεται. Οὕτω π.χ. τὸ παρεχόμενον παράδειγμα: «*κανεῖ τοῦ εἶπες κατζία*» (=ἀρκοῦν τὰ λόγια ποὺ εἶπες) δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν ἀρχαίαν μὲ τὴν αὐτὴν σειρὰν τῶν ὅρων τῆς προτάσεως: «*ἱκανοί εἰσιν, οὓς εἶπας λόγους*», καὶ τὸ ἐν σελ. 66: «*τοῦ 'νρεύκε ἤτουν ἀτὸ*» (=αὐτὸ ἦταν ποὺ ζητοῦσε) ἀποδίδεται: «*ὃ ἐζήτει, τοῦτ' ἦν*», καθὰ εἶναι συντεταγμένον τὸ γνωριμώτατον παράδειγμα Ξεν. Ἀπ. 1,1,1: «*οὓς ἡ πόλις νομίζει θεούς, οὐ νομίζων*». Εἶναι δὲ ἡ σύνταξις αὕτη παλαιοτάτη, οἷον Ἰλ. Ρ 640: «*εἴη δ' ὅστις ἑταῖρος ἀπαγγείλειε τάχιστα*».

Ἀλλ' ἡ Φαρασαϊκὴ αὕτη σύνταξις παρέχεται καὶ ἄλλως, οἷον «*τοῦ τζὸ τρώ' σκόρdo ὁ νοματ'*»=(κατὰ τὴν σειράν): «ποὺ δὲν τρώει σκόρδο ὁ ἄνθρωπος». Ἐνταῦθα τὸ δεικτικὸν λέγεται ἐνάρθρως, οὗ ἕνεκα δὲν δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐπίσης ἐνάρθρως. Δὲν δυνάμεθα ἄρα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ τύπος τῆς συντάξεως ταύτης κατάγεται ἐκ τῆς ἀρχαίας. Δύναται ὅμως νὰ ἔχῃ ἄλλως.

Παρέχεται ἐκ Φαράσων ἡ παροιμία: «*τοῦ δάκνει τὸ στουλί, τζὸ ἀλεῖ*»=

ποὺ δαγκάνει τὸ σκυλί, δὲν γαυγίζει, ἀντί: *τὸ σκυλὶ ποὺ δαγκάνει δὲ γαυγίζει,* ἐπίσης: «*τοῦ φέκνει τὸ ψάρι, ἔνι μεγα*»=*ποὺ (ξε)φεύγει τὸ ψάρι, εἶναι μεγάλο,* ἀντί: *τὸ ψάρι ποὺ (ξε)φεύγει εἶναι μεγάλο*[1]. Ἤδη δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι δὲν εἶναι δύσκολον ἡ μορφὴ αὕτη τῶν παροιμιῶν νὰ ἔχῃ προέλθει ἐκ παλαιοτέρας μορφῆς: *«*τὸ στσυλί, τοῦ δάκνει, τζὸ ἀλεῖ*»* καὶ *«*τὸ ψάρι, τοῦ φέκνει, ἔνι μέγα*»*, μετεβλήθησαν δὲ εἰς τὴν παραδιδομένην μορφὴν κατὰ τὸ σύνηθες ἐν τῷ ἰδιώματι σχῆμα: *τὸ ζεστὸ ὁ ἄνεμος, τὸ παλὸν ὁ χωρίος, τὸ μέγον ὁ υἱός, τὸ σὸν ὁ τατᾶς* κττ., καθʼ ὃ προηγεῖται τοῦ ἐνάρθρου οὐσιαστικοῦ ὁ προσδιορισμὸς αὐτοῦ[2].

Ἡ τάσις αὕτη τῶν λαλούντων ἐνταῦθα, πρὸς τὴν πρόταξιν τοῦ προσδιορισμοῦ, παρατηρεῖται καὶ ἐν ἄλλοις, οἷον λέγεται: «*τοῦ Μάρτι τὰ δέκα*»= ἡ δεκάτη Μαρτίου (σελ. 71), «*τοῦ στοῦ τὸ ψάρι*» (ἡ γάμπα, αὐτόθι), δηλ. τοῦ ὀστοῦ ἡ ψόα[3], «*Θεοῦ νομάτ'*» παρὰ Dawkins, ἔνθʼ ἀν. (σελ. 461)=ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ, ἀγαθός. Πρβ. καὶ τὸ πρωθύστερον: «*κλαίει τσαὶ κάται*» (σελ. 73)=*κλαίει καὶ κάθεται* ἀντὶ τοῦ συνήθους: «*κάθεται καὶ κλαίει*» (=διαρκῶς κλαίει).

Πάντως, ἐξ ὅσων ἔχομεν ἐνωπιόν μας, οὐδεὶς δύναται νὰ εἶναι βέβαιος περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς συντάξεως ταύτης. Ἀλλʼ ἂν λάβωμεν ὑπʼ ὄψιν ὅτι καὶ ἐν Πόντῳ παρατηρεῖται αὕτη, καθὰ μανθάνομεν ἐκ τοῦ βιβλίου (σελ. 85), οἷον λέγεται ἐνταῦθα: «*ξεβάλλει τὸ φόρυνε τὸ ροῦχο*» ἀντί: «*ξεβάλλει τὸ ροῦχο, τὸ φόρυνε*» θὰ διστάσωμεν ἔτι μᾶλλον νὰ ἀποδώσωμεν αὐτὴν εἰς Τουρκικὸν δάνειον ὡς ἔπραξεν ὁ Dawkins. Δὲν πρέπει πρὸς ταύτοις νὰ λησμονοῦμεν ὅτι ξέναι λέξεις εὐκόλως προσλαμβάνονται διὰ τὴν ἐπιμειξίαν, συντάξεις ὅμως δυσκολώτατα.

Κατὰ ταῦτα ἡ μὲν σύνταξις καθʼ ἣν τὸ ἀκολουθοῦν οὐσιαστικὸν λέγεται ἄνευ ἄρθρου: «*ἰκανεῖ τοῦ εἶπες κατζία*» δύναται νὰ ἔχῃ κατὰ τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν σύνταξιν, «*οὓς ἡ πόλις νομίζει θεούς, οὐ νομίζων*», ἡ δὲ σύνταξις καθʼ ἣν τὸ ἀκολουθοῦν οὐσιαστικὸν λέγεται μετʼ ἄρθρου «***τοῦ δάκνει τὸ στσυλὶ τζὸ ἀλεῖ***» δύναται νὰ ἔχῃ κατὰ μεταγενεστέραν ρύθμισιν, καθʼ ἣν προελήφθη μὲν ὁ προσδιορισμὸς *τοῦ δάκνει*, ὑπεχώρησε δὲ τὸ προσδιοριζόμενον ***τὸ στσυλὶ*** ἐκ τῆς κανονικῆς σειρᾶς: «*τὸ στσυλί, τοῦ δάκνει, τζὸ ἀλεῖ*».

Πρὸς τούτοις θεωροῦμεν ἀναγκαῖον νὰ εἴπωμεν, ἣν ἔχομεν γνώμην περὶ τοῦ ἀναφορικοῦ *τοῦ*, εἰς τὸ ὁποῖον πιθανώτατα θὰ προσκόψῃ ὁ ἀναγνώστης,

---

[1] Βλ. Λαογραφίας τομ. 11 (1930) σελ. 148-149.

[2] Ἔχομεν ὑπʼ ὄψιν ὅτι ἡ σύνταξις αὕτη εἶναι γενικωτέρα: *τὰ παλιὰ τὰ χρόνια, ὁ καλόμοιρος ὁ Γιάννης, ὁ φτωχὸς ὁ Φίλιππας* κττ., ἀλλὰ δὲν ἀποτελεῖ κανόνα.

[3] Φαίνεται ὅτι εἰς τὴν φράσιν ταύτην σημαίνεται τὸ τῆς κνήμης ὀστοῦν (βλ. σελ. 56). Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι ἐνταῦθα ὠνομάσθη *ψάρι* (<*ψοάριον*<*ψόα*) συνεκδοχικῶς καὶ ὁ μῦς τῆς κνήμης (καὶ τοῦ βραχίονος, σελ. 62) ἀπὸ τοῦ ψοΐτου μυός.

διότι ἄλλως καὶ ὑπὸ τοῦ Dawkins γράφεται μετʼ ὀξείας ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν παροιμιῶν τοῦ Ἀναστασίου Λεβίδου ἐν Λαογραφίας τόμῳ 11 (1930) 148 κ.ἑ. καὶ ἐν τῷ μνημονευθέντι βιβλίῳ του σελ. 176 § 320 γράφει αὐτὸ ἐπίσης μετʼ ὀξείας καὶ λέγει ὅτι ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς *ποῦ*. Ὁ δὲ συγγραφεὺς τῆς πραγματείας, περὶ ἧς ὁ λόγος, παρέχει ἐν σελίδι 66: *τοὺ*=ποὺ (ἀναφορ.)...» μετʼ ὀξείας, ἐπίσης καὶ ἐν τῷ πίνακι (σελ. 101), ἐν τῇ παραγράφῳ δέ, τὴν ὁποίαν ἤδη ἐξετάζομεν, γράφει *τοῦ* μετὰ περισπωμένης εἰς πάντα τὰ παρεχόμενα παραδείγματα. Ἑπομένως ἀμφιβολία τις ὑπάρχει περὶ τῆς φύσεως τοῦ λεξιδίου τούτου.

Ἔχομεν τὴν γνώμην ὅτι τὸ *τοῦ* τοῦτο εἶναι ἀρχαιότατον γλωσσικὸν στοιχεῖον διασωθὲν ἐν τῷ ἰδιώματι τῶν Φαράσων. Εἶναι γενικὴ τῆς ἀναφορικῆς ἀντωνυμίας *ὅ – ἥ – τό*, ἐξελιχθεῖσα εἰς ἐπιρρηματικὴν χρῆσιν, καθὰ ἀκριβῶς τὸ *ποῦ*, ὅπερ ἐπίσης χαρακτηρίζεται ἀρχαιοτάτη γενικὴ τῆς αὐτῆς ἀντωνυμίας, εἶναι ἄρα τὸ *τοῦ* καὶ τὸ *ποῦ* ἀδελφοὶ τύποι[1]. Δὲν πρέπει δὲ νὰ νομίσῃ τις τὴν διάσωσιν ταύτην ἀπίθανον, διότι ἐπίσης διασῴζεται ἐνταῦθα καὶ ἡ ὀνομαστικὴ ταύτης ὑπὸ τὸν τύπον *ὅτις*, δηλ. ὑπὸ τὸν τύπον, τὸν ὁποῖον παρέχει ὁ Ὅμηρος, οἷον εἰς τὴν γνωριμωτάτην φράσιν· «*ὅτις τοιαῦτά γε ῥέζοι*», Οὕτω παρέχει ὁ Ἀνδριώτης ἐν σελ. 58: «*ὅτις* (ὅστις), αἰτ. *ὅτινα*, ὅποιος», ἔτι δὲ καὶ «*ὅνdινα ποῖον* (ὅντινα ποῖον) ὁποιονδήποτε». Διασῴζεται δὲ καὶ ἡ ἀόριστος ἀντωνυμία, οἷον ἐν σελ. 59 παρέχεται ἡ παροιμία: «***τὶς σπέρνει τσαὶ τὶς θερίζει***»=ἄλλος σπέρνει καὶ ἄλλος θερίζει.

Καὶ ἄλλα δύναταί τις νὰ καταλέξῃ ἐκ τῆς πραγματείας ταύτης ἀρχαιότατα γλωσσικὰ στοιχεῖα· οἷον διεσώθη τὸ ἐπίρρημα *διχῶς* (περισπώμενον) ὑπὸ τὸν τύπον *θεχοῦς*[2] καὶ μάλιστα συντασσόμενον μετὰ γενικῆς, καθὰ καὶ ὁ συγγραφεὺς παρετήρησε, οἷον «*θεχοῦς στσυλοῦ*»=χωρὶς σκυλὶ (σελ. 49), ἡ αἰτιατικὴ τοῦ κατά τι, οἷον «*πονῶ τὴν τζοιλία μου*» (αὐτόθι), τὰ ὀνόματα: *τελέτρι*=κοπίδι, σμίλη (σελ. 62) ἐκ τοῦ **τερέτριον*<*τέρετρον*=τρύπανον, *χαλτζὶ*=καζάνι (σελ. 38, 62 κ.ἄ.), ἐκ τοῦ *χαλκίον*=τὸ ἐκ χαλκοῦ ἀγγεῖον, τὸ ρῆμα *ζέω*=βράζω (σελ. 57,62), ὅπερ Ὁμηρικόν, τὸ *δρεύω*=ποτίζω, ἐκ τοῦ *ἀρδεύω*, καὶ τὸ παράγωγον *δρέψιμον*=πότισμα, ἐκ τοῦ *ἄρδευσις* (βλ. Βασ. Φάβην ἐν Λεξικογρ. Δελτ. 1, 101 καὶ Ἱστορ. Λεξικὸν ἐν λ. *ἀρδεύω*), *μασωτῆρες (-μασητῆρες)* ἐπὶ τῶν ὀδόντων, διʼ ὧν κατʼ ἐξοχὴν γίνεται ἡ μάσησις, τῶν τραπεζιτῶν. Καὶ ἄλλα δύναταί τις νὰ θησαυρίσῃ ἐκ τοῦ βιβλίου τούτου ἀρχαῖα μὴ μαρτυρούμενα ἄλλοθεν ἐκ τῶν γνωστῶν ἰδιωμάτων. Τούτου

---

[1] Βλ. Brugmann-Thumb, Griechische Grammatik σελ. 295 § 3, πρβ. δὲ καὶ σελ. 285 § 283, α, ἔνθα διδάσκεται ὅτι τὸ *ποῦ* καὶ τὸ *τοῦ* εἶναι τῆς αὐτῆς ἐτυμολογικῆς ἀρχῆς.

[2] Ἀντὶ *θεχοῦς* περιέμενέ τις *θεγοῦς*, καθὰ ἐν Πόντῳ λέγεται *θίγως* ἀντὶ *δίχως* (Βλ. Βασ. Φάβην ἐν Λεξικογρ. Δελτ. 2,95), παρέμεινε δὲ ἀτελὴς ἡ ἀντιμετάθεσις τοῦ ἤχου καθὰ εἰς τὸ *Φύθιος* ἀντὶ *Φύτιος* ἐκ τοῦ *Πύθιος* (Βλ. αὐτόθι σελ. 88).

ἕνεκα δυνάμεθα νὰ μὴ δυσπιστήσωμεν εἰς τὴν ἀρχαιότητα τοῦ ἀναφορικοῦ ἐπιρρήματος τοῦ=*ποῦ*.

Τὰ ἀνωτέρω ἐξετασθέντα ἐννέα θέματα εἶναι ἀναμφισβητήτως πολλοῦ λόγου ἄξια καὶ ὅλως ἰδιωματικά. Κατωτέρω ἐξετάζονται τρία μικρὰ ζητημάτια, περιλαμβανόμενα εἰς τὸ ἐξετασθὲν κεφάλαιον τῶν συντακτικῶν φαινομένων, ὡς ἀμελέστερον μᾶλλον καὶ μετὰ σπουδῆς συντεταγμένα.

Ι'

***Τὰ ἀρνητικὰ μόρια* δὲν *καὶ* μὴ *ὡς προκλιτικά.*—Ἐγκλιτικὰ *καὶ* Προκλιτικά.**

Δὲν λέγεται μετ᾽ ἀκριβείας ἐν σελίδι 47 ὅτι εἰς τὴν κοινῶς λαλουμένην γλῶσσαν «τὸ ἀρνητικὸ μόριο δέχεται τὸν ἰσχυρότερο τόνο τῆς φράσης». Ἀπαγγέλλων τις ἄνευ ἐπιτηδεύσεως τὰς φράσεις: «*τὰ μικρὰ δὲν ἤθελε, τὰ μεγάλα γύρευε*»[1] καὶ «*σήμερα δὲν ἔχομε καιρὸ*» εἶναι τῶν ἀδυνάτων νὰ τονίσῃ τὸ *δὲν* ἰσχυρῶς, διότι φυσικῶς εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀπαγγείλῃ τις ὀξὺν τόνον εἰς δύο ἐφεξῆς συλλαβὰς ἐν ἀφελεῖ λόγῳ· δὲν εἶναι δὲ δυνατὸν νὰ τονισθοῦν ἀσθενῶς τὰ δύο ἀκολουθοῦντα ῥήματα *ἤθελε* καὶ ***ἔχομε***.

Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ αὕτη ἡ ὑπόστασις τοῦ *δὲν* διδάσκει ἡμᾶς ὅτι εἶναι λέξις ἄτονος. Ὅτε ἠφανίσθη ἡ ἐπιτατικὴ σημασία τοῦ *οὐδέν*, ἐξ οὗ προῆλθε τὸ δέν, ὅτε δηλ. τὸ *οὐδὲν* δὲν διεστέλλετο τοῦ *οὐ* καὶ τὸ *οὐδὲν κοιμᾶται* κατέστη ἰσοδύναμον τῷ *οὐ κοιμᾶται*[2], ἐτίθετο πάντοτε πρὸ τοῦ ῥήματος ὡς προκλιτικὸν καὶ οὕτω ἡ ἀρκτικὴ συλλαβὴ αὐτοῦ *οὐ*—ἐξέπεσεν, ὅπως καὶ τὸ ἀρκτικὸν *ἰ*—τοῦ *ἵνα*, τὸ *ὀ*—τοῦ *ὀψὲ*>*ψὲ*>*ψές*, ὅπως τὸ *ἄφες* ἔγινε *ἄς*, τὸ ***θέλει να*** ἔγινε *θενὰ*>*θά*. Πάντων τούτων ἡ συγκοπὴ συνετελέσθη, ἀφοῦ πρῶτον κατέστησαν γραμματικῆς σχέσεως δηλωτικὰ καὶ οὕτω προκλιτικά, ἤτοι ἄτονα.

Καὶ τὸ ἀπαγορευτικὸν *μή*, ὅπως τὸ *δέν*, τίθεται πάντοτε πρὸ τοῦ ῥήματος καὶ εἰς τὸν τόνον αὐτοῦ ὑπάγεται, οἷον ***μὴ φεύγετε*** ἢ ***νὰ μὴ φύγετε***, ὅπως ***δὲν φεύγετε***. Εἰς τὴν ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου κοινολεκτουμένην φράσιν: «*μὴ κρίνετε, ἵνα μὴ κριθῆτε*» ὁ πρωτεύων τόνος κεῖται ἐπὶ τοῦ ***κρίνετε*** καὶ τοῦ *κριθῆτε*, τὸ *μὴ* εἰς ἀμφοτέρας τὰς προτάσεις ἔχει δευτερεύοντα τόνον. Μόνον ὅταν ἐξαίρεται ἡ ἔννοια τῆς ἀρνήσεως ἢ τῆς ἀπαγορεύσεως, δύναται νὰ κεῖται ὁ κύριος τόνος ἐπὶ τοῦ ἀρνητικοῦ. Τοῦτο δὲ συμβαίνει ἰδίᾳ ἐν ἀρχῇ λόγου καὶ ἐν κυρίᾳ προτάσει.

---

[1] Ἡ φράσις αὕτη εἶναι ἔμμετρος, ἀλλὰ δὲν ἀπαγγέλλει τις αὐτὴν κατὰ πόδας.

[2] Βλ. Κόντον ἐν Ἀθηνᾶς 19 (1907) 413 κ.ἑ. ἔνθα γίνονται παραπομπαὶ καὶ εἰς τὸν Μαυροφρύδην καὶ τὸν Κοραῆν περὶ τοῦ *οὐδὲν=δέν*.

Ἐπανορθώσεως χρῄζει καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ***τζὸ*** ὡς ἐγκλινομένου, οἷον εἰς τὴν παρεχομένην φράσιν «*τζο χόρτασες*», ὅπου τοῦτο ἀπαγγέλλεται ἄνευ τόνου. Ἔγκλισις σημαίνει μεταβίβασιν τοῦ τόνου ἀνωτέρω εἴτε ἐπὶ τῆς αὐτῆς λέξεως εἴτε ἐπὶ τῆς προηγουμένης. Ἐνταῦθα ὅμως πρόκειται περὶ ἀποβολῆς τοῦ τόνου καὶ ὑπαγωγῆς τῆς λέξεως εἰς τὸν τόνον τῆς ἑπομένης. Τοῦτο δὲ λέγεται *πρόκλισις*. Ἑπομένως ἔπρεπε νὰ χαρακτηρισθῇ τὸ ***τζὸ*** ὡς προκλιτικὸν καὶ οὐχὶ ἐγκλιτικόν.

Ἐν τούτοις ὑποπτεύομεν μήπως ὁ Ἀνδριώτης, χαρακτηρίσας τὴν λέξιν ὅτι *ἐγκλίνεται*, μετεχειρίσθη αὐτὴν ὑφ᾽ ἣν ἔννοιαν ἐκλαμβάνει τὸν ὅρον ***ἐγκλινόμενα*** ὁ Ἡρωδιανός. Διότι ὁ ὅρος *προκλιτικὰ* ἐπὶ τῆς σημασίας ταύτης ἠλέγχθη ὑπὸ τοῦ Κόντου ὡς οὐχὶ εὔστοχος (ἀλλ᾽ ὁ Ἀνδριώτης Κοντικός! τόσον καθυστερημένος!). Ὁπωσδήποτε ὅμως ὁ ὄντως ἄστοχος οὗτος ὅρος κατίσχυσε καὶ ἐπεκράτησεν. Ὁ Brugmann, τὸν ὁποῖον ὁ Ἀνδριώτης θὰ προετίμα μυρίων Κόντων, ἐπανειλημμένως γράφει ἐν τῇ Γραμματικῇ του Proklise, proklitisch κτλ., καὶ ὁ Χατζιδάκις ἐπίσης.

ΙΑ'

Ἡ ὀνομαστικὴ ἀντὶ τῆς κλητικῆς.

Ἐν σελίδι 47 ἀναγινώσκεται: «Ἡ ὀνομαστικὴ συχνὰ παίρνει τὴ θέση τῆς κλητικῆς, π.χ. *ἒ δεφός!* (=ἒ ἀδελφέ), *κόνεσ᾽ τὰ δαντάρε σου, ἒ ἀπός!* (=ἀκόνισε τὰ δόντια σου, ἀλεποῦ)». Καὶ κατωτέρω *ἒ υἱό μου*, ἀντὶ τοῦ *ὦ υἱέ μου*, ἀπὸ τὴν ὀνομαστικὴν *ὁ υἱό μου*.

Καὶ ἐπὶ τούτοις: «Πρόκειται γιὰ σύνταξη ποὺ μαρτυρεῖται καὶ στὴν ἀρχαία Ἑλληνική, π.χ. *ἐξ ἀγορᾶς ἢ πόθεν, Μενέξενος;* Πλάτ. Μενεξ. 1, *σέ τοι λέγω, ὁ Καρίων, ἀνάμεινον* Ἀριστοφ. Πλ. 1099, καὶ στὴ μεσαιωνική, π.χ. *τί θέλεις, ἡ θυγάτηρ μου, τὸ φῶς τῶν ὀφθαλμῶν μου;* Λύβ. Ροδ. 1991 (ἐκδ. Wagner), καὶ συνηθίζεται σήμερα σὲ πολλὰ νεοελλ. ἰδιώματα».

Ταῦτα βεβαίως γράφονται διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς χρήσεως. Ἀλλ᾽ εἶναι ἀρκετά; Ἔπρεπε νὰ ἀνέλθῃ ὁ συγγραφεὺς μέχρι τοῦ Ὁμήρου, ἐκ τοῦ ὁποίου θὰ ἐλάμβανε τὸ γνωριμώτατον ἐν Ἰλ. Γ 277: «*Ζεῦ πάτερ... ἠέλιος θ᾽ ὃς πάντ᾽ ἐφορᾷς*», καὶ ἐν Ὀδ. Τ 406: «*γαμβρὸς ἐμὸς θύγατέρ τε, τίθεσθ᾽ ὄνομα ὅττι κεν εἴπω*». Βλ. πρὸς τούτοις καὶ Αἰσχ. Ἀγ. 1081: «*Ἀπόλλων Ἀπόλλων ἀγυιᾶτ(α)*», Εὐρ. Ἡρ. 372: «*σοὶ δ᾽ ὦ κακόφρων ἄναξ*» ἀντὶ *ὦ κακόφρον ἄνα*, Ἀριστοφ. Ἱππ. 274: «*ὦ πόλις καὶ δῆμ᾽, ὑφ᾽ οἵων θηρίων γαστρίζομαι*». Καὶ ἀλλαχοῦ τῶν ποιητῶν, ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι ἡ χρῆσις αὕτη ἦτο δημοτικωτέρα κατὰ τοὺς δοκίμους χρόνους.

Καὶ ἀκόμη ἀνωτέρω θὰ ἠδύνατο νὰ ἀνέλθῃ ὁ συγγραφεὺς ἐπικαλούμενος τὴν διδασκαλίαν τῶν περὶ τὴν Ἰνδοευρωπαϊκὴν γλῶσσαν διατριβόντων,

ὅτι καὶ εἰς ταύτην ἐλαμβάνετο ἡ ὀνομαστικὴ ὡς κλητική. Καὶ ἐκ τῆς Καινῆς Διαθήκης θὰ ἠδύνατο νὰ καταλέξῃ τινά, οἷον Ἰω. 13, 13 *«ὑμεῖς φωνεῖτέ με, ὁ διδάσκαλος, ὁ κύριος καὶ καλῶς λέγετε»* ἀντὶ *διδάσκαλε, κύριε,* αὐτόθι 17, 25 *«πατὴρ δίκαιε καὶ ὁ κόσμος σε οὐκ ἔγνω»*, Ματθ. 11, 26 *«ναὶ ὁ πατήρ, ὅτι οὕτως εὐδοκία ἐγένετο ἔμπροσθέν σου»* ἀντὶ *ναί, πάτερ,* κτλ. Καὶ ἐκ τῆς ἄλλης ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, οἷον *«κύριος, ὁ Θεὸς ἡμῶν»* ἀντὶ *κύριε Θεὲ ἡμῶν*, καὶ τὸ καθ᾽ ἑκάστην λεγόμενον καὶ ἀκουόμενον *«ἅγιος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς»* ἀντὶ *ἅγιε Θεὲ* κτλ.

Οὕτως ὁ ἀναγνώστης θὰ εἶχεν ἐν βραχυτάτῃ περιλήψει τὴν ἱστορίαν τῆς ὀνομαστικῆς ὡς κλητικῆς, ὡς ἔχει κατωτέρω (σελ. 52 κ.ἑ.) τὴν ἱστορίαν τοῦ συνδέσμου *ὅτι*, εἰσάγοντος εὐθὺν λόγον, ἀπὸ τῆς παλαιοτάτης μαρτυρίας μέχρι σήμερον.

ΙΒ'

μοῦ εἶπε — μὲ εἶπε, μοῦ φαίνεται — μὲ φαίνεται, μοῦ καίει τὴν καρδιὰ — μὲ καίει τὴν καρδιά.

Ἐν σελίδι 50 ἀναγινώσκεται : «Ὅπως καὶ σὲ ἄλλα βορειοανατολικὰ ἰδιώματα τῆς νέας Ἑλληνικῆς, ἔτσι καὶ στὸ ἰδίωμα τῶν Φαράσων ἡ αἰτιατικὴ ἔχει ἐκτοπίσει τὴ γενικὴ ὡς ἔμμεσο ἀντικείμενο πολλῶν ρημάτων ποὺ στὴν κοινὴ Νεοελληνικὴ συντάσσονται μὲ γενική, π.χ. *νὰ σὲ δώσω* (=νὰ σοῦ δώσω), *νὰ σὲ φέρ'* (=νὰ σοῦ φέρῃ), *εἶπεν da τὸν ἄνdρα τς* (=τὰ εἶπε τοῦ ἀντρός της). Ἡ σύνταξη αὐτὴ εἶναι μεσαιωνική : *ἁπλώνω οὐχ εὑρίσκω σε μιλῶ σε, οὐ μιλεῖς με* Α. Κομν. Ποιήμ. παραιν. στ. 18 κτλ.».

Ὡς διατυποῦται ὁ κανὼν ἐννοεῖ τις ὅτι τὸ *νὰ σὲ δώσω* προῆλθεν ἐκ τοῦ *νὰ σοῦ δώσω* κατ᾽ ἀντικατάστασιν τῆς γενικῆς, καὶ τὸ μεσαιωνικὸν «*μιλῶ σε, οὐ μιλεῖς με*» ἐκ τοῦ «*μιλῶ σου, οὐ μιλεῖς μου*». Ἀλλὰ τοῦτο προφανῶς εἶναι ἄτοπον. Ἐνδέχεται νὰ ἐτυπώθη ἐκ παραδρομῆς *γενικὴ* ἀντὶ *δοτική*, ὁπότε καλῶς θὰ εἶχον τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα... Ἀλλὰ τὸ τέταρτον: «οἱ *πισικοὶ σὲ τά 'κλεψαν οἱ ἄλλοι... ἐπῆραν σέ τα ὅλα*» παραμένει ἀπροσάρμοστον πρὸς τὸν κανόνα. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὸ ρῆμα *ἐπῆραν* τοῦ *παίρνω* (=ἀφαιρῶ) ἡ σύνταξις αὐτοῦ μετὰ διπλῆς αἰτιατικῆς δύναται νὰ ἔχῃ κατ᾽ ἀρχαίαν παράδοσιν ὡς στερητικοῦ ρήματος. Οὐδεὶς λόγος ἐπιβάλλει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι προηγήθη ἡ μετὰ γενικῆς καὶ αἰτιατικῆς σύνταξις αὐτοῦ, ἐξ ἧς ἀνέκυψεν ἐκ νέου ἡ μετὰ διπλῆς αἰτιατικῆς σύνταξις. Ὡς πρὸς δὲ τὸ *ἔκλεψαν* τοῦ *κλέπτω*, ἐπειδὴ ἡ συνήθης σύνταξις τούτου εἶναι μετὰ γενικῆς καὶ αἰτιατικῆς, *κλέπτω τινός τι*, ἡ αἰτιατικὴ τοῦ προσώπου κατὰ τὴν ἰδιωματικὴν σύνταξιν ἀντικατέστησεν τὴν γενικήν. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀτοπία τοῦ κανόνος εἶναι προφανής.

Τὸ πρᾶγμα ἁδρομερῶς ἔχει ὡς ἑξῆς: Πολλῶν ρημάτων, συντασσομένων μετὰ δοτικῆς τοῦ ἐμμέσου ἀντικειμένου, οἷον τῶν λεκτικῶν καὶ τῶν δόσεως σημαντικῶν, ἡ δοτικὴ αὕτη εἰς μὲν τὰ Μακεδονικά, Θρᾳκικὰ καὶ Μικρασιατικὰ ἰδιώματα ἀντικατεστάθη ὑπὸ τῆς αἰτιατικῆς, εἰς δὲ τὰ ἰδιώματα τῆς ἄλλης Ἑλλάδος κατὰ τὸ πλεῖστον ἀντικατεστάθη ὑπὸ τῆς γενικῆς, οἷον ἐνταῦθα μὲν λέγεται «*θὰ μοῦ δώσῃ*», «*θὰ μοῦ πῇ*» ἐκεῖ δὲ «*θὰ μὲ δώσῃ*», «*θὰ μὲ πῇ*» (ἄνευ τῆς ἰδιωματικῆς ἀπαγγελίας τῶν βορείων ἰδιωμάτων). Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ ἀντικατάστασις αὕτη τῆς δοτικῆς τοῦτο μὲν εἰς αἰτιατικήν, τοῦτο δὲ εἰς γενικὴν ἤρχισε καὶ ἔβαινε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον παραλλήλως, πάντως δὲ ἀνεξαρτήτως ἀπ᾽ ἀλλήλων.

Ἀλλὰ καὶ ρημάτων, ἄλλως συντασσομένων παρὰ τοῖς παλαιοῖς, τὸ ἔμμεσον ἀντικείμενον συντάσσεται σήμερον μετὰ αἰτιατικῆς μὲν εἰς τὰ ἀνωτέρω ἰδιώματα, μετὰ γενικῆς δὲ εἰς τὰ πλεῖστα τῶν νοτίων, π.χ. ἐνταῦθα μὲν λέγεται «*μοῦ κλέβει τὰ βιβλία*», ἐκεῖ δὲ «*μὲ κλέβει τὰ βιβλία*»· ἐπίσης «*μοῦ κρατεῖ τὸ χέρι*» — «*μὲ κρατεῖ τὸ χέρι*», «*μοῦ καίει τὴν καρδιά*», — «*μὲ καίει τὴν καρδιὰ*» καὶ ἄλλα ὁμοίως. Καὶ ἡ διαφορὰ αὕτη τῆς συντάξεως πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς παραλλήλως προκύψασα. Ἀλλ᾽ εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ ζήτημα χρῄζει ἐκτενεστέρας μελέτης. Πάντως βλ. Γ. Χατζιδάκι, ΜΝΕ 1, 470 κ.ἑ. Γεν. Γλωσσ. 423 κ.ἑ. 431 κ.ἑ., ἔτι δὲ Μ. Τριανταφυλλίδην ἐν Νέας Ἑστίας τόμ. 20 (1936) σελ. 1468, ὅστις παρέχει καὶ τὴν ἀναγκαίαν βιβλιογραφίαν.

Καὶ ταῦτα μὲν ἀναφέρονται εἰς τὸ συντακτικὸν μέρος τοῦ ἰδιώματος, καθὰ ἐν ἀρχῇ εἴπομεν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ λοιπὰ κεφάλαια τοῦ βιβλίου περιλαμβάνονται ἀξιολογώτατα φωνητικὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα θὰ ἐξετάσωμεν ἐν πραγματείᾳ ἡμῶν γενικωτέρᾳ.

Ἐν Ἀθήναις, Νοεμβρίου μεσοῦντος 1948

ΒΑΣ. ΦΑΒΗΣ

Η ΔΙΚΑΙΟΔΟΣΙΑ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ ΕΠΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟΝ

Ἤδη ὁ ἀπόστολος Παῦλος (Α' Κορινθ. ς', 1–8) συνιστᾷ εἰς τοὺς χριστιανοὺς νὰ μὴ καταφεύγουν εἰς τὰ κοσμικὰ δικαστήρια πρὸς ἐπίλυσιν τῶν μεταξὺ αὐτῶν διαφορῶν, ἀλλὰ νὰ ἀρκῶνται εἰς τὴν κρίσιν προσώπων ὁμοθρήσκων. Ἡ ἀρχὴ αὕτη ἐπαναλαμβάνεται εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν φιλολογίαν τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων καὶ ἐξ αὐτῆς ἐπήγασεν ἡ ἁρμοδιότης τοῦ ἐπισκόπου ὡς προϊσταμένου τῆς θρησκευτικῆς κοινότητος πρὸς ἐπίλυσιν τῶν ἰδιωτικῶν διαφορῶν τῶν μελῶν της. Τὸ ρωμαϊκὸν κράτος τῶν χριστιανῶν αὐτοκρατόρων ἀνεγνώρισε λίαν ἐνωρὶς τὴν ἀνάμιξιν ταύτην τῶν ἐπισκόπων καὶ τὴν ἐρρύθμισε νομοθετικῶς. Ἀμφίβολον εἶναι ὅμως, ἐὰν τῇ προσέδωκε τὸν χαρακτῆρα δικαστικῆς λειτουργίας, ὡς ὑποστηρίζουν τινὲς ἢ ἐάν, ὡς δέχονται ὀρθότερον — κατ' ἐμὴν κρίσιν — ἄλλοι, αὕτη διετήρησε καὶ μετὰ ταῦτα τὸν ἀρχικόν της χαρακτῆρα ὡς μέσου εἰρηνικῆς ἐπιλύσεως τῶν διαφορῶν τῶν πιστῶν. Ὁ ἐπίσκοπος ἀποβλέπει κατὰ πρῶτον λόγον εἰς τὸν συμβιβασμὸν τῶν διαδίκων καί, ἐν ἀποτυχίᾳ αὐτοῦ, ἀναλαμβάνει τὴν μεταξὺ αὐτῶν διαιτησίαν. Ἡ αὐτοκρατορικὴ νομοθεσία ἀναγνωρίσασα τὴν οὕτως ἐκδηλουμένην ἀνάμιξιν τῆς ἐκκλησίας εἰς τὸν νομικὸν βίον τῶν πιστῶν, οὐδὲν ἰδιαίτερον προνόμιον ἀνεγνώρισεν οὐσιαστικῶς εἰς αὐτὴν—πλὴν τυπικῶν τινων διευκολύνσεων—δεδομένου ὅτι τόσον ὁ συμβιβασμὸς ὅσον καὶ ἡ διαιτησία ἦσαν θεσμοὶ ἀπὸ μακροῦ γνωστοὶ ἐν τῷ ρωμαϊκῷ δικαίῳ[1]. Μετά τινας ἀμ-

---

[1] Περὶ τῶν ἀνωτέρω καὶ τῶν πολλῶν καὶ σπουδαίων προβλημάτων, ἅτινα γεννᾷ ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα τῆς audientia episcopalis κατὰ τοὺς προϊουστινιανείους χρόνους καὶ τὰ ὁποῖα πολὺ ἀπέχουν ἀπὸ τοῦ νὰ ἔχουν ὁριστικῶς λυθῆ βλ. Giulio Vismara, Episcopalis audientia, Milano 1937 καὶ τὰς ἐκεῖ παραπομπάς· εἰς ταύτας πρόσθες A. Steinwenter ἐν Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt., τόμ. 58 (1938) σ. 370-373, L. Wenger, Istituzioni di procedura civile romana, trad. R. Orestano, Milano 1938, σ. 341-344, V. Bušek, Episcopalis audientia, eine Friedens- und Schiedsgerichtsbarkeit ἐν Zeitschrift der Savigny-Stiftung, Kan. Abt., τόμ. 59 (1939) σ. 453-492, G. Masi, L'udienza vescovile nelle cause laiche da Costantino ai Franchi ἐν Archivio giuridico, τόμ. 122 (1939) σ. 87-191. Τὴν μελέτην τοῦ G. Dix, Jurisdiction, episcopal and papal, in the early church ἐν Laudate, τόμ. 15 (1937) σ. 45-55, 101-124, 157-173, 232-250 καὶ τόμ. 16 (1938) σ. 107-118, 166-181, 231-243 γνωρίζω μόνον ἐκ παραπομπῆς.

φιταλαντεύσεις ἡ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἐπὶ τῶν ἰδιωτικῶν διαφορῶν ἐρρυθμίσθη ὡς ἑξῆς εἰς τὴν ἰουστινιάνειον κωδικοποίησιν. Διαφοραὶ μεταξὺ λαϊκῶν ὑποβάλλονται ὑπὸ τὴν κρίσιν τοῦ ἐπισκόπου μόνον ἐὰν συμφωνοῦν ἀμφότερα τὰ μέρη[1]. Κατὰ συνέπειαν, οὔτε ὑποχρέωσις τοῦ ἀντιδίκου πρὸς ἐμφάνισιν οὔτε ἐν ἀπουσίᾳ αὐτοῦ ἐρημοδικία ὑφίσταται κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴν νομοθεσίαν. Ὁ ἐπίσκοπος δύναται ὅμως, ἐὰν θέλῃ, νὰ ἐκβιάσῃ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἀπειθοῦντος διαδίκου μόνον διὰ τῆς ἀπειλῆς ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν. Ἐπὶ πλέον οὗτος ἀσκεῖ ἔλεγχον ἐπὶ τῶν κατὰ τόπους ἀστικῶν καὶ ποινικῶν δικαστηρίων καί, ἂν διαπιστώσῃ ὅτι ταῦτα, καίπερ ὑπομνησθέντα ὑπ' αὐτοῦ, βραδύνουν εἰς τὴν ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης ἢ αἱ ἀποφάσεις των δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τὸ δίκαιον, δέον νὰ ἀναφέρῃ τὸ πρᾶγμα εἰς τὸν αὐτοκράτορα (νεαρὰ 86 [ἔτ. 539] κεφ. 1). Ἐὰν πάλιν τις τῶν διαδίκων ἔχῃ λόγους νὰ ἀμφισβητῇ τὴν ἀμεροληψίαν τοῦ δικαστοῦ, ἡ ὑπόθεσις ἐκδικάζεται ἀπὸ κοινοῦ ὑπ' αὐτοῦ καὶ τοῦ ἐπισκόπου (κεφ. 2). Αἱ αἰτιάσεις τῶν πολιτῶν κατὰ τῶν ἀρχόντων ἐκδικάζονται εἰς πρῶτον βαθμὸν ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου καὶ εἰς δεύτερον ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος (κεφ. 4). Εἰς τὰς πόλεις, ἔνθα δὲν ἑδρεύει ἄρχων, ἁρμόδιος διὰ τὴν ἐκδίκασιν τῶν ἰδιωτικῶν διαφορῶν εἶναι ὁ defensor civitatis· ἀλλ' οἱ διάδικοι δικαιοῦνται νὰ προσφύγουν ἀντ' αὐτοῦ εἰς τὸν ἐπίσκοπον (κεφ. 7). Ἀληθῆ δικαιοδοσίαν ἀσκεῖ ὁ ἐπίσκοπος ἐπὶ τῶν τοῦ λεγομένου privilegium fori ἀπολαυόντων κληρικῶν καὶ μοναχῶν· ἡ νεαρὰ 123 (ἔτ. 546) κεφ. 21 (πρβλ. καὶ κεφ. 8, 22 καὶ 23) ὥρισε τελικῶς ὅτι πᾶσα ἀγωγὴ κατά τινος τούτων ἐκδικάζεται ὑποχρεωτικῶς τὸ πρῶτον ἐνώπιον τοῦ ἁρμοδίου ἐπισκόπου, κατὰ τῆς ἀποφάσεως τοῦ ὁποίου ἐπιτρέπεται ἐντὸς δεκαημέρου ἔφεσις ἐνώπιον τοῦ ἐπιτοπίου κοσμικοῦ δικαστοῦ, ἐκτὸς ἐὰν ἡ ἀπόφασις ἐξεδόθη κατὰ παραπομπὴν ἐκ μέρους τοῦ αὐτοκράτορος ἢ ἄλλου ἀνωτέρου ἄρχοντος, ὁπότε εἰς αὐτοὺς ἀπόκειται ἡ ἐκδίκασις τῆς ἐφέσεως. Νεαρὰ τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου τοῦ ἔτους 629[2], ἐπαναλαμβάνουσα κατ' οὐσίαν τὰς διατάξεις τῆς ἰουστινιανείου νομοθεσίας, ἐτροποποίησε ταύτην μόνον καθ' ὅσον ὥρισεν ὅτι ἡ ἔφεσις κατὰ τῆς ἀποφάσεως τοῦ ἐπισκόπου ἐκδικάζεται ὑπὸ τοῦ προϊσταμένου μητροπολίτου, ἡ δὲ κατὰ τῆς τοῦ τελευταίου ὑπὸ τοῦ πατριάρχου. Ἡ ἐκτέλεσις τῆς ἀποφάσεως ἐναπόκειται εἰς τὸ ἐκδὸν ταύτην ἐκκλησιαστικὸν δικαστήριον[3]. Ἡ νεαρὰ ὅμως τοῦ Ἡρακλείου δὲν περιελήφθη εἰς τὰ Βασιλικά, ἅτινα περιωρίσθησαν νὰ ἐπαναλάβουν τὸ περιεχόμενον τῆς νεαρᾶς 123

---

[1] Cod. Just. I, 4,7 (ἔτ. 398), 8 (ἔτ. 408).

[2] C. E. Zachariæ a Lingenthal, Jus Græco-romanum, Pars III, Lipsiæ 1857=I. Ζέπου - Π. Ζέπου, Jus Græco-romanum, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1931, Coll. I, ἀρ. 25.

[3] Πρβλ. ἀκόμη τὴν διάταξιν ΙΑ' 11 τῆς Ἐπαναγωγῆς, ἥτις ὅμως δὲν προσέλαβεν, ὡς γνωστόν, νομοθετικὸν κῦρος.

τοῦ Ἰουστινιανοῦ[1] καὶ τὸ αὐτὸ πράττει κατ' οὐσίαν καὶ τὸ ἑρμηνευτικοῦ νόμου θέσιν ἐπέχον χρυσόβουλλον τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ τοῦ ἔτους 1081[2], ὅπερ ὅμως ἐπάγεται : *εἰ μήπω πολλάκις τις τῶν ἀπαντώντων τὸ βασιλικὸν δικαστήριον ἐπιζητοίη. τότε γὰρ σχολαζόντων ἁπάντων ἡ βασιλικὴ μεγαλειότης διαιτήσει τῇ δίκῃ καὶ τεμεῖ τὸ ἀμφίβολον.* Ἐὰν ἡ σῳζομένη περίληψις τοῦ σχετικοῦ τμήματος ἄλλης νεαρᾶς τοῦ ἰδίου αὐτοκράτορος[3] ἀποδίδῃ ἐπακριβῶς τὸ ἀπολεσθὲν πρωτότυπον, ἀνεγνωρίσθη δι' αὐτῆς εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια δικαιοδοσία ἐπὶ τῶν εἰς τὰς ὑπὲρ εὐσεβῶν σκοπῶν δωρεὰς καὶ κληροδοτήματα ἀναφερομένων ἰδιωτικῶν διαφορῶν καθὼς καὶ τῶν γαμικῶν τοιούτων, ἐν ᾧ τρίτη νεαρὰ τοῦ αὐτοῦ Ἀλεξίου Α'[4], ὁρίζουσα τὰ κατὰ τὸ βάρος καὶ τὸν τρόπον τῆς ἀποδείξεως ἐπὶ δικῶν ἀπελευθερώσεως ἢ διεκδικήσεως εἰς δουλείαν, προϋποθέτει ὅτι αὗται κρίνονται ἐνώπιον ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων[5].

Παρετηρήθη ὅμως[6] ὅτι τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια δὲν περιωρίζοντο ἐν τῇ πράξει ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς οὕτω ὑπὸ τῆς πολιτικῆς νομοθεσίας ἀναγνωρισθείσης αὐτοῖς δικαιοδοσίας ἀλλ' ὑπερέβησαν ταῦτα, ἐπιλαμβανόμενα τῆς ἐκδικάσεως καὶ διαφορῶν, διὰ τὰς ὁποίας ἀποκλειστικῶς ἁρμόδια ἔδει νὰ ἦσαν τὰ πολιτικὰ δικαστήρια. Σκοπὸς τῆς παρούσης ἐργασίας εἶναι νὰ ἐρευνήσῃ ἐγγύτερον τὸ φαινόμενον τοῦτο καὶ δὴ ὑπὸ δύο ἐπόψεις· πρῶτον, ὡς πρὸς τὴν καθ' ὕλην ἔκτασιν τῆς δικαστικῆς δράσεως τῶν ἐπισκόπων, τουτέστι τὸ εἶδος τῶν διαφορῶν, ὧν ἐπελαμβάνοντο καὶ δεύτερον, ὡς πρὸς τὸν νομικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα (ἀληθὴς δικαιοδοσία ἢ διαιτησία;). Ὡς πηγὴ χρησιμοποιοῦνται ἐν προκειμένῳ κατὰ κανόνα μόνον αἱ ἀκέραιαι σῳζόμεναι **ἀποφάσεις** ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν ἐπὶ **ἰδιωτικῶν** διαφορῶν, ἐν αἷς ὁ ἐναγόμενος **δὲν εἶναι κληρικὸς ἢ μοναχός,** κατ' ἐξαίρεσιν δὲ ἄλλαι πηγαὶ (φιλολογικαὶ ἢ νομικαί, ἔνθα γίνεται διηγηματικῶς λόγος περὶ δικῶν ἐνώπιον

---

[1] Βασιλικὰ τίτλ. Γ' 1.

[2] C. E. Zachariæ, Ἔνθ' ἀνωτ. III 18.

[3] C. E. Zachariæ, Ἔνθ' ἀνωτ. III 27· *τὰ μέντοι ψυχικὰ ἅπαντα καὶ αὐτὰ δὴ τὰ συνοικέσια παρὰ τῶν ἀρχιεπισκόπων καὶ ἐπισκόπων ὀφείλουσι κρίνεσθαί τε καὶ ἐκβιβάζεσθαι.*

[4] C. E. Zachariæ, Ἔνθ' ἀνωτ. III, 35.

[5] Πρβλ. Θεοδώρου Βαλσαμῶνος Μελέτην χάριν τῶν δύο ὀφφικίων τοῦ τε χαρτοφύλακος καὶ τοῦ πρωτεκδίκου παρὰ Γ. Ῥάλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τόμ. Α', Ἀθήνησιν 1854, σ. 532 - 533.

[6] K. E. Zachariä von Lingenthal, Geschichte des griechisch - römischen Rechts[3], Berlin 1892, σ. 388, Θ. Ἀντωνιάδου, Ἡ δικαιοσύνη ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων καὶ οἱ Καθολικοὶ κριταὶ τῶν Ρωμαίων ἐν Ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας, τόμ. 29 (1909) σ. 351 - 352, Μ. Εὐστρατιάδου, Περὶ τῆς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ βυζαντινοῦ κράτους μεταβολῆς τοῦ δικαστικοῦ ὀργανισμοῦ καὶ τῆς συμμετοχῆς τοῦ κλήρου εἰς τὴν ἀπονομὴν τοῦ δικαίου ἐν Ἐφημερὶς τῆς ἑλληνικῆς καὶ γαλλικῆς νομολογίας, τόμ. 36 (1916 - 1917) σ. 146 καὶ 148.

ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων), διότι μόνον ἐκεῖναι, περιέχουσαι ἐν ἐκτάσει τὰ προταθέντα πραγματικὰ περιστατικὰ καὶ τὴν ἐν γένει στάσιν τῶν διαδίκων διαρκούσης τῆς δίκης καθὼς καὶ τὴν ἀπόφασιν τοῦ δικαστηρίου, παρέχουν ποιάν τινα ἀσφάλειαν εἰς τὸν ἐρευνητὴν ὅτι δὲν ἠπατήθη κατὰ τὸν νομικὸν χαρακτηρισμὸν τῆς διαφορᾶς καὶ τὴν διαπίστωσιν τοῦ εἴδους τῆς ἀποφάσεως (δικαστικῆς ἢ διαιτητικῆς). Ὅθεν ἀποκλείονται α') αἱ πράξεις ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, αἵτινες δὲν τέμνουν τὴν διαφορὰν ἐξετάζουσαι καὶ τὴν ἀλήθειαν τῶν προταθέντων πραγματικῶν γεγονότων ἀλλὰ γνωμοδοτοῦν ἁπλῶς ἐπὶ τοῦ νομικοῦ ζητήματος, ἄνευ περαιτέρω ἐλέγχου τοῦ ὑπὸ τοῦ ἐνδιαφερομένου ὑποβληθέντος ἱστορικοῦ· ὁ ἀντίπαλος, ὡς αὐτονόητον, οὔτε καλεῖται οὔτε παρίσταται. Πολλαὶ τοιαῦται γνωμοδοτήσεις εὕρηνται μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ ὡς ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας καὶ τῶν πράξεων τῆς Πατριαρχικῆς Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα· β') αἱ ἀποφάσεις αἱ μὴ ἐπιλύουσαι ἰδιωτικὴν διαφορὰν ἀλλ' ἐπιβάλλουσαι ποινὴν ἢ ἀσκοῦσαι τὴν ἐκκλησιαστικὴν πειθαρχίαν· γ') ἐκεῖναι ἐν αἷς ὁ ἐναγόμενος εἶναι ἀσφαλῶς ἢ ἐνδεχομένως κληρικὸς ἢ μοναχός, διότι αἱ διαφοραὶ αὗται, ἀληθευούσης τῆς προϋποθέσεως, ὑπάγονται κατὰ τὴν ἰσχύουσαν αὐτοκρατορικὴν νομοθεσίαν λόγῳ τοῦ privilegium fori ὁπωσδήποτε εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια. Τὰ τοπικὰ ὅρια τῆς ἐρεύνης περιλαμβάνουν τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν καὶ τὰ μετὰ τὴν πρώτην κατάρρευσιν αὐτῆς προκύψαντα **ἑλληνικὰ** κράτη (βασίλειον τῆς Νικαίας, δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου κλπ.), οὐχὶ δὲ τὰ λοιπὰ ἐπὶ τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου ἀλλογενῆ (σερβικόν, βουλγαρικόν, φραγκικὸν κλπ.), ἀσχέτως πρὸς τὸ γλωσσικὸν ἔνδυμα τῆς ἀποφάσεως, τὰ δὲ χρονικὰ ὅρια ἐκτείνονται ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἐκλείψεως τῶν τελευταίων πολιτειακῶν ὀργανισμῶν τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ.

Διὰ τὸ πρῶτον μεῖζον τμῆμα τῆς χρονικῆς ταύτης περιόδου, τὸ διῆκον μέχρι τοῦ ΙΒ' αἰῶνος λήγοντος, ἔχομεν ὀλίγας μόνον πληροφορίας. Ἡ ἐν P. Mon. 14 (ἔτ. 594) ἀπόφασις ἑνὸς πρεσβυτέρου ἐν Αἰγύπτῳ εἶναι ὡς ῥητῶς λέγεται διαιτητική, ἐν ᾧ περὶ τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (611 – 619) διηγεῖται ὁ βιογράφος του Λεόντιος Νεαπόλεως[1]: *Μαθὼν δέ ποτε πάλιν ὁ τρισόλβιος, ὥς τινες ἀδικούμενοι ὑπὸ τῶν ἀντιδίκων αὐτῶν καὶ βουλόμενοι προσέρχεσθαι τῷ ἀοιδίμῳ τῷ φόβῳ τῶν καγκελλαρίων καὶ τῶν ἐκκλησιεκδίκων καὶ τῶν λοιπῶν τῶν παρισταμένων ἀνακόπτωνται, ἐπινοεῖταί τι τοιοῦτον θεάρεστον πρᾶγμα. καὶ κατὰ τετράδα καὶ παρασκευὴν δημοσίως τίθων σελλὶν καὶ σκάμνα δύο ἐκαθέζετο ἔμπροσθεν τῆς ἐκκλησίας συντυγχάνων τισὶν ἐναρέτοις ἢ τὰ ἅγια εὐαγγέλια κρατῶν μετὰ*

---

[1] Παρὰ H. Gelzer, Leontios' von Neapolis Leben des heil. Iohannes des Barmherzigen, Freiburg i.B.—Leipzig 1893, σ. 11.

χεῖρας, μηδένα τοῦ τοσούτου ὀψικίου πλησιάσαι συγχωρῶν πλὴν ἑνὸς ἐκκλησιεκδίκου, ἄδειαν δοῦναι καὶ παρρησίαν σπεύδων τοῖς βουλομένοις προσέρχεσθαι, οἷς καὶ παρ᾽ αὐτὰ τὸ ἱκανὸν διὰ τῶν ἐκκλησιεκδίκων γενέσθαι ἐποίει καὶ παρήγγελλεν μηδενὸς γεύσασθαι αὐτούς, ἄχρις ἂν διοικήσωσι τὸ κεφάλαιον. Οὔτε περὶ τοῦ εἴδους τῶν ὑπὸ τὴν κρίσιν τοῦ πατριάρχου ὑποβαλλομένων διαφορῶν οὔτε περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς δράσεως αὐτοῦ ἔχομεν ἐπαρκῆ στηρίγματα εἰς τὴν διήγησιν τοῦ Λεοντίου. Ἡ λέξις *ἀντίδικοι* ὑποδηλοῖ μᾶλλον ἰδιωτικὰς διαφοράς, ὅτι δὲ πρόκειται περὶ γνησίας δικαστικῆς δράσεως καθιστοῦν πιθανὸν δύο τινά· πρῶτον μέν, ὅτι ἐξ ὅσων λέγει ὁ βιογράφος, δὲν φαίνεται νὰ ἀπῃτεῖτο ἡ συγκατάθεσις τῶν ἀντιδίκων τῶν *ἀδικουμένων* διὰ τὴν ὑποβολὴν τῆς διαφορᾶς ὑπὸ τὴν κρίσιν τοῦ πατριάρχου, ἀλλ᾽ ὡς μόνον—πραγματικὸν καὶ οὐχὶ νομικὸν—ἐμπόδιον παρίσταται ὁ φόβος πρὸ τῶν κληρικῶν τοῦ πατριαρχείου, δεύτερον δέ, ἡ ἐξ ἄλλων σημείων τῆς αὐτῆς βιογραφίας διαπιστουμένη εὐρυτάτη ἔκτασις τῆς ἐξουσίας τοῦ Ἰωάννου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ [1]. Ἐὰν πάλιν ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἔκρινεν ὡς δικαστὴς ἢ ὡς διαιτητὴς ἐν δίκῃ μεταξὺ τῆς ὑποτιθεμένης ἐξ ἀδιαθέτου κληρονόμου καὶ τῶν ἐκτελεστῶν τῆς διαθήκης τοῦ κληρονομουμένου, περὶ ἧς ὑποθέσεως γίνεται διηγηματικῶς λόγος ἐν Πείρᾳ ΛΑ΄5, δὲν εἶναι ἐπίσης σαφές. Ἡ διαφορὰ ἀφορᾷ *ψυχικόν*, ἀλλ᾽ ἡ δίκη ἔλαβε χώραν ἕνα περίπου αἰῶνα πρὸ τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης νεαρᾶς τοῦ Ἀλεξίου Α΄, ἥτις ὑπέβαλε τὰς ἐκ τοιαύτης σχέσεως διαφορὰς ὑπὸ τὴν ἁρμοδιότητα τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων.

Ἡ πενιχρότης ὅμως αὕτη τῶν πηγῶν διὰ τὸ μέχρι τέλους τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος διάστημα δὲν πρέπει νὰ ὁδηγήσῃ ἀναγκαίως εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ὑπὸ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν ἐπίλυσις ἰδιωτικῶν διαφορῶν ἦτο σπανία, εἴτε ἀπολύτως εἴτε ἐν σχέσει μὲ τοὺς ἀκολουθοῦντας δύο καὶ ἥμισυν αἰῶνας. Ἐν πρώτοις, εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐκ τῆς τελευταίας ταύτης περιόδου τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας ἔχομεν ἀσυγκρίτως πλουσιώτερον ἀρχειακὸν ὑλικὸν—καὶ τοιοῦτο εἶναι ἐκεῖνο ὅπερ χρειαζόμεθα κυρίως ἐν προκειμένῳ—παρὰ ἐξ ὅλων τῶν προηγουμένων αἰώνων ὁμοῦ λαμβανομένων· δεύτερον δέ, ὁ τρόπος, καθ᾽ ὃν εἶναι διατυπωμέναι ἄλλαι πηγαὶ ἀφήνει νὰ νοηθῇ ὅτι ἡ ἐπίλυσις ἰδιωτικῶν διαφορῶν περιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν συνήθων ἔργων τοῦ τὸν τρίτον βαθμὸν τῆς ἱερωσύνης φέροντος κληρικοῦ. Οὕτως ἐν ἐπιταφίῳ λόγῳ εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἀντώνιον Β΄ τὸν Καυλέαν (893 – 901) φέρεται [2]: *Τίς δικαιοσύνης προέστη οὕτως ; τίς ἀδικουμένοις ὤφθη σωτήριος ; τίς ἀδικούντων ὁρμὰς ἐπέσχε ; τίς διέλυσεν ἔριδας ;... ἀλλὰ τίς πενήτων δάκρυσι ῥάνας τὸ δικαστήριον ἀντὶ τοῦ τῶν δικαίων τυχεῖν μετὰ τῆς πενίας ἀπῆλθεν, τοῦ δικαίου τὴν ἀποτυχίαν ἀποκλαιόμενος ;* ἐν δὲ συνοδικῇ πράξει διὰ τὴν ἐκλογὴν μητροπολίτου Κερκύρας ἐκ τοῦ ἔτους 1219, λόγου γινομένου γενικῶς περὶ τῶν ἐπισκοπικῶν καθηκόντων, τονίζεται [1]: *Εἰ δὲ χρὴ τῶν πνευματικῶν ἀφεμένους ἐπὶ τὰ πολιτικὰ μεταβῆναι... ὅσα ἐν δίκαις, ὅσα ἐν ἔρισιν, εὑρήσομεν κἂν τούτοις πολυωφελῆ τὸν ὄντως ὄντα ἐπίσκοπον... διαιτήσει δικαίως, κρινεῖ οὐ κατὰ τὸν μικρόν, οὐ κατὰ τὸν μέγαν, οὐδὲ λήψεται πρόσωπον ἐν κρίσει...*

Ἐκ τῶν περιπτώσεων, ἔνθα κατὰ τοὺς τρεῖς τελευταίους αἰῶνας τῆς βυζαντινῆς περιόδου κληρικοὶ κρίνουν ἰδιωτικὰς διαφοράς [2], δέον νὰ ἀποχωρισθοῦν ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἐκεῖναι, ἐν αἷς οὗτοι δικάζουν κατὰ παραπομπὴν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἢ ἄλλων κοσμικῶν δικαστηρίων [3], ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ ἐκεῖναι, ἐν αἷς τὴν ἀπόφασιν ἀπαγγέλλει μὲν λαϊκὸν δικαστήριον, εἰς τὴν συγκρότησιν τοῦ ὁποίου ὅμως μετέχουν καὶ κληρικοί [4]. Αἱ λοιπαὶ ἀποφάσεις ἐκκλησια-

[1] Πρβλ. τὴν αὐτόθι σ. 33 - 34 διήγησιν, ἔνθα προϋποτίθεται ἡ ἐξουσία τοῦ πατριάρχου ὅπως τιμωρήσῃ τινὰ τῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καπήλων *(βουνευρίζει καὶ πομπεύει αὐτὸν διὰ τοῦ ἐπάνω τῆς ἀγορᾶς)*.

[2] Νικηφόρου... ἐπιτάφιος... εἰς τὸν... θαυμαστὸν ἐν πατριάρχαις Ἀντώνιον βλ. A. Papadopulos-Kerameus, Monumenta græca et latina ad historiam Photii Patriarchæ pertinentia, Petropoli 1899, σ. 13.

[1] Παρὰ Β. Βασιλιέφσκη, Ἠπειρωτικὰ κατὰ τὴν ιγ΄ ἑκατονταετηρίδα, ἐν Βυζ. Χρονικά, τόμ. 3 (1896) σ. 260 - 261.

[2] Ἐνώπιον τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων καταρτίζονται ἐπίσης δικαστικοὶ συμβιβασμοί. Δημήτριος Χωματιανὸς ὡς ἀρχιεπίσκοπος πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας μετὰ τῆς περὶ αὐτὸν συνόδου παρὰ J. B. Pitra, Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata [τόμ. VI], Juris ecclesiastici Græcorum selecta paralipomena, Parisiis - Romæ 1891 (κατωτ.=Ἀρχ. Βουλγαρίας· ἐφ᾽ ὅσον δὲν ἀναγράφεται ἀκριβεστέρα χρονολογία, αἱ ἀποφάσεις ἀνάγονται χρονολογικῶς εἰς τὰς πρώτας δεκαετίας τοῦ ΙΓ΄ αἰῶνος) ἀριθ. 135, 136, ἀπόφασις τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τῆς περὶ αὐτὸν συνόδου δημοσιευθεῖσα παρὰ F. Miklosich - I. Müller, Acta et diplomata græca medii ævi, τόμ. I καὶ II, Vindobonæ, 1860 - 1862 (κατωτ.= ΠΚ) ἀριθ. 614 (ἔτ. 1400), 651 (ἔτ. 1401).

[3] Π.χ. Ἀρχ. Βουλγ., ἀριθ. 25,36,83,89.

[4] Π.χ. F. Miklosich - I. Müller, ἔνθ᾽ ἀνωτ., τόμ. VI (1890) σ. 96 (ἔτ. 1118), Μ. Γούδα, Βυζαντιακὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν σπουδῶν, τόμ. 4 (1927), σ. 211 - 216 (ἔτ. 1179/1180), F. Miklosich κλπ., τόμ. IV (1871), σ. 229 - 230 (ἔτ. 1293), 281 - 282 (ἔτ. 1387). Ἐνταῦθα ἀνήκει καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου Γ΄ νομοθετηθεῖσα δικαστικὴ ἀρχὴ τῶν καθολικῶν κριτῶν τῶν Ρωμαίων, οἵτινες κατὰ μέρος ἐστρατολογοῦντο ἐξ ἀνωτέρων κληρικῶν. Βλ. K. E. Zachariä von Lingenthal, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 385 ἑπ., Θ. Ἀντωνιάδην, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 341 ἑπ. καὶ γενικώτερον L. Petit, La réforme judiciaire d'Andronic Paléologue ἐν Échos d'Orient, τόμ. 9 (1906) σ. 134 - 138, Μ. Εὐστρατιάδην, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., τόμ. 35 (1915 - 1916), σ. 280 - 287, 344 - 346 καὶ τόμ. 36 (1916 - 1917), σ. 12 - 16 καὶ 140 - 160, P. Lemerle, Le juge général des Grecs ἐν Mémorial Louis Petit, Bucarest 1948, σ. 292 - 316. Ἡ ἐν τῷ ἱστορικῷ τῆς ὑπ᾽ ἀριθ. 106 ἀποφάσεως τοῦ Ἀρχ. Βουλγ. πληροφορία, καθ᾽ ἣν ἡ διέπουσα τὴν ἀντιβασιλείαν ἡγεμονὶς Μαρία (ἄλλως Μαργαρίτα) εἶχεν ὁρίσει *πάντας τοὺς κατὰ χώραν ἀρχιερεῖς ἐπὶ ταῖς πολιτικαῖς δίκαις συνέδρους αὐτῷ* (sc. τῷ Γεωργίῳ Φραγγοπούλῳ δουκὶ Θεσσαλονίκης) *καὶ συνδικαστὰς εἶναι*, ἀναφέρεται εἰς τὸ λατινικὸν βασίλειον τῆς Θεσσαλονίκης καὶ συνεπῶς ἐκφεύγει τῶν πλαισίων τῆς παρούσης ἐργασίας, ὡς ταῦτα διεγράφησαν ἀνωτέρω (σ.95).

στικῶν δικαστηρίων ἐκτείνονται καθ' ὕλην εἰς τὰ ἑξῆς θέματα ἰδιωτικοῦ δικαίου.

Προστασία τῆς κυριότητος. 'Αρχ. Βουλγ. ἀρ. 72, 73, 95, Μητροπολίτης Σμύρνης παρὰ *F. Miklosich - I. Müller* ἔνθ' ἀνωτ. τόμ. IV (1871) σ. 187 – 189 (ἔτ. 1228), ΠΚ ἀρ. 496 (ἔτ. 1395), 579 (ἔτ. 1400), 583 (ἐπὶ Ματθαίου Α' 1396 – 1410), 589 (ἐπίσης), 658 (ἔτ. 1401).

Δουλεῖαι. ΠΚ ἀρ. 526 (ἐπὶ Ματθαίου Α'), 590 (ἐπίσης).

'Εμφύτευσις. ΠΚ ἀρ. 90 (ἔτ. 1340), 650 (ἔτ. 1401).

'Εμπράγματος ἀσφάλεια. ΠΚ ἀρ. 530 (ἐπὶ Ματθαίου Α'), 591 (ἔτ. 1400).

Δάνειον. ΠΚ ἀρ. 558 (ἔτ. 1400), 606 (ἔτ. 1400), 617 (ἐπὶ Ματθαίου Α').

'Αγοραπωλησία. ΠΚ ἀρ. 35 II (ἔτ. 1316), 55 II (ἔτ. 1324), 623 (ἔτ. 1401).

Μίσθωσις πράγματος. ΠΚ ἀρ. 651 (ἔτ. 1401), 654 (ἔτ. 1401).

'Εταιρεία. ΠΚ ἀρ. 536 (ἔτ. 1399), 562 (ἔτ. 1400), 564 (ἐπὶ Ματθαίου Α'), 591 (ἔτ. 1400), 631 (ἐπὶ Ματθαίου Α'), 675 (ἔτ. 1401), 680 (ἔτ. 1401).

Μνηστεία. 'Αρχ. Βουλγ. ἀρ. 19, 122, ΠΚ ἀρ. 63 IV (ἔτ. 1325).

Γάμος. 'Αρχ. Βουλγ. ἀρ. 124, 134, 'Ιωάννης 'Απόκαυκος ὡς μητροπολίτης Ναυπάκτου παρὰ *Sophrone Pétridès*, Jean Apokaukos, lettres et autres documents ἐν 'Ιζβέστια τοῦ Ρωσικοῦ 'Αρχαιολογικοῦ 'Ινστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως τόμ. 14 (1909) σ. 85-86, 90 (ΙΓ' αἰὼν ἀρχόμενος), ΠΚ ἀρ. 582 (ἔτ. 1400).

Προίξ. ΠΚ ἀρ. 16 III (ἔτ. 1315), 30 III (ἔτ. 1316), 30 IV (ἔτ. 1316), 36 I (ἔτ. 1316), 56 (ἔτ. 1324), 57 V (ἔτ. 1324), 123 (ἔτ. 1348), 126 I (ἔτ. 1348), 126 II (ἔτ. 1348), 170 (ἔτ. 1359), 537 (ἔτ. 1400) καὶ 595 (ἔτ. 1400), 547 (ἔτ. 1400), 557 (ἔτ. 1400), 608 (ἔτ. 1400), 656 (ἔτ. 1401) καὶ 676 (ἔτ. 1401).

Πρόγαμος δωρεά. ΠΚ ἀρ. 16 II (ἔτ. 1315), 559 (ἔτ. 1400), 563 (ἐπὶ Ματθαίου Α'), 565 (ἔτ. 1400).

Διαζύγιον. 'Αρχ. Βουλγ. ἀρ. 17, 22 (πιθανώτατα ἔτ. 1224 ἢ 1225, διότι, ὡς λέγεται, ἐμεσολάβησεν ἓν ἔτος τοὐλάχιστον ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου τῆς ια' ἰνδικτιῶνος ἐπὶ τῆς δεσποτείας τοῦ Θεοδώρου Δούκα, ἐφ' ἧς μόνον μία ἰνδικτιὼν μὲ τὸν ἀριθμὸν τοῦτον ἀπαντᾷ, ἡ τοῦ ἔτους 1222/1223), 23, 121, 123, 132, 137, 139, 141, 142, 143, 'Ιωάννης 'Απόκαυκος ὡς μητροπολίτης Ναυπάκτου παρὰ *S. Pétridès* ἔνθ' ἀνωτ. σ. 88 – 89, 97 – 98 καὶ παρὰ *Α. Παπαδοπούλῳ – Κεραμεῖ*, Συνοδικὰ γράμματα 'Ιωάννου τοῦ 'Αποκαύκου μητροπολίτου Ναυπάκτου ἐν Βυζαντὶς τόμ. 1 (1909) σ. 27 – 28 (ἀρχαὶ ΙΓ' αἰῶνος), ΠΚ ἀρ. 16 I (ἔτ. 1315), 30 II (ἔτ. 1316), 63 I (ἔτ. 1325).

Πατρικὴ ἐξουσία. ΠΚ ἀρ. 592 (ἔτ. 1400).

'Επιτροπεία καὶ κηδεμονία. 'Αρχ. Βουλγ. ἀρ. 91, ΠΚ ἀρ. 35 I (ἔτ. 1316), 683 (ἔτ. 1401).

Κληρονομικὴ διαδοχή. 'Αρχ. Βουλγ. ἀρ. 31, 33, 40, 53, 'Ιωάννης 'Απόκαυκος ὡς μητροπ. Ναυπάκτου παρὰ *Α. Παπαδοπούλῳ—Κεραμεῖ* ἔνθ' ἀνωτ. σ. 28 – 30, ΠΚ ἀρ. 24 (ἔτ. 1316 – 1320), 36 III (ἔτ. 1316), 70 III (ἔτ. 1330), 172 (ἔτ. 1359), 549 (ἔτ. 1397) καὶ 550 (ἔτ. 1397), 612 (ἔτ. 1400), 632 (ἐπὶ Ματθαίου Α'), 633, καὶ 638 (ἐπίσης), 639 (ἐπίσης), 674 (ἔτ. 1401).

'Εκ τῆς ἐκουσίας δὲ δικαιοδοσίας ἔχομεν ἀποφάσεις, δι' ὧν διορίζεται *κουράτωρ* εἰς ἀνήλικον [1], παρέχεται συγγνώμη ἡλικίας καὶ δίδεται ἄδεια διὰ τὴν ἐκποίησιν ἢ ὑποθήκευσιν πραγμάτων ὀρφανοῦ ἀνηλίκου [2], ἢ προικῴων ἀκινήτων, οὔσης τῆς γυναικὸς ἀνηλίκου [3], ἢ ἀκινήτων τοῦ ἀνδρός, ἐξ ὧν θὰ ἱκανοποιηθῇ ἐνδεχομένως ἡ προικῴα ἀπαίτησις ἀνηλίκου γυναικός [4], ἐνεργεῖται ἀπογραφὴ τῆς κληρονομίας καὶ διανομὴ μεταξὺ τῶν κληρονόμων [5].

'Ως φαίνεται ἐκ τοῦ ἀνωτέρω καταλόγου, ἡ καθ' ὕλην ἁρμοδιότης τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἐκτείνεται κατὰ τοὺς τελευταίους πρὸ τῆς 'Αλώσεως αἰῶνας οὐ μόνον εἰς ὁλόκληρον τὸ οἰκογενειακὸν καὶ τὸ κληρονομικὸν δίκαιον ἀλλὰ καὶ εἰς πλεῖστα ὅσα ἄλλα θέματα ἐκ τοῦ ὑπολοίπου ἀστικοῦ δικαίου. 'Ο νομικὸς ὅμως χαρακτὴρ τῆς ἀναμίξεως ταύτης τῆς ἐκκλησίας εἰς τὴν ἐπίλυσιν τῶν ἰδιωτικῶν διαφορῶν εἶναι καὶ ἐνταῦθα ἀμφίβολος. 'Υπὲρ τῆς ἐκδοχῆς αὐτῆς ὡς συμβιβαστικῆς καὶ διαιτητικῆς συνηγοροῦν δύο τινά. Πρῶτον μέν, τὸ γεγονὸς τῆς μεγίστης σπανιότητος ἐρήμην ἀποφάσεων μεταξὺ τῶν ὑπὸ ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἐκδοθεισῶν [6], δεύτερον δέ, ἡ ἐν αὐταῖς συχνότατα ἀπαντῶσα ἀπειλὴ ἀφορισμοῦ κατὰ τοῦ διαδίκου, ὅστις θὰ ἀρνηθῇ τυχὸν τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀποφάσεως ἢ γενικώτερον τὴν συμμόρφωσιν πρὸς αὐτήν [7], ὑποδηλοῦσα, ὡς ὑποθέτω, οὕτω τὴν ἀνυπαρξίαν ἄλλου μέσου ἐξαναγκασμοῦ τῶν διαδίκων εἰς ἐκτέλεσιν τῆς ἀποφάσεως [8]. 'Ενδιαφέρουσα εἶναι

---

[1] ΠΚ ἀρ. 553 (ἔτ. 1400).

[2] ΠΚ ἀρ. 553 (ἔτ. 1400), 554 (ἐπὶ Ματθαίου Α'), 555 (ἔτ. 1400), 569 (ἔτ. 1400), 571 (ἔτ. 1400), 584 (ἐπὶ Ματθαίου Α'), 610 (ἔτ. 1400), 613 (ἔτ. 1400).

[3] ΠΚ ἀρ. 646 (ἔτ. 1400/1401), 678 (ἔτ. 1401).

[4] ΠΚ ἀρ. 679 (ἔτ. 1401).

[5] ΠΚ ἀρ. 566 (ἔτ. 1400).

[6] 'Ως μόνα ἀσφαλῆ παραδείγματα γνωρίζω τὰς ἀποφάσεις 'Αρχ. Βουλγ. ἀρ. 22 καὶ 23 καὶ ΠΚ ἀρ. 30 IV, 56 καὶ 57 V, ἐξ ὧν αἱ μὲν δύο πρῶται ἀφοροῦν δίκας διαζυγίου, αἱ δὲ τρεῖς τελευταῖαι διαφορὰς ἐκ προικός, ἤτοι θέματα ἐμπίπτοντα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον εἰς τοὺς ὁρισμοὺς τῆς νεαρᾶς 27 τοῦ 'Αλεξίου Α' καὶ συνεπῶς δυνάμενα οὕτως ἢ ἄλλως νὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενον δικαιοδοτικῆς δράσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων, στηριζομένης ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο καὶ ἐπὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς νομοθεσίας.

[7] Π.χ. Μητροπ. Ναυπάκτου παρὰ S. Pétridès, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 90 (ἀρχαὶ ΙΓ' αἰῶνος), ΠΚ ἀρ. 55 II (ἔτ. 1324), 579 (ἔτ. 1400), 583 (ἐπὶ Ματθαίου Α'), 595 (ἔτ. 1400), 635 (ἐπὶ Ματθαίου Α'), 675 (ἔτ. 1401).

[8] Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ φρασιολογία τῶν ἀποφάσεων. ΠΚ ἀρ. 55 II (ἔτ. 1324): ***Εἰ γὰρ μὴ παύσηται τὸ ἀπὸ τοῦδε ὁ δηλωθεὶς Μουζάλων ἐνοχλεῖν περὶ τῶν τοι-***

ἐν προκειμένῳ ἡ ἐγγυτέρα ἔρευνα ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικῶν τινων περιπτώσεων: Ἐν τῇ ἀποφάσει ΠΚ ἀρ. 70 Ι (ἔτ. 1330) ἀναφέρεται ὅτι κατὰ προηγούμενον στάδιον δίκης ἐκ προικὸς ἐνώπιον τοῦ αὐτοῦ πατριαρχικοῦ δικαστηρίου, εἷς τῶν διαδίκων *αἰσθόμενος κατ᾽ αὐτοῦ τὴν ψῆφον ἤδη ἐκφερομένην, μὴ ἀναμείνας αὐτὴν ἐνοχλεῖ τὰς βασιλικὰς ἀκοάς, καὶ ἐπὶ τοῦ σεκρέτου αἰτεῖται ἀντικριθῆναι τῷ δομεστίκῳ· γίνεται τοῦτο..*. καὶ ὁ διάδικος οὗτος ἡττᾶται καὶ ἐνταῦθα. Μετὰ καιρὸν ἀπηυθύνθη καὶ πάλιν πρὸς κοσμικὸν δικαστήριον, τοὺς καθολικοὺς κριτὰς τῶν Ρωμαίων *καὶ κρίσιν πάλιν ἐξαιτεῖται· ὅτι δὲ ἀνηνέχθη τῷ κρατίστῳ καὶ ἁγίῳ μου αὐτοκράτορι ἐκκλησιαστικὴν εἶναι τὴν ὑπόθεσιν, συνοδικῶς ἐκεῖθεν μᾶλλον ἐπιτέτραπται κριθῆναι*. Προφανῶς ὁ αὐτοκράτωρ ἔκρινεν ὅτι ἡ ὑπόθεσις περιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ἐν τῇ νεαρᾷ 27 τοῦ Ἀλεξίου Α΄ γαμικῶν διαφορῶν καὶ συνεπῶς ὑπάγεται εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια, εἰς ἃ κατ᾽ ἀκολουθίαν καὶ τὴν παραπέμπει. Ὅτι δὲ νομικὸν ἔρεισμα τῆς παραπομπῆς ἀπετέλεσε τὸ νομοθέτημα τοῦτο τοῦ Ἀλεξίου, ὅπερ, ὡς εἶπον, μόνον τὰς γαμικὰς καὶ τὰς ἐκ *ψυχικῶν* διαφορὰς ὑποβάλλει ὑπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν δικαιοδοσίαν, δεικνύει, νομίζω, ἡ ἀντιπαραβολὴ τῆς δοθείσης λύσεως πρὸς τὴν ἐν ΠΚ ἀρ. 568 (ἔτ. 1400) ἐκτιθεμένην καὶ εἰς τὸ περιουσιακὸν δίκαιον ἀναγομένην δίκην: Ὁ Πανόπουλος ἐδανείσθη ἀπὸ τοῦ Καλοκύρη 300 ὑπέρπυρα μὲ ἐνιαύσιον προθεσμίαν ἀποδόσεως, ἐπὶ ἐπιτοκίῳ 15%, καὶ *ἐπὶ ἐνεχύρῳ τῷ δσπητίῳ αὐτοῦ*, συνομολογηθείσης μάλιστα καὶ lex commissoria ἐπὶ τοῦ εἰς ἀσφάλειαν δοθέντος ἀκινήτου διὰ τὴν περίπτωσιν μὴ ἐμπροθέσμου ἐξοφλήσεως τοῦ χρέους[1]· τὴν σύμβασιν ταύτην *ἐπεκύρωσαν*, ὡς λέγεται, *καὶ οἱ σεκρετικοὶ κριταὶ* κατ᾽ ἐπιθυμίαν τοῦ δανειστοῦ. Ὀλίγον πρὸ τῆς παρόδου τῆς προθεσμίας ὁ ὀφειλέτης ἐνήγαγε τὸν δανειστὴν πρὸ τοῦ πατριαρχικοῦ δικαστηρίου—ἄγνωστον μὲ ποῖον ἀκριβῶς αἴτημα,—ἀλλ᾽ ὁ τελευταῖος οὗτος, ἀντὶ νὰ ἐμφανισθῇ ἐνταῦθα, προσέδραμεν εἰς τὸ αὐτοκρατορικὸν δικαστήριον, ὅπερ ἐκήρυξεν ἑαυτὸ ἀπο-

ούτων οἰκημάτων, καὶ οὐδὲ ἐκστήσεται παντάπασι τῆς αὐτῶν κατοχῆς, τῷ παρὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος ἐπιτιμίῳ ὑποβληθήσεται, ὡς προδήλως τῷ δικαίῳ ἐναντιούμενος· ΠΚ ἀρ. 595 (ἔτ. 1400): *ὥστε δὲ ταῦτα τοῦτον τηρηθῆναι τὸν τρόπον καὶ βάρος ἀφορισμοῦ φρικώδους ἐκφωνεῖ κατὰ τῶν ὅλως ἀντιτεῖναι πρὸς ταῦτα ἐπιχειρησόντων ἢ παρασαλεῦσαι ταῦτα ὁπωσδήποτε·* ΠΚ ἀρ. 635 (ἐπὶ Ματθαίου Α΄): *...μετὰ τὸ ἀποδοῦναι τῷ Γεωργίῳ τὸν Πεπαγωμένον τὰ ρηθέντα πάντα ἀνενόχλητον αὐτὸν διατηρήσει ἀπὸ παντὸς κριτηρίου, εἰ δ᾽ ἐνοχλήσει αὐτῷ, βάρος ἀφορισμοῦ κατ᾽ αὐτοῦ ἐκφωνοῦμεν·* ΠΚ ἀρ. 675 (ἔτ. 1401): *εἰ δὲ περί τινος τῶν ρηθέντων αὐτὸς ἐπηρεάσει ἢ ἐνοχλήσει τὰς θείας βασιλικὰς ἀκοάς, ἕξει αὐτὸν καὶ τὸν συνηγορήσοντα αὐτῷ εἰς τοῦτο ὑπὸ τὸν ἀπὸ τῆς ἁγίας καὶ ζωαρχικῆς τριάδος βαρύτατον καὶ φρικώδη ἀφορισμὸν ἡ μετριότης ἡμῶν.*

[1] Ἡ συνομολόγησις τοιαύτης lex commissoria εἶναι κατὰ τὴν βυζαντινορρωμαϊκὴν νομοθεσίαν ἀνίσχυρος (Cod. Just. VIII, 34 (35).3 (ἔτ. 326)=Βασιλ. ΚΕ΄ 7.62)· ἀλλ᾽ ἡ ὑπὸ τῶν δικαστηρίων ἀναγνώρισις ταύτης δὲν εἶναι, ὡς γνωστόν, τὸ μόνον σημεῖον, ἔνθα ἡ βυζαντινὴ πρακτικὴ ἀποκλίνει τοῦ ἐπισήμου δικαίου.

κλειστικῶς ἁρμόδιον, ἐδέχθη τὴν ἀγωγὴν τοῦ δανειστοῦ καὶ ἀνεγνώρισε τὴν λόγῳ τῆς ἐν τῷ μεταξὺ ἐπελθούσης ὑπερημερίας τοῦ ὀφειλέτου περιέλευσιν τῆς κυριότητος τοῦ οἰκήματος εἰς τὸν δανειστήν. Τὸ πατριαρχικὸν δικαστήριον ἐν τούτοις, ἂν καὶ ἀνεγνώρισε τὴν ἀποκλειστικὴν ἁρμοδιότητα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ δικαστηρίου καὶ συνεμορφώθη μὲ τὴν προδικαστικὴν ἀπόφασιν ἐκείνου, ἀποσχὸν εὐθὺς ὡς ἔλαβε γνῶσιν αὐτῆς τῆς περαιτέρω ἐκδικάσεως τῆς διαφορᾶς *(ἐπεὶ ταῦτ᾽ ἐδηλώθη καὶ τῇ ἡμῶν μετριότητι διὰ βασιλικοῦ μηνύματος, ἐνέδωκεν αὕτη κατὰ τὴν περὶ ταῦτα συνήθειαν κριθῆναι ἐν τῷ σεκρέτῳ τὴν τοιαύτην ὑπόθεσιν)*, δὲν ἐδίστασε, μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς ὁριστικῆς ἀποφάσεως, νὰ ἐπανέλθῃ κατ᾽ αἴτησιν τοῦ ὀφειλέτου καὶ πάλιν ἐπὶ τοῦ ζητήματος καὶ νὰ ἐξαναγκάσῃ διὰ τῆς ἀπειλῆς ἀφορισμοῦ τὸν δανειστὴν νὰ παραιτηθῇ τοῦ ὑπὲρ αὐτοῦ δεδικασμένου—τὸ ἔγκυρον τοῦ ὁποίου, σημειωτέον, οὐδόλως φαίνεται ἀμφισβητῶν ὁ Πατριάρχης—καὶ νὰ δεχθῇ νὰ ἐπιστρέψῃ τὸ ἀκίνητον ἐπὶ τῇ καταβολῇ ὑπὸ τοῦ ὀφειλέτου μόνον τοῦ ποσοῦ τοῦ κεφαλαίου χωρὶς τοὺς τόκους καὶ τῶν ἐπὶ τοῦ οἰκήματος καταβληθεισῶν δαπανῶν. Ὁ οὕτω ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν πνευματικῶν ὅπλων τῆς ἐκκλησίας καταρτισθεὶς συμβιβασμὸς ἐν συνδυασμῷ μὲ ὅσα ἀνωτέρω ἐξετέθησαν διδάσκει, ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ὅτι ἐπὶ τῶν μὴ εἰς τὴν νεαρὰν 27 τοῦ Ἀλεξίου Α΄ ὑπαγομένων δικῶν τοὐλάχιστον, τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια ἐστεροῦντο γνησίας δικαιοδοσίας, μὴ δυνάμενα νὰ ἐπιληφθῶσι τῆς διαφορᾶς χωρὶς τὴν συγκατάθεσιν ὅλων τῶν διαδίκων[1], ἀφ᾽ ἑτέρου ὅμως ὅτι ἐπετύγχανον ταῦτα πολλάκις νὰ καταστήσουν νεκρὸν γράμμα τὰς περὶ καθορισμοῦ τῆς ἁρμοδιότητος διατάξεις τῆς αὐτοκρατορικῆς νομοθεσίας, ἐξαναγκάζοντα διὰ τῆς ἀπειλῆς πνευματικῶν ποινῶν τοὺς διαδίκους νὰ ὑποβάλλουν τὴν διένεξιν εἰς αὐτὰ ἤ, ὅπως εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, νὰ ἀποδέχωνται τὴν κατὰ τὴν κρίσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς ἐνδεικνυομένην συμβιβαστικὴν λύσιν. Ὅθεν παρὰ τὸν de iure συμβιβαστικὸν καὶ διαιτητικὸν[2] χαρακτῆρα τῆς κρίσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων, ἡ συχνότης τῆς προσφυγῆς καί, ὡς φαίνεται, ἡ ἐμπιστοσύνη τῶν διαδίκων πρὸς αὐτὰ ἦτο τοσαύτη, ὥστε εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ λαοῦ ἐλάχιστον διέφερον ταῦτα τῶν κοσμικῶν δικαστηρίων.

Α. Π. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ

[1] Καὶ ὁ Θεόδωρος Βαλσαμὼν ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 531 ἑπ. τονίζει ὅτι ἐναγόμενοι λαϊκοὶ δὲν δύνανται νὰ ὑπαχθῶσι χωρὶς τὴν θέλησίν των εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων.

[2] Λέγοντες διαιτητικὸν δὲν ἐννοοῦμεν βεβαίως ὅτι τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια ἔκρινον πάντοτε κατόπιν προηγουμένου συνυποσχετικοῦ, ἀλλ᾽ ὅτι προϋπόθεσις τῆς ἀναμίξεως αὐτῶν ἦτο ἡ ρητὴ ἢ σιωπηρὰ συγκατάθεσις πάντων τῶν διαδίκων, ἐκδηλουμένη τοὐλάχιστον διὰ τῆς κατὰ τὴν δίκην παρουσίας καὶ μὴ προβολῆς ἐνστάσεως ἀναρμοδιότητος.

ΤΟ ΔΙΚΑΙΟΝ ΕΙΣ ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΤΟΥ ΜΟΡΕΩΣ[1]

I. Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως ἢ ἀκριβέστερον τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως, εἶναι αἱ εἰς ἑλληνικήν, γαλλικήν, ἰταλικὴν καὶ ἀραγωνικὴν γλῶσσαν σῳζόμεναι παραλλαγαὶ ἀπολεσθέντος ἀρχετύπου, εἰς τὰς ὁποίας ἐξιστορεῖται κυρίως ἡ κατάκτησις τοῦ Μορέως καὶ ἡ διοργάνωσις αὐτοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Φραγκοκρατίας.

Πρόβλημα εἶναι ἀκόμη καὶ σήμερον ποῖος ὑπῆρξεν ὁ ἀκριβὴς χρόνος συντάξεως καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἀπολεσθέντος ἀρχετύπου, ὡς καὶ ποῖοι ὑπῆρξαν οἱ συντάκται τῶν κυριωτέρων ἐκ τῶν ἑτερογλώσσων παραλλαγῶν αὐτοῦ[2]. Ἡ σύγχρονος κριτικὴ ἐπεξεργασία τῶν κειμένων ἔχει καταλήξει εἰς τὸ πιθανώτατον συμπέρασμα, ὅτι τὸ μὲν ἀπολεσθὲν ἀρχέτυπον συνετάχθη ἰταλιστὶ (ἢ ἐνετιστὶ) ἀρχομένου τοῦ ΙΔ' αἰῶνος (μεταξὺ 1305 – 1331), εἶτα δὲ περὶ τὰ μέσα τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος (μεταξὺ 1341 – 1346) συνετάχθησαν ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ γαλλικὴ παραλλαγή, ἠκολούθησεν ἡ ἰταλικὴ καὶ τέλος τῷ 1393 συνετάχθη ἡ παραλλαγὴ τοῦ Χρονικοῦ εἰς ἀραγωνικὴν γλῶσσαν[3]. Πᾶσαι αἱ

[1] Ἡ μελέτη ἀνεκοινώθη ὡς διάλεξις ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν τὴν 22 Μαΐου 1948. Εἰς τὸ κείμενον τῆς διαλέξεως ταύτης προσετέθησαν ἀπαραίτητοί τινες βιβλιογραφικαὶ κλπ. σημειώσεις.

[2] Ἐκ τῆς νεωτέρας συναφοῦς βιβλιογραφίας βλ. J. Schmitt, Die Chronik von Morea (1889). Ἀδαμαντίου, Τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως, «Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρ. τῆς Ἑλλάδος», 6 (1906), σελ. 453 ἑπ. R. Rodd, The Princes of Achaia and the Chronicles of Morea, I - II (1907). J. Longnon, Chronique de Morée (1204 - 1305), ἔκδ. Société de l'Histoire de France (1911). G. Recoura, Les Assises de Romanie κλπ. (1930). D. Zakythinos, Le despotat grec de Morée (1932), ὡς καὶ τὰς ὑπὸ Π. Καλονάρου, Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως (1940) σελ. ιε' ἑπ. σημειουμένας ἐκδόσεις καὶ μελέτας.

[3] Πρβλ. Longnon, Ἔνθ' ἀν., σελ. LXXV ἑπ. Τελευταῖαι ἐκδόσεις τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου εἶναι τοῦ J. Schmitt, The Chronicle of Morea, Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως κλπ. (1904) καὶ παρ' ἡμῖν τοῦ Π. Καλονάρου, Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως (1940), ἔνθα καὶ πλήρης ἡ συναφὴς παλαιοτέρα βιβλιογραφία, ἐν δὲ σελ. ιε' καὶ μνεία τῶν παλαιοτέρων ἐκδόσεων τοῦ J. A. Buchon, Chronique de Constantinople et de l'établissement des Français en Morée κλπ. (1825). Chronique de la principauté française d'Achaïe κλπ. (1840 ἑπ.), Τὸ βιβλίον τῆς Κουγκέστας κλπ. ἐν Recherches historiques sur la principauté française de Morée κλπ., β' τόμ. (1845). Τὴν γαλλικὴν παραλλαγὴν ἐξέδωκεν ὁ Buchon ἐν Recherches κλπ. ὡς ἀνωτ. τόμ. α' (1845) καὶ εἶτα ὁ Longnon, Ἔνθ' ἀν. (1911). Τὴν ἰταλικὴν παραλλαγὴν ἐξέδωκεν ὁ K. Hopf, Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues (1873). Τὴν δ' ἀραγωνικὴν μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως βλ. ἐν A. Morel-Fatio, Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea, compilado por comandaminento de Don Fray Johan Ferrandez de Heredia κλπ. (1885).

παραλλαγαὶ αὗται ἐμφανίζουν τὸ Χρονικὸν ὡς λαϊκὸν λογοτεχνικὸν ἔργον, τοῦ ὁποίου ὁ συντάκτης δὲν ἐνδιαφέρεται πολὺ διὰ τὴν ἱστορικὴν ἀκρίβειαν τῶν περιγραφομένων γεγονότων, ἀλλ' ὡς γνήσιος «παραμυθᾶς» τῶν περασμένων χρόνων προσπαθεῖ μὲ τὸ ὕφος του νὰ εὐχαριστήσῃ τὸν ἀναγνώστην, διηγούμενος χάριν αὐτοῦ τοὺς ἄθλους τῆς ἐνδόξου, κατὰ τὴν ἀντίληψίν του, φραγκικῆς κατακτήσεως[1]. Εἰδικώτερον δ' ὁ συντάκτης τοῦ ἑλληνικοῦ Χρονικοῦ ἐμφανίζει τὴν διήγησίν του εἰς ὑπὲρ 9200 πολιτικοὺς στίχους, εἰς τοὺς ὁποίους μὲ ἀφέλειαν ἀλλὰ καὶ χάριν, παρασυρόμενος ἀπὸ τὸν θαυμασμόν του πρὸς τοὺς Φράγκους, συχνὰ ὑβρίζει τοὺς Ἕλληνας, προδίδων οὕτως ὄχι μόνον τὰ φρονήματα, ἀλλὰ καὶ τὴν πιθανωτάτην καταγωγήν του ὡς γασμούλου, ἤτοι μιγάδος ἐκ προγόνων Ἑλλήνων καὶ Φράγκων.

Τὸ Ἑλληνικὸν οὕτω κείμενον τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως εἶναι ἓν χονδροκομμένον ἀλλὰ καὶ χαριτωμένον ποίημα καὶ ἱστορικὸν παραμύθι, τὸ ὁποῖον ἔχει ἀνάγκην πολλῆς προσοχῆς ὁσάκις πρόκειται νὰ χρησιμοποιῆται ὡς ἱστορικὸν μνημεῖον. Πέραν ὅμως τῆς πολιτικῆς προκαταλήψεως τοῦ συντάκτου του καὶ πέραν τοῦ στοιχείου τοῦ παραμυθιοῦ τὸ ὁποῖον περικλείει, τὸ ἑλληνικὸν Χρονικὸν τοῦ Μορέως εἶναι ἀναμφισβητήτως πολύτιμον μνημεῖον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς λογοτεχνίας, ἀκόμη δὲ καὶ διὰ τὴν ἀμεσώτερον ἐνδιαφέρουσαν τὸν Ἕλληνα νομικὸν ἱστορίαν τοῦ δικαίου τῆς Φραγκοκρατίας. Ὁρώμενον δ' ὑπὸ τὴν τελευταίαν ταύτην ἔποψιν, τὸ Χρονικὸν περιέχει ὄντως σπουδαίας πληροφορίας διὰ τὸ ἐφαρμοζόμενον δίκαιον καὶ τὸν τρόπον ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης κατὰ τοὺς τεταραγμένους χρόνους τῆς Φραγκοκρατίας καὶ τὰς πληροφορίας αὐτὰς περιβάλλει μὲ ἰδιαιτέραν στοργὴν ὁ συντάκτης του, ὁ ὁποῖος συχνὰ ἐξαντλεῖται εἰς πολλὰς λεπτομερείας κατὰ τὴν διήγησιν τῆς διεξαγωγῆς δικῶν[2] ἢ κατὰ τὴν νομικὴν θεμελίωσιν ποικίλων πρακτικῶν λύσεων ἀμφιβαλλομένων νομικῶν ζητημάτων. Ὁ συντάκτης τοῦ Χρονικοῦ, εὐτυχῶς διὰ τὸν ἱστορικὸν τοῦ δικαίου, δὲν φαίνεται ἄμοιρος νομικῶν γνώσεων. Καὶ ἡ διήγησίς του βοηθεῖ πολὺ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἱστορίας μιᾶς λησμονημένης, πλὴν ἄκρως ἐνδιαφε-

[1] Βλ. Ἀδαμαντίου, Ἔνθ' ἀν., σελ. 642 ἑπ., Zakythenos, Ἔνθ' ἀν. σελ. 25 ἑπ.

[2] Αἱ σχετικαὶ διηγήσεις εἶναι ἄκρως ἐνδιαφέρουσαι διὰ τὴν παράστασιν τῶν διαδίκων, τὴν τήρησιν πρακτικῶν κλπ. Βλ. τὰς τρεῖς κυριωτέρας δίκας, περὶ ὧν ὁμιλεῖ τὸ Χρονικὸν (ἑλλην. κείμ.), α') στίχ. 1875 ἑπ., 2374, 2436, β') στίχ. 7331 ἑπ., 7570 ἑπ., 7723 ἑπ., γ') 8134 ἑπ., 8157 ἑπ., περὶ ὧν καὶ Ἀδαμαντίου, Ἔνθ' ἀν. σελ. 650 ἑπ.

ρούσης περιόδου τῆς μακραίωνος διαδρομῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Ἑλληνοβυζαντινοῦ δικαίου.

***

II. Ἡ ἀγάπη τοῦ συντάκτου τοῦ Χρονικοῦ πρὸς κάθε τι τὸ ὁποῖον ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν νομικὴν ζωὴν τοῦ πριγκιπάτου τοῦ Μορέως εἶναι προφανὴς κατ' ἐξοχὴν εἰς τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰ *«συνήθεια τοῦ τόπου»* [1]. Τὰ *«συνήθεια»* αὐτὰ εἶναι οἱ ἄγραφοι ἢ καὶ οἱ ἔγγραφοι κανόνες τοῦ φεουδαλικοῦ δικαίου ὡς καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ ἱπποτισμοῦ, τὰ ὁποῖα οἱ Φράγκοι ἔφεραν μαζί των ἀπὸ τὴν Δύσιν καὶ τὰ ὁποῖα εἰς μίαν κρίσιμον περίοδον τῆς ἱστορίας τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας διεδόθησαν καὶ εἰς τὸν κόσμον τῆς Ἀνατολικῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου. Τὰ *«συνήθεια»* ὅμως αὐτὰ δὲν δύνανται νὰ ἐκτιμηθοῦν ἄλλως ἢ ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἐπισκόπησιν τῆς διαδρομῆς τὴν ὁποίαν διήνυσε τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον εἰς τὴν Ἀνατολήν. Καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην εἶναι εὐθὺς ἀμέσως ἀναγκαία σύντομός τις ἀναδρομὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν λεγομένων Ἀσσιζῶν τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ τῶν λεγομένων Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας.

Ὅταν τῷ 1099 ὁ ὑπὸ τῶν σταυροφόρων ἐκλεγεὶς βασιλεὺς τῶν Ἱεροσολύμων Γοδοφρεῖδος de Bouillon ἐξέδιδε τὴν νομοθετικήν του συλλογήν, τὴν γνωστὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα *«Ἀσσίζαι τῶν Ἱεροσολύμων»*, πράγματι ἐθεμελίωνε τὴν ἔναρξιν μιᾶς ἐποχῆς, καθ' ἣν ὁ βυζαντινὸς κόσμος θὰ εἶχε νὰ ὑποστῇ τὴν ἐπίθεσιν ἑνὸς νέου στοιχείου ἀνταγωνισμοῦ εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου. Τὸ ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἀρκετὰ ἐξειλιγμένον φεουδαλικὸν δίκαιον μετεφυτεύετο διὰ μιᾶς ἀπὸ τὴν Δύσιν εἰς τὴν βυζαντινὴν Ἀνατολὴν μὲ πρόδηλον τὴν ἀξίωσιν τῆς ἐπιβολῆς καὶ τῆς μονίμου ἀποκαταστάσεως. Ὅσον ὅμως καὶ ἂν ἡ ἐσωτερικὴ καὶ οἰκονομικὴ ὀργάνωσις τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἐφαίνετο ὡς ὥριμος διὰ τὴν ἀποδοχὴν τοῦ δυτικοῦ φεουδαλικοῦ συστήματος [2], ἐν τούτοις τὸ τελευταῖον τοῦτο παρέμεινε ξένον πρὸς τὴν βυζαντινὴν νοοτροπίαν μέχρι τέλους. Ὁ βυζαντινὸς κόσμος δὲν ἐπηρεάσθη ἀπὸ τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον, ὅλως δὲ τοὐναντίον, ὡς θὰ ἴδωμεν περαιτέρω, τοῦτο φαίνεται ὅτι ὑπέστη τὴν βυζαντινὴν ἐπιρροήν, ὑπὸ τὴν ἐπιβολὴν τῆς ὁποίας, ὡς πιστεύω, τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον τῆς Δύσεως ἐνοθεύθη, τοὐλάχιστον εἰς τὴν ἑλληνικὴν γῆν.

---

[1] Βλ. λ.χ. στίχ. 2611, 4290, 7334, 7567 ἑπ., 7880 ἑπ., 8640 κλπ.

[2] Διὰ τὴν φεουδαλικὴν ὀργάνωσιν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους βλ. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, Β' (1947), σελ. 318 ἑπ. Ostrogorsky, Geschichte des Byzant. Staates (1940), σελ. 179, 232 ἑπ., ἰδίως δὲ 262 ἑπ., 344.

Κατὰ τὴν παράδοσιν [1], ὁ Γοδοφρεῖδος de Bouillon συνέστησεν ἐπιτροπὴν ἐκ τῶν τὰ πρῶτα φερόντων τοῦ κλήρου καὶ τοῦ στρατοῦ τῶν σταυροφόρων, καὶ ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη παρέδωκεν ἔγγραφον τὸ κείμενον τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ἱερουσαλήμ, τὸ ὁποῖον ἔλαβε τὸ ὄνομα Litterae Sancti Sepulcri (ἐπιστολαὶ τοῦ Ἁγίου Τάφου), διότι τὸ χρυσοποίκιλτον πρωτόγραφον αὐτοῦ κατετέθη εἰς κιβώτιον τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Τάφου. Ἡ παράδοσις θέλει περαιτέρω, ὅτι τὸ κιβώτιον αὐτὸ ἠδύνατο ν' ἀνοιχθῇ μόνον παρουσίᾳ ἐννέα ὑψηλῶν προσώπων. Φαίνεται δ' ὅτι τὸ κιβώτιον ἠνοίχθη συχνά, διὰ νὰ συμπληρωθῇ ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ Γοδοφρείδου, καὶ τοῦτο μέχρι τῆς 2 Ὀκτωβρίου 1187, ὅτε ὁ Saladin κατέλαβε τὴν Ἱερουσαλήμ, ὁπότε καὶ τὸ ἐπιμελῶς φυλασσόμενον χειρόγραφον τῶν Ἀσσιζῶν, κλαπὲν ἢ καταστραφέν, ἐξηφανίσθη.

Ἔκτοτε ἡ συνέχεια τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ἱερουσαλὴμ φαίνεται σκοτεινή. Τὸ πιθανώτερον εἶναι, ὅτι ἡ προφορικὴ παράδοσις τοῦ δικαίου αὐτοῦ ἐπέρασεν εἰς τὴν Κύπρον, ὅπου ἐπεξειργάσθη αὕτη ὑπὸ ἐπιφανῶν φραγκοκυπρίων νομικῶν τῆς ἐποχῆς [2], καὶ ἐκεῖθεν διεδόθη περαιτέρω καὶ ἔφθασεν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ἀπὸ τοῦ 1204 ἤδρευεν ὁ Βαλδουΐνος ὡς Λατῖνος αὐτοκράτωρ. Ὅταν δὲ τῷ 1210 ὁ Γοδοφρεῖδος Α' Βιλλεαρδουΐνος κατέστη μόνος ἡγεμὼν καὶ πρῖγκιψ τοῦ Μορέως, ἡ προφορικὴ παράδοσις τῶν Ἀσσιζῶν ἦτο ἀκόμη πολὺ ἰσχυρὰ καὶ εὐχερῶς διωχετεύθη εἰς Μορέαν καὶ τὰ λοιπὰ ἐδάφη τῆς καταχθείσης ἑλληνικῆς γῆς, ἤτοι τῆς παλαιᾶς βυζαντινῆς γῆς, τῆς ἤδη καλουμένης Ρωμανίας.

Εἰς τὴν φραγκοκρατουμένην ὅμως ταύτην ἑλληνικὴν γῆν τὸ φεουδαλικὸν ὑλικὸν ὑπέστη νέαν ἀναχώνευσιν. Καὶ κατὰ τὴν ἀναχώνευσιν αὐτὴν δὲν ἦσαν πλέον μόνα τὰ ἰσχυρὰ στοιχεῖα τοῦ δικαίου τῶν παλαιῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ἱερουσαλήμ, τὰ ὁποῖα ἔπαιξαν σημαίνοντα ρόλον, ἀλλὰ παραλλήλως πρὸς ταῦτα ἀνεφάνησαν καὶ νέα στοιχεῖα γνησίου φεουδαλικοῦ δικαίου τῆς Καμπανίας, τῶν ὁποίων ἦσαν φορεῖς οἱ Βιλλεαρδουΐνοι καὶ οἱ σύντροφοί των [3]. Ἔτι δὲ πλέον,—καὶ τοῦτο εἶχεν ἀσφαλῶς μείζονα σημασίαν—, μὲ τὴν παρο-

---

[1] Διὰ τὰ περαιτέρω βλ. ἤδη Heimbach, ἐν Ersch und Gruber, Allgem. Encyclopädie κλπ., τόμ. 87 (1869) σελ. ἑπ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, 6 (1877), σελ. ν' ἑπ. Πρβλ. καὶ Πετρόπουλον, εἰς «Ἀρχεῖον Βυζαντινοῦ Δικαίου» (παράρτημα α'), 1933, σελ. 35 ἑπ.

[2] Τὰ κείμενα τῶν Ἀσσιζῶν τούτων βλ. ἐν Beugnot, Assises de Jerusalem κλπ. (Recueil des Historiens des Croisades), τόμ. I - II (1841 - 1843). Σάθα, Αἱ Ἀσσίζαι τοῦ Βασιλείου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Κύπρου κλπ., «Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη», 6 (1877). Πρβλ. καὶ Γ. Ν. Καρατζᾶ, Ἀσσίζαι τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Κύπρου ἐν «Νέα Σιών» 6, σελ. 897 ἑπ. καὶ τόμ. 1907 καὶ 1908, σελ. 276 ἑπ., περὶ οὗ βλ. Πετροπούλου, Ἡ ἑλληνικὴ συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου (1945) σελ. 111.

[3] Βλ. K. Hopf, Geschichte Griechenlands (1867 ἑπ.), σελ. 12.

δον τῶν χρόνων ἀνεφάνησαν καὶ ἄλλα στοιχεῖα δικαίου ἐντοπίου, τὰ ὁποῖα βαθμηδὸν ἐπεβλήθησαν καὶ ἐχωνεύθησαν καὶ αὐτὰ εἰς τὸ νέον διαμορφούμενον δίκαιον. Τὸ τελευταῖον αὐτὸ κατέστη οὕτω βαθμηδὸν νέον δίκαιον ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀνόθευτον φεουδαλικὸν δίκαιον τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἱερουσαλήμ. Τὸ νέον δὲ τοῦτο δίκαιον τῆς φραγκοκρατουμένης ἑλληνικῆς Ρωμανίας ἀπέβη τὸ ἰδιότυπον ἐγχώριον φραγκικὸν δίκαιον, αὐτὰ ταῦτα τὰ *«συνήθεια τοῦ τόπου»* περὶ τῶν ὁποίων, ἐν μέσῳ ποικίλων ἀναχρονισμῶν[1], ὁμιλεῖ τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως.

Τὰ *«συνήθεια»* τοῦ Χρονικοῦ ὑπῆρξαν οὕτως ἀρχικῶς ἄγραφα, τοὐλάχιστον κατὰ τὸ μέγιστον αὐτῶν μέρος[2], βαθμηδὸν ὅμως κατεγράφοντο καὶ περὶ τὸ 1320 ἐκωδικοποιήθησαν ὑπό τινος πρακτικοῦ νομικοῦ τοῦ φεουδαλικοῦ δικαίου καὶ ὑπὸ τὴν κωδικοποιημένην αὐτῶν μορφὴν ἐχρησιμοποιήθησαν εἶτα εἰς Πελοπόννησον, Στερεὰν Ἑλλάδα, Εὔβοιαν καὶ Ἰονίους Νήσους, ὡς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸν συντάκτην τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, ὅστις ἐκ τοῦ λόγου τούτου ὁμιλεῖ ἔκτοτε καὶ περὶ *«βιβλίου»* ἢ περὶ *«ἐγγράφων»* συνηθειῶν (λ.χ. ἐν στίχ. 2611, 7567 ἑπ.). Ἡ κωδικοποίησις ὅμως αὐτὴ ἦτο ἀκόμη ἰδιωτική. Καὶ μόλις κατὰ τὸ 1453, κατόπιν αἰτήσεως τῶν Εὐβοέων, ἡ Ἐνετικὴ Σύγκλητος διὰ ψηφίσματος (parte) αὐτῆς, ἐπικυρωθέντος διὰ τῆς lettera ducale τῆς 4 Ἀπριλίου τοῦ Franciscus Foscari, ἐλέῳ θεοῦ Δόγη τῆς Βενετίας, ἐξέδωκεν ἐπισήμως τὰς *«Ἀσσίζας τῆς Ρωμανίας»*, ἤτοι τὴν εἰς ἐνετικὴν γλῶσσαν γραφεῖσαν συλλογὴν φεουδαλικῶν διατάξεων, τῆς ὁποίας ἡ οὐσία ὑπῆρξε τὸ εἰς τὴν φραγκοκρατουμένην Ἑλλάδα, καὶ πρὸ πάσης κωδικοποιήσεως ταύτης, ἐφαρμοσθὲν δίκαιον[3].

***

III. Κατὰ ταῦτα τὸ εἰς τὰς *«Ἀσσίζας τῆς Ρωμανίας»* μεταγενεστέρως κωδικοποιηθὲν ὑλικὸν εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίησε καὶ ὁ συντάκτης τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, ὁσάκις οὗτος ἀναφέρεται εἰς τὰ *«συνήθεια τοῦ τόπου»*.

Αἱ Ἀσσίζαι τῆς Ρωμανίας εὑρίσκονται βεβαίως εἰς ἐσωτερικὴν συνάφειαν πρὸς τὰς ἀρχαιοτέρας Ἀσσίζας τῆς Ἱερουσαλήμ, αἵτινες καὶ αὐταὶ ἦσαν κωδικοποίησις τοῦ εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐφαρμοσθέντος φεουδαλικοῦ δικαίου τῆς Δύσεως. Μεταξὺ ὅμως τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ τῶν

[1] Βλ. λ.χ. Χρονικόν, στίχ. 2611 ἑπ.

[2] Γενικοί τινες κανόνες ἀφορῶντες εἰς τὴν κατάκτησιν καὶ τὴν διανομὴν τῶν γαιῶν ἀσφαλῶς θὰ εἶχον ἐξ ἀρχῆς γραφῆ, ὁ ὄγκος ὅμως τῶν συνηθειῶν ἦτο ἀρχικῶς ἄγραφος.

[3] Τελευταία καὶ ἀρίστη ἔκδοσις τοῦ G. Recoura, Les Assises de Romanie κλπ. (1930).

Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας ὑπάρχει βασικὴ ἐσωτερικὴ διαφορά, ὡς ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἑλληνοβυζαντινοῦ περιβάλλοντος, εἰς τὸ ὁποῖον βαθμηδὸν διεμορφώθησαν αἱ Ἀσσίζαι τῆς Ρωμανίας. Διὰ τὴν παρακολούθησιν δὲ τῆς βασικῆς ταύτης διαφορᾶς εἶναι ἀναγκαῖον ὅπως ἀποσαφηνισθῇ ἡ οὐσία τοῦ θεσμοῦ τῆς ὑποτελείας, ὅστις ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιον καὶ τὴν κεντρικὴν ἰδέαν, ἥτις διήκει διὰ παντὸς φεουδαλικοῦ δικαίου. Καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι ἀναγκαία κάποια παρέκβασις.

1. Τὸ χαρακτηρίζον τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ φεουδαρχικὴ ὀργάνωσις τῆς γῆς καὶ τῆς κοινωνίας καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐκ ταύτης ἀπορρέουσα κατάτμησις τῆς ἐννοίας τῆς κρατικῆς κυριαρχίας[1].

Πυρὴν πάσης φεουδαρχικῆς ὀργανώσεως εἶναι τὸ *«φέουδον»*, ὅπερ εἶναι τμῆμα γῆς ἢ δικαίωμα ἀκινήτου κτήσεως παραχωρούμενον ὑπὸ τοῦ αὐθέντου φεουδάρχου εἰς τὸν ὑποτελῆ του ἔναντι ὡρισμένων ὑποχρεώσεων. Μεταξὺ αὐθέντου καὶ ὑποτελοῦς καταρτίζεται οὕτω κάποια σύμβασις, ἡ ὁποία δὲν εἶναι μόνον ἰδιωτικοῦ ἀλλὰ καὶ δημοσίου δικαίου, ὡς ἐκ τῶν συνεπειῶν της. Διὰ τῆς συμβάσεως αὐτῆς ὁ ὑποτελὴς δηλοῖ εἰς τὸν αὐθέντην *«ὑποτέλειαν»* (hommage), ἤ, κατὰ τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, *«ὁμάτζιο»*, *«ἀνθρωπείαν»* ἢ *«ἀνθρωπέαν»*, ἡ δήλωσις δ' αὐτὴ γίνεται πανηγυρικῶς καὶ μὲ ὑπόσχεσιν ἢ δόσιν πίστεως ἑκατέρωθεν[2]: ὁ ὑποτελής, ἀσκεπὴς καὶ ἄνευ ξίφους, γονατίζει πρὸ τοῦ αὐθέντου του καί, θέτων τὰς χεῖράς του ἐντὸς τῶν χειρῶν τοῦ τελευταίου, ἀπαγγέλλει πανηγυρικὰς λέξεις, δι' ὧν ἐκφράζεται ἡ θέλησίς του νὰ γίνῃ *«ἄνθρωπος»* (ἐξ οὗ καὶ hommage!) τοῦ αὐθέντου. Ὁ αὐθέντης πάλιν τὸν ἀνεγείρει ἀπὸ τὴν γονυπετῆ θέσιν, τὸν ἀσπάζεται εἰς τὸ στόμα καὶ τὸν ἀνακηρύσσει *«ἄνθρωπόν»* του, ἐν συνεχείᾳ δὲ τὸν *«ρεβεστίζει»*[3], ἤτοι παραδίδει εἰς αὐτὸν τὸ φέουδον συμβολικῶς διὰ δόσεως δακτυλίου, χειροκτίου ἢ ἄλλου ἀντικειμένου. Ἔκτοτε, ἀπὸ τῆς καταρτίσεως τοῦ *«ὁμάτζιο»* καὶ τοῦ ρεβεστίσματος μεταξὺ αὐθέντου καὶ ὑποτελοῦς γεννῶνται ἀμοιβαῖαι ἑκατέρωθεν ὑποχρεώσεις. Αἱ δ' ὑποχρεώσεις αὗται ἀπὸ τῆς πλευρᾶς μὲν τοῦ ὑποτελοῦς συνίστανται εἰς ὑποχρέωσιν πίστεως ἐν γένει καὶ εἰδικώτερον εἰς ὑποχρέωσιν στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας, συμβουλῆς καὶ δικαιοσύνης, ἤτοι συμμετοχῆς εἰς τὰ δικαστήρια τοῦ αὐθέντου καὶ ὑποβολὴν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν του. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς δὲ τοῦ αὐθέντου συνίστανται εἰς ὑποχρέωσιν πρὸς παροχὴν δικαιοσύνης καὶ πρὸς παροχὴν ἐγγυήσεως καὶ στρατιωτικῆς βοηθείας διὰ τὴν

[1] Πρβλ. προχείρως διὰ τὰ περαιτέρω A. Esmein, Cours élément. d'histoire du droit français (ιδ' ἔκδ., 1921), σελ. 167 ἑπ., ἔνθα καὶ παραπομπαὶ εἰς τὴν συναφῆ βιβλιογραφίαν.

[2] Fides facta ἢ fidei datio, περὶ ὧν Esmein, Ἔνθ' ἀν. σελ. 189 ἑπ. Πρβλ. καὶ τὴν περιγραφὴν ἐν Ἀσσίζαις τῆς Ρωμανίας § 68 (Recoura, Ἔνθ' ἀν. σελ. 207 ἑπ.).

[3] Βλ. λ.χ. Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στίχ. 1866, 2160, 6480, 6770, 7729 ἑπ.

κατοχὴν τοῦ παραχωρηθέντος φεούδου. Ἡ σύμβασις δηλαδὴ τῆς ὑποτελείας καταλήγει οὐσιαστικῶς ἀμφοτεροβαρὴς σύμβασις. Τοῦτο δὲ κρατεῖ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἰδιαιτέραν παραλλαγὴν τῆς συμβάσεως τῆς ὑποτελείας, τὴν καλουμένην hommage lige (*«λίζιο ὁμάτζιο»* εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως)[1], καθ' ἣν ὁ ὑποτελὴς ὑπισχνεῖται πίστιν καὶ ὑπηρεσίαν εἰς τὸν αὐθέντην ἀποκλειστικῶς ἤτοι ἔναντι καὶ ἐναντίον παντὸς ἄλλου τρίτου, ὅπερ εἶχε μεγάλην πρακτικὴν σημασίαν, διότι ἄλλως, μὲ ἁπλοῦν *«ὁμάτζιο»*, τὸ ὁποῖον ἠδύνατο νὰ καταρτίζεται συγχρόνως πρὸς πλείονας αὐθέντας, ἠδύναντο νὰ γεννηθοῦν περίπλοκα ζητήματα ὡς πρὸς τὸ ποῖον ὤφειλε νὰ ὑπηρετῇ ὁ ὑποτελὴς ἐν περιπτώσει ἐρίδων ἢ ἀλληλομαχίας μεταξὺ τῶν πλειόνων αὐθεντῶν του.

Ἡ δικαιοσύνη ἡ ὁποία παρέχεται ὑπὸ τοῦ αὐθέντου καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ὑποχρεωτικῶς ὑποβάλλεται καὶ ἧς μετέχει ὁ ὑποτελής, ἀποτελεῖ τὸ δεύτερον μετὰ τὴν σύμβασιν τῆς ὑποτελείας οὐσιῶδες συστατικὸν στοιχεῖον τῆς φεουδαλικῆς ὀργανώσεως. Ἡ τελευταία αὕτη προϋποθέτει ἔλλειψιν κεντρικῆς δικαιοδοτικῆς ἐξουσίας. Ἡ δικαιοδοτικὴ ἐξουσία εἶναι, ὡς καὶ ἡ κρατικὴ κυριαρχία, κατανεμημένη εἰς ἐπὶ μέρους χωροδεσπότας. Τοῦτο δ' ἀποτελεῖ σημαντικώτατον χαρακτηριστικὸν τῆς φεουδαλικῆς ὀργανώσεως, ἕνεκα τοῦ ὁποίου ποικίλαι προέρχονται συνέπειαι τόσον ἐξ ἐπόψεως ἰδιωτικοῦ ὅσον καὶ ἐξ ἐπόψεως δημοσίου δικαίου, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἰδιαιτέρως σημαντικὴ εἶναι ἡ μὴ ἀναγνώρισις δικαιώματος ἐφέσεως εἰς τὴν δικαιοδοσίαν φεουδαρχικοῦ ἄρχοντος ὑπερκειμένου τοῦ αὐθέντου τοῦ διαδίκου. Ἐν γένει οὕτως ὁ θεσμὸς τῆς ἐφέσεως ἀγνοεῖται ἀπὸ τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον. Τοῦτο δ' εἶναι σύμφωνον πρὸς τὴν κοινὴν λαϊκὴν ἀντίληψιν, καθ' ἣν ἀναγνώρισις τῆς ἐφέσεως σημαίνει κλονισμὸν τῆς πρὸς τὴν δικαιοσύνην ὀφειλομένης πίστεως. Διότι ὄντως, ἐὰν εἶναι δυνατὸν νὰ σφάλῃ ἢ νὰ πλανᾶται ὁ πρῶτος δικαστής, διατί δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πλανᾶται καὶ ὁ δεύτερος ἢ καὶ ὁ τρίτος; Ἡ κατάτμησις οὕτω τῆς κρατικῆς κυριαρχίας καὶ τῆς δικαιοδοτικῆς ἐξουσίας εἰς τοὺς ἐπὶ μέρους φεουδάρχας δὲν ἐπιτρέπει κατ' ἀρχὴν τὸ δικαίωμα τῆς ἐφέσεως· ἡ δ' ἀπαγόρευσις αὐτὴ ἰσχύει ἐν γένει εἰς τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον, εἰς ὃ ἔφεσις ἐπιτρέπεται μόνον ἐξαιρετικῶς ἤτοι κυρίως εἰς θέματα ἀρνησιδικίας ἢ κακοδικίας[2].

2. Ἐπανερχόμενοι ἤδη εἰς τὴν σύγκρισιν τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας πρὸς τὰς τῆς Ἱερουσαλήμ, δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν εἰς ἀμφοτέρας τὰς

---

[1] Στίχ. 1869, 2562, 3185, 6327, 7891 ἐπ., ἔνθα καὶ περιγραφὴ τῆς καταρτίσεως «λιζίας», ἣν βλ. καὶ ἐν Ἀσσίζαις Ρωμανίας § 68 (Recoura, Ἔνθ' ἀν.). Πρβλ. καὶ Esmein, Ἔνθ' ἀν. σελ. 194, ἔνθα καὶ ἀντιγνωμίαι ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς λιζίας.

[2] Βλ. ἐν γένει Esmein, Ἔνθ' ἀν. σελ. 171 ἐπ., καὶ εἰδικώτερον αὐτ. σελ. 254 ἐπ., 259 ἐπ.

συλλογὰς ταύτας, τὰς δύο κεντρικὰς ἰδέας αἱ ὁποῖαι χαρακτηρίζουν τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον, ἤτοι τὴν φεουδαρχικὴν ὀργάνωσιν μὲ βάσιν τὴν σύμβασιν τοῦ hommage καὶ τὴν κυριαρχικὴν δικαιοδοτικὴν ἐξουσίαν τοῦ φεουδάρχου. Ἀμφότεραι ὅμως αἱ κεντρικαὶ αὗται ἰδέαι παραλλάσσουν εἰς τὰς δύο συλλογάς, καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ἄνευ συνεπείας διὰ τὴν μορφὴν ὑφ' ἣν τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον ἐμφανίζεται εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως.

Οὕτως ἐν πρώτοις, ἡ εἰδικωτέρα σύμβασις τοῦ *«λίζιου ὁμάτζιοῦ»*, περὶ οὗ ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος, διαμορφώνεται κατὰ τρόπον διάφορον εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ρωμανίας. Αἱ Ἀσσίζαι τῆς Ἱερουσαλήμ, ἐκφράζουσαι καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο γνήσιον φεουδαλικὸν δίκαιον, θεωροῦν τὸν *«λίζιον»* ὡς ὄντως ὑποτελῆ εἰς τὸν αὐθέντην του, ἔτι καὶ παρὰ τὴν εἰδικὴν συμφωνίαν περὶ τῆς εἰς αὐτὸν ὀφειλομένης ἀποκλειστικῆς πίστεως καὶ ὑπηρεσίας[1]. Ὅλως τοὐναντίον, εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ρωμανίας, οἱ *«λίζιοι»* εἶναι πρόσωπα εὐγενῶν ὑποτελῶν ἀνήκοντα εἰς ἰδιαιτέραν τάξιν, στενωτέραν τῆς τάξεως τῶν ἁπλῶν ὑποτελῶν: οἱ *«λίζιοι»* τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας εἶναι καὶ αὐτοὶ ὑποτελεῖς τοῦ αὐθέντου των, ἀλλὰ μόνον θεωρητικῶς, διότι εἰς τὴν εὐγενῆ ἑλληνικὴν γῆν οἱ διάφοροι λίζιοι φεουδάρχαι δὲν ἀνέχονται εὐχερῶς ἀνωτέρους των καὶ διὰ τοῦτο ἀποτελοῦν ἰδίαν τάξιν, οὐσιαστικῶς ἐξισουμένην πρὸς τὴν τάξιν τοῦ αὐθέντου των, τὸν ὁποῖον ἀναγνωρίζουν μόνον ὡς πρῶτον μεταξὺ ἴσων[2]. Ἡ διαφορὰ εἶναι σημαντική: εἰς τὴν Ρωμανίαν οἱ λίζιοι εἶναι ἰσχυρὰ τάξις εὐγενῶν, ἡ ὁποία ἔχει τὸ ἰδικόν της δίκαιον καὶ τὴν ἰδικήν της κοινωνικὴν θέσιν ἔναντι τῶν ἄλλων ἁπλῶν ὑποτελῶν, καὶ ἡ ὁποία ἔχει ἐπιβάλει τὴν ἀντίληψιν τὴν ὁποίαν ὡραιότατα μᾶς δίδει τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως εἰς τοὺς στίχους του 7891 ἐπ.:

«Ἐπεὶ ἡ λιζία ποὺ γίνεται, φιλοῦνται εἰς τὸ στόμα,
»κ' ἔνι τὸ πρᾶγμα ἐπίκοινον ἀμφοτέρων τῶν δύο·
»οὕτως, χρεωστεῖ ὁ πρίγκιπας τὴν πίστιν πρὸς τὸν λίζιον,
»ὡσὰν ὁ λίζιος πρὸς αὐτόν, οὐκ ἔνι διαφωνία,
»ἄνευ ἡ δόξα καὶ τιμὴ ὅπου ἔχει πᾶσα ἀφέντης»[3].

Καὶ ἔχει μὲν λεχθῆ, ὅτι ἡ οὐσιαστικὴ αὕτη διαφορὰ τῆς θέσεως τοῦ λίζιου εἰς τὴν Ρωμανίαν ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ κατάκτησις τῆς ἑλληνικῆς γῆς ὑπῆρξεν ἔργον τυχοδιωκτῶν μὲ ἔντονον ἀναρχικὴν διάθεσιν, οἱ ὁποῖοι δὲν ἠνείχοντο εὐχερῶς νὰ εἶναι τυφλὰ ὄργανα τοῦ αὐθέντου των[4], ἡ

---

[1] Ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο ὑπάρχουν πολλαὶ διατάξεις ἐν ταῖς Ἀσσίζαις τῶν Ἱεροσολύμων. Πρβλ. λ.χ. Ἀσσίζας Ἱεροσολύμων καὶ Κύπρου, § κδ' (=Σάθα, Μεσαιων. Βιβλιοθ. 6, σελ. 36 ἐπ.).

[2] Βλ. Ἀσσίζας Ρωμανίας §§ 4, 5, 30, 72 (ἔκδ. Recoura, Ἔνθ' ἀν.).

[3] Πρβλ. καὶ στίχ. 7896 ἐπ.

[4] Recoura, Ἔνθ' ἀν., σελ. 21 ἐπ.

ἐξήγησις ὅμως αὕτη δὲν εἶναι πειστική, διότι τότε τὸ ἴδιον φαινόμενον τῆς ἰδιαιτέρας θέσεως τῶν λίζιων θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχεν ἐπιβληθῆ καὶ εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ. Μᾶλλον κλίνω πρὸς τὴν ἀντίληψιν, ὅτι καὶ ἐδῶ διαπιστοῦται ἡ διαβρωτικὴ δύναμις τοῦ ἐντοπίου ἑλληνικοῦ στοιχείου, τὸ ὁποῖον, παρὰ τὸν βυζαντινὸν ἀπολυταρχισμόν, κατὰ βάσιν ἦτο πάντοτε δημοκρατικόν, καὶ τὸ ὁποῖον, ἀντὶ νὰ ὑποστῇ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ δικαίου τῶν Φράγκων, ἐπηρέασεν αὐτὸ καὶ διέτρησε τὴν φραγκικὴν πανοπλίαν μὲ τὴν ὁποίαν ἦτο ἐξωπλισμένον τὸ δυτικὸν φεουδαλικὸν δίκαιον. Ἡ δ' ἄποψις αὐτὴ τῆς ἀσκηθείσης ἐπιρροῆς τοῦ ἑλληνοβυζαντινοῦ στοιχείου ἐπὶ τὸ φραγκικὸν δίκαιον τῆς Ρωμανίας ἐνισχύεται, ὡς φρονοῦμεν, καὶ ἀπὸ ἄλλην παρατήρησιν.

Ἐλέχθη ὅτι τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον ἀγνοεῖ τὸν θεσμὸν τῆς ἐφέσεως, πλὴν ἐπὶ περιπτώσεων ἀρνησιδικίας ἢ κακοδικίας, τοῦτο δ' ἐν γένει κρατεῖ καὶ εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ἱερουσαλήμ [1]. Τοὐναντίον ὅμως εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ρωμανίας τὸ δικαίωμα τῆς ἐφέσεως, καὶ μάλιστα μὲ σαφὲς ἀνασταλτικὸν ἀποτέλεσμα, ἀναγνωρίζεται εὐρύτατα διὰ παντὸς εἴδους δικαστικὰς ἀποφάσεις εἴτε ἁπλῶν ὑποτελῶν βαρώνων, εἴτε λίζιων ὑποτελῶν, εἴτε καὶ αὐτοῦ τοῦ πρίγκιπος, ἢ τοῦ πριγκιπικοῦ δικαστηρίου, ὅτε, εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην περίπτωσιν, ἡ ἀπόφασις ἐκκαλεῖται ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος [2]. Εἰς τὸ Χρονικὸν δὲ τοῦ Μορέως, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὰ λεχθέντα, ἐπαναλαμβάνει τὸ εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ρωμανίας καθιερωμένον δίκαιον [3], γίνεται ἐπίσης συχνότατα λόγος περὶ τοῦ δικαιώματος τοῦ διαδίκου ν' *«ἀνακράξῃ»* τὴν ἀπόφασιν [4], καθιερουμένου οὕτω σαφῶς τοῦ δικαιώματος τῆς ἐφέσεως, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον. Δὲν εἶναι ἆρά γε τοῦτο χαρακτηριστικὴ διαφορά, ἡ ὁποία πιθανώτατα ἔχει τὴν ρίζαν της εἰς ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ δικαίου, ὅπερ ἀνέκαθεν ἐγνώρισε τὸν θεσμὸν τῆς ἐφέσεως;—Τὸ ἐρώτημα, ὡς φρονοῦμεν, δύναται σχεδὸν μετὰ βεβαιότητος νὰ ἔχῃ ἀπάντησιν καταφατικήν. Μὲ τὴν αὐτὴν δὲ σχεδὸν βεβαιότητα δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς στενῶς συνδεδεμένους πρὸς ἀναλόγους βυζαντινοὺς θεσμοὺς καὶ ἄλλους θεσμοὺς οἱ ὁποῖοι ἀναφαίνονται εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως ὡς γνησίας φραγκικῆς προελεύσεως, ὡς λ.χ. τὰ *«ψυχικά»*, ἤτοι τὰς πρὸς σωτηρίαν τῆς ψυχῆς τοῦ θνήσκοντος γινομένας ἐπιδόσεις εἰς εὐαγῆ ἱδρύματα, καὶ τὴν *«πανάτικα»*, ἤτοι τὴν ὑπό τινος χορηγίαν καὶ μισθοδοσίαν τοῦ πληρώματος

---

[1] Assises de Jerusalem, Livre de Jean d'Ibelin, κεφ. 187, σημειούμ. ἐν Esmein, Ἔνθ' ἀν. σελ. 260 σημ. 66.

[2] Ἀσσίζαι Ρωμανίας § 143.

[3] Βλ. ἀνωτ. σελ. 206.

[4] Πρβλ. Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στίχ. 7353 ἑπ., 7390, 7396, 7410, 7493 ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπόθεσιν τῆς Ἄκοβας. Πρβλ. καὶ Ἀδαμαντίου, Ἔνθ' ἀν. σελ. 461, 544.

πλοίου ἀνήκοντος εἰς ἄλλον, ἡ ὁποία τολμῶ νὰ πιστεύω, ὅτι, παρὰ τὴν ἰταλικὴν προέλευσιν αὐτῆς, ἐκφράζει ἐν τούτοις τὴν εἰς τὸν Ναυτικὸν Νόμον τῶν Ροδίων ἀρτίως διατυπουμένην ἰδέαν τῆς *«κοινωνίας»* μεταξὺ πλειόνων προσώπων ἐκμεταλλευομένων τὸν πλοῦν [1].

Βεβαίως, μὲ τὰς τελευταίας ταύτας παρατηρήσεις, δὲν ἐπιθυμῶ νὰ ἰσχυρισθῶ, ὅτι τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας καὶ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ἔχει ἐξελληνισθῆ ἢ ἐκβυζαντινισθῆ. Τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον εἶναι καθ' ἑαυτὸ δίκαιον κλειστόν, τὸ ὁποῖον ἐφαρμόζεται σχεδὸν ὁμοιομόρφως εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἀπὸ ἐκεῖ κατὰ παρέκτασιν καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν. Δὲν δύναμαι ὅμως νὰ μὴ βεβαιώσω τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον τῆς βυζαντινῆς Ἑλλάδος εἶναι συχνὰ οὐσιαστικῶς διάφορον τοῦ φεουδαλικοῦ δικαίου τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἱερουσαλήμ. Ὅπως δ' ἀναμφισβητήτως τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον τῆς βυζαντινῆς Ἑλλάδος ἔχει ὑποστῇ τὴν εἰδικωτέραν ἐπιρροὴν τῶν Φραγκικῶν θεσμίων τῆς Καμπανίας [2], ἀπὸ τὴν ὁποίαν προήρχετο ὁ ὄγκος τῶν ἱπποτῶν οἵτινες κατέκτησαν τὸν Μορέαν, οὕτω νομίζω, ὅτι τὸ φεουδαλικὸν αὐτὸ δίκαιον τῆς ἑλληνικῆς γῆς ὑπέστη ἀναντιρρήτως τὴν ἐπιρροὴν καὶ τοῦ ἑλληνοβυζαντινοῦ περιβάλλοντος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔζησε καὶ ἠνδρώθη καὶ τέλος ἐκωδικοποιήθη εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ρωμανίας. Τὴν ἀντίληψιν δὲ ταύτην θὰ προσπαθήσω καὶ εὐθὺς περαιτέρω νὰ ἐνισχύσω.

***

IV. Ἀληθῶς, ὁ νομικὸς ὅστις ἀναγινώσκει τὸ κείμενον τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ἐκπλήσσεται ἀπὸ τὴν ἔντονον περιγραφὴν τῆς ἀγωνίας μεθ' ἧς οἱ Φράγκοι προσπαθοῦν νὰ διατηρήσουν τὰ *«συνήθειά»* των ὡς ἐπίσης καὶ τὰ διὰ συμβάσεων ὑπεσχημένα. Προσκόλλησις εἰς τὰ *«συνήθεια»* καὶ ἀρχὴ

---

[1] Διὰ τὰ «Ψυχικά» βλ. τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στίχ. 7781, πρβλ. δὲ καὶ Μαριδάκη, Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν βυζαντ. αὐτοκρατ. (1922) σελ. 281 σημ. 38. Πετροπούλου, Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις Ρωμαϊκοῦ Δικαίου (1944) § 153, σελ. 1293. Π. Ζέπου, Συνταγμάτιον Νομικὸν Ἀλεξ. Ὑψηλάντη 1780 (ἔκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1936) σελ. 120 ἑπ. παρ' οἷς καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Διὰ τὴν «πανάτικα» (ἰταλ. panatica) βλ. τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως στίχ. 2789. Panatica σημαίνει ἀρτοδοσίαν. Περὶ τῆς ἰδέας τῆς «κοινωνίας» εἰς τὸν Ναυτικὸν Νόμον τῶν Ροδίων βλ. τὸ κείμενον αὐτοῦ §§ ιζ', κα', κη', λβ' κλπ. (Ζέπων, Jus Græcoromanum, τόμ. Β' σελ. 99. ἑπ., ἐκ τῆς ἐκδόσεως Ashburner), περὶ τῆς σημασίας δὲ τῆς «κοινωνίας» ὡς προδρόμου τῆς ἀρχῆς τῆς ἀσφαλίσεως βλ. ἤδη Pardessus, Collection des lois maritimes anterieures au XVIIIe siècle, I, σελ. 219.

[2] Πρβλ. ἀνωτ. σελ. 205 σημ. 3 τὸν αὐτ. παραπεμπ. Hopf, Geschichte Griechenlands, σελ. 12.

τῆς τηρήσεως τῆς καταρτισθείσης συμβάσεως εἶναι ἀμφότερα ἰδέαι διήκουσαι δι' ὁλοκλήρου τοῦ κειμένου τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως.

Ἡ ἀρχὴ τῆς τηρήσεως τῆς καταρτισθείσης συμβάσεως, καὶ δὴ καὶ τῆς ἀτύπου τοιαύτης, δὲν δύναται ν' ἀμφισβητηθῇ, ὡς φρονῶ, ὅτι ἔχει γνησίως δυτικὴν προέλευσιν. Ἡ ἐκ τῆς ἀτύπου συμβάσεως δέσμευσις,—ἐφαρμογὴ καὶ ἔκφρασις τοῦ δόγματος τῆς ἐλευθερίας τῶν συναλλαγῶν, ὅπως τοῦτο νοεῖται σήμερον—, εἶναι ἀρχὴ ἥτις ἐπέρασεν ἐκ τῆς Χριστιανικῆς Δύσεως καὶ εἰς τὸν κόσμον τῆς Ἀνατολῆς. Εἶχον δ' ἐσχάτως τὴν εὐκαιρίαν[1] νὰ ἐκφράσω τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ἡ ἀρχὴ αὕτη ἐπέρασεν εἰς τὴν Ἀνατολὴν διὰ τῶν σταυροφόρων καὶ ὅτι ἔνδειξιν, ἂν ὄχι ἀπόδειξιν τούτου, παρέχει τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως εἰς τοὺς ὡραίους στίχους του (στίχ. 2386 ἐπ.).

«...ἔνθα εἶναι χριστιανοὶ σ' ὅλην τὴν οἰκουμένην»,
«τὸν νόμον καὶ τὲς ἀγωγὲς οἱ συμφωνίες τὲς κλειοῦσιν»,

ὅπου, τὸ ἑλληνικὸν κείμενον, κατὰ διάφορον ἔκφρασιν λ.χ. πρὸς τὴν γαλλικὴν διασκευήν, τονίζει τὴν χριστιανικὴν προέλευσιν τῆς ἀρχῆς τῆς ἀτύπου δεσμεύσεως καὶ συγχρόνως, προδήλως ὑπὸ βυζαντινὴν ἐπιρροήν, προσθέτει ὅτι *«οἱ συμφωνίες κλειοῦσι»* καὶ *«τὲς ἀγωγές»*, δηλαδὴ τὰ δικαιώματα—ἀξιώσεις, αἱ ὁποῖαι μόνον δι' ἀγωγῶν δύνανται νὰ παρίστανται κατὰ βυζαντινορρωμαϊκὴν ἀντίληψιν[2].

Ἀπὸ ἄλλης ὅμως πλευρᾶς, ἡ συχνὴ ὑπὸ τοῦ συντάκτου τοῦ Χρονικοῦ μνεία τῆς ἀγωνίας μεθ' ἧς οἱ Φράγκοι ἐμφανίζονται ὡς προσκεκολλημένοι εἰς τὰ *«συνήθεια τοῦ τόπου»* των[3] δεικνύει ἐπαρκῶς, ὡς τολμῶ νὰ νομίζω, τὸν τρόμον τῶν κατακτητῶν μήπως εἰς τὸ ξένον ἑλληνοβυζαντινὸν περιβάλλον των ἀπολέσουν καὶ θυσιάσουν τὴν γνησιότητα τῶν θεσμίων των. Εὑρισκόμεθα καὶ ἐδῶ, ὡς ὑποθέτω, ἐνώπιον τοῦ αἰωνίου φαινομένου τῆς ἰσχύος τοῦ ἐφαρμοζομένου ζωντανοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου καὶ τῆς ἐπιβολῆς αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ὀθνείου δικαίου παντὸς κατακτητοῦ. Εἰς τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν οἱ Φράγκοι σταυροφόροι ἀντιλαμβάνονται τὸν κίνδυνον τῆς νοθεύσεως τῶν

---

[1] Βλ. Π. Ζέπου, Ἐνοχικὸν Δίκαιον, Α' (1947), σελ. 118 σημ. 3.

[2] Κατὰ τὸ Ρωμαϊκὸν Δίκαιον δικαίωμα ὑφίστατο μόνον ἐφ' ὅσον δι' αὐτὸ παρείχετο καὶ «ἀγωγὴ» (actio) ἢ δ' «ἀγωγὴ» ἐσήμαινε τὸ δικαστικῶς προστατευόμενον δικαίωμα· πρβλ. Θεοφίλου, Εἰσηγήσεις 4.6 pr. Ἡ ἀντίληψις αὕτη ἀπαντᾶται καὶ ἐν τῷ Χρονικῷ τοῦ Μορέως, στίχ. 2386 ἐπ. Τὸ γαλλικὸν ὅμως κείμενον λέγει ἁπλῶς: «...par toute part dou monde, li pat vainquent les loys» χωρὶς νὰ ὁμιλῇ περὶ «χριστιανῶν» καὶ περὶ «ἀγωγῶν» (βλ. γαλλ. παραλλ. Χρον. Μορέως § 167, ἔκδ. Longnon, Ἔνθ' ἀν. σελ. 58).

[3] Βλ. λ.χ. τὴν ἀπάντησιν τοῦ πρίγκιπος Γουλιέλμου Β' τοῦ Βιλλεαρδουΐνου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Παλαιολόγον ἐν Χρον. Μορ. στίχ. 4283 - 4290. Ἐπίσης βλ. στίχ. 7567 ἐπ., 7874 ἐπ. κ.ἄ. Πρβλ. καὶ ἀνωτ. σελ. 204 σημ. 1.

θεσμίων των ὑπὸ τὴν ἑλληνοβυζαντινὴν ἐπιρροήν. Καὶ οὕτω μόνον, ὡς νομίζω, δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἡ προσκόλλησις εἰς τὰ *«συνήθεια»* καὶ ἡ ἀγωνία των διὰ τὴν διατήρησιν αὐτῶν, ἥτις ἀγωνία ἐκδηλοῦται εἰς τὸ κείμενον τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως. Πράγματι δὲ οἱ Φράγκοι δὲν εἶχον ἄδικον!

Ἡ διαβρωτικὴ δύναμις τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου ἤσκησε φαίνεται καὶ ἐπὶ τῶν φραγκικῶν θεσμίων τὴν ἐπιρροήν της. Οὕτω δὲν εἶναι μόνον τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως οἱ Φράγκοι,—κλειστὸς καθ' ἑαυτὸν φεουδαλικὸς ὀργανισμός,—ἐμφανίζονται ὡς ὁμιλοῦντες τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἢ ἄλλως ἐν γένει ὡς ἐξοικειωμένοι πρὸς τὸν ἑλληνικὸν βίον καὶ πολιτισμόν[1], ἀλλὰ πέραν τοῦ γεγονότος τούτου, καὶ εἰδικώτερον ὡς πρὸς τὸ δίκαιον, τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως παρέχει ἐνδιαφερούσας πληροφορίας διὰ τὴν ἀσκηθεῖσαν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνοβυζαντινοῦ ἐπὶ τοῦ φραγκικοῦ συστήματος δικαίου καὶ ἐπὶ τῆς κοινωνικῆς ἢ οἰκονομικῆς ὀργανώσεως τοῦ ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους ἀναπτυχθέντος δυτικοῦ φεουδαλισμοῦ.

Οὕτως, εἶναι ὅλως χαρακτηριστικὸν τὸ γεγονός, ὅτι οἱ Φράγκοι, ποιούμενοι συμβιβασμὸν πρὸς τὸ ἐγχώριον στοιχεῖον, διετήρησαν τὴν ἰσχὺν τοῦ ἐγχωρίου δικαίου καὶ ἀκόμη καὶ τὴν ἐγχώριον ὀργάνωσιν τῆς ἰδιοκτησίας. Καὶ διὰ μὲν τὴν διατήρησιν τοῦ ἰσχύοντος βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου οὐδεμίαν ἀφίνει ἀμφιβολίαν ἡ διήγησις τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, καθ' ἣν (στίχ. 2091 ἐπ.) οἱ βυζαντινοὶ *«ἄρχοντες, οἱ πρῶτοι τοῦ Μορέως»* ζητοῦν καὶ ἐπιτυγχάνουν·

«ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ ἔμπροστεν, Φράγκος νὰ μὴ μᾶς βιάσῃ
»ν' ἀλλάξωμεν τὴν πίστιν μας διὰ τῶν Φραγκῶν τὴν πίστιν,
»μήτε ἀπὸ τὰ συνήθειά μας, τὸν νόμον τῶν Ρωμαίων».

Ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν διατήρησιν τῆς ἐγχωρίου ὀργανώσεως τῆς ἰδιοκτησίας τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως εἰς πολλοὺς στίχους του διηγεῖται, ὅτι οἱ βυζαντινοὶ ἄρχοντες, *«τὰ ἀρχοντόπουλα»* τοῦ Μορέως διατηροῦν τὰ *«γονικά»* καὶ *«τὲς προνοῖές των»* δηλαδὴ τὰ βυζαντινὰ φέουδά των, ἐνῶ *«καὶ οἱ χωριάτες τῶν χωριῶν στέκουν ὡσὰν τοὺς ηὗραν»*, ἤτοι εἰς τὴν αὐτὴν σχέσιν παροικίας ἢ δουλοπαροικίας ὡς καὶ κατὰ τὸ βυζαντινὸν σύστημα[2]. Ὄντως δ' ἡ

---

[1] Λ.χ. ὁ ὑπὸ τοῦ Σεβαστοκράτορος αἰχμαλωτισθεὶς Γουλιέλμος Β' Βιλλεαρδουΐνος, ὁ ἐπιλεγόμενος Ντὲ Καλομάτας (Χρον. Μορ. στίχ. 2449) «ρωμέϊκα ἀπεκρίθη» (στίχ. 4130) πρὸς τὸν Σεβαστοκράτορα, καὶ ὁ «μισὶρ Ἀσελὴν ντὲ Τοὺθ» (Ancelin de Tucy), ὅστις «τὲς τάξες ἔξευρε ἀκριβῶς, τὴν γλῶσσαν τῶν ρωμαίων» (στίχ. 5234), ἑλληνιστὶ συνεννοεῖται μὲ τοὺς μισθοφόρους Τούρκους, οἱ ὁποῖοι καὶ αὐτοὶ «ἔξευραν τὴν λογικὴν γλῶσσαν τῶν ρωμαίων» (στίχ. 5207). Πρβλ. ἐν γένει Ἀδαμαντίου, Ἔνθ' ἀν., σελ. 517.

[2] Πρβλ. Χρον. Μορ. στίχ. 1439, 1642 ἐπ., 1706 ἐπ., 2048, 2059 ἐπ., 2091 ἐπ., 2822 ἐπ., 2937 ἐπ., ἐξ ὧν ἰδίως στίχ. 1642 - 1649. Διὰ τὴν δουλοπαροικίαν τῶν βυ-

τοιαύτη ρύθμισις τοῦ προβλήματος τῆς τύχης τῶν βυζαντινῶν προνοιῶν εἰσήγαγεν εἰς τὸ κλειστὸν σύστημα τῆς φεουδαλικῆς ὀργανώσεως τῶν Φράγκων τῆς Βυζαντινῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ βυζαντινὸν πάρισον φεουδαλικὸν σύστημα τῆς ἀναγνωρίσεως «*προνοιῶν*» μὲ τὰς ἐκ τούτων ἀπορρεούσας στρατιωτικὰς ἢ ἄλλας ὑποχρεώσεις [1].

Αἱ βυζαντιναὶ «*πρόνοιαι*», γνωσταὶ ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν ἐπιγόνων τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας [2], εἶχον προσλάβει τὸ σχῆμα οὐσιαστικοῦ «*φεούδου*» κυρίως ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν Κομνηνῶν ἐπὶ Ἀλεξίου τοῦ Α', ὅτε καθιερώθη ἡ ὑποχρέωσις τοῦ προνοιαρίου νὰ ἐξασφαλίζῃ ἀριθμὸν στρατιωτῶν διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ αὐτοκράτορος. Καὶ ἀρχικῶς μὲν ἡ «*πρόνοια*» ἦτο εἰς τὸ Βυζάντιον ἀκληρονόμητος ἀκίνητος κτῆσις, ὡς ἀρχικῶς ἀκληρονόμητον ἦτο καὶ τὸ «*φέουδον*» εἰς τὴν Δύσιν, βαθμηδὸν ὅμως οἱ προνοιάριοι ἀπέκτησαν γνησίαν φεουδαλικὴν συγκρότησιν καί, κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ δυτικοῦ φεουδαλισμοῦ, οὐ μόνον ἀτέλειαν φορολογικὴν ἀλλὰ καὶ ἀνεξάρτητον δικαιοδοτικὴν ἐξουσίαν. Τέλος δέ, κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων, ἐλησμονήθη ὅτι τὴν «*πρόνοιαν*» κατεῖχον οἱ προνοιάριοι «*κατὰ λόγον προνοίας*» καὶ ἐθεωρήθη ὅτι ταύτην κατεῖχον «*κατὰ λόγον γονικότητος*» ἢ «*κατὰ λόγον δεσποτείας*», ἤτοι ὡς περιουσιακὰ στοιχεῖα κληρονομητά, ὡς τοῦτο εἶχεν ἤδη συμβῆ καὶ εἰς τὴν Δύσιν [3].

Καὶ ἡ μὲν ἐξέλιξις ἣν ὁ θεσμὸς τῶν «*προνοιῶν*» διήνυσεν εἰς τὴν βυζαντινὴν Ἀνατολὴν εἶναι ἐνδιαφέρουσα καθ' ἑαυτὴν ἱστορία διὰ τὴν οἰκονομικὴν καὶ κοινωνικὴν ὀργάνωσιν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας· ἡ ὑπὸ τῶν Φράγκων ὅμως διατήρησις τῶν βυζαντινῶν «*προνοιῶν*», ὑφ' ἣν μορφὴν αὗται ἐκράτουν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς φραγκικῆς κατακτήσεως, εἶχε τὴν βαρυσήμαντον εἰδικὴν συνέπειαν, ὅτι εἰς τὴν καρδίαν τῆς δυτικῆς φεουδαλικῆς ὀργανώσεως τῆς βυζαντινῆς Ἑλλάδος, ἤχθησαν καὶ γνήσιοι βυζαντινοὶ θεσμοί, ὡς ὁ θεσμὸς τῆς βυζαντινῆς «*προνοίας*» καί,—ὅπερ ἔτι σημαντικώτερον—διὰ τὴν ρύθμισιν τοῦ θεσμοῦ αὐτοῦ ἐφρόντισαν εἰδικῶς οἱ Φράγκοι, ὡς τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὸ κείμενον τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας, τῶν ὁποίων ἡ § 138 ρυθμίζει τὸν τρόπον *καθ'* ὃν οἱ υἱοὶ ἢ αἱ θυγατέρες τῶν Ἑλλήνων δια-

---

ζαντινῶν βλ. Π. Ζέπου, Συνταγμάτιον Νομικὸν Ἀλεξ. Ὑψηλάντη κλπ. (1936) σελ. 39 ἑπ., ἔνθα καὶ ἡ παλαιοτέρα βιβλιογραφία (ἐφ' οὗ βλ. καὶ Σόντην, ἐν «Ἀρχείῳ Ἰδιωτ. Δικαίου» 5,1938, σελ. 79 ἑπ., Beseler, ἐν Byzant.-Neugr. Jahrbücher, 16,1940, σελ. 256 ἑπ.). Ἀλ. Διομήδους, Βυζαντιναὶ μελέται, Α' (1942), σελ. 1 ἑπ., 19 ἑπ., 51 ἑπ., 70 ἑπ., 93 ἑπ. καὶ δι' ὅλου τοῦ βιβλίου.

[1] Βλ. ἰδίως στίχ. 1644 ἑπ. Χρον. Μορέως.

[2] Πρβλ. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, Β' (1947) σελ. 217. Ostrogorsky, Geschichte des Byzant. Staates (1940), σελ. 179,232.

[3] Πρβλ. Ἀμάντου, Ἔνθ' ἀν. Β' 318 ἑπ. Ostrogorsky, Ἔνθ' ἀν. 262 ἑπ., 264 ἑπ., 344 ἑπ.

δέχονται τὴν κυριότητα τοῦ φεούδου καὶ ὁμιλεῖ εἰδικῶς περὶ τῶν προσώπων
chi tien li feudi secondo lo muodo de li griegi. Τοῦτο δ' ὄντως ἐν τελευ-
ταίᾳ ἀναλύσει σημαίνει, ὅτι ὁ ἑλληνικὸς φεουδαλισμὸς ἐνόθευσε τὸν δυτικόν,
ὡς οὗτος ἐφηρμόσθη εἰς τὴν βυζαντινὴν Ἑλλάδα καὶ ὅτι τὸ δίκαιον τῶν Ἀσ-
σιζῶν τῆς Ρωμανίας, τὸ ὁποῖον εὕρηται εἰς στενὴν ἐσωτερικὴν συνάφειαν
πρὸς τὸ Χρονικὸν ταῦ Μορέως, κατὰ τὰ λεχθέντα [1], ἀποδίδει καὶ στοιχεῖα
ἑλληνοβυζαντινὰ ἴσης ἰσχύος πρὸς τὰ κύρια δυτικὰ φεουδαλικὰ στοιχεῖα ἀπὸ
τὰ ὁποῖα, εἰκότως, κατέχεται.

***

V. Ἀνέλυσα, μέχρι τοῦδε εἰς ἁδράς, ἁδροτάτας γραμμάς, τήν, κατὰ τὴν
ἀντίληψίν μου, ἀσκηθεῖσαν ἐπιρροὴν τοῦ ἑλληνοβυζαντίνου ἐπὶ τοῦ φεουδα-
λικοῦ δικαίου τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως καὶ τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας
καὶ προσεπάθησα νὰ δείξω τὴν ἀξιοσημείωτον δύναμιν τοῦ ἑλληνικοῦ στοι-
χείου, ὅπως διεισδύσῃ εἰς τὸ σῶμα δικαίου οὐ μόνον γενικοῦ ἀλλὰ καὶ
ἐξαιρετικοῦ, οἷον ὑπῆρξε τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον τῆς Δύσεως.

Σκοπός μου ὅμως δὲν ἦτο αὐτὸς ἤ, τοὐλάχιστον, μόνον αὐτὸς ἐν τῇ με-
λέτῃ ταύτῃ, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπέβλεψα νὰ δώσω, σύντομον ἔστω, σκιαγραφίαν
τοῦ δικαίου, ὅπερ προκύπτει ὡς ἐφαρμοζόμενον μέσῳ τῶν ἀφελῶν ὅσον καὶ
χαριτωμένων στίχων τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως. Ἐπὶ τοῦ σημείου δὲ τούτου
εἶναι παρατηρητέα τὰ ἀκόλουθα :

1. Ἐν πρώτοις ἐν σχέσει πρὸς τὴν δικαστικὴν ὀργάνωσιν τοῦ πριγκιπά-
του [2], πληροφορούμεθα ἀπὸ τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, ὅτι, συμφώνως πρὸς
τὸ δικαιοδοτικὸν φεουδαλικὸν σύστημα, εἰς ἑκάστην τῶν δώδεκα βαρωνιῶν
εἰς ἃς διηρέθη ἡ χώρα, ἐλειτούργει καὶ ἴδιον δικαστήριον περὶ τὸν τοπικὸν
χωροδεσπότην. Τὸ δικαστήριον αὐτὸ ἐκαλεῖτο «*μικρὰ Κούρτη*» καὶ συνεκρο-
τεῖτο ἐκ τῶν ἀνωτέρων «*ὀφφικιαλίων*» τοῦ φεούδου, αἱ δ' ἀποφάσεις τῆς
«*μικρᾶς*» ταύτης Κούρτης ἦσαν ἐκκληταὶ ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου τοῦ πρίγ-
κιπος, τῆς «*μεγάλης Κούρτης*» ἢ ἄλλως «*δυνατῆς Κούρτης*», τῆς ὁποίας, προς
εδρευομένης ὑπὸ τοῦ πρίγκιπος, μετεῖχον ὅλοι οἱ μεγάλοι βαρῶνοι καὶ οἱ
ἐκτὸς τοῦ Μορέως μεγάλοι ὑποτελεῖς, ὡς ὁ Μέγας Κύρης τῶν Ἀθηνῶν καὶ
ὁ Δοὺξ τῶν Κυκλάδων.

Μικρὰ καὶ μεγάλη Κούρτη ἦσαν δικαστήρια ἁρμόδια διὰ τὴν ἐπίλυσιν
τῶν μεταξὺ εὐγενῶν ἀνακυπτουσῶν διαφορῶν. Τοὐναντίον διὰ τοὺς ἀστοὺς
ἐλειτούργει ἰδία «*Κούρτη τῶν βουργησίων*», ἑδρεύουσα εἰς Γλαρέντζαν, ἐνῷ
ὁ «*λίος λαός*», ἤτοι ἡ κατωτάτη τάξις, ὑπήγετο εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ το-

---

[1] Βλ. ἀνωτ. σελ. 206.

[2] Βλ. διὰ τὰ περαιτέρω Ἀδαμαντίου, Ἔνθ' ἀν. σελ. 461 ἑπ., 543 ἑπ.

πικοῦ χωροδεσπότου [1]. Τέλος, παραλλήλως πρὸς τὰ ἀστικὰ ἢ ποινικὰ ταῦτα δικαστήρια, ἐλειτούργουν καὶ ἰδιαίτερα ἐκκλησιαστικὰ τοιαῦτα, ἁρμόδια διὰ τὴν ἐπίλυσιν διαφορῶν ἀνακυπτουσῶν μεταξὺ τῶν εὐγενῶν τοῦ κλήρου. Οἱ ἀνώτατοι κληρικοί,—ὁ Μητροπολίτης Πατρῶν καὶ οἱ ὑπ᾿ αὐτὸν ἓξ ἐπίσκοποι ὡς καὶ οἱ ἡγούμενοι τῶν μοναστηρίων ἢ τῶν στρατιωτικῶν Ταγμάτων τῶν Ἰωαννιτῶν, τοῦ Τέμπλου καὶ τῶν Ἀλαμάννων,—μετεῖχον ἐπίσης τῆς Κούρτης τοῦ πρίγκιπος, οὐδέποτε ὅμως μετεῖχον καὶ κατὰ τήν ἐκδίκασιν φονικῶν δικῶν [2].

Ἡ συγκρότησις τῶν δικαστηρίων αὐτῶν ἦτο ἐν γένει ἀνάλογος πρὸς τὴν συγκρότησιν τῶν περὶ τὸν πρίγκιπα ἢ τὸν τοπικὸν φεουδάρχην λειτουργούντων συμβουλευτικῶν σωμάτων, ἅτινα εἴτε ἐκαλοῦντο ἐπίσης Κούρτη εἴτε Βουλὴ ἢ Παρλαμᾶς κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦ Μορέως [3]. Ἐν γένει ἡ συγκρότησις τῶν δικαστηρίων αὐτῶν, τῶν ὁποίων τὰ μέλη σπανίως εἶχον εἰδικὴν νομικὴν κατάρτισιν, συνήθως δ᾿ ἦσαν ἡγέται στρατιωτικοὶ ἢ κληρικοὶ πιστοὶ εἰς τὸν Πάπαν, ἐπέβαλλε διαδικασίαν ἁπλῆν καὶ τοιαύτην ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον «ἐκ τῶν ἐνόντων». Καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι ὅλως χαρακτηριστικὴ ἡ διάταξις τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας (§ 145), καθ᾿ ἣν δὲν ἐπετρέπετο ἡ ὑποβολὴ μακρῶν ἐγγράφων ὑπομνημάτων ἀλλὰ μόνον συντόμων αἰτήσεων τῶν διαδίκων, ὡς ἐπίσης δὲν ἐπετρέπετο ἡ ὑπὸ τῶν δικηγόρων ἀπὸ χειρογράφου ἀγόρευσις ἢ παραπομπὴ εἰς νόμους ἢ κανόνας, ἀλλ᾿ ἡ ὑποστήριξις τῆς ὑποθέσεως ἔπρεπε νὰ γίνεται εἰς γλῶσσαν ἁπλῆν ἢ κοινήν, ὅπερ κατὰ τὰς Ἀσσίζας, ἦτο degna cosa δηλαδὴ ἦτο ὀρθόν, διότι οἱ λίζιοι, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, δὲν ἦσαν μορφωμένοι ἄνθρωποι!

2. Ἐξ ἑτέρου, διὰ τὴν ὅλην φεουδαρχικὴν ὀργάνωσιν σημαντικώτατον ἦτο τὸ «*Ρουτζέστρο*» ἢ «*Ριτζέστρο*» ἢ ἄλλως «*Βιβλίον τῆς μερισίας*», τὸ ὁποῖον ἦτο εἶδος κτηματολογίου, εἰς ὃ περιεγράφοντο τὰ φέουδα τῶν Φράγκων, ἀλλὰ καὶ αἱ πρόνοιαι τῶν ἐγχωρίων χωροδεσποτῶν [4]. Εἶναι πολὺ πιθανόν, ὅτι τὸ «*Ριτζέστρον*» αὐτὸ περιελάμβανε καὶ γενικωτάτους τινὰς κανόνας τοῦ ὅλου οὐσιαστικοῦ ἢ δικονομικοῦ φεουδαλικοῦ δικαίου, ἐξ ἐκείνων οἵτινες

---

[1] Πρβλ. Χρον. Μορέως στίχ. 3209, 5848, 8632 διὰ τοὺς «βουργησίους» καὶ στίχ. 3850, 3869 διὰ τὸν «λίον λαόν». Ἐν γένει πλὴν τοῦ Ἀδαμαντίου, Ἔνθ᾿ ἀν. βλ. καὶ Μίλλερ, Ἡ Φραγκοκρατία ἐν Ἑλλάδι, Α΄ (μετάφρ. Σπ. Λάμπρου), 1909 ἑπ., σελ. 81 ὡς καὶ τὴν παράλληλον διάρθρωσιν τῆς δικαστηριακῆς ὀργανώσεως εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ἱερουσαλήμ, περὶ ἧς βλ. Heimbach, ἐν Ersch - Gruber, Allgem. Encyclopädie κλπ., 87 (1869), σελ. 2 ἑπ.

[2] Πρβλ. Χρον. Μορέως, στίχ. 2015 ἑπ.

[3] Βλ. Χρον. Μορέως, στίχ. 2857, 3408 ἑπ., 3440, 4394, 4402 ἑπ., 6170, 6439, 7395, 8141 κ.ἄ. ὡς καὶ Ἀδαμαντίου, Ἔνθ᾿ ἀν. σελ. 461.

[4] Βλ. Χρον. Μορ. στίχ. 1839, 1908, 1964, 1968, 7677 ὡς κὰὶ Ἀδαμαντίου, Ἔνθ᾿ ἀν. σελ. 648 ἑπ., ἔνθα καὶ παραπομπαί.

τελικῶς ἐκωδικοποιήθησαν εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ρωμανίας [1]. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἁπλῆ ὑπόθεσις. Βέβαιον εἶναι πάντως ὅτι τὸ κτηματολόγιον αὐτὸ ἦτο θεσμὸς σημαντικώτατος, διότι μέσῳ αὐτοῦ διετηρεῖτο ἡ ἀναμφίβολος μνήμη τῶν στρατιωτικῶν ἢ ἄλλων ὑποχρεώσεων ἑκάστου φεούδου τοῦ πριγκιπάτου, ὡς αὗται ἴσχυον ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς κατακτήσεως, ὡς ἐπίσης διότι μέσῳ αὐτοῦ προέκυπτον σαφῶς καὶ αἱ ὑποχρεώσεις τῶν κατακτωμένων ἢ ἀποκτωμένων νέων φεούδων [2], καὶ τέλος διότι, μέσῳ τοῦ κτηματολογίου, διηυκολύνετο καὶ ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς τῶν δικαιωμάτων ἢ ὑποχρεώσεων παντὸς ἐνδιαφερομένου, εἰς περίπτωσιν θανάτου τοῦ φεουδάρχου, ὅτε αὐτομάτως ἀνέκυπτε τὸ περίπλοκον καὶ δυσχερὲς φεουδαλικὸν κληρονομικὸν δίκαιον.

3. Ἀληθῶς, τὸ κληρονομικὸν φεουδαλικὸν δίκαιον παρίσταται ὡς ἰδιαιτέρως περίπλοκον, ἰδίως ἕνεκα τῆς βασικῆς διακρίσεως τῶν φεούδων εἰς «*γονικὰ*» καὶ «*μὴ γονικὰ*» τοιαῦτα, ἐνῷ ἐξ ἑτέρου καὶ ἡ ἰδιαιτέρα ρύθμισις τῆς κληρονομίας τῆς φεουδαλικῆς ἐν σχέσει πρὸς τὴν λοιπὴν ἀστικὴν περιουσίαν τοῦ θνήσκοντος παρέχει ἀφ᾿ ἑαυτῆς ἀφορμὴν πρὸς σύγχυσιν, καταφανῆ εἰς πᾶσαν κωδικοποίησιν φεουδαλικοῦ δικαίου.

Ἐκ τῆς φεουδαλικῆς περιουσίας τὰ «*γονικὰ*» φέουδα ἦσαν τὰ πλήρως κληρονομητὰ τοιαῦτα, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι ἐκληρονομοῦντο καὶ ὑπὸ τῶν ἐκ πλαγίου συγγενῶν. Τὰ «*γονικὰ*» φέουδα ἦσαν τὰ ὑπὸ ἱπποτῶν ἀποκτηθέντα ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς «*κουγκέστας*» καὶ τὰ ὁποῖα κληρονομικῷ δικαιώματι ἀνῆκον εἰς τοὺς ἀπογόνους τῶν πρώτων κατακτητῶν [3]. Τοὐναντίον, τὰ «*μὴ γονικὰ*» φέουδα ἦσαν κληρονομητὰ μόνον ὑπὸ τῶν κατ᾿ εὐθεῖαν γραμμὴν κληρονόμων τοῦ θνήσκοντος, ὡς μὴ ὄντα δὲ «*γονικὰ*» ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς κουγκέστας, ἐκαλοῦντο εἰδικώτερον καὶ «*νέον δόμα*», ὡς δοθέντα μετὰ τὴν κατάκτησιν εἰς τὸν δικαιοῦχόν των. Κατὰ χαρακτηριστικὴν ἔκφρασιν τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως (στίχ. 3364 ἑπ.). ὁ δικαιοῦχος τοῦ μὴ γονικοῦ φεούδου «*κρατεῖ τὸν τόπον του, εἰς τοῦ κορμίου του μοναχά, κληρονομίαν ἂν ποιήσῃ...*» [4]. Ἡ δὲ διάκρισις εἶναι ἄκρως σημαντική, διότι λ.χ. ἡ σύζυγος εἶχε κληρονομικὸν δικαίωμα μόνον ἐπὶ τῶν «*γονικῶν*» φεούδων, δικαιουμένη εἰς τὸ ἥμισυ αὐτῶν, ὅπερ ἐκαλεῖτο douaire (ντουάριν) κατὰ τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως (στίχ. 7239) [5].

---

[1] Πρβλ. Recoura, Ἔνθ᾿ ἀν. σελ. 42.

[2] Βλ. Χρον. Μορ., στίχ. 2077 ἑπ.

[3] Πρβλ. Χρον. Μορ., στίχ. 2452, 8134 ὡς καὶ Ἀδαμαντίου, Ἔνθ᾿ ἀν. σελ. 462.

[4] Πρβλ. καὶ τὴν ὡραίαν διήγησιν ἐν Χρον. Μορ. 5908 ἑπ., ἔνθα ὁ πρῖγκιψ λέγει περὶ τοῦ ἀνεψιοῦ του ἀφέντη τῆς Καρύταινας: «τὸν τόπον του τὸν ἔστρεψα, ὡς νέο δόμα τοῦ ἔδωκα, ὅπως τὰ πάντα νὰ κρατῇ αὐτὸς καὶ τὰ παιδία του, ἐπεὶν ἐξακληρήθηκεν μὲ φταίσιμο ἐδικόν του· θέλω δὲ πάλι ἀπὸ τοῦ νῦν νὰ τὸ ἔχῃ εἰς τοιοῦτον τρόπον».

[5] Πρβλ. Ἀσσίζας Ρωμανίας § 35 (ἔκδ. Recoura).

Ἡ ὅλη ρύθμισις τῶν κληρονομικῶν δικαιωμάτων, ὡς αὕτη προκύπτει ἔκ τε τοῦ Χρονικοῦ καὶ λεπτομερέστερον ἐκ τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας, εἶναι ἄκρως περίπλοκος, δεσπόζεται δ' ἀπὸ ὡρισμένας κεντρικὰς ἰδέας, ὧν ἴσως σημαντικώτεραι εἶναι αἱ ἑξῆς: Τὰ φέουδα κληρονομοῦνται ἀπὸ τὰ πρωτότοκα τέκνα, ἄρρενα ἢ θήλεα ἀδιακρίτως, συντρέχοντος ὅμως καὶ τοῦ ἐπιζῶντος συζύγου ἐφ' ὅσον πρόκειται φέουδον *«γονικόν»*. Ἐὰν τὸ φέουδον δὲν εἶναι γονικόν, τότε μόνα τὰ πρωτότοκα τέκνα ἔχουν κληρονομικὸν δικαίωμα. Ἐὰν τέλος πρόκειται περιουσία μὴ φεουδαλική, ἤτοι ἀστική, τότε αὕτη κληρονομεῖται ἐξ ἀδιαθέτου πρῶτον ἀπὸ τὴν σύζυγον, εἶτα ἀπὸ τὰ τέκνα καὶ εἶτα ἀπὸ τοὺς λοιποὺς συγγενεῖς [1]. Ἡ δὲ διάκρισις αὕτη φαίνεται αὐστηρὰ καὶ εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν αὐτοτελῆ κληρονομικὴν ρύθμισιν τῆς φεουδαλικῆς ἔναντι τῆς μὴ φεουδαλικῆς περιουσίας [2].

Ἡ ἄνευ διακρίσεως ἐπαγωγὴ τῆς φεουδαλικῆς κληρονομίας εἰς ἄρρενας ἢ θήλεις κατιόντας εἶναι σύμφωνος πρὸς τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον τῆς Ἑλλάδος, τὸ ὁποῖον ἀγνοεῖ τὴν lex Salica. Αἱ γυναῖκες, πρωτότοκοι οὖσαι, κληρονομοῦν τὸ φέουδον, ἔστω καὶ ἂν τοῦτο συχνὰ ὁδηγῇ εἰς ἐξασθένωσιν τῆς στρατιωτικῆς ἰσχύος, αὐτὸς δ' εἶναι ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον καὶ ὁ συντάκτης τοῦ Χρονικοῦ θεωρεῖ ὡς κακοτυχίαν τὴν *«θηλυκὴν γενιά»* [3]. Καὶ τοῦτο, μολονότι, ὡς καὶ περαιτέρω θὰ ἴδωμεν, ἡ γυνὴ ἔχει ἰδιάζουσαν θέσιν εἰς τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον, καθ' ὃ αὕτη ἔχει δικαίωμα συντάξεως διαθήκης διὰ τὴν ἀστικήν της περιουσίαν (Ἀσσίζαι Ρωμανίας § 37) ὡς καὶ εἶδος δικαιώματος ἀναγκαστικῆς διαδοχῆς ἐπὶ τῆς κλίνης καὶ τῶν ἐνδυμάτων της εἰς βάρος τῆς περιουσίας τοῦ συζύγου ὡς τοῦτο διατυποῦται ἐν Ἀσσίζαις Ρωμανίας § 56 [4]. Ἡ τελευταία δ' αὕτη διάταξις, ὡς καὶ ἄλλαι τοῦ δικαίου τῶν Ἀσσιζῶν ἐκφράζουν ἐν γένει τὴν εἰς τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον διάχυτον ἰδέαν, ὅτι πᾶσα περιουσία τῆς συζύγου κτηθεῖσα ἕνεκα ἢ συνεστῶτος τοῦ γάμου ἀνήκει εἰς τὸν ἄνδρα (βλ. Ἀσσίζας Ρωμανίας § 156), ὅστις ὅμως ἐξ ἑτέρου, πλὴν ἄλλων ὑποχρεώσεων ἀπορρεουσῶν ἐκ τοῦ γάμου, ἔχει καὶ τὴν ὑποχρέωσιν νὰ καταβάλῃ τὰ χρέη τῆς γυναικός, ἔστω καὶ ἂν ταῦτα συνήφθησαν πρὸ τοῦ γάμου των, καὶ δὴ εἴτε ζῇ εἴτε δὲν ζῇ ἡ σύζυγός του (Ἀσσίζαι Ρωμανίας § 154).

[1] Πρβλ. Ἀσσίζας Ρωμανίας §§ 32, 35, 38, 110 ἐπ.

[2] Βλ. λ.χ. Ἀσσίζας Ρωμανίας § 73 (ἔκδ. Recoura), ἔνθα κηρύσσονται ἄκυροι αἱ δωρεαὶ μνηστείας αἵτινες ἔχουν ἀντικείμενον φεουδαλικὴν περιουσίαν.

[3] Πρβλ. Χρον. Μορέως, στίχ. 7810 ἐπ. κ.ἄ.

[4] Ἐν Ἀσσίζαις Ρωμανίας § 56 (ἔκδ. Recoura) ὁρίζεται κατὰ χαριτωμένον τρόπον, ὅτι ὁ σύζυγος δὲν δύναται νὰ στερήσῃ διὰ τῆς διαθήκης του τὴν γυναῖκά του ἀπὸ τὴν κλίνην καὶ τὰ ἐνδύματά της· ἡ σύζυγος θὰ ἔχῃ τὴν κλίνην της πλήρως ἐξωπλισμένην, δηλαδὴ ἓν στρῶμα, ἓν μαξιλλάρι καὶ μίαν κουρτίναν, δύο κλινοσκεπάσματα, δύο ζεύγη σινδόνων, πάντοτε δ' ἀναλόγως τῆς κοινωνικῆς ἢ οἰκονομικῆς θέσεως ἑκάστου, πλὴν τῆς περιπτώσεως εἰδικῆς συμφωνίας· ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὰ ἐνδύματα τῆς γυναικός, ταῦτα παραμένουν εἰς αὐτὴν ἐφ' ὅσον ἡ περιουσία τοῦ ἀνδρὸς ἐξαρκεῖ διὰ τὴν πληρωμὴν τῶν χρεῶν, ἄλλως ἡ γυνὴ δικαιοῦται μόνον εἰς δύο φορέματα καὶ μίαν ἀργυρᾶν ζώνην!

4. Διατάξεις ὡς αἱ ἀνωτέρω σημειωθεῖσαι, ὁμοῦ μὲ ἄλλας αἵτινες προκύπτουν εἴτε ἐκ τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας εἴτε ἐκ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, δεικνύουν ἐπαρκῶς τὴν ἰδιαιτέρως σημαντικὴν θέσιν τῆς γυναικὸς εἰς τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον. Ἡ ἰσοτιμία της πρὸς τοὺς ἄρρενας κατὰ τὴν κληρονομίαν τῶν ἐπὶ τοῦ φεούδου δικαιωμάτων, τὸ προβάδισμά της ἔναντι τῶν τέκνων εἰς τὴν ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχὴν τῆς μὴ φεουδαλικῆς, ἤτοι τῆς ἀστικῆς περιουσίας, τὸ ὑποτυπῶδες, ἔστω, δικαίωμα ἀναγκαστικῆς διαδοχῆς ἐπὶ τῆς κλίνης καὶ τῶν ἐνδυμάτων της, τέλος καὶ ἡ ὑποχρέωσις τοῦ ἀνδρὸς πρὸς ἐξόφλησιν τῶν χρεῶν της, δίδουν κάπως σαφῆ τὴν παράστασιν τῆς νομικῆς θέσεως τῆς γυναικὸς εἰς τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον. Ἡ δὲ θέσις αὕτη φαίνεται πράγματι ξεχωριστή, ἐὰν ἀναλογισθῶμεν τὴν συμμετοχὴν τῆς φραγκίσσης γυναικὸς ἀκόμη καὶ εἰς τὸν δημόσιον βίον τοῦ πριγκιπάτου, ὡς τοῦτο προκύπτει, μεταξὺ ἄλλων, καὶ ἀπὸ τὸν πολυϊστορημένον *«παρλαμᾶν τῶν κυράδων»*, ὅστις συνῆλθεν εἰς τὸ Νίκλι τῷ 1262 μετὰ τὴν ἐν Πελαγονίᾳ μάχην, καθ' ἣν ὁ Πρῖγκιψ μετ' ἄλλων βαρώνων εἶχε συλληφθῆ αἰχμάλωτος τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, καὶ ὅτε, ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως ἀνδρῶν, αἱ φράγκισσαι ἀρχόντισσαι συνῆλθον ὑπὸ τὴν προεδρίαν τῆς πριγκηπίσσης *«νὰ ἐπάρουν τὴν βουλήν τους διὰ τὰ μαντᾶτα ὅπου ἤκουσαν...»* [1].

Δὲν ἴσχυεν, ὡς ἐλέχθη ἤδη, εἰς τὸν Μορέαν ἡ lex Salica καὶ αἱ γυναῖκες ἐφέροντο ὡς ἔχουσαι πράγματι τὰ αὐτὰ δικαιώματα μὲ τοὺς ἄνδρας, τοῦτο δέ, μολονότι ἡ θέσις τῆς φραγκίσσης γυναικὸς ἐξηκολούθει πάντοτε νὰ εἶναι καὶ ρωμαντικῶς περίοπτος, κέντρον καὶ πυγὴν καὶ ἐλατήριον πάσης ἱπποτικῆς ἁβρότητος ἀλλὰ καὶ πάσης ἱπποτικῆς περιπετείας, ὅπως αὕτη ὑπῆρξε κοινῶς διάχυτος εἰς τὸν κόσμον τοῦ μεσαιωνικοῦ ἱπποτισμοῦ τῆς χριστιανικῆς Δύσεως.

Ἀληθῶς, οἱ σταυροφόροι ἱππόται μάχονται καὶ ἀγωνίζονται ὑπὸ τὴν παρώθησιν δύο κυρίως ἐλατηρίων: τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀφ' ἑνός, καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὴν γυναῖκα. Τὸν τελευταῖον δὲ τοῦτον σεβασμὸν διατρανώνουν πλεῖσται διατάξεις ἢ πληροφορίαι τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, ὅπου, μεταξὺ ἄλλων, διαλαλεῖται καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ ἱππότου ὀφειλόμενος σεβασμὸς πρὸς τὴν γυναῖκα τοῦ ἄλλου καὶ ὁ κολασμὸς τοῦ ἁμαρτωλοῦ ἔρωτος, ὡς λ.χ. ἐν Ἀσσίζαις τῆς Ρωμανίας (§ 3) καὶ ἐν τῷ Χρονικῷ τοῦ Μορέως (στίχ. 5745 ἐπ., 5814 ἐπ.) ὅπου ἱστορεῖται τὸ πάθημα τοῦ *«ἀφέντη»* τῆς Καρύταινας.

[1] Βλ. Χρον. Μορέως, στίχ. 4394 ἐπ. ὡς καὶ Ἀδαμαντίου, Ἔνθ' ἀν. σελ. 631 ἐπ. Μίλλερ, Ἔνθ' ἀν. (μετάφρ. Λάμπρου) Α' 84, 169. Καλονάρον, Ἔνθ' ἀν. σελ. 185 σημ., καὶ τοὺς παρ' αὐτοῖς παραπεμπομένους.

Κατὰ τὸ Χρονικὸν (στίχ. 5745 ἑπ.) ὁ ἀφέντης τῆς Καρύταινας ἐγκατέλιπε τὸν πρίγκιπα πολεμοῦντα κατὰ τῶν Ἑλλήνων, καὶ τοῦτο

»ἀπὸ ἁμαρτίας δαιμονικῆς, διὰ γυναικὸς ἀγάπην,
»—τὸ ἐπάθασιν κι᾽ ἄλλοι πολλοὶ φρόνιμοι καὶ στρατιῶτες!—
»ὀκάποιου του καβαλλαρίου γυναῖκα ἐρωτεύτη,
»τοῦ μισὶρ Ντζᾶ ντὲ Καταβᾶ, οὕτως τὸν ὠνομάζαν».

Ὁ ἀφέντης λοιπὸν τῆς Καρύταινας ἐπῆρε τὴν σύζυγον τοῦ ἱππότου του ἀπὸ τὸν Μορέαν καὶ μετέβη εἰς Ἰταλίαν, διὰ νὰ προσκυνήσῃ μὲ αὐτὴν εἰς τὰ μοναστήρια, ἤ, ὅπως διηγεῖται τὸ Χρονικόν,

»ἐπῆρέ την ἐκ τὸν Μορέαν κ᾽ ἐδιάβη εἰς τὴν Πούλιαν
»λέγας νὰ προσκυνήσουσιν ἐκεῖ στὰ μοναστήρια...»

Ἀλλ᾽ εἰς τὴν Πούλιαν, ἤτοι τὴν Ἀπουλίαν τῆς Ἰταλίας, εὑρίσκετο ὁ «*ρόϊ Μαφρές*», ὁ βασιλεὺς Μαμφρέδος τῆς Σικελίας, ὁ ὁποῖος, πληροφορηθεὶς ὅτι ὁ ἀφέντης τῆς Καρύταινας, ἐγκαταλείψας τὸν πρίγκιπα, πολεμοῦντα, εὑρίσκετο ἐκεῖ μὲ τὴν σύζυγον λίζιου ἱππότου του «*διὰ νὰ τὴν ἔχῃ ἐρωτικὴν νὰ χαίρεται μετ᾽ αὔτην*», ἐκάλεσε τὸν ἄρχοντα τῆς Καρύταινας, τοῦ ἔκαμεν εὐγενεῖς μὲν ἀλλὰ καὶ δριμείας παρατηρήσεις καὶ τὸν ἐξηνάγκασε νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸν Μορέαν. Πράγματι δ᾽ οὗτος ἐπιστρέψας, παρουσιάσθη πρὸ τοῦ πρίγκιπος «*καὶ τὸ ζωνάριν του ἔβγαλεν, στὸν σφόντυλά του βάνει*» (στίχ. 5881 ἑπ.)[1] εἰς ἔνδειξιν ταπεινώσεως καὶ αἰτήσεως ἐλέους καὶ συμπαθείας, οὕτω δὲ καὶ μόνον ἐπέτυχε τὴν συγγνώμην τοῦ ἐλεήμονος καὶ μεγαλοψύχου πρίγκιπος.

***

Εἰς τὴν ἀνωτέρω σύντομον σκιαγραφίαν τοῦ δικαίου τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως προσεπάθησα ν᾽ ἀποδείξω, ὅτι τὸ δίκαιον τοῦ Χρονικοῦ ἔχει ὑποστῆ ἐπίδρασίν τινα βυζαντινὴν ἀναμφισβήτητον. Οἱ σιδηρόφρακτοι ἱππόται τῆς Δύσεως, οἱ ὁποῖοι ἐξεχύθησαν εἰς τὴν βυζαντινὴν γῆν, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐκφύγουν τῆς μοίρας τὴν ὁποίαν πολλοὺς αἰῶνας πρότερον εἶχον ὑποστῆ καὶ ἄλλοι σκληροὶ κατακτηταί, αἱ ρωμαϊκαὶ λεγεῶνες. Ἔφεραν οἱ Φράγκοι μεθ᾽ ἑαυτῶν τὸν δυτικὸν Χριστιανικὸν πολιτισμόν, τὰ θέσμια τοῦ ἱπποτισμοῦ, τὴν λατρείαν τῆς δυτικῆς χριστιανικῆς πίστεως, τὴν λατρείαν τῆς κατηρτισμένης συμβάσεως ὡς καὶ τὴν λατρείαν τῆς γυναικός. Ἀλλ᾽ εἰς τὸν τόπον αὐτὸν εὑρέθησαν ἀντιμέτωποι πρὸς ἕνα ὥριμον πολιτισμὸν μὲ συγκεκροτημένον δίκαιον αἰώνων, τὸ ὁποῖον ἠδυνήθη νὰ νοθεύσῃ καὶ αὐτὸ τὸ ἄλλως ἀμόλυντον φεουδαλικὸν δίκαιον. Καὶ τὸ συμπέρασμα αὐτὸ εἶναι, ὡς φρονῶ, ἄκρως σημαντικὸν διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν δικαίου.

ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΣ

[1] Βλ. καὶ στίχ. 3351, ἔνθα ὁ αὐτὸς αὐθέντης παρουσιάζεται «μὲ τὸ καπίστρι στὸν λαιμὸν» πρὸ τοῦ πρίγκιπος, αἰτῶν συγγνώμην, ἐφ᾽ οὗ καὶ Ἀδαμαντίου, Ἐνθ᾽ ἀν. σελ. 630, 656 ἑπ. Βλ. καὶ Καλονάρον, Ἐνθ᾽ ἀν. σελ. 242 σημ.

ΦΩΝΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Τὸ πρόβλημα τῆς ἀναπτύξεως «*ἀλόγου ἐρρίνου*» ἐν τῇ Ἑλληνικῇ σχετίζεται στενῶς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἐξελίξεως καὶ τῆς διὰ τῆς γραφῆς παραστάσεως τῶν ἠχηρῶν κλειστῶν φθόγγων τῆς ἡμετέρας γλώσσης. Περὶ τῶν φθόγγων τούτων ἔχω ἑτοίμην μακρὰν πραγματείαν, ἧς ἡ δημοσίευσις προσκρούει εἰς τὰς σημερινὰς δυσχερείας. Δημοσιεύονται νῦν κατωτέρω, ὡς πρόδρομος ἀνακοίνωσις τῆς μελέτης μου ταύτης, ὀλίγαι παρατηρήσεις, δι᾽ ἃς μοὶ ἔδωκεν ἀφορμὴν ὁμοίου ὑποκειμένου ἐρεύνης πραγματεία τοῦ καθηγητοῦ τῆς Γλωσσολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Θεσσαλονίκης κ. Ν. Ἀνδριώτου, ὑπὸ τὸν τίτλον «Zur vermeintlichen Nasalentwicklung im Neugriechischen», Byzantinisch – Neugriechische Jahrbücher 17 (1943) σ. 108 – 124.

Εἰς λεπτομερείας δὲν θὰ ἐπιμείνω. Θὰ ἀντικρούσω διὰ βραχέων ὡς ἐπιστημονικῶς ἀπαράδεκτα τὰ βασικὰ συμπεράσματα τῆς διατριβῆς τοῦ κ. Ἀνδριώτου, ἐφ᾽ ὧν ἠθέλησεν οὗτος νὰ στηρίξῃ ἄδικον καὶ ἀσυνήθη εἰς βιαιότητα ἔλεγχον κατὰ πραγματείας τοῦ καθηγητοῦ κ. Φ. Κουκουλέ, δημοσιευθείσης ἐν Ἀθηνᾷ 43 (1939) σ. 79 – 143, ὑπὸ τὸν τίτλον «Περὶ ἀναπτύξεως ἐρρίνου ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλληνικῇ». Ὁ καθηγητὴς κ. Κουκουλὲς ἔχει προσφέρει εἰς τὴν ἔρευναν τῆς νέας Ἑλληνικῆς, ὅσα ὀλίγοι ἄλλοι Ἕλληνες ἐρευνηταὶ μετὰ τὸν Γεώργιον Χατζιδάκιν. Ἡ πραγματεία, τὴν ὁποίαν ἠθέλησε νὰ ἐλέγξῃ ὁ κ. Ἀνδριώτης, θὰ παραμείνῃ ἐσαεὶ ὡς παράδειγμα τῆς ἀκαταπονήτου ἐργατικότητος τοῦ ἀνδρὸς καὶ ὡς βάσις πολύτιμος διὰ τὴν μελέτην τοῦ σπουδαίου ζητήματος τῶν ἠχηρῶν κλειστῶν φθόγγων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Τοῦτο δὲν ἠμπόδισε τὸν κ. Ἀνδριώτην νὰ ἀναλάβῃ ὡς εἰδικὸς φωνητικὸς αὐτός! καὶ βάσει τῶν συγχρόνων μεθόδων καὶ ἀπαιτήσεων τῆς φωνητικῆς ἐπιστήμης, νὰ ἀποδείξῃ ὡς ἐσφαλμένην κατὰ βάσιν τὴν ἀνωτέρω πραγματείαν. Ὤρυξεν ὅμως λάκκον, εἰς τὸν ὁποῖον ἐνέπεσεν ὁ ἴδιος, ἀποδείξας ὅτι οὐδεμίαν ἔχει γνῶσιν τῶν φωνητικῶν νόμων καὶ ἐκθέσας ἑαυτὸν ἀπέναντι τῶν εἰδικῶν, οἵτινες δὲν δύναται παρὰ νὰ ἀπορῶσι πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ δεικνύῃ οὗτος τόσην κλασσικὴν ἄγνοιαν τοῦ κλάδου, τὸν ὁποῖον ὑποχρεοῦται νὰ θεραπεύῃ.

Διὰ τῶν κατωτέρω παρατηρήσεών μου θὰ ἀποδείξω ὅτι ὁ τρόπος διεξαγωγῆς τῆς ἐπιστημονικῆς ἀναπτύξεως τοῦ θέματος καὶ τὰ συμπεράσματα εἰς ἃ καταλήγει ὁ κ. Ἀνδριώτης εὑρίσκονται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰ διδάγματα τῆς γλωσσικῆς Ἐπιστήμης.

Α΄

Ὁ κ. Ἀνδριώτης ἀδυνατεῖ νὰ διακρίνῃ τοὺς ἁπλοῦς φθόγγους ἀπὸ τῶν φθογγικῶν συμπλεγμάτων. Ἡ ἀσυγχώρητος αὕτη ἄγνοια ὁδηγεῖ τοῦτον νὰ διδάξῃ ἀκατανόητα πράγματα. Ἐπιχειρεῖ π.χ., χωρὶς τοῦτο νὰ ἔχῃ οὐδεμίαν σχέσιν πρὸς τὸ θέμα τὸ ὁποῖον πραγματεύεται, νὰ «διδάξῃ» δι᾿ ἑνὸς καὶ μόνου παραδείγματος πόσον δεινῶς ἐσφάλλοντο οἱ παλαιότεροι ἐρευνηταὶ τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης Οἰκονομίδης, Dawkins καὶ Τζάρτζανος, ὅτε ἐπεχείρουν νὰ ἀποδώσωσι διὰ δύο γραμμάτων ἓν σύμφωνον, ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οὗτοι δὲν ἦσαν, ὅπως αὐτός, μύσται τῆς φωνητικῆς ἐπιστήμης (mit der Phonetik nicht vertraut, σ. 115). Γράφει λοιπὸν ἐν σ. 115: «Πόσον παραπλανητικὴ εἶναι ἡ διὰ τῆς γραφῆς ἀπόδοσις ἑνὸς συμφώνου διὰ δύο γραμμάτων τοῦ ἀλφαβήτου, προκύπτει, ἐκτὸς τῶν προηγουμένων, καὶ ἐκ τούτου ὅτι ἐρευνηταὶ οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουσι μυηθῆ τὴν φωνητικήν, ἀπατῶνται ὑπὸ μιᾶς τοιαύτης γραφῆς. Δὲν εἶναι ἴσως περιττὸν νὰ ἀναφέρωμεν ἐκ τοῦ πλήθους τῶν πλανῶν μίαν τοιαύτην περίπτωσιν. Ἐπειδὴ εἰς τὴν συνήθη νεοελληνικὴν γραφὴν ὁ φθόγγος z (z-Laut), ἐλλείψει ἑνὸς συμβόλου, παρίσταται διὰ τοῦ *τσ*, ἐνομίσθη κατὰ τὴν τροπὴν ἑνὸς *ς* εἰς (γερμανικὸν) z, ἥτις ἐμφανίζεται κανονικῶς εἰς δευτερογενῆ συμπλέγματα τοῦ *ς* μετὰ προηγουμένου ἐρρίνου ἢ ὑγροῦ εἰς τὴν Ποντικήν, Καππαδοκικὴν καὶ Θεσσαλικὴν διάλεκτον π.χ. λύν(ει)ς λύνz, κάν(ει)ς κάνz, ἔλ(υ)σα ἔλzα, δούλ(ου)ς δούλz, ἐγύρ(ι)σε γύρzι, παίρ(ει)ς παίρz, μαρτύρ(ου)ς μαρτύρz, φορ(ε)σιὲς φορzὲς κλπ. ὅτι πρόκειται περὶ ἀναπτύξεως ἑνὸς *τ*, διότι, ὡς ἐλέχθη, ἐν *τ* μεθ᾿ ἑνὸς *σ* βοηθοῦσι πρὸς παράστασιν τοῦ φθόγγου z (des z-Lautes)».

Τὰ ἀνωτέρω γράφει ὁ κ. Ἀνδριώτης ἐν πεποιθήσει ὅτι ἔχει φωνητικὴν παίδευσιν (phonetishe Schulung σ. 109), ὅτι εἶναι γλωσσολογικῶς κατηρτισμένος συνεργάτης τοῦ Λεξικοῦ καὶ μαθητὴς τοῦ Γ. Χατζιδάκι (sprachwissenschaftlich orientierter Mitarbeiter des Lexikons und Schüler von G. Hatzidakis σ. 110), ὅτι εἶναι φωνητικῶς κατηρτισμένος (phonetisch Orientierter σ. 121) καὶ ὅτι δὲν ἔχει, ὡς οἱ ὑπ᾿ αὐτοῦ ἐλεγχόμενοι, ἀνεπάρκειαν ἀπὸ ἀπόψεως εἰδικότητος (fachmässige Unzulänglichkeit σ. 124).

Λυποῦμαι, ἀλλ᾿ εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ εἴπω ὅτι τοιαῦτα διδάγματα, προβαλλόμενα μάλιστα παραδειγματικῶς ἵνα... προφυλάξωσι τοὺς μὴ εἰδικοὺς ἀπὸ πλανῶν, ἀποτελοῦσι κόλαφον κατὰ τῆς φωνητικῆς ἐπιστήμης.

Φθόγγος z (z-Laut) ἀντίστοιχος πρὸς ὅ,τι ἡμεῖς γράφομεν διὰ τοῦ *τσ* εἶναι ἀνύπαρκτος ἐπιστημονικῶς. Ἁπλούστατα διότι τὸ *τσ* δὲν εἶναι ἁπλοῦς φθόγγος, ὡς νομίζει ὁ κ. Ἀνδριώτης, ἀλλὰ σύμπλεγμα τῶν φθόγγων *τ*+*σ*, ἀπαγορεύεται δὲ ἡ ἀκριβολόγος ἐπιστημονικὴ παράστασις αὐτοῦ δι᾿ ἑνὸς συμβόλου. Ὁ πολὺς *M. Grammont*, Traité de Phonétique σ. 107 κἑξ., περιγράφων τὸ ἡμίκλειστον τοῦτο σύμπλεγμα εἰς τὸ κεφάλαιον Combinaisons de phonèmes, ἐπιλέγει σ. 108: «Puisqu'une mi-occlusive n'est pas un phonème unique mais le groupement de deux phonèmes, elle doit être transcrire par deux lettres en vertu du principe: un signe pour chaque son et un son pour chaque signe. On a toujours transcrit par deux lettres les mi-occlusives telles que *pf* ou py; il n'y a aucune raison pour ne pas transcrire également par deux lettres les mi-occlusives telles que *ts* (et non *c* comme en slave) ou tś (et non ć comme en sanskrit)».

Τὸ σύμβολον *z* ἐν τῇ Γερμανικῇ δὲν δηλώνει φθόγγον τινά, ἀλλὰ τὸ φθογγικὸν σύμπλεγμα t+s, εἶναι δηλονότι ἀνάλογον πρὸς τὰ ἡμέτερα ταχυγραφικὰ σύμβολα *ξ* καὶ *ψ*, τὰ δηλοῦντα τὰ συμπλέγματα *κ*+*σ* καὶ *π*+*σ*. Τοῦτο εἶναι πασίγνωστον καὶ στοιχειῶδες, φέρεται δὲ ἀκόμη καὶ εἰς τὰς σχολικὰς γραμματικὰς ὡς παράδειγμα τοῦ γεγονότος ὅτι διὰ *πρακτικοὺς* (οὐχὶ ἐπιστημονικοὺς) λόγους χρησιμοποιοῦμεν πολλάκις ἓν σύμβολον πρὸς παράστασιν δύο φθόγγων ὡς καὶ ἀντιθέτως περισσότερα σύμβολα πρὸς παράστασιν ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ φθόγγου[1].

Ὁ φθόγγος z (z-Laut) ἐν τῇ φωνητικῇ ἐπιστήμῃ δὲν εἶναι τὸ σύμπλεγμα τ+σ, ὡς ἐνόμιζεν ὁ κ. Ἀνδριώτης, ἀλλὰ τὸ ἠχηρὸν τοῦ *σ* ἤτοι τὸ *ζ*. Περὶ τούτου θὰ πεισθῇ οὗτος ἂν λάβῃ τὸν κόπον νὰ φυλλομετρήσῃ οἱονδήποτε γενικὸν γλωσσολογικὸν ἢ εἰδικὸν φωνητικὸν ἐγχειρίδιον, ὡς ἐπὶ παραδείγματος τὸ τοῦ *Forchhamer*[2], ὅπερ συχνάκις ἐπικαλεῖται οὗτος, ἀλλὰ καὶ συστηματικῶς ἀδυνατεῖ νὰ κατανοήσῃ. Αὐτόθι σ. 62 διδάσκεται: «[s] εἶναι ὁ συνήθης, πανταχοῦ ἐμφανιζόμενος, ἄηχος, ὀξὺς συριστικὸς φθόγγος, τὸ γερμανικὸν τελικὸν s εἰς τὸ das ἤτοι τὸ ß εἰς τὸ daß ἤτοι τὸ z εἰς τὸ Witz.—[z] εἶναι ὁ ἀντίστοιχος, ἐπίσης πολὺ διαδεδομένος ἠχηρὸς φθόγγος, τὸ γερμανικὸν ἀρχικὸν s εἰς τὰ See, beseelt»[3].

---

[1] Περὶ τοῦ ζητήματος ἰδὲ O. Behagel, Die deutsche Sprache, σ. 197, H. Hirt, Geschichte der deutschen Sprache, σ. 141, E. Sievers, Phonetik[4], σ. 163 κλπ. Ἐπιθι ἔτι Γ. Χατζιδάκιν ἐν ΜΝΕ 1,610 διδάσκοντα: «Ἐν πάσῃ ἀνεξαιρέτως γλώσσῃ, ἐχούσῃ ἱστορικήν, οὐχὶ φωνητικὴν ὀρθογραφίαν, ἀμφότερα τὰ φαινόμενα ταῦτα, ἤτοι ἡ διὰ πολλῶν γραμμάτων παράστασις ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ φθόγγου καὶ ἡ δι᾿ ἑνὸς μόνου γράμματος δήλωσις πλειόνων φθόγγων, εἶναι ἀρκούντως συνήθη».

[2] Die Grundlage der Phonetik, Heidelberg 1924, σ. 62.

[3] Ἰδὲ ἔτι E. Sievers, Phonetik, σ. 120 κ.ἑξ., Meillet-Prinz, Einführung, σ. 48, Schrijnen-Fischer, Einführung, σ. 185, M. Grammont, Traité de Phonétique, σ. 69, J. Vendryes, Le Langage, σ. 29, F. de Saussure, Cours de Linguistique Général[3], σ. 73, M. Lejenne, Traité de Phonétique grecque, σ. 94 κἑξ.

Οἱοσδήποτε φωνητικῶς κατατοπισμένος (phonetisch Orientierter) ἀναγνώστης τοῦ κ. Ἀνδριώτου θὰ νομίσῃ ὅτι ὑπὸ τὰ φωνητικὰ αὐτοῦ Monstra *λύνz, κάνz, ἔλzα, δούλz, γύρzι, παίρz, μαρτύρz, φορzές*, δηλοῦνται οἱ τύποι *λύνζ, κάνζ, ἔλζα, δούλζ, γύρζι, παίρζ, μαρτύρζ, φορζές*.

Ὁ γράφων *λύντς, δούλτς, παίρτς* κλπ., ὡς ἔγραψαν οἱ ὑπὸ τοῦ κ. Ἀνδριώτου κατηγορηθέντες ὡς μὴ μεμυημένοι τὴν φωνητικὴν (mit der Phonetik nicht vertraut) Οἰκονομίδης, Dawkins, Τζάρτζανος, ἀποδίδει ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον θέλει νὰ ἐκφράσῃ, ἤτοι ἐπιτυγχάνει τὸν ὑπὸ τῆς γραφῆς ἐπιδιωκόμενον σκοπόν, ἐνῷ ὁ γράφων, ὡς ὁ κ. Ἀνδριώτης, λύνz, δούλz, παίρz, κλπ. σκέπτεται ἄλλα καὶ ἄλλα γράφει· σκέπτεται ἀνύπαρκτον φθόγγον **τς** καὶ χαρακτηρίζει τοῦτον ὡς φθόγγον z (z-Laut)=*ζ*, ἤτοι ἀδυνατεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὰ γραφικὰ σύμβολα πρὸς ἔκφρασιν τοῦ διανοήματος αὐτοῦ. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἡ ἐλαττωματικότης τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου (Ermangelung eines Zeichens σ. 115) ἐκεῖνο ὅπερ ἐπήνεγκε τὴν σύγχυσιν εἰς τὸν κ. Ἀνδριώτην, ἀλλ᾽ ἡ ἐκ μέρους αὐτοῦ ἄγνοια στοιχειωδῶν φωνητικῶν ζητημάτων.

Ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε νὰ περιπέσῃ ὁ κ. Ἀνδριώτης εἰς ἐπικίνδυνον φωνητικὴν δίνην. Ἐπιχειρήσας δηλαδὴ θεωρητικῶς καὶ διὰ παραδειγμάτων νὰ ἀποδείξῃ πόσον παραπλανητικὴ εἶναι ἡ ἀπόδοσις ἑνὸς φθόγγου διὰ δύο γραμμάτων[1], ἀπέδειξεν ἀντιθέτως ὅτι αὐτός, «εἰδικὸς φωνητικὸς» καὶ καθηγητὴς τῆς Γλωσσολογίας ἐν Πανεπιστημίῳ, ἀδυνατεῖ νὰ διακρίνῃ μεταξὺ προφορᾶς καὶ γραφῆς. Περιέπεσεν οὕτως ὁ ἴδιος εἰς τὸ σφάλμα ἐκεῖνο δι᾽ ὃ ἀδίκως κατηγορεῖ ἄλλους, ἐπικαλεσθεὶς μάλιστα ἐντυπωσιακῶς τὴν ὀρθὴν προειδοποίησιν τοῦ *O. Jespersen*[2]: «Οὐδεμία πλάνη δύναται νὰ συντελέσῃ περισσότερον πρὸς ζημίαν ἑνὸς φωνητικοῦ ἢ ἑνὸς γλωσσολόγου γενικῶς ἢ ἡ ἑξῆς: Τὸ νὰ συγχέῃ τοὺς φθόγγους πρὸς τὰ γράμματα, τὴν προφορὰν πρὸς τὴν γραφὴν» (Ἀνδρ. σ. 111). Ἡ εἰρωνεία τῆς τύχης ἠθέλησεν οὕτως ὥστε (Die Ironie des Schicksals wollte es, dass Ἀνδρ. σ. 124) τὰ ὅπλα, τὰ ὁποῖα ὁ κ. Ἀνδριώτης κατηύθυνεν ἀδεξίως καὶ ἀδίκως ἐναντίον ἄλλων νὰ στραφῶσιν ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ ἰδίου.

Θὰ δείξω τώρα καὶ τὴν πηγήν, ὅθεν ἤντλησεν ὁ κ. Ἀνδριώτης τὰς ἀνωτέρω περὶ φθόγγων καὶ συμπλεγμάτων περιφήμους γνώσεις αὐτοῦ. Εἶναι ἡ Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ (τῆς Δημοτικῆς) τοῦ Ὑπουργείου «ἐκείνη ποὺ προϊδεάστηκαν ἐμπνευσμένοι πρωτοπόροι τῆς νεώτερης πνευματικῆς Ἑλλάδας» (sic) καὶ ἡ ὁποία «θ᾽ ἀνταποκριθῇ στὶς προσδοκίες καὶ στὶς

[1] Ἐννοεῖται ὅτι ἡ διὰ πρακτικοὺς λόγους παράστασις ἑνὸς φθόγγου διὰ δύο γραμμάτων δὲν εἶναι παραπλανήτική μάλιστα δὲ πολλάκις εἶναι ἱστορικῶς ἀναγκαία καὶ συνήθης, ὡς ὑπεστηρίξαμεν ἀνωτέρω.

[2] Phonetische Grundfragen, Leipzig - Berlin 1904, σ. 1.

ἀξιώσεις τοῦ κράτους, τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ κόσμου, τῶν συγγραφέων, τῶν λογοτεχνῶν καὶ τῆς φωτισμένης κοινωνίας»! (Πρόλογος αὐτῆς σ. λα΄).

Αὐτόθι σ. 31 διδάσκεται ὅτι τὸ *τσ* καταλέγεται μεταξὺ τῶν *διψήφων συμφώνων* «§ 61 β). Τὸ *τσ* καὶ τὸ *τζ*: *τσιμπῶ, ἔτσι, κοριτσίστικος, Ἑλενίτσα, Μπότσαρης, Τσιμισκής,—τζάμι, τζίτζικας, Χατζής, Καρατζάς, Τζαβέλλας*... § 62. Σὲ πολλὲς λέξεις πρὶν ἀπὸ τὸ τζ, τσ ὑπάρχει ἕνα *ν*: *νεράντζι, βιολοντσέλο*. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ὑπάρχουν κάθε φορὰ δύο φθόγγοι[1]: τὸ *ν* καὶ ἕνα *τζ* ἢ *τσ* ποὺ ἀκολουθεῖ»[2].

Ταῦτα ἐν ἀντιθέσει, ὡς εἴδομεν, πρὸς τὴν ἐπιστήμην διδάσκει ἡ Γραμματική, κατὰ τὴν σύνταξιν τῆς ὁποίας ἐγραμμάτευεν ὁ κ. Ἀνδριώτης· ἀπὸ ταύτης δὲ παρέλαβεν οὗτος τὸ ψευδοδίδαγμα καὶ τὸ κατεχώρισεν εἰς τὴν εἰδικὴν φωνητικὴν πραγματείαν ὡς ὑπόδειγμα (Musterbeispiel).

Ὀρθῶς λοιπὸν ἐδίδαξαν οἱ Οἰκονομίδης, Dawkins καὶ Τζάρτζανος, ὅτι εἰς τὰς ἀνωτέρω περιπτώσεις πρόκειται περὶ «ἀναπτύξεως» ἑνὸς *τ* μεταξὺ *ν* καὶ *σ*, *λ* καὶ *σ*, καὶ *ρ* καὶ *σ*, καὶ ὀρθῶς ἔγραψαν *λύντς, παίρτς, δούλτς* κλπ. Τὸ φαινόμενον εἶναι γνωστὸν καὶ ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἡρμηνευμένον. Πρόκειται περὶ μεταβατικοῦ φθόγγου (Übergangslaut), ἐμφανιζομένου πολλάκις κατὰ τὴν προσπάθειαν πρὸς ἐκφώνησιν τῶν δυσπροφέρτων συμφωνικῶν συμπλεγμάτων *νς, λς, ρς*, ἤτοι περὶ φαινομένου ὁμοίου πρὸς τὰς περιπτώσεις ἔνθα ἐμφανίζεται ἓν *b* ἢ ἓν *d* μεταξὺ ἑνὸς ἐρρίνου καὶ ἑνὸς ὑγροῦ τοῦ τύπου *ἄμ(β)ροτος, ἀν(δ)ρός*[3]. Ἡ φύσις τοῦ μεταβατικοῦ τούτου φθόγγου (Übergangslaut) ἐξαρτᾶται, ὡς εἶναι φυσικόν, κατὰ μὲν τὴν ἄρθρωσιν ἐκ τοῦ πρώτου συμφώνου τοῦ συμπλέγματος, διότι οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ αὔξησις τῆς *μεταστάσεως* (métastase ἢ détente γαλλ., Ausgang γερμ., Off-glide ἀγγλ.) αὐτοῦ, κατὰ δὲ τὸν ἦχον ἐκ τοῦ δευτέρου. Ἂν δῆλον ὅτι ὁ πρῶτος φθόγγος τοῦ συμπλέγματος εἶναι ὀδοντικός, ὁ μεταβατικὸς φθόγγος

[1] Καὶ ὅμως ὁ Ψυχάρης διδάσκει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὀρθῶς τὰ ἑξῆς: «Στὴ μ ε λ ι d ζ ά ν α καὶ σ᾽ ἄλλα παρόμοια ἔχουμε νὰ προσέξουμε σὲ τρεῖς ἤχους..., τοὺς ἤχους — ν d ζ —», Μεγ. Ρωμ. Ἐπιστημ. Γραμμ. II σ. 177.

[2] Πβ. καὶ σ. 32 § 63 ἔνθα καὶ πάλιν τὰ συμπλέγματα *τσ, τζ* χαρακτηρίζονται ὡς... σύμφωνα: «Τὰ σύμφωνα διαιροῦνται: Α... Β *ἄηχα* κ, π, τ, χ, φ, θ, σ, τσ, λ, μ, ν, ρ, *ἠχηρὰ* γ, β, δ, μπ, ντ, γκ, ζ, τζ. Αἰσθανόμαστε τὸν ἦχο τῶν ἠχηρῶν, ἀκουμπώντας τὸ δάχτυλο στὸ λαιμὸ ἐμπρός». Διδάσκεται σὺν τοῖς ἄλλοις ἐνταῦθα ὅτι τὰ σύμφωνα λ, μ, ν, ρ, εἶναι... ἄηχα!

[3] Ἰδ. K. B r u g m a n n, Grundr.[2] I § 953 σ. 953 σ. 826-7, Γ. Χ α τ ζ ι δ ά κ ι, Ἀκαδ. Ἀναγν.[2] I σ. 61 καὶ 490, E. S c h w y z e r, Griechische Grammatik, σ. 276-7, M. L e j e n n e, Traité de Phonétique grecque, σ. 133. Ὁ κ. Ἀνδριώτης παραπέμπει διὰ τὸ φαινόμενον εἰς πραγματείαν τοῦ E. S c h w y z e r ἐν KZ 61 (1934) σ. 232 ἔνθα ὅμως γίνεται λόγος δι᾽ ἄλλα πράγματα τελείως ἄσχετο καί, ὡς θὰ ἀποδειχθῇ κατωτέρω (σ. 233 κἑξ.), τελείως ἀκατανόητα δι᾽ αὐτόν.

εἶναι ἐπίσης ὀδοντικός (*τ* ἢ *d*), ἂν δὲ χειλικός, χειλικός (*π* ἢ *b*)[1]. Ἡ ἠχηρότης ἢ μὴ αὐτοῦ ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ ἀκολουθοῦντος συμφώνου πρὸς ὃ ἀφομοιοῦται οὗτος κατ' ἦχον κατὰ τὸν νόμον τοῦ συμπνευματισμοῦ[2]. Περιπτώσεις οἷαι *λύντς, δούλτς,* κλπ. καὶ *Ἀβράμπς, χειρόβλους, Οὔνδρα* (Οὔνρα) κλπ. εἶναι ἀδύνατον νὰ χωρισθῶσιν ἐπιστημονικῶς καὶ νὰ ἑρμηνευθῶσι κατὰ διάφορον τρόπον, ὡς ἔπραξε τοῦτο ὁ κ. Ἀνδριώτης. Τὸ φαινόμενον χαρακτηρίζει ὡς différenciation ὁ καθηγητὴς *A. Meillet,* καὶ γράφει ἐν τῇ περιφήμῳ πραγματείᾳ αὐτοῦ De la différenciation des phonèmes[3] σ. 24: «ici la nasalité n'a été supprimée qu'à la fin de la consonne et par suite l'explosion est dépourvue de tout élément nasal et donne l'impression de *b, d;* ce *d,* et ce *b* viennent naturellement se confondre avec ceux qui existaient dejà dans la langue». Ὁ δὲ καθηγητὴς *H. Pernot,* Phonétique des parlers de Chio πραγματευόμενος τὸ αὐτὸ ζήτημα ἐν τῷ κεφαλαίῳ «περὶ συμπτώσεως διαρκοῦς ἠχηροῦ μετὰ διαρκοῦς ἀήχου» ἔνθα κανονικῶς πρέπει τὸ διαρκὲς ἄηχον νὰ τραπῇ εἰς στιγμιαῖον ἄηχον γράφει σ. 377: «Le groupe *rs* se maintient (δηλ. ἀμετάβλητον), *car s n'a pas de momentanée correspondante;* cependant la tendance est si fort que, sur certains points, à Pyrghi notament, *un* t *se développe* devand *s*: πέρσι pertsi» παραπέμπει δ' εἰς τὸ κεφ. «περὶ ἀναπτύξεως συμφώνων» ἔνθα σ. 535 ἀναφέρει ὡσαύτως ἐκ διαφόρων χωρίων τῆς Χίου τοὺς τύπους *ἀρτσενικός, καθάρτσιο, κουρτσάροι* κ.ἄ. καὶ καταλήγει: «Ce phénomène est *de même nature* que le développement bien connu d'un *b* entre *m* et *r*, d'un *d* entre *n* et *r* et rentre, à notre avis, dans la règle générale des groupes de deux consonnes. On peut en rapprocher γλυκάνησος> *γλυκάντσους,* χιόνιζεν> *χιόντζιν,* μέλισσα> *μέλτσα,* μπάλσαμον> *μπάλτσαμου* etc. (*Bountonas,* Velvento 17, 22; voir aussi Oekonomides, Pont, 12 not 3»[4].

Ταῦτα πάντα, στοιχειώδη καὶ βασικὰ διὰ τὴν φωνητικὴν ἔρευναν γενικῶς καὶ εἰδικῶς διὰ τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ὑπῆρξαν διὰ τὸν κ. Ἀνδριώτην terra incognita.

---

[1] Ἰδ. Γ. Χατζιδάκιν, Ἀκαδ. Ἀναγν.² Ι σ. 490 καὶ A. Thumb, Handb. σ. 25. Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλληνικῇ, ὡς γνωστόν, τὸ σύμπλεγμα ἐρρίνου + συριστικῷ ἐρρυθμίζετο ἄλλως, ἤτοι ἀποβολὴ ἄνευ συνεπειῶν, ἀποβολὴ μετ' ἀναπληρωτικῆς ἐκτάσεως κλπ. (Χατζιδ. ἔνθ' ἀν. σ. 326 κ.ἑξ.). Ἡ ἐν τῇ Νεοελληνικῇ ἐμφάνισις μεταβατικοῦ *τ* μεταξὺ ἐρρίνου καὶ συριστικοῦ ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλας ἀδελφὰς γλώσσας, ὡς π.χ. τὴν Ἰνδικήν: rājantsōma<rājan sōma=«ὦ βασιλεῦ Soma»· ἰδ. K. Brugmann, Grundr.² I § 401,6 σ. 353 καὶ § 953 σ. 827 καὶ M. Grammont, Traité de Phonétique, σ. 234 κ.ἑξ.

[2] Γ. Χατζιδάκις, ἔνθ' ἀν. σ. 412 κ.ἑξ.

[3] Mémoires de la Société de Linguistique de Paris 12 (1901/3) σ. 14 κ.ἑξ.

[4] Ἰδ. καὶ A. Μπούτουραν ἐν Ἀγωγῇ 1 (1917), ἀνάτυπον σ. 6.

Β΄

Πολλαχοῦ τῆς πραγματείας αὐτοῦ ὑποστηρίζει ὁ κ. Ἀνδριώτης ὅτι τὸ σύμπλεγμα δύο μεταστένων φθόγγων (Engelaute) δὲν εἶναι ἀνεκτὸν ὑπὸ τοῦ νεοελληνικοῦ φωνητικοῦ συστήματος· πβ. σ. 122: «im Neugr. ganz normale Dissimilation von zwei aufeinanderfolgenden Engelauten», σ. 119: «Da beide Konsonanten Engelaute (Spiranten) sind, was das neugr. Lautsystem nicht dulden kann», σ. 120: auch hier Dissimilation der Verbindung zweier Engelaute», σ. 122: «zwei Engelaute nacheinander sehr unbequem im neugr. Lautsystem sind».

Ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος εἶναι ἀνάξιος ἐρευνητοῦ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης. Εἰς τὰς πρὸς ἀλλήλους σχέσεις τῶν φθόγγων τούτων ἀναφέρονται δύο καὶ μόνον φωνητικοὶ νόμοι τῆς νέας Ἑλληνικῆς, τοὺς ὁποίους διετύπωσε πρὸ 65 ἐτῶν (1883) ἐν τῇ ἐπὶ Ὑφηγεσίᾳ διατριβῇ αὐτοῦ ὁ Χατζιδάκις (ἰδ. ΜΝΕ 1, 161 κἑξ. 163 κἑξ.), ἡρμήνευσε δὲ φωνητικῶς πρὸ ἡμίσεος περίπου αἰῶνος ὁ Meillet ἐν τῇ μνημονευθείσῃ πραγματείᾳ αὐτοῦ De la différenciation des phonèmes σ. 14 κἑξ. Κατὰ τὸν πρῶτον τῶν νόμων τούτων δὲν συμπροφέρονται ἐν τῇ νέᾳ Ἑλληνικῇ δ ύ ο δ α σ έ α, ἀλλὰ πάντοτε τὸ δεύτερον σύμφωνον τοῦ συμπλέγματος τρέπεται εἰς κλειστὸν φθάνω, εὐχή, χθὲς κλπ.> *φτάνω, εὐκή, χτὲς* κλπ. Κατὰ δὲ τὸν δεύτερον πᾶν *θ* καὶ *χ* τρέπεται εἰς *τ, κ* κατόπιν τοῦ *σ*, διαλεκτικῶς δὲ καὶ πᾶν *σφ* τρέπεται εἰς *σπ*: ἀσθενής, σχίζω κλπ.> *ἀστενής, σκίζω* κλπ. διαλεκτικῶς δὲ καὶ *σπάζω, σπίγγω* κλπ. ἀντὶ σφάζω, σφίγγω κλπ.[1]. Ὁ καθηγητὴς Meillet ἐχαρακτήρισε τὸ φαινόμενον ὡς différenciation, ὑποστηρίξας ὅτι πρέπει νὰ διακρίνηται τοῦτο τῆς γνωστῆς ἐν τῇ γλωσσικῇ ἀ ν ο μ ο ι ώ σ ε ω ς.

Ἀντιθέτως πρὸς ὅσα ἐπιβάλλουσιν οἱ ἀνωτέρω δύο ν ό μ ο ι, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται εἰς μ έ ρ ο ς μ ό ν ο ν τῶν μεταστένων φθόγγων[2], καὶ δὴ εἰς

---

[1] «*σφ* subsiste, sans doute parce que *φ* et une labio-dentale et par suite ne se prête plus à la transformation en *p;* d'ailleurs on a *σπ* de *σφ* dialectalement» A. Meillet, ἔνθ' ἀν. σ. 17· ἰδ. καὶ Γ. Χατζιδάκιν ΜΝΕ 2,431. Κατὰ δὲ τὸν Γ. Ψυχάρην, Μεγάλ. Ρωμ. Γραμματ. ΙΙ σ. 49: «Μοιάζει σὰν παραστράτημα στὸ νόμο μας τὸ ζεβγάρωμα *σφ*, ποὺ στὴν κοινὴ *σπ* δὲν γίνεται. Νὰ μὴν ξεχνοῦμε πὼς χειλόχειλο τὸ *φ*· λοιπὸν ὁ ἦχος, πιὸ ξαστενισμένος ἀπὸ τοὺς ἄλλους ξακολουθητικοὺς ἀχορδόηχους, μαζώνει δηλαδὴ λιγώτερο ἀέρα, μοιάζει περσότερο μὲ ξαφνικόνε».

[2] Ἀναφέρονται δῆλον ὅτι *μόνον* εἰς τοὺς *ἀήχους* μεταστένους φθόγγους, διότι οἱ ἠχηροὶ συνάπτονται ἄριστα πρὸς ἀλλήλους. Ἰδ. καὶ Γ. Ψυχάρην ἔνθ' ἀν.: «Ἡ Νεοελληνικὴ θέλει πάντα ἕναν ἀχορδόηχο ξακολουθητικὸ μ' ἕναν κατοπινό του ξαφνικὸ ἀχορδόηχο. Δὲ θέλει πλάι μήτε δυὸ ἀχορδόηχους ξαφνικοὺς—ΠΤ ἢ ΚΤ—μήτε

περιπτώσεις ὡρισμένων πλοκῶν αὐτῶν, ὁ κ. Ἀνδριώτης ὑπεστήριξεν ὅτι τὸ νεοελληνικὸν φωνητικὸν σύστημα δὲν ἀνέχεται τὴν ἀλλεπαλληλίαν δύο οἱωνδήποτε μεταστένων φθόγγων!!

Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἔγραψεν ὅσα ἔγραψε χωρὶς ποτὲ νὰ ἔχῃ ἀσχοληθῆ μὲ τὴν φύσιν καὶ τὰς σχέσεις τῶν φθόγγων τούτων. Διότι οἱ μετάστενοι φθόγγοι τῆς νέας Ἑλληνικῆς ἔρχονται κανονικῶς εἰς τὰς ἑξῆς πρὸς ἀλλήλους σχέσεις: Α) Οἱ μέσοι *β, γ, δ* συνάπτονται κανονικῶς καὶ πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς ἄλλους μεταστένους φθόγγους ὡς ἑξῆς: α) πρὸς ἀλλήλους *βγ*: ἀβγό, βγαίνω, βγάζω, φεύγω κλπ. *βδ*: *ἑβδομάδα, ἑβδομήντα, βδέλλα* κλπ. *γδ*: *ἀμύγδαλο, γδέρνω, λίγδα* κλπ. β) πρὸς ἄλλους μεταστένους φθόγγους: *βλ*: *αὐλάκι, βλαστήμια, βλέπω* κλπ. *βρ*: *βράχος, βρίσκω, βρόμα* κλπ. *γλ*: *γλάρος, γλείφω, γλῶσσα* κλπ. *γρ*: *ἀγρός, γρασίδι, ζωγράφος* κλπ. *δρ*: *ἀδρός, δραχμή, δρόμος* κλπ. Β) Οἱ δασεῖς *φ, χ, θ* δὲν συνάπτονται κανονικῶς πρὸς ἀλλήλους, ἀλλὰ ὡς εἴδομεν, τρέπουσι τὸ β΄ σύμφωνον τοῦ συμπλέγματος εἰς κλειστόν. Συνάπτονται ἐν τούτοις κανονικῶς πρὸς τοὺς ὑγροὺς μεταστένους φθόγγους: *φλ*: *φλασκί, φλέβα, φλόμος* κλπ. *φρ*: *ἀφρός, φρυγανεά, φρύδι* κλπ. *χλ*: *ἀχλάδι, σαχλός, χόχλος* κλπ. *θρ*: *ἄθρωπος, βόθρος, θρασίμι* κλπ. *θλ*: *ἀθλητής, ἄθλιος, θλίψι* κλπ. Γ) Οἱ ὑγροὶ *λ, ρ* συνάπτονται κανονικῶς καὶ πρὸς ἀλλήλους: ἀρλούμπα, μουρλός, πάρλα κλπ. καὶ πρὸς τοὺς λοιποὺς μεταστένους φθόγγους. Ἐπειδὴ ὅμως εἰς τὰ συμπλέγματα ταῦτα τὸ λ τρέπεται συνήθως εἰς ρ, ἔχομεν κυρίως συμπλοκὰς ρ μετ᾽ ἄλλων μεταστένων φθόγγων: α) ρ+μέσῳ: *ρβ*: *Ἀρβανίτης, ἀρβύλα, Σέρβος* κλπ. *ργ*: *ἀργά, ἀργαλειός, ἐργάτης* κλπ. *ρδ*: *ἀρδεύω* (οὐχὶ λόγιον), *μπερδεύω, πέρδικα* κλπ. β) ρ+δασεῖ: *ρφ*: *ὀρφανός, δρφός, στέρφος* κλπ. *ρχ*: *ἀρχαῖος, ἀρχηγός, ἀρχοντικὸ* κλπ. *ρθ*: *ἀρθούνι, ἦρθα, ὀρθὸς* κλπ. γ) ρ+συριστικῷ: *ἀρσενικός, βάρσαμος, Περσία* κλπ. Δ) Οἱ συριστικοὶ *σ, ζ* συνάπτονται μετὰ πάντων τῶν λοιπῶν μεταστένων φθόγγων καὶ δὴ εἰς τρόπον ὥστε ὅταν ἀκολουθῇ ἄηχον συνάπτεται *σ*, ὅταν ἠχηρόν, *ζ*: α) μετὰ τῶν μέσων (σ=z): *ἀσβός, σβήνω, ποιός βήχει* κλπ. *πρώτης γραμμῆς, ἕνας γέρως, σγαρδέλλι* κλπ. *ἕνας-δυό, πρῶτος δήμαρχος, ἂς δώσῃ* κλπ. β) μετὰ τῶν δασέων: *σφαλίζω, σφαλιάρα, σφῆνα* κλπ. Μετὰ τῶν *χ, θ* δὲν συνάπτονται εἰς συλλαβήν, διότι ἐμποδίζει ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς νόμος, συνάπτονται ὅμως ἐν συνεπείᾳ: *μᾶς χωρίζει, νὰ σᾶς χαρῶ, καλὸς χορὸς* κλπ. *ἕνας θεός, ποιός θεῖος, παλαιὸς θόλος* κλπ. γ) μετὰ τῶν ὑγρῶν λ, ρ (σ=z). Ἐν λέξει μόνον εἴς τινας ξένας λέξεις οἷον *ἀσλάνι* (τουρκ.) κ.ἄ. ἐν συνεπείᾳ δὲ κανονικῶς: *ἕνας λαγός, τῆς λύρας, τοὺς λόγους* κλπ. *μᾶς ρωτᾶς, ποιός ράφτης, τοὶς ρίζες* κλπ.

δυὸ ἀχορδόηχους ξακολουθητικοὺς—ΣΧ ἢ ΣΘ—...» καὶ σ. 51: «Μὲ τοὺς ξακολουθητικοὺς χορδόηχους κόπο δὲ νιώθεις κανένα. Παίρνει φόρα τὸ φυσούνι καὶ *λέμε μιὰ μορφιὰ δυὸ ξακολουθητικοὺς χορδόηχους ζεΒΓαρωμένους*, ὅποιοι κι ἂν εἶναι»· ἴδ. καὶ Ρόδα καὶ Μῆλα 3, σ. 87.

Ἔδειξα, νομίζω, ἐπαρκῶς ὅτι εἶναι τελείως ἀσύστατος καὶ ἀνεπιστημονικὸς ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ κ. Ἀνδριώτου ὅτι δῆθεν δύο μεταστένους φθόγγους «δὲν δύναται νὰ ἀνεχθῇ τὸ νεοελληνικὸν φωνητικὸν σύστημα»!

Αἰτία τῆς ἀσυγχωρήτου πλάνης αὐτοῦ ὑπῆρξε καὶ πάλιν ἡ βαθεῖά του πίστις πρὸς τὴν Νεοελληνικὴν Γραμματικὴν (τῆς Δημοτικῆς) τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἔνθα § 193 σ. 86 διδάσκεται: «Δὲν μποροῦν νὰ γειτονέψουν δυὸ στιγμιαῖα σύμφωνα (κτ, πτ) ἢ δυὸ ἐξακολουθητικὰ (χθ, σχ, κτλ.)· τρέπονται σ᾽ ἐξακολουθητικὸ μὲ στιγμιαῖο». Ἵνα μὴ νομισθῇ ὅτι παρεξηγῶ τὰ πράγματα, παραθέτω ἐκ τοῦ βιβλίου τούτου καὶ τὸ τμῆμα τὸ ὁποῖον διδάσκει τίνα σύμφωνα χαρακτηρίζονται ὡς ἐξακολουθητικὰ σ. 32 § 63: «Ἐξακολουθητικά.— Σ᾽ αὐτὰ βαστοῦμε τὴ φωνὴ ὅσο θέλομε: γ, β, δ, χ, φ, θ, σ, ζ, λ, μ, ν, ρ».

Εἶμαι βέβαιος ὅτι ὁ κ. Ἀνδριώτης ἤντλησεν ἀπὸ τῆς ἀνωτέρω «Γραμματικῆς», διότι εἰς οὐδεμίαν ἄλλην γραμματικὴν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ὑπὸ ἡμετέρων ἢ ξένων γραφεῖσαν καταχωρίζονται τοιαῦτα ψευδοδιδάγματα. Τόσον βαθεῖα δὲ ὑπῆρξεν ἡ πίστις αὐτοῦ πρὸς τὰ ἀνωτέρω περίεργα φωνητικὰ διδάγματα, ὥστε καὶ εἰς νεωτέραν πραγματείαν χαρακτηρίζει ταῦτα ὡς «*βασικοὺς φωνητικοὺς νόμους* τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, ποὺ δὲν ἀνέχονται κοντὰ κοντὰ δυὸ σύμφωνα ἐξακολουθητικὰ ἢ δυὸ στιγμικὰ καὶ ἀλλοιώνουν τὸ ἕνα»![1].

Γ΄

Εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον ἐδείχθη ὅτι ὁ κ. Ἀνδριώτης ἀγνοεῖ βασικοὺς φωνητικοὺς νόμους τῆς νέας Ἑλληνικῆς ἔτι δ᾽ ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ διακρίνῃ τὰς πρὸς ἀλλήλους σχέσεις τῶν μεταστένων φθόγγων (Engelaute) τῆς γλώσσης ἡμῶν. Ἀτυχῶς ὅμως οὗτος δὲν γνωρίζει οὐδὲ κἂν τίνες φθόγγοι καλοῦνται μετάστενοι. Ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε νὰ θεμελιώσῃ οὗτος πράγματι ἐπὶ ἄμμου (auf Sand gebaut σ. 109), ὅσα, παρὰ τὰ διδάγματα τῆς ἐπιστήμης ἣν θεραπεύει, ἐπύργωσε διὰ νὰ ἀποδείξῃ ἄλλους ὡς «μὴ εἰδικούς».

Ὁ λόγος ἐν τῇ πραγματείᾳ αὐτοῦ εἶναι ἂν ἀναπτύσσηται ἢ μὴ ἔρρινον ἐν μεγάλῳ τμήματι τοῦ ὑλικοῦ ὅπερ παρατίθησιν ἐν τῇ μνημονευθείσῃ μελέτῃ αὐτοῦ ὁ καθηγητὴς κ. Κουκουλές. Γράφει λοιπὸν ὀρθῶς ἐν σ. 108 ὅτι «τὸ πρῶτον ἐρώτημα ὅπερ προβάλλεται κατὰ μίαν τοιαύτην ἔρευναν εἶναι νὰ ἀντιληφθῇ τις καλῶς τί τῇ ἀληθείᾳ ὀνομάζεται ἐν τῇ φωνητικῇ ἐπιστήμῃ

[1] Ἴδ. Ν. Ἀνδριώτου, Τὰ ὅρια τῶν βορείων, ἡμιβορείων καὶ νοτίων ἰδιωμάτων τῆς Θράκης, Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ θησαυροῦ 10 (1943/44) σ. 134.

ἔρρινον». Κατωτέρω δὲ ἐν σ. 112 οἱονεὶ ἀπαντῶν εἰς τὸ τιθέμενον τοῦτο βασικὸν ἐρώτημα, μεταφέρει τὴν διδασκαλίαν τοῦ O. Jespersen[1], καθ' ἣν «τὰ ἔρρινα εἶναι σύμφωνα σχηματιζόμενα μὲ φραγμὸν τοῦ στόματος καὶ ἀνοικτὴν τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν ρινικὴν κοιλότητα, ἐνῷ τὰ μέσα b, d, g εἶναι σύμφωνα σχηματιζόμενα μὲ φραγμὸν τοῦ τε στόματος καὶ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης πρὸς τὴν ρινικὴν κοιλότητα».

Παρὰ τὴν ὀρθὴν δ' ὅμως ταύτην διδασκαλίαν τοῦ Jespersen, ἣν ἐπικαλεῖται, ὁ κ. Ἀνδριώτης ἀδυνατεῖ νὰ ἀντιληφθῇ τὴν φύσιν τῶν ἐρρίνων καὶ κατατάσσει ταῦτα μεταξὺ τῶν μεταστένων φθόγγων (Engelaute), γεγονὸς ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι ἀγνοεῖ οὗτος ὅτι μετάστενοι (Engelaute) λέγονται οἱ φθόγγοι οἱ παραγόμενοι ἂν που τοῦ στόματος «σχηματισθῇ μόνον στενὸν ἢ χάσμα τι, δι' οὗ νὰ διέρχηται ὁ ἐκβαλλόμενος ἀήρ», ἤτοι ἀντιτίθενται οὗτοι πρὸς τοὺς κλειστοὺς (Verschlusslaute), οἵτινες σχηματίζονται «ἂν πλήρης καὶ τέλειος φραγμὸς κατασκευασθῇ που τοῦ στόματος»[2].

Ὁ κ. Ἀνδριώτης χαρακτηρίζει ἁπανταχοῦ τῆς πραγματείας αὐτοῦ (σ. 115, 120, 122, 123) τὰ ἔρρινα ὡς μεταστένους φθόγγους (Engelaute), στηρίζεται δὲ ἐπὶ τῆς ἀπόψεως αὐτοῦ ταύτης διὰ νὰ... ἀνασκευάσῃ τὰ δῆθεν σφάλματα τῆς πραγματείας τοῦ καθηγητοῦ κ. Κουκουλέ, δι' ἑνὸς νόμου, ὃν δημιουργεῖ ὁ ἴδιος καὶ καθ' ὃν δῆθεν «δύο μετάστενοι φθόγγοι δὲν εἶναι ἀνεκτοὶ ὑπὸ τοῦ νεοελληνικοῦ φωνητικοῦ συστήματος». Καὶ ὁ «νόμος» αὐτοῦ οὗτος καὶ ἡ βάσις ἐφ' ἧς ἐθεμελίωσεν αὐτὸν εἶναι πράγματα ἀπροσδιόνυσα φωνητικῶς.

Μετάστενοι φθόγγοι (Engelaute) δὲν δύναται νὰ εἶναι οἱ ἔρρινοι. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὑπό τινων ἐρευνητῶν κατετάσσοντο οὗτοι παλαιότερον, εἰς χρόνους καθ' οὓς δὲν εἶχεν εἰσέτι προχωρήσει ἡ φωνητικὴ ἐπιστήμη, μεταξὺ τῶν συνεχῶν φθόγγων, ἐκ τῆς ἰδιότητος αὐτῶν νὰ παρατείνηται κατὰ βούλησιν ἡ ἔρρινος ἀντήχησις μέχρι τῆς στιγμῆς τῆς ἐκκρήξεως ἢ ἐκκροτήσεως. Διὰ τοῦτο ὁ καθηγητὴς *A. Meillet* ἑρμηνεύει ὅτι «Le caractère continu des nasales est une conséquence immédiate de leur nasalité même» (ἔνθ' ἀν. σ. 19) καὶ ἐπεξηγεῖ ὅτι «Les nasales ne sont continues qu'au point de vue nasal; elles comportent dans la bouche une occlusion – la plus faible des toutes les occlussions, comme on sait—suivie d'une explosion» (αὐτόθ. σ. 24). Φανερὸν ὅτι ὁ φθόγγος ὁ σχηματιζόμενος διά τινος ἐν τῷ στόματι φραγμοῦ, ὃν ἀκολουθεῖ ἐκκρότησις,

[1] Lehrbuch der Phonetik[2] σ. 124.

[2] Ἰδ. Γ. Χατζιδάκι, Ἀκαδ. Ἀναγν.[2] I σ. 54-55 καὶ O. Jespersen, ἔνθ' ἀν. σ. 13: «Dem Worte Verschluss parallel benutzen wir das Wort Enge als technische Bezeichnung einer Einengung der mittleren Linie des Luftweges von der Art, dass beim Hindurchpressen der Luft ein selbstständiger Laut entsteht».

δὲν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς μετάστενος (Engelaut). Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἕνεκα τῆς ἀνωτέρω ἰδιότητος τῶν ἐρρίνων, δὲν θὰ ἦτο ἴσως κατακριτέος ὁ κ. Ἀνδριώτης ἄν, γράφων πραγματείαν τινὰ γενικὴν οὐχὶ ὅμως εἰδικὴν φωνητικήν, ἐχώριζεν ἀπὸ τῶν κλειστῶν φθόγγων τὰ ἔρρινα καὶ κατέτασσε ταῦτα εἰς ἀνεξάρτητον κατηγορίαν, ὡς συμβαίνει εἰς πολλά, ἰδίως τὰ παλαιότερα, γραμματικὰ ἐγχειρίδια[1]. Εἶναι ὅμως ἀσυγχώρητον εἰς εἰδικὴν καὶ δὴ καὶ σκοποῦσαν τὸν ἔλεγχον φωνητικῶν ζητημάτων πραγματείαν, νὰ πραγματεύηται οὗτος τὰ παντὸς εἴδους ἔρρινα, εἰδικῶς δὲ τὰ ἀρχικὰ καὶ τὰ μεταξὺ φθόγγων ἔρρινα, ὡς μεταστένους φθόγγους (Engelaute) καὶ νὰ συνάγῃ ἐκ τούτου φωνητικὰ συμπεράσματα.

Πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ἀσυγχωρήτου αὐτοῦ διὰ γλωσσολόγον σφάλματος δὲν θὰ ἐκταθῶ εἰς θεωρίας, ἀλλὰ θὰ παραθέσω ἐν συντόμῳ τὴν διδασκαλίαν τῶν κυριωτέρων εἰδικῶν. Ὁ E. Sievers διδάσκων ὅτι κατὰ τὸν σχηματισμὸν τῶν ἐρρίνων χρησιμοποιεῖται ἡ ρινικὴ κοιλότης ἁπλῶς ὡς ἀντηχητικὸς χῶρος ἐπάγεται: «Die einzelnen Species der Nasale aber beruhen auf der Verschiedenheit der Orte, an denen der *Mundraum* nach aussen hin *abgesperrt* wird. So erhalten wir wieder die Hauptgruppen der labialen, dentalen, palatale und gutturale Nasale»[2]: Διεξοδικωτέρα καὶ ἀκριβεστέρα εἶναι ἡ διδασκαλία τοῦ *O. Jespersen* ἔνθ' ἀν. Ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν ὅτι δὲν πρέπει να παρασυρώμεθα ὑπὸ τοῦ ὅρου ἔρρινα, διότι ἡ ρὶς δὲν δύναται νὰ μετέχῃ καθ' ὃν τρόπον τὰ χείλη καὶ ἄλλα ὄργανα εἰς παραγωγὴν φθόγγων (σ. 56) καὶ ὅτι προορισμὸς τοῦ ἱστίου τῆς ὑπερῴας (Gaumensegel) δὲν εἶναι νὰ παράγῃ φθόγγους, ἀλλὰ νὰ ὁρίζῃ ἂν ὁ ἀλλαχοῦ που σχηματιζόμενος φθόγγος θὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν ἐν τῇ ρινικῇ κοιλότητι παραγομένην ἀντήχησιν (σ. 65). Τοὺς ἐρρίνους φθόγγους περιγράφει ὡς ἑξῆς: «Ἔρρινοι φθόγγοι χρησιμοποιούμενοι συχνότατα εἰς ὅλας τὰς γλώσσας εἶναι ἐκεῖνοι διὰ τὴν παραγωγὴν τῶν ὁποίων σχηματίζεται φραγμὸς εἴς τι μέρος τοῦ στόματος, εἰς τρόπον ὥστε ὁ ἀὴρ νὰ διαφεύγῃ διὰ τῆς ρινός. Παράγεται ὁ φθόγγος [m] ὅταν ὁ φραγμὸς σχηματίζεται διὰ τῶν χειλέων· οὐδὲν ἄλλο λοιπὸν εἶναι ὁ [m] φθόγγος ἢ [b] προφερόμενον μὲ καταβιβασμένον τὸ ὑπερῷον ἱστίον ἢ μᾶλλον καλύτερον, ἐπειδὴ κυρίως ἡ ὕψωσις τοῦ ὑπερῴου ἱστίου εἶναι ἐνέργεια θετικὴ διὰ τὸν φραγμόν: ὁ φθόγγος [b] οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἓν [m] μὲ ὑψωμένον τὸ ὑπερῷον ἱστίον. Καθ' ὃν τρόπον σχετίζεται ὁ [b] πρὸς τὸν [m] σχετίζεται καὶ ὁ [d] πρὸς τὸν [n] κ.ο.κ.» (σ. 56–57)[3]. Διὰ νὰ

[1] Καὶ ὁ E. Schwyzer, Griech. Gramm. χωρίζει τὰ σύμφωνα εἰς Verschlusslauten, Spiranten, Liquiden und Nasalen κλπ.

[2] Grundzüge der Phonetik[4], σ. 116.

[3] Καὶ ἐν σ. 11 διδάσκει ὅτι διὰ τοὺς τρεῖς φθόγγους p, b, m «ein Lippenelement gemeinsam ist, und zwar der *vollständige Verschluss*».

δείξη τὴν σχέσιν ἐρρίνων καὶ τῶν ἠχηρῶν κλειστῶν φθόγγων b, d, g ὁ Jespersen καταχωρίζει ἐν σ. 64 τὸ ἑξῆς ὡραῖον ἀνέκδοτον: «Μεταβολὴ ὀνόματος: Πῶς λέγεσαι 'σὺ μικρούλλα ;—Emma.—Εἶναι τὸ μοναδικόν σου ὄνομα !—"Οχι, κἄποτε ὁ μπαμπᾶς μὲ ὀνομάζει Ebba.—Πότε ;—"Οταν εἶναι συναχωμένος». Παρὰ ταῦτα ὁ κ. Ἀνδριώτης ὑπεστήριξεν ὅτι οὐδεμία ἀρθρωτικὴ σχέσις ὑπάρχει μεταξὺ τῶν ἐρρίνων ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν ψιλῶν καὶ μέσων ἀφ' ἑτέρου (kein artikulatorisches Verhältnis zwishen *Nasalen* und Tenues oder *Medien* vorhanden ist σ. 113) !

Ἡ ρινικὴ κοιλότης ἔχουσα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κοιλότητα τοῦ στόματος, ἰσχυρὰ τοιχώματα, χρησιμεύει σχεδὸν μόνον ὡς ἀντηχητικὸς χῶρος[1]. «Le canal nasal» διδάσκει ὁ F. de Saussure[2] «sert uniquement de résonateur aux vibrations vocales que le traversent; il n'a donc pas non plus le rôle de producteur de son». Διακρίνει δ' οὗτος σ. 73 «trois types principanx d'occlusives: le type labial (p, b, m), le type dental (t, d, n), le type dit guttural (k, g, η) καὶ τονίζει ἐν σ. 72 ὅτι «les nasales *m, n, η* sont proprement *des occlusives sonores* nasalisées». Τὰ αὐτὰ διδάσκουσιν ὅ τε *M. Grammont* γράφων «Les occlusives nasales, c'est-à-dire les nasales qui s'articulent avec une occlusion buccale, correspondent toutes assez exactement a des occlusives non nasales»[3] καὶ ὁ *M. Lejeune* ὅστις πραγματευόμενος περὶ τῶν ἑλληνικῶν φθόγγων γράφει: «Aux occlusives orales b, d, g correspondent les occlusives nasales m, n, η»[4].

"Ερχομαι τέλος εἰς τὸν καθαρῶς τεχνικὸν φωνολόγον J. Forchhamer, οὗτινος τὸ σύγγραμμα[5], ὡς εἴδομεν καὶ ἀνωτέρω, χρησιμοποιεῖ μὲν ὁ κ. Ἀνδριώτης πολλάκις, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ δύναται νὰ ἀντιληφθῇ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ. Περιγράφων οὗτος ἀπὸ σ. 52 κἑξ. τοὺς κλειστοὺς φθόγγους διακρίνει τούτους πρῶτον εἰς κατωχειλικοὺς (Unterlippenlaute) [p, b, m] εἰς ἐμπροσθογλωσσικοὺς (Vorderzungenlaute) [t, d, n] καὶ ὀπισθογλωσσικοὺς (Hinterzungenlaute) [k, g, η]. Διακρίνει ἔπειτα τούτους

---

[1] Ἐν τῇ ρινικῇ κοιλότητι παράγονται τὰ ἄηχα ἔρρινα, ἄγνωστα ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ· ἰδ. K. Brugmann, Grundr.[2] I σ. 44.

[2] Cours de Linguistique Générale[3], σ. 68.

[3] Traité de Phonétique, σ. 94. Ὀλίγον κατωτέρω ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι γράφει: «Les occlusives nasales les plus fréquentes sont la labiale *m*, pour laquelle les lèvres sont disposées à peu près comme p ou *b*; la dentale *n*, avec même position de la langue que pour *d*; la postpalatale *η* correspondant pour la position de la langue à *g* postpalatal». Ἰδ. πρὸς τούτοις J. Vendryes, Le Langage, σ. 34.

[4] Traité de Phonétique grecque σ. 124· ἰδ. καὶ σ. 21.

[5] Die Grundlage der Phonetik, Heidelberg 1924.

εἰς *ψιλούς, μέσους* καὶ *ἐρρίνους* καί, ἀφοῦ καθορίζει τὰς μεταξὺ αὐτῶν διαφοράς, ὁρίζει ἐν σ. 56 τοὺς μὲν ψιλοὺς καὶ μέσους ὡς γνησίους κλειστοὺς φθόγγους (echte Verschlusslaute) τοὺς δὲ ἐρρίνους «als Verschlusslaute mit offenem Gaumensegel (nasalierte Verschlusslaute)». Ἐλέγχων δ' οὗτος κατωτέρω σ. 82 τὴν ὑπὸ τοῦ Sievers ἐπιχειρηθεῖσαν διαίρεσιν τῶν συμφώνων παρατηρεῖ ὅτι τὰ ἔρρινα καὶ τὰ ὑγρὰ δὲν πρέπει νὰ κατατάσσωνται ὁμοῦ, διότι «die Nasallaute [m, n, η] müssen wegen ihrer engen Verwandtschaft mit den Blählauten [b, d, g] *unbedingt* den Verschlusslauten angegliedert werden».

Ἀναγινώσκων τις τὰ ἀνωτέρω, ἅτινα ὑπῆρξαν πάντη ἄγνωστα εἰς τὸν κ. Ἀνδριώτην, θὰ διαπορῇ ἴσως καὶ θὰ θέλῃ νὰ μάθῃ πόθεν[1] τέλος πάντων ἤντλησεν οὗτος τὰς περὶ ἐρρίνων γνώσεις αὐτοῦ, ἐφ' ὧν ἐστηρίχθη καὶ ἠθέλησε νὰ διατυπώσῃ καινοφανεῖς νόμους τῆς νέας Ἑλληνικῆς πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ ἀποδείξῃ μὴ τυγχάνουσαν τοῦ ὀρθοῦ τὴν πραγματείαν τοῦ καθηγητοῦ κ. Κουκουλέ. Ἡ ἀπάντησις εἶναι εὔκολος. Προφανῶς οὗτος συνεβουλεύθη καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὴν Νεοελληνικὴν Γραμματικὴν (τῆς Δημοτικῆς) τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἥτις διδάσκει ἐν § 21β σ. 17 καὶ § 63Γ σ. 32 κ.ἀ. ὅτι οἱ ἔρρινοι φθόγγοι *μ, ν* εἶναι ἐξακολουθητικοί, ἤτοι μετάστενοι φθόγγοι (Engelaute).

Δ'

Ἀπὸ σ. 120 κ.ἑξ. ὁ κ. Ἀνδριώτης πραγματεύεται περιπτώσεις, οἷον ἀπώλεια - ἀμπώλεια, ἀράπης - ἀράμπης, βουτῶ - βουντῶ, πελεκᾶνος - πελεγκᾶνος κλπ. καὶ ἐν συνεχείᾳ περιπτώσεις, οἷον ἀμασκάλη - ἀμπασκάλη, ἀπανωγόμι - ἀπανωγόμπι κλπ., ἤτοι περιπτώσεις ἐν αἷς εἰς τὴν θέσιν ἑνὸς ἱστορικοῦ ψιλοῦ *κ, π, τ* ἢ ἑνὸς ἐρρίνου *μ, ν* ὑποκαθίστανται τὰ συμφωνικὰ συμπλέγματα *μπ, ντ, γκ.*

Καὶ εἰς τὴν α' καὶ εἰς τὴν β' περίπτωσιν πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ φαινομένου, ἤτοι περὶ ἀνομοιωτικῆς ἀναλύσεως ἱστορικῶς ὑπάρχοντος ἢ ἀναπτυχθέντος διπλοῦ ψιλοῦ (κ, π, τ) ἢ ἐρρίνου (μ, ν) διὰ τροπῆς προκειμένου μὲν περὶ τῶν διπλῶν ψιλῶν (κκ, ππ, ττ) τοῦ πρώτου ἐξ αὐτῶν εἰς ἔρρινον, προκειμένου δὲ περὶ τῶν διπλῶν ἐρρίνων (μμ, νν) τοῦ δευτέρου ἐξ αὐτῶν εἰς γνήσιον κλειστόν: ἀπωθῶ—ἀππώθω—ἀμπώθω, ἄμμος—ἄμπος.

---

[1] Καὶ ὁ Γ. Ψυχάρης, Μεγάλη Ρωμ. Ἐπιστημ. Γραμμ. Β', σ. 136 κ.ἑξ. διδάσκει ἀναλυτικῶς καὶ ρητῶς ὅτι «τὸ ἀρχικὸ καὶ μεσιανὸ *μ*» εἶναι φθόγγος «*πρόκροτος ξαφνικός*», ἐπίσης δὲ καὶ διὰ τὸ *ν* σ. 160 - 161.

Τοῦ φαινομένου τούτου παραδείγματα εὑρίσκομεν ἀπὸ τῶν μεταγενεστέρων χρόνων καὶ ἑξῆς καθ' ἅπαντας τοὺς αἰῶνας τῆς ἐξελίξεως τῆς ἡμετέρας γλώσσης: ἐπιγραφικὰ γλώντας, Μενίμπης (ἀντὶ Μενίππης), Μυρρινοῦντα, κλπ. ἐκ παπύρων μαμπάρια (ἀντὶ μαππάρια<mappa), κρομβυοπώλης ἀντὶ κρομμυοπώλης, κοπρόλανκον ἀντὶ κοπρόλακκον κλπ., ἐκ συγγραφέων μογγίλαλος ἀντὶ μογίλαλος, παμπάζουσιν ἀντὶ παππάζουσιν, κόνκινος ἀντὶ κόκκινος, ἐπιγκέρνης παρὰ τὸ ἐπικέρνης, καμπυρίζω (παρ' Ἀσσίζαις) ἀντὶ καπυρίζω κλπ.

Πρόκειται περὶ σπουδαίου φαινομένου ἀπασχολήσαντος σχεδὸν πάντας τοὺς μέχρι τοῦδε ἀσχοληθέντας μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς ἡμετέρας γλώσσης. Ἐπιστημονικῶς, ἤτοι φωνητικῶς, εἶναι λελυμένον τὸ ζήτημα ἀπὸ μακροῦ χρόνου καὶ παλαιότερον διὰ παρατηρήσεων τῶν M. Grammont[1] καὶ A. Meillet[2], ἐσχάτως δὲ κατὰ τρόπον ἀναντίλεκτον διὰ τῆς σπουδαίας πραγματείας τοῦ καθηγητοῦ *E. Schwyzer*, Dissimilatorische Geminatenauflösung als Folge von Übersteigerung ἐν K.Z. 61 (1934) σ. 222 κ. ἑξ. ἔνθα καὶ ἐκτενὴς βιβλιογραφία[3] καὶ διὰ τῆς συγχρόνου δημοσιεύσεως τοῦ συγγράμματος τοῦ καθηγητοῦ *A. Pernot*, Introduction a l'étude du dialecte Tsakonien σ. 122 κ.ἑξ.[4].

Πάντα ταῦτα ὡς καὶ τὴν ὅλην ἱστορίαν καὶ τὴν αἰτίαν τοῦ φαινομένου ἀγνοεῖ ὁ κ. Ἀνδριώτης. Χωρίζει τὰς περιπτώσεις τοῦ αὐτοῦ φαινομένου καὶ ἑρμηνεύει τὰς περιπτώσεις ἄμμος—ἄμπος, ἀμασκάλη—ἀμπασκάλη, κτλ. ὡς... τροπὴν τοῦ μ εἰς *b* καὶ τοῦ ν εἰς *d* ἀφοῦ προηγουμένως γράφει εἰρωνικῶς ἐπικρίνων τὴν διατριβὴν τοῦ καθηγητοῦ Φ. Κουκουλὲ «Besässe der Vf. einen phonetischen Begriff von der Nasalität so häte er sich bestimmt diese direkt lächerliche Auffassung erspart», ἥτις ἐπίκρισις βεβαίως παραμένει νῦν ἔκθετος καὶ ἀντανακλᾶ ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν ἴδιον, μετὰ τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀσυγχωρήτου ἀγνοίας τοῦ θέματος καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀδυναμίας αὐτοῦ νὰ ἑρμηνεύσῃ τὸ φαινόμενον.

Ἡ ἑρμηνεία τῶν τύπων ἀπώλεια—ἀμπώλεια, ἀράπης—ἀράμπης, βουτῶ—βουντῶ, πελεκᾶνος—πελεγκᾶνος κ.τ.ό., ἣν ἐπιχειρεῖ ἐν σ. 120–121 καταδεικνύει ἔτι καθαρώτερον τὴν καταπληκτικὴν πρά-

[1] La Dissimilation Consonantique dans les Langues Indo-européennes, Paris 1895, σ. 137· ἰδὲ ἔτι τοῦ αὐτοῦ Traité de Phonétique, σ. 232 κ.ἑξ.

[2] Mémoires de la Société de Linguistique de Paris 12 (1903) σ. 26.

[3] Ἰδὲ ἔτι τοῦ αὐτοῦ Griech. Gramm. σ. 231-2.

[4] Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι ἀμφότεροι οἱ ἀνωτέρω ἐρευνηταί, ἀνεξαρτήτως ἐργασθέντες, ἐπληροφόρησαν ἀλλήλους δι' ἀλληλογραφίας ὀλίγον πρὸ τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἐργασιῶν των, ὅτι κατέληξεν εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα, ἀγγέλλουσι δὲ τοῦτο μεθ' ἱκανοποιήσεως εἰς τὰ ἔργα αὐτῶν (Schwyzer, σ. 251-2, Pernot, σ. 125-6).

γματι ἀδυναμίαν αὐτοῦ νὰ πραγματευθῇ, ἔστω καὶ στοιχειωδῶς, φωνητικὰ ζητήματα. Ἀφοῦ προηγουμένως... ἀπορρίπτει παλαιοτέραν θεωρίαν τοῦ Χατζιδάκι[1], προτάσσει τῆς ἰδικῆς του ἑρμηνείας τὰ ἑξῆς ἥκιστα μετριόφρονα: «Δι' ἕνα φωνητικῶς προσανατολισμένον ἡ ἑρμηνεία εἶναι καὶ ἐδῶ ἁπλῆ» (Die richtige Erklärung liegt für einen phonetish Orientierten auch hier einfach). Ἐν συνεχείᾳ ὑποστηρίζει ὅτι οἱ τύποι *ἀράμπης, ἀμπώλεια, βουντῶ, πελεγκᾶνος* κλπ. προῆλθον ἐκ τῆς δυσχερείας ἥτις δημιουργεῖται ὅταν κατὰ τὴν ἐκφώνησιν ἑνὸς ἀήχου συμφώνου (ἐνταῦθα κ, π. τ) μεταξὺ δύο (ἠχηρῶν) φωνηέντων παρίσταται ἀνάγκη νὰ διακοπῇ πρὸς στιγμὴν ὁ κραδασμὸς τῶν φωνητικῶν χορδῶν διὰ νὰ ἐκφωνηθῇ τὸ ἄηχον σύμφωνον, εὐθὺς δ' ἀμέσως νὰ τεθῶσι καὶ πάλιν εἰς κραδασμὸν αἱ χορδαὶ πρὸς ἐκφώνησιν τοῦ ἀκολουθοῦντος φωνήεντος. Συνήθως, λέγει, ἀνθίσταται τὸ ἄηχον σύμφωνον εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν περιβαλλόντων αὐτὸ (ἠχηρῶν) φωνηέντων. Ἐνίοτε ὅμως, συνεχίζει, ἐκ λόγων ἀνέσεως (Bequemlichkeitsgründe) δὲν διακόπτεται ἡ ἠχηρότης, αἱ φωνητικαὶ χορδαὶ ἐξακολουθοῦσι νὰ πάλλωνται κατὰ τὴν ἐκφώνησιν τοῦ συμφώνου καὶ τοιουτοτρόπως τὸ ἄηχον σύμφωνον (π, τ ἢ κ) τρέπεται εἰς τὸ ἀντιστοιχοῦν ἠχηρὸν (b, d ἢ g). Τοιαύτη ἀνεξάρτητος τροπὴ (spontaner Wandel), καταλήγει, εἶναι γνωστὴ καὶ ἐξ ἄλλων γλωσσῶν, ὡς τὰ Ἱσπανικὰ maturus>maduro, amatus>amado, τὸ Προβηγκιανὸν sapo>sabo κλπ.

Ἡ ἀνωτέρω ἑρμηνεία, μολονότι ἐξηνέχθη μετὰ τοσούτου κόμπου καὶ τοσαύτης πεποιθήσεως, εἶναι ξένη καὶ ἀντίθετος πρὸς τὰ διδάγματα τῆς φωνητικῆς ἐπιστήμης. Ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ εἶναι δυνατὸν ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ γλώσσῃ, ὑπὸ τὰς αὐτὰς συνθήκας, ἐδῶ μὲν νὰ τελῆται φωνητικὴ μεταβολὴ φθόγγου τινός, ἐκεῖ δὲ οὐχί. Ἐπ' ἴσοις ὅροις καὶ ἐν τῷ αὐτῷ χρόνῳ καὶ τόπῳ φωνητική τις μεταβολὴ ἐκτείνεται εἰς ὁλόκληρον τὴν γλωσσικὴν κοινότητα. Εἶναι δυνατὸν μόνον, ἐπειδὴ αἱ φωνητικαὶ μεταβολαὶ εἶναι χρονικῶς καὶ τοπικῶς περιωρισμέναι, ἐν διαλέκτῳ τινὶ νὰ ἐμποδίζῃ τὴν μεταβολὴν τοπικὸς φωνητικὸς νόμος[2]. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ παραδείγματα ἅτινα παρατίθησι ὁ κ. Κουκουλὲς καὶ παραλαμβάνει ὁ κ. Ἀνδριώτης προέρχονται ἐκ διαφόρων τόπων, τινὰ δὲ μάλιστα, ὡς λ.χ. τὸ ἀμπώθω, εἶναι κοινά, ἡ προτεινομένη ἑρμηνεία εἶναι ἀδύνατος, ἐφ' ὅσον κατὰ τὴν νεοελληνικὴν ὅδωσιν οὐδόλως ἐμποδίζεται ἡ προφορὰ ἀήχων συμφώνων μεταξὺ (ἠχηρῶν) φωνηέντων: *ἀγαπῶ, ζητῶ, πλέκω κλπ*[3].

[1] Ἐπιστ. Ἐπετ. Πανεπ. 7 (1910/1911), σ. 61.

[2] Ἰδ. Γ. Χατζιδάκι, Γενικὴ Γλωσσική, σ. 61 κ.ἑξ., M. Grammont, Traité de Phonétique, σ. 166 κ.ἑξ.

[3] «Ἐμεῖς λ.χ. τοὺς ἀχορδόηχους ς, κ, ὅπως κι ὅλους τοὺς ἄλλους, πάντα θὰ τοὺς προφέρουμε σὰν ἀχορδόηχους ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἀπὸ τοὺς χορδόηχους α, ο, ε,

Ὁ κ. Ἀνδριώτης ἐπεκαλέσθη πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἀπόψεως αὐτοῦ τὰ συμβαίνοντα ἐν ἄλλαις γλώσσαις, τῇ Ἱσπανικῇ καὶ τῇ Προβηγκιανῇ, ἀγνοῶν ὅτι ὅ,τι ἐπιτρέπουσιν οἱ φωνητικοὶ νόμοι γλώσσης τινὸς δὲν ἕπεται ὅτι ἐπιτρέπουσι καὶ οἱ τῆς ἄλλης, ἤτοι ὅτι ἑκάστη γλῶσσα ἔχει ἰδίους νόμους ὑφ᾽ ὧν διέπεται. Ἂν ὅμως ἦτο ἱστορικώτερος καὶ ἐνεβάθυνεν εἰς τὰ πράγματα, θὰ ἔβλεπεν ὅτι ἡ μεταξὺ φωνηέντων τροπὴ ἀήχων κλειστῶν εἰς ἠχηρὰ κλειστὰ ἀποτελεῖ διὰ τὴν Ἱσπανικὴν ν ό μ ο ν[1], ἐνῷ κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ὅδωσιν εἶναι κανονικὴ καὶ συνήθης ἡ προφορὰ ἀήχων κλειστῶν μεταξὺ φωνηέντων. Τοῦτο θὰ ἠνάγκαζεν αὐτὸν νὰ σκεφθῇ ὅτι ἄλλο τι συμβαίνει, νὰ ἐρευνήσῃ τὴν παράδοσιν τῆς γλώσσης, νὰ εὕρῃ τοὺς ἱστορικοὺς προδρόμους τῶν σημερινῶν *ἀμπώλεια, ἀράμπης* κλπ. εἰς τὰ παραδοθέντα *κρομβυοπώλης, μαμπάρια, παμπάζουσι* κλπ.[2], νὰ ἴδῃ πῶς ἑρμηνεύονται ταῦτα ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τότε ἀσφαλῶς θὰ ἐπληροφορεῖτο ὅτι ἐκεῖνο ὅπερ δι᾽ αὐτὸν ἀπετέλει πρόβλημα ἦτο διὰ τὴν ἐπιστήμην του ζήτημα ἀπὸ μακροῦ λελυμένον. Τοιουτοτρόπως θὰ ἀπέφευγε τὸ ἀσυγχώρητον διὰ γλωσσολόγον σφάλμα νὰ διδάξῃ ὅτι φωνητικὴ μεταβολὴ φθόγγου τινός, ὀφειλομένη εἰς τὴν θέσιν ἣν ἔχει ὁ φθόγγος οὗτος ἐν τῇ λέξει, δύναται ἐπ᾽ ἴσοις ὅροις ἀλλαχοῦ μὲν νὰ τελῆται, ἀλλαχοῦ δὲ νὰ μὴ τελῆται.

Ἀποδεικνύεται τοιουτοτρόπως ἀγνοῶν, γλωσσολόγος αὐτός, τί καλεῖται φωνητικὴ μεταβολή, πότε καὶ ἐπὶ ποίοις ὅροις τελεῖται αὕτη, ἔτι δὲ καὶ τὸ ἀπίστευτον, πόσων εἰδῶν φωνητικὰς μεταβολὰς ἔχομεν καὶ πῶς ὀνομάζονται αὗται ἐν τῇ ἐπιστήμῃ. Ἀπόδειξις τοῦ τελευταίου τούτου εἶναι ἡ σύγχυσις εἰς ἣν περιέπεσεν ἐν τῇ προσπαθείᾳ νὰ ἑρμηνεύσῃ τὸ ἀνωτέρω ζήτημα. Ἐνῷ δηλαδὴ αἰτίαν τῆς τροπῆς τοῦ κ, π, τ εἰς μπ, ντ, γκ ἐν τοῖς ***ἀμπώλεια, βουντῶ, πελεγκᾶνος*** κλπ. θεωρεῖ τὴν ἐπίδρασιν τῶν φωνηέντων ἅτινα προηγοῦνται καὶ ἕπονται αὐτῶν, ὀνομάζει τὴν μεταβολὴν ταύτην... ἀ ν ε ξ ά ρ τ η τ ο ν (Solcher *spontaner*[3] Wandel von intervokalischen stimmlosen Konsonanten)!!

ου, ι. Προφταίνει κι ἀνοίγει μὲ τοὺς ἀχορδόηχους ἡ γλωσσίδα μας, ἀφοῦ στένεψε, καὶ προτοῦ στενέψη μὲ τοὺς χορδόηχους. Στὴ γαλλικὴ στενέβει ὁλοένα ὅσο βγαίνουνε οἱ τρεῖς ἦχοι, δηλαδὴ ὁ ἀχορδόηχος πιασμένος ἀνάμεσα σὲ δυὸ χορδόηχους. Ἔτσι λένε segond, ὄχι second (secundus)». Γ. Ψ υ χ ά ρ η, Μεγ. Ρωμ. Ἐπιστημ. Γραμμ. Α΄, σ. 165.

[1] M. G r a m m o n t, ἔνθ᾽ ἀν. σ. 201.

[2] Τὸ γεγονὸς ὅτι διὰ πολλὰ νεοελληνικὰ παραδείγματα δὲν παρεδόθη διπλοῦν ἱστορικὸν σύμφωνον δὲν ἔπρεπε νὰ ἐμποδίσῃ τοῦτον νὰ συνάψῃ τὰ φαινόμενα, ἂν βεβαίως ἐγνώριζε τὸ ζήτημα τῆς παραδόσεως τῶν διπλῶν συμφώνων ἐν τῇ Ἑλληνικῇ.

[3] Περὶ τῆς σημασίας τοῦ ὅρου *spontaner* ἢ unbedingter Lautwandel Γερμανιστί, Γαλλιστὶ spontané ἢ indépendant, Ἀγγλιστὶ spontaneous καὶ Ἑλληνιστὶ ***ἀνεξάρτητος*** πάθησις συμφώνου ἰδ. Γ. Χ α τ ζ ι δ ά κ ι, Ἀκαδ. Ἀναγν.[2] Ι σ. 220,

* * *

Ἐπραγματεύθην ἐν συντομίᾳ μόνον τέσσαρα βασικὰ καὶ θεμελιώδη φωνητικὰ ζητήματα, τὰ σπουδαιότατα ἐξ ἐκείνων περὶ ἃ ἀσχολεῖται ὁ κ. Ἀνδριώτης, διὰ νὰ δείξω κατὰ τρόπον μὴ ἐπιδεχόμενον ἀμφισβήτησιν ὅτι οὗτος ἀγνοεῖ καὶ παρανοεῖ αὐτὰ ταῦτα τὰ στοιχεῖα τῆς φωνητικῆς ἐπιστήμης καὶ ὅτι ἑπομένως δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ἐμφανίζηται ἐλέγχων ἄλλους ὡς «εἰδικός». Πραγματευόμενος οὗτος ὡς ἐπραγματεύθη τοιαῦτα ζητήματα καὶ μάλιστα εἰς ξένην γλῶσσαν προσιτὴν εἰς πάντας τοὺς μύστας τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης, ὄχι μόνον δὲν προάγει τὴν ἔρευναν, ἀλλὰ καὶ ἐκθέτει ἐνώπιον τῶν ξένων τὴν ὑπόληψιν τῆς ἑλληνικῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης, ἐμφανιζόμενος ὡς ἀπὸ Πανεπιστημιακῆς καθέδρας ἐκπρόσωπος αὐτῆς.

Γ. Ι. ΚΟΥΡΜΟΥΛΗΣ

F. d e S a u s s u r e, Cours de Linguistique Générale[3], σ. 199 κ.ἑξ., M. G r a m m o n t, Traité de Phonétique, σ. 183 καὶ γενικῶς πάντα τὰ ἐγχειρίδια, ἔτι δὲ J. M a r o u z e a u, Lexique de la Terminologie Linguistique[2], σ. 51 λῆμμα Changement phonétique.

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΑΠΟΦΡΑΔΩΝ ΗΜΕΡΩΝ

Πολλοὶ ἀποδίδουσιν εἰς τοὺς Ἕλληνας τὴν πρόληψιν περὶ ὑπάρξεως ἀπαισίων ἡμερῶν, ἄλλοι ὅμως βεβαιοῦσιν ὅτι αὕτη προῆλθεν ἐκ Μεσοποταμίας. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι παρ' Ὁμήρῳ οὐδόλως γίνεται λόγος περὶ αὐτῆς. Κυρίως παρὰ Θουκυδίδῃ ἀπαντᾷ κατὰ τρόπον συγκεκριμένον, καὶ ἔκτοτε τὴν βλέπομεν νὰ καταλαμβάνῃ σπουδαίαν θέσιν ἐν τῷ ἰδιωτικῷ καὶ δημοσίῳ βίῳ τῶν Ἑλλήνων καὶ νὰ διαδραματίζῃ οὐχὶ εὐκαταφρόνητον πρόσωπον ἐν τῷ τῶν Ρωμαίων. Οἱ Θρᾷκες ἀφ' ἑτέρου συνήθιζον νὰ ρίπτουν ἐντὸς στάμνου μικρὸν λευκὸν λίθον δι' ἑκάστην ἡμέραν εὐτυχῆ καὶ ἕνα μαῦρον δι' ἑκάστην ἡμέραν ἀποφράδα, εἰς δὲ τὸ τέλος τοῦ ἔτους ἔκαμνον τὸν ἀπολογισμόν.

Ἡ διδασκαλία περὶ αἰσίων καὶ ἀπαισίων ἡμερῶν, ἀποτελοῦσα μέρος ἀναπόσπαστον τῆς μυστικῆς ἀστρολογίας, ἥτις κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς χρονολογίας μας εἶχε λάβει μεγάλην ἐπέκτασιν καὶ μίαν μορφήν, οὕτως εἰπεῖν, ἐπιστημονικήν, κατεδικάσθη μετ' αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐν τούτοις οὔτε αἱ ἀραὶ τῆς Ἐκκλησίας, οὔτε τὰ καταδικαστικὰ διατάγματα τῶν αὐτοκρατόρων, ἰδίᾳ τὰ τοῦ Ὀνωρίου [1], δὲν ἠδυνήθησαν τὸ παράπαν νὰ τὴν ἐκμηδενίσωσι, παρὰ τὰς ἀλλεπαλλήλους δὲ καταδιώξεις, ἡ μυστικὴ ἀστρολογία παρέμενεν ἀκλόνητος. Ὄχι δὲ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ χριστιανοὶ συγγραφεῖς ἠσχολήθησαν φανερῶς περὶ ταύτην [2], ἐπεχείρησαν μάλιστα νὰ συμβιβάσουν τὴν ἀστρολογίαν μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οὗτος τοὐλάχιστον εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ «Ἑρμίππου», διαλόγου συντεθέντος μεταξὺ τοῦ Ε' καὶ τοῦ Ϛ' αἰῶνος ὑπό τινος συγγραφέως ἀνωνύμου [3].

Ἰδίᾳ ἡ πίστις εἰς τὴν ὕπαρξιν ἀποφράδων ἡμερῶν ἦτο βαθύτατα ἐρριζωμένη εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων. Ὡς ἐκ τούτου εἶχον συντάξει πρὸς χρῆσιν τοῦ δημοσίου πίνακας δεικνύοντας μετὰ πάσης ἀκριβείας τὰς ἡμέρας

[1] Βλ. Codex Theodosianus, ἐν J. Gothofredus, 3 Lugdunum, 1665, 114 ἑξ., 124, 134, 156.

[2] Τὸ ἀρχαιότερον ἀστρολογικὸν ἔργον, συντεθὲν ὑπὸ Χριστιανοῦ συγγραφέως, εἶναι τὸ τοῦ Ἡφαιστίωνος, γραφὲν περὶ τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰῶνος.

[3] August Engelbrecht von Theben und sein astrologisches Compendium. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen Astrologie, Wien, 1887.

[4] W. Kroll et P. Viereck, Anonymi Christiani, Hermippos de Astrologia dialogus, ἐν τῇ Teubneriana, 1895.

ταύτας δι' ἕκαστον μῆνα! Διὰ νὰ μὴ ἀποδοθῇ δὲ εἰς τοὺς πίνακας τούτους εἰδωλολατρικὴ χροιά, τοὺς ἀπέδωσαν εἰς τὸν Προφήτην Ἔσδραν, ἂν καὶ οὗτος οὐδέποτε ἠσχολήθη οὔτε περὶ ταύτας, οὔτε περὶ τὰς λοιπὰς ἀποκρύφους προφητείας, τὰς ὁποίας τῷ ἀπέδωσαν.

Μάρτυρες τῆς δημοτικότητος, τῆς ὁποίας ἀπήλαυον οἱ πίνακες οὗτοι εἶναι τὰ πολυάριθμα χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα περιῆλθον μέχρις ἡμῶν. Πράγματι αἱ βιβλιοθῆκαι τῶν ἱερῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους εἶναι πλήρεις ἐκ τούτων· δὲν εἶναι δὲ σπάνια καὶ ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Οἱ πίνακες τοῦ Ἔσδρα περιέχονται εἰς τὰ χειρόγραφα τὰ καλούμενα «*Ἰατροσόφια*», ἅτινα εἶναι λαϊκὰ ἐγχειρίδια, περιέχοντα δόσιν τινὰ ἐπιστημονικῆς ἰατρικῆς μετὰ πολλοῦ ἐμπειρισμοῦ. Εἰς ταῦτα ἔχουν ἐπισυνάψει τοὺς πίνακας τοῦ Ἔσδρα, διότι ἐπίστευον ὅτι ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐφαρμοσθησομένης θεραπείας ἐξηρτᾶτο ἐξ ὁλοκλήρου ἐκ τῆς ἰδιότητος τῆς ἡμέρας: μία θεραπευτικὴ μέθοδος π.χ. ἐφαρμοζομένη ἐν ἡμέρᾳ αἰσίᾳ θὰ ἔφερε καλὸν ἀποτέλεσμα, ἐν ἐναντίᾳ ὅμως περιπτώσει, τὸ ἀποτέλεσμα θὰ ἦτο δυσάρεστον.

Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, λόγῳ τῶν προόδων τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης τὰ ἰατροσόφια περιέπεσαν μικρὸν κατὰ μικρὸν εἰς πλήρη ἐξαφάνισιν. Ἐν τούτοις οἱ πίνακες τοῦ Ἔσδρα ἐξηκολούθησαν νὰ ἔχουν τοὺς πιστούς των καὶ δὲν ἔπαυσαν ἀναδημοσιευόμενοι μέχρι τῶν ἡμερῶν μας εἰς τοὺς «*Καζαμίας*», καὶ τοῦτο, διότι ἡ ἰδιότης τῆς ἡμέρας, αἰσίας ἢ ἀπαισίας, δὲν εἶχε μόνον μετὰ τῆς ἰατρικῆς σχέσιν, ἀλλ' ἤσκει τὴν ἐπίδρασίν της, καλὴν ἢ κακήν, ἐφ' ὅλων τῶν περιστάσεων τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

Ὁ Κρουμβάχερ [1] μᾶς ὑποδεικνύει δύο ἄριστα δείγματα ἰατροσοφίων: τὸν κώδικα graec. 2316 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (XV αἰ.) καὶ τὸν κώδικα 2632 τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βονωνίας.

Ἀφ' ἑτέρου ὁ Tishendorf ὑποδεικνύει τὰ χειρόγραφα 929 καὶ 2149 τῆς Ἐθν. Βιβλ. τῶν Παρισίων περιέχοντα ἰδίᾳ ὑλικὸν σχετικὸν πρὸς τὰς ἀποκρύφους προφητείας τοῦ Ἔσδρα καὶ προσθέτει «nec alibi opinor deerunt», πράγματι δὲ ὑπάρχουν τοιαῦτα παντοῦ.

Σχετικῶς πρὸς τοὺς πίνακας τοῦ Ἔσδρα ὁ Tishendorf λέγει: «sunt antem nullius pretii, nisi quod Esdrae nomen monachis medii aevi tantopere placuisse probant ut eo abutarentur ad commendanda quae ipsi ad sustentandas hominum superstitiones excogitassent».

Δὲν ἀσπάζομαι τὴν γνώμην του· πρῶτον μέν, ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω, ἡ διδασκαλία τῶν αἰσίων καὶ ἀποφράδων ἡμερῶν δὲν εἶναι ἐφεύρεσις τῶν μοναχῶν τοῦ μεσαίωνος, ἔπειτα δὲ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀντιπαρέλθωμεν μετ' ἀδιαφορίας πρὸ μιᾶς δοξασίας εἰς τὴν ὁποίαν ὁλόκληρος ἡ ἀνθρωπότης εἶναι προσηλωμένη ἀπὸ τῆς ἀπωτέρας ἀρχαιότητος μέχρι τῶν ἡμερῶν μας.

[1] Κρουμβάχερ-Σωτηριάδη, τ. Β', σ. 426.

Ἐν τῇ σημερινῇ Ἑλλάδι ἡ ἡμέρα Τρίτη, ἐν Γαλλίᾳ ἡ ἡμέρα Παρασκευή, καὶ δὴ ἡ Παρασκευὴ 13 τοῦ μηνός, θεωροῦνται αἱ κατ' ἐξοχὴν ἀποφράδες ἡμέραι.

Ἴσως εἰς τὴν προμνημονευθεῖσαν συνήθειαν τῶν Θρακῶν ὡς καὶ εἰς ἐκείνην τὴν ὁποίαν ὑποδεικνύει ὁ Ὁράτιος ἐν τῷ στίχῳ του: «Cressa ne careat pulchra dies nota» (Carm. I, XXXVI 10) πρέπει νὰ ζητήσωμεν τὰς μακρυνὰς ἀρχὰς τῶν πινάκων τούτων, τῶν ὁποίων οἱ συγγραφεῖς δὲν θὰ παρέλειπον νὰ καταγράφωσι τὰ πλέον ἀξιοσημείωτα γεγονότα, εὐτυχῆ ἢ δυσάρεστα, τὰ ὁποῖα συνέβαινον εἰς τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἡμέραν, εἴτε προσωπικῶς εἰς αὐτοὺς καὶ εἰς τοὺς οἰκείους των, εἴτε εἰς σημαίνοντα πρόσωπα τῆς ἐποχῆς των.

Βεβαίως οἱ πίνακες τοῦ Ἔσδρα δὲν ἔχουν τὴν ἰδιότητα νὰ προαναγγέλλουν τὰ συμβησόμενα, ἀλλὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ μειώσῃ τὸ πρὸς αὐτοὺς ἐνδιαφέρον μας. Γενεαὶ ὁλόκληροι διὰ μέσου μακρῶν αἰώνων διεπίστωσαν ὅτι ὑπάρχουν ἡμέραι ἀποφράδες, ἡ δὲ διαπίστωσις αὕτη μᾶς ὑποχρεοῖ, ἀπὸ καθαρῶς ἐπιστημονικῆς πλευρᾶς, ὅπως δώσωμεν εἰς αὐτὰς μίαν ἐξήγησιν.

Τὰ κακὰ καὶ ἐν γένει τὰ ἀτυχήματα, εἰς τὰ ὁποῖα εἶναι ἐκτεθειμένος τις κατὰ τὰς ἀπαισίας ἡμέρας ἐκτίθενται λεπτομερῶς ἐν τῷ πίνακι, ὅστις ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀφαίμαξιν, εἶναι δὲ τὰ ἑξῆς: δίδει ὄψιν κακὴν — τὸ πρόσωπον καθίσταται ὠχρὸν ἢ καὶ πελιδνὸν—χάνεται ἡ ὄρεξις—ἐρεθισμὸς τῆς ἐπιδερμίδος —κεφαλαλγίαι—ρευματικοὶ πόνοι (εἰς τοὺς βραχίονας κλπ)—αἰσθάνεταί τις ζάλην—ἐπιδείνωσις τῆς καταστάσεως τοῦ ἀσθενοῦς—αἰφνίδιος θάνατος.

Εἰς τοὺς πίνακας τοῦ Ἔσδρα ἐπαναλαμβάνεται συχνὰ καὶ ἡ ἑξῆς ἔνδειξις: ἀπώλεια τῶν δυνάμεων καὶ ἐν γένει ἀπώλεια ἐνεργείας. Ἡ τελευταία αὕτη ἔνδειξις εἶναι στενῶς συνδεδεμένη μὲ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐν γένει οἱ πίνακες τοῦ Ἔσδρα ὑποδεικνύοντες τὰς ἀποφράδας ἡμέρας συμβουλεύουσι τὴν ἀποφυγὴν κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας τῶν ἐμπορικῶν δοσοληψιῶν, τὸ νὰ θέλωμεν νὰ παρουσιασθῶμεν πρὸ τοῦ βασιλέως ἢ ἄλλου ἐπισήμου προσώπου διὰ νὰ ζητήσωμεν κάποιαν εὔνοιαν, νὰ ἀποφεύγωμεν χειρουργικὰς ἐπεμβάσεις «τοῦ ἐπιδίδειν χεῖραν ἐπὶ νοσοῦντα ἄνθρωπον», νὰ μὴ εἰσάγωμεν δίκην εἰς δικαστήριον, νὰ μὴ ἀρχίζωμεν μάχην [1].

Αἱ πρόοδοι τῆς βιολογίας καὶ τῆς μετεωρολογίας μᾶς ἐπιτρέπουν σήμερον νὰ διαπιστώσωμεν, ὅτι αὐτὰ ταῦτα τὰ συμπτώματα ἐκδηλοῦνται *κατὰ τὴν μεταβολὴν τοῦ καιροῦ*. Ὁ Pasteur καὶ ἄλλοι σοφοὶ εἶχον ἤδη παρατηρήσει ὅτι ἡ ἀτμοσφαιρικὴ πίεσις ἀσκεῖ ἀξιοσημείωτον ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Πειράματα γενόμενα ἰδίᾳ ἐν Innsbruck ἀπέδειξαν ὅτι

[1] Ἔχω ὑπ' ὄψιν τὸ ὑπ' ἀριθ. 3 ἰατροσόφιον τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Μελιτουπόλεως κ. Ἱεροθέου διαμένοντος ἐν ἁγίῳ Ὄρει. Ἅπαντα ὅμως τὰ ἰατροσόφια εἶναι παρεμφεροῦς περιεχομένου.

ἐν τῇ πραγματικότητι ἡ ἐπίδρασις αὕτη εἶναι πολὺ σπουδαιοτέρα παρ' ὅσον τὸ ὑπέθεσαν ἀρχικῶς. Ἰδίᾳ διεπιστώθη ὅτι ἡ ἐπίδρασις αὕτη εἶναι σοβαρωτάτη ὅταν πνέει ἄνεμος fahn (ἐκ τοῦ λατινικοῦ favonius), ὅστις κυριαρχεῖ ἐν Innsbruck, καὶ ὅταν ἐν τῇ Μεσογείῳ ἐπικρατεῖ ὁ νότιος ἄνεμος, καὶ δὴ ὁ Σιμούν.

Ὁ Willy Hellpach, ἐν τῷ συγγράμματί του τῷ ἐπιγραφομένῳ *Geographische Erscheinungen*: Psychologie der Umwelt, Leipzig, 1923, ἐκθέτει λεπτομερῶς τὰς ἐπιδράσεις, τὰς ὁποίας ἀσκοῦν ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ τὸ γεωγραφικὸν περιβάλλον καὶ τὰ ἀτμοσφαιρικὰ φαινόμενα. Ἀφ' ἑτέρου ὁ καθηγητὴς κ. Σπυρ. Πεζόπουλος ἔχει συλλέξει ἐπιμελῶς πᾶν ὅ,τι ἐλέχθη σχετικῶς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο, ἐν τῷ συγγράμματί του «*Περὶ τῆς ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐνεργείας τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος*, Ἀθῆναι, 1925, ἐν τῷ ὁποίῳ προσθέτει καὶ μέγαν πλοῦτον προσωπικῶν του παρατηρήσεων, ὡς καὶ ἓν εἰδικὸν κεφάλαιον, περιέχον τὰ τελευταῖα διδόμενα τῆς μετεωρολογικῆς Ἐπιστήμης. Ἐν τῷ συγγράμματι τούτῳ ἤντλησα τὰς ἀκολούθους πληροφορίας, ἀφορώσας εἰς τὰ ἀτυχήματα, εἰς τὰ ὁποῖα ὑπόκειται ὁ ἄνθρωπος ἐξ ἐπιδράσεως τῶν ἀτμοσφαιρικῶν φαινομένων: πλήρης ἀτονία—ἔλλειψις ἐνεργητικότητος, ἠθικὴ ἀπογοήτευσις, πλήρης ἐκνευρισμὸς—τάσις πρὸς ἔριδας, χωροῦσα μέχρις ἐγκλήματος—οἱ μαθηταὶ εἰς τὰ σχολεῖα εἶναι ἀπρόσεκτοι, θορυβοποιοὶ καὶ ἐριστικοί—οἱ ἰατροὶ εἰς τὰ νοσοκομεῖα ἀφηρημένοι μέχρι τοῦ σημείου τοῦ νὰ λησμονῶσι μέσα εἰς τὸ σῶμα τοῦ ἐγχειρηθέντος τὰ ψαλίδια των, τὰς βελόνας των κτλ.—τὰ εἰς τὰς ὁδοὺς ἀτυχήματα εἶναι πολυαριθμότερα.

Τὸ πρᾶγμα εἶναι ὀφθαλμοφανές! ὑπάρχουν πράγματι ἡμέραι ἀποφράδες, αὗται ὅμως προκαλοῦνται ἀποκλειστικῶς ὑπὸ τῆς μεταβολῆς τῆς ἀτμοσφαιρικῆς πιέσεως [1], δὲν δύνανται ὅμως αὗται νὰ καθορισθῶσιν ἐκ τῶν προτέρων, ὅπως τὸ πράττουν οἱ πίνακες τοῦ Ἔσδρα.

[1] Δὲν εἶναι γνωστὸν ἐπακριβῶς διὰ τίνος στοιχείου ἀσκεῖται ἡ ἐπίδρασις τῆς ἀτμοσφαιρικῆς πιέσεως ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ. Ὑπάρχει μάλιστα καὶ ἡ ἑξῆς ἀνωμαλία: ὑπάρχουν πρόσωπα, τὰ ὁποῖα προαισθάνονται τὴν μεταβολὴν τοῦ καιροῦ ἐνῷ τὰ βαρόμετρα, τὰ ὑγρόμετρα κτλ. δὲν παρουσιάζουν ἀπολύτως κἀμμίαν ἔνδειξιν. Ὁ μακαρίτης Hausherr, ὁ διάσημος καθηγητὴς τῆς ἑβραιολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ζυρίχης, μοὶ ἔλεγεν ὅτι προῃσθάνετο τὸν Foehn δύο ἡμέρας προηγουμένως. (Σημειωτέον ὅτι ἡ Ζυρίχη ὅπως καὶ ἡ Innsbruck εἶναι ἐξαιρετικῶς ἐκτεθειμέναι εἰς τὰς καιρικὰς μεταβολάς). Ἀφ' ἑτέρου τὰ πειράματα τῶν Ὁλλανδῶν καθηγητῶν ἐν Innsbruck ἀπέδειξαν ὅτι τὰ *ἰόντα* δὲν ἀσκοῦν ἐν προκειμένῳ κἀμμίαν ἐπίδρασιν. Τὸ *ὄζον* (πρωτοξείδιον τοῦ ἀζώτου) ἐπίσης εἰς οὐδὲν συντελεῖ· ὡς ἐκ τούτου οἱ εἰδικοὶ ἤρχισαν νὰ στρέφωνται εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀστρικῶν ἐπιδράσεων, δικαιοῦντες οὕτω τοὺς ἀστρολόγους.

***

Αἱ διαπιστώσεις αὗται δύνανται ἐξ ἄλλου νὰ μᾶς χρησιμεύσωσιν εἰς τὸ νὰ γνωρίσωμεν βαθύτερον τὰ αἴτια μερικῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τῶν ὁποίων καὶ ἡ ἐμφάνισις καὶ ἡ ἐξέλιξις δὲν μᾶς ἐξηγοῦνται ἐπαρκῶς. Οὕτως ἐν τῷ σχετικῷ πρὸς τοὺς ἐκτάκτους καὶ ἀπροβλέπτους ἱστορικοὺς παράγοντας κεφαλαίῳ, ἅπαντα τὰ ἐγχειρίδια τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας, τοὐλάχιστον αὐτὰ τὰ ὁποῖα ἔχω ὑπ᾽ ὄψιν, παρουσιάζουσιν ὡς παράδειγμα τὴν μάχην τοῦ Βατερλώ: «Ἔβρεξε, τὸ ἱππικὸν τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος δὲν ἠδύνατο νὰ προχωρήσῃ ἐπὶ τοῦ λασπώδους ἐδάφους καὶ ἡ μάχη ἐχάθη δι᾽ αὐτόν». Ἡ ἑρμηνεία ὅμως αὕτη δὲν μᾶς φαίνεται ἱκανοποιητική: Εἴτε ἔβρεξε, εἴτε ἄλλο τι ἐμπόδιον παρουσιάσθη θὰ περιμέναμεν κατὰ τὴν ὑπερτάτην ἐκείνην ὥραν ἀπὸ τὸ στρατηγικὸν δαιμόνιον τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος νὰ ἐξεύρῃ, κάποιο στρατήγημα, διὰ νὰ ὑπερπηδήσῃ τὰ ἐμπόδια· ἀλλ᾽ οὗτος δὲν εἶναι πλέον ὁ ἴδιος, εἶναι κουρασμένος καὶ ἐξηντλημένος καὶ αἱ προδιαθέσεις του, ὡς τέκνου τῆς Μεσογείου, τὸν κατέστησαν εὔκολον λείαν εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀτμοσφαιρικῆς πιέσεως, ἥτις ἦτο σημαντικωτάτη καθ᾽ ὅσον εἶχε βρέξει κατ᾽ ἐκείνην τὴν ἡμέραν. Ἰδίᾳ δὲ ὁ ἐπιτελής του Grouchy παρουσιάζει, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἅπαντα τὰ συμπτώματα ἀνθρώπου εὑρισκομένου ὑπὸ τὸ κράτος μιᾶς καταθλιπτικῆς ἀτμοσφαιρικῆς πιέσεως.

Κάτι παρόμοιον συνέβη καὶ κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453). Ἡ Πόλις ἀνθίστατο ἱκανοποιητικῶς. Κατὰ τὴν πρωΐαν μάλιστα τῆς 29ης Μαΐου τρεῖς ἀλλεπάλληλοι ἐπιθέσεις τῶν Γενητσάρων ἀπεκρούσθησαν ἱκανοποιητικῶς. Αἴφνης ὅμως ὁ λαμπρὸς Γενουήνσιος στρατηγὸς Giustiniani, ὅστις ὑπερήσπιζε τὸν παρὰ τὴν Πύλην τοῦ ἁγίου Ρωμανοῦ τομέα τῶν τειχῶν ἐτραυματίσθη καὶ ἀμέσως ἡ κατάστασις ἤλλαξε μορφήν. Ὁ Giustiniani εἰς τόσον βαθμὸν κατετρόμαξε βλέπων νὰ ρέῃ τὸ αἷμα ἐκ τῆς πληγῆς του, ὥστε ἐγκατέλειψε τὴν θέσιν του, χωρὶς μάλιστα νὰ ὁρίσῃ ἀντικαταστάτην του. Λέγει ὁ Φραντζῆς: «Ὅλος ἠλλοιώθη, καὶ ἣν προέδειξεν ἀνδρείαν ἐκ τοῦ φόβου ἔχασε, καὶ ἀνωφελῶς μετὰ ταῦτα ἔπραξε, ὃς ἀνεχώρησεν ὅθεν ἦν... μὴ μνημονεύων τῆς γενναιότητος καὶ ἐπιδεξιότητος, ἣν ἀρχῆθεν ἔδειξε, καὶ οὐκ εἶπε τοῖς συνοῦσιν αὐτῷ οὐδέν, οὔτε ἀντ᾽ αὐτοῦ εἴασέ τινα ἕτερον, ἵνα μὴ ἡ γεγονυῖα σύγχυσις γένηται καὶ ἀπώλεια (Φρ., ἔκδ. Βόννης, σσ. 283 – 284). Οἱ στρατιῶταί του, βλέποντες αὐτὸν φεύγοντα, τὸν ἠκολούθησαν συγκεχυμένοι καὶ κατατρομαγμένοι, ὡς διωκόμενα πρόβατα. Οἱ Τοῦρκοι ἰδόντες ὅτι ἡ θέσις, ἡ ὁποία τοῖς εἶχεν ἐπιβάλει τόσην φθορὰν ἐξεκενώθη, ἀμέσως ἐπανέλαβον τὴν ἐπίθεσιν καὶ εἰσέδυσαν ἐντὸς τῆς πόλεως.

Οἱ σύγχρονοι τῶν γεγονότων τούτων ἱστορικοί, ὡς καὶ οἱ νεώτεροι κρίνουν πολὺ αὐστηρῶς τὸν Giustiniani καὶ δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἑρμηνεύσουν τὴν στάσιν του. Οὐδ᾽ εἶναι εἰς θέσιν νὰ μᾶς πληροφορήσουν περὶ τῆς σημασίας τοῦ τραύματός του, καὶ πλήρης ἀσυμφωνία ἐπικρατεῖ μεταξύ των προκειμένου περὶ τοῦ μέλους τοῦ σώματός του, τὸ ὁποῖον ἐτραυματίσθη. Σημειωτέον προσέτι ὅτι κατ᾽ ἐκείνην τὴν ἰδίαν πρωΐαν ὁ Πορθητὴς εἶχε νὰ κατασιγήσῃ σοβαρὰν στάσιν, ἡ ὁποία ἐξερράγη ἐντὸς τοῦ στρατοπέδου του. Τὴν ἑρμηνείαν τῶν γεγονότων τούτων θὰ μᾶς δώσῃ μία παρατήρησις, ἥτις ὅλως ἀπροσδοκήτως ἦλθεν εἰς τὸ μέσον.

Κατὰ τὸ ἔτος 1913 τὸ Ἰνστιτοῦτον Τουρκικῆς ἱστορίας ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀνεῦρε καὶ ἐξέδωκεν ἐν τῷ περιοδικῷ του μίαν τουρκικὴν ἀφήγησιν ἀφορῶσαν εἰς τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ περιεχομένου της εἶναι πλέον ἢ μέτριον, περιέχει ὅμως μίαν λεπτομέρειαν, ἡ ὁποία δὲν ὑπάρχει εἰς καμμίαν ἄλλην ἱστορίαν τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Συγγραφεὺς τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος τουρκικῆς ἀφηγήσεως εἶναι ὁ Τουρσοὺν – Βέης, σημαιοφόρος τοῦ Σουλτάνου, ὅστις μᾶς πληροφορεῖ, σὺν ἄλλοις, ὅτι Μεχμὲτ ὁ Β΄, ἐπισκεφθεὶς τὴν ἁγίαν Σοφίαν, ἀνῆλθε καὶ εἰς τὸν γυναικωνίτην διὰ τοῦ μεγάλου κοχλιοῦ, τῆς μεγάλης δηλαδὴ σπειροειδοῦς κλίμακος[1].

Λέγει δὲ ἐν προκειμένῳ ὁ Τουρσοὺν – Βέης «ἐπειδὴ ἔβρεχε ραγδαίως ἔγινεν ἀνάγκη νὰ ρίψωμεν ἐπὶ τῶν ὤμων τοῦ Παντισὰχ ἕνα μανδύαν, διὰ νὰ μὴ βρέχεται». Σύμφωνα μὲ τὰ προεκτεθέντα ἡ βροχὴ αὕτη μᾶς ἐξηγεῖ τὰ πάντα.

Οἱ σοφοί, οἵτινες ἠσχολήθησαν μὲ τὴν ψυχολογίαν τῶν μαζῶν, δὲν ἐκφράζονται συγκεκριμένως προκειμένου περί τινων περιπτώσεων. Βλέπομεν πράγματι ἐνίοτε, εἴτε ἐν τῇ ἱστορίᾳ, εἴτε πέριξ ἡμῶν ἐξεγέρσεις τῶν μαζῶν, ὧν τὸ αἴτιον δὲν εἶναι καὶ τόσον σημαντικόν, νὰ λαμβάνουν τεραστίας διαστάσεις, ἐνῷ ἀφ᾽ ἑτέρου βλέπομεν νὰ ἐκδηλοῦται ἡ λαϊκὴ ἀγανάκτησις κατὰ τρόπον ἐντελῶς ἤρεμον, ἐνῷ ὑπάρχουν λόγοι, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐδικαιολόγουν καὶ τὰς ἀγριωτέρας ἐκδηλώσεις τῶν μαζῶν.

Τίς ἀγνοεῖ τὴν περιώνυμον στάσιν τοῦ «*Νίκα*»; Ἐν τῇ ἀρχῇ της ἦτο μία ἁπλῆ ταραχὴ δημιουργηθεῖσα ἐν τῷ Ἱπποδρόμῳ, ἐξ ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι ἦσαν τόσον συχναὶ εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἐν τούτοις αὕτη, ὑπερβαίνουσα τὰ ὅρια τοῦ ἱπποδρόμου, ἐκυρίευσεν ὁλόκληρον τὴν Πόλιν· τριάκοντα χιλιάδες ἄνθρωποι εὗρον ἐν αὐτῇ τὸν θάνατον, ἡ δὲ πυρκαϊὰ κατέστρεψε τὸ ὡραιότερον τμῆμα τῆς πόλεως.

Ἅπαντες κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς στάσεως ταύτης ἦσαν ἕρμαια ἑνὸς σφοδροτάτου ἐκνευρισμοῦ, χωροῦντος μέχρι παραφροσύνης. Ὁ ἴδιος ὁ Ἰουστι-

[1] Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἁλώσεως ἡ ἁγία Σοφία εὑρίσκετο εἰς πολὺ κακὴν κατάστασιν.

νιανὸς ἐντελῶς ἔχασε τὸ ἠθικόν του καὶ ἦτο ἕτοιμος νὰ τραπῇ εἰς φυγὴν ἐγκαταλείπων τὰ πάντα. Τὸ Κράτος θὰ κατέρρεεν, ἀλλ' ἡ ἰσχυρὰ γυνή, ἡ Θεοδώρα, ἔσωσε τὴν κατάστασιν μὲ τὰ θαυμάσια ἐκεῖνα λόγια της «*καλὸν ἐντάφιον ὁ θρόνος*».

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρωτεργάτης τῆς φρικτῆς ταύτης καταστροφῆς ἦτο ὁ βεβαρυμένος καιρός. Ἡ ἱστορία δὲν λέγει τίποτε ἢ μᾶλλον λέγει ἀσυνειδήτως κάτι, τὸ ὁποῖον ὅμως εἶναι ἀρκετόν. «Ἔπνεεν ἄνεμος ὁρμητικός»: τοῦτο μόνον. Ἐκ τῆς διευθύνσεως ὅμως, τὴν ὁποίαν ἔλαβεν ἡ πυρκαϊὰ ἐκδηλωθεῖσα νοτίως τοῦ ἱπποδρόμου καὶ καταστρέψασα τὰ πάντα μέχρι τοῦ πορφυροῦ κίονος καὶ τῆς Παναγίας τῶν Χαλκοπρατείων, συμπεραίνομεν ὅτι ἔπνεεν ὁ νότιος ἄνεμος, ὁ τόσον ἐπίφοβος ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Τὴν ἰδίαν παρατήρησιν ἔχομεν νὰ κάμωμεν προκειμένου περὶ τῆς διαγωγῆς τῶν Ἑβραίων κατὰ τὴν σταύρωσιν τοῦ Κυρίου. Αὐτὸς ὁ λαός, ὁ ὁποῖος τὸν ὑπεδέχθη μόλις πρὸ πέντε ἡμερῶν μὲ ἐξάλλους ἐνδείξεις ἐνθουσιασμοῦ, μὲ κλάδους βαΐων καὶ μὲ οὐρανομήκη «ὡσαννά», ἦτο κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς καταδίκης του κατειλημμένος ἀπὸ ἀληθῆ παραφροσύνην: δὲν ἤξευρε οὔτε τί ἔλεγε, οὔτε τί ἔπραττε. Ἡ ἀτμοσφαιρικὴ πίεσις ἔπρεπε νὰ ἦτο κατ' ἐκείνην τὴν ἡμέραν ἐντελῶς ἐξαιρετική, διότι, μόλις ἐτελείωσεν ἡ σταύρωσις, ἐξερράγη φρικώδης, πρωτοφανὴς εἰς τὸ εἶδός της θύελλα ὡς μᾶς τὸ πληροφοροῦν τὰ εὐαγγέλια: «Ἦν δὲ ὡσεὶ ὥρα ἕκτη καὶ σκότος ἐγένετο εἰς ὅλην τὴν γῆν ἕως ὥρας ἐνάτης, τοῦ ἡλίου ἐκλείποντος καὶ ἐσχίσθη τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ μέσον...».

Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ
COD. MARCIANUS GR. 533

Μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς ἀνωτέρω ἐν σσ. 99–143 μελέτης μου καὶ δὴ τῆς ἐν σσ. 124–29 περὶ τοῦ δῆθεν ἐπιταφίου ἐπιγράμματος τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος εἰς τὸν Γεώργιον Ἀμιρούτζην, ὁ ἐν Βενετίᾳ φίλος ἱστοριοδίφης κ. Κωνσταντῖνος Μέρτζιος ἐξήτασεν ἐπισταμένως τὸν cod. Marc. Gr. 533 καὶ ἔθηκεν ὑπ' ὄψιν μου τὰ πορίσματα τῶν παρατηρήσεών του.

Καὶ κατὰ τὸν κ. Μ. ὁ κῶδιξ εἶναι αὐτόγραφος τοῦ καρδιναλίου, ἀλλ' ἡ ὑπάρχουσα ἀρίθμησις τῶν φύλλων εἶναι μεταγενεστέρα. Ἐπὶ δύο τίτλων τῶν ἐν φ. 2r περιεχομένων τοῦ κώδικος ἐγράφησαν ἄλλα γράμματα ἐμποδίζοντα τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἀρχικῶν καὶ τοῦτο διότι, μετὰ τὴν ἀπόσχισιν τοῦ μετὰ τὸ φ. 38 ἀποκοπέντος φύλλου, δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ περιλαμβάνωνται εἰς τὰ περιεχόμενα οἱ ἀριθμοὶ η' καὶ θ'. Τὰ ἐπιτεθέντα γράμματα εἶναι γεγραμμένα δι' ἄλλης χειρὸς (μεταγενεστέρας) καὶ δι' ἄλλου μέλανος. Τὸν τίτλον η' (κατὰ Λάμπρον ΝΕ 3, 1906, σ. 15 «Στίχοι ἡρωϊκοὶ ἐπιτάφιοι ἐπὶ τῷ...» δὲν κατώρθωσεν οὐδ' ὁ κ. Μ. ν' ἀναγνώσῃ, ἀλλ' ἀνέγνωσε τὸν ἀρχικῶς γραφέντα ἐπὶ τοῦ φ. 38v «ἡρωϊκοὶ στίχοι ἐπὶ τῷ φιλεῖν τὴν αὐτὴν» δηλαδὴ τὴν Θεοδώραν Κομνηνήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρονται καὶ αἱ τρεῖς προηγούμεναι μονῳδίαι ὑπὸ γράμματα ε', ϛ' καὶ ζ'. Ὕπερθεν τοῦ τίτλου τούτου ἐν φ. 38v ἐγράφησαν διὰ ζωηροτέρου μέλανος ὑπὸ ἀπαιδεύτου τινὸς «Ἀκμὴ καὶ ετερον στιχον απάληφεν». Κατὰ ταῦτα οἱ δι' ἐπιτεθέντων γραμμάτων ἀποσβεσθέντες καὶ μὴ ἀναγνώσιμοι εἴκοσι στίχοι τοῦ φ. 38v ἀποτελοῦν τὴν ἀρχὴν τῆς τετάρτης εἰς τὴν Θεοδώραν μονῳδίας, ἡ ὁποία καὶ ἐξηκολούθει εἰς τὸ ἀπεσχισμένον φύλλον τοῦ κώδικος.

Ὡς πρὸς τὸν ὑπὸ στοιχεῖον θ' τίτλον τῶν περιεχομένων (ὃν ὁ Λάμπρος: Ἔνθ' ἀνωτ. ἀνέγνωσε «Στίχοι ἰαμβικοὶ ἐπιτάφιοι ἐπὶ Γεωργίῳ τῷ Ἀμηρούτζῃ»), ὁ κ. Μ. παρατηρεῖ ὅτι μόνον τὸ ἀρχικὸν Ϛ δι' ἐρυθροῦ μέλανος γεγραμμένον εἶναι ἄθικτον, ἀνέγνωσε δ' αὐτὸς ἀσφαλῶς τὰς αὐτὰς λέξεις πλὴν τῆς λέξεως Γεωργίου, ἡ ὁποία ἀποκλείεται νὰ ἐγράφη (πιθανῶς ἐγράφη Στυλιανοῦ). Κατὰ ταῦτα ὁ Βησσαρίων κατὰ τὴν νεότητά του ἐθρήνησεν Ἀμιρούτζην τινά, ἄλλον ἀπὸ τὸν ἡμέτερον φιλόσοφον Γεώργιον, πιθανῶς πατέρα ἢ ἀδελφὸν αὐτοῦ πρεσβύτερον.

Ποίαν ἐχθρότητα εἶχεν ὁ μεταγενέστερος τοῦ κώδικος ἀλλοιωτὴς πρὸς τὴν δέσποιναν τῆς Τραπεζοῦντος Θεοδώραν Κομνηνήν, ἄγνωστον παραμένει.

Μεγάλην ὅμως σημασίαν ἔχει ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἡ διαπίστωσις ὅτι δὲν εἶναι ὁ Βησσαρίων ὑπεύθυνος τῆς καταστροφῆς τοῦ σχετικοῦ ἔργου, τῆς ἐπελθούσης τὸ μὲν δι᾿ ἐπιθέσεως γραμμάτων ἐπὶ τῶν πρώτων 20 στίχων, τὸ δὲ διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ ἑπομένου φύλλου, ἐκ τῆς ὁποίας ἀφαιρέσεως ἐστερήθημεν πλειόνων πληροφοριῶν περὶ τοῦ ἀγνώστου ἐκείνου ᾿Αμιρούτζη εἰς ὃν ἀναφέρονται οἱ ὑπ᾿ ἐμοῦ δημοσιευθέντες στίχοι [1]. Ὁμοίως ὅτι οὐδεμία ἐχθρότης ὤθησε τὸν καρδινάλιον ν᾿ ἀποσβέσῃ στίχους σχετικοὺς πρὸς τὸν πρωτοβεστιάριον τῆς Τραπεζοῦντος.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

[1] Ὁ στίχος 17 τοῦ ἐπιγράμματος ἔχει ὀρθότερον:
ἄλλῃ μὲν ἄλλους, σὺν ἑαυτῷ δ᾿ ἐνθάδε

ΔΕΚΑΠΕΝΤΕ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΤΟΥ ΒΛΑΣΤΟΥ

ΕΚ ΤΩΝ ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ Β. Α. ΜΥΣΤΑΚΙΔΟΥ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΑ

Α´

Ὡς ἤδη κατεγράφη ὑπὸ τοῦ ἀειμν. Κ. Δυοβουνιώτου, τὸ ὑπ᾿ ἀριθ. 470.1 κατάλοιπον τοῦ ἀειμνήστου Β. Α. Μυστακίδου περιλαμβάνει «τετράδιον ἀποτελούμενον ἐκ δέκα φύλλων ἀναριθμήτων καὶ φέρον ἔξωθεν ἐπιγραφὴν «*ἐξ ἐκδιδομένων καὶ ἀνεκδότων ὀνόματα ἐκ χειρογρ. Σακελλίωνος. Περιέχει ἀντίγραφα ἐπιγραμμάτων τινῶν τοῦ Μελετίου Βλαστοῦ τοῦ Κρητὸς καὶ δύο ἐπιστολῶν: Κωνσταντῖνος Μαξίμῳ καὶ Μάξιμος Κωνσταντίνῳ*» [1].

Περὶ τὸν Μελέτιον Βλαστὸν ὑπάρχει σύγχυσίς τις, ἀκριβῶς διότι περισσότεροι τοῦ ἑνὸς Μελέτιοι Βλαστοὶ ὑπῆρξαν ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἤδη σχετικὰς εἰδήσεις περὶ Μελετίων Βλαστῶν συνεκέντρωσεν ὁ Κ. Ἄμαντος [2], ἀντειπὼν εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Δ. Πασχάλη [3], καθ᾿ ὃν ὁ Μ. Βλαστὸς ὁ τοῦ χειρογράφου τοῦ Διγενῆ ᾿Ακρίτα ἀντιγραφεὺς (1632) [4] ἦτο Χῖος, καὶ ὅτι οἱ Βλαστοὶ ἐκ Κρήτης εἰς Χίον ἦλθον μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς μεγαλονήσου (1669).

Ὀρθῶς συνεδύασεν ὁ Ἄμαντος καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Coxe [5] δημοσιευθὲν βιβλιογραφικὸν σημείωμα ἐπὶ κώδικος τῆς Βοδληϊανῆς Βιβλιοθήκης «*τὸ παρὸν βιβλίον ἀντεγράφη...ἀπό τινος ἀρχαιοτάτου ὃ κεῖται ἐν τῇ κατὰ Κρήτην βιβλιοθήκῃ Μελετίου ἱερομονάχου τοῦ Βλαστοῦ...*» ἐκ τοῦ ὁποίου μανθάνομεν τὴν ὕπαρξιν ἰδιαιτέρας βιβλιοθήκης τοῦ λογίου τούτου ἀνδρός. Πλὴν δὲν φαίνεται ὅτι ὁ Βλαστὸς οὗτος εἶναι καὶ ὁ γραφεὺς τῆς πεζῆς διασκευῆς τοῦ ᾿Ακρίτα, ἐν φ. 107 τῆς ὁποίας ἐσημειώθη ἰδιογράφως ὑπὸ τοῦ γραφέως «*...ἔτ(ος) ,αχλβ´ ἰνδ. α´ Μελέτιος Βλαστός*». Ὁ λόγιος Μελέτιος Βλαστὸς

[1] ΕΕΒΣ, 16, 1940, σ. 203. Ἄδηλον ποῦ κατέληξεν ὁ ποτὲ εἰς χεῖρας τοῦ Σακ. κῶδιξ.

[2] Ἑλληνικά, **4**, 1931, σ. 376.

[3] Λαογραφία, 9, 1928, σ. 312.

[4] Ὁ κῶδιξ νῦν ὑπ᾿ ἀριθ. 27 (1632 ἔτους) παρὰ τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ἴδε Α. Σιγάλα, ᾿Απὸ τὴν Πνευματικὴν Ζωὴν τῆς Δ. Μακεδονίας, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1939, σ. 164.

[5] H. Coxe, Catalogi Codd. manuscriptorum Bibl. Bodleianæ, 1853, σ. 605. Τὸ σημείωμα ὁλόκληρον ἀνεδημοσίευσεν ὁ Κ. Ἄμαντος εἰς τὰ Ἑλληνικά, 4, σ. 376.

περὶ οὗ ἡμεῖς σήμερον γράφομεν, πρέπει νὰ εἶχεν ἤδη ἀποθάνει κατὰ τὸ 1632, ἀφοῦ ἡ τελευταία περὶ αὐτοῦ πληροφορία εἶναι τοῦ 1612.

Ἀπεναντίας ἕτερον Μελέτιον Βλαστὸν Κρῆτα, διατελοῦντα τῇ 12 Δεκεμβρίου 1622 ἱεροδιάκονον, γνωρίζομεν ὡς γραφέα τοῦ κώδικος 45 τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Καΐρου[1]. Ὁ αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ γραφεὺς τοῦ ὑπ' ἀριθ. 3886 ἀθωνικοῦ κώδικος[2], ἐνῷ σημειοῦται· «*ἐγράφη διὰ χειρὸς Μελετίου ἱεροδιακόνου τοῦ Βλαστοῦ ,αχκδ' Ὀκτωβρίου κγῃ*» (1624). Τρίτος τέλος Μελέτιος Βλαστὸς τοῦ Μάρκου εἶναι ὁ ἱερεύς, τοῦ ὁποίου ἡ διαθήκη, οὐχὶ αὐτόγραφος, ἐδημοσιεύθη ἤδη[3]. Οὗτος ἦτο κάτοικος τοῦ χωρίου Ρουστίκων Ρεθύμνης καὶ ἀπέθανε τῇ 25 Μαρτίου 1661, μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατάληψιν τοῦ νομοῦ Ρεθύμνης.

Ὁ λόγιος Μελέτιος Βλαστὸς ὑπῆρξε τοῦ περιφήμου Κωνσταντίνου Λουκάρεως, τοῦ ὡς πατριάρχου Κυρίλλου γνωστοῦ μάρτυρος, διδάσκαλος[4]. Δεδομένου δ' ὅτι ὁ κλεινὸς ἱεράρχης ἐγεννήθη τῷ 1572 καὶ δωδεκαετὴς ἀπεστάλη εἰς Ἑνετίαν πρὸς τὸν Μαργούνιον, ἡ μαθητεία του παρὰ τῷ Μελετίῳ πρέπει νὰ τοποθετηθῇ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1580 καὶ 1584. Εὔλογον λοιπὸν φαίνεται ὅτι ὁ Βλαστὸς δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιζῇ τῷ 1632 καὶ νὰ γράφῃ μάλιστα. Τὴν μαθητείαν ταύτην ἐνθυμούμενος ὁ Λούκαρις γράφει μετὰ ταῦτα πρὸς τὸν Μελέτιον: «*Ψελλιζέτωσαν ἄλλοι καὶ ἀθύρμασι παιδικοῖς σχολαζέτωσαν· σὲ μόνον οἶδα πηγὴν τῶν σολομοντείων φρεάτων, δαψιλῶς δυνάμενον τοῖς διψῶσι παρέχειν ὕδωρ ζῶν καὶ ἀλλόμενον εἰς ὠφέλειαν ψυχικὴν...ἄξιος εἶ τῆς τῶν ἁπάντων ἀγάπης, Μελέτιε λογιώτατε, τῆς ἡμετέρας μάλιστα, καὶ διὰ τὸ παιδαγωγῆσαί ποτε ἡμᾶς εἰς τὴν ἡμετέραν νεότητα*»[5].

Ἡ ἑλληνομάθεια τοῦ ἀνδρὸς δείκνυται καὶ ἐξ ἐπιστολῶν του καὶ ἔκ τινων ἐπιγραμμάτων, περὶ ὧν εὐθὺς κατωτέρω. Τί δὲ τὸ συστηματικώτερον συνέγραψε δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς. Ἀλλ' ὁ Λούκαρις ἐν τῇ αὐτῇ ἐπιστολῇ ἔγραψε τῷ 1661: «*Ἐπεὶ δὲ ἡμῖν ἤκουσται τέτταρας λόγους κατὰ Ἰουδαίων ἐκφωνηθέντας σοι, ἐν σχεδίῳ ἔχειν, προσδοκήσομεν κἀκείνους ἐν Κωνσταν-*

[1] Βλ. Χαριτάκην ἐν ΕΕΒΣ, 4, 1927, σσ. 162-163.

[2] Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἑλληνικῶν κωδίκων, 1895, Α' σ. 416β.

[3] Χριστιανικὴ Κρήτη, 2, 1914, σ. 376-383.

[4] Ὅτι καὶ τοῦ Μελετίου Πηγᾶ ὑπῆρξε διδάσκαλος ἐπανελήφθη πολλάκις. Βρετοῦ, ΝΦ Α' σ. 239. Γερμανὸς Γρηγορᾶς, Πανδώρα, 9 σ. 255. Ἀγ. Νικολάκη, Μελέτιος ὁ Πηγᾶς ὁ Κρής, ἐν Χανίοις 1903 σ. 17 καὶ Ματθαίου Κ. Παρανίκα, Σχεδίασμα, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1867, σ. 155. Τὸ ἐν ὑποσημειώσει ὑπὸ Παρανίκα γραφόμενον ὅτι ἡ πληροφορία ἀντλεῖται ἐκ τῆς ὑπ' ἀριθ. 8 ἐπιστολῆς τοῦ Μαργουνίου, δὲν ἀληθεύει. Δύσκολον δ' ἄλλως θὰ ἦτο νὰ φαντασθῶμεν τὸν Βλαστὸν διδάσκοντα ἀπὸ τοῦ 1550.

[5] Legrand, BH de XVII s. τόμος IV, 1896, σ. 267.

τινουπόλει ἰδεῖν, μεταγραφέντας παρά τινος, καὶ παρὰ τῆς σῆς καλοκαγαθίας σταλέντας...»[1]. Εἶχεν ἑπομένως γράψει ὁ Μελέτιος Βλαστὸς *τέσσαρας κατὰ Ἰουδαίων λόγους* μὴ διασωθέντας ἢ λανθάνοντας.

Ἐὰν οἱ τέσσαρες οὗτοι λόγοι λανθάνουν, δὲν συμβαίνει τὸ αὐτὸ προκειμένου περὶ ἄλλου ἔργου τοῦ Μελετίου, σωζομένου διὰ πλειόνων τοῦ ἑνὸς κωδίκων: «*Ὁμιλία περὶ τῶν ἀχράντων καὶ ἀθανάτων μυστηρίων λεχθεῖσα παρ' ἐμοῦ ἐλαχίστου Μελετίου ἱερομονάχου Βλαστοῦ τοῦ Κρητός. Τοὺς δὲ ταύτην ἀναγινώσκοντας παρακαλῶ μὴ καταγινώσκειν μου τῆς ἀμαθείας, ἀλλὰ μετὰ καθαρᾶς καρδίας ἀκούειν ταύτης τὰ λόγια· ψυχωφελῆ γὰρ ὄντα τυγχάνουσι*». Ἄρχεται: *Ἕνας σπλαγχνικὸς καὶ γλυκὺς καλὸς γονεῖς ἔχοντας ἕνα του παιδὶ πολλὰ καὶ δυνατὰ ἀρρωστημένον...*

Ἐκ τούτου φαίνεται ὅτι ὁ Μελέτιος μετεχειρίζετο, χάριν τοῦ λαοῦ, καὶ τὴν ἁπλῆν γλῶσσαν, ἐνῷ πρὸς τοὺς λογίους ἔγραφεν εἰς ἀρχαίαν.

Τὸ ἔργον σώζεται, καθ' ὅσον γνωρίζω, διὰ τῶν ἑξῆς κωδίκων:

α') Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων 331.13 (XVI αἰ.)

(Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως: Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη Α', 1891, σ. 375)

β') Κουτλουμουσίου 3250.17 (177) (XVII αἰ.)

(Σπ. Λάμπρου: Κατάλογος Α' σσ. 291-2).

γ') Κουτλουμουσίου 3324.12 (251) (XVII αἰ.).

(Σπ. Λάμπρου: Κατάλογος Α' σ. 306).

Περὶ Μελετίου διέλαβον οἱ παλαιότεροι ἤγουν ὁ Ζαβίρας[2], ὁ Κ. Σάθας[3], ὁ Μ. Γεδεών[4], οἱ ὁποῖοι καὶ ἐγνώριζον ἐπιστολὰς πρὸς αὐτὸν ἢ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου.

Ὁ δὲ Lamius[5] ἐγνώριζεν οὐ μόνον ἐπιστολὴν μίαν τοῦ Κατηλιανοῦ καὶ ἀνὰ τρεῖς τῶν Μελετίου Πηγᾶ καὶ Κυρίλλου Λουκάρεως πρὸς τὸν Βλαστόν, ἀλλὰ καὶ *ἐπίγραμμα «εἰς τὸν ἐκ γενετῆς τυφλὸν»* τετράστιχον. Ἐκ

[1] Αὐτόθι σ. 268.

[2] Νέα Ἑλλάς, Ἀθήνησι 1872, σ. 469. Παρὰ τῷ συγγραφεῖ, ἀγνοοῦντι ἂν ὁ Βλαστὸς ἦτο Κρής, ἐσῴζοντο μία ἐπιστολὴ τοῦ Βλαστοῦ πρὸς Μαργούνιον καὶ τέσσαρες τοῦ Μαργουνίου πρὸς τὸν Βλαστόν.

[3] Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 232. Ὁ Σάθας λέγει τὸν Βλαστὸν ἐκ Ρεθύμνου Κρήτης.

[4] Οἱ διδάσκαλοι τοῦ Λασκάρεως, περ. Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 9, 1889, σσ. 182α-183β. Ὁ Γεδεὼν θέλει τὸν Βλαστὸν Κυδωνιάτην, μνημονεύει ἐπιστολῶν του πρὸς Σεβῆρον καὶ Μαργούνιον καὶ λέγει ὅτι ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Βλαστοῦ εἶναι τῶν ἐτῶν 1590-1611.

[5] Deliciæ eruditorum, Φλωρεντία 1739, σσ. 296-318. Δὲν ἠδυνήθην νὰ ἴδω τὸ βιβλίον τοῦτο.

τούτου πρῶτον μανθάνομεν ὅτι ὁ Μ. Βλαστὸς ἐστιχούργει. Εἶτα καὶ ὁ Legrand[1] ἐδημοσίευσε «*τοῦ αὐτοῦ* [Μελετίου τοῦ Βλαστοῦ] *εἰς τὸν αὐτὸν* [Κωνσταντῖνον ἔτι τὸν Λούκαριν] *ἐπίγραμμα*» ἐκ 4 στίχων γραφὲν τῇ 6 Νοεμβρίου 1592 καὶ ἔχον οὕτω:

Ἐκ σοφίης ἐπέεσσι σοφοῖς στέφος ἡνίκα κοῦραι
Ζηνὸς ὀλυμποβάτου ἔπλεκον ἀθάνατον·
τῆμος ἄρ' ἐξ αὐτῶν ἐστεμμένον ἴδμεν ἑτοίμως
Λούκαριν ἠγάθεον. Εὖγε πλοκῆς ἐρατῆς!
Νοεμβρίου ς', ,αφϟβ'

Μετὰ ταῦτα ὁ Ν ι κ ή τ α ς Δ. Χ α β ι α ρ ᾶ ς, κάτοχος χειρογράφου καταστίχου περιέχοντος ὕλην ἐτῶν 1765–1838 καὶ ἀνήκοντος πρὶν εἰς τὸν λόγιον Πάτμιον Παναγῆν Ἰ. Καληγᾶν[2], ἐξ οὗ ἐδημοσίευσεν ἐπιγράμματα Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, ἐσημείωσεν ὅτι ἐν τῷ αὐτῷ καταστίχῳ περιελαμβάνοντο «*τρία ἐλεγεῖα Μελετίου ἱερομονάχου Βλαστοῦ τοῦ Κρητός, ἀναφερόμενα εἰς τὸν ἐκλαμπρότατον κύριον Ἀνδρέαν τὸν Βρυάννην, ἀξιώτατον σύμβουλον Χάνδακος Κρήτης*[3]. Τὰ τρία ταῦτα θὰ ἐλήφθησαν ἐκ τῶν 15 περαιτέρω ἐπιγραμμάτων τοῦ καταλοίπου Μυστακίδου. Ἐκ τῆς σημειώσεως ὅμως τοῦ Χαβιαρᾶ ἔχομεν τὴν πληροφορίαν περὶ τοῦ ἐν Κρήτῃ ἀξιώματος τοῦ Βρυάννη τούτου, ὅστις ἦτο consiliarius ἐν Χάνδακι, ἑπομένως τοῦ δοῦκα τῆς Κρήτης εἷς ἐκ τῶν δύο συμβούλων. Ἐκ πασῶν τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν φαίνεται ὅτι ὁ Μελέτιος ὁ Βλαστὸς ἕδρα ἐξ ἀρχῆς ἐν Χάνδακι καὶ οὐχὶ Ρεθύμνῳ, ἀνεξαρτήτως τόπου καταγωγῆς του[4]. Ὅτι ἦτο διδάσκαλος ἐκεῖ, ὅτι ἦτο ἱερομόναχος καὶ μετὰ ταῦτα ἔφερε τὸ ἀξίωμα τοῦ πνευματικοῦ πατρὸς (ἀπονεμόμενον ἀπευθείας ὑπὸ τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου), ἐκήρυττε δὲ καὶ τὸν θεῖον λόγον «*τηλικοῦτον χρόνον*» κατὰ Πηγᾶν[5].

Εὐθὺς ἀμέσως καταγράφω τὰς πρὸς τὸν Μελέτιον Βλαστὸν ἐκδιδομένας ἢ μὴ ἐπιστολὰς τριῶν κορυφαίων ἱεραρχῶν: τοῦ Κυθήρων Μαξίμου Μαργουνίου, τοῦ Ἀλεξανδρείας Μελετίου Πηγᾶ καὶ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλ-

[1] BH de XVII s. τόμος IV, 1896, σ. 214.
[2] Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, 9,1912, σ. 389.
[3] Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, 11, 1913, σ. 276.
[4] Ὅτι ὁ Μελέτιος ἦτο ἐκ τῆς ρεθυμνιακῆς οἰκογενείας τῶν Βλαστῶν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ διέμενεν ἐν Χάνδακι διδάσκων, γνωρίζει καὶ ὁ Μ π ο υ ν ι α λ ῆ ς (ἔκδοσις Ξηρουχάκη, ἐν Τεργέστῃ 1908, σ. 584 στίχοι 17-18) λέγων εἰς τὴν φιλονεικίαν μεταξὺ τῶν δύο πόλεων:
Πάλι τὸν κὺρ Μελέτιον Βλαστὸν καὶ τοὺς Λαμπάρδους
ὁπού 'χες ἀπὸ λόγου μου ἀξιώτατους δασκάλους
(ὁμιλεῖ τὸ Ρέθεμνος).
[5] Α. Ν ι ν ο λ ά κ η, Ἔνθα ἐν ὑποσημ. 1 τῆς σ. 252, σ. 69.

λου τοῦ Λουκάρεως, μετὰ τῶν ἀπαρχῶν αὐτῶν, ἐν παραρτήματι δ' ἐκδίδω ἐκ κώδικος τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης[1] τὴν πρὸς Μαργούνιον ἀνέκδοτον τέως ἐπιστολὴν τοῦ Βλαστοῦ, γνωστὴν ἐκ πολλῶν κωδίκων, διὰ νὰ ἔχωμεν πληρέστερα τῆς σοφίας τοῦ ἀνδρὸς δείγματα. Σημειῶ δὲ καὶ τὰς διαφορὰς πρὸς τὸν κώδ. 101 (18. αἰ.) τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς[2], δηλούμενον διὰ τοῦ Β.

I. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ ΜΑΡΓΟΥΝΙΟΥ ΠΡΟΣ ΒΛΑΣΤΟΝ

1) *Μελετίῳ ἱερομονάχῳ τῷ Βλαστῷ ὁσιωτάτῳ ἀνδρὶ Μάξιμος*
ἄρχεται: *Πάντερπνά σου τὰ τῆς ἐπιστολῆς, ἱερά μοι καὶ φίλη κεφαλή.*
Ἐνετίηθεν, ἐλαφηβολιῶνος η' ἱσταμένου κατὰ τὸ ,αφϟ' [1590][3].

2) *Τῷ ὁσιωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ ἐν ἱερομονάχοις Μελετίῳ τῷ Βλαστῷ Μάξιμος*
ἄρχεται: *Ἀφεῖλέ μου πρὸς τοῖς ἄλλοις τὴν γηπονίαν ὁ δαίμων*
Ἐνετίηθεν, μεταγειτνιῶνος δ' φθίνοντος κατὰ τὸ ,αφϟα' [1591][4].

3) *Ὁ αὐτὸς τῷ ὁσιωτάτῳ ἐν ἱερομονάχοις Μελετίῳ τῷ Βλαστῷ*
ἄρχεται: *Μόλις ποτὲ τοῖς τῷ Θεοφυλάκτῳ εἰς τοὺς ἱεροὺς εὐαγγελιστὰς*
Ἐνετίηθεν, βοηδρομιῶνος ς' ἱσταμένου τοῦ ἔτους ,αφϟα' [1591][5].

4) *Τῷ πανοσιωτάτῳ ἐν πνευματικοῖς πατράσι κυρίῳ Μελετίῳ Βλαστῷ*
ἄρχεται: *Οἶδ' ὅτι σοι μέλει τῆς ὑποθέσεως*
Ἐνετίηθεν, Αὐγούστου ιζ' κατὰ τὸ ἔτος ,αχα' (13 Αὐγούστου 1601)[6].

5) *Τῷ αὐτῷ Μάξιμος*
ἄρχεται: *θαυμάσεις, οἶμαι, τί ποτ' ἄρα*
Ἐνετίηθεν, Αὐγούστου β' φθίνοντος κατὰ τὸ ,αχα' ἔτος [1601][7].

II. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΠΗΓΑ ΠΡΟΣ ΒΛΑΣΤΟΝ

1) *Μελετίῳ ἱερομονάχῳ τῷ Βλαστῷ*
ἄρχεται: *Ἡλίκην ἐμοὶ τὸ τῆς φαινομένης ταυτησὶ δόξης πλάτος*

[1] Δηλουμένης περαιτέρω, ΕΒΕ. Εἶδον καὶ τὸν ὅλως ἀσήμαντον ἐν προκειμένῳ κώδικα ΕΒΕ 1126 ἐν 131α τοῦ ὁποίου ἡ ἐν λόγῳ ἐπιστολή.
[2] Ἐν σσ. 485-487 τοῦ ὁποίου ἡ αὐτὴ ἐπιστολὴ διεσώθη.
[3] Κῶδιξ ΕΒΕ 1126 φ. 7v-8v. Τῆς αὐτῆς κῶδιξ 2963 φ. 9v-10v.
[4] Κῶδ. 1126 φ. 118r. Κῶδ. 2963 φ. 69r-70r.
[5] Κῶδ. 1126 φ. 119rv. Κῶδ. 2963 φ. 70r-71r.
[6] Κῶδ. 1126 φ. 71rv. Κῶδ. 2963 φ. 185v-186v.
[7] Κῶδ. 1126 φ. 71r-72v. Κῶδ. 2963 φ. 188v-189v.

Ἐν Κωνσταντινουπόλει μουνυχιῶνος πέντε ἐπὶ δέκα ,ζϙε' (1597) [1].

2) *Μελετίῳ ἱερομονάχῳ τῷ Βλαστῷ*
ἄρχεται: *Εἴ σοι τὰ σὰ γράμματα ἀπαριθμήσω;*
Ἐν Κωνσταντινουπόλει ,ζϙε' (1597) [2].

3) *Μελετίῳ ἱερομονάχῳ τῷ Βλαστῷ*
ἄρχεται: *Τόλμην τετόλμηκας, Μελέτιε τέκνον,...*
Ἐν Αἰγύπτῳ ,ζϙη' [3].

III. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΛΟΥΚΑΡΕΩΣ ΠΡΟΣ ΒΛΑΣΤΟΝ

1) *Κύριλλος Μελετίῳ τῷ Βλαστῷ τῷ ἐν Κρήτῃ*
ἄρχεται: *Ἡ τῶν σῶν ῥημάτων δύναμις*
Ἐν Αἰγύπτῳ ,ζριε', ἑκατομβαιῶνος ε·ῃ ἐπὶ δέκα (15 Ἰουνίου 1607) [4].

2) *Μελετίῳ τῷ Βλαστῷ τῷ ἱερομονάχῳ καὶ διδασκάλῳ*
ἄρχεται: *Τὸ πάνυ, ὅσον ἂν εἴποι τις, προσφιλὲς ἡμῖν πέμπτον γράμμα,*
,Αχια' θαργηλιῶνος δευτέρᾳ ἱσταμένου (2 Ἀπριλίου 1611) [5].

3) *Μελετίῳ τῷ Βλαστῷ*
ἄρχεται: *Ὅσον ηὔφρανας καὶ αὖθις τὴν ἡμετέραν ψυχὴν*
Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ,αχια', πυανεψιῶνος δευτέρᾳ ἱσταμένου (2 Ὀκτ. 1611) [6].

IV. ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΚΑΤΗΛΙΑΝΟΥ – ΒΛΑΣΤΟΥ

1) *Μελετίῳ τῷ ὁσιωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ ἱερομονάχῳ τῷ Βλαστῷ, υἱῷ ἐν κυρίῳ περιποθήτῳ, χάριν, ἔλεος καὶ εἰρήνην ἀπὸ Θεοῦ Σωτῆρος ἡμῶν καὶ κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ.*
ἄρχεται: *Εἰ καὶ χρόνος συχνὸς ἐξότου διὰ γραμμάτων γοῦν οὐ συνεγενόμεθα...*

---

[1] Ἀγ. Νικολάκη, Ἡ πρὸς τοὺς Κρῆτας ἀλληλογραφία Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, ἐν Χανίοις 1908, σ. 57 (ἀριθ. ἐπιστ. 29).
[2] Ἀγ. Νικολάκη, Ἔνθ' ἀνωτ. σσ. 60-62 (ἀριθ. ἐπιστ. 92).
[3] Ἀγ. Νικολάκη, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 69 (ἀριθ. ἐπιστ. 41).
[4] E. Legrand, BH de XVII s. τόμος IV, 1896, σ. 233-233 (ἀρ. ἐπιστ. 58).
[5] E. Legrand, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 266-268 (ἀρ. ἐπιστ. 90).
[6] E. Legrand, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 268 (ἀρ. ἐπιστ. 91).

λήγει: *ἐρρωμένην διαφυλάττοι ὁ κύριος τὴν σὴν ἱερὰν κεφαλὴν εἰς ἔτη πολλά. ,αχθ'* [1609] [1].

Τὰ ἀνωτέρω ἐγράφησαν οὐχὶ διὰ νὰ βιογραφηθῇ ὁ Μελέτιος [2], ἀλλ' ἁπλῶς διὰ νὰ χωρισθῇ ἑτέρων συνωνύμων αὐτῷ καὶ νὰ δειχθῇ ἡ παιδεία τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἡ σχέσις πρὸς τοὺς κορυφαίους τοῦ 16 αἰ. λήγοντος ἄνδρας, περὶ οὗ εἶπεν ὁ Λούκαρις ὅτι *«κεῖται σοὶ μόνῳ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις εἰκότως ὁ ἔπαινος τοῦ λόγου καὶ τοῦ κηρύγματος»* [3].

Τὰ δ' ἀκολουθοῦντα ἐπιγράμματα δὲν εἶχεν ἑτοιμάσει ὁ ἀείμνηστος Μυστακίδης πρὸς ἔκδοσιν· ὅθεν ἐφροντίσαμεν νὰ διορθωθοῦν κατὰ τὸν προστεθέντα ὑπομνηματισμὸν καὶ νὰ στιχθοῦν καλῶς. Παρατηροῦμεν ἀκόμη ὅτι ἐξ αὐτῶν μόνον τὰ δεκατρία ῥητῶς λέγονται τοῦ Μελετίου Βλαστοῦ ἔργα. Τὰ δ' ὑπ' ἀριθμοὺς 6 καὶ 10 ἀδήλων τῶν γραψάντων. Ἀλλ' ἂν δὲν εἶναι τοῦ αὐτοῦ διδασκάλου πονήματα, ἀσφαλῶς θὰ προῆλθον ἐκ τῆς Σχολῆς αὐτοῦ.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Β'

(Κῶδιξ Σακελλίωνος σ. 399 – 403)

Εἰς τὸν ἐκλαμπρότατον κύριον Ἀνδρέαν τὸν Βρυάννην ἀξιώτατον σύμβουλον Χάνδακος Κρήτης Μελετίου Ἱερομονάχου Βλαστοῦ τοῦ Κρητός.

1.

Εὖ μάλ' ἐτητυμίως συμφράδμονά σ' Ἀνδρέα πέμψε
σύλλογος Αὐσονίων ἀθανάτων πατρίδι.
Αἴθεδε τοῖον ἔχοι συμφράδμονα πατρὶς ἐσαεὶ
ὄττ' εὐδαιμονίην εἶχεν ἂν ἀτρεκέως.

2. Εἰς τὸν αὐτὸν τοῦ αὐτοῦ.

Πατρίδος ἁμετέρης Βρυάννης ἡγεμονεύων
ὀτρύνει φθονέειν τὰς ἑτέρων πατρίδας.

---

[1] Gabrielis Severi et alium Græcorum recentiorum Epistolæ. Joannes Lamius collegit, illustravit, edidit. Florentiæ 1754, σσ. 152-153.
[2] Ἀπόπειρα βιογραφήσεώς του ἄνευ καθαρμοῦ καὶ πληρότητος τοῦ ὑλικοῦ παρὰ Kostas Kerofilas, Une famille Patricienne Crétoise Les Vlasto. New York, 1932, σσ. 113-120: Meletius Vlasto.
[3] E. Legrand, BH de XVII s. τόμος IV, 1896, σ. 267.

3. Εἰς τὸν αὐτὸν τοῦ αὐτοῦ.

Οἶδε θεμιστοπόλους πολιὸς χρόνος, Ἀνδρέα, πολλοὺς[1]
ἀλλ' ὅταν οἶδε τεὴν θαύμασ' εὐνομίην.

4. Εἰς τὸν αὐτὸν τοῦ αὐτοῦ.

Γηραλέους συνέσει νίκησας ἀειδομένους τε,
Ἀνδρέα, κουρίζων πᾶσιν ἀρεσκόμενος.
Πρίν σε νέον τοίνυν νόος εἶγε τέθηπε γερόντων·
ἐσσόμενον πρέσβυν στέψεται εὐμενέως.

5. Εἰς τὸν αὐτὸν τοῦ αὐτοῦ.

Πολλοῖς ἀγχίνοος δαίμων πόρεν, Ἀνδρέα, κῦδος·
σοὶ δέκεν, ὥς φάτις ἔστ', ἐγκεχάριστο πλέον.

6. Εἰς τὸν αὐτὸν ἄδηλον.

Τίς νέον ἐν βροτίοις κάρτ' ἄξιος ἦλθ' Ἑλικῶνα
δειμάμενος μούσας ναιετάειν καλέων;
Ἀνδρέας, ὃς χαρίτων τελέθων τέκος αὐτὸς ἑαυτὸν
Πιερίδων σοφίης οἶκον ἀπειργάσατο.

7. Εἰς τὸν αὐτὸν Μελετίου.

Μοιριδίου κύκλος τις ἐφέλκεται, Ἀνδρέα, πάντα·
μοῦνα δὲ σῶν χαρίτων ἕλκεται ἔργα κύκλον.

8. Εἰς τὸν αὐτὸν τοῦ αὐτοῦ.

Ἦ Χάριτας σὺ τέκες, Βρυάννη, ἢ Χάριτές σε·
ὅττι γε σεῖο πάρεξ οὔτις ἐσεῖδε χάριν.

9. Εἰς τὸν αὐτὸν τοῦ αὐτοῦ.

Βένθος ἐχεφροσύνης κύβος ἀγγέλλει ἠγάθεός τις
γράψας Βρυάννη εἶπεν ἐτητυμίαν.
Καὶ γὰρ ἐπὶ σμικροῖσι τέχνας διαφαίνεται ἀνδρὸς
ἰδμοσύνη τὸ πλέον, φῆσ' ἕτερος κλεϊνός[2].

---

[1] Τὸ χειρόγραφον εἶχε *κάλλους*, ἐφ' οὗ ἑτέρα χεὶρ ἐπέγραψε δι' ἑτέρας μελάνης *πολλούς*.

[2] Καὶ γὰρ ἐπὶ σμικροῖσι νόος διαφαίνεται ἀνδρός,
καὶ κύβος ἀγγέλλει βένθος ἐχεφροσύνης.
Ἀνθ. Παλατ. Θ', 767, 5.

Τοὔνεκεν ἁμετέρη πατρίδ' ἐν μικρᾷ οὔση ἐπέμφθης
οὐδοτιοῦν θήπτει ἁ μερόπων γενεά·
χ' ἡ βάσανος τελέθει βαιὴ λίθος, ἀλλ' ἀναφανδὸν
χρυσίου ἐμφαίνει ἀγλαόεντα τρόπον.

10. Εἰς τὸν αὐτὸν ἄδηλον.

Πατρίδος ἠδὲ φύτλης κλεινῆς ζαθέων τε τοκήων
Βρυάννης τελέθων ἀγλαόμορφον ἴον,
καὶ πατρίδ' ἠδὲ φύτλην ζαθέους τε τοκῆας
καρπῶν οἷα Θέμις πίμπλασεν ἠγαθέων.

11. Εἰς τὸν αὐτὸν Μελετίου.

Κύδεος ἀθανάτου τελέθουσι σὰ[1] *ἔργματα πλήρη*
ταῦτα δὲ πανδαμάτωρ ὁ χρόνος οὐ σβέσεται.

12. Εἰς τὸν αὐτὸν τοῦ αὐτοῦ.

Ταῦτά γ' ἐειρομέναις Κρονίδης ἠμείβετο κούραις
—τίπτ' ἀμέριμνος ἐὼν κήδεαι οὐδοτιοῦν;
—Ὅττι κεν οὐδὲν ἔχω τελέσαι νῦν κηδόμενός περ
κλεινὸς Βρυάννης κηδολὸς[2] *ἐς τ' ἂν ἔῃ*[3].

13. Εἰς τὸν αὐτόν.

Κήρυκας ἑσπερίους καὶ τοὺς κροκόπεπλον ὑπ' Ἠῶ
ναιετάοντας ἔχεις σῶν καμάτων, κλεινέ.

14. Εἰς τὸν αὐτὸν τοῦ αὐτοῦ.

Πᾶσά σοι οἰχομένῳ κωκύεται, Ἀνδρέα, Κρήτη
τᾶς σᾶς εὐδικίης μνωομένη προφρόνως.
Ἁνίκα δ' ἀγλαόεντ' ἀέθλων γέρα'[4] *ἀμφινοήσῃ*
Κούρη[5] *ἅ σοι πορίσει*[6] *εἵνεκα τῶν ἀρετῶν,*
ἄσπετα καγχαλόωσ'[7] *ὑπὸ χάρμης ἔνθα καὶ ἔνθα*
γηθοσύνως φέρεται τῇ τε Κόρῃ βόαε[8]:

---

[1] Ἐν χειρογράφῳ ἄνω: *σεῦ*.
[2] Χάριν τοῦ μέτρου· ὀρθότερον *κηδωλός*.
[3] Χειρόγραφον *ἔην*.
[4] Χειρόγραφον *γέρας*.
[5] Ἐννοεῖται ἡ μητρόπολις Ἑνετία.
[6] Ἄνω τοῦ χειρογράφου ἑτέρα γραφή: *ὀπάζει*.
[7] Τὸ χειρόγραφον: *καγχαλόω*.
[8] Ἄνω τοῦ χειρογράφου: *ταυτά γ' ἐρευγομένη* (γραπτέον *ἐρευγομένη*).

—Ἔργμασιν εὐνομίης κεχαρηότα δέχνυσο
υἷα τεὸν κλεινὸν δοῦσ' ἀέθλων γέρασι.

15. Εἰς τὸν αὐτὸν τοῦ αὐτοῦ.

Τίπτ' ἀριδηλοτάτῳ Βρυάννῃ ᾄσματα βομβεῖς,
ξεῖνε; Τάχα στέψαι τοῦτον ἔχεις κατὰ νοῦν;

Γ'

ΕΒΕ κῶδ. 2963 (ΙΗ' αἰ.) φ. 213β [ἀρ. ἐπιστ.] 189.

Τῷ θεοφιλεστάτῳ καὶ σοφωτάτῳ κυρίῳ κυρίῳ ἐπισκόπῳ Κυθήρων Μαξίμῳ τῷ Μαργουνίῳ. Μελέτιος ἐλάχιστος ἱερομόναχος ὁ Βλαστός.

214α Ὅτι μὲν ἐκ τῶν καθ' ἕκαστα καὶ σαφεστέρων ἡμῖν ἐπὶ τὰ καθόλου καὶ γνωριμώτερα τῇ φύσει προϊέναι πέφυκεν ἡ ὁδός, ὦ θεία καὶ ἱερὰ κεφαλή, οὐδεὶς ὁ ἀμφιβάλλων φανήσεται· πῶς οὖν ἡμεῖς τῶν ὑστέρων τῇ φύσει ἀποροῦντες, τῶν ταύτῃ προτέρων εὐπορήσομεν; Τουτὶ πάνυ τῶν ἀλλοτρίων ναὶ μὴν καὶ τῶν ἀμηχάνων καθέστηκεν, ὡς δ' οὖν ὑμεῖς οἱ περὶ τοὺς λόγους κατατρυφῶντες ἂν εἴποιτε, ἀριστοτελικῇ μεθόδῳ τυχὸν παρεπόμενοι, ἔστι δήπου καὶ τούτων ἐναντιότης. Κἂκ τῶν καθόλου ἐπὶ τὰ καθέκαστα προάγειν τὴν εἴδησιν, ὅπερ δὴ καὶ ἡ πάνυ σου θαυμαστὴ (πῶς οἴει; καὶ μάλα) ἐπιστολὴ ἡμῖν παρεσήμανε· τῶν πρώτων γὰρ καθ' ἡμῶν ἐπαίνων ἐφήψατο, ὡς καὶ ἐμὲ ὑπερεθίζειν πράττειν τὰ ὅμοια καὶ τῶν προτέρων πειρᾶσθαι καθάπτεσθαι, τῶν γε ὑστέρων οὐδόλως ἁψάμενον. Τοσοῦτον δέ μοι τοῦτο τῶν ἀδυνάτων ἐμπέφυκεν, ὅσον σοι τῷ ἱεροτελεστῇ καὶ ὀρθοβατοῦντι τῷ ὄντι
214β εὖ | πρόχειρον. Ψῆφος γάρ που δικαίως ἠνέχθη παρά τε τῶν ἔνδον, τῶν ὁμοδόξων φημί, καὶ τῶν ἔξω καὶ τῶν τὴν γνῶσιν τῶν ὄντων εἰ ὄντα ἐπισταμένων καὶ τῶν τὸν μέγαν καὶ θαυμαστὸν ὅρον, τὸν γνῶθι σαυτὸν εὖ εἰδότων ἀρχήν σε εἶναι καὶ ὡς ἀρχὴ τὰ καθόλου ἐπίστασθαι κατεπείγῃ, τὴν πρώτως καὶ κυρίως ἀρχὴν ἀφομοιούμενος ἧς καὶ τύπος τῇ αὐτῆς ἀρχιποιῷ καὶ ὑπερεκβλυζομένῃ προνοίᾳ, δι' ἣν πάντα τὰ ὄντα τὴν πρόσφορον διεξαγωγὴν λαμβάνει, οὐ πρὸς τὸ σὸν μόνον, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ τοῦ πλησίον πρὸς ἐποικοδομήν, ὡς ὑπεράξιος ἵστασαι, ἵν' ἡ ψῆφος λόγῳ τε καὶ ἔργῳ εὔπιστος ᾖ. Ὡς γὰρ θεωρίας καὶ ἀρχὴ πράξεως τὰ νῦν ἐπικέκλησαι· δι' ἧς καὶ τὸν τῆς ἱεραρχίας σκοπόν, τὴν πρὸς τὸ ὄντως ἐφετόν, ὡς ἐφικτόν, ἀφομοίωσίν τε καὶ ἕνωσιν ἐπιτελέσαι δυνήσαιο. Καὶ περὶ μὲν τούτων ἅλις.

Περὶ δέ γε τῶν αἰτιῶν ὧν ἡμῖν ἐπιμέμφῃ, ἀθῴους ἡμᾶς εἶναι, νὴ τὴν

5 B *φανήσεσθαι* 15 B *εὐπερίχειρον* 19 B *ἀφοσιούμενος.*

ἐπ' ἀγαθῷ προκοπὴν νόμιζε. Οὐ γὰρ τοιούτων ἐσ | μὲν πρακτικῶν κοινω- 215α
νοί, ἄπαγε τοῦ νοῦ, δι' εὐχῶν δὲ τῆς σῆς θεοφιλεστάτου καὶ εὐνουστάτης γνώμης, τὰ πάντα χαίρειν ἐάσαντες διατελέσομεν καὶ ἕκαστος τοῦ ἰδίου ἐπιμελείτω. Προσέτι γοῦν καὶ προσλιπαρῶ τὴν σὴν πανσοφωτάτην ἐπιμέλειαν τὰ κατ' ἐμοῦ γεγραμμένα παρά τε τῶν τὴν ἀλήθειαν λαλεῖν μὴ εἰδότων ἀλλὰ καὶ στόμα δόλιον ἐπιφερόντων, ὧν ὡς βολὶς τιτρώσκουσα ἡ γλῶσσα αὐτῶν διαβάλλεται, μὴ πιστευέτω. Θεὸς γὰρ οἶδεν, ᾧ καὶ τὰ τῆς προαιρέσεως ἀνατίθημι, ὃς καὶ ἀποδῷ ἑκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ.

Ἔρρωσο, θεοφιλέστατε δέσποτα, καὶ ἡμῶν μνημονεύων τῶν ποθούντων καὶ φιλούντων σε τὰ μέγιστα.

Κρήτηθεν Ποσειδεῶνος δ' ἱσταμ(ένου) κατὰ τὸ ,αφϟ'ον ἔτος τὸ σωτήριον

33 B *ὧν καὶ κατὰ τῆς προαιρέσεως* 35 B *τῶν ποθούντων* om. codex 36 B *σε* om. codex.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

D a v i d   T a l b o t   R i c e, *Byzantine Painting and developments in the West, before A.D. 1200. London 1948 (Avalon Press Ltd)*, 32 σελ. μετὰ 37 πινάκων, ὧν 4 ἔγχρωμοι.

Τὸ μικρὸν τοῦτο βιβλίον τοῦ κ. T. Rice ἔχει χαρακτῆρα ἐκλαϊκευτικόν. Σκοπός του εἶναι νὰ γνωρίσῃ εἰς εὐρύτερον κοινὸν τὴν ἐξέλιξιν τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς ἀπὸ τῆς μακρυνῆς γενέσεώς της μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) καὶ ἔτι πέραν αὐτῆς. Συγχρόνως ὅμως ἐξετάζει τὴν ὑπὸ βυζαντινὴν ἐπίδρασιν ἐξελιχθεῖσαν ζωγραφικὴν τῆς Δύσεως μέχρι τέλους τοῦ ρωμαντικοῦ ρυθμοῦ εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ τὴν Ἀγγλίαν, λήγοντος τοῦ ΙΒ′ αἰῶνος.

Κατὰ τὸν κ. T. Rice, εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς συνέβαλον δύο κυρίως παλαιότερα στοιχεῖα: ἀφ' ἑνὸς ὁ ἑλληνιστικὸς ἰδεαλισμὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ συροπαλαιστινιακὸς ἐξπρεσιονισμός. Ἀπὸ τὴν συνένωσιν τῶν δύο αὐτῶν στοιχείων ἐγεννήθη ἡ βυζαντινὴ ζωγραφική, τῆς ὁποίας τὴν ἐξέλιξιν ἐκθέτει ὁ σ. εἰς τὰ ἑπόμενα κεφάλαια τοῦ βιβλίου του, συνεξετάζων ἐκ παραλλήλου καὶ τὴν ἐπίδρασίν της εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην.

Προκειμένου περὶ τῆς ζωγραφικῆς τοῦ ΙΑ′ μέχρι τέλους τοῦ ΙΓ′ αἰῶνος, ὁ σ. διακρίνει εἰς αὐτὴν δύο δεσπόζοντα ρεύματα. Τὸ ἓν τούτων εἶναι τὸ «μνημειακόν», μὲ τὸν ἀπρόσωπον καὶ μεγαλοπρεπῆ χαρακτῆρα. Ὡς ἀντιπροσωπευτικὸν αὐτοῦ παράδειγμα παραθέτει τὴν ἐπὶ μεταξωτοῦ ὑφάσματος εἰκόνα τοῦ Ἁγ. Ἰούστου, ἀποκειμένην εἰς τὴν ὁμώνυμον Μητρόπολιν τῆς Τεργέστης καὶ ἀναγομένην εἰς τὸν ΙΑ′ ἢ ΙΒ′ αἰῶνα (πίν. 15). Ἡ λατινικὴ ὅμως ἐπιγραφὴ τῆς εἰκόνος ταύτης καὶ ἡ ἐπὶ μετάξης ζωγράφισίς της ἐμβάλλουν εἰς πολλὰς σκέψεις περὶ τῆς ἀκραιφνῶς βυζαντινῆς της προελεύσεως. Ἔχει δὲ ἤδη παρατηρηθῆ ἄλλωστε ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν σχολὴν τῆς βορείου Ἰταλίας, τὴν ὑπὸ βυζαντινὴν ἐπίδρασιν τελοῦσαν, ἐκ τῆς ὁποίας προῆλθον καὶ αἱ τοιχογραφίαι τῆς Μητροπόλεως τῆς Ἀκυλίας (F. V o l b a c h, G. S a l l e s, G. D u t h u i t, Art Byzantin, Paris, 1931, σ. 79, ἀριθ. 100). Τοῦ δευτέρου ρεύματος, τὸ ὁποῖον, ἀντιθέτως πρὸς τὸ «μνημειακόν», χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἰσχυρὰν προσωπικότητα καὶ ἔντονον ἀτομισμόν, θεωρεῖ ὡς παλαιότερον παράδειγμα τὰς περιφήμους τοιχογραφίας τοῦ Νέρες παρὰ τὰ Σκόπια, γενομένας τὸ 1164 ἀπὸ ζωγράφον ἐλθόντα πιθανώτατα ἐκ Κωνσταντινουπόλεως.

Τὸ ρεῦμα τοῦτο, τὸ ὁποῖον ταυτίζει πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Millet κληθεῖσαν Μακεδονικὴν σχολήν, ὀνομάζει ὁ σ. «πρώτην ἀναγέννησιν». Τὰ δημιουργήματα τῆς πρώτης αὐτῆς ἀναγεννήσεως παρακολουθεῖ μέχρι τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Παντανάσσης τοῦ Μυστρᾶ (1428).

Ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν, κατὰ τὴν περίοδον δηλαδὴ τῶν Παλαιολόγων καὶ τῆς Τουρκοκρατίας, παραλλήλως πρὸς τὰ δύο παλαιότερα ρεύματα τὸ μνημειακὸν καὶ τὴν πρώτην ἀναγέννησιν, διακρίνει καὶ τρίτον, τὸ ὁποῖον εἶναι κατὰ τὸν σ. περαιτέρω ἐξέλιξις τῆς πρώτης ἀναγεννήσεως. Τοῦτο χαρακτηρίζει λεπτομερεστέρα ἐπεξεργασία καὶ ἐκτέλεσις, ἰδιάζουσαι περισσότερον εἰς τὰς φορητὰς εἰκόνας παρὰ εἰς τὴν τοιχογραφίαν. Τὸ τρίτον τοῦτο ρεῦμα, τὸ ὁποῖον ὁ σ. ταυτίζει πρὸς τὴν συνήθως ὀνομαζομένην Κρητικὴν σχολήν, ἀποκαλεῖ «δευτέραν ἀναγέννησιν».

Ὡς πρὸς τὴν κατάταξιν αὐτήν, κυρίως ὅμως ὡς πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν διαφόρων αὐτῶν ρευμάτων καὶ τεχνοτροπιῶν, ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ σημειώσω μερικὰς ἀντιρρήσεις. Καὶ πρῶτον ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ὅρου «Ἀναγέννησις» δὲν ἀνταποκρίνεται, νομίζω, πλέον εἰς τὰς σημερινὰς γνώσεις μας περὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Οἱ παλαιότεροι ἐρευνηταὶ ἐθεώρουν ὡς «Ἀναγέννησιν» τὴν λαμπρὰν τέχνην τῶν Παλαιολόγων, διότι δὲν εἶχον ἔλθει ἀκόμη εἰς φῶς τὰ ζωγραφικὰ μνημεῖα τοῦ τέλους τοῦ ΙΒ′ καὶ ὁλοκλήρου τοῦ ΙΓ′ αἰῶνος, τὰ ὁποῖα συνδέουν κατὰ τρόπον ἀδιάσπαστον τὴν τέχνην τῶν Κομνηνῶν πρὸς τὴν τέχνην τῶν Παλαιολόγων. Τὰ μνημεῖα αὐτὰ δεικνύουν μίαν συνεχῆ ἐξέλιξιν, τῆς ὁποίας τὴν τελευταίαν μορφὴν ἀντιπροσωπεύει ἡ τέχνη τῶν Παλαιολόγων. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν τὰ μνημεῖα ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ τέχνη τῶν Παλαιολόγων ἔχει βαθείας ρίζας, αἱ ὁποῖαι εἰσδύουν εἰς τὸ μακρυνὸν παρελθόν, ὁ ὅρος «Ἀναγέννησις» οὐδὲν πραγματικὸν πλέον νόημα ἔχει.

Ὡς πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸν πρώτης καὶ δευτέρας ἀναγεννήσεως, τὸν ὁποῖον χρησιμοποιεῖ ὁ σ. εἰς ἀντικατάστασιν τῶν καθιερωμένων ἤδη ὅρων Μακεδονικῆς καὶ Κρητικῆς σχολῆς, νομίζω ὅτι οὗτος σύγχυσιν δύναται μᾶλλον νὰ φέρῃ παρὰ ὠφέλειαν. Ὅλοι βεβαίως γνωρίζομεν ὅτι οἱ ὅροι Μακεδονικὴ καὶ Κρητικὴ σχολή, τοὺς ὁποίους πρῶτος εἰσήγαγεν ὁ κ. Millet, δὲν ἀνταποκρίνονται ἐντελῶς πρὸς τὰ πράγματα. Ἡ μακρά των ὅμως χρῆσις τοὺς καθιέρωσε πλέον καὶ δυσκόλως θὰ καταστῇ δυνατὸν ν' ἀντικατασταθῶσι. Παράδειγμα ἡ ἀπόπειρα τοῦ Muratoff, ὁ ὁποῖος, διὰ νὰ τοὺς ἀποφύγῃ, ὠνόμασε ὅλην τὴν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν τέχνην «νεοελληνιστικήν», οὐδεὶς ὅμως τὸν ἠκολούθησε.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ὀρθὴ τοποθέτησις ἑνὸς βυζαντινοῦ ζωγραφικοῦ ἔργου εἰς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην σχολὴν δὲν εἶναι πάντοτε εὐχερής, διότι τὰ ὅρια μεταξὺ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης τεχνοτροπίας εἶναι λίαν ἀσαφῆ, ὁ δὲ ἐκλεκτισμὸς δὲν ἔλειψε ποτὲ ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ζωγράφους, ἰδίως κατὰ τοὺς χρόνους τῶν

Παλαιολόγων. Οὕτως ὁ ὑπὸ τοῦ σ. χαρακτηρισμὸς τῆς ἀπὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος εἰκόνος τῆς Σταυρώσεως, τῆς ἀποκειμένης εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν καὶ προερχομένης ἐκ Θεσσαλονίκης (πίν. 28), ὡς ἀνηκούσης εἰς τὴν δευτέραν ἀναγέννησιν, δηλαδὴ ὡς κρητικῆς τεχνοτροπίας, νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἐπιτυχής. Πρόκειται ἀναντιρρήτως περὶ λαμπροῦ ἔργου μακεδονικῆς τεχνοτροπίας, ὅπως ὁμοία εἶναι καὶ ἡ τεχνοτροπία τῆς μικρογραφίας τῆς Μεταμορφώσεως (πίν. 22) εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ (κῶδ. 1242 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων), τὴν ὁποίαν ὁ σ. χαρακτηρίζει ὡς κρητικήν. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Μεταμορφώσεως εἰς τὸ Μουσεῖον Μπενάκη (πίν. 21), τὴν ὁποίαν ὁ σ. ἐξακολουθεῖ νὰ θεωρῇ ἔργον τοῦ ΙΔ' αἰῶνος τῆς μακεδονικῆς τεχνοτροπίας, ἀπέδειξα ἤδη, ἐπαρκῶς νομίζω, ὅτι αὕτη εἶναι ἔργον κρητικῆς τέχνης μὴ δυνάμενον ν' ἀνέλθῃ πέραν τῶν μέσων τοῦ ΙϚ' αἰῶνος (*Α. Ξυγγοπούλου*, Κατάλογος τῶν εἰκόνων τοῦ Μουσ. Μπενάκη, 23 κ. ἑξ.).

Εἰς ἴδιον τέλος κεφάλαιον ἐξετάζει ὁ σ. τὰς φορητὰς εἰκόνας διακρίνων μεταξὺ αὐτῶν μικρὰν ὁμάδα ἀνήκουσαν εἰς τὴν τέχνην τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Νομίζω ὅτι ἀπὸ τὴν σειρὰν αὐτὴν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξαιρεθῇ ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καθημένου, ἡ εὑρισκομένη εἰς τὴν Συλλογὴν Τρετιάκωβ τῆς Μόσχας (πίν. 25), διότι αὕτη πολὺ ὀλίγην σχέσιν, ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν, ἔχει μὲ τὰ ἔργα τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Αὐτὸ εἶναι εἰς τὰς γενικάς του γραμμὰς τὸ περιεχόμενον τοῦ νέου βιβλίου τοῦ κ. Talbot Rice. Ἂν ἀφαιρέσῃ τις τοὺς ἀρκετὰ ἐπικινδύνους νεωτερισμοὺς τοῦ σ. ὡς πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν διαφόρων καλλιτεχνικῶν ρευμάτων, κατὰ τὰ ἄλλα τὸ μικρὸν τοῦτο βιβλίον εἶναι πολὺ χρήσιμον διὰ τὴν διάδοσιν τῶν περὶ τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς γνώσεων εἰς εὐρύτερον κοινόν, ἔχει δὲ τοῦτο τὸ μέγα πλεονέκτημα, ὅτι ὁ σ. ἐξετάζει ἐκ παραλλήλου καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς συγχρόνου δυτικῆς ζωγραφικῆς, ὡς καὶ τὴν ἐπ' αὐτῆς ἐπίδρασιν τῆς βυζαντινῆς τέχνης, θέμα ἐλάχιστα μέχρι τοῦδε γνωστόν.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

Raymond J. Loenertz O.P.: Les Recueils de Lettres de Démétrius Cydones. Studi e Testi No 131. Città del Vaticano. Biblioteca Apostolica Vaticana 1947. 8ο σ. XIV+138 (+2).

Ὁ γνωστὸς δομινικανὸς *πατὴρ Ραϋμόνδος Loënertz*, πολλὰ καὶ καλὰ δημοσιεύσας μέχρι τοῦδε περὶ Βησσαρίωνος, Κυδώνη, Μανουὴλ Παλαιολόγου καὶ τῶν χρόνων τῶν πρὸ τῆς ἁλώσεως, ἐδημοσίευσε περισπούδαστον

μελέτην ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον προπαρασκευαστικὴν τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεσσαλονικέως λογίου Δημητρίου Κυδώνη.

Ἡ περὶ τοῦ Κυδώνη φιλολογία ηὐξήθη ἐσχάτως καὶ παρ' ἡμῖν δὲ συγχρόνως πρὸς τὸ ὡς ἄνω βιβλίον τοῦ πατρὸς Loenertz ἐφαίνοντο δύο κεφάλαια δύο διαφορετικῶν βιβλίων ἀφιερωμένα εἰς τὸν βυζαντινὸν πολιτικὸν καὶ λόγιον [1]. Ἀπομένει πάντοτε ἡ δημοσίευσις τῆς ἀλληλογραφίας του, δεῖγμα τῆς ὁποίας μόνον πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ γενομένη τῷ 1930 ὑπὸ τοῦ *G. Camelli* ἔκδοσις τινῶν τῶν ἐπιστολῶν. Καθὼς ὁ συγγραφεὺς ἐξηγεῖ, ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Κ. ἀναπληροῖ τὴν ἔλλειψιν χρονογράφου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ 14. αἰῶνος, ἀφοῦ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1358 εἰς τὸ ὁποῖον σταματᾷ τὸ ἔργον τοῦ *Νικ. Γρηγορᾶ* καὶ τοῦ 1417 ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀρχίζει ὁ ἀληθὴς *Φραντζῆς* (Minus), πολὺ ὀλίγον δύναταί τις νὰ καλύψῃ τὴν ἔλλειψιν διὰ μικρῶν τινων χρονικῶν κἄ. κειμένων· ἀπεναντίας ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Κυδώνη πληροφορεῖ ἡμᾶς ἄριστα τόσον περὶ τῶν κατὰ Ἰωάννην Ϛ' τὸν Καντακουζηνὸν (1345 – 54) ὅσον καὶ περὶ τῶν κατὰ Ἰωάννην Ε' τὸν Παλαιολόγον, τὸν Ἀνδρόνικον Δ' (1376 – 79) καὶ τὸν υἱὸν καὶ διάδοχον τοῦ Ἰωάννου Ε' Μανουὴλ Β' στενὸν φίλον καὶ συνεργάτην τοῦ ἐπιστολογράφου. Μέχρι τοῦ ἐν Κρήτῃ θανάτου του (1398), ὁ Κυδώνης ἀπὸ τῆς πρωΐμου νεότητός του εἶναι ἐναμεμειγμένος εἰς τὰς αὐλὰς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐκ τῶν πρώτων λατινιστῶν, ἀριστοκρατικός, ἀποδοκιμάσας καὶ διωχθεὶς ὡς ἐκ τούτου, τὸ κίνημα τῶν ἡσυχαστῶν, ὑποστὰς τὰς συνεπείας τῆς καταδίκης τοῦ ἀδελφοῦ του Προχόρου ὡς αἱρετικοῦ, ἡγήθη τῶν ἀντιπαλαμιστῶν τῆς ἐποχῆς του καὶ τῶν παποφίλων. Ὅτι δὲ ἐχρησιμοποιήθη ἐπὶ τόσας δεκαετηρίδας ὑπὸ διαφόρων αὐτοκρατόρων ὡς σύμβουλος καὶ εἰς ἀποστολάς, δέον νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τῆς ἀνάγκης τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς ὅπως χρησιμοποιῇ, κατὰ τὰς περιστάσεις, πρόσωπον ἀρεστὸν εἰς τὴν Δύσιν διὰ τὰς μετ' αὐτῆς διαπραγματεύσεις περὶ ἑνώσεως καὶ παροχῆς βοηθείας. Ὁ πλατωνίζων Κυδώνης ἦτο περισσότερον πολιτικὸς ἢ θεολόγος καὶ οἱ λόγοι τῆς ἀπέναντι τῆς Δύσεως συμπαθείας του κάθε ἄλλο παρὰ εἰς θεολογικὰ κίνητρα ἀναζητητέοι. Εὐνόητος εἶναι ἡ ἔφεσις τῶν κληρικῶν τῆς Δυτ. Ἐκκλησίας ὅπως ἐξάρουν καὶ μελετήσουν τὴν μεγάλην αὐτὴν προσωπικότητα τῆς παρακμῆς τὴν προδιαγράψασαν τὸν Βησσαρίωνα καὶ τὴν Σύνοδον τῆς Φλωρεντίας. Ἀπὸ τῆς ἰδικῆς μας σκοπιᾶς πάλιν δὲν εἶναι μικρᾶς σημασίας ἡ ἐπιδιωκομένη διαφώτισις. Τὸ μὲν διὰ τὰς ἱστορικὰς πληροφορίας τὰς ὁποίας ἔχομεν

---

[1] Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος, ἐν Ἀθήναις 1947, σσ. 97-104 καὶ D. Zakythinos, Crise monétaire et crise économique à Byzance au XIIIe siècle, Athènes 1947, κεφ. V. Τὰ ὡς ἄνω βιβλία, φυσικά, δὲν ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐξαίρετον βιβλιογραφίαν ἣν προτάσσει τοῦ βιβλίου ὁ π. L.

ἀπὸ πολιτικὸν τοσοῦτον πληροφορημένον, καθ' ὃ ἐντὸς τῶν πραγμάτων καὶ γνώστην τῶν προσώπων (μεταξὺ τῶν πρὸς οὓς ἀλληλογραφεῖ εἶναι πολλαὶ αἱ ἐνδιαφέρουσαι ἡμᾶς προσωπικότητες), τὸ δὲ κυριώτερον, διὰ τὴν ἀποκάλυψιν ἀττικιστοῦ πεζογράφου μετὰ κανόνος καὶ γνώσεως ἀλλὰ καὶ μετὰ κομψότητος καὶ χάριτος γράφοντος τὴν ἑλληνικὴν καὶ ὑπὸ ἑλληνικὰ ὀνόματα ἐνδύοντος σύγχρονα πράγματα καὶ ἐπικαλουμένου ἀνὰ πᾶσαν ἐπιστολὴν χωρία Ἑλλήνων συγγραφέων καὶ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. Ὁμοίως ἱκανοποιητικὴ θέλει εἶναι ἡ ἔκδοσις τῆς ἀλληλογραφίας διότι ἐκ τοῦ συνόλου θέλει ἀποδειχθῆ ἡ ὡς ἀνωτέρω θέσις ἡμῶν, ὅτι καὶ ὁ Κυδώνης (ὡς ὁ Γ. Ἀμιρούτζης κατόπιν) χάριν πολιτικῶν ὑπολογισμῶν (καὶ φυσικὰ λόγῳ ἀριστοκρατικῶν φρονημάτων) ἔλαβε τὴν ἣν ὑπεστήριξε θέσιν. Τοῦτο ἤδη φαίνεται καὶ ἐκ τῶν δημοσιευομένων κειμένων, ὡς τὸ ὑπ' ἀρ. 4 (σσ. 100 – 101) ἀφορῶν εἰς τήν, βοηθείᾳ τῶν φράγκων, σωτηρίαν τῆς πολιορκουμένης ὑπὸ τῶν Τούρκων Θεσσαλονίκης (1385 – 86)· ἐσκέπτοντο καὶ τότε ἐν Κωνσταντινουπόλει ἄλλοι μὲν τὴν συνεννόησιν μὲ τὸν Πάπαν ὡς φάρμακον κατὰ τῆς ἐπικειμένης συμφορᾶς, ἄλλοι δ' ἀπέκρουον τὴν μετὰ τῶν δυτικῶν συνεννόησιν «τὸν ἐναγῆ νομοθέτην τοῦ Χριστοῦ προτιμῶντες» καὶ παροξύνοντες τοὺς πολίτας «προστιθέασι καὶ τὰς κλεῖς καὶ τὴν ὑπὲρ τὸ βασιλικὸν σημεῖον τούτων ὑπεροχὴν» (τοποθετοῦντες δηλαδὴ τὸ πρωτεῖον τοῦ πάπα πρὸ τοῦ filioque). Ἐστρέφοντο μάλιστα κατὰ τῶν ὑπαιτίων ὡς μειωσάντων τὴν βασιλείαν «καὶ δεῖν διὰ ταῦτα καὶ θεῷ καὶ βασιλεῖ δίκην δοῦναι τοὺς τούτων αἰτίους», ὧν εἷς ὁ Κυδώνης «καὶ περὶ ἐμὲ πολὺς ὡς τούτων ἄντικρυς ἐργάτην ὁ πόλεμος, καὶ δεῖν πάντες βοῶσι τὸν σύμβουλον δίκην ἀπαιτεῖν ὧν τὴν πόλιν ἠπάτησε»!

Ὁ πατὴρ Lœnertz ἑτοιμάζει, πρὸ τῆς τελικῆς ἐκδόσεως, βιβλίον εἰς τὸ ὁποῖον ἐξετάζει τὰ τῆς χρονολογίας τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κυδώνη. Μέχρι δὲ τῆς συμπληρώσεως τοῦ ἐνδιαφέροντος τούτου πονήματος, ἐκδίδει τὸ μετὰ χεῖρας βιβλίον, ὅπου ἐξετάζει τὴν χειρόγραφον—αὐτόγραφον καὶ μὴ—παράδοσιν τῶν ἐπιστολῶν διὰ διαφόρων κωδίκων, τὰ κατὰ τὰς (ὑπὸ τοῦ συγγραφέως) ἀρχαίας αὐτῶν ἐκδόσεις καὶ κατὰ τὴν χρονολογίαν καὶ τοὺς παραλήπτας αὐτῶν. Παραθέτει δὲ πολλοὺς σχετικοὺς πίνακας, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ πίνακα ἀπαρχῶν (incipit) ἀλφαβητικῶς τοῦ κειμένου τῶν ἐπιστολῶν, παραπέμποντα καὶ εἰς τοὺς κυριωτέρους κώδικας. Πολὺ ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ε' τμῆμα τοῦ βιβλίου, συντεταγμένον ἐν εἴδει πίνακος, περιλαμβάνοντος χρονολογικῶς τὰ τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἔργων τοῦ Κυδώνη ἀπὸ τῆς γεννήσεως (1324) μέχρι τοῦ θανάτου του διὰ μέσου τυχῶν καὶ βασιλειῶν ποικίλων. Εἰς τὸ δ' δὲ τμῆμα τοῦ βιβλίου ἔκρινεν ὁ συγγραφεὺς ὅτι ἔπρεπε νὰ παραθέσῃ, διὰ τὸ ἐπεῖγον τοῦ πράγματος, σπουδαιότατά τινα κείμενα ἀνέκδοτα, ἑπτὰ τὸν ἀριθμόν, παρέχοντα νέας εἰδήσεις! Ἡ ἔκδοσίς των ἐγένετο μετὰ μεθόδου καὶ ἐπιμελείας, οὐχὶ ὅμως καὶ ἄνευ τυπογραφικῶν τινων ἀβλεπτημάτων, ὧν βρίθει πρὶν καὶ ἡ ἔκδοσις Cammelli[1], καὶ τῶν ὁποίων βεβαίως θ' ἀπαλλαγῇ ἡ ὁριστικὴ τοῦ corpus τῶν τοῦ Κυδ. ἐπιστολῶν ἔκδοσις.

Ὁ συγγραφεὺς διὰ τοῦ ὑπὸ κρίσιν βιβλίου ἀντιμετώπισε μεθοδικῶς ἑκατοντάδας ζητημάτων παλαιογραφικῶν, ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν, ὁ χρόνος δὲ καὶ ἡ ἰδία του ἐργασία θέλει δείξουν κατὰ πόσον ταῦτα ἔλαβον τὴν ὁριστικὴν αὐτῶν λύσιν. Ἐκ τῶν ἐπιτευγμάτων του σημειῶ ἐδῶ ὅτι ἡ καὶ ὑπ' ἐμοῦ ἀναδημοσιευθεῖσα μετὰ διορθώσεων (ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος σσ. 102 – 104) ἐπιστολὴ «τῶν μὲν σῶν ἀτόπων» ὡς ἐκ τοῦ καλάμου τοῦ Κυδώνη ἐξελθοῦσα, δὲν εἶναι παρὰ ἐπιστολὴ τοῦ ἐν Κρήτῃ λατινίζοντος ἱεροκήρυκος *Δημητρίου Σκαράνου* (πρβλ. σ. 86 καὶ τὴν ἐκεῖ σημ. 3)[2]. Ἀφαιρεῖται οὕτω ἡ βαρύτης τὴν ὁποίαν τὸ κείμενον τοῦτο θὰ ἠδύνατο νὰ ἔχῃ ὡς προελθὸν ἐκ τοῦ Κυδώνη, καὶ καθίσταται εὐκολωτέρα ἡ παραδοχὴ τῆς ὑπ' ἐμοῦ ὑποστηριχθείσης ἀπόψεως καθ' ἣν ὁ Κυδώνης, πρὶν ἀποθάνῃ ἐν Κρήτῃ, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν, ἐξομολογηθεὶς εἰς τὸν *Ἰωσὴφ Βρυέννιον* τὴν τοιαύτην του ἀπόφασιν.

Τελευτῶντες εὐχόμεθα ὅπως ὁ συγγραφεὺς προχωρήσῃ ταχέως οὐ μόνον εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ περὶ χρονολογιῶν τοῦ ἐπιστολαρίου συγγράμματός του, τὸ ὁποῖον θὰ φωτίσῃ ἄπειρα ζητήματα τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 14. αἰῶνος, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐπιστολῶν, ἡ ὁποία θὰ εἶναι μνημεῖον ἀΐδιον τῆς λογιότητος καὶ τῆς μορφῆς τοῦ ἐξαιρέτου ἐκείνου λογίου τοῦ Δημητρίου Κυδώνη, ὁ ὁποῖος, ἂν ἔζησεν ἐν πλάνῃ, ἀπέθανεν ἐν τούτοις ἐν τῇ ἀληθείᾳ τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδοξίας.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου *: Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας. Θεσσαλονίκη 1948. 8⁰ σσ. ιε' + 572. (Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη ἀριθ. 7).*

Ὁ ἐν Βενετίᾳ ἐγκατεστημένος λόγιος ἔμπορος κ. Κ. Μέρτζιος, ἀφ' ἧς ἀπὸ δεκαπενταετίας ἤρχισεν ἀσχολούμενος μὲ τὴν ἔρευναν καὶ μελέτην τῶν βιβλιοθηκῶν καὶ τῶν ἀρχείων τῆς ἄλλοτε γαληνοτάτης θαλασσοκρατείρας, ἐδημοσίευσε καὶ ὑλικὸν (ἀφορῶν εἰς τὴν Ἤπειρον καὶ τὴν Κρήτην ἰδίᾳ) καὶ

[1] Π.χ. 98,12 αὖθις (αὖθις), 100,8 ἐδοξε (ἔδοξε), 100,9 κἀλλαχοῦ λεγάτον (λεγᾶτον), 101,25 τα (τά), 103.55 αὕτω (αὕτη, οὕτω;) κλπ.

[2] Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ R. Loenertz: Manuel Calecas, sa vie et ses oeuvres d'après ses lettres et ses apologies inédites ἐν «Archivium Fratrum Prædicatorum», vol. XVII, 1947, σσ. 195 - 207, ἐν σ. 204.

ἀπηκρίβωσε πρόσωπα καὶ πράγματα, ὥστε νὰ καταταχθῇ εἰς τὴν σειρὰν τῶν Ἑλλήνων ἱστοριοδιφῶν Α. Μουστοξύδου, Κ. Σάθα, Σπ. Θεοτόκη, τελευταῖος χρονολογικῶς ἀλλ᾿ οὐχὶ ἥσσων ἀπὸ ἀπόψεως προσφορᾶς. Αἱ ἔρευναί του δὲν περιωρίσθησαν εἰς τὸ Κρατικὸν Ἀρχεῖον τῆς Ἑνετίας ἢ τὴν περίφημον Βιβλιοθήκην τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ἀλλὰ ἐπεξετάθησαν εἰς τὰ πολύτιμα ἐκεῖνα ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τῆς Ἑνετίας, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξεδόθησαν ἤδη διαφωτιστικώταται εἰδήσεις. Οἱ καρποὶ τῶν ἐρευνῶν τοῦ ἀκαταπονήτου ἱστοριοδίφου ἐκτείνονται εἰς τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν, εἰς τὴν φιλολογίαν, εἰς τὴν προσωπογραφίαν τῆς ἐρευνωμένης (ἰδίᾳ μετὰ τὴν ἅλωσιν) ἐποχῆς, δεικνύουν δὲ πόσον θὰ ὠφεληθῶμεν ἀκόμη ἀπὸ τὰς ἑνετικὰς πηγὰς καὶ μάλιστα μετὰ τὴν ἵδρυσιν τὴν μελετωμένην τοῦ ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου (διότι αἱ ἐκ διαβατικῶν μελετητῶν προερχόμεναι ἐργασίαι εἶναι μικροτέρας πάντοτε σπουδαιότητος). Εὐγνώμονες ἑπομένως πρέπει νὰ εἴμεθα πρὸς ἄνδρα ὁ ὁποῖος ἄνευ ἰδιοτελείας καὶ μακρὰν τῶν ἐπαγγελματικῶν του ἀσχολιῶν κατηνάλωσε μὲ τόσην εὑρετικὴν φαντασίαν καὶ ἱκανότητα ἐρευνητικοῦ προσανατολισμοῦ τὰ ὡριμώτερα τῆς ζωῆς του ἔτη, χάριν τῆς διαφωτίσεως τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἱστορίας, κατέστησε δ᾿ αὐτὸς ἑαυτὸν αὐτοδίδακτον γνώστην τῶν σχετικῶν ἱστορικοφιλολογικῶν ζητημάτων, ὥστε καὶ συγγραφεῖς καὶ βοηθήματα νὰ χρησιμοποιῇ μετὰ τῆς αὐτῆς μεθ᾿ ἧς τὰς πηγὰς εὐκολίας.

Ὁ μετὰ χεῖρας ὀγκώδης τόμος «Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας», δι᾿ ὃν ὁ συγγραφεὺς εἰργάσθη καὶ κατὰ τὴν κατοχὴν περιλαμβάνει τὰ ἑξῆς κεφάλαια: Α΄. Ἡ ἀγοραπωλησία Μακεδόνων αἰχμαλώτων ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα.—Β΄. Ἡ βυζαντινὴ Μακεδονία (1319 – 1425) ἤτοι τί ἀναφέρουν (περὶ Μακεδονίας) τὰ Commemoriali, ὡς καὶ οἱ κώδικες Morosini καὶ Zancaruola. Κῶδιξ Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης.—Γ΄. Ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ Ἑνετοκρατία (1423 – 1430).—Δ΄. Τί περιέχουν τὰ Diarii τοῦ Marin Sanudo (1497 – 1533).—Ε΄. Περιγραφαὶ – ὁδοιπορικὰ κλπ.—Ϛ΄. Μακρὰ μακεδονικὴ χρονογραφία (ἐκ τοῦ ἀρχείου τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ Κερκύρᾳ βαΐλων) κλπ.—Ζ΄. Ἐμπορικὴ (ἑλληνικὴ) ἀλληλογραφία ἐκ Μακεδονίας (1695 – 99).—Η΄. Οἱ ἐν Βενετίᾳ Μακεδόνες καὶ ἡ ἐν γένει δρᾶσίς των.—Θ΄. Ἀπὸ τὸ ἀρχεῖον τοῦ ἐν Δυρραχίῳ προξενείου τῆς Βενετίας.—Ι΄. Τὸ ἀρχεῖον τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ Ἑνετικοῦ προξενείου· προϊόντα.—ΙΑ΄. Οἱ ἐκ Μακεδονίας μεγάλοι εὐεργέται τοῦ ἔθνους Γεώργιος Καστριώτης, Ἰωάννης Κωττούνης.—ΙΒ΄. Ἡ Ἐκκλησία Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλων μακεδονικῶν πόλεων· Ἀθανάσιος Πατελλάρος, ὁ Κασσανδρείας Λαυρέντιος, Βενέδικτος Κραλλίδης κλπ.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι τῆς Μακεδονίας ἡ νεωτέρα ἱστορία εἶναι ἐλλιπῶς γνωστή, καθόσον δὲν ἔχομεν πηγὰς ἐπὶ τῶν ὁποίων νὰ στηριχθῶμεν. Πᾶσα ἑπομένως προσφορὰ σχετικὴ πρὸς τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν, τὴν ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν, τὸν ἀπόδημον μακεδονικὸν Ἑλληνισμόν, τὰ γράμματα, τὸν βίον, τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν εἶναι ὄχι μόνον εὐπρόσδεκτος ἀλλὰ καὶ σημαντική, ὡς θεμελιοῦσα τὴν ἱστορικὴν γνῶσιν. Ἂν θελήσωμεν νὰ ἐξετάσωμεν τὴν ἀπὸ τῶν σταυροφοριῶν ἱστορίαν τοῦ Βορείου Ἑλληνισμοῦ θὰ στηριχθῶμεν εἰς δύο κατηγορίας πηγῶν: Ἑλληνικὰς (ἱστορικούς, χρονογράφους κλπ. συγγραφεῖς βυζαντινοὺς καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν) καὶ ξενικὰς (φράγκων, ἑνετῶν, τούρκων κατακτητῶν, περιηγητάς, προξένους κλπ.). Αἱ ἑλληνικαὶ πηγαὶ δὲν εἶναι δυστυχῶς ἐπαρκεῖς καὶ ἡ συμπλήρωσις αὐτῶν ὑπὸ τῶν μαρτυριῶν τῶν ξένων προάγει τὴν ἔρευναν. Δι᾿ αὐτὸ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Μέρτζιου καλύπτον τὴν περίοδον 1300 – 1800 εἶναι πολύτιμον, καθὸ παρέχον ἀπείρους νέας εἰδήσεις περὶ πραγμάτων, γεγονότων καὶ προσώπων τῆς Μακεδονίας καὶ ἐνισχῦον τὸν ἀναντίρρητον Ἑλληνισμὸν αὐτῆς κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς ἐκείνους χρόνους τῆς πρὸ τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος ἡμῶν ἡμισείας χιλιετηρίδος.

Ἡμᾶς ἐδῶ ἐνδιαφέρουν ἰδιαιτέρως τὰ τρία πρῶτα τμήματα τοῦ βιβλίου τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν πρὸ τῆς ἁλώσεως χρόνον, καὶ δὴ εἰς τοὺς σκλάβους οἱ ὁποῖοι ἠγοράσθησαν ἐν Κρήτῃ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14. αἰ. καὶ τοὺς ὁποίους ξένος μελετητὴς παρουσίασεν ὡς μὴ κατὰ πλειοψηφίαν Ἕλληνας (καὶ τοὺς ὁποίους ἐμφανίζει διὰ νέας ἐρεύνης ὁ συγγραφεὺς οἷοι πράγματι ἦσαν, ἀποκαθιστῶν τὰ πράγματα). Ἰδιαιτέρως τὸ Γ΄ κεφάλαιον τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν ὀλιγοχρόνιον ἐκείνην κατάληψιν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν (1423 – 1430) τὴν γνωστὴν ἰδίᾳ ἐκ τῶν Ἑλλήνων χρονογράφων, τοῦ Ψευδοφραντζῆ, τοῦ Δούκα καὶ τοῦ Χαλκοκονδύλη, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ παραχαράξας τὸν ἀληθῆ Φραντζῆν τοῦ Chronicum Minus συγγραφεὺς τοῦ Chronicon Majus ἀποδίδει τὸ γεγονὸς εἰς πώλησιν ἐκ μέρους τοῦ δεσπότου Θεσσαλονίκης Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου εἰς τοὺς Ἑνετούς, πώλησιν ἐξ ἧς ἔλαβεν ὁ δεσπότης 50.000 δουκάτων. Ὁ κ. Μέρτζιος συζητεῖ τὸ πρᾶγμα, ἐρευνᾷ τὰ ἀρχεῖα, δημοσιεύει τὰ σχετικὰ πρὸς τὸ γεγονὸς τῆς μεταβολῆς ἔγγραφα, ἀλλὰ δὲν εὑρίσκει ἀπόδειξιν τῆς τοιαύτης ἀγοραπωλησίας. Συμπεραίνει λοιπὸν ὅτι πρόκειται περὶ μύθου. Θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ σχετικῶς νὰ παρατηρήσω, ὅτι ὁ συγγραφεὺς δὲν ἐξετίμησε δεόντως τὴν ἐν σ. 38 ἀπόφασιν τῆς Ἑνετικῆς Γερουσίας τῆς 27 Ἰουλίου 1423, κατὰ τὴν ὁποίαν «ἂν ὁ Δεσπότης εἶναι εὐχαριστημένος νὰ τὴν παραδώσῃ καὶ ζητήσῃ κάτι πρὸς διατροφήν του, σᾶς ἀφίνομεν πλήρη ἐλευθερίαν νὰ ὑποσχεθῆτε ὅ,τι δύνασθε εἰς τὸν εἰρημένον κύριον Δεσπότην καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ τὰ ἔσοδα τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ ἤθελον περισσεύσει μετὰ τὰς ἀναγκαίας δαπάνας, ὅτι θὰ τῷ δίδωνται ἐτησίως 20 ἕως 40 χιλιάδες ἄσπρα, ἀναλόγως τῶν διαθεσίμων περισσευμάτων...» Ἂν τώρα ἐπερίσσευσαν ποτέ, τοῦτο εἶναι ἄλλη ὑπόθεσις. Ἀλλ᾿ ἐκ τῶν ἐγγράφων τὰ ὁποῖα ὁ συγγραφεὺς δημοσιεύει, φαίνεται ὅτι ὁ πάσχων Ἀνδρόνικος, πολιορκηθεὶς ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ στερηθεὶς μετὰ τῆς ἐνδοχώρας τῆς δυνατότη-

τος τῆς προμηθείας τῶν τροφοδοσιῶν τῆς πόλεως, ἐστράφη πρὸς τὴν μόνην δύναμιν ἥτις θὰ ἠδύνατο διὰ τοῦ θαλασσίου δρόμου νὰ ἐξασφαλίση τὰ σιτηρὰ τῆς Θεσσαλονίκης, τὴν Ἑνετίαν. Ἡ παράδοσις ὅμως ἐγένετο ἐπὶ ὅροις διατηρήσεως τὸ μὲν τῶν προνομίων τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν τῆς πόλεως ἀρχόντων, τὸ δὲ τῆς ἀμέσου βοηθείας εἰς σῖτον τοῦ λιμώττοντος αὐτῆς πληθυσμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐκ τῆς πείνης ἠναγκάζετο νὰ ἐξέρχεται τῆς πόλεως καὶ νὰ καταφεύγῃ εἰς τὸν πολιορκητὴν καὶ ἐπιδρομέα. Ἀπὸ τὰ αἰτήματα τῶν πρεσβευτῶν τοὺς ὁποίους ἐπανειλημμένως ἔστειλαν πρὸς τὴν μητρόπολιν Ἑνετίαν οἱ Θεσσαλονικεῖς καὶ ἀπὸ τὰς ἀπαντήσεις τῆς προθύμου Γερουσίας, φαίνεται ὅτι μᾶλλον ἐτηροῦντο τὰ ὑπεσχημένα καὶ κατεβάλλετο φροντὶς ν' ἀνακουφίζεται ὁ πάσχων πληθυσμός. Ἀλλὰ τελικῶς ὑπερίσχυσαν τὰ ὅπλα, ἀφοῦ καὶ κατὰ τὴν ἑπταετίαν τῆς ἑνετοκρατίας ἡ μὲν ναυτικὴ ἑνετικὴ δύναμις ἡ διατεθεῖσα διὰ τὴν Θεσσαλονίκην ὑπῆρξε μικρὰ καὶ διαλείπουσα, ἡ δὲ φρουρὰ εἶχεν ἀνάγκην τῶν ὑπηρεσιῶν Τούρκων ἀντιθέτων πρὸς τὸν ἀνεγνωρισμένον Σουλτᾶνον.

Τὰ σχετικὰ πολύτιμα ἔγγραφα ὁ κ. Μέρτζιος ἐδημοσίευσεν ἐν μεταφράσει (μετὰ παραθέσεως φράσεων σημαντικῶν τοῦ πρωτοτύπου) καὶ ἐν φωτοτυπίαις. Τοῦτο νομίζομεν ὅτι εἶναι ἀτυχές. Τὰ ἔγγραφα ταῦτα ἔπρεπε νὰ δημοσιευθοῦν εἰς τὸ βενετολατινικόν των κείμενον, διὰ νὰ εἶναι προσιτὰ εἰς τὸ διεθνὲς ἐπιστημονικὸν κοινὸν τὸ ὁποῖον ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν Μακεδονικὴν ἱστορίαν, καὶ ἐν μεταφράσει, ἐνδεικτικῶς δέ τινα ἐν φωτοτυπίαις. Νῦν, ὡς ἔχουν τὰ πράγματα, τὸ βιβλίον εἰς τὸ σχετικόν του τμῆμα δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ μόνον ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας μελετητὰς ἢ τοὺς ἀπιθάνους ἐκείνους ξένους οἱ ὁποῖοι διὰ τοῦ φακοῦ θ' ἀναγνώσουν τὰ παλαιογραφικὰ κείμενα ἐκ τῶν φωτοτυπιῶν, ἐφ' ὅσον εἶναι ἠσκημένοι εἰς τὴν λατινικὴν παλαιογραφίαν!

Ἀλλὰ τὸ ἐλάττωμα τοῦτο δὲν μειώνει τὴν τεραστίαν σημασίαν τοῦ βιβλίου διὰ τὸ ὁποῖον ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπιστήμη θὰ εἶναι ὑπόχρεως εἰς τὸν ἀκαταπόνητον συλλογέα καὶ ὑπομνηματιστὴν τοῦ ὑλικοῦ κ. Κων. Μέρτζιον.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Νικολάου Τωμαδάκη, *Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400. Ἐν Ἀθήναις 1948, σ. 146.*

Νέον δεῖγμα τῆς ἐξαιρετικῆς φιλοπονίας καὶ ἐπιστημονικῆς αὐτοῦ ἐμβριθείας μᾶς προσέφερε μὲ τὴν ὑπὸ τὸν ὡς ἄνω τίτλον πραγματείαν του ὁ διαπρεπὴς Κρὴς ἱστορικοφιλόλογος κ. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης.

Τὸ ἔργον, τοῦ ὁποίου προτάσσεται λεπτομερὴς βιβλιογραφία, ἀποτελεῖται ἐκ δύο μερῶν. Ἐν τῷ πρώτῳ ἐκτίθενται διεξοδικῶς τὰ τοῦ βίου τοῦ Βρυεννίου, τὸ ἔργον καὶ αἱ ἰδέαι αὐτοῦ, τὰ φιλοσοφούμενα, ἡ πολιτικὴ θέσις καὶ αἱ ἰδέαι, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ ὁ συγγραφεύς, ἀφοῦ προηγουμένως ἐξέθηκε τὰ τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως τῆς Μεγαλονήσου, ἥτις κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐσφάδαζε ὑπὸ τὸ πέλμα τῆς ρωμαϊκῆς τυραννίας, πραγματεύεται περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ δράσεως τοῦ Βρυεννίου ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος τὸ ὁποῖον ἔτρεφεν οὗτος πρὸς τὴν Κρήτην καὶ μετὰ τὴν ἐκ ταύτης ἀναχώρησίν του.

Ἐκτίθενται προσέτι ἐν τῷ Β' μέρει, αἱ σχέσεις τοῦ Βρ. καὶ αἱ συζητήσεις του μετὰ τῶν παποφίλων, ἡ ἠθικὴ κατάστασις τῆς κρητικῆς κοινωνίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀναγράφονται δὲ καὶ διάφοροι λαογραφικαὶ εἰδήσεις. Ἐν ἰδιαιτέρῳ κεφαλαίῳ τοῦ Β' μέρους, τὸ ὁποῖον φέρει τὸν τίτλον «Ἡ Κρητικὴ ἀλληλογραφία τοῦ Βρυεννίου», ἐξετάζονται τὰ πρόσωπα μεθ' ὧν εἶχεν οὗτος ἀλληλογραφίαν, δημοσιεύονται δὲ καὶ τὰ σχετικὰ κείμενα, ὧν δύο τὸ πρῶτον ἔρχονται εἰς τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος. Γίνεται προσέτι λόγος ἐν τῷ Β' μέρει περὶ τῶν κατὰ τὸ 1400 Κρητῶν θεολόγων Ἰωσὴφ Φιλάγρη καὶ Νείλου Δαμιλᾶ, περὶ ὧν ἐλάχιστα ἦσαν γνωστά.

Ἐν τῷ τριτόμῳ διεθνοῦς χρήσεως συγγράμματι τοῦ Κρουμβάχερ, ἅπαξ μόνον ὁ Ehrhard ἀφιεροῖ δύο τρεῖς γραμμὰς περὶ Βρυεννίου ἐν αἷς τὸν χαρακτηρίζει ὡς τὸν «σημαντικώτατον τῶν κατὰ Λατίνων ἀντιρρητικῶν τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Βυζαντίου (Τ. Α', σ. 221). Ἐν δὲ τῷ Γ' τόμῳ (σ. 693) αὐτὸς ὁ Κρουμβάχερ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Βρυεννίου τῇ ὑπὸ τὸν τίτλον «Τίνες αἱ αἰτίαι τῶν καθ' ἡμᾶς λυπηρῶν» περιέχεται σπουδαιοτάτη ὕλη πρὸς γνῶσιν τῆς ἑλληνικῆς μεσαιωνικῆς δεισιδαιμονίας. Ἀλλ' ἂν θὰ ἤθελέ τις νὰ ἱκανοποιήσῃ τὸ κατόπιν τῶν πληροφοριῶν τούτων προκληθὲν ἐνδιαφέρον θὰ προσέκοπτεν εἰς δυσυπερβλήτους δυσχερείας, διότι τὰ ὑφιστάμενα βοηθήματα, τὰ ἀξιολογώτερα τοὐλάχιστον, εἶναι ἐντελῶς δυσπρόσιτα. Ὁ κ. Τ. χαρακτηρίζει ὡς καλὴν τὴν βιογραφίαν τοῦ Βρυεννίου τὴν ὁποίαν ὁ μέγας ἐκεῖνος Εὐγένιος ὁ Βούλγαρις προτάσσει ἐν τῷ πρώτῳ τόμῳ τοῦ ἔργου του «Ἰωσὴφ μοναχοῦ τοῦ Βρυεννίου τὰ εὑρεθέντα», συμπληροῖ δὲ ἐν τοῖς προλεγομένοις τοῦ Γ' τόμου.

Εὐγένιος ὁ Βούλγαρις συνέγραψε τὴν βιογραφίαν τοῦ Βρυεννίου ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκδοθέντων κειμένων. Ἕτεροι ἐρευνηταὶ ἐχρησιμοποίησαν καὶ τὰ ὅσα ἔγραψαν οἱ σύγχρονοι τοῦ Βρ. περὶ αὐτοῦ καλὰ ἢ κακά. Ὁ Τ. ἐχρησιμοποίησε τὰς ἰδίας πηγάς, ἀλλὰ ἐκτὸς τοῦ ὅτι προσεκόμισε νέα σημαντικώτατα στοιχεῖα, ὡς τὰ ἐν τῇ Μεγάλῃ Χρονογραφίᾳ τοῦ Φραντζῆ ὑπάρχοντα, ἐξεμεταλλεύθη πληρέστερον καὶ ἀρτιώτερον τὰς ὑφισταμένας πηγάς, ἀνευρὼν στοιχεῖα τὰ ὁποῖα διέλαθον τὴν προσοχὴν τῶν πρὸ αὐτοῦ ἐρευνητῶν.

Ἐν τῷ Β' κεφαλαίῳ τοῦ πρώτου μέρους παρατίθενται ἐν σσ. 43–52

α') πίναξ ἐκδεδομένων ἔργων τοῦ Βρυεννίου, β') πίναξ ἀνεκδότων αὐτοῦ ἔργων (ἐκ τῶν κωδίκων) καὶ γ') λεπτομερὴς πίναξ ἐμφαίνων τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τοῦ ἔργου τοῦ Βρυεννίου. Ἐν δὲ σσ. 87—92 τοῦ Β' μέρους παρατίθενται οἱ πίνακες τῶν ἔργων τῶν δύο Κρητῶν θεολόγων Φιλάγρη καὶ Δαμιλᾶ, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω.

Περὶ τὸ ὄνομα τοῦ Βρυεννίου ἔχει διαμορφωθῆ ἕνας θρύλος. Παρουσιάζεται ὑπὸ τῶν συγχρόνων του ὡς κάτοχος μυστικοῦ (τὸ ἄληπτον ἀπόρρητον) δυνάμει τοῦ ὁποίου θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ ἀμέσως ἡ ἕνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν. Περὶ τοῦ μυστικοῦ τούτου ποιεῖται λόγον ὁ Τ. ἐν σσ. 9 καὶ 11—15 τοῦ πρώτου μέρους.

Ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος εἶναι τὰ κεφάλαια τοῦ Β' μέρους ὑπὸ τοὺς τίτλους «Ἡ ἔξοδος τοῦ Βρυεννίου ἐκ Κρήτης καὶ τὰ περὶ ἀκολασίας τῶν ἐν Κρήτῃ κληρικῶν» καὶ «Ἠθικὴ κατάστασις τῆς Κρητικῆς κοινωνίας ἐπὶ Βρυεννίου. Λαογραφικαὶ εἰδήσεις». (Βλέπε ἐν προκειμένῳ καὶ τὸ περισπούδαστον ἄρθρον τοῦ ἐν Παρισίοις διαπρεποῦς καθηγητοῦ κ. Λυσάνδρου Οἰκονόμου L'état intellectuel et moral des Byzantins vers le milieu du XIVe siècle d'après une page de Joseph Bryennios», ἐν τῷ τιμητικῷ τόμῳ τοῦ Καρόλου Ντὴλ [1], τὸ ὁποῖον ὑποδεικνύει καὶ ὁ Τ. ἐν τῇ Βιβλιογραφίᾳ του).

Ἐν τῷ συνόλῳ της ἄλλωστε ἡ νέα πραγματεία τοῦ Τ. εἶναι ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος. Οἱ χαρακτηρισμοί του πρὸ πάντων εἶναι ἄξιοι ἰδιαιτέρας προσοχῆς. Ἰδοὺ ἓν παράδειγμα: «Ὁ λόγος τοῦ Βρ. ζωηρὸς καὶ διαυγὴς ποικίλλεται πολλάκις μὲ παρεμβαλλομένους στίχους, αἰνίγματα, ζωηρὰς εἰκόνας. Ἡ προσοχὴ τοῦ μέσου ἀκροατοῦ συγκρατεῖται, ὁ δὲ πτωχότερος τὸν νοῦν, ὁ μὴ δυνάμενος νὰ παρακολουθήσῃ τοὺς μαιάνδρους τῆς Θεολογικῆς διαλεκτικῆς, οὐδὲ νὰ διαστείλῃ μεταφυσικὰς διακρίσεις, θέλγεται ἀπὸ τὴν ὑφὴν τοῦ λόγου καὶ τὰς ἁπλὰς εἰκόνας» καὶ ἐν συνεχείᾳ παραθέτει πρὸς πλήρη κατανόησιν τῶν λεγομένων του χωρία τοῦ Βρ. σχετικά: «οἱ ἐν τοῖς τῶν ἀνθρώπων καρδίαις κρυπτόμενοι λόγοι, ἐοίκασι κερασίοις συνεχομένοις ἐν καλαθίσκοις, ὧν ἑνὸς ἑλκομένου, δύο εὐθὺς συνεφέλκεται· τοῖς δέ, τέτταρα ἔπεισι· καὶ τοῖς, πάντα σχεδὸν ἐπισύρεται...».

Πράγματι ὡς ὁμιλητὴς ὁ Βρ. εἶναι χαριτόβρυτος. Εἰς τὰς ἀρετὰς ταύτας τοῦ Βρ. ἀποβλέπων ὁ Τ. ἐξηγεῖ τὸν πρὸς αὐτὸν ἐνθουσιασμὸν Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως, μᾶς ἀποκαλύπτει ὅμως καὶ τὴν ἰδικήν του αἰσθηματολογίαν: ὅτι δηλαδὴ καὶ ὁ ἰδικός του ἐνθουσιασμὸς ὑπὲρ τοῦ Βρ. ἔχει κίνητρον. Ὁ

[1] Ὁ κ. Λ. Οἰκονόμος, ὡς γνωστόν, ἐβοήθησε τὸν μακαρίτην μέγαν Διδάσκαλόν μου ἐν τῇ συγγραφῇ τοῦ πρώτου τόμου τῆς Μεγάλης Βυζαντινῆς Ἱστορίας του, μετὰ δὲ τοῦ κ. R. Guilland τοῦ διαδεχθέντος τὸν Diehl ἐν τῇ Σορβόννῃ, ἐξέδωκε τὸν δεύτερον τόμον τῆς ἱστορίας ταύτης.

Τ. ἀγαπᾷ, ὡς τοῦτο γίνεται καταδηλον εἰς τὰ συγγράμματά του, ὑπερβολικὰ τὴν ἰδιαιτέραν πατρίδα του Κρήτην, ἐντεῦθεν ὁ ἐνθουσιασμός του ὑπὲρ τοῦ ἐθναποστόλου ὅστις ἔθεσεν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Κρήτης καὶ ἐν αὐτῇ καὶ μακρὰν ταύτης εὑρισκόμενος ὁλόκληρον τὸν πλοῦτον τῶν ἀρετῶν του. Χάρις εἰς τὸν ἐνθουσιασμὸν τοῦτον ἠγαλματώθη νῦν ὁ ἀνδριὰς τοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου, ἡ λαμπρὰ περὶ τούτου Μονογραφία, ἡ ὁποία ἦλθεν εἰς τὸ φῶς, καὶ ἥτις ἐκτὸς τοῦ ὅτι συμπληροῖ μέγα κενὸν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς γραμματολογίας, ἀποτελεῖ καὶ πολύτιμον ἱστορικὸν βοήθημα διὰ τὴν κατανόησιν τῶν θλιβερῶν ἐκείνων χρόνων καθ' οὓς τὸ Ἑλληνικὸν ἠγωνίζετο τὸν περὶ τῶν ὅλων ἀγῶνα.

Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

P a u l L e m e r l e: *Philippes et la Macédoine oriental à l'époque chrétienne et byzantine. Τόμος Α' κείμενον εἰς μέγα σχῆμα ἐκ σελ. 568, τόμ. Β', λεύκωμα μετὰ 82 πινάκων. Paris, 1945 (ἔκδ. ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Γαλλικοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ὡς 158ον τεῦχος τῆς Bibliothèque des écoles Françaises d'Athènes et de Rome).*

Πολυτελὴς ἔκδοσις, ἀξιολογωτάτη τῷ ὄντι συμβολὴ εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν καὶ Βυζαντινὴν τέχνην τῆς Μακεδονίας, περὶ τῆς ὁποίας, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ συγγραφεὺς ἐν τῷ προλόγῳ του, δὲν ὑπάρχει εἰσέτι συνολικὸν ἔργον, πλὴν τῶν περὶ Θεσσαλονίκης καὶ Ἄθω μονογραφιῶν.

Τὸ ἔργον του ὁ συγγραφεὺς διαιρεῖ εἰς δύο μεγάλα μέρη: *τὸ ἱστορικὸν* καὶ *τὸ ἀρχαιολογικόν*. Εἰς τὸ πρῶτον ὁ συγγραφεὺς διεξέρχεται μὲ ἀκριβῆ γνῶσιν τῶν πηγῶν 1) τὰ κατὰ τὸν Παῦλον καὶ τὰς συνδεομένας μὲ αὐτὸν παραδόσεις, 2) τὴν ἱστορίαν τῶν Φιλίππων ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅπου παρατίθενται καὶ αἱ χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ τῶν Φιλίππων καὶ τὸ περίφημον κεχαραγμένον εἰς τὴν πύλην τῆς πόλεως κείμενον τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ἀβγάρου, 3) τὴν ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος μέχρι τῆς Φραγκοκρατίας ἱστορίαν τῶν Φιλίππων καὶ τῆς Ἀν. Μακεδονίας μὲ πλούσιον βιβλιογραφικὸν ὑλικὸν διὰ τὰς σλαβικὰς κατὰ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἐπιδρομὰς (ἐκτενὲς κεφάλαιον μὲ τὰς γνωστὰς ἀντιμαχομένας γνώμας), 4) τὴν ἱστορίαν τῆς Τουρκοκρατίας, λίαν ἐκτενῆ, καὶ τέλος 5) τὰ κατὰ τὸν μητροπολιτικὸν Θρόνον τῶν Φιλίππων ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ὑπαγωγῆς του εἰς τοὺς Πάπας καὶ ἔπειτα εἰς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην μέχρι τοῦ ἔτους 1721, ὅτε ἡ ἕδρα μετετέθη εἰς Καβάλαν. Ἀλλὰ περὶ τοῦ ἱστορικοῦ τούτου μέρους τὸν λόγον ἔχουν οἱ ἱστορικοί.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος, τὸ ἀρχαιολογικόν, ὅπερ κυρίως ἐνδιαφέρει τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὴν παλαιοχριστιανικὴν τέχνην, ἐξετάζονται διὰ μακρῶν τὰ δύο παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῶν Φιλίππων: ἡ δι᾽ ἀνασκαφῶν ἀποκαλυφθεῖσα ἐπὶ τοῦ ὑψώματος παρὰ τὸ ἀρχαῖον θέατρον τρίκλιτος μετὰ ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ χρονολογουμένη ὑπ᾽ αὐτοῦ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνος (περὶ τῷ 500 μ.Χ.) καὶ ὁ παρὰ τὴν ἀγορὰν ἐλλιπέστατα μέχρι σήμερον μελετηθεὶς παλαιοχριστιανικὸς τρουλλωτὸς ναός, τοῦ ὁποίου διασῴζονται λείψανα τῶν μεγάλων λιθίνων πεσσῶν καὶ τῆς προσόψεως.

Τὰ δύο μνημεῖα ἀνεσκάφησαν ἐξαντλητικῶς ὑπὸ τοῦ κ. L., ἅπαντα δὲ τὰ εὑρήματα ἐφωτογραφήθησαν καὶ ἐσχεδιάσθησαν κατὰ τρόπον τέλειον, ἐκδοθέντα εἰς ἰδιαίτερον Λεύκωμα μεθοδικώτατα κατατεταγμένον μὲ κατάλογον εἰς τὸ τέλος ὅλων τῶν εὑρημάτων ἐν μικρῷ σχεδίῳ.

Ἦσαν δὲ ἄξιοι τῆς ὑποδειγματικῆς αὐτῆς ἐκδόσεως οἱ ναοὶ τῶν Φιλίππων, διότι ἀμφότερα τὰ μνημεῖα πλουτίζουν τὴν ἱστορίαν τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς μὲ δύο ἀξιόλογα μέλη: ἡ μὲν ἀποκαλυφθεῖσα Βασιλική, ἡ συνδεομένη μὲ τὰς περὶ τῆς φυλακίσεως τοῦ Παύλου παραδόσεις, ἀποτελεῖ δεῖγμα τοῦ βασιλικοῦ τύπου μετ᾽ ἐγκαρσίου κλίτους καὶ προσκτισμάτων εἰς τὴν τελείαν αὐτοῦ ἀνάπτυξιν, ὁ δεύτερος δὲ ναὸς ἀνήκει εἰς ἰδιαζούσης σημασίας ὅμιλον ναῶν, ἐν οἷς γίνεται προσπάθεια τῆς στεγάσεως τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον καὶ συνδυασμοῦ τοῦ συστήματος τῆς βασιλικῆς μὲ τρουλλωτὸν ναόν.

Τῶν δύο μνημείων γίνεται λεπτομερὴς περιγραφὴ καὶ ἑρμηνεία, ἐπιχειροῦνται δὲ ἀποκαταστάσεις τῆς ἀρχικῆς αὐτῶν μορφῆς. Ἐκτενέστατα ἰδίως ἐκτίθενται τ᾽ ἀφορῶντα εἰς τὴν Βασιλικὴν καὶ τὰ μέρη αὐτῆς. Δὲν περιορίζεται δὲ ὁ σ. εἰς τὴν ἔκθεσιν καὶ ἀξιοποίησιν τοῦ νέου ὑλικοῦ διὰ συγκρίσεων πρὸς συναφῆ μόνον παράλληλα, ἀλλὰ ἐκτείνεται καὶ εἰς ὅλα τὰ μέχρι τοῦδε γραφέντα περὶ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν μὲ εὐρυτάτην βιβλιογραφίαν.

Εἰς τὰς μακρὰς αὐτὰς παρεκβάσεις γίνονται ἀξιόλογοι παρατηρήσεις, πλὴν ὅμως ἀφ᾽ ἑνὸς δὲν ἀποφεύγονται γνωσταί, καὶ μάλιστα γνωστόταται, ἀπόψεις, ἀφ᾽ ἑτέρου ἀπορρίπτονται πολλάκις γνῶμαι στηριζόμεναι ἐπὶ ἐνδείξεων ἢ σαφῶν μαρτυριῶν, χωρὶς νὰ προσάγωνται καὶ ἀνάλογα ἐπιχειρήματα.

Θὰ ἀναφέρω μερικὰ παραδείγματα:

Εἰς τὰ ἀφορῶντα τὰ διαμερίσματα τοῦ βαπτιστηρίου, παρὰ τὰς ῥητὰς πληροφορίας τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων περὶ ἐξωτέρου καὶ ἐσωτέρου οἴκου, παρὰ τὰ πολλὰ παραδείγματα τῶν μνημείων ἅτινα παρουσιάζουν δύο καὶ τρία διαμερίσματα καὶ παρὰ τὴν φύσιν τῆς τελετῆς τὴν ἀπαιτοῦσαν τὰ διαμερίσματα ταῦτα, ὁ σ. δὲν τὰ δέχεται, ἀπὸ μίαν τάσιν πρὸς τυποποίησιν, τὴν ὁποίαν ἀκριβῶς τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα ἀποδεικνύουν ἀνύπαρκτον.

Ἀμφισβητεῖ τὴν κατάδυσιν εἰς τὴν τελετὴν τοῦ βαπτίσματος τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ δέχεται τὸν ῥαντισμόν, διότι εὑρίσκει ὅτι αἱ ἐξ ἀνασκαφῆς ἐλθοῦσαι εἰς φῶς κτισταὶ κολυμβῆθραι δὲν παρουσιάζουν ἀρκετὸν βάθος. Δὲν λαμβάνει ὅμως ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι αὗται δὲν σῴζονται ὁλόκληροι ἀλλὰ μόνον εἰς τὰ κατώτερα αὐτῶν μέρη, ἡ δὲ συνέχισίς των ὑπὲρ τὸ ἔδαφος εἶναι ἀναντίρρητος· ἄλλωστε ἡ παρατηρουμένη διοχέτευσις ὕδατος διὰ σωλήνων εἰς τὰ βαπτιστήρια εἶναι σαφὲς μαρτύριον τῆς χρησιμοποιήσεως μεγάλης ποσότητος ὕδατος. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν μετά τινος ἐνδοιασμοῦ πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὸ ὡς βαπτιστήριον ὑπὸ τοῦ L. φερόμενον πρόσκτισμα ἀριστερὰ τῆς Βασιλικῆς τῶν Φιλίππων, ὡς στερούμενον κτιστῆς κολυμβήθρας καὶ σωλήνων διοχετεύσεως ὕδατος. Ἀφ᾽ ἑτέρου ὁ κ. L. χαρακτηρίζει ὡς βαπτιστήριον τὸ πρόσκτισμα νοτίως τῆς Βασιλικῆς Β. Νέας Ἀγχιάλου, ἐνῷ προσάγονται ὑπ᾽ ἐμοῦ ὡρισμέναι ἐνδείξεις δηλοῦσαι ὅτι πρόκειται περὶ ἑστίας.

Τὰ ἐρειπωμένα μνημεῖα δὲν παρέχουν βεβαίως πασιφανῆ τεκμήρια ἀλλ᾽ ἁπλῶς ἐνδείξεις, τὴν σημασίαν τῶν ὁποίων πρέπει νὰ σταθμίζῃ καταλλήλως ὁ ἐρευνητής, διακρίνων τὸ οὐσιῶδες ἀπὸ τὸ ἐπουσιῶδες, διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς ὀρθὰ συμπεράσματα. Διὰ τὴν ἀποκατάστασιν λ.χ. τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ αἰθρίου τῆς β. τῶν Φιλίππων, ὅπου ὑπάρχουν μικραὶ κόγχαι τῶν κρηνῶν ἑκατέρωθεν μεγάλης κόγχης, δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ παραβλέπεται ἡ ἔνδειξις, τὴν ὁποίαν παρέχει ὡς ἐκ τῆς θέσεώς του καὶ τοῦ μεγέθους του ὁ ἡμικυκλικὸς χῶρος τῆς κεντρικῆς κόγχης. Ὁ σ. τὸν ἀποκαθιστᾷ εἰς τρόπον ὥστε νὰ στερῆται οἱασδήποτε λειτουργίας τὸ μέρος τοῦτο, τοποθετῶν εἰς τὸ μέσον δύο κίονας οὐδὲν ἐξυπηρετοῦντας ἀλλὰ μόνον φράσσοντας τὸν χῶρον, ἐπειδὴ εὗρε τὸ ἄνωθεν τῶν ὑποθετικῶν κιόνων τοποθετούμενον μάρμαρον φέρον γλυφὰς ἀπὸ τὰ τρία αὐτοῦ μέρη. Οὐδεμία ἀμφιβολία χωρεῖ ὅτι εἰς τὸν ἡμικυκλικὸν χῶρον τῆς κεντρικῆς μεγάλης κόγχης ἦτο τοποθετημένη ἡ κυρίως φιάλη, ἤτοι ἡ μεγάλη μαρμαρίνη λεκάνη, εἰς ἣν ἐνίπτοντο συγχρόνως πολλοί.

Ὁ σ. ἀποκρούει διαρρήδην τὸν ὅρον καὶ τὴν ὕπαρξιν δευτέρου νάρθηκος ἢ ἐξωνάρθηκος εἰς τὰς βασιλικὰς τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Δὲν δυνάμεθα ὅμως ν᾽ ἀρνηθῶμεν τὰ πράγματα. Βασιλικαὶ μὲ δεύτερον κλειστὸν ἢ ἀνοικτὸν νάρθηκα ὑπάρχουν εἰς σειρὰν μνημείων, ὅσον καὶ ἐὰν ὁ συγγραφεὺς προσπαθῇ νὰ τὰς περιορίσῃ. Ἡ Βασιλικὴ τῆς Ἐρεσσοῦ ἐτέθη πράγματι ἐκ παραδρομῆς εἰς τὸ περὶ βασιλικῶν ἔργον μου, δὲν μειώνει ὅμως τὸν ἀριθμὸν τῶν μνημείων διότι ἐτέθη ἀντὶ τῆς Βασιλικῆς τῆς Τούμπας Θεσσαλονίκης, τὴν ὁποίαν ὁ σ. δὲν ἀναφέρει· ὁ δὲ ἐξωνάρθηξ τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου ὄχι ὅτι δὲν συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν νάρθηκα, τοῦτο θὰ ἦτο ἀκατανόητον, ἀλλ᾽ ἀνευρέθη κάτωθεν τοῦ δαπέδου καὶ δὲν γνωρίζομεν ποῦ ἀκριβῶς ἦσαν αἱ θύραι.

Ὁ ὅρος πρόπυλον ἢ προπύλαιον διὰ τοὺς ἀνοικτοὺς ἐξωνάρθηκας δὲν εἶναι ὅλως ἀπαράδεκτος καὶ μάλιστα εἶναι ἀρχαῖος. Δύναται ὅμως ἡ χρῆσις αὐτοῦ νὰ φέρῃ σύγχυσιν, νὰ θεωρήσωμεν δηλ. ὅτι περιορίζεται οὗτος πρὸ

τῆς πύλης καὶ οὐχὶ καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ. Οἱ ἀνοικτοὶ ἐξωνάρθηκες συνεχίζονται ἄλλως τε καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν (λ.χ. οἱ ναοί: ἁγ. Θεοδώρου Κιλισὲ – Κωνσταντινουπόλεως, ἁγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης κλπ.). Ἑπομένως ὁ ὅρος εἶναι προτιμότερον νὰ εἶναι ὁ αὐτὸς διὰ τὰ αὐτὰ πράγματα.

Ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν καὶ τὴν χρῆσιν τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους (transepte)—ζητήματα, ἅτινα διὰ μακρῶν ἐξετάζει παραθέτων πάσας τὰς ἐξενεχθείσας γνώμας (σελ. 375–389)—ὁ κ. L. δὲν δέχεται τὴν ἐπὶ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν καὶ τῆς Διαθήκης στηριζομένην γνώμην μου ὡς παστοφορίων καὶ τὰ ὑπ' ἐμοῦ προσαγόμενα παραδείγματα, διότι δὲν εὑρίσκει ἀρκετὴν τὴν μαρτυρίαν οὔτε πειστικὰ τὰ παραδείγματα, μὴ λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονός, ὅτι, ἐφ' ὅσον ῥητῶς ἀναφέρουν αἱ Διαταγαὶ ὅτι ὁ ναὸς πρέπει νὰ ἔχῃ «ἐξ ἑκατέρων τῶν μερῶν τὰ παστοφόρια πρὸς ἀνατολὴν» καὶ διαγράφει τὴν χρῆσιν των («εἰσφερέτωσαν τὰ δῶρα εἰς τὰ παστοφόρια»), γνωρίζομεν δὲ ὅτι ἡ συριακὴ λειτουργία ἐχρησίμευσεν ὡς βάσις τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς, δὲν δυνάμεθα ὡς τοπικὴν μόνον διάταξιν τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ νὰ τὰ ἐννοήσωμεν ἀλλ' ὡς ἀναγκαῖον συμπλήρωμα αὐτοῦ, ὅπερ δυνατὸν νὰ μὴ κατέχῃ πανταχοῦ στερεότυπον θέσιν, ἀλλ' εἰς τὰς μετ' ἐγκαρσίου βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος εὑρίσκει τὴν πλέον ἁρμόζουσαν ἐντὸς τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, τοῦτο μᾶλλον καθόσον εἰς ταύτας δὲν ἀπαντῶσι συνήθως τὰ ἔξωθεν τῆς ἀψῖδος προσκολλώμενα διαμερίσματα.

Ὡς πρὸς τὴν θέσιν τέλος τῆς Βασιλικῆς τῶν Φιλίππων ἐν σχέσει πρὸς τὰ λοιπὰ μνημεῖα τῆς Βασιλικῆς μὲ ἐγκάρσιον κλῖτος, γίνονται διεξοδικαὶ ἔρευναι εἰς ὅλας τὰς περιοχὰς καὶ ὅλα τὰ εἴδη, διαφεύγει ὅμως τὸν κ. L. ἡ μία καὶ μόνη στενὴ σχέσις πρὸς τὴν γειτονικὴν Βασιλικὴν τοῦ ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, τὴν ὁποίαν οὗτος, παρασυρθεὶς ἀπὸ μίαν γνώμην τοῦ ἀρχιτέκτονος Ζάχου ὅτι εἶναι σταυρόσχημος, λαμβάνει ἐλάχιστα ὑπ' ὄψιν, ὑπερτιμῶν τὰς δημιουργικὰς δυνάμεις τῆς δευτερευούσης πόλεως τῶν Φιλίππων.

Εἰς τὴν μελέτην τοῦ δευτέρου ναοῦ αἱ περιγραφαὶ μερῶν καὶ μελῶν αὐτοῦ περιορίζονται, δίδεται δὲ μεγαλυτέρα θέσις εἰς τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον, εἰς τὴν σύγκρισιν μὲ συναφῆ μνημεῖα τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον καὶ εἰς τὸ ἐπίμαχον ζήτημα τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ ναοῦ. Εὑρίσκω ὅτι, εἰς τὰ κύρια σημεῖα, σύγκρισις καὶ ἀποκατάστασις δὲν ἱκανοποιοῦν. Ἡ συσχέτισις μὲ τὴν ἁγ. Εἰρήνην Κωνσταντινουπόλεως, τὴν ὁποίαν ὁ L. λαμβάνει ὡς πρότυπον καὶ διὰ τὴν ὅλην ἀποκατάστασιν, εἶναι ὡς πρὸς τὰ οὐσιώδη ἀτυχής. Εἰς μὲν τοὺς Φιλίππους ὑπῆρχον τὰ δύο συστήματα, τρουλλωτὸς καὶ Βασιλικὴ χωριστά, τὸ ἓν πρὸς ἀνατολάς, τὸ ἕτερον πρὸς δυσμάς, ἐνῷ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγ. Εἰρήνης (ὅπως εἶναι σήμερον καὶ ὅπως φαίνεται νὰ τὸν προτιμᾷ καὶ ὡς ἀρχικὸν) τὸ σύστημα τῆς Βασιλικῆς δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ ἐπαναλαμβάνεται δὶς τὸ σύστημα τοῦ τρουλλωτοῦ. Ἂν πάλιν δεχθῶμεν τοὺς

τρούλλους τῆς ἁγ. Εἰρήνης μεταγενεστέρους (τοῦ 8ου αἰ.), ὀρθὴν δὲ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Georg εἰς τύπον Ἰουστινιανείου Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον, ἤτοι μὲ ἕνα τροῦλλον ἰσορροποῦντα μεταξὺ δύο καμαρῶν καὶ κατὰ μῆκος ὅλου τοῦ ναοῦ διώροφα καμαρωτὰ πλάγια κλίτη, καὶ πάλιν οὔτε στενὴ ἀλλ' οὔτε καὶ μακρυνὴ συσχέτισις ὑπάρχει.

Ὁ δεύτερος ναός, πρὸς τὸν ὁποῖον γίνεται παραλληλισμός, ὁ τοῦ Μιριαμλὶκ Μ. Ἀσίας, φαίνεται ἐκ πρώτης μόνον ὄψεως ὅμοιος, ὡς ἐκ τῆς θέσεως τοῦ τρούλλου εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ ναοῦ, ἐκ τῆς κατασκευῆς του ὅμως σχετίζεται οὗτος πολὺ περισσότερον πρὸς τὴν Ἰουστινιάνειον ἁγ. Εἰρήνην καὶ οὐχὶ πρὸς τὸν τῶν Φιλίππων, διότι εἰς τὸν μικρασιατικὸν ναὸν ὁ τροῦλλος ἰσορροπεῖ ὅπως εἰς τὴν ἁγ. Εἰρήνην μεταξὺ δύο καμαρῶν, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ πρὸς ἀνατολὰς παρὰ τὴν ἀψῖδα καμάρα εἶναι περισσότερον περιωρισμένη, ἡ δὲ πρὸς δυσμὰς περισσότερον ἀνεπτυγμένη, τὰ δὲ διώροφα κλίτη ἐκτείνονται ὁμοίως καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ. Καταλήγομεν ἄρα εἰς συμπέρασμα ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον, ὅτι δηλαδὴ ὁ ναὸς τῶν Φιλίππων εἶναι παράδειγμα τῶν προσπαθειῶν τῆς ἐπαρχίας νὰ ἐφαρμόσῃ συνδυασμὸν τῶν δύο συστημάτων, χωρὶς νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ λύσις τῆς πρωτευούσης. Ἐξ ἄλλου ἡ ἐπαρχιακὴ ἀδυναμία μαρτυρεῖται εἰς τὰς ὀρθῶς ὑπὸ τοῦ σ. παρατηρουμένας χονδροειδεῖς ἀδεξιότητας εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ τρούλλου καὶ εἰς τὸν μὴ ὑπολογισμὸν τῶν ὠθήσεων, ἐξ οὗ πιθανῶς καὶ προῆλθε ἡ κατακρήμνισις αὐτοῦ πρὶν ὁ ναὸς συμπληρωθῇ τελείως.

Καὶ τώρα ἔρχεται τὸ ἐρώτημα: πῶς οἱ τεχνῖται, οἱ ὁποῖοι δὲν κατώρθωσαν νὰ στηρίξουν τὸν εἰς τετράγωνον ἐμβαδὸν ὑψούμενον τροῦλλον, μολονότι οὗτος εἰς τὰ δύο πλάγια ἐπωμίζετο καλῶς ἐπάνω εἰς καμάρας, ἐπέτυχον νὰ στηρίξουν δεύτερον θόλον μεγαλυτέρων διαστάσεων ἐπὶ ὀρθογωνίου ἐμβαδοῦ καὶ μὲ ἀσθενῆ τὴν ἐκ τῶν πλαγίων ὑποστήριξιν;

Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὸ δυτικὸν τοῦτο μέρος τοῦ ναοῦ, δηλ. τὴν Βασιλικήν, ξυλόστεγον καὶ οὐχὶ θολωτὴν—ὅπως ἀποκαθιστᾷ ἄνευ ἐνδοιασμοῦ αὐτὴν ὁ κ. L. Τὴν ξυλίνην στέγην μαρτυροῦν πολλοὶ λόγοι, ὅπως ἡ μὴ εὕρεσις κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς οὐδενὸς λειψάνου τοῦ ὑποτιθεμένου θόλου, αἱ πολὺ ἐπιμήκεις διαστάσεις τοῦ ὀρθογωνίου, ἡ κάλυψις τοῦ ὁποίου διὰ σταυροθολίου ἢ πεπιεσμένου θόλου δὲν ἔχει οὐδὲν ἄλλο παράλληλον εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τέλος οἱ ἀσθενέστεροι δυτικοὶ ἀκραῖοι πεσσοί, διαπεπλασμένοι οὐχὶ ὡς κυβικὰ συμπαγῆ σώματα, ὅπως οἱ πεσσοὶ τοῦ τρούλλου, καὶ ἐπὶ πλέον ἐστερημένοι τῆς ἰδιαιτέρας ἐκείνης ὑποθεμελιώσεως ἐξ ὀγκωδῶν ἀντερεισμάτων, τὴν ὁποίαν ὁ κ. L. παρετήρησεν παραπλεύρως τῶν τεσσάρων πεσσῶν τοῦ τρούλλου. Ἀρκεῖ νὰ λάβωμεν ὡς παράδειγμα τοὺς ὀγκωδεστάτους πεσσοὺς τῆς ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης διὰ νὰ σταθμίσωμεν πόσην δυσκολίαν καὶ κατὰ τὸν 8ον ἀκόμη αἰῶνα ἀντιμετώπιζεν ἡ ἐπαρχία εἰς τὴν στήριξιν μεγάλων διαστάσεων θόλων.

Ἐφ' ὅσον οἰκοδομικῶς ἡ στέγασις τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ διὰ θόλου εἶναι ἀπαράδεκτος, οἱ αἰσθητικοὶ ἐνδοιασμοὶ ἔρχονται εἰς δευτέραν μοῖραν καὶ μάλιστα εἰς ναόν, ὁ ὁποῖος ἐπιδεικνύει λίαν ἀκαλαίσθητον λύσιν εἰς τὸ χαμηλότερον καὶ στενώτερον τῶν ἄλλων ἀνατολικὸν τόξον τοῦ τρούλλου. Ἀποκαθιστῶντες λοιπὸν τὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ ναοῦ ξυλόστεγον, ἔχομεν πρὸ ἡμῶν ἐπαρχιακὸν τύπον τρουλλαίας Βασιλικῆς, τῆς ὁποίας μόνον γνωστὸν παράλληλον μνημεῖον μέχρι τοῦδε εἶνε ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἰλισσοῦ ἀλλ' εἰς μορφὴν πρωϊμωτέραν. Ὁ ναὸς τῶν Φιλίππων ἀποτελεῖ ἓν βῆμα περαιτέρω ἐξελίξεως τοῦ Ἀθηναϊκοῦ μνημείου καὶ φέρει μεγαλυτέραν ἰσορροπίαν εἰς τὰς ἀναλογίας τῶν δύο παραλλήλως ὑπαρχόντων συστημάτων.

Ἀλλ' ἐνῷ εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ὁ ναὸς τῶν Φιλίππων δὲν ἀκολουθεῖ τὴν πρωτεύουσαν, ἀναντιρρήτως μιμεῖται οὗτος εἰς τὸν γλυπτικόν του διάκοσμον τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως. Ἐδῶ ὅμως ὑπάρχει ἄλλη ἀντίρρησις. Ὁ κ. L. κάμνων τὴν σύγκρισιν τῶν κιονοκράνων τῶν δύο ναῶν, συμπεραίνει ὅτι τὰ τῶν Φιλίππων ἐμφανίζουν περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ ἐπιθηματοειδοῦς τύπου, διότι, ἀπαλλαγέντα ἀπὸ τὰς ἀνωφελεῖς ἕλικας τῶν κιονοκράνων τῆς ἁγίας Σοφίας, διαμορφώνουν καθαρὸν τὸν τύπον τοῦ ἐπιθηματοειδοῦς, εἰς τὴν παρατήρησιν δὲ αὐτὴν στηρίζει τὴν ἀκριβεστέραν χρονολογίαν τοῦ ναοῦ «οὐχὶ πλέον εἰς τὸν 6ον αἰῶνα, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ κάτοψις καὶ ἡ κατασκευή, ἀλλὰ εἰς τὸ δεύτερον τέταρτον τοῦ 6ου αἰῶνος». Ἀλλ' ὁ τύπος τοῦ ἐπιθηματοειδοῦς δὲν διαπλάσσεται οὔτε τὸ πρῶτον εἰς τοὺς Φιλίππους, οὔτε κατὰ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰῶνος, ἀλλὰ τὸν 5ον αἰῶνα, ἐπὶ τῆς ἐποχῆς δὲ τοῦ Ἰουστινιανοῦ συναντᾶται εἰς τὸν ναὸν τοῦ Σεργίου καὶ Βάκχου (βλ. Kautz, Πίν. 37 No 587). Ὁμοίως εἰς τὸν διάκοσμον τῶν κιονοκράνων ἐκ φύλλων ἀκάνθου δὲν ὑπάρχει διαφορὰ ἐξελίξεως, ὡς δέχεται ὁ σ., ἀλλὰ διαφορὰ ἐκτελέσεως καὶ τεχνοτροπίας. Μιμοῦνται τὰ πρότυπα τῆς ἁγ. Σοφίας, ἀλλὰ δὲν ἀποδίδουν οὔτε τὸν πλοῦτόν των (διαφορετικὰ ἐκεῖνα ἀπὸ τὰς δύο ὄψεις) οὔτε τὴν λεπτότητα τῆς ἀκάνθου, οὔτε τὸ λύγισμα τῶν φύλλων· τὸ ἐπαρχιακὸν ἔργον εἶνε ἁπλούστερον καὶ ξηρότερον. Ἑπομένως τίποτε δὲν ἐμποδίζει νὰ χρονολογήσωμεν καὶ τὸν ναὸν τῶν Φιλίππων εἰς τὴν Ἰουστινιάνειον ἐποχήν, ὅπως μάλιστα ἀπαιτεῖ τοῦτο ὁ ἀρχιτεκτονικός του τύπος.

Κατὰ ταῦτα καὶ τὰ γενικὰ συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν θέσιν τῶν δύο ναῶν τῶν Φιλίππων εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀστοχοῦν. Ἡ μὲν Βασιλικὴ μὲ τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος δὲν ἔχει τὰς τιμὰς τῆς πρωτοτυπίας τοῦ τύπου, ἀλλὰ μιμεῖται τὸν ναὸν τοῦ ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ δὲ Βασιλικὴ μὲ τροῦλλον ὄχι μόνον δὲν σχετίζεται ἀμέσως πρὸς τὴν σχολὴν τῆς πρωτευούσης, ἀλλὰ ἀγνοεῖ καὶ τὰς λύσεις της, εἶναι δὲ μαρτύριον τοῦ μέτρου τῆς ἐπαρχιακῆς συμβολῆς εἰς τὸν μεταβατικὸν αὐτὸν τύπον.

Παρὰ τὰς παρατηρήσεις ταύτας, τὸ ἔργον τοῦ κ. Lemerle, πλουτίζει σπουδαίως τὴν ἔρευναν τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς θίγον πάμπολλα προβλήματα αὐτῆς, ἅτινα ἐξονυχιστικῶς ἐξετάζει λαμβάνων ὑπ' ὄψιν πηγὰς καὶ ἅπαντα τὰ μνημεῖα. Τὸ ἔργον εἶναι πλῆρες ἀπὸ ἀπόψεως κριτικῆς καὶ βιβλιογραφίας θέλει δὲ χρησιμεύσει ὡς πολύτιμον βοήθημα διὰ τοὺς ἀσχολουμένους περὶ τὴν Βυζαντινὴν τέχνην.

Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

André Grabar, Martyrium (Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétienne antique) Collège de France, Paris 1946 (Δύο τόμοι I κείμενον: ἀρχιτεκτονικὴ σελ. 638, II εἰκονογραφία σελ. 402 καὶ ἰδιαίτερον λεύκωμα μετὰ 70 πινάκων Γ.Α.Σ.

Τὸ ἔργον θὰ κριθῇ εἰς τὸν προσεχῆ τόμον τῆς Ἐπετηρίδος.

Franz Dölger, Aus den Schatzkammern des heiligen Berges. 115 Urkunden und 50 Urkundensiegel aus 10 Jahthunderten, im Auftrage und mit Unterstützung der bayerischen Akademie der Wissenschaften herausgegeben. Textband S. 363 in 4o, München Verlag (bisher F. Bruckmann). Taffelband. 128 Taffeln. Druck der Taffeln bei E. Schreiber.

Τὸ ἔργον θὰ κριθῇ εἰς τὸν προσεχῆ τόμον τῆς Ἐπετηρίδος.

ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΙΣ ΕΙΣ ΣΕΛ. 187

Συνομιλήσας μετὰ Φαρασιωτῶν, ἔμαθον ὅτι λέγεται ὑπ' αὐτῶν *«ἔβγαλε τα τοὺ φορένκε τὸ ρουχο»*, καθὰ ἀκριβῶς ὑπὸ τῶν Ποντίων λέγεται *«ξέβαλε τὸ φόρυνε τὸ ροῦχο»*. Κατὰ ταῦτα ὅ,τι εἶναι τὸ Ποντιακὸν *τὸ* εἰς τὴν φρ. *«τὸ φόρυνε τὸ ροῦχο»* εἶναι καὶ τὸ Φαρασαϊκὸν *τοὺ* εἰς τὴν φρ. *«τοὺ φορένκε τὸ ροῦχο»*. Δὲν πρόκειται ἄρα περὶ ἐπιρρήματος *τοῦ*, ἀλλὰ περὶ τῆς ἀντωνυμίας *τὸ* ἀναφορικῶς λαμβανομένης. Ἀλλὰ περὶ τούτου θὰ ἐπανέλθωμεν.

Ἐν σελ. 182 κ.ἑ. πλὴν τοῦ ἀντικειμένου, καὶ ἐμπρόθετοι προσδιορισμοὶ ἐκφέρονται κατ' ὀνομαστικήν, ὡς ἐκ τῶν καταλεγομένων παραδειγμάτων γίνεται φανερόν.

ΒΑΣ. ΦΑΒΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

'Εν τῇ κατωτέρω βιβλιογραφίᾳ ἀναγράφονται αἱ μελέται καὶ τὰ ἔργα τὰ δημοσιευθέντα κατὰ τὸ 1948 ὑπὸ 'Ελλήνων ἑλληνιστὶ ἢ εἰς ξένας γλώσσας καὶ σχετιζόμενα μὲ τὸν ὑπὸ τοῦ περιοδικοῦ ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

ΓΛΩΣΣΑ — ΙΣΤΟΡΙΑ — ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ — ΘΕΟΛΟΓΙΑ — ΤΕΧΝΗ

'Αβέρωφ Εὐαγγ. 'Η πολιτικὴ πλευρὰ τοῦ Κουτσοβλαχικοῦ ζητήματος. 'Αθήνα 1948 Σελ. 204+14.

† ***'Αγαθαγγέλου Κυδωνιῶν.*** Ναοὶ Γαλατᾶ. ('Ορθοδοξία, ἔτος ΚΓ', σ. 111 - 116).

» » Σελίδες. ("Ενθ' ἀν. σ. 116 - 120, 190 - 195).

'Αγαπητίδη Σωτηρ. 'Ο πληθυσμὸς τῆς Δωδεκανήσου. (Δωδεκανησιακὴ 'Επιθεώρησις, ἔτος Β', σ. 83 - 89).

'Αγαπίδη 'Ιωάνν. 'Ελληνικαὶ Εὐαγγελικαὶ κοινότητες τοῦ Πόντου. Θεσσαλονίκη, 1948 Σελ. 93, μετ' εἰκόνων καὶ ἑνὸς χάρτου.

'Αγγελομάτη Χρίστου. Τὸ Καστελλόριζο στὰ 1815. (Ναυτικὴ 'Ελλάς, ἔτος 21ον, τεῦχ. 193, σ. 6.

» » Πρωτοπόροι τοῦ Δημοτικισμοῦ στὸ Βυζάντιο. ('Ελληνικὴ Δημιουργία, τόμ. Α', σ. 110 - 113, 190 - 193, 330 - 332, 412 - 415, 530 - 533, 658 - 659, 722 - 724, τόμ. Β', σ. 92 - 93, 158 - 160, 288 - 290, 407 - 408).

» » 'Ο Φίνλαιη καὶ ὁ Κόχραν γιὰ τοὺς ἀρχηγοὺς τοῦ 21. ("Ενθ' ἀν. σ. 259 - 262).

'Αθανασιάδου Εὐσταθίου. Παραδόσεις Σάντας. ('Αρχεῖον τοῦ Πόντου, τόμ. ΙΓ', σ. 221 - 227).

'Αλεξάκη 'Ιωάννου. 'Ο Τσουλῆς καὶ τὸ τραγούδι του. (Κρητικὰ Χρονικά, τόμ. Β', σ. 167 - 179).

'Αλιβιζάτου Γερασίμου - Σκλέπα - 'Ιουστινιανοῦ Π. 'Η κατανομὴ τῶν ὁμάδων αἵματος παρ' "Ελλησιν ἀπὸ ἐθνολογικῆς ἀπόψεως μετὰ εἰσαγωγῆς ὑπὸ Γερ. 'Αλιβιζάτου. ('Ελληνικὴ 'Ιατρική, τόμ. 17, σ. 3 - 39).

Almanachos Pierre. Récits Byzantins. Le Caire (1948), pp. 3 - 120.

'Αμάντου Κ. 'Ονόματα βοτάνων. ('Αθηνᾶς, τόμ. 52, σ. 64).

» » Ρήγας Φεραῖος. (Νέα 'Εστία, τόμ. 43, σ. 396 - 400).

» » Συμβολὴ εἰς τὴν ἀνθρωπογεωγραφίαν τῆς Χίου. ('Επετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. ς', σ. 61 - 66).

'Αμαριώτου Μαρίας. "Ενα Πασχαλινὸ ἔθιμο. Τὸ «εὐκολόημα». (Νέα 'Εστία, τόμ. 43, σ. 575 - 577).

'Αναγνωστίδου 'Αντων. "Ενας Τηλιακὸς μητροπολίτης τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. (Δωδεκανησιακὴ 'Επιθεώρησις, ἔτος Β', σ. 166 - 171).

'Αναπλιώτη Γιάννη. 'Η Καλαμάτα καὶ ἡ ἐπανάστασις τοῦ 21. Καλαμάτα 1948 Σελ. 96.

'Ανδρεάδου 'Ιωάνν. 'Ιστορία τῆς ἐν Χίῳ 'Ορθοδόξου 'Εκκλησίας. Μέρος Α'. 'Αθήνῃσι 1948 Σελ. 355 παραρτ. 286+52.

'Ανδρεοπούλου 'Α. 'Η Ταφὴ τοῦ Νεκροῦ. Χρονικὸ τοῦ 43. (Νέα 'Εστία, τόμ. 43, σ. 273 - 274).

'Ανδριωτάκη Κωνστ. "Ηθη καὶ ἔθιμα στὴ Νίσυρο. ('Εφημ. «Καθημερινὴ» 15 'Ιανουαρίου 1948.

'Ανδριώτη Ν. Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῶν Φαράσων. 'Αθήνα 1948 Σελ. 108. [Μουσικὸ λαογραφικὸ ἀρχεῖο. 'Αρχεῖο Μικρασιατικῆς λαογραφίας, τόμ. 4. Καππαδοκία 2].

» » Σημασιολογικὰ καὶ μορφολογικά. ('Αθηνᾶς, τόμ. 52, σ. 224 - 232).

» » 'Η γλῶσσα τοῦ Κάλβου. 'Απάντηση. (Νέα 'Εστία, τόμ. 43, σ. 689 - 696).

'Αντωνιάδου Δεξίππου. Σκυριανοὶ γλωσικοὶ ἰδιωτισμοὶ (περιοδ. Σκῦρος τεῦχ. 5, σ. 117).

† ***'Αντωνιάδου Σωτηρίου.*** 'Η ἑλληνικὴ ἐκπαίδευσις ἐν Φιλιππουπόλει. ('Αρχεῖον τοῦ Θρᾳκικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, τόμ. ΙΓ', σ. 75 - 95).

'Ανωνύμου. 'Η 'Εκκλησία τῆς Κύπρου, ἱστορικὴ ἐπισκόπησις. ('Απόστολος Βαρνάβας, τόμ. Θ', τεῦχ. 7 - 9, σ. 129 - 140).

» » Ρωσσοαγγλογάλλος. "Εκδ. καὶ σχόλια Κ. Θ. Δημαρᾶ. 'Αθῆναι 1948 Σελ. 8.

» » 'Ελληνικὴ νομαρχία ἤτοι λόγος περὶ ἐλευθερίας συντεθεὶς τε καὶ τύποις ἐκδοθεὶς ἰδίοις ἀναλώμασι πρὸς ὠφέλειαν τῶν 'Ελλήνων. "Εκδοσις Β'. Εἰσαγωγὴ καὶ ἐπιμελείᾳ Ν. Τωμαδάκη. 'Αθῆναι 1948 Σελ. 206+κβ'.

» » 'Η πόλις "Ανδαπα. ('Αρχεῖον τοῦ Πόντου, σ. 134 - 136).

'Αποστολίδου Μυρτίλου. Τὰ ὕστατα τῆς Φιλιππουπόλεως ἔτη ἐπὶ Τουρκοκρατίας. ('Αρχεῖον τοῦ Θρᾳκικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, τόμ. ΙΓ', σ. 5 - 73).

† ***'Ατέση Βασιλείου, ἐπισκόπου Ταλαντίου.*** 'Επίτομος ἐπισκοπικὴ ἱστορία τῆς ἐκκλησίας τῆς 'Ελλάδος ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι σήμερον. 'Εν 'Αθήναις 1948 Σελ. 320+ις'.

» » 'Ο πρῴην Σάμου Θεοδόσιος ἐν Σκοπέλῳ. ('Εκκλησία, ἔτος ΚΕ', σ. 308 - 311).

» » 'Αρχιερατικὰ καὶ ἱερατικὰ δικαιώματα κατὰ τὸ ἔτος 1834. ("Ενθ' ἀν. σ. 372 - 373, 386 - 387).

Αὐταγγέλτου 'Επιφανῆ. 'Η τριανδρία τῆς Φιλικῆς. ('Ελληνικὴ Δημιουργία, τόμ. 1, σ. 233 - 256).

Βαγενᾶ Θάνου. 'Ο ἐξοπλισμὸς τῆς Καρτερίας εἰς τὴν 'Ελλάδα. 'Αθῆναι 1948 Σελ. 31. ('Ανάτυπον ἐκ τοῦ 47ου τόμου τῆς Ναυτικῆς 'Επιθεωρήσεως τεῦχ. 207).

Βαγιακάκου Δικαίου. Γενεαλογικὰ τῆς 'Αγγελικῆς Νίκλη—Σολωμοῦ. ('Αθηνᾶς τ. 52 σ. 233 - 243).

» » Συμβολὴ εἰς τὴν γλωσσικὴν βιβλιογραφίαν τῶν ἐτῶν 1939 - 1947 (Λεξικογραφικὸν 'Αρχεῖον 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν τόμ. σ. 142 ἑξ.).

Βακαλοπούλου 'Αποστ. Τὰ 'Ελληνικὰ στρατεύματα τοῦ 1821, ὀργάνωση, ἡγεσία, τακτική, ἤθη, ψυχολογία. Θεσσαλονίκη 1948 Σελ. 304+ια'.

» » Φῆμες καὶ διαδόσεις κατὰ τὴν 'Ελληνικὴ 'Επανάσταση τοῦ 1821. ('Επετηρὶς Φιλοσοφ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τ. ς' σ. 210 - 229).

Βαλέτα Γ. 'Ιστορία τῆς 'Ακαδημίας Κυδωνιῶν. Μέρος Α' 'Η καθιδρυτικὴ περίοδος. 'Αθῆναι 1948 Σελ. 64.

Βαρδαμίδου Εὐ. Ἱστορία τῆς νήσου Μεγίστης (Καστελλορίζου) ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Δωριέων καὶ τοῦ Μίνωος μέχρι τῶν ἡμερῶν μας καὶ τῆς προσαρτήσεως τῆς νήσου εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἀλεξάνδρεια 1948 Σελ. 292.

Βασδραβέλλη Ι. Ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν. Θεσσαλονίκη, 1948 Σελ. 116+η′ (Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη ἀριθ. 8).

Βέη Νίκου. Ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Σεβαστοῦ Κυμινήτου. (Ἀρχεῖον τοῦ Πόντου, τ. ΙΓ′, σ. 211 - 214).

» » Οἱ Βλαχογιανναῖοι τοῦ Ἔπαχτου. (Νέα Ἑστία Χριστουγ. τεῦχ. 1948, σ. 86 - 91).

» » Ὁ Ἀντρέας Κάλβος κι ὁ Γ. Σωτηριάδης. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, σ. 47 - 62).

Βήτα Ἀχιλλ. Τό νόημα τοῦ ριζοσπαστικοῦ ἀγώνα στὴν Ἑπτάνησο, 21 Μαΐου 1864. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, τ. 1, σ. 548 - 549).

Βισβίζη Ἰακώβου. Αἱ μεταξὺ τῶν συζύγων περιουσιακαὶ σχέσεις εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν μετ᾽ ἀνεκδότων νοταριακῶν ἐγγράφων. (Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τεῦχ. 1, σ. 164).

Βλαχογιάννη Γιάννη. Καραϊσκάκης. (Νέα Ἑστία, τ. 43, σ. 43 - 45, 103 - 106, 185 - 188, 245 - 247, 303 - 305, 368 - 370, 446 - 448, 488 - 490, 666 - 668, 726 - 728, 788 - 791, τ. 44, σ. 853 - 855, 921 - 923, 984 - 986, 1040 - 1042, 1110-1112, 1175 - 1177, 1242 - 1244, 1304 - 1306, 1365 - 1367, 1425 - 1427, 1504 - 1506) καὶ Ἔνθ᾽ ἀν. Χριστουγ. τεῦχ.1948, σ. 113 - 142).

» » Ἀπολιχνίσματα Γλωσσικὰ (Νεράϊδα, Καλικάντζαρος, θηλυκὰ οὐσιαστικὰ εἰς -ουρα. (Ἔνθ᾽ ἀν. σ. 102, 107, 112).

Βλάχου Νικολάου. Ὁ ἱστοριοδίφης καὶ ὁ ἱστορικὸς (Βλαχογιάννης). (Νέα Ἑστία Χριστουγ. τεῦχ. σ. 64 - 68).

» » Ὁ δημιουργὸς τοῦ Εἰκοσιένα. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, τ. 1, σ. 223 - 227).

Βογιατζίδου Ι. Ἱστορικαὶ Μελέται, τ. Β′ Σύγχρονος Ἑλληνικὴ Ἱστορία. Θεσσαλονίκη 1948 Σελ. 218.

Βολίδου Θεμ. Δύο ἄγνωστα μέχρι τοῦδε χειρόγραφα Εὐαγγέλια Λεοντίου ἱερομονάχου. Ἐν Ἀθήναις 1948.

Βολονάκη Μιχαήλ. Ἀναγκαῖαι ἀπαντήσεις εἰς κακόβουλα Ἰταλικὰ δημοσιεύματα κατὰ τῆς Δωδεκανήσου. Ἐν Ἀθήναις 1948 Σελ. 38.

» » Τὰ Δωδεκάνησα (θρῦλοι καὶ ἱστορία). (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, τ. 1 σ. 154 - 157).

Βοσταντζῆ Ν. Ἀδαμάντιος Κοραῆς ὁ παιδαγωγὸς τοῦ ἔθνους μας. (Κυπριακὰ Γράμματα, ἔτ. ΙΓ′ σ. 288 - 293, 332 - 338).

Βουρνᾶ Τάσου. Ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του. Γεώργιος Βιζυηνός. Ὁ πατέρας τοῦ νεοελληνικοῦ διηγήματος. (Ὁ Αἰώνας μας, φ. 9, σ. 283 - 284).

Βρανούση Λ. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα γιὰ τὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα καὶ τῶν μιμητῶν του μ᾽ ἕνα ἄγνωστο θούριον ᾆσμα. (Νέα Ἑστία τόμ. 44, σ. 1229 - 1236, 1291 - 1297).

Βρόντη Ἀναστασίου. Ἡ Ρόδος μὲ χαρὰ τραγουδᾷ τὸ Βασιλιά. Συλλογὴ λαϊκῶν στίχων. Ρόδος 1948 Σελ. 64.

» » Ρόδος τὸ νησὶ τῶν ρόδων. Ρόδος 1948 Σελ. 38.

† ***Γεδεὼν Μ.*** Τὸ δίκαιον τῶν ἐν τοῖς ναοῖς στασειδίων. (Ἀρχεῖον ἐκκλησιαστικοῦ καὶ κανονικοῦ δικαίου ἔτ. Γ′, σ. 24 - 30).

† ***Γενναδίου Μητροπολίτου Ἡλιουπόλεως.*** Μία πατριαρχικὴ λειτουργία εἰς τὴν Χρυσοπηγὴν τοῦ Γαλατᾶ τὸ 1608 ἐπὶ Νεοφύτου Β′. (Ὀρθοδοξία ἔτ. ΚΓ′, σ. 99 - 110).

» » Ἱλαρίων ὁ Κρὴς Μητροπολίτης Ἡρακλείας. (Ἔνθ᾽ ἀν. τεῦχ. 7 - 8 - 9, σ. 184 - 189).

Γεραγᾶ Κώστα. Σελίδες ἀπὸ τὴν διοικητικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 307.

Γεωργιάδου Γεωργίου. Τὸ μιξόγλωσσον ἐν Μακεδονίᾳ ἰδίωμα καὶ ἡ ἐθνολογικὴ κατάστασις τῶν ὁμιλούντων τοῦτο Μακεδόνων. Ἔδεσσα 1948.

Γεωργιάδου Κ. Ἡ Θεσσαλονίκη τοῦ 1185 ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῶν Νορμανδῶν. (Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον 1948, σ. 59 - 64).

Γιαλόφτη Τ. Στ᾽ Καλλικάτζαρ᾽ τὸ ποδάρι. (περιοδ. Σκῦρος τεῦχ. 5, σ. 132 καὶ 133).

Γιαννακάκου - Ραζέλου Γεωργίου. Οἱ ἀγῶνες τῆς Μάνης διὰ τὴν ἐλευθερίαν, 1453 - 1821. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 132.

Γκίνη Δημ. Τὰ ἀνώνυμα ἔργα τοῦ Κοραῆ μὲ ἕνα ἀνέκδοτο κείμενό του «Ἐφημερὶς τοῦ κάτω κόσμου». Ἀθῆναι 1948 Σελ. 55.

» » Δέκα ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Κοραῆ στὸν Πέτρο Σκυλίτση Ὁμηρίδη. (Ἀθηνᾶς τόμ. 52, σ. 131 - 144).

Γκόλφη Ρήγα. Ὁ Παλαμᾶς καὶ τὸ Μεσολόγγι. (Νέα Ἑστία, τόμ. 43, σ. 268 - 270).

» » Τέχνη καὶ πνεῦμα τοῦ Βλαχογιάννη. (Ἔνθ᾽ ἀν. Χριστουγ. τεῦχ. σ. 32 - 36).

Γοντζὲ Λεωνίδα. Ὑπὸ τὴν σκιὰν τῶν προγόνων. Ἱστορικὰ σημειώματα τῆς Καππαδοκικῆς πόλεως Σινασοῦ, ὑπὸ Ἠλία Μακροπούλου, ἄ.τόπ. ἔκδ. 1948 Σελ. 90.

Γριτσοπούλου Τάσου. Ἀράχοβα ἡ Γορτυνιακὴ καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς δημῶδες ᾆσμα τοῦ Κλέφτου Δήμου (Ἀνατύπωσις μετὰ συμπληρωμάτων ἀπὸ τὸ Γορτυνιακὸν Ἡμερολόγιον» (1948) καὶ τὴν ἐπιθεώρησιν. «Ἠὼς τεῦχ. 3, 1947). Ἐν Ἀθήναις 1948 Σελ. 23.

» » Περιπέτεια Ζατουνίτου κατὰ τὸ 1785. «Γορτυνιακὸν Ἡμερολόγιον», σ. 14 - 17).

Δελιαλῆ Νικολάου. Κατάλογος ἐντύπων δημοτικῆς βιβλιοθήκης Κοζάνης, μέρος πρῶτον. Ἔντυπα ἐκδόσεων 1494 - 1832, πλὴν τῶν ξενογλώσσων μετὰ δεκαοκτὼ εἰκόνων εἰς τὸ τέλος. Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1948 Σελ. 264+ιε′.

Δελλα - Ρόκκα Ι. Πειρατικὲς ἐπιδρομὲς κατὰ τῆς νήσου Νάξου. (Ναξιακὸν Ἀρχεῖον ἔτ. Α′, σ. 165 - 172).

Δεμοδοῦ Τάκη. Ὁ Σατωμπριὰν στὴ Μεθώνη. (Νέα Ἑστία τόμ. 44, σ. 907 - 908).

Δημαρᾶ Κ. Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, τόμος πρῶτος, ἀπὸ τὶς πρῶτες ρίζες ὡς τὸν Σολωμό. Ἀθῆναι 1948 Σελ 258+8.

» » Προϋποθέσεις καὶ δοκιμὲς τοῦ ἑλληνικοῦ ρωμαντισμοῦ. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 48.

» » Ἕξη γράμματα τοῦ Κοραῆ σχολιασμένα. (Ἀθηνᾶς τόμ. 52, σ. 113 - 130).

Δημάρχου Χρήστου — Καπνᾶ Νίκου. Ὁ Ἑλληνικὸς Πόντος, μορφὲς καὶ εἰκόνες τῆς ζωῆς. Ἀθήνα. Σελ 64 (Σύλλογος Ποντίων Ἀργοναῦται — Κομνηνοί).

Δημητρακάκη Στέλιου. Ἡ μάχη τῆς Κρήτης. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 46.

Δήμου Φώτη. Οἱ ἐξισλαμισμοί. (Παράρτημα Ποιμένος, σ. 73 ἑξ.).

Διομήδους Ἀλεξ. Ἡ παλινόρθωσις τοῦ 1264 καὶ ἡ πολιτικὴ τοῦ Βυζαντίου. (Νέα Ἑστία τόμ. 43, σ. 13 - 16).
Δρακάκη Ἀνδρέου. Ἡ Σῦρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας τόμ. Α'. Ἐν Ἑρμουπόλει Σύρου 1948 Σελ. 300.
Δρανδάκη Ν. Ἀποδεικτικὰ παρακαταθήκης ἱερῶν σκευῶν καὶ ἀμφίων τοῦ 1841. (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Α', σ. 203 - 212).
Δωράνθη Νίκου. Τὸ παιδομάζωμα ἄλλοτε καὶ τώρα Β' ἔκδοσις. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 3 - 18.
Economidis D. L'Institut Balcanique de Bucarest. (L'Hellénisme contemporain 1948, pp. 549 - 551).
Ἑλληνικοῦ Πνευματικοῦ Ὁμίλου Κύπρου. Ἡ Ἑλληνικὴ Δωδεκάνησος (Τέσσαρες διαλέξεις τοῦ Ε.Π.Ο.Κ.). Ἐν Λευκωσίᾳ Κύπρου 1948 Σελ. 108.
Ζακυθηνοῦ Διον. Πνευματικαὶ καὶ πολιτικαὶ ἀπόψεις τοῦ μεσαιωνικοῦ Χριστιανικοῦ δυϊσμοῦ. (Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις Γ', σ. 396 - 398).
» » Αἱ πρόδρομοι μορφαὶ τῆς τουρκοκρατίας. (Νέα Ἑστία Χριστουγ. τεῦχ., σ. 143 - 149).
» » Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle. Athènes 1948, p. 151 (Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Hellénisme contemporain 2ème série fasc. No 1).
» » Une inscription byzantine du Parthénon et les institutions provinciales de l'empire. (Ἔνθ' ἀν. fasc. 3, σ. 199 - 206).
» » La commune grecque, les conditions historiques d'une décentralisation administative p. 32. (Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Hellénisme contemporain. Athènes 1948).
» » Processus de Féodalisation p. 16. (Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Hellénisme Contemporain 1948, pp. 499 - 514).
Ζέγγελη Κ. Μαγεία καὶ ἐπιστήμη. (Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τόμ. 23, σ. 149 - 152).
Ζεγκίνη Ι. Τὸ Ἄργος διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Θεσσαλονίκη 1948 Σελ. 204.
Ζευγαδάκη Νικ. Δύο πατριαρχικὰ σιγίλλια ρυθμιστικὰ τῶν σχέσεων τῶν Σιναϊτῶν καὶ τῆς μητροπόλεως Κρήτης. 1) Τὸ σιγίλλιον Σωφρονίου τοῦ Β' (1777). (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Β', σ. 507 - 520).
Ζωγράφου Ι. Οἱ δράσαντες κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 Ἄνδριοι. (Ἀνδριακὰ Χρονικὰ τεῦχ. 2 - 3, σ. 137 - 293).
Ζώρα Γεωργ. Διὰ νὰ γνωρίσωμεν τὸν Σολωμόν. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 1, σ. 297 - 301, 391 - 395).
» » Αἱ περὶ τῆς ποιήσεως ἰδέαι καὶ αἱ αἰσθητικαὶ θεωρίαι τοῦ Κάλβου. (Ἔνθ' ἀν. τόμ. 2, σ. 71 - 74, 137 - 141).
» » Ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ φιλοπατρία ὡς ἠθικὴ ἰδέα εἰς τὸν Κάλβον. (Ἔνθ' ἀν. τόμ. 2, σ. 204 - 209, 268 - 275, 337 - 342).
» » Τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα τοῦ Κάλβου. (Ἔνθ' ἀν. σ. 468 - 472, 539 - 542).
» » Ὁ ποιητὴς Μαρῖνος Φαλιέρος. (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Β', σ. 7 - 46).
» » Μαρίνου Φαλιέρου διδακτικοὶ λόγοι. (Ἔνθ' ἀν. 213 - 234).
» » Μαρίνου Φαλιέρου ρίμα παρηγορητική. (Ἔνθ' ἀν. 416 - 435).
» » Ἡ ξενιτεία ἐν τῇ Ἑλληνικῇ ποιήσει (λιθογραφημένον). Ἀθῆναι 1948 Σελ. 64.
Ἠλιοπούλου Κ. Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Ἠλείας. (Ἀθηνᾶς τόμ. 52, σ. 145 - 216).

Θέμελη Γ. Ὁ Ὕμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν, δοκίμιο. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 68.
Θεοδωροκάκου Νίκου. Ἱστορικὰ τραγούδια τῆς Τουρκοκρατίας. Τὸ τραγούδι τοῦ Ἀληδάκη (1774). (Ὁ Αἰώνας μας φ. 4, σ. 108 - 111).
» » Ξαναγυρίζομε στὸ Βυζάντιο;. (Ἔνθ' ἀν. φ. 7, σ. 199 - 200).
» » Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς ὡς κριτικὸς τοῦ Δ. Σολωμοῦ. (Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις τόμ. 9, 1948, σ. 265 - 271).
Θεοφυλάκτου Κ. Ἡ μονὴ Γουμερᾶ. (Ἀρχεῖον τοῦ Πόντου τόμ. ΙΓ', σ. 208 - 210).
Θηβαίου Χρίστου. Ἑλληνικὸν γεωργικὸν δίκαιον. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 436+ις'.
» » Τὸ δίκαιον νομῆς κατὰ τὸν ἀστικὸν κώδικα ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὸ Ρωμαιοβυζαντινὸν Δίκαιον. Ἐν Ἀθήναις 1948 Σελ. 30.
† **Ἰακώβου Σισανίου.** Ἡ παιδεία ἐν Λέσβῳ. (Παράρτημα Ποιμένος σ. 57 - 62).
† **Ἰεζεκιὴλ Βελανιδιώτου** (μητροπ. Θεσσαλιώτιδος). Ἔλεγχος τῆς συγγραφῆς καὶ μεταφράσεως τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου Milasch. Ἐν Βόλῳ 1948 Σελ. 63.
Ἰωαννίδου - Μπαρμπαρίγου Μαρίας. Τὸ τραγούδι τῆς κουμπάρας - νύφης. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 1, σ. 641 - 644).
» » Ὁ χάρος καὶ τ' ἀδέλφια. (Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ). (Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου ἔτ. 5-6, σ. 38 - 59).
Καββάδα Στ. Ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ. (Ἀθηνᾶς τόμ. 52, σ. 254 - 270).
Καθαρείου Ἀλεξάνδρου. Ἡ Ἑλληνικὴ λογοτεχνία, καλλιτεχνία καὶ ἐπιστήμη διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Ἐν Ἀθήναις 1948 Σελ. 415.
Καιροφύλα Κώστα. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 702.
» » Ἡ Ἑπτάνησος ὑπὸ τοὺς Βενετούς. Ἀθῆνα (1942) 1948 Σελ. 368.
» » Ὁ Σολωμὸς σὰν ἄνθρωπος καὶ πατριώτης. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 1, σ. 302 - 304).
» » Μαῦρο Πάσχα στὸ Μεσολόγγι. (Ἔνθ' ἀν. σ. 385 - 386).
Καλαβροῦ Μιχ. Ὁ Ἴων Δραγούμης καὶ ἡ Δωδεκάνησος. (Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις ἔτ. Β', σ. 135 - 137).
Καλιτσουνάκη Ἰω. Ἀδαμάντιος Κοραῆς (ἐπὶ τῇ διακοσιοστῇ ἐπετείῳ τῆς γεννήσεώς του). (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 1, σ. 578 - 580).
Καλογεροπούλου Διονυσίου. Σκέψεις διὰ τὸν ἐθνικὸν ποιητὴν Διονύσιον Σολωμόν. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 7.
Καλόκαρδου Ἔλλης. Λαογραφικὰ Σκοποῦ Θράκης. (Ἀρχεῖον τοῦ Θρᾳκικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ τόμ. ΙΓ', σ. 129 - 192).
Καμμᾶ Παντ. Πασχαλινὰ ἔθιμα στὴν Τῆλον. (Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις ἔτ. Β', σ. 152 - 153).
Καμπάνη Ἀρίστου. Ἱστορία τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας, Γ' ἔκδοσις συμπληρωμένη. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 436.
Κανδηλάπτου Γεωργίου. Σύμμεικτα λαογραφικὰ Χαλδίας. (Ἀρχεῖον τοῦ Πόντου τόμ. ΙΓ', σ. 61 - 133).
Καράμποδος (Μαυρίδου) Βασιλ. Τὸ Γούρδονος καὶ τὸ Ἀραβάνι. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1948 Σελ. 94.
Καρανικόλα Ἀλεξ. Συμαϊκὰ Λαογραφήματα. Οἱ κάηδες. (Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις ἔτ. Β', σ. 21 - 22, 140 - 143 καὶ 163).
» » Τὸ λεπροκομεῖον Σύμης. (Ἔνθ' ἀν. σ. 98 - 100).
» » Ἡ Ἰταλικὴ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ καὶ οἱ Δωδεκανήσιοι. (Ἔνθ' ἀν. σ. 68 - 71).

Κατσαρέα Γρηγ. Αἱ κατὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀσκηθεῖσαι προπαγάνδαι (κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας). Ἀθῆναι 1948 Σελ. 260+γ'.

Κατσουροῦ Ἀντ. Κουρσάροι καὶ σκλάβοι, ἀνέκδοτα Μυκονιάτικα καὶ Συριανὰ ἔγγραφα. Σῦρος 1948 Σελ. 52.

Καψάλη Γερασ. Ὁ Ταΰγετος. Πλάστης καὶ δημιουργός, ἐμπνευστὴς καὶ ὁδηγός. Ἀθήνα 1948 Σελ. 171.

Καψωμένου Στυλ. Τὸ τοπωνύμιο Χανιά. (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Β', σ. 181 - 186).

» » Κρησφύγετον (Ἀθηνᾶς τόμ. 52, σ. 244 - 253).

Κιτρομηλίδη Μ. Ἡ Νεοελληνικὴ ποίηση τοῦ ΙΘ' αἰῶνα Α' ἢ ποίηση στὴν καθαρεύουσα. (Κυπριακὰ Γράμματα ἔτ. ΙΓ', σ. 203 - 210, 240 - 246, 328 - 331, 375 - 377).

Κληρίδη Νέαρχου. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Πιτσιλιᾶς. Ἡ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Ἀγροῦ. Τοπωνυμικὸ τοῦ Ἀγροῦ. Παλαιογραφικά. Λευκωσία 1948 Σελ. 104.

Κολαξιζέλλη Στρ. Ἡ ἱστορία τῆς κτίσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγιάσου. (Ὁ Ποιμὴν ἔτ. ΙΓ', σ. 156 - 159).

Κόλια Γ. Ἱστορικὴ γεωγραφία τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου. Α' ἐποικισμός. Β' πολιτικὴ γεωγραφία. Γ' οἰκονομικὴ γεωγραφία. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 340. (Σειρὰ ἐκδόσεων τοῦ Ὑπουργείου ἀνοικοδομήσεως ἀριθ. 35).

» » Γεωγραφικὰ σιγιλλίου Κυρίλλου Λουκάρεως (1620). (Ἀθηνᾶς τόμ. 52, σ. 217 - 220).

» » Συμβολὴ εἰς τὴν οἰκονομικὴν γεωγραφίαν τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας (15 - 19 αἰών). Ἐμπόριον. (Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις ἔτ. Β', σ. 3 - 7, 130 - 135).

Κοντοῦ Ἰω. Τὰ Κρητικὰ καράβια στὰ 1453. «Ἄγνωστοι Ἥρωες». Ἀθῆναι 1948 Σελ. 150.

Κορρὲ Στυλιανοῦ. Λουκιάνεια. Ἀθήνησι 1948 Σελ. 8.

† ***Κοτταρᾶ Δωροθέου.*** Ἡ ἐξέλιξις τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικονομίας. (Ἀρχεῖον ἐκκλησιαστικοῦ καὶ κανονικοῦ δικαίου ἔτ. Γ', σ. 171 - 190).

Κουγέα Σ. Τί ἐπῆρε μαζί του ὁ Ρήγας ἐρχόμενος εἰς τὴν Ἑλλάδα. (Νέα Ἑστία τόμ. 43, σ. 401 - 402).

» » Θεσσαλὸς στηλοκόπας πρὸ 125 ἐτῶν. (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τόμ. 23, σ. 14).

Κουκκίδη Κ. Τὸ πνεῦμα τοῦ συνεργατισμοῦ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων καὶ τ' Ἀμπελάκια ὁ πρῶτος συνεταιρισμὸς τοῦ κόσμου. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 245 μετὰ ἐννέα εἰκόνων.

Κουκουλὲ Φαίδωνος. Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς τόμ. Α' Ι. Σελ. 231, Α' ΙΙ. Σελ. 292, τόμ. Β' Ι. Σελ. 284, Β' ΙΙ. Σελ. 237. Ἐν Ἀθήναις 1948 (Collection de l'Institut Français d'Athènes (No 10-13).

» » Συμβολὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν παροιμιογραφίαν (Ἀθηνᾶς τόμ. 52, σ. 87 - 112).

» » Βίος καὶ γλῶσσα. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 1, σ. 524 - 526, 2, σ. 84 - 87, 142 - 144).

» » Βυζαντινὸν Δωδεκαήμερον. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία 2, σ. 532 - 534).

Koukoulès Ph. L'assistance aux indigents dans l'empire byzantin. (Mémorial Louis Petit pp. 254 - 271).

» » Études sur la vie privée des Byzantins. Voleurs et prisons à Byzance. (Revue des Études Grecques tom. LXI No 284 - 285, année 1948 pp. 118 - 136).

Κουντουριώτου Σώτου. Ἱερὰ γεωγραφία ἢ γεωγραφία τῆς Παλαιστίνης. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 93.

Κουρμούλη Γ. Ἡ ἐπίσημος γλῶσσα τοῦ ἔθνους. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 23.

» » Ὁμηρικὰ 1. Ἐν νυκτὸς ἀμολγῷ. (Ἀθηνᾶς τόμ. 52, σ. 65 - 86).

» » Γλῶσσα καὶ λατρεία. Ἐν Ἀθήναις 1948 Σελ. 96 (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ λεξικογραφικοῦ Δελτίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 4, 1942 - 1948).

Κρητικοῦ Παν. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Δωδεκανήσιοι Φιλικοί. Ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Θεόφιλος Παγκώστας (1764 - 1833). (Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις ἔτ. Β', σ. 12 - 17, 105 - 111, 173 - 178).

Κριαρᾶ Ε. Ἀνέκδοτος κατάλογος ἱεραρχῶν Κεφαλληνίας, Ζακύνθου καὶ Ἰθάκης. (Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου ἔτ. Β', σ. 3 - 19).

» » Ἡ ρίμα θρηνητικὴ τοῦ Ἰωάννου Πικατόρου. (Ἔνθ' ἀν. σ. 20 - 69).

» » Ζητήματα τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραὰμ (Χρονολόγηση—Ὁ ποιητής). Ἡράκλειον Κρήτης Σελ. 14. (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Α' τόμου τῶν «Κειμένων καὶ Μελετῶν τῆς Κρητικῆς ἱστορίας»).

» » Ὁ Gobineau κριτὴς τῆς σύγχρονής του ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. (Νέα Ἑστία τόμ. 43, σ. 755 - 757).

» » Πῶς εἶδε τὴν Ὕδρα τὸ 1820 ἕνας Γάλλος ποιητής. (Ἔνθ' ἀν. σ. 846 - 848).

» » Ὁ Φραγκῖσκος ντὲ Μιράντα στὴν Ἀθήνα τοῦ 1786. (Ὁ Αἰώνας μας φ. 5, σ. 138 - 139).

Κριεζῆ Θεοδ. Οἱ Κριεζῆδες τοῦ Εἰκοσιένα. Ἱστορικὴ μονογραφία. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 149.

Κτενίδου Φίλωνος. Ὄρωμαν ἢ νοσταλγία τῆς Κρώμνης. (Ἀρχεῖον τοῦ Πόντου τόμ. ΙΓ', σ. 233 - 237).

Κυριαζῆ Γ. Ἱστορικαὶ εἰδήσεις ἱερᾶς μονῆς Σταυροβουνίου. Ἐν Λάρνακι 1948 Σελ. 32.

Κυριακίδου Στ. Ἡ δημώδης ἑλληνικὴ ποίησις καὶ ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. (Λαογραφία τόμ. ΙΒ', σ. 465 - 502).

» » Τὰ σύμβολα ἐν τῇ νεοελληνικῇ λαογραφίᾳ. (Ἔνθ' ἀν. σ. 503 - 546).

» » Ὁμηρικὰ καὶ Ἡσιόδεια. (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Ϛ' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπ. Θεσσαλονίκης τόμ. Ϛ', σ. 363 - 444).

» » La naissance de la nouvelle dans la littérature grecque (L'Hellénisme contemporain 2ème série 2ème année, pp. 143 - 149).

Κύρου Ἀχιλλ. Ἑλληνοχριστιανικὸς πολιτισμός. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 1, σ. 14 - 17, 71 - 75, 168 - 171, 268 - 271, 314 - 317, 401 - 404, 459 - 462, 520 - 523, 645 - 648, 779 - 782).

† ***Κωνσταντινίδου Μαργ.*** Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης ΙΒ' (1295 - 1303) Σωζουπολίτης. (Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ τόμ. ΙΓ', σ. 73 καὶ 74).

Κωνσταντινίδου Τρύφ. Αὐτόγραφον ἡμερολόγιον τοῦ Ἀντωνίου Ἀνδρέου Μιαούλη. (Ναυτικὴ Ἐπιθεώρησις τόμ. 47 τεῦχ. 209, σ. 90 - 112).

Λάγαρη Δ. Σοφία Παλαιολόγου, ἡ Πατρινοπούλα Αὐτοκράτειρα τῆς Ρωσσίας. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 60.

Λανίτη Νικ. Ἕνας Λουζινιάν. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 1, σ. 737 - 738).

Λαούρδα Βασ. «Ἄμφοδον Κρητικόν». (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Β', σ. 318 - 319).

» » Κρητικὰ παλαιογραφικά. 1) Ὁ κῶδιξ τοῦ Φραγκίσκου Barocci. (Ἔνθ' ἀν. σ. 539 - 540).

» » Δύο Κρῆτες κωδικογράφοι κατὰ τοὺς πρὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως χρόνους. Ἰωάννης Συμεωνάκης καὶ Πέτρος Λαμπάρδος. (Ἔνθ' ἀν. σ. 540 - 545).

Λάππα Τάκη. Ἡ ἀρραβωνιαστικιὰ τοῦ Θανάση Διάκου. (Ὁ Αἰώνας μας φ. 11, σ. 333).

» » Ἕνα λαϊκό μας τραγούδι. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιὰ σ. 240 - 241).

Λάσκαρι Μιχ. Τὸ Ἀνατολικὸν Ζήτημα, 1800 - 1923 τεῦχ. Α'. Θεσσαλονίκη 1948 Σελ. 144.

Λέτσα Ἀλεξάνδρου. Ἡ μυθολογία τῆς Γεωργίας. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 2, σ. 543 - 550).

Λουκάτου Δημ. Καλαντάρι τοῦ 1948 μὲ παροιμίες τῶν μηνῶν. Ξυλογραφίες Σπύρου Βασιλείου. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 84.

† ***Λουκοπούλου Δ.*** Σύμμεικτα. (Λαογραφίας τόμ. ΙΒ', σ. 589 - 601).

Λούντζη Νικοκάβουρα Ἀβιγαὴλ - Λεσύλλα Μιχαήλ. Ἑρμάννος Λούντζης. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του. Κέρκυρα 1948 Σελ. 98.

Λυκούδη Στυλ. Κάθοδος καὶ ἀποχώρησις τοῦ συνταγματάρχου Φαβιέρου. (Ναυτικὴ Ἑλλὰς ἔτ. 20ὸν τεῦχ. 184, σ. 5 καὶ 6).

Λυσιώτη Ξάνθου. Διονύσιος Σολωμός, ἡ ποίηση καὶ ἡ ζωή του. (Κυπριακὰ Γράμματα ἔτ. ΙΓ', σ. 189 - 200).

Μαζαράκη-Αἰνιᾶνος Ἀλεξ. Ἀπομνημονεύματα. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 700.

Μάνεση Σταύρου. Πούντα-Πούντι, Κάβος. (Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις, ἔτος Β', σ. 137 - 139).

» » Ἡ κατάληξις -ίδι ὡς περιληπτικὴ ἐν τοπωνυμίοις. (Λεξικογραφικὸν Δελτίον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 4, σ. 137 - 141).

Μάνου Ἐμμ. Τὰ Δημήτρια, ἱστορικὸν σημείωμα. (Γρηγόριος Παλαμᾶς ἔτ. 30, σ. 222 - 232).

Μανουσακίδη Ἡρ. Ποντιακὰ τραγούδια. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 32.

Μαντζουράκη Κ. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς σμύριδος. (Ναξιακὸν Ἀρχεῖον ἔτ. Α', σ. 162 - 164).

Μάργαρη Δ. Μιὰ ἔκθεση τοῦ Ἀντρέα Κάλβου γιὰ τὴν Ἑπτάνησο. (Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις Γ', σ. 107 - 109).

» » Ἕνας λησμονημένος φιλέλληνας καὶ τὸ περιοδικό του. (Ἔνθ' ἀν. σ. 310 - 314).

» » Ὁ θάνατος τῆς φουστανέλλας. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, τόμ. 1, σ. 608 - 610).

Μαργαρίτη Ἀλκ. Ὁ θούριος «Δεῦτε παῖδες...». Εἰκασίες καὶ παρατηρήσεις. (Νέα Ἑστία, τόμ. 44, σ. 1398 - 1399).

Μαρίνη Κώστα. Παλαιϊκοὶ ἀντίλαλοι. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, σ. 87 - 90).

Μαρκάκη Πέτρου. Τὰ θεάματα καὶ ἡ λαϊκὴ ὀντότητα στὸ Βυζάντιο. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, σ. 134 - 136).

» » Ἡ κυρία Σενιὲ καὶ τὸ λαϊκὸ θέατρο στὸ Βυζάντιο. (Νεανικὴ ζωή, φ. 3, σ. 54 - 59).

Μάτεση Ἀντωνίου. Ὁ Σολωμὸς καὶ ἡ νομική. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, τόμ. 1, σ. 305 - 306).

Μαυρακάκη Γιάννη. Ποιμενικὰ δυτικῆς Κρήτης. Χανιὰ 1948 Σελ. 112.

Mavrogordato John. Σολωμὸς καὶ Wordsworth. Ὑποδείξεις γιὰ μιὰ ἔρευνα. (Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις, Γ' 9, σ. 281 - 284).

Μέγα Γ. Μαγικαὶ καὶ δεισιδαίμονες συνήθειαι πρὸς ἀποτροπὴν ἐπιδημικῶν νόσων (τρυποπέρασμα—καινούργια φωτιά—διαβολοφωτιά—σίδερο). (Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, ἔτος 5 - 6, σ. 5 - 58).

» » Ἀδριανούπολις ἡ πολυχουρσεμένη (τὸ παλαιότερο ἱστορικό μας τραγοῦδι). (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, τόμ. 1, σ. 92 - 94).

» » Ἡ ξένη δεσποτεία καὶ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα. (Ἔνθ' ἀν. σ. 473 - 476).

Mégas G. Le Dodécanèse libre. (L'Hellénisme contemporain, 2ème série, 2ème année, pp. 116 - 120).

Μελᾶ Σπύρου. Τὸ ἀθάνατο Εἰκοσιένα (ἡ ἀληθινὴ σημασία του). (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, τόμ. 1, σ. 211 - 222).

» » Δίδαγμα Σολωμοῦ. (Ἔνθ' ἀν. σ. 293 - 294).

» » Ἐπιβίωση καὶ παράδοση. (Ἔνθ' ἀν. 389 - 391).

Μελανοφρύδου Παντελῆ, Φράσεις καὶ σύνθετα ἀριθμητικῶν τοῦ χωρίου Ἄδισα. (Ἀρχεῖον τοῦ Πόντου, τόμ. ΙΓ', σ. 228 - 230).

Μερεμέτη Ἀθ. Ὁ Κοραῆς ὡς ἐπιστήμων. (Κυπριακὰ Γράμματα, ἔτος ΙΓ', σ. 282 - 287, 339 - 342, 369 - 374).

Μερλιὲ Μέλπως. Τὸ ἀρχεῖο τῆς Μικρασιατικῆς Λαογραφίας, Athènes 1948 Σελ. 59. (Collection de l'Institut Français d'Athènes, No 7).

Μέρτζιου Κωνστ. Μνημεῖα τῆς Μακεδονικῆς ἱστορίας. Θεσσαλονίκη 1948 Σελ. 572. (Ἔκδ. «Μακεδονικῆς Βιβλιοθήκης»).

» » Νέαι εἰδήσεις περὶ Κρητῶν ἐκ τῶν Ἀρχείων τῆς Βενετίας. Β' Μανοῦσος Θεοτοκόπουλος. Γ' Φιλόθεος Σκοῦφος—Γεράσιμος Βλάχος. (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Β', σ. 141 - 152, 274 - 297).

» » Κωνσταντῖνος Κοραῆς. (Ἀθηνᾶς τόμ. 52, σ. 49 - 63).

Μεταξᾶ Διον. Ἀρχειακὲς ἔρευνες : Πολιτικὲς διαμάχες στὸ Αἴγιον τοῦ 1827. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 2, σ. 182 - 186).

» » Λέων Μεσσηνέζης. (Μιὰ ἱστορικὴ φυσιογνωμία τοῦ Αἰγίου). (Ἔνθ' ἀν. τόμ. 1, σ. 497 - 499).

Μισιρλόγλου Ἀν. Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν καὶ δρᾶσιν τῶν ἐθνικῶν φιλανθρωπικῶν καταστημάτων Κωνσταντινουπόλεως. (Γρηγόριος Παλαμᾶς ἔτ. 30, σ. 287 - 294).

Μιχαηλίδη - Νουάρου Μιχαήλ. Σύντομος ἱστορία τῆς Δωδεκανήσου ἀπὸ τοῦ 1204 μ.Χ. μέχρι τοῦ 1947. (Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις ἔτ. Β', σ. 38-46).

» » Μαντινάδες Ἀστυπαλίτικες. (Ἔνθ' ἀν. ἔτ. Β', σ. 101 - 102, 155-156).

Μιχαλόπουλου Φάνη. Ὁ Ρήγας καὶ οἱ Φαναριῶτες. (Νέα Ἑστία τόμ. 43, σ. 403 - 408).

» » Πῶς ἐτραγούδησε τὸ Πάσχα ὁ ἐθνικὸς ποιητὴς Σολωμός. (Ἔνθ' ἀν. σ. 554 - 557).

» » Ἀπὸ τὴ Νεοελληνικὴ φιλολογία. Ὁ «Κρητικὸς» τοῦ Σολωμοῦ (IV). (Ὁ Αἰώνας μας φ. 11, σ. 339 - 341, φ. 12, σ. 364 - 366).

» » Οἱ προσωπαγραφίες τοῦ Σολωμοῦ. (Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις Γ', σ. 276 - 279).

» » Ρήγας Βελεστινλής. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 1, σ. 228 - 232).

» » Σπουδὲς τοῦ Ρήγα. (Ἔνθ' ἀν. σ. 318 - 322).

» » Ὁ Ρήγας στὸν Ὄλυμπο. (Ἔνθ' ἀν. σ. 387 - 390).

» » Ὁ Ρήγας κι ὁ Ὑψηλάντης. (Ἔνθ' ἀν. σ. 534 - 536).

Μοσχονᾶ Θεοδ. Παραλειπόμενα ἀρχαίων φιλοτιμιῶν στασειδίων. (Ἀρχεῖον ἐκκλησιαστικοῦ καὶ κανονικοῦ δικαίου ἔτ. Γ', σ. 107 - 110).

Moschopoulos N. La question de Palestine et le Patriarcat de Jerusalem (ses droits, ses privilèges) Aperçu historique. (Ἀνάτ. ἐκ τοῦ Messager d'Athènes) Athènes 1948.

Μπαλάνου Δ. Ὁ Καποδίστριας διὰ τὰ ὀρφανά· τέσσαρες ἀνέκδοτοι ἐπιστολαί του. (Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τόμ. 19, σ. 314-318).

» » Ὁ παγκόσμιος ἔρανος διὰ τὸ παιδί. (Ἔνθ' ἀν. σ. 87 - 97).

Μπίρη Κώστα. Ἡ Βαβυλωνία τοῦ Δ. Κ. Βυζαντίου. Ἱστορικὴ καὶ σκηνικὴ ἀνάλυσις καὶ ἀναμόρφωσις τοῦ κειμένου. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 155.

» » Οἱ Γκαγκαρέοι καὶ ἡ Πλάκα τῆς Ἀθήνας. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 2, σ. 149 - 154).

» » Ἡ ἀγγλικὴ ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν. (Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις τόμ. Γ', σ. 57 - 58).

» » Ὁ Ἐβλιὰ Τσελεμπῆς στὸν Ὑμηττὸ καὶ τὴν Πεντέλη. (Ὁ Πὰν τεῦχ. 160 - 161, σ. 3 καὶ 4).

Μπρατσιώτου Π. Ἐκκλησία καὶ γλῶσσα. (Ἐκκλησία τόμ. ΚΕ', σ. 248 - 249, 267 - 268).

Μυλωνάκη Στεφάνου. Ὁ ἐπίσκοπος Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου (Κρήτης) Ἀγαθάγγελος Ξηρουχάκης 1872 - 1948. Ἐκκλησία Κρήτης. Γερμανικὴ κατοχὴ 1941 - 1945. Χανιὰ 1948 Σελ. 488.

Μυριανθοπούλου Κ. Ἕνα ἀνέκδοτον ἔγγραφον (Ἐπικήδειος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆν). (Κυπριακὰ Γράμματα ἔτ. ΙΓ', σ. 296 - 298).

Μυρίδου Χρυσοστόμου. Λαογραφικὰ Λιβερᾶς. (Ἀρχεῖον τοῦ Πόντου τόμ. ΙΓ', σ. 137 - 207).

Μωραΐτου Δ. Κύριλλος ὁ Ἱεροσολύμων ὡς καθηγητὴς καὶ παιδαγωγός. (Γρηγόριος Παλαμᾶς ἔτ. 30, σ. 57 - 59, 122 - 130, 187 - 200, 233 - 246, 283-286).

Νομικοῦ Ἀνδρέα. Μοιρολόγια (Λαογραφία). (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 2, σ. 13 - 16).

Νταλίπη Ἀναστ. Α' Πανδυτικομακεδονικοὶ ἀγῶνες «Παῦλος Μελᾶς» 13 - 15 Σεπτεμβρίου 1946 ἐν Καστορίᾳ. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 124.

† ***Ξανθουδίδου Στεφ.*** Ἀρχαιολογικὰ σημειώματα. (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Β', σ. 525 - 538).

Ξύδη Ἀλ. Ὁ Θεοτοκόπουλος στὴν αὐλὴ τοῦ Φιλίππου Β'. (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Β', σ. 195 - 202).

Οἰκονομίδη Δημητρ. Ὁ Ἐρωτόκριτος εἰς τὴν Ρουμανίαν. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 2, σ. 392 - 397).

Orlandos Anastase. Le VIe et le VIIe Congrès d'Études byzantines. Athènes 1948 (Extrait de l'Hellénisme contemporain No 5, pp. 390-397).

Παγουλάτου Σπυρ. Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ μέχρι τοῦ Νικηφόρου Α' (805 μ.Χ.). Ἐν Ἀθήναις 1948 Σελ. 31.

Πάλλη Α. Ἡ Φραγκοκρατία στὴν Ἑλλάδα. (Κυπριακὰ Γράμματα ἔτ. ΙΓ', σ. 63-72).

» » Τὸ χρονικὸν τοῦ Λεοντίου Μαχαιρᾶ. (Ἔνθ' ἀν. σ. 355 - 365).

Παναγίδη Ἀμφιαράου. Συγχρονισμοὶ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Κυπριακῆς πρὸς τὴν Παγκόσμιον Ἱστορίαν. Κύπρος 1948 Σελ. 182.

Παναγιωτάκου Παν. Ἰδιότης ἱεροῦ ναοῦ Παναγία Γρηγοροῦσα Χαϊδαρίου. (Ἀρχεῖον ἐκκλησιαστικοῦ καὶ κανονικοῦ δικαίου ἔτ. Γ', σ. 193 - 203).

Παπαδάκη Ἀριστείδου. Ἱστορία, ἀγῶνες, δίκαια τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 80.

Παπαδήμα Ἀδαμ. Νέα Ἑλληνικὴ γραμματολογία. Γενικὰ στοιχεῖα. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 400.

» » Ἕνας μακρυνὸς πρόδρομος τῆς Ἀμερικανικῆς βοηθείας. Ὁ Σαμουὴλ Χάου καὶ ὁ φιλελληνισμός του. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 1, σ. 739 - 741).

Παπαδημητρίου Γ. Ἀκριτικά. 1) Ἀντιβολὴ τῆς ἐκδόσεως Μηλιαράκη πρὸς τὸ χειρόγραφον 1074 τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν. (La Croix 1, σ. 120 - 146).

Παπαδοπούλου Ἀνθίμου. Τὸ μαγικὸ δαχτυλίδι. (Ἀρχεῖον τοῦ Πόντου τόμ. ΙΓ', σ. 3 - 34).

» » Ὁ Χαλδίας ἀρχιερεὺς τῶν μεταλλουργῶν. (Ἔνθ' ἀν. σ. 49 - 60).

» » Φρασεολογικά. (Λεξικογραφικὸν Δελτίον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τόμ. 4, σ. 93 - 128).

» » Γεώργιος Χατζιδάκις. (Ἀθηνᾶς τόμ. 52, σ. 9 - 48).

Παπαδοπούλου Δημ. Ἄσματα τοῦ χωρίου Σταυρίν. (Ἀρχεῖον τοῦ Πόντου τόμ. ΙΓ', σ. 215 - 220).

Παπαδοπούλου Ἰωάννου. Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς (824 - 961). Ἐν Ἀθήναις 1948 Σελ. 114. (Ἐν τῇ σειρᾷ τῶν Texte und Forschungeu zur byzantinisch - Neugriechischen Philologie No 43).

» » Τὸ ζήτημα τῶν ἱερῶν προσκυνημάτων. (Ἐκκλησία, σ. 244 - 246, 262 - 263, 283 - 284, 295 - 297, 326 - 327, 342 - 344).

Papadopoulos J. Le mutatorium des églises byzantines. (Mémorial Louis Petit pp. 366 - 372).

Παπαϊωάννου Μ. Ἡ θρησκευτικότητα τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἀθήνα 1948 Σελ 100. (Ἐν τῇ σειρᾷ τῆς Ἑταιρείας Νεοελληνικῶν Σπουδῶν).

Παπακώστα Ἀγγέλου. Γιάννης Βλαχογιάννης, βιβλιογραφία. (Νέα Ἑστία, Χριστουγ. τεῦχ., σ. 151 - 186).

» » Τὸ ἐθνικὸ ἀρχεῖο Γιάννη Βλαχογιάννη. (Ἔνθ' ἀν. σ. 92 - 96).

Παπαμιχαὴλ Γρηγ. Ἡ προσωπικότης Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ. (Θεολογίας τόμ. ΙΘ', σ. 466 - 488).

Παπαμιχαλάκη Νικ. Δύο πατριαρχικὰ σιγίλλια. 2) Τὸ σιγίλλιον Θεοδοσίου τοῦ Β' (1769). (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Β', σ. 521 - 524).

Παπατζώνη Τ. Ὁ ἔνδοξός μας βυζαντινισμός. (Νέα Ἑστία τόμ. 43, σ. 462 - 468, 659 - 665).

Παπαχαραλάμπους Γ. Γύρω ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Λιπέρτη. 16 Σεπτεμβρίου 1866 - 15 Ἰουλίου 1937. (Κυπριακὰ Γράμματα ἔτ. ΙΓ', σ. 236 - 237).

Παπαχριστοδούλου Πολυδώρου. Οἱ Πομάκοι καὶ ὁ δίκαιος ἀγῶνας των ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸν δυσβάσταχτο Βουλγαρικὸ ζυγό. Β' ἔκδ. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 24.

» » Ἤθη καὶ ἔθιμα Θρακιώτικα. (Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ τόμ. ΙΓ', σ. 237 - 247).

» » Θρακιώτικο νανάρισμα. (Νέα Ἑστία τόμ. 43, σ. 31 - 32).

» » Κατάρες καὶ μοιρολόγια (θρῆνος τῆς Θράκης). (Ἔνθ' ἀν. σ. 1131 - 1133).

Παπαχριστοδούλου Χρ. Ἡ θέση τῶν ὀρθοδόξων τῆς Ρόδου στὴν ἐποχὴ τῶν Ἱπποτῶν. (Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις ἔτ. Β', σ. 78 - 80).

Paraschos Cl. L'année littéraire 1947. L'Hellénisme contemporain, 2ème série 2ème année 1948, pp. 26 - 31).

Παρλαμᾶ Μ. Ὁ τόπος τῆς ἐν Κρήτῃ διαμονῆς Ἰωσὴφ τοῦ Βρυεννίου. (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Β', σ. 366 - 368).

Πασχάλη Δημ. Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἄνδρου ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος μέχρι τῆς συγχρόνου περιόδου. (Ἀνδριακὰ Χρονικὰ τόμ. 1, σ. 9 - 119).

» » Προνόμια καὶ διοίκησις τῶν Κυκλάδων ἐπὶ Τουρκοκρατίας. (Ἔνθ' ἀν. σ. 120 - 150).

» » Πειρατεία καὶ δουλεμπόριον ἀνὰ τὰς Κυκλάδας ἐπὶ Τουρκοκρατίας. (Ἔνθ' ἀν. σ. 151 - 160).

» » Ἡ δυτικὴ ἐκκλησία εἰς τὰς Κυκλάδας ἐπὶ Φραγκοκρατίας. (Ἔνθ' ἀν. τόμ. 2 - 3, σ. 5 - 136).

Πατσέλη Ν. Τὸ Δελβινάκιον τῆς Ἠπείρου. (Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἡρωϊκῆς κωμοπόλεως. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 256.

Πατσίδου Χ. Ὁ τίμιος Σταυρὸς τῶν Λευκάρων. (Ἀπόστολος Βαρνάβας τόμ. Θ', σ. 141 - 143).

Περάνθη Μιχ. Ὁ κοσμοκαλόγερος Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Ἀθήνα 1948 Σελ. 281.

Πετρίδου Μιχ. Δημῶδες Καστελλορίζου. Κυνηγός. (Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις ἔτ. Β', σ. 143).

Πετροπούλου Δ. Ἡ γύμνωση στὶς μαγικὲς ἐνέργειες. (Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ τόμ. ΙΓ', σ. 97 - 128).

» » Ἔθιμα συνεργασίας καὶ ἀλληλοβοηθείας τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. (Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τόμ. 5 - 6, σ. 59 - 85).

» » Τῆς Ἀναλήψεως τὰ ἔθιμα. Κατέβασμα στὴ θάλασσα—«πέτρα μαλλιαρή. (Νέα Ἑστία τόμ. 43, σ. 777 - 779).

Πετσάλη Θανάση. Οἱ μαυρόλυκοι. Χρονικὸ τῆς Τουρκοκρατίας 1665 - 1799. Πρῶτο μέρος 1565 - 1670. Ἀθήνα 1948 Σελ. 320. Δεύτερο μέρος 1670 - 1679. Ἀθήνα 1948 Σελ. 493.

» » Ἀθήνα 1687 (Στὰ χέρια τοῦ Μοροζίνη). Χρονικό. (Νέα Ἑστία τόμ. 43. σ. 17 - 22, 90 - 94).

» » Ὁ Ρήγας στὸ Τριέστι. Χρονικό. (Ἔνθ' ἀν. σ. 409 - 413, 497 - 500).

» » Ὁ χαλασμὸς τῆς Τριπολιτσᾶς στὰ Ὀρλωφικά. Πάσχα τοῦ 1969. Χρονικό. (Ἔνθ' ἀν. σ. 536 - 539).

Pétsalis Th. «Paidomazoma» Raffe d'enfants sous la Turcocratie. (L'Hellénisme contemporain, 2ème série 2ème année, pp. 129 - 142).

Πεφάνη Δώρου. Οἱ Ἕλληνες Σλαυόφωνοι τῆς Μακεδονίας καὶ οἱ Ἑλληνοβλάχοι. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 60.

» » Τὸ παιδομάζωμα. (Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ παιδομαζώματος), ἔκδ. Β'. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 48.

Πίτσιου Κώστα. Καρυαὶ (Ἀράχοβα) Λακεδαίμονος. Ἱστορικὴ καὶ λαογραφικὴ μελέτη. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 283.

Πλάτωνος Νικ. Συμβολὴ εἰς τὸ τοπωνυμικόν, τὴν τοπογραφίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν πόλεων καὶ φρουρίων τῆς Κρήτης. Γ' Πόλεις τῆς Β ἀκτῆς μεταξὺ Δρεπάνου καὶ Δίου ἄκρου. (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Β', σ. 349 - 365).

Πολίτη Λίνου. Διονυσίου Σολωμοῦ ἅπαντα, τόμος πρῶτος ποιήματα. Ἀθήνα 1948 Σελ. 378.

» » Ἡ βυζαντινὴ κληρονομιὰ καὶ ἡ λαϊκὴ παρῳδηση. (Νέα Ἑστία τόμ. 44, σ. 901 - 906).

Πράτσικα Γ. Μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν ἑκατόχρονων ἀπὸ τὸ θάνατό του. Ὁ Chateaubriand καὶ ἡ Ἑλλάδα. (Ὁ Αἰώνας μας φ. 8, σ. 253).

Προυσῆ Κώστα. Ἀπὸ τὴ λαογραφία τῶν Δωδεκανήσων. (Ἡ Ἑλληνικὴ Δωδεκάνησος. Ἐν Λευκωσίᾳ 1948, σ. 85 - 108). (Ἔκδοσις Ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ ὁμίλου Κύπρου).

Πρωτοψάλτη Ἐμμ. Πρόσφυγες κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν. (Νέα Ἑστία τόμ. 44, σ. 1154 - 1157, 1237 - 1241, 1298 - 1303).

» » Ἰταλικὴ κατοχὴ τῆς Δωδεκανήσου μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως. (Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις ἔτ. Β', σ. 47 - 52).

Πτίνη Κώστα. Ἡ Σάμος καὶ τὸ 21, ἱστορικὴ μονογραφία. Σάμος 1948 Σελ. 45.

† ***Ράλλη Κ.*** Κῦρος γάμου ἑλλήνων πολιτῶν ὀρθοδόξων, τελεσθέντος ὑπὸ ὀρθοδόξου ἱερέως τῇ συμπράξει καθῃρημένου τοιούτου. (Ἀρχεῖον ἐκκλησιαστικοῦ καὶ κανονικοῦ δικαίου ἔτ. Γ', σ. 104 - 106).

» » Τὸ βάπτισμα τῶν αἱρετικῶν. (Ἔνθ' ἀν. σ. 9 - 23).

Ρωμαίου Κ. Ἀχνάρια ἐπάνω σὲ βράχους. (Ἀρχεῖον τοῦ Θρᾳκικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ τόμ. ΙΓ', σ. 209 - 227).

» » Σῦκον, συκοφάντης καὶ παράγωγα. (Λεξικογραφικὸν Δελτίον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 4, σ. 129 - 136).

» » Ἀλληλοβοήθεια καὶ συνεργασία στὰ σημερινὰ ἔθιμα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. (Ὁ Συνεταιριστής, σ. 4 - 6, 29, 41 - 43, 60 - 63, 85 - 86, 102 - 104).

» » Παροιμίες γύρω ἀπὸ τὸ ἀλώνισμα. (Ἐργατικὴ Ἑστία 2, σ. 2 - 3).

» » Ὥρα ἡ καλὴ (Ἔνθ' ἀν. σ. 102 - 103).

Σακελλαριάδη Χαρ. Αὐτοσχέδια μοιρολόγια Γορτυνίας. (Γορτυνιακὸν Ἡμερολόγιον, σ. 75 - 81).

Σαμάρα Π. Ἡ ἐκπαίδευση στὴ Λέσβο (ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς σκλαβιᾶς). Μυτιλήνη 1948 Σελ. 104.

Σαχτούρη Μίλτου. Παραλογαίς. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 76.

Σγουρίτσα Χρήστου. Ὁ μέγας χάρτης τῶν ἐλευθεριῶν (Magna Carta Libertatum). Εἰσαγωγή, κείμενον καὶ μετάφρασις μετὰ σχολίων. Ἀθῆναι Σελ. 64.

Σήφακα Γ. Τὸ χρυσόβουλλον Ἀλεξίου Β' Κομνηνοῦ καὶ τὰ δώδεκα ἀρχοντόπουλλα (1182 μ.Χ.). (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Β', σ. 129 - 140).

» » Ἐπὶ τοῦ ἐτύμου τοῦ τοπωνυμίου Χανιά. (Ἔνθ' ἀν. σ. 179 - 180).

Σιδέρη Γιάννη. Ἡ Βαβυλωνία καὶ ὁ συγγραφέας της. (Τέχνη τεῦχ. 12 - 13, σ. 86 - 89 καὶ 14, σ. 21 - 28).

» » Οἱ πρῶτες ἑλληνικὲς κωμῳδίες. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, σ. 106-107).

Σιταρᾶ Α. Λαογραφικὰ Μαδύτου. (Ἀρχεῖον Θρᾳκικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ τόμ. ΙΓ', σ. 228 - 237).

Σκίπη Σωτ. Διονύσιος Σολωμός. Ἡ τρίτη ποιητικὴ του περίοδος. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 1, σ. 295 - 296).

Σκουζὲ Παναγῆ. Χρονικὸ τῆς σκλαβωμένης Ἀθήνας στὰ χρόνια τῆς τυραννίας τοῦ Χατζαλῆ παληὸ καὶ νέο χειρόγραφο ἐπιμελημένο καὶ ἀποκαταστημένο ἀπὸ τὸν Γ. Βαλέτα. Ἀθήνα 1948 Σελ. 167.

Σούλη Γιώργου. Οἱ Βυζαντινὲς καὶ Νεοελληνικὲς σπουδὲς στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες. (Νέα Ἑστία τόμ. 43, σ. 611 - 613).

» » Ὁ Chateaubriand καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση (ἕνα ἀνέκδοτο γράμμα). (Νέα Ἑστία τόμ. 44, σ. 1102 - 1105).

Σοφοκλέους Θ. Ἡ πνευματικὴ Δωδεκάνησος. (Ἡ Ἑλληνικὴ Δωδεκάνησος. Ἐν Λευκωσίᾳ 1948, σ. 67 - 83). (Ἔκδοσις Ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ ὁμίλου Κύπρου).
» » Ἡ ποίησις τοῦ Ρήγα. (Κυπριακὰ Γράμματα ἔτ. ΙΓ', σ. 275 - 279).
» » Ὁ Συκουτρῆς στὴν Κύπρο. (Ἔνθ' ἀν. σ. 106 - 116).
Σοφοῦ Ἀντωνίου. Παραδόσεις περὶ ζῴων καὶ φυτῶν εἰς τὴν Κάσον. (Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις ἔτ. Β', σ. 17).
Σπανάκη Στερ. Κανονισμὸς τῆς φρουρᾶς τοῦ «Βασιλείου τῆς Κρήτης» (1588). (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Β', σ. 73 - 92).
» » Ἔκθεση γιὰ τὴ στρατιωτικὴ κατάσταση τῆς Κρήτης (1589). (Ἔνθ' ἀν. σ. 235 - 252).
» » Ἕνα ἔγγραφο τῆς Βενετικῆς Γερουσίας γιὰ τὴν ἄμυνα τοῦ Βασιλείου τῆς Κρήτης (26 Αὐγούστου 1859). (Ἔνθ' ἀν. σ. 477 - 486).
Σπανδωνίδη Πέτρου. Τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ὁ Σολωμός. (Νέα Ἑστία τόμ. 43, σ. 95 - 96).
Σπαταλᾶ Γερ. Σολωμὸς Διονύσιος, Ἰταλικὰ ποιήματα μετάφρ. Γερασίμου Σπαταλᾶ. Ἀθήνα 1948.
» » Τὸ γέλιο στὰ δημοτικά μας τραγούδια. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 1, σ. 770 - 774).
» » Τὸ Ἀρκάδι κι ὁ «Ὅρκος» τοῦ Γ. Μαρκορᾶ. (Ἔνθ' ἀν. 2, σ. 413 - 416).
» » Λορέντζος Μαβίλης. (Ἔνθ' ἀν. σ. 558 - 561).
Σπεράντσα Θεοδοσίου. Ἡ Παναγία ἡ Χρυσοπηγὴ τῆς Σίφνου. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 60.
Σπυριδάκι Γ. Συμβολὴ εἰς τὸ τοπωνυμικὸν τῆς ἐπαρχίας Σητείας. (Ἀθηνᾶς τόμ. 52, σ. 221 - 223).
» » Οἱ ἀμφιθαλεῖς εἰς τὸν βίον τοῦ λαοῦ. (Ἀρχεῖον τοῦ Θρᾳκικοῦ γλωσσικοῦ καὶ λαογραφικοῦ θησαυροῦ τόμ. ΙΓ', σ. 193 - 208).
» » Γεράσιμος Βλάχος (1607 - 1685). (Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου ἔτ. Β', σ. 70 - 106).
Σπυριδάκι Κ. Ὁ Ρήγας καὶ ἡ ἐθνικὴ ἑλληνικὴ παράδοσις. (Κυπριακὰ Γράμματα ἔτ. ΙΓ', σ. 264 - 274).
» » Ὁ Κοραῆς καὶ ὁ Εὐαγόρας τοῦ Ἰσοκράτους. (Ἔνθ' ἀν. σ. 294-296).
» » Ἡ Ρόδος καὶ αἱ λοιπαὶ Δωδεκάνησοι ἱστορικῶς ἐξεταζόμεναι. (Ἡ Ἑλληνικὴ Δωδεκάνησος. Ἐν Λευκωσίᾳ 1948, σ. 9 - 33). (Ἔκδοσις Ἑλληνικοῦ Πνευματικοῦ Ὁμίλου Κύπρου).
Σταυριανοπούλου Νίκου. Νεοελληνικὰ φωνητικά. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 1, σ. 719 - 721, 796 - 799).
Σταυρινίδου Νικ. Ἀνδρέας Μηλιώτης πρῶτος γραμματικὸς τῆς Πόρτας ἐν Κρήτῃ. (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Β', σ. 546 - 568).
Στεφανίδου Δημοσθένους. Ἡ κοινωνικὴ οἰκονομικὴ ἐν τῇ ἱστορικῇ της ἐξελίξει. Τόμ. Α' Ἡ προϊστορία τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς. Ἀρχαιότης—Μεσαίων—Ἀναγέννησις. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 372.
» » Ὁ κοινωνισμὸς καὶ ἡ Χριστιανικὴ διδασκαλία. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 2, σ. 201 - 203, 264 - 267).
Στεφανίδου Μιχαήλ. Κριτικαὶ παρατηρήσεις εἰς τὸν Ἡσύχιον. (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τόμ. 20ός. Ἀθῆναι 1948, σ. 238 - 242).
» » Νεοελληνικὴ ὁρολογία (Ἔνθ' ἀν. τόμ, 19, σ. 319 - 323).

Στεφάνου Νίκου. Ἡ νυφικὴ ἐνδυμασία τῆς Μεγίστης. Συνδυασμὸς πλούτου καὶ ὀμορφιᾶς. (Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις ἔτ. Β', σ. 112 - 113).
Ταρσούλη Ἀθηνᾶς. Δωδεκάνησα τόμ. Β' Ἀθῆναι 1948 Σελ. 355 (μετὰ πολλῶν ἐν τῷ κειμένῳ ἐγχρώμων εἰκόνων καὶ χαρτῶν).
» » Τὸ θησαυροφυλάκιον τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου. (Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις ἔτ. Β', σ. 148 - 151).
» » Ὁ γάμος στὴ Λέρο. (Ἔνθ' ἀν. σ. 82).
» » Ὁ ἀρραβῶνας καὶ ὁ γάμος στὴν Ἀστυπάλαια. (Ἔνθ' ἀν. σ. 161 - 162).
Τριανταφυλλίδη Μανόλη. Ἡ ὀρθογραφία μας. Γιὰ συγγραφεῖς, ἐκδότες καὶ τὸν καθένα ποὺ γράφει τὴ δημοτική. Ἀθήνα 1948 Σελ. 51.
» » Γλωσσικὲς παρατηρήσεις· ἡ δυναμικότητα τῶν ἀσυμμορφώτων λογίων τύπων. (Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τόμ. ς', σ. 3 - 12).
Τριανταφυλλοπούλου Κ. Ὁ ἀγὼν τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ ἡ ἀρχὴ τῶν ἐθνικοτήτων. (Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τόμ. 23, σ. 99-123).
Τριανταφύλλου Μιχ. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ὡς ἐθνικὴ καὶ παγκόσμιος ἀξία. Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1948 Σελ. 45.
Τριανταφύλλου Σ. Ὁ θεσμὸς τῆς βασιλείας καὶ αἱ παραδόσεις περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλικοῦ Οἴκου. Ἱστορικὴ ἀνασκόπησις. Τρίτη ἔκδοσις. Ἀθῆναι 1948.
Τσακαλώτου Ἀθαν. Εἰσαγωγὴ εἰς τὰς φαρμακευτικὰς ἐπιστήμας. (Χημικὰ Χρονικὰ τόμ. 13Α, σ. 38 -43).
Τσαμίση Παντελῆ. Ἡ Καστοριὰ καὶ τὰ μνημεῖά της. Ἀθῆναι 1949 Σελ. 255.
Τσοπανάκη Ἀγαπητοῦ. Κοινὴ—Ροδιακὰ ἰδιώματα. Ρόδος 1948 Σελ. 63.
» » Μία δωρικὴ ἀντωνυμία (αὐταυτὸς—ἀπατός μου, σου του, ὁ ἀπαυτός). Ρόδος 1948 Σελ. 16.
» » Μαριτσᾶ—Καλυθιές. (Τέχνη τεῦχ. 14, σ. 7 - 10).
» » Συμβολὴ στὴ ρύθμιση τοῦ Νεοελληνικοῦ κλιτικοῦ συστήματος. Θεσσαλονίκη 1948 Σελ. 35. (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ ς' τόμου τῆς Ἐπετηρ. τῆς Φιλοσ. Σχολῆς τοῦ Πανεπ. Θεσσαλονίκης).
Τωμαδάκη Νικ. Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400. Μελέτη φιλολογικὴ καὶ ἱστορική. Ἐν Ἀθήναις 1947 Σελ. 146.
» » Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ. (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Β', σ. 47 - 72).
» » Χειρόγραφα Ἰωάννου Βιλλαρᾶ περιγραφόμενα ὑπὸ... (Ὁ Αἰώνας μας φ. 9, σ. 275 - 276).
Φάβη Βασ. Περὶ τοῦ λεγομένου ἀλόγου ἐνρίνου. (Ἀθηνᾶς τόμ. 52, σ. 271 - 277).
† Φανουράκη Εὐμενίου. Ἀνέκδοτα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀποκείμενα ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου. (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Β', τεῦχ. 1, σ. 109 - 128, 298 - 317, 454 - 468, τεῦχ. 2, σ. 298 ἑξ.).
Φωστηροπούλου Σωτηρίας. Τοπωνύμια καὶ ὀνόματα τοῦ χωρίου Ἵμερα. (Ἀρχεῖον Πόντου τόμ. ΙΓ', σ. 231 - 232).
Φωτάκη Εὐαγγ. Κρητικὲς κουβέντες τοῦ Ἀνεξηνιοῦ. Ρέθυμνον 1948 Σελ. 158. (Βιβλιοθήκη Πνευματικῆς Ἑστίας 1).
Χαβιαρᾶ Νικήτα. Λαογραφικὰ ἐκ Σύμης. (Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις ἔτ. Β', σ. 10 - 11, 164 - 165).

Charanis P. The slavic element in Byzantine Asia Minor in the thirteenth century, ἐν «Byzantion», tome XVIII, σ. 69 - 83).
Χαρολίδης 'Αλ. "Ενας περιηγητὴς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. ('Ο Πὰν τεῦχ. 170-171, σ. 106-107).
Χατζηαποστόλου 'Αντωνίου. Αἱ μαντικαὶ τέχναι εἰς τὴν 'Ελλάδα καὶ τὴν Ρώμην. 'Αθῆναι 1948 Σελ. 270.
Χατζηγάκη 'Αλέξ. Τ' 'Ασπροπόταμο Πίνδου. Παραδόσεις. Τρίκκαλα 1948 Σελ. 168.
Χατζηδήμου 'Αθαν. Βιβλία τῆς Σμύρνης. Μὲ τὰ τυπογραφεῖα καὶ τὶς ἐφημερίδες της μαζωμένα καὶ συνταιριασμένα ἀπὸ τὰ παλιὰ χρόνια ὥς τὰ σήμερα. 'Αθήνα 1948 Σελ. 75.
Χατζηϊωάννου Κυριάκου. Κυπριακοὶ μῦθοι. Λευκωσία 1948 Σελ. 92.
Χατζημιχάλη 'Αγγελικῆς. 'Η Μεγάλη Βδομάδα καὶ ἡ Λαμπρὴ στοὺς Σαρακατσάνους. (Νέα 'Εστία τόμ. 43, σ. 568 - 571).

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

'Αλιβιζάτου 'Αμίλκα. 'Η ἀναγνώρισις τῶν 'Αγίων ἐν τῇ 'Ορθοδόξῳ 'Εκκλησίᾳ. (Θεολογίας τόμ. ΙΘ', σ. 18 - 52).
'Αντωνιάδου Εὐαγγέλου ἀρχιμ. Τὸ εὐαγγέλιον καὶ αἱ θρησκεῖαι. (Θεολογία τόμ. ΙΘ', σ. 672 - 692).
Βέλλα Βασιλείου. 'Ερμηνεία Παλαιᾶς Διαθήκης, 'Αμώς· εἰσαγωγή, τεῦχ. Α' μετάφρασις ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ, κείμενον τῶν Ο', σχόλια. 'Αθῆναι 1947 Σελ. 124+ς'.
» » Τεῦχ. Β' 'Ωσηέ, εἰσαγωγή, μετάφρασις ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ, κείμενον τῶν Ο', σχόλια. 'Αθῆναι 1947 Σελ. 142.
» » Μιχαῖος, 'Ιωὴλ καὶ 'Οβδιού. 'Αθῆναι 1948 Σελ. 135.
» » 'Η ποίησις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. ('Ελληνικὴ Δημιουργία τόμ. 1, σ. 194 - 196, 278 - 281).
» » Old Testament studies in the Modern Greek Orthodox Theology. (Θεολογία τόμ. ΙΘ', σ. 330 - 339).
† Γενναδίου 'Ηλιουπόλεως. Τσέχος καθολικὸς περὶ τοῦ μεγάλου Φωτίου. ('Ορθοδοξία ἔτ. ΚΓ', σ. 10 - 11).
» » 'Ο Βοσσουέτος, τὰ κηρύγματά του καὶ ἰδίως οἱ ἐπικήδειοι λόγοι του. ("Ενθ' ἀν. σ. 170 - 183).
Γερμανοῦ μητροπολ. Αἴνου. Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ αἱ ἐν διασπορᾷ ὀρθόδοξοι ἐκκλησίαι. 'Αθῆναι 1948 Σελ. 8.
Γριτσοπούλου Τάσου. 'Ο δεύτερος ψαλμὸς τοῦ Δαβίδ. (Νέα 'Εστία τόμ. 43, σ. 563 - 567).
Dalleggio E. Un néo - martyr à Constantinople, André de Chio (1465). Mémorial Louis Petit, pp. 64 - 77).
'Εξάρχου Βασιλείου. 'Η γνησιότης τῆς συγγραφῆς 'Ιωάννου τοῦ Χρυσοστόμου Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονέας ἀνατρέφειν τὰ τέκνα. (Θεολογία τόμ. ΙΘ', σ. 153 - 170, 340 - 355).
'Εταιρείας Κυπριακῶν Σπουδῶν. Οἱ ἅγιοι Καρπασίας, Φίλων, Συνέσιος, Θύρσος, Φωτεινή, Σωζόμενος. Εἰσαγωγὴ καὶ κείμενον ἀκολουθιῶν καὶ συναξαρίων ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χειρογράφου 'Ακακίου μοναχοῦ τοῦ Κυπρίου (1733) μετ' εἰκόνων. (Κυπριακαὶ Σπουδαὶ τόμ. ΙΑ', σ.112+λβ').

Εὐλογίου (Κουρίλα) Κορυτσᾶς. 'Ιερολογικαὶ ἐνασχολήσεις. Αἱ πρῶται ἐκδόσεις τῆς θείας λειτουργίας καὶ τὰ λειτουργικὰ εἰλητάρια τῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ "Αθωνος. (Θεολογία τόμ. ΙΘ', σ. 650 - 671).
'Ιεζεκιὴλ Βελανιδιώτου μητροπ. Θεσσαλιώτιδος καὶ Φαναριοφερσάλων. 'Ο ἅγιος Φανούριος (ἔκδοσις δευτέρα ἐπηυξημένη). 'Εν Βόλῳ 1948 Σελ. 7.
» » Νικόδημος ὁ 'Αγιορείτης. ('Εκκλησία ἔτ. ΚΕ', σ. 127 - 128).
» » 'Η γονυκλισία τῆς Κυριακῆς. ("Ενθ' ἀν. σ. 280).
» » 'Ο Οἰκουμένιος ἐπίσκοπος Τρίκκης ἦτο ἅγιος; ("Ενθ' ἀν. σ. 307 - 308).
'Ιωαννίδου Βασ. Τὸ εὐαγγέλιον καὶ τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα. (Γρηγόριος Παλαμᾶς ἔτ. 30, σ. 72 - 88, 131 - 138, 171 - 178, 273 - 282).
» » Τὸ κῦρος τῶν ἀγγλικανικῶν χειροτονιῶν. 'Απόφασις τῆς ἐν Μόσχᾳ διασκέψεως ὀρθοδόξων αὐτοκεφάλων ἐκκλησιῶν. ("Ενθ' ἀν. σ. 250 - 252).
« » Τὸ ἐν 'Αμστελοδάμῳ πρῶτον συνέδριον τῆς κοινωνίας τῶν ἐκκλησιῶν. ("Ενθ' ἀν. σ. 215 - 221, 294 - 309).
Καραγκούνη Κώστα. 'Ο σκοπὸς τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν 'Αγία Γραφή. 'Αθῆναι 1948 Σελ. 190.
Καραντώνη 'Ανδρέα. 'Ελληνικὴ θρησκευτικὴ ποίηση. ('Ελληνικὴ Δημιουργία τόμ. 1, σ. 375 - 378).
Καρμίρη 'Ιω. 'Η ὁμολογία μετὰ τῶν πρὸς Γῶδον ἀποκρίσεων τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου καὶ ἡ δογματικὴ διδασκαλία αὐτοῦ. (Θεολογία τόμ. ΙΘ', σ. 53 - 82, 209 - 238, 398 - 431).
» » 'Η ὁμολογία τῆς ὀρθοδόξου πίστεως τοῦ πατριάρχου 'Ιεροσολύμων Δοσιθέου. ("Ενθ' ἀν. σ. 693 - 707).
» » 'Η μελέτη τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ ἡ εἰς τὴν νεοελληνικὴν ἀπόδοσις αὐτῆς. ('Εκκλησία ἔτ. ΚΕ', σ. 259 - 262).
» » Σημείωμα περὶ Μητροφάνους Κριτοπούλου. (Γρηγόριος Παλαμᾶς ἔτ. 30, σ. 40 - 42).
Κεραμίδα 'Ανδρ. 'Ο 'Ιησοῦς Χριστὸς καὶ ἡ φύσις. 'Αθῆναι 1948 Σελ. 62.
Κονιδάρη Γερασίμου. 'Η ἑλληνικὴ ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου. 'Εν 'Αθήναις 1948 Σελ. 209+κδ'.
Λαναρᾶ Θεοδ. Τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τοῦ εὐαγγελίου. 'Αθῆναι 1948 Σελ. 10.
Λούβαρι Ν. L'éducation des theologiens en Grèce. ('Ανάτ. ἐκ τῆς Internationale Zeitschrift für Wissenschaftliche Pädagogik. Salzburg 1948.
Μαγκριώτη Δημ. 'Ο Χριστὸς καὶ ἡ σύγχρονος σκέψις. 'Αθῆναι 1948 Σελ. 220.
Μαντζουράνη Κων. Τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς φιλοσοφίας, τῶν θρησκειῶν, τῆς ἐπιστήμης—Θεὸς—κόσμος—ζωὴ—ἄνθρωπος—ψυχὴ—ἀθανασία. 'Αθῆναι 1948 Σελ. 248.
Μιχαὴλ Μητροπολίτου Κορινθίας. Θρησκεία καὶ διανόησις. 'Αθῆναι 1948 Σελ. 63.
Μοσχονᾶ Θεοδώρου. Νικολάου πατριάρχου πόνημα πρὸς Μελέτιον μονάζοντα (ἔμμετρον περὶ νηστευσίμων ἡμερῶν). (Δελτίον τῆς πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης 'Αλεξανδρείας 'Απριλίου—Μαΐου—'Ιουνίου 1948, σ. 17 - 24).
Μπαϊρακτάρη Στυλ. Οἱ ἐπιστολὲς τῆς ἀγάπης. Εἰσαγωγή, κείμενον, ἑρμηνεία καὶ σχόλια εἰς τὰς τρεῖς ἐπιστολὰς τοῦ εὐαγγελιστοῦ 'Ιωάννου. 'Αθῆναι 1948 Σελ. 29.

Μπαλάνου Δημ. Διατί ἡ ἑορτὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἐθεσπίσθη ὡς ἑορτὴ τῆς παιδείας. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 16.
» » Πάσχα. (Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις περὶ τοῦ χρόνου τοῦ ἑορτασμοῦ του). (Νέα Ἑστία τόμ. 43, σ. 525 - 526).
» » Ἡ μετάφρασις τῆς Ἁγίας Γραφῆς. (Νέα Ἑστία τόμ. 44, σ.1263-1264).
Μπόνη Κ. Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη μητροπολίτου νέων Πατρῶν (Ὑπάτης) : Δύο ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι. (Θεολογία τόμ. ΙΘ', σ. 513 - 558).
» » Βυζαντινὴ θεολογία. (Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Θεολογίας» τόμ. ΙΘ', σ. 171 - 186, 287 - 300).
» » Σχόλια εἰς τοὺς δύο ἐγκωμιαστικοὺς λόγους Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη μητροπολίτου νέων Πατρῶν (Ὑπάτης) εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α' Κομνηνόν. (Ἔνθ' ἀν. σ. 708 - 717).
» » Ἡ χρυσῆ περίοδος τῆς ἐκκλησιαστικῆς λογοτεχνίας. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 1, σ. 654 - 657, 712 - 714).
Μπουσούλα Ν. Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς της μέχρι σήμερον. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 138.
Μπρατσιώτου Παναγιώτου. Ἡ ἑλληνικὴ θεολογία κατὰ τὴν τελευταίαν πεντηκονταετίαν. (Θεολογία τόμ. ΙΘ', σ. 83 - 112, 271 - 286).
Μωραΐτου Δημ. Ἡ γνησιότης τῆς πραγματείας «Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονέας ἀνατρέφειν τὰ τέκνα». (Θεολογία τόμ. ΙΘ', σ. 718 - 733).
» » Κύριλλος ὁ Ἱεροσολύμων ὡς κατηχητὴς καὶ παιδαγωγός. (Γρηγόριος Παλαμᾶς ἔτ. 30, σ. 57 - 59, 122 - 130).
Νικολάου Ν. Οἱ μάρτυρες τοῦ Ἰεχωβᾶ καὶ ἡ κοινωνία μας. Δράμα 1948.
Ξύδη Θεοδώρου. Οἱ ἰαμβικοὶ κανόνες τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 29.
» » Τὰ κείμενα στὸν ὄρθρο τῶν Παθῶν καὶ τῆς Ἀναστάσεως. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 37. (Ἀνάτυπον ἀπὸ τὸ περιοδικὸν «Ἀκτῖνες» τόμ. ΙΑ', τεύχη 78, 79, 80).
» » Ἡ ποίηση Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ στὰ Χριστούγεννα καὶ στὰ Θεοφάνεια. (Ἔνθ' ἀν. σ. 522 - 526, 558 - 564, τόμ. ΙΒ', σ. 23 - 28).
» » Χριστοῦ γενέθλια. (Ἐκλογή, σ. 1541 - 1549).
† ***Παγκρατίου Βατοπεδινοῦ Μητροπολίτου Γάνου καὶ Χώρας.*** Παναγιολατρεία. (Ὀρθοδοξία ἔτ. ΚΓ', τεῦχ. 1 - 2 - 3, σ. 12 - 14).
Παλαμᾶ Κ. Διὰ τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τοῦ εὐαγγελίου. (Νέα Ἑστία τόμ. 44, σ. 1226 - 1228, 1265 - 1266).
Παναγιωτάκου Π. Ὁ οἰκουμενικὸς πατριαρχικὸς θρόνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐκκλησιαστικὴ καὶ πολιτικὴ θέσις. Ἀθῆναι Σελ. 72.
» » Τινὰ περὶ τοῦ ἱεροῦ λειψάνου καὶ τοῦ ἐν Κερκύρᾳ ναοῦ τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος. (Ἀρχεῖον ἐκκλησιαστικοῦ καὶ κανονικοῦ δικαίου ἔτ. Γ', σ. 116 - 120).
Παπαγεωργίου—Ἐράλδν Γ. Ὁ ἅγιος Οἰκουμένιος, πολιοῦχος τῆς Τρίκκης. (Ἐκκλησία ἔτ. ΚΕ', σ. 377).
Παπαϊωάννου Ἰακώβου. Τὸ αὐτοκέφαλον τῆς ἐκκλησίας τῆς Κύπρου. (Ὀρθοδοξία ἔτ. ΚΓ', τεῦχ. 1 - 2 - 3, σ. 69 - 73 καὶ τεῦχ. 4 - 5 - 6, σ. 134 - 142).
† ***Παπαδοπούλου Χρυσοστόμου.*** Ἡ ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ τῶν Κομνηνῶν (1081 - 1185). Ἐπιμελείᾳ Γρηγ. Παπαμιχαήλ. (Θεολογία τόμ. ΙΘ', σ. 3 - 17, 193 - 208, 385 - 397).
» » Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου. Ἔκδοσις Ε'. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 48.

Παπαμιχαὴλ Γρηγ. Ἀπολογητικὰ τῶν πατέρων τῶν πέντε πρώτων αἰώνων. Ἐν Ἀθήναις 1948 Σελ. 303+η'.
» » Καὶ πάλιν περὶ τοῦ ἁγίου Φανουρίου. (Ἐκκλησία ἔτ. ΚΕ', σ. 90 - 91).
» » Ἐκ τῶν συγγραφῶν Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ. (Αἱ συγγραφαὶ τῆς εἱρκτῆς, ἑρμηνευτικά, διδακτικὴ ἀλληλογραφία). (Θεολογία τόμ. ΙΘ', σ. 577 - 618).
Παπαχριστοδούλου Χρ. Ἡ θέση τῶν ὀρθοδόξων τῆς Ρόδου στὴν ἐποχὴ τῶν Ἱπποτῶν. (Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις ἔτ. Β', σ. 78 - 80).
Πολάκη Παρθενίου. Ὁ ἅγιος Κύριλλος Ἀλεξανδρείας καὶ ἡ ἑνότης τῆς ἐκκλησίας. Ἀπάντησις εἰς τὴν ἐγκύκλιον «Orientalis Ecclesiæ». (Ὀρθοδοξία ἔτ. ΚΓ', τεῦχ. 1 - 2 - 3, σ. 15 - 68).
Ράλλη Κ. Καθολικὸν τάγμα πατέρων Αὐγουστινιανῶν (Ἀσσομψιονιστῶν). (Ἀρχεῖον ἐκκλησιαστικοῦ καὶ κανονικοῦ δικαίου ἔτ. Γ', σ. 191 - 192).
Ράμφου Ἰωάννου πρεσβυτέρου. Ὁ ἅγιος Θεοδόσιος ὁ κοινοβιάρχης (424 - 529). (Ἐκκλησία ἔτ. ΚΕ', σ. 8 - 11).
» » Ὁ ἅγιος Εὐθύμιος ὁ Μέγας (376 - 473). (Ἔνθ' ἀν. σ. 25 - 27).
» » Αἱ τρεῖς εὑρέσεις τῆς τιμίας κεφαλῆς Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου. (Ἔνθ' ἀν. σ. 56 - 59).
» » Ὁ ἅγιος Γεράσιμος ὁ Ἰορδανίτης. (Ἔνθ' ἀν. σ. 71 - 74).
» » Οἱ ἅγιοι Τεσσαράκοντα μάρτυρες. (Ἔνθ' ἀν. σ. 105 - 106, 120 - 121, 134 - 136).
» » Ὁ ἅγιος μάρτυς Χριστοφόρος. (Ἔνθ' ἀν. σ. 166 - 167).
» » Αἱ ἑορταὶ τῶν θεομητορικῶν ἀμφίων. (Ἔνθ' ἀν. σ. 198 - 203).
» » Αἱ κατὰ τὴν ἐκτενῆ γονυκλινεῖς εὐχαὶ τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας. (Ἔνθ' ἀν. σ. 247).
» » Ἡ κοίμησις τῆς Θεοτόκου. (Ἔνθ' ἀν. σ. 280 - 283).
» » Τὸ γενέσιον τῆς Θεοτόκου. (Ἔνθ' ἀν. σ. 298 - 301).
» » Ὁ ἅγιος μεγαλομάρτυς Ἀρτέμιος. (Ἔνθ' ἀν. σ. 328 - 330).
» » Τὰ εἰσόδια τῆς Θεοτόκου. (Ἔνθ' ἀν. σ. 361 - 365).
» » Ὁ ἅγιος Σάββας ὁ ἡγιασμένος. (Ἔνθ' ἀν. σ. 375 - 376).
Ρούσου Βασιλείου. Νέος συναξαριστής. Ἥρωες τοῦ Χριστιανισμοῦ, βίος ἁγίων δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Σεπτέμβριος. Ἐν Ἀθήναις 1948 Σελ. 240.
» » Ὀκτώβριος Σελ. 224.
Ρούσσου Ε. Λεξιλόγιον ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου τόμ. Ι. Βυζαντινὸν δίκαιον. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 488+η'.
Σακελλαρίου Γ. Φιλοσοφικὰ μελετήματα. ΙΙ. Ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν σύγχρονον ἐπιστήμην καὶ φιλοσοφίαν. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 21.
Σπανοπούλου Θ. Σύστημα οἰκουμενικῶν συνόδων. Ἀθῆναι 1948.
Σπεράντσα Στέλιου. Οἱ ἀγάπες. Τὰ θρησκευτικὰ δεῖπνα τῶν πρώτων χριστιανῶν. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 1, σ. 372 - 374).
» » Ἱστορία τῆς ἀκροστιχίδος. (Ἔνθ' ἀν. σ. 581 - 584, 649 - 653).
Στεφανίδου Βασ. Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 714+101.
† ***Σωφρονίου Λεοντοπόλεως.*** Ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ αἱ ἐν αὐτῷ τελούμεναι συνάξεις. (Ὀρθοδοξία ἔτ. ΚΓ', τεῦχ. 5 - 6, σ. 121 - 130).

Τρεμπέλα Π. Ἡ ἔννοια καὶ τὸ κρῖμα τῆς Σιμωνίας. (Ἐκκλησία ἔτ. ΚΕ', σ. 53-54).
» » Πῶς καθώρισαν τὴν ἔννοιαν τῆς Σιμωνίας οἱ ἱεροὶ κανόνες. (Ἔνθ' ἀν. σ. 66 - 67).
» » Πῶς καθώρισαν τὴν ἔννοιαν τῆς Σιμωνίας οἱ ἅγιοι πατέρες. (Ἔνθ' ἀν. σ. 86 - 87).
» » Νεαραὶ καὶ πράξεις νεώτεραι περὶ Σιμωνίας. (Ἔνθ' ἀν. σ. 104-105).
» » Μεταγενέστεραι ἐκκλησιαστικαὶ ἐκδηλώσεις περὶ Σιμωνίας. (Ἔνθ' ἀν. σ. 119 - 120).
» » Ἡ γονυκλισία κατὰ τὰς Κυριακάς. (Ἔνθ' ἀν. σ. 163 - 164).
» » Ἡ γονυκλισία ἐν τῇ σταυροπροσκυνήσει. (Ἔνθ' ἀν. σ. 180 - 181).
» » Τὸ ἐν τῇ γονυκλισίᾳ τῆς Κυριακῆς ἔθος. (Ἔνθ' ἀν. σ. 197 - 198).
» » Τὰ κατὰ τὰς τάξεις τῶν μετανοούντων. (Ἔνθ' ἀν. σ. 279 - 280).
» » Ὁ χαλαρὸς τόνος τῆς ἀπαγορεύσεως τῶν ἱερῶν κανόνων. (Ἔνθ' ἀν. σ. 294 - 295).
» » Παραλληλισμοὶ καὶ ἀναλογίαι. (Ἔνθ' ἀν. σ. 311 - 313).
» » Ἀκολουθίαι καὶ συμπεράσματα. (Ἔνθ' ἀν. σ. 325 - 326).
» » Ἡ ἀκολουθία τοῦ εὐχελαίου (τέλος). (Θεολογία τόμ. ΙΘ', σ. 113 - 152, 239 - 272, 432 - 450).
» » Τάξεις χειροθεσιῶν καὶ χειροτονιῶν. (Ἔνθ' ἀν. σ. 451 - 465, 619 - 649).

Φιλιππίδου Λ. Ἡ θρησκειολογία καὶ αἱ θεολογικαὶ σχολαί. (Θεολογία τόμ. ΙΘ', σ. 356 - 360).
» » Κριτικαὶ παρατηρήσεις εἰς τὸ κείμενον Πλουτάρχου Περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος. (Ἔνθ' ἀν. σ. 489 - 512).

† ***Φρεαρίτου Κ.*** Θεολογία δογματική. (Ἀρχεῖον ἐκκλησιαστικοῦ καὶ κανονικοῦ δικαίου ἔτ. Γ', σ. 3 - 8, 97 - 103, 167 - 170).

Φυτράκη Ἀνδρ. Μαρτύριον καὶ μοναχικὸς βίος. (Θεολογία τόμ. ΙΘ', σ. 301 - 329).

† ***Ψαλιδάκη Εὐγενίου.*** Ἀνέκδοτον μαρτύριον τῶν ἐν Κρήτῃ ἁγίων δέκα μαρτύρων. (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Β', σ. 569 - 576).

ΤΕΧΝΗ

Ἀποστολάκι Ἄννης. Λάσια καὶ τὰ ἔχοντα σχετικὸν σχηματισμὸν ἐν τοῖς μνημείοις πτυχωτὰ καὶ στρεπτὰ ὑφάσματα. Θεσσαλονίκη Σελ. 9. (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Ϛ' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης).

Βάρβογλη Μάριου. Ἁγία Βαρβάρα, συμφωνικὸ πρελούδιο. Παρτιτούρα ὀρχήστρας. Ἀθήνα 1948 Σελ. 36. (Collection de l'Institut Français d'Athènes dirigée par Octave Merlier. Μουσικὴ σειρὰ 2).

Βουδούρη Ἀγγέλου. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς γραφῆς τοῦ μουσικοῦ μέλους τῆς Βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ᾀσματῳδίας. (Ὀρθοδοξία ἔτ. ΚΓ', τεῦχ. 4 - 5 - 6, σ. 143 - 151).

Γριτσοπούλου Τάσου. Πέτρος καὶ Μιχαὴλ οἱ Πεδιῶται. Δύο Κρῆτες τοιχογράφοι ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. (Κρητικὰ Χρονικὰ τόμ. Β', σ. 436 - 453).

Δούκα Στράτη. Τὸ εἰκονογραφικὸ ἔπος τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Εἰσαγωγή, τεῦχος πρῶτο. Ἀθήνα 1948 Σελ. 84.
» » Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ἡ Μακεδονικὴ σχολὴ τοῦ XIV καὶ ἡ Κρητικὴ σχολὴ τοῦ XVI αἰώνα. (Ὁ Αἰώνας μας φ.7, σ. 205-212).
» » Ἡ πορεία τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα. Ἡ Νεοελληνικὴ τέχνη καὶ ἡ Βυζαντινὴ παράδοση. (Ἔνθ' ἀν. φ. 8, σ. 241 - 244).

Εὐαγγελίδη Δ. Ἡ ἀπόδοση τῆς πραγματικότητας κι ἡ Ἀναγέννηση. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, σ. 83 - 84).

Ζαγορησίου Μ.—Γιαννουλλέλη Γ. Ἀρχοντικὰ τῆς Καστοριᾶς. Ἀθῆναι 1948 πίνακες 39+6. (Πινακοθήκη τῆς τέχνης τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ).

Καλοκύρη Κ. Χρονικά. Μία σημαντικὴ ἀρχαιολογικὴ ἀνακάλυψις. Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ ἐν Πανόρμῳ Μυλοποτάμου Κρήτης. (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Β', σ. 380 - 383).

Καλομοίρη Μανώλη. Ὁ θάνατος τῆς ἀντρειωμένης. Ἀθήνα 1948 Σελ. 60. Μουσικὴ σειρὰ 1 τοῦ Institut Français d'Athènes.
» » Ἡ μουσικὴ μορφὴ στὴν ἑλληνικὴ μουσική. (Νέα Ἑστία τόμ. 43, σ. 460 - 461).

Καψάλη Γιάννη. Αὐτοὶ ποὺ πέρασαν ἀπ' τὸ Ντομένικο. Ἀθήνα 1948 Σελ. 48.

Κοκκίνου Διον. Ἡ νεοελληνικὴ τέχνη. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 1, σ. 18 - 22, 76 - 80, 172 - 175).

Κόντογλου Φώτη. Περὶ ζωγραφικῆς σκέψεις καὶ εἰκασίαι. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, σ. 39 - 45).

Κουρκούλα Κ. Βίβλος καὶ τέχνη. Ἐν Πάτραις 1948 Σελ. 28.

Κύρου Κ. Οἱ ἀρχαῖοι μας ζωγράφοι. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 1, σ. 323 - 329).

Μακρῆ Κίτσου. Ἡ γιορτινὴ Σκοπελίτικη φορεσιά. (Ὁ Αἰώνας μας φ. 4, σ. 114-117).

Μελετοπούλου Ι. Τὸ πρῶτον σχέδιον τῆς πόλεως Πειραιῶς. Ἀθῆναι Σελ. 6. (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδ. «Τεχνικὴ» τόμ. Γ').

Μερεμέτη Α. Ἡ τέχνη εἰς τὰ Δωδεκάννησα. (Ἡ Ἑλληνικὴ Δωδεκάνησος ἐν Λευκωσίᾳ 1948, σ. 35 - 66). (Ἔκδοσις Ἑλληνικοῦ Πνευματικοῦ Ὁμίλου Κύπρου).

Michaïlides Solon. The Neohellenic Folk-Music, Limassol Cyprus 1948 Σελ.

Μουσεῖον Μπενάκη. Ἑλληνικαὶ ἐθνικαὶ ἐνδυμασίαι ἐκδιδόμεναι ἐπιμελείᾳ Ἀντωνίου Ε. Μπενάκη κείμενον Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, πίνακες Νικολάου Σπέρλιγκ, τόμ. πρῶτος. Ἀθῆναι 1948 πίν. 55, πρόλ. 8 - 12, εἰσαγωγὴ 13 - 16.

Ξυγγοπούλου Ἀνδρέου. Τὸ ἀνάκτορον τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα. (Λαογραφία τόμ. ΙΒ', σ. 547 - 588).
» » Δύο βυζαντινοὶ στεατῖται τοῦ μουσείου Ἡρακλείου. (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Β', σ. 265 - 273).
» » Παρατηρήσεις εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ ἁγίου Νικολάου Μελενίκου. (Ἐπετηρὶς Φιλοσοφ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τόμ. Ϛ', σ. 115 - 128).
» » Une icone byzantine à Thessalonique. (Cahiers Archéologiques, III, 1948, σ. 114 - 128).
» » Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. «Πηγὴ τῆς σοφίας». (Ἀρχαιολογικὴ ἐφημερὶς 1942 - 1944 (ἐξεδόθη τῷ 1948), σ. 1 - 36).
» » Ἀρχαιολογικὸς ἀπολογισμὸς (ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν ἐγκαινίων τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου. (Γρηγόριος Παλαμᾶς ἔτ. 30, σ. 209-214).

Ὀρλάνδου Ἀναστ. Ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι εἰς τὴν Δωδεκάνησον. (Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις ἔτ. Β', σ. 9).
» » Παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Κῶ. (Ἔνθ' ἀν. σ. 72 - 77).
Προκοπίου Ἀγγέλου. Ἡ γέννηση τοῦ Χριστοῦ στὴ Βυζαντινὴ τέχνη. (Φιλολογικὴ-Πρωτοχρονιά, σ. 21 - 24).
» » Ἀνδρέας ὁ Κρής. (Ὁ Αἰώνας μας φ. 1, σ. 17 - 24).
Ράμφου Ἰωάννου πρεσβυτέρου. Ὁ δευτερεύων Σίφνου. (Ἐκκλησία ἔτ. ΚΕ', σ. 39 - 44).
Skalcottas N. Quatre danses greques (Parition d'orchestre). Ἀθῆναι 1948 Σελ. 44. (Collection de l'Institut Français d'Athènes No 3).
Σπανούδη Σοφίας. Τὸ Εἰκοσιένα στὴ μουσική. (Ὁ ὕμνος). (Ἑλληνικὴ Δημιουργία τόμ. 1, σ. 265 - 267).
Ταρσούλη Ἀθηνᾶς. Ἀπὸ τὰ Δωδεκάνησα. Τὸ Καρπαθικὸ σπίτι. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, σ. 188 - 192).
Τραυλοῦ Ι. Ἡ παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπιείου τῶν Ἀθηνῶν. (Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς 1939 - 1941, σ. 34 - 68).
Τωμαδάκη Ν. Ἰωάννος Κορνάρος Κρὴς ζωγράφος (1745 - 1796). (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Β', σ. 253 - 264).
» » Εἰκόνες Ἐμ. Τζάνε ἐν Κερκύρᾳ. (Ἔνθ' ἀν. σ. 476).
Χατζηδάκη Μανόλη. Μυστρᾶς. Ἱστορία, μνημεῖα. Ἀθῆναι 1948 Σελ. 103 (μετὰ 32 πινάκων καὶ τοπογραφικοῦ διαγράμματος).
» » Συμπληρωματικὰ στὸν Ἐμμανουὴλ Τζάνε. (Κρητικὰ Χρονικὰ ἔτ. Β', σ. 469 - 475).

ΕΙΔΗΣΕΙΣ

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ

Τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον, ὅπερ πρῶτον ἐξ ὅλων τῶν παρ' ἡμῖν Μουσείων ἤνοιξε τὰς πύλας του ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ ἔτους 1946, καταλλήλως ἀνακαινισθὲν κατόπιν τῶν βλαβῶν τὰς ὁποίας ὑπέστησαν τὰ κτηριακὰ συγκροτήματά του κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ξενικῆς κατοχῆς καὶ μετ' αὐτήν, ἐπλουτίσθη διὰ τριῶν ἀξιολογωτάτων συλλογῶν:

1) Τῆς συλλογῆς βυζαντινῶν εἰκόνων ἐκ κληρονομίας τοῦ ἀποθανόντος Χριστιανοῦ Λαμπίκη, 2) τῆς συλλογῆς βυζαντινῶν εἰκόνων τῆς Στρατιωτικῆς Λέσχης, προερχομένης ἐκ κληροδοσίας Σαρόγλου καὶ κατατεθείσης εἰς τὸ Μουσεῖον καὶ 3) τῆς συλλογῆς βυζαντινῶν εἰκόνων τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, δωρηθείσης εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον.

Ἐκ τούτων ἡ πρώτη ἀποτελεῖται ἐξ 99 εἰκόνων διαφόρου μεγέθους καὶ ἐξ ἄλλων 15 ἀντικειμένων μικροτεχνίας (ξυλογλύπτων σταυρῶν, σφραγίδων, χειρογράφου Ψαλτηρίου κ.ἄ.). Μεταξὺ τῶν εἰκόνων ἀξιόλογος εἶναι ἡ εἰκὼν τοῦ Προφήτου Δανιὴλ 14ου αἰῶνος καὶ εἰκόνες φέρουσαι τὰς ὑπογραφὰς τῶν Μιχ. Δαμασκηνοῦ (Πεντηκοστή, Καιομένη βάτος, Χριστὸς ὡς Ἀρχιερεύς), Ἐμμανουὴλ ἱερέως τοῦ Τζάνε (ἅγιος Γοβδελᾶς, ἅγ. Ἀλύπιος), Ἐμμανουὴλ Λαμπάρδου (Θεοτόκος τοῦ Πάθους, Χριστός), Πέτρου Λαμπάρδου (Θεοτόκος Ὁδηγήτρια) κ.ἄ.

Ἡ δευτέρα ἀποτελεῖται ἐξ 100 εἰκόνων, ἐξ ὧν πολλαὶ ὑπογεγραμμέναι ὑπὸ μεταβυζαντινῶν ζωγράφων: Νικηφόρου Ἱερομονάχου 1550 (Ἐπιτάφιος Θρῆνος), Νικάρχου Ἱερομονάχου 1575 (Πεντηκοστή), Ἰωάννου Καιροφύλακος 1600 (Γεννέσιον τοῦ Προδρόμου), Ἱερέως Καλοδονᾶ 1601 (ἅγ. Δημήτριος), Ἐμμανουὴλ Λαμπάρδου 1621 (ἅγιος Παντελεήμων), Ἠλιοὺ Μόσχου 1651 (Θεοτόκος), Θεοδώρου Πουλάκη (Θεοτόκος) ἄνευ χρονολογίας, Σταυριανοῦ 1680 (Ἀποτομὴ Προδρόμου), Ἰωάννου Μόσκου 1702 (Σύναξις Ἀρχαγγέλων), Καραντινοῦ ἱερομονάχου 1719 (Λείψανον ἁγ. Διονυσίου Ζακύνθου) καὶ τῶν ζωγράφων Ἐμμαν. Βενιέρη, Μαυρομάτη κ.ἄ.

Ἡ τρίτη ἀποτελεῖται ἐκ 35 εἰκόνων, μεγάλου μεγέθους, ἐξ ὧν σπουδαιότεραι εἶναι τέσσαρα ξυλόγλυπτα θωράκια τέμπλου μετὰ κυκλικῶν παραστάσεων σκηνῶν Π. καὶ Κ. Διαθήκης μετὰ τῆς ὑπογραφῆς Ἰωάννου Μόσκου 1661, τρεῖς μεγάλαι εἰκόνες ἐκ θυρῶν Τέμπλου (Νυμφίου καὶ τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Ἰωάννου) ἑπτανησιακῆς τέχνης, εἰκὼν τῆς Θείας Εὐχαριστίας (Sacrum Sacrificium) μετὰ λατινικῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῆς ὑπογραφῆς «Χεὶρ Ἰωάννου», μεγάλη εἰκὼν τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου καὶ βυζαντινὴ εἰκὼν Ὁδηγητρίας ἡμικατεστραμμέναι κ.ἄ.

Αἱ δύο τελευταῖαι παλαιαὶ ἀξιολογώταται εἰκόνες συντηρηθήσονται καταλλήλως.

Τὰς συλλογὰς αὐτὰς ὁ Διευθυντὴς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου κ. Γ. Σωτηρίου κατέταξεν εἰς ἰδιαιτέρας αἰθούσας, ἀναρτήσας ἐπιγραφὰς φερούσας τὸ ὄνομα τῶν δωρητῶν ἢ τῶν καταθεσάντων αὐτὰς εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω συλλογῶν, εἰσῆλθον εἰς τὸ Μουσεῖον, ἐκ κατασχέσεως, τριακόσιαι ἄλλαι εἰκόνες, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀξιολογωτάτη εἶναι μεγάλη εἰκὼν τῆς Θεοτόκου γλυκοφιλούσης φέρουσα τὴν ὑπογραφὴν «χεὶρ Ἀγγέλου», ἀναρτηθεῖσα ἄνωθεν τῆς ψηφιδωτῆς εἰκόνος τῆς μεγάλης αἰθούσης τοῦ ἄνω ὀρόφου τοῦ μεγάρου.

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΩΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ἡ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἀν. Ὀρλάνδου ὑπηρεσία ἀναστηλώσεων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἐπελήφθη κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος τῆς στερεώσεως καὶ συντηρήσεως τῆς σεβασμίας Μονῆς τῆς Νταοῦ - Πεντέλης, ἥτις, ἐγκαταλειφθεῖσα ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἀφύλακτος καὶ ἀπροστάτευτος, εἶχεν ὑποστῇ ὑπὸ τῶν χοιρικῶν μεταβολῶν καὶ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων πολλὰς ζημίας καὶ εἶχε περιέλθει εἰς ἐρείπωσιν.

Ἀνενεώθη κατ' ἀρχὰς ἡ κεράμωσις τῶν τρούλλων καὶ τῶν στεγῶν τοῦ καθολικοῦ, ἐπηκολούθησε δ' ἔπειτα ἡ φράξις τῶν πολλῶν καὶ μεγάλων ῥηγμάτων τῶν τοίχων. Εἰς τὰ κουφώματα ἐτοποθετήθησαν θύραι καὶ παράθυρα, ἅτινα ἀπὸ χρόνων μακρῶν εἶχον ἐξαφανισθῇ. Ἐπεσκευάσθη μετὰ ταῦτα ὁ παρὰ τὴν εἴσοδον τῆς μονῆς ἀμυντικὸς πύργος καὶ ἀνακατεσκευάσθη ὁ πρὸ πολλῶν ἐτῶν καταπεσὼν τοξωτὸς πυλών, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ παλαιοῦ σχεδίου. Εἶτα ὑπεστηρίχθη τὸ εἰς 6 μ. ὕψος διατηρούμενον τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ περιβόλου, κατασκευασθείσης πρὸς τοῦτο ὑψηλῆς ἀντηρίδος. Πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ καθολικοῦ ἐγένετο ἀφαίρεσις τῶν κατὰ καιροὺς γενομένων ἐπιχώσεων, αἵτινες εἶχον θάψει τὸν ναὸν κατὰ ἓν ὅλον μέτρον. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν ἀποχωματώσεως ἀπεκαλύφθη ἡ τέως ἄγνωστος κρήνη τῆς μονῆς. Εὑρέθη δηλαδὴ ἡ μεγάλη μαρμαρίνη ὀρθογώνιος λεκάνη της ὡς καὶ αἱ γεννήσεις τῆς ὕπερθεν αὐτῆς ἐπὶ δύο ποδαρικῶν στηριζομένης καμάρας, ἥτις ὁλόκληρος καὶ ἀνεστηλώθη. Τέλος εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ καθολικοῦ τὸ δι' ὡραίων βυζαντινῶν κοσμημάτων κοσμούμενον παλαιὸν μαρμάρινον τέμπλον ἀποκατεστάθη εἰς τὴν παλαιάν του ὄψιν, ἀπομακρυνθεισῶν πασῶν τῶν ἀκαλαισθήτων προσθηκῶν - ξυλίνου δωδεκαόρτου καὶ ῥυπαρῶν παραπετασμάτων—δι' ὧν ἀπεκρύπτετο τὸ κάλλος του. Οὕτω διὰ τῶν γενομένων ἐργασιῶν ἡ μονὴ ἀπέκτησε τὴν παλαιάν της ὄψιν, εὐχῆς δ' ἔργον θὰ ἦτο ἂν διωρίζετο φύλαξ τις, εἰ δυνατὸν μοναχός, ὅστις νὰ φροντίζῃ διὰ τὴν περαιτέρω συντήρησιν καὶ διαφύλαξιν αὐτῆς ἀπὸ κλοπῶν καὶ ζημιῶν.

Ἐκτὸς τῆς ἀνωτέρω μεγάλης ἐργασίας, ἐξετελέσθησαν κατὰ τὸ 1948 καὶ αἱ ἑξῆς μικρότεραι.

Εἰς Καισαριανὴν Ἀττικῆς, ἐπιμελείᾳ τοῦ Ἐφόρου κ. Μ. Χατζιδάκη, ἐξετελέσθησαν ἐργασίαι ἀποχωματώσεως τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ ἐξωτερικῶς καί τινες ἄλλαι δευτερεύουσαι ἐργασίαι συντηρήσεως.

Εἰς Θάσον ἀνεστηλώθη τὸ μαρμάρινον τέμπλον τῆς αὐτόθι σταυρικῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τὸ ὁποῖον εἶχον διαλύσει καὶ ἀπομακρύνει οἱ Βούλγαροι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Κατοχῆς.

Εἰς τὸν βυζαντινὸν ναὸν τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς παρὰ τὰ Τρίκκαλα, κατακλυσθέντα ὑπὸ τοῦ Πορταΐτικου ποταμοῦ, ἐξετελέσθησαν ἀντιπλημμυρικὰ ἔργα, ὥστε νὰ προστατεύωνται ἐφεξῆς οἱ τοῖχοι ἀπὸ τῆς διαβρώσεως τῶν ὑδάτων.

Εἰς τοὺς ἐν Ῥόδῳ βυζαντινοὺς ναούς, τοὺς ἐπὶ τουρκοκρατίας μετατραπέντας εἰς τζαμιὰ (Ἴλκ - Μιχράμπ, Χουρμαλῆ Μεδρεσὲ καὶ Φουντουκλῆ) ὡς καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Γεώργιον Βάρδαν, παρὰ τὸ χωρίον Ἀπολακκιάν, περιέχοντα σπουδαίας τοιχογραφίας τοῦ 1290, ἐξετελέσθησαν ἐργασίαι στερεώσεως καὶ συγκρατήσεως τῶν τοιχογραφιῶν.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ἐν Κρήτῃ ἀνεσκάφη ἡ πέρυσιν ἀποκαλυφθεῖσα Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ Πανόρμου (Ε' μ. Χ. αἰῶνος) ἀποκαλυφθέντος ὁλοκλήρου τοῦ ἱεροῦ μετὰ τῶν ἑκατέρωθεν παστοφορίων καὶ τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψῖδος καὶ ἀνασκαφέντων τοῦ σηκοῦ, τοῦ νάρθηκος καὶ τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τοῦ αἰθρίου. Κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς εὑρέθησαν τμήματα τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου τῆς βασιλικῆς, δυστυχῶς τεθραυσμένα. Τὰ τεμάχια ταῦτα μαρμάρινα ἢ τὰ πλεῖστα ἐξ ἐγχωρίου πωρολίθου, ἀνῆκον εἰς θωράκια, πεσούς, στυλίσκους, διαχωρίσματα διλόβων ἢ τριλόβων παραθύρων, μικρὰ κιονόκρανα καὶ στυλίσκους τῆς ἁγίας τραπέζης καὶ τῶν τραπεζῶν προσκομιδῆς.

Ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης εὑρέθησαν δύο μεσαιωνικαὶ δεξαμεναὶ μὲ διπλοῦν τόξον καὶ ὑποστηλώματα κατεσκευασμένα ἐξ ὑλικοῦ ἀρχαίου, ἀλλὰ καὶ ἑλληνορωμαϊκῶν καὶ παλαιοβυζαντινῶν χρόνων. Ἐπίσης ἐντὸς τοῦ παλαιοῦ ἐνετικοῦ τείχους ἀνεκαλύφθη προμαχὼν ἀναγόμενος, πιθανῶς, εἰς τὴν δευτέραν βυζαντινὴν περίοδον.

Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΝΩΣΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Κατὰ τὰ δύο διεθνῆ Βυζαντινολογικὰ συνέδρια τὰ συνελθόντα κατὰ θέρος τοῦ 1948 ἐν Παρισίοις καὶ Βρυξέλλαις ἀπεφασίσθη ἡ ἵδρυσις διεθνοῦς ἑνώσεως Βυζαντινῶν Σπουδῶν, σκοπὸς τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν Βυζαντινολόγων τῶν διαφόρων ἐθνῶν, ἡ διοργάνωσις τῶν Βυζαντινολογικῶν συνεδρίων, ἡ ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ διευκόλυνσις τῆς δημοσιεύσεως συγγραμμάτων εἰς τὴν Βυζαντινὴν περίοδον ἀναγομένων καὶ ἐχόντων διεθνὲς ἐνδιαφέρον ὡς καὶ ἡ διοργάνωσις ἔργων προαγόντων τὰς κοινὰς τῶν Βυζαντινολόγων ἐπιδιώξεις.

Τῆς διεθνοῦς ταύτης ἑνώσεως, ἧς ἕδρα ὡρίσθησαν οἱ Παρίσιοι, ἡ ἐπίτιμος προεδρία ἀνετέθη εἰς τὸν κ. Gabriel Millet, ἡ δὲ προεδρία εἰς τὸν κ. Henri Grégoire, κληθεῖσα προθύμως, ὡς εἰκός, μετέσχε καὶ ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία διὰ πολλῶν μελῶν της εὐχομένη πᾶσαν εὐδοκίμησιν εἰς τοὺς σκοποὺς ἐκείνης.

ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΕΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

α') Τὸ Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον

Τὸ Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον συνέχισε τὴν ἀποδελτίωσιν γλωσσικῶν καὶ ἱστορικῶν κειμένων τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας ὡς καὶ τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ δευτέρου τόμου τῆς Ἐπετηρίδος του, ὅστις μέλλει νὰ κυκλοφορήσῃ προσεχῶς.

Πρὸς τούτοις ὁ διευθυντὴς αὐτοῦ κ. Ε. Κριαρᾶς δι' ὑπομνήματός του πρὸς τὴν Ἀκαδήμειαν Ἀθηνῶν εἰσηγήθη τὴν ἔναρξιν προπαρασκευῆς διὰ τὸν καταρτισμὸν δύο γενικωτέρων ἔργων ἀναφερομένων εἰς τὴν μέχρι τοῦ 1669 περίοδον τῆς παρ' ἡμῖν Τουρκοκρατίας ἤτοι 1) λεξικοῦ τῶν λογοτεχνικῶν κυρίως κειμένων τῶν πρώτων αἰώνων τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι τοῦ 1669 καὶ 2) χρονολογικῶν πινάκων νεοελληνικῶν κειμένων τῶν ἐτῶν 1204-1669.

β') Τὸ Ἱστορικὸν Λεξικόν

Κατὰ τὸ 1948 ἐπερατώθη ἡ ἑνοποίησις τῶν διαφόρων Ἀρχείων τοῦ Λεξικοῦ, ἐν συνεχείᾳ δὲ τὸ προσωπικὸν ἠσχολήθη εἰς τὸ κύριον αὐτοῦ ἔργον τῆς συντάξεως ἄρθρων ὡς καὶ τῆς ἀποδελτιώσεως χειρογράφων συλλογῶν καὶ βιβλίων γλωσσικοῦ ἐνδιαφέροντος. Οὕτω συνεχίσθη ἡ σύνταξις τῶν σειρῶν βροντάδα-βωμός, γ-γαλανόφωτος, γαραλαγίδα-γεννόφιλα καὶ γλύμα-γουῖτα.

Τὸ συντεταγμένον καὶ ἕτοιμον πρὸς ἐκτύπωσιν ὑλικὸν ὑπολογίζεται εἰς ἕνα συνήθη τόμον τοῦ λεξικοῦ.

Πρὸς τούτοις ἀπεδελτιώθησαν δέκα καὶ ἐννέα ἐκ διαφόρων τόπων χειρόγραφα ὡς καὶ γλωσσικὸν ὑλικὸν ἐκ μεσαιωνικῶν κειμένων παραχωρηθὲν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Φ. Κουκουλέ. Ἐπίσης κατετάχθη εἰς διαφόρους φακέλλους, πρὸς ἀποδελτίωσιν, γλωσσικὸν ὑλικὸν ἀποσταλὲν ὑπὸ τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ἐλευθερουπόλεως κυρίου Σωφρονίου.

Κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον συνετάχθη ὑπὸ τοῦ συντάκτου κ. Α. Βαγιακάκου ἡ γλωσσικὴ βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1939-1947 καὶ συνεχίσθη ἡ ἔκδοσις τοῦ Δελτίου, οὗτινος περατοῦται ἡ ἐκτύπωσις τοῦ τετάρτου τόμου (1942-1948).

γ') Τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον.

Κατὰ τὸ 1948 αἱ συλλογαὶ τοῦ Ἀρχείου ἐπλουτίσθησαν διὰ 25 χειρογράφων. Κατὰ τὸ αὐτὸ χρονικὸν διάστημα, ἐλλείψει γραφέων, ἡ μὲν ἀποδελτιωτικὴ ἐργασία ὑστέρησεν ἔναντι τοῦ παρελθόντος ἔτους, ἐνῷ τοὐναντίον προὐχώρησεν ἡ ἐπιστημονικὴ κατάταξις τῆς ὕλης καὶ ἡ προπαρασκευὴ ἐκδόσεως Ἀπανθίσματος ἐκλεκτῶν ᾀσμάτων, τὸ ὁποῖον θ' ἀποτελέσῃ τρόπον τινὰ πρόδρομον τῆς μεγάλης ἐκδόσεως τῶν ᾀσμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Προσέτι συνεχίσθη ἡ σύνταξις τοῦ ἐπιστημονικοῦ καταλόγου τῶν ἑλληνικῶν μύθων καὶ παραμυθίων καὶ κατηρτίσθη πλήρης βιβλιογραφία τῶν δημοσιευμάτων τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας τῶν ἐτῶν 1939-1947.

Κατὰ τὸ αὐτὸ ἐπίσης ἔτος ἐπετεύχθη ἡ ἐπανάληψις τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου εὑρισκομένων ἤδη ὑπὸ ἐκτύπωσιν δύο τόμων αὐτῆς (3ου καὶ 4ου). Ὁμοίως ἤρχισεν ἡ ἐκτύπωσις τοῦ Ἐρωτηματολογίου τῆς Λαϊκῆς Λατρείας, εἰς ἕνα δὲ τῶν προσεχῶν τόμων θὰ καταχωρισθῇ καὶ ἡ καταρτισθεῖσα βιβλιογραφία.

Δυστυχῶς ἡ ἔλλειψις τῶν ἀπαιτουμένων πόρων δὲν ἐπέτρεψε τὴν προκήρυξιν διαγωνισμῶν πρὸς συλλογὴν λαογραφικῆς ὕλης καὶ τῆς ἐνεργείας ἀποστολῶν τοῦ προσωπικοῦ πρὸς εἰδικὰς ἐπὶ τόπου ἐρεύνας, διὰ τῶν ὁποίων τόσον πλουσίαν ὕλην συνεκόμισε τὸ Ἀρχεῖον κατὰ τὰ προηγηθέντα τοῦ τελευταίου πολέμου ἔτη.

Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον δὲν κατέστη ἀκόμη δυνατὴ ἡ λειτουργία τῆς Ἐθνικῆς Μουσικῆς Συλλογῆς, ἥτις ἀπὸ τοῦ 1927 συνεχωνεύθη εἰς τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον, ἐκ τούτου δὲ καὶ τὸ φωνοληπτικὸν μηχάνημα, τὸ ὁποῖον ἡ Ἀκαδήμεια ἐπρομηθεύθη τῷ 1939, δὲν ἐχρησιμοποιήθη ἀκόμη.

ΤΑ ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Ἐν τοῖς Γενικοῖς Ἀρχείοις τοῦ Κράτους ἐπερατώθη ἡ ταξινόμησις τοῦ ἀρχείου Ἐπιτροπῆς Οἰκονομίας (1831), ἐκ δὲ τῆς συλλογῆς Βλαχογιάννη ἐταξινομήθησαν κατὰ ἔτη, μῆνας καὶ ἡμέρας τὰ ἀρχεῖα Ἐκτελεστικοῦ (1822-1826), Ἀστυνομίας

(1822-27), Πολέμου, Ἐσωτερικῶν, Ναυτικῶν (1822-28), Βουλευτικοῦ (1822-1828), Πελοποννησιακῆς Γερουσίας (1822), Ἀρείου Πάγου (1821-1822) καὶ Ἐθνικοῦ Ταμείου (1825-27), κατεγράφησαν δὲ καὶ 1500 τόμοι τῶν ἐν τῇ συλλογῇ ταύτῃ βιβλίων.

Εἰς τὰ αὐτὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα ἐδωρήθησαν α') ὑπὸ ὅρους, 62 φάκελλοι ἱστορικῶν ἐγγράφων τῆς Κυβερνήσεως Καΐρου καὶ Μέσης Ἀνατολῆς ὑπὸ τοῦ πρώην πρωθυπουργοῦ κ. Ἐμμ. Τσουδεροῦ καὶ β') ἐξ πρωτότυπα ἔγγραφα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας τῶν ἐτῶν 1857 καὶ 1884 ὑπὸ Γ. Ν. Πολίτου.

Διὰ Β. Δ. ἐκδοθέντος τῇ 16/22 Ἰουνίου 1948 συνεστήθη ἐν Ἑρμουπόλει Σύρου μόνιμον τοπικὸν ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Κυκλάδων, προὐτάθη δὲ ὑπὸ τῆς ὑπηρεσίας ἡ ἵδρυσις ἱστορικοῦ Ἀρχείου ἐν Αἰγίῳ μὲ βάσιν δωρεὰν πρὸς τὸ Κράτος τοῦ κ. Δ. Μεσσηνέζη-Μεταξᾶ ἐκ 10.000 ἐγγράφων.

Πρὸς τούτοις ἤρξαντο λειτουργοῦντα τὰ προγενεστέρως ἱδρυθέντα ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Χίου καὶ Κοζάνης καὶ ἐπανήρχισεν ἡ λειτουργία τοῦ Ἀρχειοφυλακείου Κυθήρων.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ 1948, 497 ἀναγνῶσται συνεβουλεύθησαν τὰ Ἀρχεῖα καὶ τὴν ἱστορικὴν αὐτῶν βιβλιοθήκην, ἥτις ἐπλουτίσθη δι' ἑκατὸν ἐνενήκοντα δύο τόμων βιβλίων καὶ περιοδικῶν, σπανίων φυλλαδίων κλπ. ἀγορασθέντων ἢ δωρηθέντων. Εἰς τοὺς ἀνωτέρω ἀναγνώστας δέον νὰ προστεθῶσι καὶ οἱ, ἀδείᾳ τῆς διευθύνσεως, χρησιμοποιήσαντες στοιχεῖα τῆς συλλογῆς Βλαχογιάννη.

Ὁ διευθυντὴς τῶν Ἀρχείων κ. Ν. Τωμαδάκης κατὰ τὸ 1948 ἐπεθεώρησε τὸ Ἀρχειοφυλακεῖον Κερκύρας, τὸ Ἀρχεῖον τῆς Ἰονίου Γερουσίας ἐν Κερκύρᾳ καὶ τὸ Ἠπειρωτικὸν Ἀρχεῖον ἐν Ἰωαννίνοις, ὑπέβαλε δὲ σχετικὰς ἐκθέσεις. Ὁμοίως μετέβη εἰς Αἴγιον καὶ ἐξήτασε τὸ ζήτημα τῆς ἱδρύσεως ἐκεῖ τοπικοῦ ἱστορικοῦ Ἀρχείου, ὑποβαλὼν σχετικὴν ἔκθεσιν.

Τέλος τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα παρηκολούθησαν τὰς ὑποθέσεις τῶν ἐν τῷ Κράτει Ἀρχείων, Ἀρχειοφυλακείων καὶ Ἱστορικῶν Ἀρχείων ἀπό τε διοικητικῆς ἐπόψεως ὡς καὶ αὐξήσεως τῶν ἐν αὐτοῖς συλλογῶν.

ΤΑ ΥΠΟ ΤΟΥ Δ. ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1948 ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ

Φίλοι ἑταῖροι,

Ὁσάκις κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τὸ Δ. τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν Συμβούλιον ἐλογοδότει διὰ τὰ ὑπ᾽ αὐτοῦ πεπραγμένα, κατέληγε μὲ ἓν παράπονον διὰ τὴν μὴ συνέχισιν τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἐπετηρίδος της καὶ μὲ μίαν ὑπόσχεσιν ὅτι θὰ κατέβαλλε πᾶσαν προσπάθειαν, ἵνα μὴ διακοπῇ ἡ ἔκδοσις περιοδικοῦ, δι᾽ οὗ ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν ἐπεκοινώνει μετὰ τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου δεικνύουσα καὶ τὴν Ἑλληνικὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἔρευναν τῆς Βυζαντινῆς περιόδου.

Συνεχεῖς καὶ σύντονοι ὑπῆρξαν αἱ κατὰ τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν προσπάθειαι ἡμῶν, αἵτινες, δυστυχῶς, δὲν κατέληγον εἰς εὐχάριστα ἀποτελέσματα, ἕνεκα τοῦ πολέμου καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἀνωμαλίας τῆς χώρας.

Σήμερον, εὐτυχῶς, δὲν θὰ παραπονεθῶμεν· παρουσιαζόμενοι πρὸ ἡμῶν, ἔχομεν νὰ σᾶς μεταδώσωμεν τὴν εὐχάριστον εἴδησιν ὅτι, ἐπετεύχθη ἡ συνέχισις τῆς ἐκδόσεως τοῦ περιοδικοῦ ἡμῶν, οὗτινος πρόκειται ἐκδοθεὶς ὁ ΙΗ΄ τόμος.

Ἐλπίζομεν καὶ εὐχόμεθα, στηριζόμενοι εἰς τῶν ἑταίρων καὶ τῆς κοινωνίας τὴν ὑποστήριξιν ὡς καὶ εἰς τὴν ἱερότητα τοῦ σκοποῦ, ὃν ἐπιδιώκομεν, νὰ μὴ παρεμβληθῇ πλέον δυσκολία εἰς τὴν ἀπρόσκοπτον ἔκδοσιν τοῦ περιοδικοῦ ἡμῶν, ἐπ᾽ ἀγαθῷ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἐρεύνης τοῦ μεσοχρονίου ἡμῶν βίου καὶ πολιτισμοῦ.

Διὰ νὰ μὴ μείνῃ διὰ τὴν Ἑταιρείαν ἡμῶν ἄδακρυ τὸ 1948, ὁ χάρων τῆς ἀφήρπασε κατ᾽ αὐτὸ πολυτίμους ἑταίρους. Ἐν πρώτοις ἐθρηνήσαμεν τὸν εἰς βαθὺ γῆρας ἐλάσαντα Ἀδαμάντιον Διαμαντόπουλον. Ὁ μεταστάς, τέκνον τῆς εὐάνδρου Ἀγχιάλου, μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν σπουδῶν του, προσέφερε τὰς ὑπηρεσίας του εἰς τὸ ἔθνος διδάξας λίαν εὐδοκίμως εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Σεβαστουπόλεως, τῆς Ὀδησσοῦ καὶ τῆς Σμύρνης, ὅπου κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς Ἑλληνικῆς κατοχῆς ἀνέπτυξε μεγάλην δραστηριότητα ὡς γραμματεὺς τοῦ ἐκεῖ ἱδρυθέντος παραρτήματος τῆς Ἑταιρείας.

Ὁ μεταστάς, βαθὺς γνώστης τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, ὡς ἀποδεικνύουσιν αἱ διάφοροι ἐν περιοδικοῖς δημοσιευθεῖσαι μελέται καὶ βιβλιοκρισίαι

του, ἐνδιεφέρετο ἰδιαιτέρως διὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα τοῦ ἡμετέρου ἔθνους κατὰ τοὺς πρὸ τῆς ἁλώσεως καὶ τοὺς κατ᾽ αὐτὴν χρόνους. Οὕτως ἔγραψε περισπουδάστους μελέτας περὶ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ καὶ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου, περὶ Σιλβέστρου Συροπούλου καὶ τῶν ἀπομνημονευμάτων αὐτοῦ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου, περὶ ἀποπειρῶν πρὸς ἕνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν ΙΕ΄ αἰῶνα, περὶ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου καὶ τῆς Λατινικῆς Οὐνίας ἐν Ἀνατολῇ καὶ περὶ Γενναδίου Σχολαρίου ὡς ἱστορικῆς πηγῆς τῶν περὶ τὴν ἅλωσιν χρόνων.

Εἶπον ὅτι κυρίως κατεγίνετο ὁ Διαμαντόπουλος μὲ τὰ ἐκκλησιαστικὰ γεγονότα τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος, αἱ ἔρευναί του ὅμως ἐπεξετείνοντο καὶ πέραν τοῦ αἰῶνος τούτου, ὡς ἀποδεικνύουσιν αἱ διατριβαὶ αὐτοῦ ὁ Μ. Βασίλειος καὶ ἡ Ρώμη ὡς καὶ αἱ περὶ τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου, περὶ Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου, περὶ τῆς τρίτης οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐν Ἐφέσῳ καὶ τῆς τετάρτης ἐν Χαλκηδόνι καὶ περὶ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Τρανοῦ καὶ τῆς καταστάσεως τοῦ ἡμετέρου ἔθνους κατὰ τὸν Ις΄ αἰῶνα.

Ὁ μεταστὰς ἐκ τῶν ἐρευνητῶν ἐκείνων, οἵτινες δὲν διεγείρουσι θόρυβον περὶ τὸ ὄνομά των ἀποβλέποντες μόνον εἰς τὴν θεραπείαν τῆς ἐπιστήμης, ἐγένετο τῶν ἀρίστων φίλων τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας τιμῶν τὰς στήλας τῆς Ἐπετηρίδος της διὰ τῆς συνεργασίας του. Οὕτως ἐπανειλημμένως ἐν αὐταῖς ἔκρινε τοὺς ὑπὸ τοῦ πατρὸς Jugie καὶ τοῦ ἡμετέρου Σιδερίδου ἐκδοθέντας ὀκτὼ τόμους τῶν ἁπάντων Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου, ἐδημοσίευσε δὲ καὶ μακρὰν μελέτην ἐπὶ τῇ 1600ῇ ἐπετηρίδι ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Κωνσταντίνου.

Διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀδαμαντίου Διαμαντοπούλου ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν ἔχασεν ἕνα τῶν πολυτίμων ἑταίρων της, ἡ δὲ περὶ τὰ Βυζαντινὰ ἔρευνα βαθυστόχαστον ἐργάτην.

Μετὰ τὸν Διαμαντόπουλον, ἔσχομεν τὸ ἀτύχημα νὰ χάσωμεν καὶ ἕτερον πολύτιμον ἑταῖρον, γόνον ἱστορικῆς οἰκογενείας, τὸν Ἀλέξανδρον Κριεζῆν, ὅστις ἐθεράπευεν ἐξ ἴσου τήν τε Θέμιδα καὶ τὰ Βυζαντινὰ σπουδάσματα ἰδιαιτέραν πρὸς τὴν ἡμετέραν Ἑταιρείαν δεικνύων ἀγάπην καὶ μετ᾽ ἐνδιαφέροντος ἐξαιρετικοῦ παρακολουθῶν τὴν δρᾶσιν αὐτῆς.

Εἰς τὸν θλιβερὸν κατάλογον δέον νὰ προστεθῇ καὶ ὁ ἀπὸ ἑνδεκαετίας φιλοβυζαντινὸς ἑταῖρος ἡμῶν ἀείμνηστος Δημήτριος Τσιγάρας.

Τῶν εἰς τὴν αἰωνιότητα ἀπελθόντων ἑταίρων ἡμῶν αἰωνία ἔστω ἡ μνήμη.

Μ᾽ ὅλον ὅτι, ἕνεκα τῆς ἐπαράτου κατοχῆς καὶ τῆς μετὰ ταῦτα δυστυχοῦς περιόδου ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ συνεχίσῃ τὴν ἔκδοσιν τῆς Ἐπετηρίδος της, ἐν τούτοις τὰ ἐπιστημονικὰ τῆς Δύσεως ἱδρύματα ἐξηκολούθουν νὰ μᾶς ἀποστέλλουν τὰ περιοδικά των εὐχόμενα, ἵνα ἐξακολουθήσῃ ἡ δημοσίευσις σπουδαίου, ὡς γράφουν, περιοδικοῦ. Οὕτω λαμβάνομεν τὰ

Analecta Bollandiana, τὴν Nouvelle Revue théologique, τὸ Irenicon' τὰς Études Byzantines καὶ τὰ Orientalia Christiana Periodica, πρόκειται δέ, μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ ὑπὸ τύπωσιν τόμου, ν' ἀνταλλάξωμεν τὴν Ἐπετηρίδα ἡμῶν μὲ τὴν «Θεολογίαν» ὡς καὶ μὲ τὸ περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Société Archéologique d'Alexandrie.

Οἵας ἐκτιμήσεως ἀπολαύει ἐν τῷ Ἐξωτερικῷ ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία, δεικνύει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ Ἰαπωνικὸν Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας, ἐπιθυμοῦν νὰ διοργανώσῃ τὰ ἐκεῖ ἐπιστημονικὰ ἱδρύματα καὶ νὰ δημοσιεύσῃ τὰ καταστατικὰ αὐτῶν, ὑπέβαλεν ἡμῖν ὡρισμένα ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὴν λειτουργίαν καὶ δρᾶσιν τῆς Ἑταιρείας μας, ἅτινα, φυσικά, προθύμως τῷ ἀπεστάλησαν.

Ὡς εἶναι γνωστόν, κατὰ τὸ παρελθὸν θέρος, ἐγένοντο δύο Βυζαντινολογικὰ συνέδρια, ἓν ἐν Παρισίοις καὶ ἕτερον ἐν Βρυξέλλαις, εἰς ἃ ἐκλήθη νὰ μετάσχῃ καὶ ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία. Καίτοι, διὰ τὰς γνωστὰς ἐν τῇ χώρᾳ ἡμῶν ἀνωμαλίας ἡ ἀποστολὴ ἀντιπροσώπων εἰς αὐτὰ δὲν ἦτο εὐχερής, ἐν τούτοις κατωρθώθη, ἔστω καὶ ἀργά, ν' ἀντιπροσωπευθῇ εἰς αὐτὰ ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία διὰ τοῦ ἐκ τῶν Συμβούλων ἡμῶν κ. Ἀναστασίου Ὀρλάνδου.

Κατὰ τὰ συνέδρια ταῦτα ἀπεφασίσθη καὶ ἡ σύμπηξις «διεθνοῦς συνδέσμου Βυζαντινῶν σπουδῶν» σκοπὸς τοῦ ὁποίου θὰ εἶναι ἡ συνεννόησις τῶν ἐν ταῖς διαφόροις χώραις Βυζαντινολόγων διὰ ζητήματα ἀφορῶντα εἰς τὸν κλάδον των, ἡ ἐξεύρεσις πόρων πρὸς ἔκδοσιν σοβαρῶν μελετῶν εἰς Βυζαντινὰ θέματα ἀναγομένων, ἡ ὑπόδειξις καὶ θεραπεία τῶν ἐπιστημονικῶν ἀναγκῶν τῶν ἐν ἑκάστῃ χώρᾳ Βυζαντιολόγων, ἡ ὀργάνωσις τῶν ἑκάστοτε Βυζαντινολογικῶν συνεδρίων κτλ.

Εἰς τὸν σύνδεσμον τοῦτον ὡς εἰδικὸν σωματεῖον ἐκλήθη νὰ μετάσχῃ διὰ τὴν Ἑλλάδα ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία, ἥτις καὶ προθύμως μετέσχε τούτου ὁρίσασα τοὺς ἐν αὐτῷ Ἕλληνας ἀντιπροσώπους.

Μνήμων ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν τῆς ἱστορικῆς 29ης Μαΐου, καθ' ἣν ἔπιπτεν ἡ βασιλὶς τῶν πόλεων καὶ ἐτερματίζετο ὁ βίος μιᾶς ἐνδόξου αὐτοκρατορίας, ἥτις τόσα προσέφερεν εἰς τὸν πολιτισμόν, ἐτέλεσε καὶ ἐφέτος ἐν τῷ καθεδρικῷ ναῷ τῆς Παιανίας, τὸ ἐθνικὸν μνημόσυνον ὑπὲρ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ ἀγωνισαμένων καὶ πεσόντων τὸν προσήκοντα λόγον εἰπόντος τοῦ ἐκ τῶν ἑταίρων κυρίου Σάββα Παπαδοπούλου.

Τὸ ἐκλαϊκευτικόν της πρόγραμμα ἐφαρμόζουσα ἡ Ἑταιρεία, ἔκαμε καὶ κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος σειρὰν διαλέξεων, ἃς παρηκολούθησε πλῆθος ἀκροατῶν ἐν τῇ αἰθούσῃ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, διὰ τὴν πρόφρονα παραχώρησιν τῆς ὁποίας, ὡς καὶ κατὰ τὰ παρελθόντα ἔτη, θερμαὶ καὶ ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου ἐκφράζονται αὐτῇ εὐχαριστίαι.

Κατὰ τὰς διαλέξεις ταύτας ὡμίλησαν οἱ ἑξῆς ἑταῖροι·

1) ὁ κ. Γεώργιος Μέγας περὶ τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα καὶ τοῦ Μάρκο Κράλιεβιτς.

2) ἡ κυρία Ἀθηνᾶ Ταρσούλη περὶ τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου καὶ τῆς ἐν Πάτμῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

3) ὁ κύριος Βασίλειος Σιμωνίδης περὶ τῶν μεγάλων διερμηνέων τῆς Ὑψηλῆς Πύλης καὶ ἰδίᾳ τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου.

4) ὁ κ. Φαίδων Κουκουλὲς περὶ τῆς διαπομπεύσεως κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους.

5) ὁ κ. Σάββας Παπαδόπουλος περὶ τῆς παρὰ τὴν Ἄρειαν τῆς Ναυπλίας ἱερᾶς μονῆς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς καὶ τοῦ κτίτορος αὐτῆς ἐπισκόπου Λέοντος.

6) ὁ κ. Νικόλαος Τωμαδάκης περὶ τῆς συμφωνίας τοῦ δόγματος καὶ τῆς ἱστορίας τῶν Γραφῶν ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ποιήσει τῶν Βυζαντινῶν.

7) ὁ κ. Βασίλειος Βέλλας περὶ τῆς ἐνδυμασίας καὶ τοῦ στολισμοῦ τῶν Ἰσραηλιτῶν.

8) ὁ κ. Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος περὶ τῆς Βυζαντινῆς τέχνης ἐν Μετεώροις.

καὶ 9) ἡ κυρία Αἰμιλία Σάρου περὶ πειρατείας καὶ δουλεμπορίου ἀνὰ τὸ Αἰγαῖον.

Ἐπιθυμοῦσα δ' ἡ Ἑταιρεία νὰ φαίνεται χρήσιμος καὶ εἰς ἄλλους κύκλους διὰ τῆς μεταδόσεως ἐπιστημονικῶν γνώσεων σχέσιν ἐχουσῶν πρὸς τὰ ἰδιαίτερά της φροντίσματα, ἔδωσεν ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ Συλλόγου Ὠφελίμων βιβλίων διὰ τοῦ ὑπὸ τὴν πνευματικήν της αἰγίδα τελοῦντος «Ἱδρύματος Ἀνωτέρας Μορφώσεως» τοῦ διευθυνομένου ὑπὸ πέντε καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου, πάντων ἑταίρων της, σειρὰν διαλέξεων ἀναφερομένων εἰς θέματα ἱστορικά, ἀρχαιολογικά, νεοελληνικῆς φιλολογίας, λαογραφικὰ καὶ πολιτισμοῦ.

Ἀλλὰ καὶ αἱ ἐπιστημονικαὶ ἐκδρομαὶ κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ δὲν παρημελήθησαν. Ἡ Ἑταιρεία λοιπὸν ὡδήγησε τὰ μέλη της 1) εἰς τὴν Παιανίαν ἔνθα, μετὰ τὸ μνημόσυνον ἐπεσκέφθησαν τὴν ἐκεῖ μεσαιωνικὴν μονὴν 2) εἰς τὴν Ἐλευσῖνα, τοῦ κυρίου Ἀναστασίου Ὀρλάνδου ἑρμηνεύσαντος τὰ ἐκεῖ μνημεῖα, 3) εἰς τὸν πολεμικὸν Ναύσταθμον καὶ 4) εἰς τὴν ἀναστηλωθεῖσαν μονὴν Νταοῦ Πεντέλης, περὶ ἧς εἶπε τὰ δέοντα ὁ ἀναστηλώσας αὐτὴν ἡμέτερος Σύμβουλος κ. Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος.

Κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος οἱ περὶ τὰ Βυζαντινὰ ἀσχολούμενοι ἑταῖροι ἐχρησιμοποίησαν τὴν εἰδικὴν βιβλιοθήκην καὶ τὰ χειρόγραφα κατάλοιπα τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου τοῦ γένους Βασιλείου Μυστακίδου.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ αὐτῇ ἡ Ἑταιρεία εὐχαριστεῖ θερμῶς τοὺς εὐαρεστηθέντας ν' ἀποστείλωσι ἔργα των εἰς τὴν βιβλιοθήκην της.

Ἐκ τῶν κυρίων μελημάτων τοῦ Δ. Συμβουλίου ὑπῆρξεν ἡ ἐξασφάλισις

καὶ αὔξησις τῶν πόρων τῆς Ἑταιρείας, ὧν ἄνευ οὐδέν ἐστι γενέσθαι τῶν δεόντων. Καὶ κατέβαλον μὲν οἱ ἑταῖροι, ὧν ὁ ἀριθμὸς κατὰ τὸ 1948 ηὐξήθη κατὰ δέκα καὶ τρεῖς, προθύμως τὴν ἐτησίαν αὐτῶν συνδρομήν, λαμβανομένου ὅμως ὑπ᾿ ὄψιν ὅτι ἐν τῷ μεταξὺ αἱ τυπογραφικαὶ δαπάναι ηὐξήθησαν ὑπερβολικῶς, δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκδοθῇ ὁ ὑπ᾿ ὄψιν ἡμῶν ΙΗ΄ τόμος τῆς Ἐπετηρίδος, ἂν μὴ προσήρχοντο ἀρωγοὶ ἥ τε Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ πάντοτε μετὰ στοργῆς παρακολουθοῦσα τὰς προσπαθείας τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν Πάγκειος Ἐπιτροπή, εἰς ἥν, καὶ δὴ εἰς τὸν ἐκ τῶν μελῶν αὐτῆς κ. Φίλιππον Δραγούμην, θερμαὶ ὀφείλονται εὐχαριστίαι.

Διὰ τῆς οἰκονομικῆς αὐτῆς ἐνισχύσεως οὐ μόνον, ὡς ἐλέχθη, ἐξησφαλίσθη ἡ δημοσίευσις τοῦ ΙΗ΄ τόμου τῆς Ἐπετηρίδος, ἀλλὰ καὶ ὁ χάρτης διὰ τὸν ἑπόμενον τόμον ἠγοράσθη. Ἡ περαιτέρω, ἐννοεῖται, φροντὶς διὰ τὴν τόνωσιν τῶν οἰκονομικῶν τῆς Ἑταιρείας, τὰ ὁποῖα ἐνισχύθησαν ἐφέτος διὰ μικρᾶς συμβολῆς τοῦ ἐπὶ τῶν Θρησκευμάτων καὶ τῆς Ἐθνικῆς Παιδείας Σεβαστοῦ Ὑπουργείου καὶ διὰ τῆς πωλήσεως ἀρκετῶν τόμων τῆς Ἐπετηρίδος, ἐπαφίεται καὶ εἰς τὴν μέριμναν τῶν ἑταίρων, οἵτινες εἴμεθα βέβαιοι ὅτι μετὰ ζήλου ἐν τῷ κύκλῳ των θὰ πράξωσι πᾶν τὸ δυνατὸν ὑπὲρ τῆς Ἑταιρείας.

Ὁ Ταμίας ἡμῶν κ. Γεώργιος Μανσόλας θὰ ὁμιλήσῃ ὑμῖν περὶ τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τῆς Ἑταιρείας ἀνακοινώνων τὸν ἰσολογισμὸν τοῦ παρελθόντος ἔτους καὶ τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ τρέχοντος, ἡ δ᾿ ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπὴ θ᾿ ἀναγνώσῃ ὑμῖν τὴν ἔκθεσίν της, καθ᾿ ἣν τὰ βιβλία τῆς Ἑταιρείας ὡς καὶ πάντα τὰ εἰς τὴν διάθεσίν της τεθέντα δικαιολογητικὰ εὑρέθησαν ἐν ἀπολύτῳ τάξει, χάρις εἰς τὸν ζῆλον τοῦ ἐκ τῶν ἑταίρων ἡμῶν κ. Θεοδώρου Γαλάνη.

Ἐν συντομίᾳ ἡ οἰκονομικὴ διαχείρισις τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος 1948 εἶχεν ὡς ἑξῆς:

Σύνολον εἰσπράξεων τοῦ ταμείου δραχμ. 21.933.000 συμπεριλαμβανομένου ποσοῦ δραχμ. 2.593.000 ἐξ ὑπολοίπου προηγουμένης χρήσεως 1947.

Σύνολον πληρωμῶν δραχμαὶ 20.593.000.

Ἀπέμεινεν ὅθεν ὑπόλοιπον ταμειακὸν διὰ τὴν νέαν χρῆσιν δρχ. 1.340.000

Συγκεκριμένως τὰ ἔσοδα ἔχουσιν ὡς ἀκολούθως:

Ἐκ συνδρομῶν μελῶν ἐν ὅλῳ	Δραχ.	4.015.000
Ἐκ δωρεῶν	»	13.300.000
Ἐκ διαφορᾶς πωλήσεως τόμων τῆς Ἐπετηρίδος	»	1.322.000

Αὐτά, ἐν δυνατῇ συντομίᾳ, φίλοι Ἑταῖροι, εἶναι τὰ ὑπὸ τοῦ Δ. Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν κατὰ τὸ 1948 πεπραγμένα. Ὡς καὶ κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη, προσεπάθησε τοῦτο, παρὰ τὰς ἀντιξόους περιστάσεις, νὰ μὴ διακοπῇ ἡ δρᾶσις τοῦ καλοῦ ἐπιστημονικοῦ ἱδρύματος, τὸ ὁποῖον τόσον

ἐκτιμᾶται καὶ παρ᾿ ἡμῖν καὶ ἐν τῇ ξένῃ, νὰ ἐξασφαλισθῶσι δὲ ἱκανοὶ οἰκονομικοὶ ὑπὲρ αὐτοῦ πόροι, ὥστε νὰ δυνηθῇ νὰ ἐκπληρώσῃ τοῦτο τοὺς ἐπιστημονικοὺς καὶ ἐθνικοὺς σκοπούς, οὓς προέθετο.

Καταθέτοντες σήμερον τὴν ἀρχὴν καὶ παραδίδοντες, ἐπ᾿ αἰσίοις οἰωνοῖς, εἰς τοὺς σήμερον ἐκλεγησομένους διαδόχους ἡμῶν τῆς προσπαθείας ἡμῶν τὸ ἐπίτευγμα, τὸν ΙΗ΄ τόμον τῆς Ἐπετηρίδος, εὐχόμεθα εἰς αὐτοὺς πᾶσαν εὐδοκίμησιν εἰς τὰς ὑπὲρ τοῦ προσφιλοῦς σωματείου μας μελλοντικὰς ἐνεργείας των, ἐπ᾿ ἀγαθῷ τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ τόσον ἀδίκως διαβληθέντος Βυζαντινοῦ κόσμου.

Ὁ Πρόεδρος
ΠΑΝ. ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ

Ὁ Γραμματεὺς
Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΟΣ 1 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1948 ΜΕΧΡΙ 31 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1948

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΝ	ΔΡΧ.
Ταμεῖον	
Μετρητὰ ὑπόλοιπον κατὰ τὴν 31/12/1948	1.340.000
Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος	
Λ/σμὸς καταθέσεων εἰς ὄψιν	
Παλαιὸν ὑπόλοιπον Δρχ. 187.553 (ἐκμηδενισθὲν)	1
Χρεώγραφα	
Τὰ φυλασσόμενα παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ τῆς Ἑλλάδος (συμβατικὴ ἀξία)	25
Ἐπετηρίδες	
Ἀξία διαθεσίμων Σωμάτων Ἐπετηρίδων κλπ. Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν	18.500.000
Λευκώματα	
Ἀξία Λευκωμάτων τῆς Ἑταιρείας	50.000
Σήματα	
Ἀξία διαθεσίμων Σημάτων τῆς Ἑταιρείας (κονκάρδες) . .	350
Ἔπιπλα Γραφείου	5.000
Βιβλιοθήκη	
Διάφορα Συγγράμματα (ὀνομαστικὴ ἀξία)	50.000
Ὑλικὰ διάφορα	
Τσιγκογραφήματα (clichés), πλάκες κλπ.	10.000
	19.955.376

ΠΑΘΗΤΙΚΟΝ	ΔΡΧ.
Κεφάλαιον	
Τὸ σχηματισθὲν Κεφάλαιον ὡς οἱ προηγούμενοι Ἰσολογισμοὶ	3.500.000
Κέρδη καὶ Ζημίαι	
Ὑπόλοιπον ἀφιέμενον εἰς νέον	16.455.376
	19.955.376

ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΜΕΡΙΔΟΣ «ΚΕΡΔΗ ΚΑΙ ΖΗΜΙΑΙ»

ΕΞΟΔΑ (Δοῦναι)		ΔΡΧ.
Γενικὰ ἔξοδα διαχειρίσεως		
Μισθοὶ καὶ ἀμοιβαὶ	Δρχ. 1.250.000	
Διάφορα ἔξοδα	» 466.700	1.716.700
Προμήθειαι		
Ποσὰ πληρωθέντα δι' εἰσπρακτρα συνδρομῶν κλπ. . . .		674.000
Ὑπόλοιπον Λ/σμοῦ Κέρδη καὶ Ζημίαι εἰς Νέον		16.455.376
		18.846.076

ΕΣΟΔΑ (Λαβεῖν)	ΔΡΧ.
Εἰσπράξεις ἐκ Συνδρομῶν	4.015.000
» » Δωρεῶν	13.300.000
Διαφοραὶ ἐκ πωλήσεων Τόμων Ἐπετηρίδων	1.322.700
Ὑπόλοιπον προηγουμένης χρήσεως 1947	208.376
	18.846.076

Ἀθῆναι τῇ 21 Φεβρουαρίου 1949

Ὁ Ταμίας
Γ. ΜΑΝΣΟΛΑΣ

Ὁ ἐπὶ τοῦ Λογιστικοῦ
Θ. Γ. ΓΑΛΛΑΝΗΣ

ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΓΕΝΙΚΗΝ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΝ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Κύριοι Ἑταῖροι,

Ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσωμεν ὑμῖν ὅτι, συμφώνως πρὸς τὴν ἀνατεθεῖσαν ἡμῖν ἐντολήν, προέβημεν εἰς τὸν κανονικὸν ἔλεγχον τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος 1948.

Ἅπαντα τὰ λογιστικὰ βιβλία τῆς Ἑταιρείας καθὼς καὶ τὸ ταμεῖον, τὰ ἐντάλματα πληρωμῶν καὶ εἰσπράξεων καὶ πάντα τὰ παραστατικῆς ἀξίας ἔγγραφα, δικαιολογητικὰ κλπ. ἐτέθησαν εἰς τὴν διάθεσίν μας, βεβαιοῦμεν δὲ ὅτι πάντα ταῦτα εὑρέθησαν ἐν παραδειγματικῇ τάξει καὶ ἀκριβείᾳ, δι᾽ ὃ καὶ ἐκφράζομεν τὴν πλήρη ἱκανοποίησίν μας.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω, ὁ συνταχθεὶς γενικὸς ἰσολογισμὸς τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν εἶναι ἐν ἀπολύτῳ τάξει, δι᾽ ὃ προτείνομεν τὴν ἔγκρισιν αὐτοῦ καὶ ἐξαιτούμεθα τὴν ἀπαλλαγήν μας ἀπὸ πάσης εὐθύνης, κατὰ τὸν Νόμον.

Μετ᾽ ἄκρας τιμῆς

Οἱ ἐλεγκταί
Π. ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΑΣ
ΔΙΟΝ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΙΔΡΥΤΑΙ

ΑΜΠΟΤ Ε.
ΒΟΛΙΔΗΣ Θ.
ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ Ι. †
ΔΑΡΑΛΕΞΗΣ Χ.
ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Π.
ΖΕΡΒΟΣ Ι. †
ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΗΛΙΑΔΟΥ ΕΥΦΗ †
ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΛΟΣ ΣΠ.
ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΕΥΑΓΓ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΣ Ν.
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΣ Π. Δ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΥ ΤΟΥΛΑ
ΚΟΥΚΟΥΛΕ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Φ.
ΛΑΜΠΙΚΗΣ Β. †
ΛΟΥΚΙΔΗΣ Γ.
ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΛΟΣ Π.
ΞΕΝΟΠΟΥΛΛΟΣ ΓΡ.
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΛΟΣ Κ. †
ΣΑΡΟΓΛΟΥΣ Π. †
ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ Β.
ΣΚΟΥΤΑΡΗ ΝΕΛΛΗ †
ΤΙΠΑΛΔΟΣ Γ. Ε. †
ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΛΟΣ Γ. †

ΜΕΓΑΛΟΙ ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
† ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΔΕΛΤΑ ΣΤΕΦΑΝΟΣ †
ΛΑΜΠΙΚΗ ΣΟΦΙΑ
ΛΑΜΠΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ †
ΟΙΚΙΑΔΗΣ ΜΙΧ. †
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠ. ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΠΑΓΚΕΙΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΟ ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΡΑΚΤΙΒΑΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ
ΧΩΡΕΜΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ †

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΤΟ ΑΘΗΝΗΣΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΑΚΙΛΟΓΛΟΥΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΑΜΠΟΤ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ †
ΔΕΛΤΑ ΠΗΝΕΛΟΠΗ †
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΤΑΜΕΙΟΝ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΑΜΠΑΝΗΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ †
ΚΑΣΔΑΓΛΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ †
ΚΟΡΚΟΔΕΙΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ
ΚΤΕΝΑ ΟΛΓΑ
ΛΑΪΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
† ΑΡΧ. ΛΙΑΝΑΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ
ΛΟΒΕΡΔΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
MILLER WILLIAM †
ΝΟΜΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ
ΠΟΥΡΗΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ
ΡΟΥΣΣΟΣ ΝΙΚΗΤΑΣ †
ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΡΙΚΟΓΛΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΧΩΡΕΜΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΔΩΡΗΤΑΙ

ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ †
ΕΥΓΕΝΙΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ
ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΙΓΓΛΕΣΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΚΑΜΠΕΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
† Ο ΚΙΤΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ †
ΚΥΤΙΚΑΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΠΑΠΑΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΤΕΡΓΙΟΣ

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Πρόεδρος
† ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †

Ἀντιπρόεδροι
Ι. Μ. ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΛΟΣ †

Γεν. Γραμματεύς
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Ταμίας
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΙΠΑΛΔΟΣ †

Σύμβουλοι

ΙΩ. ΖΕΡΒΟΣ †
ΣΠΥΡΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΛΟΣ
ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΑΛΛΙΓΑ †
ΝΙΚ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΣ
ΠΑΝ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΣ †
ΑΡΙΣΤ. ΚΟΥΖΗΣ
† ΑΡΧ. ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ †
Κ. Ν. ΡΑΔΟΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΤΟ ΝΥΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

Πρόεδρος
ΠΑΝ. ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ

Ἀντιπρόεδρος
ΑΡΙΣΤ. ΚΟΥΖΗΣ

Γεν. Γραμματεύς
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Ταμίας
Γ. ΜΑΝΣΟΛΑΣ

Σύμβουλοι

ΒΟΛΟΝΑΚΙΣ ΜΙΧ.
ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ
ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΛΟΣ ΝΙΚ.
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΑΝΤ.
ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤ.
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Ι.
ΠΕΡΔΙΚΑ ΝΙΚΗ
ΣΑΡΟΥ ΑΙΜΙΛΙΑ
ΤΑΡΣΟΥΛΗ ΑΘΗΝΑ
ΧΟΥΔΑΒΕΡΔΟΓΛΟΥΣ-ΘΕΟΔΟΤΟΣ
ΣΟΦΟΚΛΗΣ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΙΜΑ

† Ο ΤΕΩΣ ΑΘΗΝΩΝ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ
† Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ALBERTONI ALDO †
ANASTASSIEVIC′ DRAG.
BANESCU N.
BENESEVIC′ W. †
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛ. †
DRECCIA EV.
BRÉHIER I.
BROUVER FRANC. DE SIMONE
BURY J. B. †
BYRON R.
CADAFALCH J. P.
COLLINET PAUL †
DARCO E. †
DAWKINS R. M.
DELEHAYE HIPPOL. †
DIEHL CHARLES †
DÖLGER FR.
EBERSOLT J. †
ERHART ALBERT †
FERRARI GIANNINO †
GERLAND E. †
GRÉGOIRE HENRI
JERPHANION GUIL. DE
HEISENBERG A. †
HESSELING D. †
IORGA N. †
KURTZ ED. †
LAURENT VIT.
MARCHAL HEN. FREDERICK
MERCATI SILVIO GIUSEPPE
MERTEN ERICH
MILLER WILLIAM †
MILLET G.
MORAVCSIC G.
MURATI FR. †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ Β. Α. †
NOAILLES PIERRE DE
PALMIERI AUR. †
PAVOLINI PAOLO
PERNOT H. †
† ΠΡΟΥΣΣΗΣ ΔΩΡΟΘΕΟΣ †
RODD RENNELL
ΡΟΥΣΣΟΣ ΔΗΜ. †
SCHLUMBERGER G. †
ΧΑΪΛΕ ΣΕΛΑΣΙΕ
SOKOLOFF IV. †
STRZYGOWSKI JOS. †
TAFRALI OR. †
USPENSKIJ F. †

RÉSUMÉ DU VOLUME

Coucoulès Phédon. «Les rues et les «ἔμβολοι» des villes byzantines», pp. 3-27.

L'auteur fait tout d'abord mention de toutes les soucces et de tous les documents dont il s'était servi. Il parle dans la suite des différentes sortes des noms des rues et des routes byzantines, de la façon dont on les pavait, de leur mauvais état, aussi bien que du soin que prenait l'Etat pour leur bon entretien. Il explique aussi les raisons qui contribuèrent à donner tel ou tel nom aux différentes rues des villes byzantines et parle en outre des fontaines, des croix et des milliaires qui s'y trouvaient.

Dans la seconde partie de son étude l'auteur nous apprend ce qu'étaient les «ἔμβολοι» à l'époque byzantine, à quoi ils servaient et la cause pour laquelle ils étaient ainsi appelés.

m.a. «La pèche chez les Byzantins», pp. 28-41.

Dans cette étude fondée sur les témoignages des textes byzantins, l'auteur, en se servant aussi des habitudes de la pêche de nos jours, s'occupe des ustensiles de pêche à l'époque byzantine, de la manière dont on faisait la pêche, de différentes espèces et des différants noms de poissons et des endroits censés fort poissonneux.

L'auteur y joint des renseignements sur les époques favorables à la pêche et sur les cas et coutumes religieux des pêcheurs Byzantins, aussi bien que sur différentes questions ayant trait à la pêche réglées par la loi.

Zakythinos D.A. Etudes sur la géographie administrative et sur l'administration provinciale de l'Empire byzantin, pp. 42-62.

L'auteur, poursuivant ses études dont la première partie a été publiée dans le tome XVII (1941), pp. 208-274, de cette revue, s'occupe encore du chrysobulle d'Alexis III promulgué en 1198, et concernant les privilèges commerciaux de Venise. L'histoire des circon-

scriptions administratives des régions européennes, situées autour de la Mer Egée et du Pont-Euxin, est traitée dans cette deuxième partie. Il y est notamment question de la Thessalie, de la Thrace occidentale et orientale, de certaines divisions de la Thrace septentrionale (Roumélie orientale) et des possessions de la Mer Noire.

Emilie Sarou-Zolotas. «Description inédite de la prise de l'île de Chio par les Venitiens en 1694», pp. 63-78.

Il s'agit d'une description faite par un témoin oculaire. Cette description, écrite en italien, est contenue dans un gros manuscrit soigneusement écrit vers le milieu du 18 s. par un religieux catholique de haut rang appartenant probablement à la famille des Giustiniani. Son but est de faire connaître aux Giustiniani résidant à Rome ceux qui demeuraient encore dans l'île de Chio, dans l'intention de prouver que ces derniers étaient aussi des descendants légitimes des Giustiniani qui régnaient autrefois dans l'île de Chio.

La tâche de l'auteur de la descriptions fut couronnée de succès. Car en effet les droits des Giustiniani de l'île de Chio furent officiellement reconnus, par le fait que ces derniers eurent leur part légale à l'héritage légué en faveur des pauvres parents par deux cardinaux membres de l'illustre famille des Giustiniani.

C'est dans ce même manuscrit qu'est contenue la description des événements de 1694 aussi bien que de certains autres événements d'ordre secondaire.

Xyngopoulos A. Une «Eulogie» de St Symeon stylite le jeune, pp. 79-98.

L'auteur étudie un petit disque de plomb qui se trouvait autrefois dans la collection de feu Emm. Segredakis antiquaire à Paris. Ce disque porte l'effigie d'un stylite et une inscription au nom de St Syméon. Les détails iconographiques (ange tenant un calice, le moine Conon près de la colonne etc) permettent d'identifier le stylite représenté à St Syméon le jeune, fondateur d'un monastère au «Mont merveilleux» près d'Antioche, mort en 592 et commémoré par l'Eglise orthodoxe le 24 Mai. Le style d'autre part et la décoration de ce petit objet qu'on donnait à titre de bénédiction aux pélerins visitant le monastère, montrent qu'on pourrait le dater du VIIe siècle. Le petit disque porte donc une des plus anciennes images de stylite connues,

et appartient à une époque où l'iconographie des deux stylites homonymes, c.ad. de St Syméon le vieux et de St Syméon le jeune n'était pas encore assez distincte.

T o m a d a k i s N.B. *«Georges Amiroutzis a-t-il embrassé l'Islamisme ?»*, pp. 99-143.

Le protovestaire de la Cour de Trébizonde avait bien échappé à la prise de cette ville par les Turcs (1461), mais il fut plus tard accusé de trahison, d'adultère, d'attitude indigne envers le Patriarcat Œcuménique, d'inconséquence pendant et après le concile de Florence etc.

Dans son étude ci-haut mentionnée M. Tomadakis examine ce que nous rapportent à ce sujet les chroniquers Byzantins, aussi bien que les relations d'Amiroutzis d'un côté avec le cardinal Bessarion, dont il publie un petit texte en vers et d'un autre côté avec Michel Apostolis. Amiroutzis n'a point abjuré le christianisme; il préféra rester en Orient pour partager le sort du peuple grec. On peut dire qu'en tout il épiait avec perspicacité l'opportunité d'agir en conséquence.

m.a. «Le Codex Marc. Gr. 533», pp. 245-246.

Ce codex est un autographe authentique de Bessarion. C'est là qu'est contenue l'épigramme dont nous venons de parler. En réalité cette épigramme est relative à un certain Amiroutzis parent du Protovestiaire et plus âgé que lui.

m.a. «Quinze épigrammes de Mélétios Vlastos», pp. 247-257.

Ces épigrammes sont prises dans le recueil de B. A. Mystakidès. Dans l'introduction de son édition M. T. nous donne des renseignements sur la vie et les œuvres de l'hieromonaque Crétois Mélétios Vlastos et nous montre que celui-ci doit être distingué de deux autres personnes portant le même nom: un scribe et un autre dont ne nous est conservé que le testament.

Aux épigrammes ci-dessus mentionnées M.T. joint une lettre de Mélétios adressée à Maximos Margounios.

L a m p s i d è s U l y s s e. *«Quelques mots sur les libelles anonymes à Byzance»*, pp. 144-152.

L'a. fait un examen sur l'emploi des libelles anonymes à Byzance d'après les renseignements que lui fournissent les auteurs Byzantins aussi bien que la législation byzantine. Il constate tout d'abord qu'on doit en chercher l'origine aux *«libelli famosi»* de Rome. Puis il cite les différents noms grecs et latins dont on désignait ces libelles, et il suit leur usage depuis la première période de Byzance jusqu'à la chute de l'Etat.

Il examine en outre le but qu'ils poursuivaient, l'endroit où on les jetait, le rang que suivaient dans ces libelles les accusations, et tâche de trouver les auteurs d'un certain nombre de libelles.

M. Lampsidès parle aussi des punitions que l'Eglise et l'Etat infligeaient aux auteurs des libelles.

G u i l l a n d R. *«Autour du Livre des Cérémonies de Constantin VII Porphyrogénnète. La Chalcè et ses abords. L'Augoustéon»*, pp. 153-172.

L'Augoustéon était une place s'étendant au sud de Sainte-Sophie. Elle était entourée de murs, perçés de portes. L'Augoustéon était la place Saint-Marc de Byzance et elle était décorée de plusieurs statues et en particulier de la colonne de Justinien. L'Augoustéon était la cour de Sainte-Sophie ; c'était une cour privée, comme le confirment de nombreux faits, et par suite interdite à la circulation. Sous les Paléologues, l'Augoustéon joua un certain rôle, lors de l'avènement des empereurs. Un seul événement historique se déroula sur la place de l'Augoustéon : la révolte du césar Jean Comnène, au début de mai 1182, contre l'impératrice régente Marie d'Antioche et le jeune empereur Alexis II Comnène.

J. Ebersolt, comme Labarte, admet que la Chalcè s'ouvrait sur l'Augoustéon, mais aucun texte n'associe la Chalcè à l'Augoustéon, aucun itinéraire ne fait voir l'empereur ou un autre personnage sortant directement de la Chalcè sur l'Augoustéon ou entrant à la Chalcè par l'Augoustéon. De plus, dans les attaques du Grand Palais par la Chalcè, il n'est jamais fait mention de l'Augoustéon, come le prouvent plusieurs faits. On s'accorde à donner à l'Augoustéon la forme d'un rectangle, dont le côté le plus long était le côté est-ouest et dont la largeur était d'environ 60 à 65 mètres.

Phavis Basile. «Quelques remarques concernant la syntaxe de l'idiome de Pharassa», pp. 173-191.

Dans cette étude l'a. examine certains phénomènes concernant la syntaxe du langage particulier de Pharassa. Ces phénomenes sont d'autant plus remarquables qu'on ne les rencontre pas dans aucun autre idiome; ils présentent en outre une tradition ininterrompue dès les temps les plus reculés.

α) Le *εἶχον δοῦναι* (pour εἶχον ἂν δοῦναι) de l'ancien grec donne dans le dialecte de Pharassa *χὰ δώσω* qui équivaut à *θὰ ἔδιδα*.

β) L'irréel dans les propositions suppositives est exprimé et dans la principale et dans la subordonnée par l'aoriste de l'indicatif comme dans les temps d'Homère.

γ) L'adjectif soit comme complément soit comme attribut d'un nom commun se met tonjours au singulier du neutre quel qu'en soit le genre et le nombre du substantif auquel il se rapporte.

δ) Le pronom démonstratif indiquant la répétition *τὰ* (=αὐτὰ) se rapporte invariablement au substantif, inependamment de son ganre et de son nombre.

ε) Le génitif *πανουφόρου* et *κατουφόρου* est toujours employé adverbialement.

ϛ) La locution adverbiale *ἐξ ὑστέρου χρόνου* donna naissance à l'adverbe *ὑστέρου*. L'adverbe *τὲ στέρου* provient de *ἔτι ὑστέρου*.

ζ-η) Le complément (simple ou précédé d'une préposition) des verbes transitifs se met au nominatif.

Les propositions finales, suppositives, relatives sont énoncées sous la conjonction respective.

θ) Le pronom relatif et l'adverbe relatif *τὸν* précèdent toujours le substantif auquel ils se rapportent.

ι-ιβ) Enclitiques et proclitiques. Nominatif à la place du vocatif. Le complément indirect à l'accusatif.

Christophilopoulos A. P. «Etendue de la juridiction des tribunaux ecclésiasiastiques à Byzance», pp. 192-201.

L'a. examine dans cette étude l'étendue de la juridiction des différends ecclésiastiques telle qu'elle apparaît dans la législation de Justinien et des autres empereurs aussi bien que dans son application. Il constate que la compétance des tribunaux ecclésiastiques était plus étendue sortant bien au delà des limites que lui fixait la législature

impériale. Pourtant le caractère du jugement des tribinaux ecclésiastiques est plutôt arbitral.

Zépos P. «Le droit dans la Chronique de la Morée», pp. 202-220.

Dans son article l'a. nous donne une esquisse succincte du droit, tel qu'il apparaît entre les lignes du texte grec de la chronique de la Morée. Le but de l'a. est de montrer que ce droit, quoique de provénance féodale occidentale, porte l'empreinte du droit byzantin, contrairement à ce qui se passe pour les Assises de Jérusalem qui présentent inaltérable le droit féodal de l'Occident.

L'a. donne des exemples de cette différence pris dans le réglement de différentes institutions, tels que *l'hommage lige*, la reconnaissance de l'appel, le servage etc. A la fin de son étude l'a. joint une courte description du système féodel de juridiction, du cadastre, du droit d'hérédité, ainsi que de la place légale de la femme, comme tout cela apparaît dans les vers de la Chronique de la Morée.

Courmoulis Georges. «Questions phonétiques», pp. 221-237.

Dans le premier chapitre l'a. soutient qu'en ce qui concerne les formes *λύντς<λύνεις, ἔλτσα<ἔλυσα, παίρτς<παίρεις* etc. il ne s'agit pas de changement de la lettre *ς* en *τς*, mais de l'apparition d'un *τ* entre *ν* et *ς*, *λ* et *ς*, *ρ* et *ς* par augmentation de la métastase des lettres *ν*, *λ* et *ρ* pour plus facile prononciation des groupes.

Dans le deuxième chapitre l'a. montre qu'en grec moderne seulement les consonances sourdes ne sont pas entrelacées.

Dans le troisième chapitre expose la théorie contemporaine en ce qui concerne les consonances nasales et montre qu'on doit classer ces dernières parmi les occlusives.

Dans le quatrième chapitre l'a. montre qu'en grec moderne entre les voyelles les occlusives sourdes ne sont point changées en sonores; dans les cas tels qu'*Ἀράμπης<ἀράπης, ἄμπος<ἄμμος* il ne s'agit que de changement dissimilateur.

Papadopoulos J. «Y a-t-il des jour néfastes ?», pp. 238-244.

L'a. après avoir fait observer que la croyance en l'existance de jours néfastes est dès la plus haute antiquité profondément enracinée dans les âmes, pense qu'à ce titre elle mérite d'être étudiée et de

lui donner une explication rationelle. Il admet en principe l'existence des jours néfastes mais que ceux-ci ne peuvent pas être fixés d'avant comme nous le voyons dans les Tables attribuées au prophète Esdras, jointes dans les «Ἰατροσόφια» des Byzantins.

Selon l'a. les jours néfastes ne sont occasionnés que par l'influence qu'excerce la pression atmosphérique sur le tempérament de l'homme.

Les revers et les inconvenients auxquels on est exposé pendant les jours néfastes sont détaillés dans les Tables d'Esdras. Or les progrés de la biologie moderne nous permettent de constater que ces mêmes effets se manifestent par l'influence du changement du temps.

L'a. pense que cette constatation peut nous servir à mieux comprendre certains faits historiques qui ne sont pas suffisamments expliqués par la Philosophie de l'Histoire et il cite la Sédition de «Nica», la prise de Constantinople par les Turcs, Waterloo et la crucifixion du Christ.

Ἐξεδόθη ἐπιμελείᾳ Φ. Κουκουλὲ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ο ΠΑΡΩΝ ΤΟΜΟΣ ΕΤΥΠΩΘΗ
ΕΝ ΤΩ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΩ
Μ. Δ. ΜΥΡΤΙΔΟΥ